

वाचस्पत्य

वचसंस्कृताभिधानं

प्रादय चण्डम् ।

श्रीतारनाथ-तर्कवाचस्पति-महाचार्येण

संस्कृतम्

१८३५ संवत्सरि सुदितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TWENTY PARTS, PART XII.

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

PUBLISHED BY PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A. ' 1

Superintendent, Free Sanskrit College Calcutta,

Advance Price 80 Rs. Price of each part 6 Rs. Price to subscribers 100 Rs.

1878.

विस्तारवानुचितं नद्यैः षोडशभिः कृतम् । खगु-
हानां विभागेन प्रमाणादिषु लक्ष्यते । व्यासाय षोड-
शोभागः सर्वेषां भिन्नयः कृताः । पक्षेऽप्युक्तानां
च न दाह्याणां कदाचन । उपवेनापतिः षोडशोऽपि
गतेर्युताम् । अङ्गुलानि द्वारानां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
विप्रादीनां विंशतिसु अङ्गुलानि च सप्त च । द्वारस्य
मानं तत्प्रोक्तं द्विगुणोऽपि उच्यते । उच्छ्रायस्य
संख्यायाः परिभाषाङ्गुलानि च । शाखाद्वयेऽपि
वाङ्मूल्यं कार्यं सार्धं संयुतम् । उच्छ्रायस्य सप्तगुणित-
दशोतिः प्रच्युता मता । भागः पुनर्नवगुणाशीत्यंशस्य
मानकम् । दशांशहीनं तस्यायं सन्धानां परिभाषकम् ।
वेदाश्रोतृचक्रः १ सन्धो २ यज्ञो ३ ऽष्टाश्रित्युतो मतः । द्विजः ४
षोडशाश्रित्युत्तः प्रथमो नकः ४ । समलक्षितो द्वितीयः ५
सन्धोः प्रोक्तो द्वितीयः । विमल नवभा सन्धो कुर्या-
दुद्दृक् चटम् । पञ्चं तु चोत्तरोत्तमं कुर्याद्भागेन भा-
गतः । सन्धोस्य वाङ्मूल्यं भारतुलानासुपर्युपवीथाम् ।
भवति तुलोपलक्षानामूनं पादेन पादेन । अपतिषिद्धा-
लिनद् समलतो वास्तु सर्वतोभद्रम् । उपविबुधसम्-
हानां कार्ये द्वारैश्चतुर्भिरपि” ।

अथ द्विशाखानि षड्दशानि दक्षिणे दुर्मुखं कृत्वा पूर्वं च
खरसंज्ञकम् । तद्दशाख्यं भवेद्द्वैतं यातरोगप्रदं कृतम् ।
दक्षिणे दुर्मुखं गेहं पश्चिमे धान्यसंज्ञकम् । यमस्यर्थं २
द्विशाखं तन्मूल्यं नाशदं कृतम् । पूर्वे तु खरनामान-
सुत्तरे धान्यसंज्ञकम् । दशाख्यं तद्विशाखं स्याद्गण्डं
कुर्यात् पुनः पुनः । दुर्मुखं दक्षिणे कुर्यादुत्तरे जयसं-
ज्ञकम् । वीच्याख्यं ४ तद्विशाखन्तु बन्धुनागं धनक्षयम् ।
खरस्य पूर्वदिग्भागे पश्चिमे धान्यसंज्ञकम् । गृहं चुम्बो ५
द्विशाखं तद्भनधान्यविनाशनम् । आक्रन्दं दक्षिणे भागे
पश्चिमे धनदं तथा । द्विशाखं चेतुसंज्ञं ६ तत्प्रगुहद्वि-
धनप्रदम् । विपक्षं दक्षिणे भागे पश्चिमे क्रूरसंज्ञकम् ।
शाभनाख्यं ७ द्विशाखं तद्भनधान्यकरं परम् । विजयं
दक्षिणे भागे विजयं चैव पश्चिमे । द्विशाखं चैव कु-
म्भाख्यं ८ पुलदः रादि संयुतम् । धान्यस्य पूर्वदिग्भागे
धान्यं चैव तु पश्चिमे । नन्दाख्यं ९ तद्विशाखस्य धनदं
शोभनं कृतम् । विजयं सर्वदिग्भागे द्विशाखाख्यं
तदेव १० । अह्वार्यं ११ नाम तद्द्वैतं शुभदं द्वारतो भ-
वेत् । विपुलं सर्वदिग्भागे द्विशाखं तत्प्रजायते । तानि-
ख्यं १२ तसंज्ञानि २ धनधान्यप्रदानि च । धनदं सर्वदिग्-

भागे सुदुर्खं वा मनोरमम् । कालनामः १३ तु नदुर्गेहं
सर्वं शोभनं कृतम् । द्विशाखानां सप्तानां च भेदाश्चैव
तयोदय । कक्षपाकार्थमेतेषां मया प्रोक्तं सुविस्त-
रात् । पूर्वद्वान्धस्य दक्षिणदिशि पश्चिमोत्तरद्वीचपूर्व-
मम् । प्राक्प्रतीचीमथ दक्षिणोत्तरं वास्तु षड्विधमिदं
द्विशाखकम् । अथ द्विशाखानि ‘उत्तरद्वारहीनं यत्
द्विशाखं धनधान्यदम् । द्विदशनाभनामानं १ राज्ञां
सौख्यविवर्द्धनम् । प्राक्द्वारवाकाहीनन्तु सुखोत्तरं नामं
तद्गृहम् । द्विदं पुलपीत्तार्था धनधान्यसम्-
द्विदम् । दान्यवाकाविहीनं तत् द्विशाखं सुखही-
संज्ञकम् । विनाशनं धनस्यापि पुलपीत्तार्थाशनम् ।
प्रत्यक्षानाविहीनन्तु पञ्चसंज्ञं नाम तद्गृहम् । पुलार्था
दोषदं चैव परस्य उत्तराशनाम् । चत्वारोऽपि मथा-
प्रोक्ता भेदाश्चैव चतुर्विधाः । तद्द्विशाखं कुर्यात् गृह-
कर्म्मणि कोविदैः” । अथ चतुःशाखानि “दक्षिणार्था
व्येदादौ द्वितीयां पश्चिमे ततः । तृतीया चोत्तरे
स्याप्या चतुर्थी पूर्वपश्चिमा । गृहाणां क्रमयोगेन
चतुःषष्टिः समासतः । अनेकयोगभेदाश्च यतं विंशोत्तरं
कृतम् । अलिन्दानां व्यवच्छेदो नास्ति बल समलतः
तद्वास्तु सर्वतोभद्रं चतुर्द्वारसमन्वितम् । एकपात्ने
चतुःशाखे दुर्भिन्ने राजधिश्रवे । स्वाभिना नीयमानार्था
प्रतिशुक्ते न दुष्यति । उपार्थां विबुधानासु गृहं
सौख्यप्रदायकम् । प्रदक्षिणं ततः सर्वैः शाखाभिन्नेरलि-
न्दकैः । विनापरेण द्वारेण नन्दावर्त्तमिदं २ कृतम् ।
अथ चत्वारोऽप्युत्तरं सर्वेषां शुद्धजननम् । द्वारा-
लिन्दो गतस्त्वेको नेत्रयादे कषाङ्गतः । विज्ञाय द-
क्षिणद्वारं वर्द्धमानमिति ३ कृतम् । शुभदं सर्ववर्णानां
द्विदं पुलपीत्तदम् । पश्चिमोत्तरतोऽलिन्दं प्रागल्भी
वैतदुच्छ्रितौ । अन्यस्तन्व्यविष्टतः प्राग्द्वारं स्वस्तिकं ४
शुभम् । प्राक्पश्चिमाथलिन्दो यावन्मया तद्गृही परौ
सौख्यद्वारं विना यत्स्याद्गृहकार्यं ५ तु तत् कृतम्” ।
पन्थस्य पञ्चानरं टोकेत्यभिप्रेत्युक्तेः अन्नाद्युत्तरार्थनाभर्त्तः”
ह.सं. वाक्येन मत्स्यपुराणवाक्येन च स्वलोक्रियते यथा
ह.सं. ‘उत्तमस्यटाभ्यधिकं हृद्यते नृपगृहं प्रच्युत्वेन ।
अटाटोवान्ये वं पञ्च सपादानि दैव्यं च । बद्धः पञ्च-
हीना विनापतिचक्षणां चतुःषष्टिः । पञ्चैव विस्तारान्तु
पञ्चागसमन्विता दैव्ये” । षष्टिचतुर्विहीनाः वेदज्ञानि
भवन्ति पञ्च षष्टिषु । अटाटोयुना दैव्ये तदर्थतो राज-

महिषीयाम् । प्रज्जः प्रज्जसैव युवराजस्यापवर्जिता-
 ऽधीतिः । तं प्रशासिता च दैव्यं पञ्च तदर्थं कदस्तुजा-
 नाम् । नृपसचिवान्तरत्नं सामन्तप्रवरराजपुरुषाणाम् ।
 नृपयुवराजविशेषः कञ्चुकिवेशग्राकनाज्ञानाम् अध्य-
 खाधिकृतानां सर्वेषामेव कोशरतितुल्यम् । युवराज-
 मन्त्रिविवरं कर्मान्नाध्यक्षदूतानाम् । चत्वारिंशद्दीना
 चतुश्चतुर्भिस्तु पञ्च यावदिति । पञ्चागयुता दैव्यं ।
 दैव्यपुत्रोपधर्माभिर्भजनः । वास्तुनि यो विस्तारः स एव
 चोच्छ्रायनिचयः शुभदः । शास्त्रेषु गृहेष्वपि विस्तारा-
 द्विगुणितं दैव्यम् । चातुर्धर्गव्यासे हातिंशत् स्था-
 चतुश्चतुर्दीना । आ षोडशादिति परं न्यूनतरम-
 तीव हीनानाम् । सदशायं विप्राणां क्षत्रस्थाद्यैश्च-
 युतं दैव्यम् । षड्भागयुतं वैश्यस्य भवति नृदस्य ।
 पादयुतम् । नृपसेनापतिगृह्योरन्तरमानेन कोश-
 रतिभयने । सेनापतिचातुर्धर्गविवरतो राजपुरुषा-
 षाम् । अथ पारसवादीनां स्वमानसंयोगदलसमं भव-
 नम् । हीनाधिकं स्वमानादशुभकरं वास्तु सर्वेषाम् ।
 पञ्चाश्रनिष्ठाञ्च मितं धान्यायुधवाङ्मरतिगृहाणां च ।
 नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तगततादुच्छ्रितं परतः । सेनापति
 नृपतीनां सप्रतिसहिते द्विधाकृते व्यासे । शाला चतु-
 र्दशकृते पञ्चद्विंशद्विंशत्तुल्यः । हस्तहातिंशादिषु चतु-
 र्चतुर्द्विंशत्तुल्यः शालाः । सप्रदशतितयतिथिलयोद-
 शकृतः कुलाध्यधिकाः । त्रिद्विद्विद्विद्विसमाः क्षयः क्रमा-
 दङ्गुलानि चेतेषाम् । व्येका विंशतिरष्टौ विंशतिरष्टादश
 त्रितयम् । शालात्रिभागतुल्या कर्त्तव्या बीधिका वहि-
 र्भवनात् । यद्यप्यतो भवति सा षोणोषः नाम तद्-
 वास्तु । सावाश्रयमित् पश्चात् सावष्टम्भं तु पार्श्वसं-
 स्थितया । सुस्थितमित् च समन्तात् शास्त्रज्ञैः फलिताः
 सर्वाः । विस्तारषोडशांशः सचतुर्धस्तो भवेद्गृहो-
 च्छ्रायः । हादशभागेभ्यो भूमी भूमी समस्तानाम् ।
 व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सङ्गमं भवति भित्तिः ।
 पकेष्टकाकृतानां दाहकृतानां तु स विकल्पः । एकादश-
 भागयुतः ससप्ततिर्दशकृतयोर्द्विः । उच्छ्रायोऽङ्गु-
 लतुल्यो द्वारस्थाङ्गेन विष्कम्भः । विप्रादीनां व्यासात्
 पञ्चांगोऽष्टादशाङ्गुलमेतः । साष्टांगो विष्कम्भो हा-
 रस्य द्विगुण उच्छ्रायः । उच्छ्रायहस्तसङ्क्रापरिमाणा-
 न्यङ्गुलानि वाञ्छित्यम् । शास्त्राहयेऽपि कार्यं साङ्गं
 तत्प्रादुर्ध्वरयोः । उच्छ्रायात् सप्तगुणादधीतिभागः

युष्टुत्वमेतेषाम् । नवगुणितेऽशीत्यंशः सन्धस्य दशां-
 शहीनोऽप्ये । समचतुरश्रो रूचकोः वज्रोऽष्टात्रिंश-
 वज्रकोऽद्विगुणः । हातिंशता तु मध्ये प्रकीनकोऽहस्त
 इति हस्तः ५ । सन्धं विभक्त्य नवधा वङ्गनं भागो वटोर
 ऽस्य भागोऽन्यः । पञ्चांशं तथोत्तरोष्ठं षड्याङ्गानेन भा-
 गेन । सन्धसमं वाञ्छित्यं भारतलानामुपयुं पर्यासान् ।
 भवति तुकोपतुलानामूनं पादेन पादेन । अप्रतिधि-
 क्षालिन्दं समन्तो वास्तु सर्वतोभद्रम् । नृपविधुध-
 समूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि । नन्दप्रावर्त्तं सन्धिन्देः
 शालाकृत्वात् प्रदर्शयान्तगतैः । द्वारं पश्चिमसिन्धु
 विहाय शेषाणि कार्याणि । द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रद-
 क्षिणोऽन्यः शुभस्ततश्चान्यः । तद्वत्तु वङ्गमानेऽहस्तं तु
 न दक्षिणं कार्यम् । अपरोऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्त-
 गतो तदुत्थितौ चान्यौ । तदवधिर्विद्वत्तश्चान्यः प्राग्-
 द्वारं स्वस्तिकेऽऽशुभदम् । प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ
 तदवधिस्थितौ शेषौ । रूचकेऽहस्तं न शुभदसुत्तरतो-
 ऽन्यानि शस्तानि । अष्टं नन्दप्रावर्त्तं सर्वेषां वङ्ग-
 मानसञ्जं च । स्वस्तिकरूचके मध्ये शेषं शुभदं
 नृपादीनाम् । उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशा-
 लकं धर्मम् । प्राक्शालया विद्युक्तं सुषोतं द्वाद्विं-
 वास्तु । याभ्याहीनं चुम्बो त्रिशासकं विस्तनाशकरमे-
 तत् । पञ्चमपरया वर्जितम् सुतध्वं सर्वैकरम् ।
 सिद्धार्थमपरयास्ये यमसूत्रं पश्चिमोत्तरे शाले । दशह्वा
 ख्यसुदकपूर्वं वाताख्यं प्राग्युता यान्या । पूर्वापरे
 तु शाले षड्चुम्बो दक्षिणोत्तरे काचम् । सिद्धार्थोऽर्था-
 वाग्निर्यमसूत्रे षड्चपतेर्द्विः । दशह्वधो दशह्वाख्ये
 कलकोद्देगः सदैव वाताख्ये । विस्तविनाशचुम्बुणां
 जातिविरोधः शूनः काचः ।
 तत एकाशीतिपदं चतुर्धर्षटपदस्य द्विधा वास्तुनरविभाग-
 सुज्ञोक्तम् “सम्पाता वंशानां मध्यानि समानानि यानि च
 पदानाम् । समीपि तानि विद्याञ्च परिपीडनेत् प्राज्ञः ।
 तान्यगुपिभाण्डकीकृत्वाभ्यायैः पीडितानि शस्यैश्च ।
 षड्भर्त्सस्तुल्ये पीडानङ्गे प्रयच्छन्ति । कथयते य-
 दङ्गं षड्चपातना यत्त वाऽमराङ्गत्याम् । कशुभं भवे-
 द्भिन्नं विकृतिर्वाग्नेः सशस्यं तत् । धनहानिर्दाह-
 मये पशुपीडाद्यग्भयानि चास्त्वजते । (कोहस्ये शस्त्र-
 मयं कपासकेषु चतुः स्थात् । अङ्गारे क्षेपणमयं
 भस्मनि च विनिर्दिशेत्सदाग्निभयम् । शस्यं हि मर्ग-

संख्यं सुवर्णरजताहतेऽत्यशुभम् । मर्मणामर्म यो वा
 कृणुइत्प्रथागमं ह्यपसमूहः) (क्षेपकम्) अपि नागदन्तको
 मर्मसंस्थितो दोषकङ्कवति । रोगःहायुं पिबतो कुताशनं
 शोषस्तत्रमपि वितथात् । सुख्याङ्कृशं जयलाञ्छ
 भ्रमदिनेश्च सुपीनात् । तत्सम्प्राता नव वे तान्यति
 मर्मोष्णि सम्प्रदिष्टानि । यच्च पदस्थाटांशस्तत्प्रोक्तं मर्म-
 परिमाणम् । पदहस्तसंख्यया सन्निहानि ंशोऽङ्गु-
 लानि विस्तीर्णः । वंशव्यासोऽध्यङ्गः शिराप्रमाणं वि-
 निर्दिष्टम् । हस्तभिच्छन् ब्रह्माणं यत्नाङ्गोदृष्टही
 गृह्णालःस्यम् । उच्छिष्टाद्युपवाताद्गृह्णतिरूपतप्यते
 तस्मिन् । दक्षिणभुजेन हीने वास्तुनरेऽर्धशय्योऽङ्गना-
 दोषाः । वामेऽर्धशय्योऽङ्गनाः शिरसि शुभं हीयते सर्वैः ।
 स्त्रीदोषाः सुतमरणं प्रेष्यत्वं चापि करेण वैकल्पे । स-
 विकलपुरुषे वसतां मानार्थयुतानि सौख्यानि । गृह-
 नगरग्रामेषु च सर्वत्रैवं प्रतिष्ठिता देवाः । तेषु च
 यथाशुभं वर्णा विप्रादयो वास्याः । यासन्गृहाणि
 च विद्याद् विप्रादीनामुदग्दिगाद्यानि । विप्रातां
 च तथा भवनं भवन्ति तान्येव दक्षिणतः । नवशुभस्त-
 विभक्तान्यष्टशुभेनाथवा चतुःप्रष्टेः । द्वाराणि यानि तेषा-
 मनन्तादीनां फलोपनयः । सनलभयं स्त्रीजन्मप्रभू-
 धनता नरेन्द्रशक्त्यम् । क्रोधपरताऽन्ततत्वं क्रौर्यं च
 पूर्वेषु । अत्यसुतत्वं प्रैष्यं नीचत्वं भक्ष्यपानसुतर्हाङ्गः ।
 रौद्रं कतन्नभधनं सुतवीर्यज्ञं च यास्येन । सुतपीडा
 रिपुद्विजिन धनसुताभिः सुतार्थबलसम्पत् । धनसम्पत्-
 पतिभयं धनक्षयो रोग इत्यपरे । बधवन्वौ रिपुद्वि-
 धनसुतलाभः समस्तशुभसम्पत् । पुत्रधनाभिर्धरं सुतेन
 दोषाः स्त्रिया नैःस्त्रम् । मार्गतत्कोणकूपसन्धधमवि-
 द्बभशुभदं द्वारम् । उच्छ्रायाद्द्विगुणभितां त्यक्त्वा भूमिं
 न दोषाय । रथ्याविहं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं त-
 रणा । पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनि सारिणि प्रोक्तः ।
 कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविह्वे । सन्धेन
 स्त्रीदोषाः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिसुखे । उन्नादः स्वय-
 च्छाडितेऽपि पिहिते स्वयं कुलविनाशः । मानाधिके
 न्यपमयं दसुभयं व्यसनदं नीचम् । द्वारं द्वारस्यो-
 परि वस्तुश्च शिवाय सङ्कटं यच्च । आभ्यासं सुङ्गयदं
 कुञ्जं कुलनाशनं भवति । पीडाकरमतिपीडितमन्निवि-
 नतं भवेद्भावाद्वा । बाह्यविनते प्रवासो दिग्भ्रान्ते
 दसुभिः पीडा । मूढद्वारं नान्यैर्द्वारैरतिबन्धीत ह-

पङ्करी । घटफलपत्रप्रसवादिभिश्च तन्मङ्गलैश्चिनुयात् ।
 ऐशान्यादिषु कोशेषु संस्थिता बाह्यतो गृहस्थैताः ।
 चरकी विदारिनामाथ पूतना राक्षसी चेति । पुरभयन-
 यामाणां ये कोणास्तेषु निवसतां दोषाः । श्वपसादयो
 ऽन्यजात्यास्तेष्वेव विद्विज्जिमायानि । यास्यादित्यशुभ-
 फला जाताकारवः प्रदक्षिणेनैते । उदगादिषु प्र-
 गस्ताः पुच्छवटोदुम्बराश्रत्याः । आसन्नाः कण्ठकिनो
 विपुभयदाः क्षीरिणोऽर्धनाशाय । फलिनः प्रजाक्षय-
 करा दाहृत्पि वर्जयेदेषाम् । न हिन्द्राद्यादि तद्धं
 सान् तदनरे पूजितान्वपेदन्वान् । पुञ्जागाशोकारिष-
 वकुलपनसान् शमीशालौ । शस्तौपधिद्रुमलतामधुरा
 सुगन्धा स्निग्धा समान सुधिरा च मही नराणाम् ।
 अप्यध्वनि श्रमविभोदसुपागतानां धनो श्रियं किञ्चत
 शान्तमन्दिरेषु । सचिवालयेऽर्धनाशो धूर्तगृहे सुतवधः
 समीपस्थे । उद्वेगो देवकुले चतुष्पथे भवति चाऽ-
 कीर्तिः । चैत्रे भयं पङ्ककतं वल्मीकश्रभ्रसङ्कुले वि-
 पदः । गर्तायां तु पिपासा कूर्माकारे धनविनाशः ।
 उदगादिपुर्वमिष्टं विप्रादीनां प्रदक्षिणेनैव । विप्रः स-
 र्वैव वसेदनुवर्षमद्येष्टमन्येषाम् । गृहमध्यं हस्ताभिन्ते
 खात्वा परिपूरितं पुनः श्रभ्रम् । यद्युभमनिष्टं तत्
 सप्तमं च न्यमधिकं यत् । श्रभ्रमद्य वासु पूर्णं पदश-
 तमित्वाणतस्य यदि नोनम् । तद्वन्यं यच्च भवेत् पलान्य-
 पामाटकं चतुःषष्टिः । आने वा नृत्याले श्रभ्रस्ये टी-
 पवर्तिरभ्यनिलम् । च्वलति दिशि यस्य शक्ता सा
 भूमिस्तस्य वर्षस्य । श्रभ्रापितं न कुसुमं यस्मिन् प्रस्ता-
 यतेऽनुवर्षसमम् । तत्सस्य भवति शुभदं यस्य च यस्मि-
 न्नोरभते । सितरक्तपीतकणा विप्रादीनां प्रशस्यते
 भूमिः । गन्धश्च भवति यस्या इतराधरास्त्राद्यमद्यसः ।
 कुशयुक्ता शरवस्तुला दूर्वाकाशाहता क्रमेण मही ।
 अनुवर्षं दक्षिणकरी मधुरकषायान्मृकटुका च । कर्ता
 प्रुद्वीजां गोऽध्युषितां ब्राह्मणैः प्रशस्तां च । गत्या
 महीं गृह्णतिः काले चावत्सरोद्दिष्टे । भक्ष्यैर्नाना-
 कारैर्दध्यक्षतसुरभिक्षुसुभधूपैश्च । देवतपूजां कृत्वा स्यप-
 तीनभ्यर्च्य विप्रांश्च । विप्रः सृष्ट्वा शीपं, दक्षश्च क्षत्रियो
 विगच्छेत् । गूढः पादौ सृष्ट्वा कुयार्द्रैश्चां गृह्णारभ्ये ।
 अङ्गुष्ठकेन कुयार्द्राङ्गुल्याथवा प्रदेयिष्या । कनक-
 मण्यिरजतसुक्तादधिकफलकुलमाद्यत्तैश्च शुभम् । शस्त्रेण
 शस्त्रस्यैर्वन्वो बोधेन भक्षणान्निभयम् । तस्करभयं

ह्येन च काष्ठाक्षिप्ता च राजभयम् । यक्षा पाटा-
 लिखिता मन्त्रभयक्ते गदा विरूपा च । चर्माङ्गारास्थि-
 कता दन्तेन च कर्तुरगिवाय । वैरसपसव्यलिखिता
 प्रदक्षिणं सव्यदी विभिर्देश्याः । वाचः परुषा निष्ठी-
 वितं कृतं चाशुभं कथितम् । अर्धनिषितं कृतं वा
 प्रविशन् स्यपतिष्टं च निमित्तानि । अश्वलोकेयुदुष्टह-
 पतिः क संस्थितः स्रृगति किं चाङ्गम् । रविदीर्घां
 यदि गकुनिस्तस्मिन् काले विरौति परुपरवः । संख्य-
 टाङ्गसमानं तस्मिन्देशेऽस्थि निर्देश्यम् । गकुनसमये
 ऽथवाग्ये हृदयश्चाटयोऽनुवागन्ते । तत्प्रभवमस्थि त-
 स्मिन्स्तदङ्गसम्भूतमेवेति । स्रृले प्रसार्यमाणे गर्दभरावो
 ऽस्थिशल्यमाचष्टे । अष्टमालकङ्किते वा स्रृले शल्यं
 धिनर्देश्यम् । दिग्ग गान्नायां गकुनिर्धुराविराधी
 यदा तदा वाच्यः । अर्धस्मिन् स्थाने ऋद्धेश्वराधिते
 ऽङ्गे वा । स्रृलच्छेदे ऋत्त्युः कीले चावाङ्मुखे मङ्गान्
 रोगः । ऋहनाथस्यपतीनां स्रृतिलोपे ऋत्त्यु रादेश्यः ।
 स्कन्धाश्रुते शिरोरुक् कुलोपसर्गोऽपवर्जिते कुम्भे ।
 भग्नेऽपि च कर्मवधश्रुते करादुदुष्टहपतेऽर्त्त्युः । टक्षि-
 णपत्रं कोषे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत्प्रथमम् । शेषाः
 प्रदक्षिणेन स्तम्भासुखं ससुत्यायाः । कृत्स्नगम्बरयुतः
 कनधूपविलेपनः ससुत्यायः । स्तम्भस्तयैव कार्यो हारो
 ष्कायः प्रयत्नेन । विहृगादिभिरवलीनैराकम्पितपति-
 तदुःस्थितैश्च फलम् । शक्रध्वजफलसदृशं तस्मिंश्च शुभं
 विनिर्दिष्टम् । प्रागुत्तरोक्षते धनसुतक्षयः सुतवधश्च
 दुर्गन्धे । यक्ते बन्धुविनाशेन सन्नि गभ्रांश्च दिग्-
 भूटे । दृच्छेद्यादि ऋद्धिं ततः समन्नादिपधियेत्-
 ल्यम् । एकोद्देशे दोषः प्रागथवायुत्तरे कुर्यात् । प्राग्-
 भयति मित्वैरं मृद्युर्दक्षिणेन यदि दृष्टिः । अर्धविनाशः
 पश्चादुदग्विद्वी मनस्तापः । शेषान्यां देवदृष्टं महामसं
 चापि कार्यमान्नेय्याम् । नैर्द्व्यां भास्त्रोपष्करोऽथ
 धान्यानि भास्त्र्याम् । प्रागादस्थे सल्लिखे सुतहानिः
 शिखिभयं रिपुभयं च । स्त्रीकलहः स्त्रीदोष्टां नैःखं
 विधाताजविदृष्टिः । खगनिलयभन्संशुष्कदग्धदेवालयप्र-
 गामस्यान् । शीरतरुधवविमीतकनिष्पारिष्वर्जितार्त्त्यु-
 न्द्रात् । रात्रौ कतत्रलिपूजां प्रदक्षिणं जेदयेद्विश
 दृष्टम् । धन्यसुदृक् प्राक्पतनं न प्साहोऽन्यथा पतितः ।
 जेदे यद्याधिकारो ततः शुभं दाह तदुदुष्टहपयिकम् ।
 धीते तु तद्वमण्डले निर्देश्येत् तरोर्ध्वगां गोधाम् ।

सञ्जिगामे भेकं नीले सर्पं तथारुणे सरटः । सुद्गामे-
 ऽस्त्रा कपिले तु भूषकोऽम्भश्च खड्गामे । धान्यगोगुरु-
 कृतागसुराणां न स्वपेदुपरि नाप्यसुवंशम् । मोक्षरा-
 पराशिरा न च भग्ने मेव चार्द्धचरणः त्रियसिच्छन् ।
 भूरिपुष्पनिर्करं सतोरणं तोयपूर्णकलसोपशोभितम् ।
 धूपगन्धबलिपूजितामरं ब्राह्मणध्वनियुतं विशेदुदुष्टहम्”
 मत्स्यपुराणे वास्तुप्रकरणे चोक्तं यथा “पूर्वं भूमिं
 परीते पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् । श्वेता रक्ता तथा
 पीता कृष्णा चैवानुपूर्वशः । विप्रादेः शस्यते भूमि-
 रतः कार्यं परीक्षणम् । विप्राणां मधुरास्त्राटा कटुका
 क्षितियस्य तु । तिक्ता कषाया च तथा वैश्यागृहेषु
 शस्यते । अरत्निभात्वे वै गर्जे खनुलिप्रे च सर्वशः ।
 इतमामशरावस्यं कृत्वावात्तं चतुष्टयम् । ज्वालयेद्-
 भूपरीक्षाथं तत्पूर्णां सर्वदिङ्मुखम् । दीप्तौ पूर्वादि-
 गृह्णीयादृष्टानामनुपूर्वशः । वास्तुः सामूहिकोनाम
 दीप्यते सर्व्वतस्तु यः । शुभतः सर्व्ववर्णानां प्रासादेषु
 गृहेषु च । अरत्निभात्वाधोगर्जे परीक्ष्यं स्वातप्रणये ।
 अधिके त्रियमाप्नोति न्यूनं हानिं समे समम् । फाल-
 कटेऽथवा देशे सर्व्वशीजानि वापयेत् । त्रिपञ्चसप्तरात्रेण
 यत्न रोहनि तान्यपि । ज्येष्ठा समा कनिष्ठा भूर्ध्वर्ज-
 नायेतरा सदा । पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्षित्वा च
 सेचयेत् । एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन च ।
 पश्चात्पिष्टेन चालिष्य स्रृलेणावेष्ट्य सर्व्वतः । दश पूर्वाव
 ता रेखा दश चैवोत्तरायताः । सर्व्ववास्तुविभागेषु वि-
 ज्ञेया भवका नव । एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवि-
 त्त्वर्वास्तुषु । पदस्यान् पृजयेद्देवां स्त्रिंशत्पञ्चदशैव तु ४५ ।
 द्वाविंशद्वाङ्गुतः पृथ्याः पृथ्याश्चान्तरयोदश । नाम-
 तस्तान् प्रवक्ष्यामि स्यान्नामि च निबोधत । शेषान-
 कोष्पादिषु तान् पूजयेद्द्विधा नरः । शिखी चैवाथ
 पञ्चम्यो जयन्तः कुलिशायुधः । सूर्यसखी भृगुश्चैव
 आकाशो यायुरेव च । पूषा च वितथश्चैव वृहत्क्ष-
 तयमावुभौ । गन्धर्वी अङ्गराजश्च ऋगः पिङ्गणश्च तथा ।
 दौवारिकोऽथ सुधीः पुष्पदन्तो जलाधिपः । असुरः
 शोषपापो च रोगोर्द्धिर्दृष्ट्य एव च । भङ्गाटः
 सोमसर्पी च अदितिश्च दितिस्तथा । बहिर्द्वीलिंशदेते
 तु तदन्तस्तु ततः षड्णु । शेषानादिचतुष्कोषसंस्थि-
 तान् पूजयेद्बुधः । आपयैवाथ सायिलो जयोर्द्ध-
 कश्चैव च , मध्ये नःपदे ब्रह्मा तस्याटी च समीपमान् ।

साध्यानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान्मतः श्चु । सर्वथा
 सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः । भिलोऽथ राज-
 यच्छा च तथा पृथ्वीधरः श्चतः । अष्टनवापवत्सु
 परितो ब्रह्मणः कृताः । आपववापवत्सु च पञ्च-
 न्योऽम्बिर्दितिक्षया । पदिकानान्तु वर्गोऽवनेव कोषे-
 ष्यशेषतः । तन्मध्ये तु बहिर्विंशत् द्विपदाको तु स-
 र्वेशः । सर्वथा च विवस्वांश्च भिलः पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितोदिक्षु द्विपदाको तु सर्वेशः । वंशानि-
 दानीं वक्ष्यामि कञ्जूनपि पृथक् पृथक् । वायुं याव-
 त्तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं पुनः । सुखात् अथ
 तथा शोषाद्दितयं यावदेव तु । सुपीवाद्दितिं यावत्
 सुगात् पर्जन्यमेव च । एते वंशाः समाख्याताः कश्चिच्च
 जवमेव तु । एतेषां यस्तु सन्धानः पदं मध्यं समं
 तथा । मर्म चैतत्समाख्यातं लिगूलं कोषगञ्ज यत् ।
 सान्धन्यासेषु वक्ष्यामि तुलाविधिषु सर्वदा । कीलो-
 ष्कटोपघातादि वर्जयेद् यत्नतो जनः । सर्वत्र वास्तु-
 निर्दिष्टो पितृवैश्वानराद्यतः । सूत्रं न्यग्निः समादिष्टो
 रुखे चापः समाश्रितः । पृथ्वीधरोऽर्चना चैव सनयो-
 क्तावधिष्ठितौ । वक्षःस्थले चापवक्षः पूजनीयः सदा
 बुधैः । नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रीलेऽदितजयन्तकौ ।
 सर्पेन्द्रादंशसंस्थौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः । सूर्यस-
 न्यादयस्तद्वत् बाह्वोः पञ्च च पञ्च च । इष्टस्य राज-
 यच्छा च वाक्कृको समास्थितौ । साविलः सविता
 तद्दृष्टकं दक्षिणमास्थितौ । विवस्वानथ भिलश्च ज-
 ठरे संव्यवस्थितौ । पूषा च पापवच्छा च इक्षयोर्भ-
 षिवन्वने । तथेयासुरशोषी च वामपाशं समाश्रितौ ।
 पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वत् वितथः सट्टहत्सुतः । जने-
 र्यमास्तु पौ शोथौ जाम्बर्गन्धर्वपुष्पकौ । जङ्घयोर्भृश
 सुपीथौ श्लिक्स्थौ दौवारिको ऋगः । जयशक्रौ तथा
 मेढ्रे पादयोः पितरस्तथा । मध्ये नवपदे ब्रह्मा हृदये
 ष तु पूज्यते । अष्टःषट्पदयोगस्तुः प्रासारे ब्रह्मणा
 श्चतः । ब्रह्मा अष्टमदक्षल कोषेष्वर्धपदास्तथा । बहिः
 कोषेषु वाको तु सार्धांश्चामभवसंस्थिताः । विंशतिहिं-
 पदाश्चैव अष्टःषट्पदे कृताः । षट्कारणेषु कञ्चूतिः
 स्वात्मज्ञे यत्न जायते । शक्यं त्वपननेसत्प्र प्रासारे
 भवने तथा । सशक्यं भवदं यक्षादशक्यं शुभदायकम् ।
 ह्रींभाधिकाङ्गतां वाकोः सर्वथा तु विवर्जयेत् । नगर
 पामदेगेषु सर्वत्रैव विवर्जयेत् । अष्टःशाकं त्रिशाकञ्च

द्विशाकं चैकशाकम् । नामतस्तान् प्रयक्ष्यामि स्वकः
 पेषु द्विजोत्तम ! । अष्टःशाकं प्रयक्ष्यामि स्वकपञ्चामत-
 स्तथा । अष्टःशाकञ्चतुर्द्वारैरिन्दैः सर्वतोमुखम् । नाम्ना
 तत् सर्वतोभङ्गं शुभं देयकपालयम् । पश्चिमद्वारहीनञ्च
 मन्द्रावर्तं प्रयच्छते । दक्षिणद्वारहीनञ्च वर्द्धमानं प्र-
 यच्छते । पूर्वद्वारविहीनं तत् स्वस्तिकं नाम विस्तृतम् ।
 दक्षकं चोत्तरद्वारविहीनं तत् प्रयच्छते । सौम्यशाका-
 विहीनं यक्षिशाकं धान्यकञ्च तत् । क्षेमद्विकरं
 नृणां वृक्षपुत्रफलप्रदम् । शाकया पूर्वया हीनं सु-
 खोत्पत्तिं विस्तृतम् । धन्यं यशस्यमाशुष्यं शोकमोह
 विनाशनम् । शाकया याव्यया हीनं यक्षिशाकं तु
 शाकया । कुलक्षयकरं नृणां सर्वव्याधिविनाशनम् ।
 हीनं पश्चिमया यत्तु पञ्चमं नाम तत् पुनः । भिल
 वन्तु सुतान् हनि तथा सर्वभयावहम् । याव्याप-
 राभ्यां शाकाभ्यां धन्यं धान्यफलप्रदम् । क्षेमद्विकरं
 नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् । यमस्तथ्यं च विज्ञेयं पश्चि-
 कोत्तरशाकिकम् । राजाग्निभयदं नृणां कुलक्षयकरं
 च तत् । अदकपूर्वं तु शाके हि दग्धास्थं यत्न तद्वन्तु ।
 अकालमृत्युभयदं पराक्रमभयावहम् । धनाख्यं पूर्व-
 याव्याभ्यां शाकाभ्यां यादृशाकिकम् । तन्मूलभयदं नृणां
 पराभवभयावहम् । सुह्रीः पूर्वापरभ्यां तु वा भवेत्पुत्र-
 च्छिनी । वैधव्यदायकं स्त्रीणामनेकभयकारकम् । कार्य-
 सुत्तरयाव्याभ्यां शाकाभ्यां भयदं ऋणाम् । सिद्धार्थमंशुः
 वक्ष्यामि द्विशाकानि सदा बुधैः । अथातः संप्रयक्ष्यामि
 भयनं पृथिवीपतेः । पञ्चप्रकारं तत्प्रोक्तसुसमादिविभे-
 दतः । अष्टोत्तरं इक्षयतं द्विस्तरोत्तमोभतः । चतु-
 र्धन्येषु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः । अष्टर्थांश-
 धिकं दैर्घ्यं पञ्चस्यपि निगद्यते । युवराजस्य पक्ष्यामि
 तथा भवनपञ्चकम् । षड्भिः षड्भिस्तथागीतिहीयते
 तत्त विस्तारत् । तंत्रेण चाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्यपि निग-
 द्यते । सेनापतेः प्रयक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ।
 अष्टःषट्पदस्तु विस्तारत् षड्भिः षड्भिस्तु हीयते ।
 पञ्चस्तेषु दैर्घ्यं षड्भागैनाधिकं भवत् । मन्त्रेणामथ
 वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । अष्टसुसुभिर्हीना स्थात्
 करषट् प्रविस्तरे । अष्टाग्रेनाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्यपि
 निगद्यते । सामनाभात्यकोकावां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
 अत्वारिंशत्सपाटी च अष्टभिर्हीयते क्रमात् । अष्टर्थांश-
 धिकं दैर्घ्यं पञ्चस्तेषु यस्ते । शिल्पिकञ्च किनाश्वे

वेद्यानां गृहपञ्चकम् । अष्टाविंशत् करान्थान् त्रिहीनं
 विस्तरे क्रमात् । द्विगुणं दैर्घ्यं भिद्योक्तं मध्यमेवेवमेव
 तत् । द्वितीकर्मोपक्रान्तां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् । चत-
 र्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारोद्वादशैव तः । अर्धाधिकं कर-
 ङ्गानिःस्थाद्द्विस्तारात्पञ्चशः क्रमात् । दैवज्ञगुरुवेद्यानां
 सभास्तारपुरोधसाम् । तेषामपि प्रपञ्चानि तथा भवन-
 पञ्चकम् । चत्वारिंशत् विस्तारात्तुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
 पञ्चस्वतेषु दैर्घ्यं च षड्भागोनाधिकं भवेत् । चातुर्वर्ग्यस्य
 वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम् । हात्त्रिंशतिः करान्थान्
 चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । आ षोडश्यादिति परं नूनमन्त्याव
 सायिनाम् । द्वांशोनाष्टभागेन त्रिभागेणाय पाटिकम् ।
 अर्धकं दैर्घ्यं भित्वाऋत्रांश्यादेः प्रशस्यते । सेनापतेर्ह
 पस्यापि गृहयोरन्तरेण तः । ऋषवागृहं कार्यं भा-
 गडागारन्तरे च । सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्वर्ग्यस्य
 चान्तरे । वासाय च गृहं कार्यं राजपूज्येषु सर्वदा
 अन्तरप्रभवानाञ्च स्वपितृगृहमिष्यते । तथा हस्तगत-
 दूर्ध्वं गटितं वनवासिनाम् । सेनापतेर्हपस्यापि सप्तत्या
 सङ्घते कृते । चतुर्दशङ्घते व्यासे शालाव्यासः प्रकी-
 र्तिताः । पञ्चत्रिंशान्ते तस्मिन्निन्दः ससदाहृतः ।
 तथा षड्त्रिंशङ्घता तु सप्तारुणसमन्विता । पिप्रस्य
 मरुती शाला न दैर्घ्यं परतोभवेत् । दशाङ्गनाधिका
 तदत् सत्रियस्य निगद्यते । पञ्चत्रिंशत्करा वैश्वे अङ्ग-
 लानि त्रयोदश । तापस्करैव न्द्रष्टव्यं युता पञ्चदशाङ्गुलैः ।
 शालायास्तु त्रिभागेण यस्याप्ये वीथिका भवेत् । सोष्णीषं
 नाम तहास्तु, पश्चात् सायाच्छ्रयं भवेत् । पार्श्वयोर्धीं चक्रा
 यत्र सावत्स्नानुच्यते । समन्ताद्दीपिका यत्र सुस्थितं तदि-
 च्छोच्यते । शुभदं सर्वमेतत्सप्राज्ञात्तवर्षे चतुर्विधम् ।
 विस्तारात् षोडशोभागस्तथा हस्तचतुष्टयम् । प्रथमो
 भूमिकोच्छ्राय उपरिष्ठात् प्रहीयते । द्वादशांशेन सर्वाष्ट
 भूमिकास्तु तथोच्छ्रयः । पक्षेष्टकाभवा भित्तिः षोडशांशेन
 विस्तारात् । दारवैरपि कल्प्या स्यात्तथा ऋष्यभयभि-
 क्षिका । गर्भमानेन मानन्तु सर्ववास्तुषु शस्यते । गृह-
 व्यासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः । संयुतोद्धारदिष्कण्यो
 द्विगुणोच्छ्रयो भवेत् । द्वारशाखास्तु बाहुल्यसुच्छ्रायः-
 करसंज्ञितैः । अङ्गुलैः सर्ववास्तूनां पृष्ठुत्वं शस्यते बुधैः
 उदुम्बरोत्तरायाससदधर्षं प्रविस्तारात्” २५१५०।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि जन्ममानविनिर्णयम् । इत्य ।
 स्वभवनोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं बुधैः । अशीत्वंशः पृथक्

स्यादप्येष्टाद्युक्तैः सह । इत्थकसदरसः स्यादष्टाको वज्र
 उच्यते । द्विवज्रः षोडशाक्षस्तु हात्त्रिंशत्कः प्रकीर्णकः ।
 मध्यमदेशे वस्तुन्मी दृसोदक इति स्यतः । एते पञ्च मङ्गा-
 लम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु । पद्मवह्नीलताकुम्भपल-
 दर्पणरूपिताः । सन्ध्यास्य नवमांशेन पद्मकुम्भान्तराण्य
 तु सन्ध्यास्य तुला प्रोक्ता हीना चोपद्रवा ततः ।
 त्रिभागेणैव सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः । हीनं हीनं
 चतुर्थांशात् तथा सर्वासु भूमिषु । वासुगोष्ठेषु सर्वेषां
 प्रवेशो दक्षिणेन तः । द्वाराण्य तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह
 यानि तु । पूर्वोच्छ्रयं जयन्तश्च द्वारं सर्वत्र शस्यते । याम्य
 च पितृश्रयं दक्षिणेन विदुर्बुधाः । पश्चिमे पुष्पदन्तं
 च यारुण्यं प्रशस्यते । उत्तरेण तु मङ्गाटं सौम्यं तु
 शुभदं भवेत् । तथा वास्तुषु सर्वत्र वेधं द्वारस्य यजयेत् ।
 द्वारं तु रथयया विद्धे भवेत् सर्वकुलक्षयः । तरुणा द्वेष-
 वाङ्गुल्यं शोकः पद्मेन जायते । अपस्मारो भवेत्सूनं क्रुप-
 वेधेन सर्वदा । व्यथा प्रभवणेन स्यात्कीलेनाग्निभयं भवेत् ।
 विनाशो देवताविद्धे कश्चन स्त्रीकृतो भवेत् । गृहभर्तु-
 र्विनाशः स्यात् गृहेण च व्यधे कृते । अमेध्यावस्करै-
 र्विद्धे गृहस्थी बन्धकी भवेत् । तथा शस्त्रभयं विद्या-
 दन्यजस्य गृहेण तः । उच्छ्रायाद्द्विगुणां भूमिं त्र्यङ्गा वेधो
 न जायते । स्वयसुत्पाटिते द्वारे उच्छ्रायोद्गृहवासिनाम् ।
 स्वयं वा पिहिते विद्यात् कुलनाशं विचक्षणः । मानाधि-
 के राजभयं न्यूने तस्करतो भवेत् । द्वारोपरि च यद्-
 द्वारं तदन्तकसुखं कृतम् । अध्वनोमध्यदेशे तु अधिको
 यस्य विस्तरः । वज्रन्तु सङ्घटं मध्ये सद्योभर्तुं विनाशन-
 म् । तथाभ्यपीडितं द्वारं बहुदोषकरं भवेत् । मूलद्वा-
 रात्तथाभ्यन्तु नाधिकं शोभनं भवेत् । कुम्भानीपरिष्ये-
 लीभिर्मूलद्वारन्तु शोभयेत् । पूजयेच्चापि तस्मिन् दक्षिण
 चाक्षतोदकैः । भवनस्य वटः पूर्वं दिग्भागे सर्वकामिकः ।
 उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुण्यं पिप्पलः शुभः । जम्ब-
 चोत्तरतोभन्धो विपरीतास्त्रासङ्घवे । कण्टकी क्षीरदण्ड
 असनः फलिनीद्रुमः । भास्वीङ्गान्ये प्रजाङ्गान्ये भवेतां
 क्रमशस्तदा । न ऋद्यात्तयदि तानन्यामन्तरे स्यापयेच्छु-
 भान् । पुद्गागाशोकवकुलशमीतिलकचम्पकान् । दाडि-
 कीपिप्पलद्राक्षा कथा कुसुमसङ्घपान् । जम्बीरपूगपनस-
 द्भुभवेत्तकीभिर्जातीशरोजशततिलकमङ्गुलीभिः । यद्वा-
 लिकेरकदलीदक्षपाटवाभिर्बुक्तं तदत्र भवनं त्रिव्रजान्तो-
 ति” २५४५०। द्वारवेधे वराहवाक्यं योऽभाः व्याख्यातं यथा

“मार्गतत्कोयकूपस्तम्भमविद्वज्जुभदं द्वारम् । उच्छ्रा-
याद्द्विगुणितं भूमिं त्वज्जा न दोषायैति” इ० स० भोजननि-
र्गमप्रदेशः प्रणालिकेत्यर्थः । विद्वं सन्मुखान्वास्त्यतम् ।
अत्रोच्छ्रायो द्वारस्य गृह्यते । तथा च वर्णः “द्वारो-
च्छ्रायाद्द्विगुणितं भूमिं त्वज्जा बहिःस्थिताः । न दो-
षाय भवन्त्येव” इति । रथ्याविद्वं द्वारं नाशाय कुमार-
दोषदं तरुणा ; पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनि स्नायिष्य
प्रोक्तः । कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे ।
क्रमेण स्त्रीदोषः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिसृष्टे भवति” इ० स०
पङ्कविद्वं द्वारं पङ्कद्वारं यस्य द्वारस्यापतः निरन्तरं
पङ्कस्तिष्ठति । देवता सुरप्रतिभा । नाशः स्नायिन
एव । ब्रह्मवेध एकाशीतिपदचक्रस्थितब्रह्मवेधो गृ-
ह्यते । यदाह विश्वकर्मा “गृहमध्ये कृतं द्वारं प्रव्य
धान्यविनाशनमिति” विशेषमाह भरद्वाजः “शिरो
मर्माणि वंशश्च नालं मध्यं च सर्वशः । विहाय वास्तु-
मध्यं च द्वाराणि विनिवेशयेदिति” वास्तुमध्यं ब्रह्म-
स्थानम् । “तत्र द्वारं चेद्भिन्नप्रदमिति” वशिष्ठोक्तेश्च
व्यस्थापवादमाह विश्वकर्मा “देवागारे विहारे च
प्रपायां मण्डपेषु च । प्रतीक्यां च मन्त्रे वास्तुमध्ये द्वारं
निवेशयेदिति” वास्तुमध्यं ब्रह्मस्थानं देवालयादिस्या-
नेषु कृतस्य गृहान्तर्गतद्वारस्य ब्रह्मणो न वेध इति
निष्कृष्टोऽर्थः” ।

गृहकर्मणि वर्ज्यं काष्ठमाह उच्यो० त० “शौरिदृष्टो-
द्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् । कृताधियासं विहगै-
रनिजानलपीडितम् । गर्जोर्विभन्नश्च तथा विदुच्छिघ्रान्
पीडितम् । चैत्यदेवालयाद्येव वज्रभन्नं श्लथानजम् ।
हेवाद्याधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान् । कशटकि-
नोऽसारतद्वन् वर्जयेत् गृहकर्मणि । वटान्ध्र्यौ च
निर्गुण्यौ कोविदारान्साधैव च । सुषकं शास्त्रलोच्चैव
पलाशश्च विवर्जयेत्” ।

गृहजातरक्तपुष्पद्वारादिकलसक्तं तत्रैव
“रक्तपुष्पाङ्गव्यं प्राङ्कः शौरिणा च पशोर्भयम् । कशट-
कपरिभयं कुयात् गृहभेदश्च शास्त्रमिति” वास्तुमध्ये-
दिग्भेदात् कूपफलसक्तम् स० चि० “कूपे वास्तोर्मध्यदेशेऽर्ध-
नायस्त्रीयान्यादौ पुष्टिरैश्वर्यद्विः । स्त्रीनाशः स्त्रीवि-
नाशोऽतिच सम्पत्तीडाशतुतः स्यात् सौख्यम्” मू० “वा-
स्तोर्गृहस्य मध्यदेशे मध्यभागे कूपे जलकूपे कृते इति
स्नायिनोऽर्थनाशः स्यात् । अथैवास्यादिषु पुष्टिरित्या-

दिकलम् । यथा ऐशान्यां कूपे पुष्टिः । पूर्वस्यां कूपे
ऐश्वर्यद्विः । आग्नेयां कूपे पुत्रनाशः । दक्षिणस्यां
कूपे स्त्रीविनाशः । नैर्ऋत्यां कूपे गृहकर्तृमृतिः ।
पश्चिमायां कूपे सम्पत् । वायव्यां कूपे शत्रुतः
सकाशात्पीडा । उत्तरस्यां कूपे सुखम् । गृहस्नायिन
एव” पी० भा० एवं गृहसंविदेशप्रकारेऽप्यर्थास्तेऽधुना
गृहकारणकालः प्रदर्शयति । तत्रादौ शौरिमासभेदेन वास्तु
नरसृष्टादिप्रदर्शनेन पूर्वादिषुसप्तगृहकारणकालमाह
विश्व० वा० शा० “वास्तुनागं जगत्प्राणं पर्वस्यां प्रथ-
माश्रितम् । कृष्णप्रदेशे निखनेहास्तुनागस्य मन्वितः ।
त्रिषु त्रिषु च मासेषु नभस्यादिषु च क्रमात् । यद्दि-
ग्भ्रस्यो वास्तुनरस्तन्मुखं सदनं शुभम् । अन्वदि-
ग्भ्रस्येहं तु दुःखशोकभयप्रदम् । दृषाकादितिक
मेधां सिंहादि गणयेद्गृहे । देवाकये च मीनादि तडागे
मकरादिकम् । पूर्वादिषु शिरः कृत्वा नागः श्रेते त्रिभि-
स्त्रिभिः । भाद्रादौर्वाषपाश्वेन तस्य क्रोडे गृहं शुभम्”
व्यक्तमाह उच्यो० त० “वास्तुप्रमाणेन तु गतकेशे वासने
श्रेते खलु निखकालम् । त्रिभिस्तु मासैः परितद्वत् भूषौ
तं वास्तुनागं प्रवदन्ति दृष्ट्वाः । भाद्रादिके वासवदिक्
शिराः स्यात् मार्गादित्रेषु त्रिषु वास्यनर्जा । प्रत्यक्
शिराः स्यात् खलु फालशुनादौ उच्छ्रादि कौबेर
शिराः सनागः । मूर्ध्नि स्नाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात्
पुत्रभार्ययोः । जघनेऽर्धचयं विद्यात् सर्वसम्पत्तयोदरं”
गृहकारणाद्युपयोगिराङ्गसृष्टादिकमाह वा० शा०

“शैशानतः कालसर्पः संहारं च प्रसर्पति । विदिषु
येषवास्तोश्च सुखं त्वच्छ चतुर्थकम् । खनेश्च शौर-
मानेन व्यत्यये चाशुभं भवेत् । चतुस्त्रिहिकशा-
लानामेष दोषो न विद्यते । एकं भागेन्द्रसंशुद्धा
मन्दिरारम्भणं शुभम् । अधोसृष्टे च नखले शुभेऽङ्ग
शुभवासरे । चन्द्रतारासुखे च भवनारम्भणं शुभम् ।
त्रिषु त्रिषु च मासेषु मार्गशीर्षादिषु क्रमात्
दक्षिणतोयेगपोलस्याशां क्रमादयुः (राङ्कः) सन्धे भन
विनाशः स्यात् द्वारे वज्रभयं भवेत् । गमने कार्य-
हानिः स्यात् गृहकारणे कुलक्षयः । रथः कुबेरान्न
जलेयवास्यावायव्यकाशासु च खर्यप्रपाशात् । वसेद-
द्यापदसु दिग्भ्रमत्रे सुखे विवर्ज्यौ गमने गृहे च ।
शिरःस्नाते विनाशः स्यान्कातापिलोश्च पृष्ठके । स्त्रीपुत्र-
नाशः पुच्छे तु गोलपुत्रविनाशनम् । कुक्षौ सर्वसृष्टिः

स्यात्तन्धान्यसुतानमः । सिंहादिषु लिमासिषु चाश्वेयं
 कृत्विमाश्रितः । दृष्टिकादिषु ईमानां कुम्भादिषु च
 वासुदिषु । दृष्टादिषु मैत्र्यां सुखपुच्छं न शोभनम् ।
 गृहकारणविहितमासादि विन्दुं वा०शा०उक्तं यथा
 “चैत्रे व्याधिसमाप्नोति यो नवं कारवेद्गृहम् । वैशाखे
 धनरत्नानि ज्यैष्ठे कृत्वा तथैव च । आषाढे भ्रष्ट-
 रत्नानि वयुवर्जनवाप्नुयात् । श्रावणे मिल्लकामं च
 हानिं भाद्रपदे तथा । बुधं चैवान्धने मासि का-
 र्तिके धनधान्यकम् । धनद्विं मार्गशीर्षे पौषे त-
 ष्कारतोभयम् । माघे चाग्निभयं विद्याङ्गुष्ठीद्विष्य
 फाल्गुने । गृहसंस्थापनं सूर्ये मेघस्ये शुभदं भवेत् ।
 दृष्टस्ये धनद्विः स्यान्निघुने मरुतं भवेत् । कर्कटे
 शुभदं प्रोक्तं सिंहे भ्रष्टविवर्द्धनम् । कन्या रोगं तुला
 शीर्ष्यं दृष्टिके धनधान्यकम् । कार्तिके च महाहा-
 निर्भकरे स्याद्दनागमः । कुम्भेऽर्के रत्नकामः स्यान्मीने
 कृत्वा भयावहम् । चापमीनक्युक्त्वा भासा दोषा महाः
 स्युताः । ज्यैष्ठ्यामाससिंहाख्याः सौरमाने तु शोभनाः ।
 माघे तपस्ये तपसि माघे नभसि त्विषे । ज्येष्ठे च
 गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् । निषिद्धेष्वपि माघे
 सातसुते शुभे दिने । तृषदादृग्गृहकारण्ये मासदोषो
 न विद्यते । पाषाणेषु कर्कटानि निन्द्यमासि न कार-
 येत् । निन्द्यमासिऽपि चन्द्रस्य मासि शुभदं गृहम्”
 तत्र सौरचान्द्रमासविशेषस्य पाषाणतां मासभेदेन पूर्वा-
 दिष्टस्य गृहकारणस्यैव स्तोत्रं ।
 “कुम्भेऽर्के फाल्गुने प्रागपरसुखगृहं श्रावणे सिंहाक-
 र्क्योः पौषे नक्त्रे च याव्योत्तरसुखसदनं गाऽजनेऽर्के
 च राधे । मार्गं जूहाङ्गिने सत् भुवन्दुवर्णस्याति-
 वस्कर्तुष्यैः सूर्यतोर्गे त्वद्व्यां हरिभविभिभयोस्तत्र
 शलाः प्रवेशः । कैश्रिणोपरवौ मधौ, दृष्टमने ज्यैष्ठे,
 मूचौ कर्कटे, भाद्रे सिंङ्गते, षटेऽश्वयुजि चोर्जोऽशौ
 स्ये पौषके । माघे नक्त्रे षटे शुभं निर्गदितं गेष्टं तथो-
 र्जं न सत्कन्यायां च तथा भ्रष्टेष्वपि न सत् कृष्णादिमा-
 साङ्गवेत्” न० । “कुम्भे शुभस्थिते सूर्ये फाल्गुने च मासि
 प्रागपरसुखं गृहं प्राङ्मुखं पश्चिमसुखं च गृहं सत्
 शुभफलदं स्यादित्यर्थः । श्रावणे मासि सिंहाकर्कसं-
 ख्याके प्रागपरसुखं गृहं सत् । पौषे मासि नक्त्रे
 मकरसंख्याके च प्रागपरसुखं गृहं सत् । अथ गो-
 कने दृष्टमेने सूर्ये राधे वैशाखे मासि च तथा मार्गे

मार्गशीर्षे मासि जूहाङ्गिने तुलाद्विक्रमते सूर्ये सति
 याव्योत्तरसुखं सदनम् दक्षिणसुखं उत्तरसुखं च स-
 दनं सत् यदाह नारदः “गृहसंस्थापनं सूर्ये मे-
 घस्ये शुभदं भवेत् । दृष्टस्ये धनद्विः स्यान्निघुने मरुतं
 भुवम् । कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भ्रष्टविवर्द्धनम् ।
 कन्या रोगं तुला शीर्ष्यं दृष्टिके धनवर्द्धनम् । कार्तिके
 तु महाहानिर्भकरे स्याद्दनागमः । कुम्भे तु रत्न-
 कामः स्यान्मीने सप्त भयावहमिति चान्द्रमासफलान्याह
 श्रीपतिः “शोकोऽश्वं सतिपगुण्यतिर्द्विद्विर्द्वि-
 नाशोऽश्वं भ्रष्टवृत्तिरथ धनं श्लेषं यद्भवेत्तु । स-
 ष्ठीप्राग्भवेति भवनारम्भकृतः क्रमेण चैत्राङ्के सति
 रिति फलं वास्तुयास्योपदिष्टम्” इति अन्यत्र “आषाढ-
 चैत्राश्वयुजोर्जमाघज्यैष्ठेषु च प्रौढपदेषु नूनम् । निकेत-
 नानां षटनं ऋषाणां योगेश्वराचार्यमते न श्लासम्”
 इति । मते न इति पदकोटः । अत्र सौराणां चा-
 न्द्रमासानां महान् शुभाशुभफलदभेदेन विरोधः ।
 अत्र चिकीर्षितगृहद्वारासुखरविसंक्रमसमीचीनविहित-
 भासिष्वेव वैशाखादिषु गृहकारण्यः कार्य इति वि-
 रोधाभावः इति पितृचरणाः । तत्र द्वारनिवसनमाह
 श्रीपतिः “कर्मिणकृद्दृष्टिकुम्भगतेऽर्के पूर्वपश्चिमसु-
 खानि गृहाणि । तौलिमेघदृष्टिक्रयान्ते दक्षिणो-
 त्तरसुखानि च कुर्यात् । अन्यथा यदि करोति दुर्भति-
 व्याधियोकधननाशमश्नुते । मीनचापमिधुनाङ्गना-
 गते कारयेत्त गृहमेव भास्करे” इति । कर्कसिंहिते
 श्रावणे मासि तादृशमेव गृहम् उक्ताङ्केतोः । एवं
 मकरार्कसिंहिते पौषे मासि अनेनैव हेतुना दक्षिणोत्त-
 रसुखं गृहं मेघद्वारार्कसिंहिते वैशाखे स्यात् । तुला-
 दृष्टिकार्कसिंहिते मार्गशीर्षमासि तथैव गृहं स्यादि-
 त्यर्थः । अत्रात्र सौराणां चान्द्राणां च मासानां
 निषेधसृष्ट्यादिनिर्भेयगृहाद्यागण्ये नैव भवति । अ-
 उक्तं व्यवहारसुखमे “निषिद्धेष्वपि कृष्णेषु सात-
 सुते शुभे दिने । तृषदादृग्गृहकारण्ये मासदोषो न
 विद्यते” इति । जगन्मोहनेऽपि “पाषाणेषु कर्कटानि
 निन्द्यमासि न कारयेत् । तृषदादृग्गृहकारण्ये मास-
 दोषो न विद्यते” अत्र कैश्रिदनिवर्तदृग्गृहकारण्ये
 सर्वदा मासदोषो न प्रवर्तत इत्याहुः तत्र वचनाभा-
 वात् । किं च “दृष्टमूढे कुलनाथः स्यादित्यनियत
 दिग्गृहस्य विचारकोटिषु विद्याभावात् । अथ गृह

निर्माणनक्षत्राणां च । अनेति । अत्राचि च्छुद्धिनि
 च प्रसिद्धानि वदन्तः यतश्च ज्ञानी प्रसिद्धा वस्तुः धनिष्ठा
 कर्कोक्ष्णा पुष्यश्च एतन्नेषु गृहनिर्माणं सत् शुभफल-
 दम् । यदाह गणः “सुप्रसरेऽपि च रोहिण्यं पुष्ये
 जैत्रे १७ वरहमि १२।१४। इतिहासितवे पीष्ये २७
 गृहकारणः प्रसूयते” अत्र वाक्ये च्छुद्धानभिधानेऽपि
 तदुक्तिर्नैवैवराक्यालोचनेन “प्रारब्धो भवनस्य वा-
 च् २४ मृदु १४।१७। १२७ स्नात्कर्क १२ पुष्यमृ वै ४।१२।२१।२६।
 वैश्वदेव २२ युतैरिति” अथ स्मृतिकागृहनिर्माणे वि-
 शेषमाह स्मृतीगेहमिति । अदित्यां पुनर्वसु स्मृति-
 कागृहनिर्माणं गतम् । तत्रेति तत्र स्मृतिश्रुगृहे हरि
 भविष्यभयोः अत्राभिजितोर्नक्षत्रयोः प्रवेशः यज्ञः ।
 उक्तं च श्रीपतिना “पुनर्वसु च स्मृतिकागृहस्य
 निर्मितः शुभा । विरश्चिषिष्णु भान्तरे प्रवेशनं
 हितं भवेत्” इति । तदेतद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णलि-
 कपरम् यदाह ब्रह्मः “पुनर्वसु नृपादीनां क-
 र्णव्यं स्मृतिकागृहम् । अत्राभिजितोर्नक्षत्रे प्रवेशं
 तत्र कारयेदिति” आश्वलायके तु अत्राभिजितोर्न-
 क्षत्रैस्तदुदयो वा पान्तः इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु प्रा-
 गुक्तनक्षत्रेषु स्मृतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ । तत्र स्मृति-
 कागृहं नैर्कृत्यां कार्यं यदाह ब्रह्मविष्णुः “रेन्द्रां
 तु विक्रयस्थानमान्नेत्यां पचनान्तयः । वाहन्यां भो-
 जनगृहं नैर्कृत्यां स्मृतिकागृहम् । यास्यायां गयन-
 स्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौबेर्यां तु धनस्थान-
 भोगास्यां देवतान्तयः” इति । स्मृतिभास्करे गणः
 “वारेऽनुकूले राशौ तु दिने टोषविवर्जिते । सानुकूल-
 दिशि प्रोक्तं स्मृतिकाभवनं वृषैरिति” कालजियम उक्तो
 रत्नकोशे “आश्वलायके मासि कृत्यां चैव विघेषतः ।
 तद्वत् प्रसवकाळे स्मृदिति मास्तेषु निश्चयः” इति । वराह-
 ष्यालानेकनक्षत्राणामभिधानं कृतं यथा “इत्यादित्यश्रमा-
 कृतिव्ययवनप्राञ्छे शमिलोत्तराचिन्नाश्विनश्रवणेषु वृश्चिक-
 चटौ हित्वा विरिक्ते तिथौ । शुक्राचार्यशनेश्वरज्ञा-
 शिर्षा वारेऽनुकूले विधी सृष्टिर्वैश्वानि स्मृतिकागृह-
 विधिः शोभकरः कीर्त्तते” इति । वैश्वानि चतुर्थस्थाने
 सृष्टिः शुभपदैः । स्मृतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह
 उद्योतिर्वैश्वः “अथातः संप्रवक्ष्यामि स्मृतिकागारवेश-
 नम् । मासि तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रसृति-
 सन्धने काले सद्य एव प्रवेशयेदिति” पूर्वपक्षे शुक्र-

पक्षे । प्रवेशे नक्षत्रादीन्वाह गणः “रोहिण्यैन्द्रपौ-
 ष्येषु ज्ञानीवाहणवोरपि । पुष्ये पुनर्वसु हस्तधनिष्ठा-
 सुप्रसरास च । ‘जैत्रत्वाद्दे तद्याश्विन्यां स्मृतिकागार-
 वेशनम्” । “सर्वे शुभपक्षाः केन्द्रे पाषाण लिपिहायगाः ।
 शुभांशे शुभसन्दृष्टे स्मृतिकागारवेशनमिति” । प्राग-
 भिहितानां शौराण्ड्यनाशानां प्रकारान्तरेषु कालक्यातां
 गार्हपत्यविक्रीडितेनाह । कैश्चिदिति पूर्वदिग्द्वाराशुभै-
 कवाक्यता उक्ता इदानीमेतादृशमुच्यते जेपसंख्ये रवौ
 मधौ चैत्रेमासि गेहं प्रारब्धं शुभं स्यात् । तथा व-
 ष्ये सूर्ये ज्येष्ठे मासि, कर्कस्येऽर्के शुचांषाषाडे, सिं-
 ह-
 मतेऽर्के भाद्रपदे मासि, चटे तुलास्ये रवौ आश्वयुजि
 आश्विनमासि । अक्षौ वृश्चिकेऽर्के ज्येष्ठे कार्तिके मासि ।
 मृगे मकरस्येऽर्के पौषे मासि, मकरघटे मकरकृत्तस्येऽर्के
 माघे मासि प्रारब्धं गृहं शुभं स्यात् इत्यर्थः इति कै-
 चिद्विदितम् । अस्यायनाशयः । शीनचापेत्या-
 दिना हिस्त्रभावरामयो निषिद्धाः शोको धान्यमित्या-
 दिना च कियन्नचान्द्रा अपि मासा निषिद्धाः । अतो-
 ऽन्ये शौराण्ड्या वा विहितान्तेषामयमेव एकया-
 क्यताप्रकारः । जेपस्ये रवौ चैत्रेऽपि गृहं शुभम् ।
 यस्तु चैत्रोनिषिद्धः स शीनार्कविषयः । वृषभस्ये रवौ
 ज्येष्ठेऽपि शुभम् । वैशाखस्तु विहितएवास्ति ज्येष्ठो
 निषिद्धः स मिथुनार्कविषयः । कर्कटस्ये सूर्ये आषाढे
 ऽपि शुभं आषाढनिषेधस्तु मिथुनार्कविषयः । सिं-
 ह-
 मते सूर्ये भाद्रपदेऽपि शुभम् । आश्वयुजे तुला
 विहितत्वादेव शुभः । यस्तु भाद्रपदनियेधः स कन्यार्क-
 विषयः । तुलागते सूर्ये आश्विनेऽपि शुभम् । यन्वस्य
 निषेधः । स कन्यार्कपरः । वृश्चिकस्ये सूर्ये कार्तिकेऽपि
 शुभं स्यात् निषेधविषयं स्वयमेव वक्ष्यामि । आश्विनेऽपि
 विहित एव । मकरस्ये सूर्ये पौषे शुभं धनुर्क-
 वृश्चिके शोऽप्यशुभः । मकरकृत्तस्ये सूर्ये माघेऽपि शुभं
 निषेधस्तु धनुर्कविषयः । अत एव “पौषफाल्गुनवै-
 शाखमाघश्रावणकार्तिकाः । मासाः स्युर्दृष्टनिर्माणे
 एतारोम्यशुभप्रदाः” इति नारदयाक्यम् “मासं तपस्ये
 तपसि माघे नभसि त्विषे । ज्येष्ठे च वृहनिर्माणं
 पुत्रपौत्रधनप्रदम्” इति वशिष्ठवाक्यं च आश्विनकार्तिक
 माघमासानां शुभत्वप्रतिपादकं तुलावृश्चिकमकरकृत्ता-
 र्कविषयं शीनार्कराहितप्राशस्त्यपरं च वचनान्तरसो-
 धितो निषेधः प्रागुक्तविषय एव । फाल्गुनस्य शुभत्व

कुशार्कविषयं भीमार्कसाहित्ये तु निषिद्धम् । ननु
कार्तिकमासमासौ श्रीपतिना निषिद्धौ तयोः को
विषय इत्यत आह अथेति ऊर्जः कार्तिको मासः
कन्यायां कन्यामते रवी न सन् न शुभः । च पुनः
तथा मासमासो घटुषि घटुरर्के न सन् अपिः पादपुरणे ।
नन्वेतदयुक्तं प्रतिभाति यतश्चान्द्रमासिषु चैत्रादिमास-
संज्ञाः सन्ति तत्र कार्तिके मासि कन्यासंक्रान्तिः ।
मासे मासि घटुरर्कस्य कदापि न सम्भवेत् । यतः का-
र्तिकस्य मासमासस्य च युक्तप्रतिपदादितिशततिथयः
यावत् तावत् संज्ञेयत आह कृष्णादिमासादिति ।
व्यति द्विषधो मासः शुक्लादिः कृष्णादिष्वेति । तत्र
शुक्लप्रतिपदमारभ्यामासास्यापर्यन्तः शुक्लादिः । कृष्णपक्ष-
प्रतिपदमारभ्य पूर्णिमान्तः कृष्णप्रतिपदादिः । यथा ।
चैत्रशुक्लपक्षे मतद्वयेऽपि स एव चैत्रपूर्णिमास्यनन्तरं
कृष्णपक्षः चैत्रमास एव एवं चान्द्रमासो भवति । स
एव कृष्णपक्षो यदि वैशाखकृष्णपक्षत्वेन व्यवहृत्यते ।
भाविशुक्लपक्षो वैशाखशुक्लः सर्वथादिसिद्धः । तदा कृष्णा-
दिमासः सम्भवति उभयथा हि शास्त्रे व्यवहारः “अश्व-
युक्कृष्णपक्षे तु आहं कुर्यात् दिने दिन इति”पी०धा०
तत्र विहितनिषिद्धतिथिनक्षत्रादिनिरूपणम् वा०शा०
“अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनियोगम् । यथा-
कालं शुभं ज्ञात्वा तदा भवनमारभेत् । ऋदुश्रुवस्वाति
भुव्यधनिष्ठादितये रथो (१३) । सूत्रे पुनर्वसौ सौम्यवारे-
प्रारम्भाय शुभम् । आदित्यभौमवर्ज्याःसुधैराः सर्वे
शुभावहाः । द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी षष्ठिका
तथा । सप्तमी दशमी चैव द्वादश्याकादशी तथा । त्रयो-
दशी पञ्चदशी तिथयः स्युः शुभावहाः । दारिद्र्यं
प्रतिपत् कुर्यात् चतुर्थी धनहारिणी । अष्टम्युच्चाटनं
चैव नवमी शस्त्रघातिनी । दशै राजभयं चैव भूते दार-
विनाशनम् । धनिष्ठापञ्चमे भैव कुर्यात् सप्तमसकृद्भयम् ।
सूक्तधारिणलान्घासं प्राकारादि समारभेत् । जाषित्तं
द्विषधं चैव वेधोपपृहकर्त्तरी । एकामलं तथा लक्षा
युतक्रकचसंज्ञकाः । पातश्च द्विषधोवर्ज्यो व्यती-
पातश्च वैष्टतिः । कुलिकं कष्टकं कालं यमघट्टस-
येव च । कुयोनातिथिवारोत्यास्त्रिषिभोत्या भवारजा ।
विशाहादिषु ये वर्ज्याःकोवर्ज्या वास्तुकर्मणि”
वास्तुचक्रं तत्रैव “वास्तुचक्रं प्रवक्ष्यामि यज्ञ व्यासेन
भाषितम् । अक्षय्ये स्थितो भाहुभदादि त्रीणि म-

सक्रे । चतुष्कमयपादे स्यात् पुनश्चत्वारि पश्चिमे ।
पृष्ठे च त्रीणि चत्वारि कुशौ चत्वारि वागतः । च-
त्वारि दक्षिणे कुशौ पुष्के भलयमेव च । सुखे भलयमेवं
सूरदायिंशतितारकाः । शिरस्यारामिदाहाय षट्कोद्वा-
सोऽय्यपादयोः । स्वैर्यं स्यात् पश्चिमे पादे पृष्ठे चैव
घनागमः । कुशौ स्यादक्षिणे कामः पुष्के च स्वामिनाश-
नम् । वासकुशौ च दारिद्र्यं सुखे पीडा निरन्तरम् ।
तत्र वर्ज्यकालमाह विश्व०वा०शा० कृष्णपक्षे तिथौ रिक्तौ
गण्डान्ते रविसंक्रमे । रविभौमदिने विष्टौ व्यती-
पाते च वैष्टतौ । मासदग्धं वारदग्धं तिथिदग्धं च
वर्जयेत् । अतुक्तेष्वपि द्विष्येषु न कर्त्तव्यं कदाचन ।
क्रकचं चन्द्रदग्धं च योगानां वर्ज्यसंज्ञकम् । उत्पात-
द्वैपितस्त्रं त्रिष्यृशं दर्शसंज्ञकम् । वज्रव्याघातशूलेषु
व्यतीपातातिगण्डयोः । विष्कम्भगण्डपरिषं वर्ज-
यित्वा च कारयेत् । विहितसुहृत्तमाह तत्रैव
“सातौ मैत्रेऽथ माहेन्द्रे गान्धर्वं भगरोहिणे । तथा
बेराजसावित्ते सुहृते षट्कारमेत् । चन्द्रादि सप्तमं
ज्ञात्वा शुभं लम्बं निरीक्ष्य च । क्षामोष्णायान्दि कर्त्तव्य-
मन्यत्र परिवर्जयेत्” ।
तिथिभेदेन पूर्वादिदिङ्मुखगृहकारणनिषेधमाह सु०च०
“पूर्वेन्दुतः प्राग्वदनं नवम्यादिषुत्तरास्यन्वय पश्चि-
मास्यम् । दर्शादितः शुक्लदशे नवम्यादौ दक्षिणास्यं न
शुभं वदन्ति” सू०“पूर्वेन्दुतः पूर्णिमातः कृष्णाष्टमी-
पर्यन्तं प्राङ्मुखं गृहं शुभं न वदन्ति । कृष्णनव-
मीतसुहृत्तशीपर्यन्तं क्रियमाणं गृहसुत्तरास्यं न शु-
भम् । अथ दर्शादितः शुक्लाष्टमीपर्यन्तं पश्चिमास्यं
गृहं न शुभम् । शुक्लनवमीतसुहृत्तशीपर्यन्तं दक्षिणास्यं
गृहं न शुभं वदन्ति । तासु तिथ्यसु तत्तद्दिङ्मुखं
गृहं न कर्त्तव्यम् इति वाक्यार्थः फलितः । यदुक्तं
व्यवहारसुहृत्तये “पूर्णिमातोऽष्टमी यावत् पूर्वास्यं
वर्जयेद्गृहम् । उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिषुसु-
हृत्तशीम् । अमावास्याष्टमी यावत्पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ।
नवम्यादौ दक्षिणास्यं यावत् शुक्लसुहृत्तशीभिति” ।
दिग्भेदसुहृत्तलान्घाहाह “क्षत्रिकाद्याः सप्त पूर्वे ऋषाद्याः
सप्त दक्षिणे । मैत्राद्याः पश्चिमे सप्त धनिष्ठाद्यास्तपोत्तरे ।
अप्ये चन्द्रे स्वामिभयं कर्मकर्त्ता च पृष्ठके । दक्षिणे च
धनं दद्याद्धाने स्त्रीसुखसम्पदः । षट्कोपक्षस्यकार्देषु यत्र
अस्ये चन्द्रमाः । शशाङ्कासप्तके देयं क्षत्रिणादिकमेव

च । अथ चन्द्रस्य वास्तुस्य चप्ये पृष्ठे न गच्छते ।
जम्नादद्याद्विषाद्यौऽत्र चन्द्रः सद्यःफलप्रदः । गृहे
चन्द्रे वस्तुस्ये पृष्ठस्ये न शुभं गृहम् । वामदक्षिणतः
चन्द्रः प्रशस्तो वास्तुकर्मणि”

तत्र विहितनिर्णयजम्नादिकमाह तत्रैव चर-
जम्नं चरांशस्य सर्वेषां परिवर्जयेत् । जम्नभाज्ञोपचयमे
जम्ने वर्गे तद्यैव च । प्रारम्भं प्रकुर्वीत नैधनं परि-
वर्जयेत् । पापैस्त्रिपठाद्यगतेः सौम्यैः केन्द्रत्रिकोण्ये ।
निर्माषं कारयेद्दीमानपमस्यैः खलेर्द्धतः । मनुष्य-
जम्ने सौम्यानां दम्बोने योगतस्तथा । कुम्भं विहा-
यान्यजम्ने सौम्यपृष्ठयुतेक्षिते । जम्नाद्यदिशास्तूनां
प्रारम्भः शुभदः स्मृतः अत्र शुभयोगास्तत्रैव “गुरुर्लम्बे
रविः षष्ठे द्युने७ सौम्ये सुखे४ क्षिते । तृतीयस्येऽर्क
पुत्रेऽत्र तद्गृहं तु शतायुषम् । अगुरुर्लम्बेऽम्बरे१०सौम्ये
लाभस्थाने११ च भास्करे । गुरुः केन्द्रगतो यत्र शतव-
र्षाणि तिष्ठति । ह्युकेऽम्बरे१० चन्द्रे लाभे११ च
कुजभास्करौ । अारम्भः क्रियते यस्य अशौल्यायुः क्रमात्
भवेत् । जम्ने अर्गो पुत्रगेच्छे५ षष्ठे भौमे त्रिगे रवौ ।
यस्य गृहस्य प्रारम्भः स च तिष्ठेच्छतं वसाः । जम्नस्यौ
गुरुगुप्तौ चेत् रिपुहाराश्रिते कुजे । सूर्ये लाभगते११
यस्य द्विशतावदानि तिष्ठति । खोत्रस्यो वा अगुरुर्लम्बे
खोत्रे जीवे सुखेऽस्थिते । खोत्रे लाभगते११ मन्दे
सहस्राणि वसाः स्थितिः । खोत्रे स्वभवने सौम्ये
जम्नस्ये वापि केन्द्रगेः । प्रारम्भः क्रियते यस्य शतद्वयं
स तिष्ठति । दम्बोत्तरालयाहीन्दुविष्णु धाष्टकजोहुषु ।
८१२१२१२६।६।५।२२।४।२०। शुक्रया संहितेषु कृतं
गेहं श्रिया युतम् । द्विद्वैवत्वाद्भ्रुवारीश रुद्रादिति वस्तु-
हुषु । १६।१४।२४।६।७।२२। शुक्रेण संहितेषु कृतं
धान्यप्रदं गृहम् । हस्तार्थमत्वाद्गुरुक्षत्रराखेन्द्रभेषु च
१२।१२।१४।२।४।२।८। बुधेन संहितेषु धनपुत्रसुखप्रदम्” ।
क्रयोगास्तत्रैव “शत्रु खेतगतैः खेटैर्भीचस्यैर्वा परा-
जितैः । प्रारम्भं अस्य भवनं लक्ष्मीस्तस्य विनश्यति ।
एकोऽपि परभागस्यो दशमे सप्तमेऽपि वा । वर्षाधिपे
बलैर्हीने तद्गृहं परहस्तगम् । पापान्तरगते जम्ने
चन्द्रे सौम्ययुतेक्षिते । अष्टमस्येऽर्केपुत्रे च अशौल्यान्दा-
द्विहृष्यते । मन्दे जम्नगते चैव कुजे सप्तमसंस्थिते । शुभे
रवोक्षिते वापि शतवर्षाणिहृष्यते । जम्नगे शशिन
खोत्रे जलुस्थाने च भूषते । प्रारम्भः क्रियते यस्य

शीघ्रं तच्च विनश्यति । दशापतो बलैर्हीने वर्षनाथे
तथैव च । पीडितवर्गते सूर्ये न विदध्यात्कादपन ।
पितृभूलेच्छभाष्यार्कपीण्यभेषु च १०।१६।८।११।१२।७।यत्
कृतम् । कुजेन संहितेषु गृहं चन्द्रगतेऽग्निना ।
मलस्य रेपती चैव क्षत्तिकापाठमेव च । पूर्वफालगुनी
हीने च मघा चैव तु सप्तमम् । एषु भौमेन युक्तेषु
वारे तस्यैव वेदस्त यत् । अग्निना दक्षते कृतं पत्न्यायः
प्रजायते । अग्निभक्तवर्गते सूर्ये चन्द्रे वा तत्र संस्थिते ।
निर्मितं मन्दिरं नूनमग्निना परिदक्षते । अथेष्टानु-
राधके चैव भरणीखातिपूर्वमे । धनिष्ठावपि अक्षेषु
शनिक्षिते हिनस्य च । ऋषयो नामतः प्रोक्तो धनधा-
न्यादिके गृहे । पुत्रो जातेऽथवा तस्मिन् दहते यक्ष-
राक्षसैः । प्रासादेष्वेवमेव स्थाहापोक्षुषे चैव हि ।
तस्माद्विचार्य कुर्वीत गृहारम्भं शुभे शुभम् । नाग-
न्दिशनि मकराखिकुमीरजम्ने, मेमे षष्ठे धनुषि कर्मसु
दीर्घस्तम् । जम्नाभ्ये मिथुनगे भ्रुवर्षकाभं उद्योति
र्विदः कक्षसिंहदशेषु सिद्धिम् । शयाङ्गे तु कृतं
वास्तु कर्तुर्विचिन्तनाश्रयम् । महानिशास्यपि तथा
सम्प्रयोगैव कारयेत्” । भावस्थपृष्ठफलानि तत्रैव
“जम्नेऽर्के विप्रपातः स्यात्कोशहानिश्च शीतगौ । मृत्युं
विश्वम्भरापुत्रे दारिद्र्यं रविमन्दने । जीवे धर्मार्थकामाः
स्युः पुत्रोत्पत्तिश्च भार्गवे । चन्द्रजे कुशला शक्त्यर्था-
वदायुः प्रवर्त्तते । द्वितयस्ये रवौ हानिश्चन्द्रे शत्रु
भयं भवेत् । भूमिजे दम्बनं प्रोक्तं नानाविधानि
भातुजे । बुधे द्रविणसम्पत्तिर्गुरौ धर्माभिवर्द्धनम् ।
यथाकामविनोदेन भृगौ कामं व्रजेत् फलम् । तृतीय-
स्थेषु पापेषु सौम्येषु विशेषतः । सिद्धिः स्यादचिरा
देव यथाभिलषितं प्रति । चतुर्थस्थानगे जीवे पूजा
सम्पद्यते नृपात् । चन्द्रजे चार्धलाभः स्याद्भूमिलाभश्च
भार्गवे । विद्योगः सुहृदां भागौ मन्त्रभेदो महीसुते ।
बुद्धिनाथो निशानाथे सर्वनाथोऽर्कमन्दने । पञ्चमे तु
सुरार्थार्थे चित्तो वसुधनागमः । शुके पुत्रसुखावाप्ती
रत्नलाभस्तथेन्द्रजे । सुतङ्कः सहास्रौ शशाङ्के क-
क्षः स्मृतः । सौमे कार्यविरोधः स्यात्सौरौ मन्वु-
विमर्हनम् । षष्ठस्थानगते सूर्ये रोगनाथं विनिर्हि-
येत् । चन्द्रे षष्ठिः कुजे प्राप्तिः सौरौ शत्रुवसुधयः ।
गुरौ मन्मोदयः प्रोक्तो भृगो विद्यागमो भवेत् । सर्व-
ज्ञानार्थकौशस्थं नक्षत्रपतिमन्दने । सप्तमस्थानगे जीवे

बुधे देवपुरोहिते । गजवाजिधरितीर्था क्रमाह्वानं
 विनिर्दिशेत् । भास्करे कीर्त्तिभङ्गः स्यात् बुधे
 विपद्भादिशेत् । इन्द्रको क्लेश आवाहः शीरी सर्व
 धनक्षयः । पतङ्गे पङ्कटादख्ये भीमे शीरी च रत्न-
 भयम् । चन्द्रे रोगविद्विः स्यात् बुधे शोकागमे
 भवेत् । बुधे जानधनप्राप्तिर्भवे च विजयो भवेत् ।
 शुक्रे स्वजनभेदः स्यान्मन्त्रस्यापि देहिणः । वागीये
 नवमस्थाने विद्याभोगाभिनन्दनम् । बुधे विविध-
 भोगाभिर्भोगे विजयो भवेत् । चन्द्रे धातुष्वयः
 प्रोक्तो धर्महानिश्च भास्करे । बुधे चाप भयं विद्या-
 इविजे धर्मदुष्पणम् । दशमस्थाने शुक्रे शयनासन
 विद्वयः । सुराचार्ये महत्कौश्लं विजयः स्त्रीधनं
 बुधे । मार्तण्डे च सुहृद्द्विस्ताथा शोकविवर्धनम् ।
 भीमे रत्नागमः प्रोक्तः शनी कीर्त्तिविधोपनम् ।
 आभस्यानेषु सर्वेषु आभस्यानं विनिर्दिशेत् । व्य-
 स्थाभेषु सर्वेषु विनिर्देश्यो व्ययः सदा । सोम्ये पूर्णफलः
 प्रोक्तः पादोनः स्वर्णो पङ्कः । स्वत्किञ्चोऽर्द्धफलदः
 पादं मिलपदाश्रितः । सम्यगे रिपुराशौ च समकदफलो
 पङ्कः । नीचस्यो विफलो द्वैव्यग्रेऽसत्फलदः शुभः” ।
 गृहकारण्ये रव्यादिगोचरादिगुहिकवादि वा०शा०
 “गोचरादकवर्गांश्च वासनेषं विचिन्तयेत् । दशा चा-
 न्नादंशादिषु विचार्यं चाल कर्मणि । शुक्रशुक्रवले
 विप्रात् स्वर्गभूमिजयोस्तथा । शशिशौचवले शौरि-
 वले वर्णाशुपूर्वगः । गृहकारण्यं प्रकृतीं त वर्षनाचवले
 सति । सर्वेषामपि वर्णानां स्वर्गचन्द्रवले स्वतम् ।
 विषमस्ये रवी स्वामी पीडयते गृहणी विधौ ।
 शुक्रेण पीडयते लक्ष्मीर्जीवेन सुखसम्पदः । बुधेन
 पुत्रपीडयते भीमेन भ्रातृव्यान्वराः । शौरिणा दासवर्गांश्च
 भीडयते नात्वं संशयः । विशेषेण तु स्वर्गस्य वलं
 प्रोक्तं गृहे बुधेः । सर्वेषामेव वर्णानां रविगुहिकवि-
 धीयते । दशापतौ हीनवले वर्णनाथे तथैव च । पी-
 डितकर्मगते स्वर्गे न विद्विष्यात् कदाचन । प्रथमकोउने
 रोगं द्वितीये चार्थनाशनम् । तृतीये धनहानं च च-
 त्तये भयदो रविः । पञ्चमे पुत्रहानं च शत्रुनाशाय
 शत्रुने । स्त्रीकदं सप्तमे स्वर्गे स्वस्वुष्टादमनेहने ।
 नवमे धर्मनाशाय दशमे कर्मसंयुतिः । एकादशे भवे-
 ल्लक्ष्मीर्हादये च धनक्षयः । पुत्रे ५ द्वितीये पुत्रे ७ च
 द्विने मध्यवली रविः । द्वितीयेपुत्राङ्गु ५ ततश्चिदद्याहात्

परः शुभः । अस्तमानोचराशिस्याः परराशौ परैर्जिताः ।
 इहस्या वाचाभावस्या वक्रमाच्यतिचारिणः । रिपुरादि
 वशंवाता उल्लापातेन दूषिता । न फलानि पङ्का
 गेहप्रारण्ये तान् प्रपूजयेत्” ।
 गृहकारण्ये आतारण्योपयोगिनश्चलाप्याह वास्तव्यः ।
 “अधोसुखैर्भेर्विदधीत आतं शिवास्तथा चोर्द्धसुखैश्च प-
 ङ्कम् । तिस्रं सुखैर्ह्येकपाट्टानं गृहप्रवेशो लुब्धभिर्भुविश्च”
 अधोसुखादिनश्चलाप्याह पी०पा० गृहपु०
 “भरणी जप्तिकाऽश्चैव मन्मथविशाशिकाः । तिस्रः
 पूर्वास्तथा चैव अधोपज्ञाः प्रकीर्त्तिताः । वापीशुप-
 तडागादिस्वननं च तृष्णादिकम् । देवतागारस्वननं
 निघानस्वननं तथा । गणितं ज्योतिषारण्यं कनी
 विलप्रवेशनम् । कुर्वादेवोगतान्येव कार्याणि इषभ
 ध्वज ! । रोहिण्यार्द्रा तथा पुष्यो धनिष्ठा चोत्तरात्यम् ।
 वासवं चतुर्थं चैव नव चोर्द्धसुखाः स्मृताः । एषु रा-
 ज्जाभिषेकं च पङ्कवत्वं च कारयेत् । उर्द्धसुखान्युक्त्वि-
 तानि सर्वंगलेषु च कारयेत् । रेवती चाश्विनी चित्रा
 स्वाती इक्ष्वाः पुनर्वसुः । अहुराधा मृगः ज्येष्ठा एताः
 मार्गसुखाः स्मृताः । गजोपश्ववलीवर्द्धननं महिष्य
 च । वीजानां वषणं कुर्वाद्भनानमनादिकम् । चक्र-
 यन्त्र रथादीनां नावादीनां प्रवाहनम् । पार्श्वेषु यानि
 कर्माणि कुर्वादेतेषु तानि च”
 नक्षत्रभेदे द्वारनिर्माणाय सफलं द्वारचक्रमाह सु०दि०
 “स्वर्गेषां दुर्गभैः शिरस्यैव फलं लक्ष्मीसतः कोषभैर्ना-
 गैरुहसनं ततो गजभित्तेः शाखास्तु शीखं भवेत् । देह-
 ल्याङ्गुभैर्कर्मिर्गृहपतेर्भ्रष्टस्वितैर्देभैः शीखं चक्र-
 मिदं विबोध्य उच्यते द्वारं विधेयं शुभम्” म०
 “द्वारस्य चत्वारः पाशाया आवष्टिकाः । द्वौ ऊर्द्धो-
 भावेनावस्थितौ समावस्तपरिभाषी । तत्र उत्तरङ्ग
 द्युर्द्धोवस्थितस्य संज्ञा । अधोवस्थितस्य तु देहलीति
 सर्वसाधारणं नाम । द्वौ पार्श्वयोः स्थितौ महापरिभाषी
 शाखासंज्ञौ (साह) इति भाषया ह्योरपि संज्ञा एवं
 दीर्घचतुरस्रद्वारं भवति । पाशायासम्भवे तु काठादेरपि
 निवेशः । तत्र द्वारे चिकीर्षिते स्वर्गाधिपतनश्चलाङ्गु-
 गभैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः शिरस्यवस्थितैः सज्जः लक्ष्मीप्राप्तिरूपं
 फलं स्यात् । ‘ततस्तदप्यभैर्नागैः कोषभैर्द्वोरव-
 स्थित्वा चतुःकोषेष्ववस्थितैरुत्तरसंज्ञैर्नक्षत्रैरुहसनं तत्
 द्वारगृहं सर्वदा जनवावरहितं स्यात् । ततस्तदप्यभै

नञमितेरटाभिर्भैः शाखात् तत्प्रावस्थितैर्गृहस्थाभिः
 शौच्यं कथं स्यात् । ततस्तदपिनेयुं च भैक्षिभिर्न-
 च्यत्तैर्द्वैत्यामवस्थितैर्गृहपतेर्भक्तिः स्यात् । तत-
 स्तदपिनेयेद्भैक्ष्यभिर्गृहस्थैर्भक्ष्यस्वरूपेऽवकाशे स्थितैः
 शौच्यं स्यात् । क्वचित्तार्थमाह । चक्रमिति । इदं
 द्वारचक्रं विद्योक्त्यं सुधिया शुभं शुभफलदं द्वारं विधेयं
 कर्तव्यम् । तद्वक्तं ज्योतिर्निबन्धे “द्वारचक्रं प्रवक्ष्यामि
 भाषितं विन्यक्तमेषा । सुखं भाङ्गचतुष्कं तु द्वार-
 चक्रोपरि विन्यसेत् । हे हे कोषे च दातव्ये शाखायुग्मे
 द्वयं द्वयम् । अथ त्रीणि देवानि वेदा मध्ये प्रति-
 ष्ठिताः । राज्ञं स्याद्गृह्यनक्षत्रे कोषेऽद्भुतं भवेत् ।
 शाखायां च भवेत् सप्तमीमधश्चैव कृतिं च भवेत् । मध्य-
 भेषु सभैक्ष्यौ स्थं चिन्तनीयं सदा बुधैरिति” अथ द्वार-
 स्थापनम् “द्वारस्थापननक्षत्रायुष्यन्तेऽग्निनी चोत्तरा ।
 हस्तापुष्यचुतिस्वगाः सूरैरेताः प्रकीर्णिताः । स्नातौ
 पूष्ये च रोहिण्यां द्वारस्थापनरोपचमिति” ज्योतिर्निब-
 न्धेऽभिहितत्वात्तेऽपि याज्ञाः । तिथयोऽपि तत्रैवाभिहित-
 ताः “पञ्चमी धनदा चैव सुनिन्द्यश्चौ शुभम् । प्रतिपत्यु न
 कर्त्तव्यं कते इः खमवाप्नुयात् । द्वितीयायां ब्रह्महानिः
 पशुपलविभाषणम् । तृतीया रोगदा चैवा चतुर्थी भङ्ग-
 कारिणी । कुलक्षयं तथा षष्ठी दयनी धननाशिनी ।
 विरोधकदमा पूर्वा न स्थाप्याश्वापरोपचमिति” एवं
 वति विद्वत्सिद्धिं विहाय विहिततिथिषु विहितभेषु
 च तत्रापि चक्रगृहेषु भेषु द्वारं विहितं शुभफल-
 दातृ स्यादिति निष्कटोऽर्थः” वी० ध०
 तत्प्रवेशकावकाशं सु० चि० “शौच्यावने ज्यैष्ठ्यतपो-
 ऽग्निनाधने यात्रानिहत्तौ ऋपतेर्भवेत् षडे । स्याद्भयनं
 द्वाः स्वस्त्यद्गुप्तौ भुक्तौ चर्त्तन्मोपचोदये स्वरे” (१) नू०
 “जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयाज्ञयेऽपि मार्गार्जयोः स्थापि-
 त्तेऽपि सु० स्यात् । वेधोऽग्नयेऽग्निसवसनेषु नापश्य-
 नस्तादिविचारस्थानम् । (२) ऋद्धिषु पश्चिमपरेषु सुबभे या-
 च्छर्त्तनं भूतबलिद्युं धारयेत् । त्रिकोणकेन्द्रायधनत्रिगैः
 शुभैर्भवेत् त्रिपदायमतेषु पापकैः । (३) शुद्धाण्युत्प्रे-
 र्बिजसुभैर्भवेत् व्यक्तैरिक्ताचरदर्शयैत् । अथोऽग्न्युत्प्रे-
 र्बलिं दिलां कृत्वा विधेद्देहं भङ्गुत्प्रेर्यत् । (४) नामो
 रविर्बलिस्तुतार्थमाभतोऽर्कं पश्येत् प्राग्भृङ्गादिभन्दिरे ।
 पृथ्वीमिथौ प्राग्भृङ्गे गृहे शुभो नन्दादिके वास्यज्यो-
 त्स्तरावने । (५) वक्रो भूरपिभात् प्रवेशसमये कुम्भेऽग्नि-

दाहः कृताःः प्राच्यासद्वहनं ताः भवता कामः
 कृताःः पश्चिमे । नीर्देहाः कतिरन्तरे बुभुविता नभं
 विनाथो बुदे रानाःः स्त्रीर्भनतः स्विरेत्वननकाःः कच्छे
 भवेत्सुधा” (६) अ०
 “तत्रापूर्वप्रवेशसुपूर्वप्रवेशयोः कावसुत्प्रादिकभिन्नुयं
 चन्द्रस्यैव शौच्यावने इति । एतेषु शौच्यावने इत्यादिकेषु
 पदाद्येषु चन्द्रो ऋपतेर्वात्रानिहत्तौ अथवा नवे नूतनो-
 त्थापिते गृहे प्रवेशनं स्यात् । शौच्यावने उत्तरायणे ।
 अथ शुक्रगुर्नक्षत्रादिको दोषो वायारामतडागेत्यादिनोक्त
 इति न पुनश्चाः । एवं गीर्वाण्युत्प्रेरितेत्यादिना
 दक्षिणायननिषेधोऽपि । अतः परितोषात्शौच्यावनेऽप्युक्ते
 सिद्धे तदुक्तिर्नन्द्बुद्धीनां शीघ्रप्रतिपत्तयर्था । अक्तं च
 वसिष्ठेन “अथ प्रवेशो नवसप्टमच शौच्यावने जीविते
 वलाथं” इति वलाठेऽपि उदिते । नारदेनापि “अथ शौ-
 च्यावने कार्यं नवशेखरप्रवेशनम् । राश्यां यात्रानिहत्तौ
 वेति” केवलायां भूमौ क्रीतायां प्राप्तायां वा अतः सिद्धायां
 पोत्थापितं गृहं नूतनमित्युच्यते । ज्यैष्ठ्येति ज्यैष्ठ्यमा-
 फात्शुनवेशावनासिद्धेव सत्यप्युत्तरायणे प्रवेशनं
 शुभम् । यदाह नारदः साधकात्पुनर्देशात्तज्ज्यैष्ठ्य
 चासिद्धे शुभनः । प्रवेशो मध्यकोशेवः शौच्यावनेऽग्नि-
 नास्योरिति” शौच्यो मार्गशीर्षः । मध्यमोक्तिराव-
 यत्कविपदा । चान्द्रमासफलान्याह वसिष्ठः “मार्ग-
 ऽर्षकाभः प्रथमप्रवेशे पुत्रार्थकाभः शत्रुं कावपुने
 च । चैत्रे ऽर्षकाभिर्धनधान्यलाभो वैशाखमासि, पशु
 पुत्रकाभः । ज्यैष्ठ्ये, च चासिषु परेषु नूनं ज्ञानिप्रदः
 यत्सुभवप्रदश्च” । “गृहे च पक्षे सुतरां विद्वत्प्रेर्यत्
 च यावद्दृश्ये च तावत्” इत्याद्युक्तेरेव प्यम्भकता पश्च-
 विद्युर्निहत्ता तिथिवारगृह्यविषये वक्ष्यते । वसिष्ठेन
 तु गृहप्रवेशे शीरभानमनूया दूषितं वधा “नृणादिप-
 द्राघिषु संस्थितेऽर्के नवप्रवेशः शुभदः सदैव । कुम्भं
 विनाभ्येऽपि केषिद्रूपं शीरभिनं शत्रुं वक्षिणे ।
 इति अस्मार्थः नूतनगृहप्रवेशो सकरादिपुष्पादि
 संस्थिते सुखे शुभफलदो भवति तत्रापि मावादिषु कु-
 म्भरहितेषु चतुर्षु मासिषु शुभतरः ननु “अथ प्रवेशो
 नवसप्टमच शौच्यावने” इति स्वयं प्राक् शौच्यावने इत्यु-
 क्तायात् किञ्चित्च तत् पुनश्चातिव्यक्तमाह । कुम्भं
 विनोति । सत्यप्युत्तरायणे कुम्भसंक्रान्तौ नूतनगृह-
 प्रवेशो न भवतीत्येतदर्थं पुनश्चातिव्यक्तमर्थः । नन्दि

दुर्घोरविद्वद्भ्यम् । तथाहि "वाचेऽर्धकाशः प्रथमः प्रवेशः" इत्यादिना वाचकाद्युपगमोच्चारणाद्योः शुभकला-
 भिधानासत्त्वे च कुम्भसंक्रान्तिपञ्चावाहयोरन्वतरस्या-
 युगत्वम् प्रतिपाद्यते । उभयवाचनिर्दिष्टः कुम्भस्तु ना-
 ज्ञोवेति चेत् । उच्यते । इति हि द्विविधाचान्द्रा-
 वाहा युगादयः ज्ञान्यादयश्चेति । तत्र काद्युपपूर्वि-
 भोत्तरवाचस्तु ज्ञान्यादिमासमन्वना चैतन्नासस्तु
 च विद्वदकलात्साक्षात्प्रयकोऽयं कुम्भसंक्रान्तिनिषेधः ।
 चान्द्रमासस्तु युगादिज्ञान्याद्यभिधानवानि वाक्यानि
 नृहृत्कारभ्रमकारणेऽस्माभिरङ्गानि कथमपि निषेधो वाचस्तु
 ज्ञान्यादित्ये प्रायकः । अथ कर्कादिसंक्रान्तिषु मत्तान्तर-
 माहान्येऽप्यपीति केचिदाचार्या कथ्येऽपि कर्कादि-
 नक्षत्राण्यस्मिते खर्वेऽपि नवनृहप्रवेशः कार्य इत्युच्यते ।
 तदेतद्वृहस्पतौ पूर्विकमृहप्रवेशविषयम् । तदुक्तं स्वयमेव
 "नवनप्रवेशे त्वच काद्युहर्नि वृहस्पतौ पूर्विकयोः कदाचि-
 दिति" । नूतनतन्त्रागारप्रवेशविषयं वा । तदुक्तं
 ज्योतिःप्रकाशे "नृहृत्कारणोदितैर्भावेऽपि पूर्वोत्तरैर्विशे-
 ष्यते । विशेष्यौभ्यामने इत्येवं तन्त्रागारं तु सर्व-
 देति" अतएव "कुम्भोरकम्भकाकुम्भे दिनेषु न विशेष-
 ष्यते । पानं वा नगरं वापि पत्तनं वा सुराधि-
 येति" शुद्धवाक्यमन्त्रेणैव व्याख्येयम् । ननु यौष-
 पैत्यादिषु विद्वदकलेषु चान्द्रमासेषु विहितसंक्रान्तिषे-
 षदा नूतनमृहप्रवेशः कार्यो वा नवेत्यत आह न सौर-
 मिति खलु निखरे न सौरं पानं सत् प्रवेशे नेष्टं
 न शुभकलम् । विद्वदुपगमकलयोच्चारणोच्चारणयोः
 आह्वाने विहितचान्द्रमासेरेव मृहप्रवेशः कार्य इत्यस-
 मतिप्रसङ्गेन । हाः ख्येति । हाःस्वनक्षत्राणि षट्हा-
 रण्ये उच्यन्ति । अह्नि भ्रुवाणि चोह्नि प्रसिद्धानि ।
 हाःस्थानि च तानि अह्निभ्रुवोह्नि चेति कर्मधारयः ।
 तादृशैः प्रवेशनं चिन्तं स्यात् । अथनर्चः अस्मिन्
 नृहृत् प्रवेशः कर्तुमिच्छते तस्य द्वारं बहिनऽभिसृज्यं
 तद्विह्वल्यमैर्विहितैः प्रवेशः कार्यः । अदाह वसिष्ठः
 "बहिनद्वारं नन्दिरं तद्विह्वल्यैरुच्यतेः स्यात् संप्रवेशो
 न सर्वैरिति" उक्त्यादिषु च एव "चित्तोत्तरा-
 धातयथाह्निमन्त्रव्यवहारीश्वरभेषु १४१२१२१२६।४
 ५।१७।२१।२७।२४ नूनम् । आधुर्धनारोम्भसुपुन्यौत-
 वत्कीर्तिदः स्यात्प्रविधः प्रवेशः" इति । नारदो-
 ऽपि "वसिष्ठान्त्रे २१।२७ वदन्त्याह्निमन्त्रिणो-

कुम्भ २४।१४।७।१४।२।२।२६ । शुभःप्रवेशोदेवेऽह्निभ्रुवो-
 र्दं स्यात्प्रवोरिति" । अत्र पुन्यनिष्ठागततारकापहृत्
 जीर्णमृहप्रवेशविषयम् । उक्तञ्च ज्योतिःप्रकाशे "प्रवेशो
 नूतने इत्येवं पूर्वैर्भावेः स्यात्प्रवेशे । पुन्यसातीवृत्ते-
 र्जाय जीर्णे स्याद्वाचवद्वे" इति । एतदुपगमकदय-
 पिनयदो वक्ष्यति । अह्निमेवायम् मनवि निधायाह
 श्रीपतिः "शुभः प्रवेशो अह्निभ्रुवास्थैः चिन्तैः
 स्यात् पुनरेव यथा । अथैर्धोदाहृत्तैः कुम्भारो
 राक्षी विद्यायास्तु विनाशयेति" "ज्योतिःप्रकाशे
 सुना दृश्यते प्रविशतां न संशयः । तन्मृहं च सदनं
 हि तत्कृत्वा द्वारभेषु शुभकत् प्रवेशमिति" वसिष्ठोऽपि
 "कर्कादितेयानिखदलविष्णु ११।७।१५।२।२२कथं प्रविष्टं
 नवनन्दिरं सत् । अथद्वयान्तत्परहृत्तयातं शेषेषु (वि-
 हितभिन्नेषु) धिष्ण्येषु च स्यात्तुदं स्यादिति" प्रवेश
 सम्मान्याह अन्तर्येति । अन्तर्यं अन्तर्यायिः अन्तर्यम् च
 प्रसिद्धम् । ताभ्यासुपचये ततोयमष्टैकादशदशमस्येऽन्तेषु
 तथा स्थिरास्थिराणिषु अन्तगतेषु सत्सु नवनृहप्रवेशनं
 शुभम् । अदाह वसिष्ठः "कर्तुं विद्वान्नादय अन्तर्याय-
 र्धन्वस्वितो राशिरिति प्रदिष्टः । निर्व्याधिदारिद्र्य-
 यश्चराय सत्सु सुतज्ञो रिप्रनाशदयः । कबलजन्ता
 निघ्ननप्रदय रोगप्रदः सिद्धिकरोऽर्धदयः । क्रमात्
 वैराग्यदः क्रमेण सदैव नूनं त्रिविधः प्रवेशः" इति ।
 अतो निष्कृष्टमर्धमाह मृहप्रवेशे राजमार्गसङ्घः "कर्त-
 भोपचवगाय विद्यन्ते राशयः शुभकलाय भवन्तीति"
 नारदोऽपि "कर्तुं अन्तर्यायि वा ताभ्यासुपचये ऽपि
 वा । प्रवेशकम् स्याद्द्विरन्वभे भोक्त्रिःस्वनः" इति ।
 पुनर्वसिष्ठः "शौचो स्थिरे भे शुभरहितवृत्ते कम्भेऽथ वा
 इन्द्रमृहृत् विद्यन्ते" इति । शौचो शौचपहृत्सुक्ते ।
 इन्द्रमृहृत् द्विस्तमापराशौ । अत्र पिवाहृत्प्रकारयोक्ता
 एकविंशतिविधा दोषा वक्ष्यां इत्यपि श्येयम् । एक
 विंशतिदोषाहृत्प्रकार्य वसिष्ठेनोक्तम् "कर्तुं नौशो
 मृहृत्कारणे प्रवेशे पतनायनम्" इति (१) । अथ जीर्ण
 मृहृत्कारणवद्वे प्रवेशे विशेषमन्त्रव्याहृत्तयाह जीर्णे
 पुरातनेऽन्वनिर्भिते मृहृत्सुवा सिद्धयव षट्शेऽन्व्याहृत्तयाह
 अस्मिन्नतं भवं दाहः । दाहियन्त्रेन वक्ष्येऽपिपातभयं
 राजकोपोषा । इत्याद्युपद्रवैः पतिते मृहृत् पुनरपि
 सम्बन्धते उत्थापिते मृहृत्सुपि प्राक्पयोक्ताः सर्वे-
 ऽपि माहास्तादृशमृहप्रवेशे श्रेयाः । किञ्च । मार्गे

ज्योः मार्गशीर्षकार्तिकयोश्च न्यायविकेऽपि न्याये
 नादि वेद्यः प्रवेशः सन् शुभफलदः स्यात् । यदाह
 सनत्कारः “नृहारणोदितैर्नाशैर्भिन्नायैर्विद्येदुगृह-
 निति” यत्र सामान्येण नृहारणोदिता वावा नृहप्र-
 वेष्टेऽभिहितः” ते चेत्ते । “शौच्यकाव्युनवेशावनाथ
 न्यायविकारिकाः । नावाः स्युर्दृष्टिर्नाथे पुनारोग्य-
 धनप्रदाः” इति नारदोक्तोः नःशौच्यकाव्युनवेशाव
 नाथन्यायविकारिका विहितः । तत्र उत्तरायणे
 एव नृहप्रवेशस्य वाक्यान्तरेण विहितत्वात् न्यायव्य
 कारिकानामर्गशीर्षावाद्युनरावत्याभावाद्द्विरोधेन नृ-
 नशीर्षनृहप्रवेशात् अथवा कथं ? प्रागभिहितना-
 रदवाक्येनोत्तरायणसाहचर्येण नूतननृहप्रवेशसुपूर्व-
 नृहप्रवेशयोर्विधानात् “नृहारणोदितैर्नाशैः” इत्यनेन तु
 सामान्यतस्त्रिविधस्यापि नृहप्रवेशस्याभिधानादुत्तरा-
 यण्योवावासास्त्रिविधनृहप्रवेशे शुभाः दक्षिणायनीया
 नावाः न्यायवाद्यस्तु जीर्णनृहप्रवेशविषयाः । अतएव
 नारदो मार्गशीर्षकार्तिकयोर्नूतननृहप्रवेशे मध्यमत्वमाह
 अर्थादेवजीर्णनृहप्रवेशे उत्कृष्टत्वमध्यवस्थते । अण्डु-
 येति अण्डुपः अततारका ईश्वरः पुण्यः । अण्डुः आती-
 वासवं धनिष्ठा एवपि भेषु जीर्णनृहप्रवेशादिभयात्प्रवेशेऽपि
 नृहे प्रवेशः शुभः प्राक्पशोक्तो तु भेषु शुभ एवेति
 वैदिकतत्त्वान्नादवगम्यते । यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे
 “प्रवेशो नूतने नृहे” भ्रुवैर्भैः सुखाप्रवे । पुण्ये स्थाति
 युतेसैव जीर्णे स्थाहावहये” इति । नावस्थिति
 अत्रैव विधे जीर्णे नृहे अण्ड्यादिभयात्प्रवेशेऽपि नृहेऽप्यथ
 नकादिविचारत्वात् शुक्रास्तुर्वस्तवास्तवाधक्यविंशस्य
 सुदमकरस्यपुत्रसुखं वल्लरादीनां दोषाणां विचारत्वा
 विचारो नरति । अथादवः कावदोषाः सन्तु वा वा वा
 त्वापि नृहप्रवेशः कार्यः । परन्तु सोऽपि यथाकथं-
 पित्यन्नाङ्गमुद्रिनात्मनस्त्रीकत्व विहितमन्त्रमेव कार्यः ।
 वास्तुपूजा त्वेव विधेऽपि नृहप्रवेशे भवतीत्यपि ध्येयम्
 यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “निज्जवाने नृहे जीर्णे प्राग्ने
 परिधाने । नृहप्रवेशे नाकृत्ये न नीथं सुवपुःकयोरि-
 ति” वसिष्ठेनाप्युक्तम् “नवप्रवेशे त्वय काव्युद्रिर्न इन्द्रो
 पूर्विकयोः यदाचिदिति” अकार्यः । नूतननृहप्रवेशे
 काव्युद्रिर्विचार्या । इन्द्रं इन्द्राभवात्सो नृहप्रवेशः
 शौर्षिको राशो ज्ञानावसातो नृहप्रवेशः । तादृश-
 योर्नृहप्रवेशयोः काव्युद्रिः कदाचिदपि नापेक्षिता ।

वति यत्प्रवे सुखेनास्तु । किन्तु प्रवेशदिनीवपञ्चाङ्ग
 युद्धिर्वाहिते सुखेन नृहप्रवेशः कार्यः । पूर्विकावाद्ये
 नूतने प्रवेशे यथा वास्तुपूजा तथा इन्द्रोपूर्विकयोरपि
 कार्योत्तर्यः । नारदस्तु ज्ञानानिष्ठप्रवेशे काव्युद्रिरे-
 चितैवत्याह तद्वाक्यं प्रागभिहितम् । तदेतयोर्वीक्ययो-
 रावय्यकाऽनावय्यकविमदत्वेन व्यवस्था । ज्ञानात् नृह-
 प्रवेशानां यत्प्रवेशं वसिष्ठेन “सुपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्र-
 वेधो यात्नावसाने तु सुपूर्वसंज्ञः । इन्द्राभयस्यन्नभया-
 दिजातः प्रवेश एव त्रिविधः प्रदिष्टः” इति । एतदुक्त्याख्यामं
 ज्ञानानिष्ठत्वाविति यद्यप्याज्ञतावस्ति तत्तत् एवावधार्यम् ।
 अत्रेदं ध्येयम् अत्रिविधेऽपि प्रवेशे प्रवेशदिनीवपञ्चाङ्ग
 क्रूरकालं क्रूरविहं वा तत्त्वैवा वसिष्ठमिति । उक्तं
 च वसिष्ठेन “क्रूरपहाधिततविवहं च विवजनीयं
 त्रिविधप्रवेशे” इति । (२) “अथ नृहप्रवेशदिनात् प्राक्क-
 र्त्तव्यां वास्तुपूजां विवज्जुकाव्युद्रिनास्तुपजातिकापूर्वाद्देनाक
 षड्भुवेति । षड्भुनि भ्रुवापि क्षिप्रापि चरापि नक्ष-
 त्रापि प्रसिद्धानि सूक्ष्मं च एव सप्तदशसु भेषु नक्ष-
 त्रेषु वासोः वास्तुपुत्रव्यार्यनं भूतवसिं च कारयेत् ।
 नृहपतिर्वास्तुपूजां इवात् । पुरोहितो नृहपतिं
 वास्तुपूजादिकं कारयेत् । ऋकोरन्वतरस्यामिति चो कर्तुः
 कर्मत्वम् । यदाह अथोक्तवः “विज्ञातभियास्वाती
 हस्तः पुण्यः पुनर्वसुः । रोहिणी रेवतीभूषं चवशोत्त-
 रकाव्युनी । धनिष्ठा चोत्तराषाढा तथा भाद्रोत्तरा-
 ण्विता । अश्विनी ज्येष्ठीर्षं च अतुराधा तथैव च ।
 वास्तुपूजनमेतेषु नक्षत्रेषु करोति नः । स प्राप्नोति
 नरो वज्रोक्तिं प्राह पराशरः” इति । वास्तुपूजा-
 प्रकारमाह । वसिष्ठः “निर्माथे नन्दिराणां च प्र-
 वेधे त्रिविधेऽपि वा । वास्तुपूजा तु कर्त्तव्या यथागतं
 कथयाम्यतः । नृहप्रवेशे हस्तमालं समन्तान्कूलो-
 परि । एकाशीतिपदं कार्यं तिसैस्तुल्यं सुशोभनम् ।
 एकद्विपदाः पञ्चत्वारिंशत् चरार्थिताः । द्वाविं-
 द्वाह्यतो वज्रनाथाचान्दयोदय । तेषां स्वामानि
 नामानि वज्रामीश्वरकोषतः । तस्मान्निः शस्य को-
 चस्वस्वशौ चैकपदेशरः । तस्माद्दिनीयः पर्यन्वसावा-
 नेकपदेशरः । जयन्तेन्द्राकैवत्याख्याभ्यश्च द्विपदेशराः ।
 आकाशवातु शरतः क्रमादेकपदेशरी । एवं प्राच्यां नव
 द्यात्वा त्वेवमेवान्ददिशु च । आद्यचान्याथैकपदी
 द्विपदाः पञ्च मध्यजाः । पूजाद्यदौ यथान्ताः (पितृगणया-

धोशान्ताः) सुतनरावास्वभानगाः । आद्यवास्वानेक-
 पदौ द्विपदाः पञ्च मध्यगाः । अष्टौ पिष्टनवाधोशात्
 रोमान्ताः पञ्चिमेष्टराः । आद्यलो द्विपदपदौ द्विपदाः
 पञ्च मध्यगाः । रोमाददिष्टनसुराः षड्ण शौम्बदिशि
 ऋणात् । तन्नाभस्वस्यस्योष्योष्योष्यानादिषु च ऋणात् ।
 आपः सात्रिन्विजयवद्राक्षेकपदेशराः । अथो नवपदो
 ऋणा तन्नाभानादिषोष्यानाः । आपवत्तोऽथ सविता
 विबुधाधिपसंज्ञकः । राजयच्छा च चत्वारः सुरासै-
 कपदेशराः । ऋणाथः पूर्वतो दिक्षु त्रिपदावापरा
 यानो । अथैवा च विवस्वांश्च मित्रः प्रचीधरः ऋणात् ।
 अथस्वसेषु देवेषु स्वापितेजोवर्षं भवेत् । कोषेषु पञ्च
 पञ्चैव (२०) चतुर्थैकपदाः सुराः । प्रागादिदिक्षु द्विपदाः
 पञ्च पञ्च ४० यथाऋणम् । ऋणाथः ६ पूर्वतो दिक्षु त्रि-
 पदाः सुः सवीपगाः १२ । इष्टरग्यरेताः पर्यन्तो जयन्तः
 पाकयासनः । अथैवत्तो अथवासाथी वातुः पूषा च
 वैतथः । इष्टत्थतः पिष्टपतिर्गन्धर्वो अङ्गराजकः ।
 अथः पिष्टनवाधीयस्यया दौवारिकाङ्कवः । सुधीवः
 सुभदन्तश्च जहाधीशो निशाचरः । घोषः पापश्च
 रोगोहृष्टस्त्री भङ्गाट एव च । सोमसपीं दिक्षदिती
 हातिश्चदमराः अताः । आपश्चैवापवत्स्यश्च जवोरन्
 काथैव च । अथो नवपदो ऋणा तन्नाभानादिषोष्यानाः ।
 प्राण्यां इत्यन्तरिता देवाः परितो ऋणाथः अताः ।
 अथैवा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः । मित्रोऽथ
 राजयच्छा च तथा प्रचीधरःऋणात् । आपवत्तोऽथमः
 पञ्चचत्वारिंशत् सुरोत्तनाः । आत्थैव स्वाननामानि
 ऋणाथा वृष्टिनामप्रसेत् । वास्तुशो वास्तुमन्त्रेण मन्त्र-
 बुद्ध्यास्तदिभिः । प्रथमेनाचेनेहापि अथवा स्वस्वना-
 कभिः । शुक्लवस्त्रयुग्ं दद्यात्पुपदीपकलैः च । अप्-
 पैर्भूरिनेधेद्यैः पादौः च । अथैव समर्चयेत् । तान्त्रुचश्च ततो
 दद्याद्देवेभ्यश्च प्रथक् प्रथक् । दत्त्वा बुद्ध्याङ्गलिं कर्त्तौ
 प्रार्थयेद्वास्तुपुरुषम् । "एतं वः कुरुते सम्पन्नास्तुपूजां
 प्रयत्नतः । आरोग्यं पुत्रपौत्रादि धनधान्यं लभेच्चरः ।
 वास्तुपूजापत्न्या वः प्रविशेच्चवभन्दरे । रोगाद्यानाविधानु
 क्तं शान्नुते सर्वैश्चदुष्टम्" । (चतुःषष्टिपद वास्तुमण्डलम्)
 ६०-६०५ ६० यथा "अष्टाष्टपदजन वा जत्वा देवाश्च
 कोषगार्त्तियक् । ऋणा चतुःषष्टोऽथैवर्षपदा ऋणाको-
 ष्याः । अष्टौ च वृष्टिःकोषेभ्योऽथैवर्षपदाऋणमवस्थिताः
 आधाः । अथैवत्तो वे शेनाङ्को द्विपदा विंशतिके च" ॥

अधिकं वास्तुवागयच्छे इत्यत्रम्) । केचिन् पञ्चा-
 ऋणुद्विनामयुक्ते पूर्वदिन एव वास्तुपूजायाः यदाह
 नारदः "विधाव पूर्वदिपक्षे वास्तुपूजां वृष्टिःकृत्वापिति" ।
 श्रीपतिरपि "अथ प्रवेशो नवनन्दिरस्य वात्मानिष्टता-
 वच भूपतीनाम् । शौम्बावने पूर्वदिने विधाव वास्तु-
 र्चनं भूतवृष्टिं च वृष्टिगतिं" अथ वृष्टिगुह्यं
 त्रिपिगुह्यं श्रीपतिरपि "नेन्द्रवज्रया चाह ।
 त्रिकोषे इति । युद्धेति । नवनवपञ्चचतुर्थसप्तमदयमेका-
 दशद्वितीवततीयस्थानानामन्यतनस्थानस्यैः शुभपक्षैः ।
 पूर्णचन्द्रबुधशुक्रगुरुकैरपवृष्टिते । अथ चन्द्रस्य वृष्टि-
 र्हितं ध्येवं तथा ततोवपठैकादशस्यैः पापपक्षैरपवृ-
 ष्णिते तथा अन्वु चतुर्थस्थानं रन्वुमष्टमस्थानं च । युद्धे
 सर्वपक्षरहिते अन्वुरन्वु यथास्तादृशे वृष्टिने वेत्त
 गृह्णानियेत् । यदाह वृष्टिः "केन्द्रत्रिकोषावधन-
 त्रिसंख्यैः शुभैस्त्रिभुवायनतैः अथैव । वृष्टिनामप्रवृष्टि-
 मवजितेन चन्द्रेण वृष्टिनिवयः प्रवेशः" इति । अ-
 न्यत्र "प्रवेशकृत्वादिधनस्थितो वः क्रूरपक्षः क्रूर-
 गृहे वदि स्यात् । प्रवेशकर्त्तारवच त्रिभुवायनप्रवृष्टिः
 शुभराशिगच्छेदिति" नारदः "स्त्रिरवृष्टिः स्त्रिर राशौ
 नैधने युद्धिसंयुते । त्रिकोषकेन्द्रवृष्टिनामप्रवृष्टि-
 यारिणैः परैः । वृष्टिनामप्रवृष्टिनामवृष्टिनाम
 युद्धेति" प्रवेशः स्यादिति पूर्वेषु वृष्टिनामः । युद्धः "व-
 ष्णं युद्धसहाये वात्मानामष्टनं तथा । दशमं च गृह्णा-
 रन्वु चतुर्थं वृष्टिनेधने" इति । वस्तु श्रीपतिना
 "केन्द्रवृष्टिः वृष्टिः क्रूरैः षट् त्रयायनैर्गुरौ । वृष्टि-
 र्णो वा केन्द्रे वा स्त्रिरप्याम्बोदये विधेदिति" केन्द्रस्य
 युद्धत्वस्य तत्पापपक्षरहितत्वं ध्येवम् । वृष्टिनाम
 युद्धवृष्टिः कृत्वापि प्रायश्चामाधिधानार्था । कौटये वृष्टि-
 विजतुर्भवेत्तौ भं राशिर्चन्मं च । अतुपि अन्वुकाथे
 भे अतुर्भे । तान्त्रुचश्च ततो दद्याद्देवेभ्यश्च प्रथक् प्रथक् ।
 दत्त्वा बुद्ध्याङ्गलिं कर्त्तौ प्रार्थयेद्वास्तुपुरुषम् । "एतं वः कुरुते सम्पन्नास्तुपूजां
 प्रयत्नतः । आरोग्यं पुत्रपौत्रादि धनधान्यं लभेच्चरः ।
 वास्तुपूजापत्न्या वः प्रविशेच्चवभन्दरे । रोगाद्यानाविधानु
 क्तं शान्नुते सर्वैश्चदुष्टम्" । (चतुःषष्टिपद वास्तुमण्डलम्)
 ६०-६०५ ६० यथा "अष्टाष्टपदजन वा जत्वा देवाश्च
 कोषगार्त्तियक् । ऋणा चतुःषष्टोऽथैवर्षपदा ऋणाको-
 ष्याः । अष्टौ च वृष्टिःकोषेभ्योऽथैवर्षपदाऋणमवस्थिताः
 आधाः । अथैवत्तो वे शेनाङ्को द्विपदा विंशतिके च" ॥

पञ्चेत्येवमप्युच्यते । कार्यः प्रवेशो न चराशयस्य
 शुभेषुते वाप्यथ संयुते वा । रिक्तामनां दग्धतिथिं
 दिनेशुभसुखपदवर्षमिनेन्दुदृष्टम् । क्रूरपक्षाधि-
 तितविवर्धनं च विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशे” इति । वार
 कस्यमयाह स एव “दशते प्रथितां च मन्दिरं व-
 क्रिणा नियतमेव वक्रमे । मन्त्रभूमिसुतवासरे तथा
 शीतरश्मिदिवसे हि दृष्टिदम् । चन्द्रजार्जसतवासरेषु
 च श्रीकरं सुखमहासंज्ञाभदम् । सर्वसुदृष्टिवसे स्थिर-
 प्रदं किन्तु चौरभयमत्र विद्यते” इति । एषां निष्कल-
 मर्षमाह श्रीपतिः “रिक्ता तिथिभूमिसुतभास्यारौ नि-
 न्यासयोगाः परिवर्जनीयाः । मेघः कलीरोमकर-
 स्तुवा च त्वाज्याः प्रवेशे हि तथा तदंशाः” इति । निषिद्ध
 लम्नफलाभ्यभिहितानि राजमातृपदे “भूपो यात्या
 मेघसन्ने प्रवेशे नागकृष्णे तु कर्कटस्योदये वा । व्याधिं
 तौलिन्यान्त्रिते लम्नशर्त्तन्याकेन्द्रे चाप्रुयाङ्गान्यना-
 गम्” । आश्लेषेरे भकरे । “लम्नेऽन्यत्वांगकेऽथे धामे
 तद्दुष्टफलप्रदाः । शुभान्यन्यानि लम्नानि प्रवेशे सुनयो
 विदुरिति” अन्यानि स्थिराणि द्विस्रभावानि च ।
 कर्त्तं च वशिष्ठेन “पञ्चाङ्गसंयुद्धदिने निशेषतारावसे
 चादकवर्गयुक्ते । सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टियुक्ते लम्नेऽथ
 वा इन्द्रगृहे विद्यन्ते” इति । विशेषो राजमातृपदे
 “निन्दिता अपि शुभांशसमेतास्तौलिमेपमकराः सक्त-
 कीराः । कर्त्तुंभोपचयगात्र विलम्ने रागयः शुभफ-
 लाव भवन्तीति” । एतल्लम्नान्तराशुद्धौ बहुकालासहि-
 ष्यत्वे वा द्रष्टव्यम् । शुभांशाः ह्यभिगणकन्याधनुर्भीना-
 नामंशा इत्यर्थः कर्कटशांशयोः स्वरूपतो निषिद्ध-
 त्वात् । विशेषान्तरमाह वशिष्ठः “यः क्षीणचन्द्रो-
 ऽन्यपदसंस्थः पापेषितः पापयुतोऽथ वा स्यात् ।
 कर्तुः क्षिप्रं इति स वस्तुरेण त्रिवर्षतः सौम्यमिरीक्षित
 वेदिति” अथ राक्षां यात्रानिर्दिष्टप्रवेशेऽयं विशेषो-
 ध्येयः यत्र पापे यात्रा जाता तत्राश्वमे भासि यात्रा
 दिनाश्वमे दिने वा प्रवेशोनिषिद्धः यदाह शुभः ।
 “निर्भास्यवसे भासि प्रवेशो नैव शोभनः । नश्वमे दिवसे
 चैव प्रवेशं नैव कारवेदिति” । वामं रविर्नाति । गृ-
 हप्रवेशवमने रविं सूर्ये वामं तद्दिग्भिस्सुखात् प्रवेश-
 नृहाहासभासकं ज्ञात्वा वेङ्ग गृहं विधेत् । तथा पुरो-
 ऽप्यं सखसुखं पूषघटं जलपूषं कवससुपदसख-
 त्वात् पूगीकटादिपूषं घटं वा ज्ञात्वा । चकारत्वाऽ-

सुखसुखंयार्थत्वाद्भास्यार्थं सजसकसामपि त्रा-
 ष्णायात्वापे ज्ञात्वा वेङ्ग विधेत् । अत्र शुक्रः पृथगः कर्त्तुं
 इत्युक्तोऽपि विशेषो ध्येयः यदाह वशिष्ठः “ज्ञात्वा
 शुक्रं पृथतो वामतोऽर्कं विमान् प्रवृत्तानपतः पूर्वकृ-
 ष्यम् । हर्ष्यं रत्ननोरथस्नग्गतानैः स्त्रीभिः कम्पीगीत
 मात्थैर्विशेषेत्तदिति” शुभस्तु वामतोऽप्यगोवा शुक्रो
 निषिद्धः किन्तु पृथगतो दक्षिणगतो वा शुभ इत्याह
 “पृथगं दक्षिणं वापि भृगुं ज्ञात्वा विशेषदा । पुरोगं
 वामगं वापि शुक्रं ज्ञात्वा विशेषेत् नैति” अत्र शुक्रस्य
 टिकृषत्तयस्यत्वज्ञानं चन्द्रवदेव श्रेयं विशेषात्तुक्तेः ।
 तत्र गृहचारम्भाप्रकरणेऽस्माभिरुक्तम् अयं च सर्ववर्षानां
 त्रिविधेऽपि प्रवेशे विधिः राक्षां तु यात्रानिर्दिष्टौ
 विशेषमयाह श्रीपतिः “ज्ञात्वा विमान् सजसकन-
 सांवापतो वामतोऽर्कं ज्ञातः कम्पी विमलवसनो
 मङ्गलैर्वदप्रोषैः । व्यस्यौयात्राकथितमङ्गलैर्द्वारमाणैश्च
 राजा हर्ष्यं पुष्पप्रकरवचिरनोरणाढ्यं विशेषेति”
 कीदृशं वेङ्ग भङ्गटशुद्धं भङ्गटं घटाऽटकादि तेन शु-
 ङ्गम् । उपलक्ष्यत्वाद्दिवाहप्रकरणोक्तं “वर्षोऽथ्यं तथा
 तारा” इत्येवमादिकं च । तेनापि शुद्धं ध्येयम् यदाह
 वशिष्ठः “राशिगुटादिकं सर्वं दम्भतोऽरि वचिन्ये-
 दिति” । ४ । अथ वामगतार्कज्ञानं तिथिभेदेन पूर्वोद्य-
 भिसुखगृहप्रवेशं चन्द्रवंशाच्छन्दसाह वाम इति ।
 अष्टमपञ्चमद्वितीयैकादशस्थानेभ्यः पञ्चसु स्थानेषु स्थिते
 रवौ सति भाग्यदनादिमन्दिरे प्रवेशेऽथ गृहप्रवेश-
 कर्त्तुं वामो रविर्धेयः तद्यथा । यस्मिन् लम्ने प्रवेशः
 कर्त्तुं भिषगृते तत्रादष्टमं यत् स्थानं तस्मात् पञ्चसु
 स्थानेषु अर्के स्थिते पूर्वोभिस्सुखगृहप्रवेशकर्त्तुं वामः
 सूर्यः स्यात् । तथा लम्नाद्यात् पञ्चमस्थानं ततः पञ्चसु
 स्थानेषु अर्के स्थिते दक्षिणाभिस्सुखगृहप्रवेशकर्त्तुं
 वामः सूर्यः । एवं लम्नाद्याद्द्वितीयं स्थानं ततः पञ्चसु
 स्थानेषु सूर्ये पश्चिमाभिस्सुखगृहप्रवेशकर्त्तुं वामः सूर्यः ।
 तथैव लम्नाद्यादेकादशस्थानं ततः पञ्चसु स्थानेषु सूर्ये-
 स्थिते उत्तराभिस्सुखगृहप्रवेशकर्त्तुं वामः सूर्य इत्यर्थः ।
 उक्तञ्च “रम्भात्पुत्राङ्गनादावात्यञ्चसर्के स्थिते क्रमात् ।
 पूर्वाशादिस्सुखं गेहं विभे हामो भवेद्यतः” इति ।
 विष्ककर्त्तुं अपि “लम्नात्प्रागादितोदिसि हौ हौ राक्षी-
 निवोऽजवेत् । एकमेकं व्यस्येकोषे सूर्यं वामं विचिन्त्येत् ।
 प्राक्षां लम्नात् हौ राक्षी स्याप्यौ कोषे चैकः । तथा

पूर्णातिथाविति । प्राग्बदने पूर्वाभिमुखे गृहे पूर्णातिथौ पञ्चम्यां दशम्यां पूर्वभायां वा प्रवेशः शुभः । नन्दादिके तिथिगणे वास्यज्योत्तरानने गृहप्रवेशः शुभः । यथा दक्षिणाभिमुखे गृहे नन्दायां प्रतिपदि पञ्चाङ्गनादस्यां वा प्रवेशः शुभः । जलं पश्चिमादिक् तद्दिग्भिमुखे भद्रायां द्वितीयायां सप्तम्यां द्वादश्यां वा प्रवेशः शुभः । उत्तराभिमुखे गृहे जयायां तृतीयायाकष्ट्यां त्रयोदश्यां वा प्रवेशः शुभ इत्यर्थः । यदाह एवः “नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चिमासृष्टम् । जयायासुत्तरद्वारं पूर्वायां पूर्वतोविशेदिति” मूले नन्दादिके इति पदोपादानाद्भक्त्याप्यहं यदाप्यायाति तथापि विदिक्षु द्वारनिषेधाद्दिशां चतुष्टयेन चतुर्षान्दाराणां सम्प्रवाप्तस्याः स्व रूपतो निषेधाच्च रिक्ताप्यह्णयासम्प्रबोधेयः । सोऽपि सम्प्रतिवाक्ये ऋष एव । ५ । तत्र गृहप्रवेशे वास्तुकलसचक्रं चादूर्वायिक्रीडितेनाह । वज्रो इति । कलसस्याऽऽश्वा विभागाः परिकल्प्याः सुखं कण्ठो गर्भो मूलं चेति चत्वारो विभागाः पूर्वादिदिक्परत्वेन चत्वारो विभागा एवमष्टौ स्युः । तथापिभागपरत्वेन सूर्य भास्यत्वात्वासे कलसुच्यते । वक्रत्वे इति । गृहप्रवेश समये इति सर्वत्रापि सम्बध्यते ज्ञाने कलसाकृतौ वास्तुनि रविभास्युर्वाङ्गान्नक्षत्रादिति स्यवलोमे पञ्चमी । रव्युक्तमारभ्य नक्षत्रान्यास इत्यर्थः । तत्र कलसस्य वज्रोसुखे भूरेकं सूर्याङ्गान्नक्षत्रमेव स्थाप्यन्तुफलं गृहस्याऽन्विदाह । ततः सूर्यभात् ज्ञातास्तदपिमांश्च चत्वारि भानि प्राण्यां स्थाप्यानि, फलसुहस्रं जनवास्युत्थं गृहस्यात् । ततः ज्ञाता यमगततास्तदपिमांश्च चत्वारि भानि दक्षिणस्यां यमदिशि स्थाप्यानि, फलं गृहपतेर्गर्भो इत्यपिमांश्च । ततः ज्ञाताः तदपिमांश्च चत्वारि भानि पश्चिमे पश्चिमायां स्थाप्यानि, फलं गृहपतेः श्रीप्राप्तिः । ततो वेदाः तदपिमांश्च चत्वारि भानि उत्तरे उत्तरस्यां स्थाप्यानि । फलं कलिर्लोकैः सह गृहसम्बन्धी निरर्टकः कलसः स्यात् । ततोसुवसितास्तदपिमांश्च चत्वारि भानि गर्भे कलसमध्ये स्थाप्यानि, फलं विनाशः । कल्योत्पाकाङ्गायां गर्भोपादानाङ्गायिनां गर्भोणां विनाश इत्यर्थः । ततो रामास्तदपिमांश्च तीर्थे भानि शुदे बुभे स्थाप्यानि । फलं स्वयं गृहपतेर्बलकासं तत्र गृहे निवासः । ततोऽनवास्तदपिमांश्च तीर्थे भानि कल्ये स्थाप्यानि, फलं स्थिरत्वं

सर्वदा गृहपतेर्भवेत् । एवमभिजिह्वितानि स्युः । तदुक्तं विश्वकर्मेणा ‘चटाकारं लिखेत्सकं रविदिक्षु चक्रमेव च । सुखैकं दिक्षु चत्वारि लिखीथि शुदकण्ठयोः । एवं चक्रं समासेष्यं प्रवेशार्थं सदा बुधैः’ इत्यत्र चत्वारि इति वीरुहा इत्यत्र । दिक्षु इत्यनेन गर्भोऽप्युपलभ्यते । तथा तदफलनिर्देशकत्वेन “कल्पेनामो सुखे प्रोक्त, उद्वाहः पर्वतो भवेत् । दक्षिणे चार्थसाभाय, पश्चिमे श्रीप्रदो भवेत् । उत्तरे कलसस्यैव, गर्भे गर्भविनाशनम् । स्थिरता च शुदे, कण्ठे कलसस्य प्रकीर्तितेति” ज्योतिःप्रकाशेऽपि “भवेदपञ्चकं लिखितः । १।४।४।४।४।४।११ प्रवेशे कलसेऽर्कभात् । ऋतिर्गतिर्धनं श्रीः स्याद्द्वारं शुक् स्थिरता सुखमिति” वेदपञ्चकं वेदास्तत्वारोऽर्कं पञ्चवारं चत्वारि भानिसेख्यानोत्तरार्धः । ऋतिरित्यादीन्यष्टौ वषासङ्घट्टं फलानि । फल कलसचक्रे शुभफलदत्वाने वाते सत्येव विहितनक्षत्राणां परिपश्ये वृक्षफलानि वदिहृत्सुख गृहप्रवेशे विधिस्तितः तद्दिहृत्सुखविहितनक्षत्रपरिपश्ये । यथा पूर्वदिहृत्सुखगृहप्रवेशे विधिस्तिते रोहिणीयुगे याद्ये । दक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशे । उत्तरफालगुनीचित्रे । एवं पश्चिमाभिमुखे अक्षराधोत्तराभाडे । एवम उत्तराभिमुखे उत्तरभाद्रपदारेवत्वौ याद्ये इति निष्कण्टोऽर्थः । अतएवोक्तं वसिष्ठेन “यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिग्द्वारं चैवः स्यात्तद्विशेषेण न चैरिति” । तद्दिग्द्वारं चत्वारि चत्वारि चानयोः सामानाधिकरण्यात्त्वान्ययः । भिन्नवाक्यत्वे तु विवक्षिते चकारः कर्त्तव्यः । “सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि दूषणमिति” न्यायाच्च । अतएव “कर्कादितेयानिस्तदक्षविष्णु कल्ये प्रविष्टं नव मन्दिरं यत् । अष्टदशयान्तं परहस्तयातं शेषेषु दिक्षुऽपु च कल्युदं स्यादिति” निषेधोऽप्युपपन्नो भवति” यी०धा० गृहकण्ठपु पु०गृहे कण्ठप इव । मेघनिशायासु शब्दरे० गृहकण्ठ्या ङी गृहे कण्ठेव । इतज्जुमायासु राजनि० गृहकपोत उंङी गृहे स्थितः कपोतः । कपोतभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “शिव्यायितं गृहकपोतशतैर्वथा स्यात्” हा० द० “आवर्त्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः” भावः । कपोतशब्दे इत्यत्रम् । गृहकर्तुं लि०गृहं करोति क-तृच् इत्० । १।गृहकारके (वराणि) २।शुदेऽतिशुद्धो चक्रभेदे उंङी राजनि० शिव्यासुभवत् ङीष् ।

गृहकारक पुं ष्टुं करोति क-एवुक् ३त०। ष्टुङ्गिर्मा-
चकारके वर्षसङ्करभेदे । “प्रतिमाचटकादेव क-
व्यायां नापितस्य च । सुलकारस्य सम्भूतिः सोपान
ष्टुङ्गकारकः” पराशरः २२ष्टुङ्गकर्त्तरि (घराणि) लि० ।
“ब्रह्मवृक्षसंयोगात् कुम्भकारो यथा चटम् । करोति
तृषसत्कारकैः ष्टुं वा ष्टुङ्गकारकः” वाच०।

गृहकारिन् लि० गृहं करोति क-चिनि । (घराणि)
! गृहकारके स्त्रियां ङीप् (कुम्भिक्या) २कोटभेदे ।
वा च जातिः उपस्कारहरणपापजाता । यथाह
“वक्रोभवति हृत्वास्मिं गृहकारो ऋपस्करम्” मनुः ।

गृहकुक्कुट पुंस्त्री गृहे क्वः कुक्कुटः । कुक्कुटभेदे “श्वेताय
दद्याद् गृहकुक्कुटाय चतुर्थभक्त्याय बुभुक्षिताय” सुश्रु०।

गृहकुक्षक पुं गृहस्य कुक्षे समीपे भवः कन् । चिञ्चि-
डास्ये शाके शब्दार्थचि०।

गृहगोधा स्त्री गृहस्य गोधेव । (टिकटिकी) ज्येष्ठां रा-
जनि०। स्त्राये क । तत्पार्थे अक्षरः “श्वेता गृहगोध-
कार्त्तनरे” इ-स-५४स०। पुरवार्त्तप्रमाणतोयप्रापिका श्वेता
गृहगोधिकेत्यर्थः । पिकुलवर्णावासास्त्रावामे स्थिताया
मनने शुभत्वं यथाह इ-स० ८६स० “शिया यत्रावा
रवा कुक्षुः पिकुला गृहगोधिका । च्चकरी परपुत्रा च
पुत्राभानश्च वासतः “गृहगोधिकेति संज्ञा विज्ञेया
कुक्षमत्स्यस्य । दिङ्मण्डलेऽभ्यन्तरवाद्यभागे फलानि वि-
द्यात् गृहगोधिकायाः” ८८स०। [(टिकटिकी) हेम०।

गृहगोतिका स्त्री गृहे गोधिका पुत्रो०। ज्येष्ठ्याम्
गृहकुक्षी स्त्री “पूर्वापरे तु शावे गृहकुक्षी दक्षिणोसरे का-
चम्” इ-स० ५२ अक्षे द्विशावे गृहभेदे

गृहज पुं गृहे दासां जायते जन-ड । दासभेदे “अमाह-
तोभक्त दासा गृहजः क्रीतदक्षिणौः पैतृकोदच्छुदासश्च
वर्त्तते दासयोनयः” मनुः । “दासास्तु गृहजादयः”
भारदः १७२५ पु० इयत्रम् । [काञ्जिके त्रिका०।

गृहश्री स्त्री गृहे नीयते गी-कर्म्मणि किप् संज्ञायां अत्वम् ।
गृहतटी स्त्री गृहस्य तटीव । गोधिकामान् (पिंडा दास्योका)
इति स्त्राते पदार्थे हारा०।

गृहदेवता स्त्री गृहे वासो स्थिता देवता । वास्तुपुरव-
देहस्येव अम्नादिवु ब्रह्मान्नेषु ४५ संख्यकदेवताभेदेषु
गृहस्येव इयत्रम् “गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेव-
ताभ्यः” आच-गृ० १२। ४ स०

गृहदेवी स्त्री गृहे तदुत्थो विदितस्य पूजा देवी । जरानाक

राक्षस्याम् तत्तथा भा० स० १७ स० “जरा नामा-
ऽसि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी । तव नेत्राणि
राजेन्द्र ! पूजिता न्यपसं सुखम् । गृहे गृहे बहुव्यासां
नित्यं तिष्ठामि राक्षसी । गृहदेवीति नाम्ना वै उरा
वृषा खयन्मुया । दानवार्त्ता विनाशाय स्थापिता दिव्य
रूपिणी । यो मां भक्त्या चिञ्चेत् कुक्षे सपुत्रां वीवना-
न्विताम् । गृहे तस्य भवेद् द्विहरन्द्या हानिमाप्नुयात् ।
त्वद्गृहे तिष्ठमाना तु पूजिताऽहं सदा विभो ! । चि-
ञ्चिता चैव कुक्षेऽहं पुनैर्बहुभराहता । गन्धर्वा-
स्तथा भूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुपूजिता । साऽहं प्रत्युपका-
रार्थं चिन्तयाम्निगन्धव । तवेमे पुत्रसकले इष्ट-
वत्यसि धार्मिक ! । संज्ञेयिते मया देवात् कुमारः सम
पद्यत । तव भाष्यानुमहाराज ! हेतुमालमहं त्वह ।
नेहं वा खादितं यत्ता किं पुनस्तव वासकम् । गृहसं-
पूजनात्तु मया प्रत्यर्पितस्तव” [रत्नमा० ।

गृहद्रुम पुं गृहनिव द्रुमः । नेत्रहृत्कीरुषे (गाडरगिष्ठा)
गृहधूप पुं गृहस्य धूप इव । धूपभेदे “मयूरपिच्छं निम्बस्य
पलाण्डि इहतीफसम् । गरिचं हिकु मांशीञ्च, वीजं
कापीससम्भवम् । आगरोमाहनिर्जीको विषा वैडाक्षिकी
तथा । गजदन्तश्च तद्गुणं किञ्चिद्दृष्टतविभञ्चितम् ।
गृहेषु धूपनं दत्तं सर्वान् वासपुत्रान् जनेत् ।
पिशाचान् राक्षसान् हत्वा सर्वेष्वरहरं भवेत्”
शब्दार्थचि०। गृहधूपोऽप्यत्र ।

गृहधूम पुं गृहगतो धूमः । (भुज) ख्याते पदार्थे । “मैत्र्यं
करवीरश्च गृहधूमं विषं तथा” “ततो हरिद्रा गृह-
धूमरोध्रपतङ्गधूमैः समनःशिलानैः” सुश्रु०।

गृहनमन न० गृहं नमयति नम-चिच्-ल्यु पूर्वपदात्
संज्ञायां अत्वप्राप्ती कुम्भा० न अत्वम् । वायौ ।

गृहनाशन पुंस्त्री ष्टुं नाशयति प्रवेशेन नश-चिच्-ल्यु ।
वनकपोते (घुघु) राजनि० कपोतशब्दे तस्य ष्टुङ्गनाश-
कता इग्रा स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । [ङीप् ।

गृहनील पुंस्त्री ष्टुं नीलमस्य । चटके हारा० स्त्रियां
गृहप पुं ष्टुं पाति पा-क । ष्टुङ्गपतो

गृहपति इ० इत०। ष्टुङ्गस्वामिनः, ष्टुङ्गस्ये, द्वितीयाश्च-
निधिश्चान्निधि, श्चमे च मेदि० ४सत्यगकर्त्तरि
वज्रगाने “वज्रपु ष्टुङ्गपतये” कात्या० श्रौ० ८। २। २ “गृ-
हपतिर्वाञ्जानमवुक्तत्वात्” १। १। १। ८ “वाञ्जानं यद्-
कर्म तद् गृहपतिः करोति कर्मान्तरे तस्यायुक्तत्वात्

इतरेणं चाध्वर्यवादिषु योगात्” कर्म: “अतिव्यय
 वदस्तेषु स वै गृहपतिस्तदा । उपविष्टेद्रूपविष्टः शौन-
 कोऽथात्रवीदिदम्” भा० आ० १४० । “वनौकसं गृह-
 पतिनामस्तुतमम्” भा० शा० २४२ अ० । आर्षत्वात्
 न दीर्घः । ५८जमानभात्रे “गृहपतिना संयुक्ते अत्रः”
 पा० “गृहपतिर्द्वजमानस्तेन संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः” सि०
 कौ० । गृहपतेरपत्यादि अश्वप० अश्व । गार्हपत
 गृहपतिसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां ङीप् । इन्द्रनिभेदे
 “इन्द्रिगृहपतिनामं नित्यं यज्ञेषु पूज्यते” भा० २२ ।
 अ० गृहस्य पतिः । ७गृहस्वामिभात्रे स्त्रियां सपर्यत्वात्
 वा नान्तादेशे गृहपती गृहपतिरिति रूपद्वयमितिभेदः ।
 “गृहान् गच्छ गृहपती” ऋ० १०।८५ । गृहपती
 स्वगृहस्वामिनी” भा०

गृहपाल लि० गृहं पालयति पालि-अण् । गृहपत्ये
 “तमस्यं गृहमासीनं गृहपालमथाश्रवीत्” भा० व० २२७
 अ० । २३कुटे गन्द्रार्थिच०

गृहपीतक गृहं पीत इव यस्य कप् । वास्तुस्थाने यन्द्रत्वा०
 गृहप्रवेश इ० ७त० । गृहे विधानेन प्रवेशे गृहयन्द्रे
 तद्वदितिर्ग्रा [यन्द्रार्थिच० ।

गृहयन्त्रं पुंस्त्री गृहस्थितो यन्त्रः । गृहस्थिते नकुले ।
 गृहयन्त्रि इ० गृहे देवो बलिः । वैश्वदेवकर्मणि “ततो
 गृहयन्त्रिं कुर्यात्” मत्तः ।

गृहयन्त्रिप्रिय इत० । वकपलिणि यन्द्रार्थिच० ।
 गृहयन्त्रिभुज् पुंस्त्री गृहे दत्तं बलिं भुङ्क्ते भुज-क्रिप् ।
 १काके २चटके च हेम० ।

गृहभक्त लि० इत० । गृहस्वामिनि “गृहभक्तं सप्तस्येऽव्दे
 पीडामक्ते प्रयच्छन्ति” इ० स० ५३अ० । स्त्रियां ङीप् ।
 गृहभूमि स्त्री गृहयोग्या भूमिः । वास्तुभूमौ हवायु०

गृहमणि इ० गृहे मणिरिव । प्रदीपे हारा० ।
 गृहमाचिका स्त्री मच-एवुल् इत० (चामचिका) अजिन-
 पलयाम् लिका० । [जातित्वात् ङीप् ।

गृहमृग पुंस्त्री गृहे मृग इव । कुक्कुरे हेम० स्त्रियां
 गृहमेध इ० गृहेषु दारैः मेधते संगच्छते मेध-अच्
 इत० । कतदारपरिगृहे १गृहस्ये । मेध-हिंसायां
 भावे चञ् ७त० । २पञ्चसूनात्मकहिंसायाम् मेधो हिंसा-
 हेतुको यज्ञः पञ्चसूनात्मको यस्य । ३पञ्चवक्त्रकर्त्तृ
 गृहस्ये । गृहे कर्त्तव्य वसो यस्य । ४मन्त्रेदे “गृह-
 मेधास्य आगत मन्त्रो जाप भूतन” ऋ० ७।५६ । १०

गृहमेधिन् इ० गृहेषु दारैर्मेधते संगच्छते मेध-अच्
 चिनि । १गृहस्ये “पञ्चसूना महावस्राः प्रत्यहं गृह-
 मेधिनाम् । अध्यापनं ब्रह्मवस्रः पितृवस्रस्य तर्पणम् ।
 सोमो देवो बलिर्भौतो अश्वस्रोऽतिषिपूजनम् । पञ्च-
 तान् मे महावस्रान् न हापयति यज्ञितः” मत्तः ।

“प्रजायै गृहमेधिनाम्” रघुः । गृहे कर्त्तव्यो मेधो
 वस्रोऽस्वस्य इति । २मन्त्रेदे “मन्त्रो गृहमेधियः
 शानं चरः पयसि” कात्या० न्नी० ५।६।६ । गृह-
 मेधः पञ्चसूनात्मिकहिंसा अस्वस्य इति । ३गृहस्ये
 “गृहमेधी त्रीहियवाभ्यां शरद्वचनयोर्व्यजेत । यत्रामा-
 केर्व्यैर्वर्षासु आपत्कल्पे अश्वेन, पुरातनैर्विति” आ०
 २०अ० । “मेध मेधाहिंसः । यो मेध सङ्गमे चेत्यत्र
 चकारेषु पूर्वमश्वस्यमेधाहिंसयोरनुवृत्तिः तेन मेध
 हिंसायाः तथा च गृहनिमित्तेन जातायाः “पञ्चसूना
 गृहस्यस्य चूर्णी मेधगत्युपकारः । कवचनी चोदुक्तमच
 बध्यते याच वाहयन्” इति मन्त्रायाः पञ्चसूनारूप-
 हिंसायाः कारी गृहमेधी गृहस्य” इत्यर्थः रघु० । ४तत्-
 पत्यां स्त्री ङीप् । पतिव्रतयज्ञसम्बन्धात्सत्यास्तथात्वम् ।

गृहमेधीय लि० गृहमेधस्येदं छ । १गृहस्यकर्त्तव्ये कर्म-
 भेदे “शानपनीयवेद्यां गृहमेधीयं विदधत्” कात्या०
 न्नी० ५।६।६ व्या० हरिस्वामी । गृहमेधी मन्त्रेदे
 देवताऽस्य छ । २गृहमेधिनामकमन्त्रेदेवताको हवि-
 रादौ लि० । “सहस्रियं दस्य भानमेतं गृहमेधीयं
 मन्त्रो जुषध्वम्” ऋ० ७।५७।१४

गृहमेध्य लि० गृहमेधो देवताऽस्य वा यत् । गृहमे-
 धदेवताको हविरादौ । अर्गा० अच् तत्कल्पबुक्तेऽपि लि०
 “गृहमेध्या भवेत्कल्पं भूषणानि च पूजयेत्” शु० त०
 अथशङ्करः । “गृहमेध्या गृहकल्पपरा” रघु० ।

गृहयन्त्र स्त्री गृहे यन्त्रं वस्त्रधारणदाहविशेषः । गृह-
 स्थितवस्त्राद्याधारे (शालना) प्रसिद्धे काष्ठनिर्मिते व-
 दाहे “गृहयन्त्रपताकाश्रीरपीरादरनिर्मिता” कुमा०

गृहयाय्य लि० सु० गृह—“सुदक्षिणसुहिमृहिय
 आयः” उ० सू० आय्य । गृहस्वामिनि इति सिद्धान्तकौ-
 छदो । यत्कल्पसूत्रे गृहयाय्ययत्कल्पनतीव प्राणा-
 दिकम् आय्यप्रत्ययस्य पक्षधत्त्वाभावात्

गृहयालु लि० सु० गृह-आलु । पहीतरि ।
 गृहवाटिका स्त्री गृहपतोपे वाटिकेव आरामः] गृह-
 सनीपस्त्रोपवने हारा० ।

गृहवित्त लि० गृहं वित्तं यस्य । गृहस्वामिनि हारा०
स्त्रियं टाप् ।

गृहसंवेगक ५० गृहं गृहनिर्माणं संविशति उपजीवति
सम+विश-एलुक् । वास्तुविद्योपजीविनि । “गृहसं-
वेगको दूतो ह्यारोपक एव च” मनुः ।

गृहस्थ ५० गृहे दारेषु तिष्ठति अभिरमते स्था-क ।
गृहस्थि गृहस्थान्मिषि द्वितीयाश्रमस्थे “गृहस्थस्तु
यदा पश्येत् बलीपक्षितमात्मनः” मनुः ।

गृहस्थधर्म ५० इत० । गृहस्थकर्तव्ये धर्मभेदे

स च धर्मः मन्वादिभिर्दर्शितः । तन्नादौ मनुजोक्तो यथा
“शुश्रूणानुमतः स्नात्वा समाहृतो यथाविधि । उद्वहेत्
द्विजो भार्यां स्वर्णां लक्षणांश्चिताम् । अक्षयिण्या च
या मातुरसगोत्रा च या पितृः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां
दारकर्मणि मैथुने । महान्यपि सन्तुष्टानि गोऽजाविध-
नघाम्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कृत्वा निरिवर्जये-
त् । हीनक्रियं निष्पुरुषं निम्बन्धो रोमशार्थसम् ।
अथामयाव्यपकारिन्निजकुटुम्बानि च । नोद्वहेत् कपि-
लां कन्यां नाधिकार्जुनीं न रोगिणीम् । नाकोमिकां
नातिलोभां न वाचाटां न पिङ्गलाम् । नर्षदण्डनदीनाङ्गीं
नान्यपर्वतनामिकां । न पक्ष्यादिप्रेषणाङ्गीं न च भीष-
णनामिकां । अथ्यङ्गाङ्गीं सौम्याङ्गीं हंसवारण-
गामिणीम् । तनुलोमकेशदशनं च्छङ्गीसद्वहेत् स्त्रियम् ।
यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोप-
यच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया । स्वर्णां च द्वि-
जातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रहत्तानामिमाः
स्युः क्रमगोऽवराः । शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा
च विशः सृते । ते च स्वा चैव राक्षस ताश्च स्वा चाप-
जन्मनः । न ब्राह्मण्यक्षत्रिययोरापद्यापि हि तिष्ठतोः ।
कश्चिच्चिदपि हत्तान् शूद्रा भार्यापदश्नते । हीन-
जातिस्त्रियं मोहादुद्वहेत् द्विजातयः । कुलान्येव न-
यन्त्यापु संस्रानानि शूद्रताम् । शूद्रावेदी पतन्त्येव त-
य्यतनयस्य च । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया
भ्रमोः । शूद्रं शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्वधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यदेव हीयते । देवपितृप्रा-
तिषेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु । नाश्रानि पितृदेवास्तत्र
च स्वर्गं च गच्छति । ह्यस्त्रीफेनपीतस्य निःश्रासोपह-
तस्य च । तस्याश्चैव प्रकृतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ।
चतुर्थांमपि स्वर्गां प्रेत्य चेहृ ह्यिताहितान् । अष्टा-

विमान् समासेन स्त्रीविवाहाद्विबोधत । ब्राह्मो देवस्त-
थैवार्थः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राजसखैव
पेशाचचाष्टमोऽधमः । यो यस्य धर्मग्रीं वर्णस्य गुणदो-
षौ तु यस्य यौ । तद्दः सर्वे प्रवक्ष्यामि प्रसवे च
गुणगुणान् । भङ्गानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽव-
रान् । विटशूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्मप्राज्ञ राज्ञसान् ।
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कथयो विदुः । राज्ञसं
क्षत्रियस्यैकमासुरं वैशगृह्योः । पञ्चानान्तु तयो
धर्मप्रा ह्यवधर्मग्रीं सृताविह । पेशाचचासुरस्यैव न
कर्तव्यौ कदाचन । पृथक् पृथग्वा मित्रौ वा विवाहौ
पूर्वोदितौ । गान्धर्वो राजसखैव धर्मग्रीं क्षत्रस्य
तौ सृते । आच्छाद्य चार्चयित्वा च सुतशोचयते स्व-
यम् । आह्वय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ।
यज्ञे तु वितते सस्यस्त्यजे कर्म कुर्वते । अलङ्कृत्य
सुतादानं देवं शधर्मं प्रचक्षते । एकं गोमिथुनं द्वे वा
वरादादाय धर्मतः । कन्याप्रदानं विधिवदाज्ञे शधर्मः
स उच्यते । सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य
च । कन्याप्रदानमभ्यर्थ्य प्राजापत्यो ४ विधिः सृतः ।
प्रातिभ्यो इविषं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिनः । कन्या-
प्रदानं स्नाच्छान्दादासुरो धर्म उच्यते । इच्छान्योऽन्य
संयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः ६ स तु विज्ञेयो
मैथुन्यः कामसम्भवः । कृत्वा स्विप्त्वा च भिप्त्वा च
क्रोशनीं रुदतीं वृहात् । प्रसह्य कन्याहरणं राज्ञसोऽ
विधिरुच्यते । सुप्तं मत्तां प्रभत्तां वा रहो यत्नोप-
गच्छति । स पापघो विवाहानां पेशाच दद्याष्टमो-
ऽधमः । अङ्गिरेव द्विजाप्यप्राणां कन्यादानं विशिष्यते ।
इतरेषान्तु वर्णानामितरेतरकाव्यया । यो यस्यैषां वि-
वाहानां मनुना कीर्तितो गुणः । सर्वे शृणुत तं
विप्राः सस्यक् कीर्तयतो मम । दश पूर्वान् परान्
वंशानात्मानञ्चै कविशकम् । ब्राह्मीपुत्रः सुकतहन्त्रोचय-
त्सेनसः पितृन् । देवोटाजः सुनस्त्रीस्त्रीन् षट् षट्
कायोदजः सुतः । ब्राह्मप्रादिषु विवाहेषु चतुर्विंशानु-
पूर्वशः । ब्रह्मवर्षस्त्रिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्पत्ताः ।
रूपसत्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्याप्तभोगा-
धर्मिष्ठा जीवन्ति च शनं सभाः । इतरेषु तु शिष्टेषु
व्यशान्दतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्महिषः
सुताः । अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्यासिन्द्यान् विवर्जयेत् ।

पाणिपङ्कजसंस्कारः सवर्णास्त्रपदिश्यते । असवर्णास्त्रयं
 ज्ञेयो विधिस्तद्वाहकर्मणि । शरः क्षत्रियया पाद्मः
 प्रतोदो वैश्याकन्यया । वसनस्य दशा पाद्मा शूद्रयोत्-
 कृष्टवेदने । अतृकालाभिगामी स्यात् स्तदारनिरतः
 सदा । पञ्चवर्जं वृजेच्चैनां तद्दृष्टो रतिकाम्यया ।
 अतृः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्रताः ।
 अतृभरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्भिर्गर्ह्यैः । तासा-
 माद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशो च या । तयोदशी च
 भेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः । युष्मासु पुत्रा जायन्ते
 स्त्रियोऽयुष्मासु रात्रिषु । तस्यादयुष्मासु पुत्रार्थी सं-
 विशेदास्त्रिये स्त्रियम् । पुमान् पुंसोऽधिके युक्ते स्त्री
 भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणे-
 ऽल्पे च विपर्ययः । निन्द्यास्त्रेण चान्यासु स्त्रियो
 रात्रिषु वर्जयन् । ब्रह्मचार्यैव भवति यत्र तत्राश्रमे
 वसन् । न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुक्क
 मस्वपि । गृह्णन् शुक्लं हि लोभेन स्यात्परोऽपत्य-
 विक्रयी । स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
 नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ।
 आश्रमं गोमिथुनं शुक्लं केचिदाहुस्तथैव तत् । द्रव्यो-
 ऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः । यासां नाद-
 दते शुक्लं ज्ञातयो न स विक्रयः । अर्ह्यं तत् कुमारी-
 णामान्द्रशंशुश्च केवलम् । पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभि-
 र्हेपरैस्तथा । पूज्याः भूषयितव्याश्च वस्तुकल्याणमीप्-
 सुभिः । यत्र नार्थस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
 यज्ञैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्पाफलाः क्रियाः । शोचन्ति
 जामयो यत्र विनशन्त्यासु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु
 यत्रैता वर्ज्ये तच्च सर्वदा । जामयो यानि गेहानि
 शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतामीव विनशन्ति
 समन्ततः । तस्यादेताः सदा पूज्या भूषणाश्चादनाशनैः ।
 भूतिकामिनैरैतित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च । सन्तुष्टो भार्यया
 भर्ता भर्ता भार्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं
 कल्याणं तत्र वै भ्रुवम् । यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांश्च
 न प्रभोदवेत् । अग्रभोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते ।
 स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् । तस्यान्व-
 रोचमानायां सर्वमेव न रोचते । कुविवाहैः क्रियासोपै-
 र्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यानि ब्राह्मणाति-
 क्रमेषु च । शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवचैः ।
 गोभिरश्वैश्च यानैश्च कक्षा राजोपशिवया । आयाज्यवाज-

नैश्चैव नास्ति कथेन च कर्मणा । कुलान्यासु विनश्यन्ति
 यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु सत्कृतानि कुलान्य-
 त्पथनान्यपि । कुलसङ्ग्राह्यं गच्छन्ति कर्मणि च महद्
 यशः । वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत स्रष्टां कर्त्तव्यं यथाविधि ।
 पञ्चयज्ञविधानञ्च पत्तिज्ञान्वाहिकी गृही । बभ्रु स्रना
 गृहस्थस्य स्त्री येषु प्रपङ्कः । कथञ्चि चोदकुम्भश्च
 बध्यते यास्तु पाहयन् । तासां क्रमेषु सर्वासां निष्कृ-
 त्यर्थं महर्षिभिः । पञ्च कृत्वा मह्यवशाः प्रत्यङ् गृह-
 मेधनाम् । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवो बलिर्भूतो न्यस्रोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान्
 यो मह्यवज्ञान् न हापयति शक्तितः । स गृहेऽपि
 वसन्निधं स्रनादोषैर्न क्षिप्यते । देवतातिथिधन्यानां
 पितृणामात्मनश्च यः । न निर्वपति पञ्चानामुक्त्वा स
 जीवति । अहृतञ्च हृतञ्चैव तथा प्रकृतमेव च ।
 ब्राह्मणाहुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते । जपोऽ-
 हुतो हुतोहोमः प्रकृतो भौतिको बलिः । ब्राह्मणा
 हुतं द्विजापाह्नीं प्राशितं पितृतर्पणम् । स्वाध्याये
 नित्ययुक्तः स्यादेवै चैवै कर्मणि । दैवकर्मणि युक्तो
 हि विभर्त्सि चराचरम् । अग्नौ प्रास्ताहुतिः स-
 व्यगादित्यस्रपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्देवस्रं
 ततः प्रजाः । यथा वायुं समान्त्रित्य वर्त्तन्ते सर्वजन्तवः ।
 तथा गृहस्थमात्रित्य वर्त्तन्ते सर्व आश्रमाः । यस्मात्त्रयो-
 ऽध्याश्रमिणो ज्ञानेनात्मेव चान्वहन् । गृहस्थेनैव धा-
 र्यन्ते तस्मात्त्रेऽश्रमो गृही । स स्वयार्थः प्रयत्नेन
 स्वर्गमवाप्त्यन्वहता । सुखञ्चैच्छेच्छता नित्यं योऽध्यायी
 दुर्बलैन्द्रियैः । अग्रयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
 आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता । स्वाध्या-
 येनाञ्चैतर्पेन् होमैर्देवान् यथाविधि । पितृन् आह्वेय
 ननस्रैर्भूतानि बलिर्कर्मणा । कुर्याद्दहरहः आह्वयमाद्यो-
 नोदकेन वा । पयोमूत्रफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिभावहन् ।
 एकमव्यायवेद्विप्रं पितृर्षे पाह्वयज्ञिके । न चैव प्राश-
 वेत् कञ्चिद्देवैर्न प्रति द्विजम् । वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्ये-
 ऽग्नौ विधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मण्यो
 होममन्वहन् । अग्नेः सोमस्य चैवाद्दौ तयोश्चैव सम-
 स्रयोः । विद्येभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च । कुर्वै
 चैवाहुमत्स्यै च प्रजापतय एव च । सह द्यावापृथि-
 व्योश्च तथा स्त्रिदकतेऽन्ततः । एवं सव्यम् हविर्कृत्वा
 सर्वदिक्षु प्रदक्षिष्यन् । इन्द्रान्महापतीन्द्रुभ्यः वाहुगेभ्यो

बलिं हरेत् । मरुद्ग्न इति तु द्वारि विपेदपुस्तङ्ग
इत्यपि । वनस्मृतिभ्य इत्येवं सुषलोक्तखले हरेत् ।
उच्छोर्षके त्रिव्ये कुर्वाङ्गकाल्यै च पादतः । ब्रह्मवायो-
स्ततिभ्यास्तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् । विन्देभ्यश्चैव दे-
वेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो
नक्तञ्चारिभ्य एव च । पूर्ववास्तुनि कुरीते बलिं सर्वा-
त्मभूतये । पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत् ।
शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां
कमीषाञ्च शनकैर्निर्घेदुभुवि । एवं यः सर्वभूतानि
ब्राह्मणो नित्यमर्च्चति । स गच्छति परं स्थानं तेजो-
मूर्त्तिं पथञ्च ना । इत्येतद्वलिकर्म्मैवमतिथिं पूर्वमाश-
येत् । भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याद्द्विधिवद्ब्रह्मञ्चारिणे ।
यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिद्वयुरोः । तत्
पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो षड्ही । भिक्षा-
मप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । वेदतत्पार्थ-
विदुषे ब्राह्मणाद्योपपादयेत् । नशत्रिणि हव्यकव्यानि
नराणामविजानताम् । भस्मीभूतेषु विप्रेषु षोडश-
त्तानि दातृभिः । विद्यातपःसन्द्भेषु कुतं विप्रसुखा-
न्निषु । निस्तारयति दुर्गाञ्च मरुत्तश्चैव क्लिषात् ।
संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादाशुभोदके । अन्नश्चैव यथा-
शक्तिं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । शिबानप्युच्छतो नित्यं
पञ्चाम्नीनपि जुहुतः । सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽ-
नर्चितो वसन् । तृणानि भूमिदकं वाक् चतुर्थी च
सृष्टता । एतान्यपि सर्वां गेहे गोष्पिद्यन्ते कदाचन ।
एकारान्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मण स्रतः । अनित्यं हि
स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते । नैकप्राणीयमतिथिं
विप्रं साङ्गतिकं तथा । उपस्थितं गृहे विद्याङ्गार्यां
यत्नाम्नयोऽपि वा । उपासते ये गृहस्थाः परपाकमनु-
जयः । तेन ते प्रेत्य पशुतां ब्रजन्यन्नादिदायिनाम् ।
अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना । काले
प्राप्तस्वकाले वा नास्मानन्नन्तु गृहे वसेत् । न वै स्वयं
तदस्त्रीवादतिथिं यन्न भोजयेत् । धन्यं यशस्यमा-
शुष्यं कर्म्मञ्चातिथिपूजनम् । आसनावसथौ श्रयामस्तु-
ब्रह्मास्तुपासनम् । उप्तमेपूजनं कुर्याद्दीने हीनं सने
समम् । वैश्वदेवे तु निर्हत्ते यद्यन्वोऽतिथिरात्रजेत् । तस्या
न्यन्नं यथाशक्तिं प्रदद्याच्च बलिं हरेत् । न भोजनार्थं खे
विप्रः कुशलोत्से निवेदयेत् । भोजनार्थं हि ते शंसन्
वान्ताशोत्स्यते बुधैः । न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे रा-

जन्म उच्यते । वैश्वान्तुही सखा चैव ज्ञातयो गुरुदेव
च । यदि त्वतिथिधर्मेषु क्षत्रियो गृहमात्रजेत् ।
भुक्तवत्सक्तविप्रेषु कामन्मपि भोजयेत् । वैश्व-
शूद्रावपि प्राप्नोति कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणो । भोजयेत् स ह
श्रद्धैस्तावान्दशंखं प्रयोजयन् । इतरानपि सख्या-
दीन् समीत्या गृहमागतान् । सत्कृत्याश्च यथाशक्तिं
भोजयेत् स ह भायया । सुवासिनीः कुमाराञ्च रोगिणो
गर्भिणीस्तथा । क्षतिथिभ्योऽप्य एवैतान् भोजयेद्विचा-
रयन् । अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
स भुङ्गाणो न जानाति श्वगृभ्रैर्जगन्धिसात्मनः । भुक्त-
वत्स्यथ विप्रेषु खेषु श्रद्धेषु चैव हि । भुङ्गीयातां ततः
पश्चादवशिष्टन्तु दम्भती । देवान्भीन्नासुप्राञ्च पितृन्
गृह्याच्च देवताः । पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शैध-
भुग् भवेत् । अथ स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकार-
णात् । यन्नशिष्टाशनं हेतुतत् सतामन्नं विधीयते ।
राजत्विक् क्षातकयुक्त्वं प्रियन्मुरमातृवान् । अर्ह-
येन्द्रधुपर्केण परिवन्वत्सरात् पुनः । राजा च श्रो-
त्रियश्चैव यन्नकर्मण्युपस्थितौ । मधुपर्केण संपूज्यौ न
त्वयन्नइति स्थितिः । सायन्मन्त्रस्य शिष्यस्य पत्यमन्त्रं
बलिं हरेत् । वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते ।
पितृयज्ञन्तु निर्वृत्यं विप्रसन्द्भयेऽग्निमान् । पिच्छा-
न्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्नासानुभासिकम् । पितृणां
मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः । तस्मान्मिषेण
कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः । तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये
च वज्यां द्विजोत्तमाः । यावन्तश्चैव यैश्चासौक्ष्णान् प्रवक्ष्या-
म्यशेषतः । द्वौ देवे पितृकार्ये तीनेकैकसुभयत्न वा ।
भोजयेत् सुसन्द्भोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे । सत्क्रिया
देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः । पञ्चैतान् विस्तरो
हन्ति तस्माच्च हेतु विस्तारम् । प्रथिता प्रेतकृत्यं वा पितृ-
नाम विधुक्षये । तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यं व
लौकिकी । श्रोत्रियाद्यैव देवानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि
विद्वांसं देवे पित्रे च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति
नाभन्मज्ञान् बह्वनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेद-
पारगम् । तीर्थं तद्भव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः
स्रतः । स हसं हि स हसन्नाशमन्त्रां यत्न भुङ्गते ।
एकस्मान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः । ज्ञानोत्-
कृपाय देवानि कव्यानि च हर्षीपि च । न हि हस-

वस्तुगदिग्धौ रश्मिरेषैव सुद्वप्रतः । वावतो यसते यावान्
 हव्यकव्येष्वमन्ववित् । तावतो यसते प्रेत्य दीप्तगूकच्छ-
 योशुडान् । ज्ञानानिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथा-
 परे । ज्ञानानिष्ठाषु कव्यानि प्रतियायानि यत्नतः । ह-
 व्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्वर्षिणः । अत्रोत्थितः
 पिता यस्य पुत्रः स्याद्देवपारगः । अत्रोत्थितो वा पुत्रः
 स्यात् पिता स्याद्देवपारगः । ज्ञायांसमनयोर्विद्यात्
 यस्य स्याच्छोर्द्धयः पिता । मन्वसम्पूजनार्थन्तु सत्कार-
 मितरोऽर्चित । न आहो भोजयेन्मत्तं धनैः कार्योऽस्य
 संपन्नः । नारिं न मित्तं यं विद्यात् तं आहो भोज-
 येद्द्विजम् । यस्य मित्तप्रधानानि आह्वानि च हवींषि
 च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आह्वेषु च हविःषु च ।
 यः सङ्गतानि कुरुते भोहाह्वानेन मानवः । स स्वर्गा-
 श्रयते लोकाह्वानेनो द्विजाधमः । सश्वीजनी वाऽभि-
 हृता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु वा लोके
 गौरभ्यैवैकवेऽङ्गनि । यथेरिषे बीजस्रुता न वप्ता लभते
 फलम् । तथाऽन्वेषे हविर्हृत्वा न दाता लभते फलम् ।
 दातृन् प्रतिपद्यीतं च कुरुते फलभागिनः । विदुषे
 दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य भेद च । कामं आहोऽ-
 र्चयेन्मत्तं नाभिरुपमपि त्वरिम् । द्विपता हि हविर्भुक्तं
 भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छाहो बहु च
 वेदपारगम् । शास्त्रान्गमघाध्वर्युं हन्द्गोमन्तु सनाप्ति
 कम् । एषामन्यतपो यस्य भुञ्जीत आह्वानार्चितः । पितृणां
 तस्य तपिः स्यात्प्राप्तवती सामपौरुषी । एव वै प्रथमः
 कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अतुकल्पस्त्वयं श्रेयः सदा
 सङ्गिरहृष्टितः । मातामहं मातुलञ्च स्वकीयं श्वशुरं
 शुश्रुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुं स्त्वित्गयाच्छौ च भोज-
 येत् । न ब्राह्मणं परोक्षेते दैवे कर्मणि धर्भवित् । पित्रे
 कर्मणि तु प्राप्ते परोक्षेते प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितस्त्रीवा
 ये च नास्तिकहृत्सयः । तान् हव्यकव्ययोर्विदाननर्हान्तु-
 रब्रवीत् । जटिलज्ञानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा । याज-
 यन्ति च ये पूगांस्तांश्च आहो न भोजयेत् । चिकित्सकान्
 देवसकान् सांसविक्रयिणस्तथा । विषयेन च जीवन्तो
 बन्धाः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो यामस्य राक्षसं कुनन्धी
 श्यावदनकः । प्रतिरोद्धा शुरोश्चैव त्वत्तामिर्वाहुंषि
 स्तथा । यच्छी च पशुपालश्च परिवेसा निराकृतिः ।
 ब्रह्महिट् परिवित्तश्च गथाभ्यन्तर एव च । कुशोक्तवो-
 ऽवकीर्णो च हृषीकेशितरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य

चोपपतिर्भृष्टे । भृतकाध्यापको यस्य भृतकाध्यापित-
 स्तथा । शूद्रशिल्पो शुश्रुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोक्तको ।
 अकारणपरित्यक्ता मातापितृशुरोस्तथा । ब्राह्मणैर्ग्रथै
 नैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही
 गरटः कुण्डाशी सोमविक्रयी । ससुद्रयायी वन्दी च
 तैलिकः कूटकारकः । पिता विवदमानश्च कितवो मद्य-
 पस्तथा । पापरोम्यभिशक्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ।
 घतुःशराणां कर्ता च यथाप्येदिधिषूपतिः । मित्तधुक्
 द्यूतहृत्तश्च पुत्राचार्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमासी
 च श्वित्प्रयो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्वश्च वन्धाः स्युर्वेद-
 निन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोद्भ्रमको मन्वैर्यश्च
 जीवति । पक्षिणां पोषको यस्य युद्धाचार्यस्तथैव च
 स्रोतसां भेदको यस्य तेषाञ्चावरणं रतः । गृहसंवेशकं
 दूतो हृषारोपक एव च । श्वकीर्णो श्येनजीवी च
 कन्यादूपक एव च । हिंस्रो हृषलहृत्तश्च गणानाञ्चैव
 याजकः । आचारहीनः स्त्रीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 क्षपिजीवी स्त्रीपदी च सर्वनिन्दित एव च । शौर-
 भ्रिको भाहृषिकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारक-
 श्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारा
 नपाङ्क्तान् यान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्न
 विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृष्याग्निरिव शायति ।
 तस्यै हव्यं न दातव्यं न हि भक्षानि हूयते । अपा-
 ङ्क्तप्रदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि
 पित्रे वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः । अत्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परि-
 वेत्नादिभिस्तथा । अपाङ्क्तोऽयैर्दम्यैश्च तद्दे रक्षांसि
 भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽपजे स्थिते ।
 परिवेत्ता च विज्ञेयः परिवित्तस्तु पूर्वजः । परिवित्तः
 परीवेत्ता यथा च परिविद्यते । सर्वे ते नरकां यान्ति
 दातृयाजकपञ्चमाः । भ्रातृर्हृत्तस्य भाव्यायां योऽनुर-
 व्येत कामतः । धर्मेषापि नियुक्तायां च श्रेयो दिधि-
 षूपतिः । परदारेषु जावेते ह्यै सुतो कुण्डगोक्तको ।
 पत्नी जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्सरि गोक्तकः । नो
 तु जातो परस्मै प्राचिनौ प्रेत्य भेद च । दत्तानि
 हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् । अपाङ्क्तान्
 वावतः पाङ्क्तान् भुञ्जानाननुपश्यति । तावतां न
 फलं तत्त दाता प्राप्नोति वाञ्छितः । पीच्छान्धो नवतेः
 काण्यः षटेः, श्विली शतस्य तु । पापरोमी सहस्रस्य
 दातृगीशयते फलम् । वावतः संसृजेदङ्गैर्ब्राह्मणान्

शूद्रयाजकः । रावतां न भवेद्वातः फलं द नक्ष पौ-
र्तिकम् । वेदविज्ञापि विप्रोऽस्य सोमात् कृत्वा प्रति-
पहम् । विनाशं व्रजति क्षिप्रमासपात्रमिवाश्वसि ।
सोमविक्रयिष्ये विद्या भिषजे पूयशोषितम् । नष्टं
देवकके दत्तम् अप्रतिपन्तु वाङ्मूषी । यन्तु बाणिकके
दत्तं नेह नासुत तद्भवेत् । अक्षनीव कृतं हव्यं तथा
यौनर्भवे द्विजे । इतरेषु त्वपाङ्क्तोऽप्यु यथोद्दिष्टेष्व-
साधुषु । सेदोऽसृङ्मांसमज्जाभ्यि वदन्त्यक्षं मनी-
षिषुः । अपाङ्क्तोऽप्युपहता पङ्क्तः पाष्यते वैद्विजो-
त्तमैः । तास्त्रिबोधत कात्कर्त्तव्यं द्विजाप्यत्रान् पङ्क्ति-
पावनान् । अपत्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
त्र्योत्रियान्वशजास्यै विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । त्रिष्यो-
त्रिजेतः पञ्चान्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् । ब्राह्मणदेयात्स-
सन्नामो ज्येष्ठसामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च
ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः
षडङ्क्तपावनाः । पूर्वदुर्परदुष्कां ब्राह्मणकर्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयेत त्र्यधरान् सन्त्यन्विपान् यथोदितान् । निम-
न्वितो द्विजः पित्रेण नियतात्मा भवेत् सदा । न च
अन्दांस्यधीयीत यस्य ब्राह्मण तद्भवेत् । निमन्त्रितान्
हृदि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् । वायुव्याह-
गश्चन्ति तथासोानानुपासते । कौतितस्तु यथाग्याव
हव्यकव्ये द्विजोत्तमः । कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शू-
रतां व्रजेत् । कामन्वितस्तु यः ब्राह्मे हृषल्या सह
भोदते । दातुयत् दुष्कृतं किञ्चित् सर्वं प्रतिपद्यते ।
अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः । न्यस्तयस्या
महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः । यस्मादुत्पत्तिरेतेषां
सर्वेषामश्वशेषतः । ये च वैरुपचर्याः स्युनिवसेस्तास्त्रि-
बोधत । मनोर्हैरगत्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
तेषाञ्छीषां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः सृताः । विराट्-
सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः सृताः । अग्निजा-
त्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः । देवदानव-
यक्षाणां गन्धर्वीरगरक्षसाम् । सुपर्णकिन्नराणाञ्च सृता
वर्हिषदोऽजिजाः । सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियवाणां
हविर्भुजः । वैशत्रुणामाज्यपा नाम शूद्राणाञ्च सुका-
लिनः । सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविर्भुजोऽङ्गिरःसुताः ।
पुत्रस्यस्याज्यपाः पुत्रा वशिष्ठस्य सुकालिनः । अग्नि-
दग्धानग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिषदक्षथा । अग्निजा-
त्तांश्च सौमिंश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् । ययते तु गथा

सख्याः पितृणां परिकीर्तिताः । तेषामपीह विज्ञेयं पु-
त्रपौत्रवन्मकम् । अग्निभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो
देवदानवाः । देवेभ्यस्तु जगत् सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ।
राजतैर्भाजितैरेषामथ वा राजतान्मितैः । वार्यपि अहया
दत्तमथवायोपकल्पते । देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं
विधिपूते । देवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाध्यायनं
सृतम् । तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं देवं नियोजयेत् ।
रक्षांसि हि विलुम्बन्ति ब्राह्मणारक्षवर्जितम् । देवाद्यान्
तदीहेत पित्वाद्यान् न तद्भवेत् । पित्वाद्यान् स्वीहमानः
क्षिप्रं नचपूत सान्वयः । शुचिं देशं विविक्षञ्च गोम-
येनोपशेषयेत् । दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ।
अवकाशेषु चोक्षेपु नदीतीरेषु चैव हि । विविक्षेपु च
तुपत्रान्ति दत्तेन पितरः सदा । आशनेषूपङ्क्तु मेषु वर्हि-
ष्यसु पृथक् पृथक् । उपसृष्टोदकान् सन्त्यम्निप्रांस्तानु-
पवेद्येत् । उपवेद्यत् तान् विप्राणासनेष्वज्युपस्थि-
तान् । गन्धमात्यैः सुरभिभिरञ्चैवेष्टपूर्वकम् । तेषाञ्च
दक्षमानीय सपवित्रांसितानपि । अग्नी कुव्यादनुज्ञातो
ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह । अग्नेः सोमयथाभ्याञ्च कृत्वा-
आवनमादितः । हविर्दानेन विधिवत् पश्चात् सन्तर्पयेत्
पितृन् । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाषाणिवेनोपपादयेत् ।
यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्भन्वदर्शिभिरुच्यते । अक्रोध-
नान् सुप्रसादान् यदन्त्येतान् पुरातनान् । लोकस्थाप्या-
यने युक्तान् ब्राह्मदेवान् द्विजोत्तमान् । अपसव्यमग्नौ
कृत्वा सर्वमाहत् परिक्रमन् । अपसव्येन हस्तेन निर्व-
मेदुदकं भुवि । त्रींस्तु तस्माद्द्विविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा
समाहितः । औदकेनैव विधिना निर्वमेदुदक्षिणासुखः ।
न्युष्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु
तं हस्तं निवृत्तवाह्ये प्रभागिनाम् । आचम्योदक् परा
हृत्त्र विरायस्य शनैरुचन् । षड् षट् च नमस्कृत्यात्
पितृनेव च मन्त्रयित् । उदकं निनयेच्छेदं शनैः पिण्डा-
ल्लिके पुनः । अयजिज्ज्ञे तान् पिण्डान् यथा न्युप्राण्
समाहितः । पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मातां समादायानु-
पूर्वशः । तानेव विप्राणासोानान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् ।
अथवाश्वे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वमेत् । विप्रयहापि
तं ब्राह्मे स्तकं पितरमाशयेत् । पिता यस्य तु हस्तः
स्यात्कीर्तिहापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्य
कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् । पितामहोवा तस्माद् भूङ्गी-
तेत्यत्रयीशुः । कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समा

चरेत् । तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपत्निलं तिष्ठोदकम् ।
 तत्पिण्डोत्थं प्रवच्छेत् स्वधैरामस्त्विति ब्रुवन् । पाणि-
 भ्यान् प्रसंगेन ह्यस्यमस्यस्य वर्द्धितम् । विप्रान्तिके पितृन्
 ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् । उभयोर्हस्तयोर्हस्तं यद-
 स्यस्यपनीयते । तद्विप्रस्यन्यस्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ।
 गुणांश्च स्रुपशाकाद्यान् पयो दधि दूतं मधु । विन्ध्य-
 सेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः । भक्ष्यं भोज्यञ्च
 विविधं मूलानि च फलानि च । हृद्यानि चैव मांसानि
 पानानि सुरभीणि च । उपनीय तु तत् सर्वं शनकैः
 सुसमाहितः । परिषेपयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचो-
 दयन् । नास्त्रभापातयेञ्जातु न कृत्येद्भान्तं वदेत् ।
 न पादेन स्पृशेदन्नं नचैतद्वधूनयेत् । अन्नकुम्भयति
 प्रेतान् कोपोऽरीनन्दतं शुनः । पादस्पर्शस्तु रक्षांसि
 दुष्कृतीनवधननम् । यद्द्वयद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्-
 सरः । ब्रह्मोद्याच्च कथाः कुर्यात् पितृष्णामेतदीर्घसतम् ।
 स्वाध्यायं चावयेत् पित्रेषु धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च । हर्ष-
 येद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः । अद्यादोनास-
 ज्ञसैतान् गुणैश्च परिचोदयेत् । व्रतस्यमपि दौहित्रं
 आह्वे यत्नेन भोजयेत् । कुतपश्चासने दद्यात् तिलैश्च
 विकिरेन्महीम् । त्रीणि आह्वे पवित्राणि दौहित्रं
 कृतपस्त्रिणाः । त्रीणि चाल्प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्व-
 राम् । अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंश्चैव वाग्यताः ।
 न च द्विजातयो ब्रूयुर्दातां प्रुष्टाह्वयिषुंशान् ।
 यात्रदुष्णं भवत्यन्नं यावद्भ्राति वाग्यतः । पित-
 रस्तावदन्नानि यावन्नोक्ता ह्वयिर्गुणाः । यद्द्वेष्टित-
 शिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणास्रसः । सोपानत्कञ्च
 यद्भुङ्क्ते तद्द्वै रक्षांसि भुञ्जते । चाखण्डालश्च वराहश्च
 कर्कटः श्वा तथैव च । रजस्रला च पशुश्च जेशेरन्न-
 अतः द्विजान् । ह्येने प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभि-
 पीक्षिते । दैवे कर्मणि पित्रेषु वा तद्गुणस्त्वयथातथम् ।
 चाग्नेन शूकरो ह्वानि पञ्चवातेन कुक्कुटः । श्वा तु द्रष्ट-
 निपातेन शैर्षेनावरवर्णजः । अङ्को वा यदि वा काथो
 टातुः प्रेष्टोऽपि वा भवेत् । ह्यीनातिरिक्तगालो वा
 तमप्यपनयेत्ततः । ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थ-
 सुपस्थितम् । ब्राह्मणैरभ्युत्थातः यत्कृतः प्रतिपूजयेत् ।
 सार्धवर्षिकमवाद्यं सञ्जीयाद्वाथ्यं वारिणा । सस्युञ्ज-
 ङ्गुक्त्वतामपतो विकिरन् भुवि । अथं कृतप्रणीतानां

स्वाग्निनां कुलयोपिताम् । उच्छिष्टं भागधेवं स्याद्भेषु
 विकिरश्च यः । उच्छेदश्च भूमिगतमजिह्वासाद्यस्य च ।
 दासवर्गस्य तत् पित्रेषु भागधेवं प्रचक्षते । आसपिण्ड-
 क्रियाकर्म्म द्विजातेः संस्मितस्य तु । अद्वैवं भोजये-
 ष्याद्भवं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् । स ह्यपिण्डक्रियायान्तु
 कृतायासस्य धर्म्मतः । अनयैवावृता कार्म्मं पिण्ड-
 निर्वपणं कृतैः । आह्वं भुञ्जा य उच्छिष्टं ह्यप्रहास्य
 प्रयच्छति । स रूढो नरकं याति कालस्रुत्स्रुत्वाक्शिराः ।
 आह्वभृगृहपतीतस्यं तदहृयोऽधिगच्छति । तस्याः पुरीषे
 तन्मासं पितरस्तस्य शेरते । प्रुष्टा स्वदितमित्येवं तृप्ता-
 नाचामयेत्ततः । आचानांश्चातुजानीयादभि भो ! रम्य-
 तामिति । स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
 स्वधाकारः परा ह्य्राशीः सर्वेषु पितृकर्मसु । ततो भुक्त-
 वतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् । यथा ब्रूयुस्तथा कुर्या-
 दनुज्ञातस्ततो द्विजैः । पित्रेषु स्वदितमित्येव वाक्यं
 गोष्ठे तु सुश्रुतम् । सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे हचित-
 मित्यपि । अपराहृस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः ।
 हृष्टिर्हृष्टिर्हिजासाप्राः आह्वकर्म्मसु सम्पदः । दर्भाः
 पवित्त्वं पूर्वाह्वो ह्वयिष्याणि च सर्वशः । पवित्त्वं यज्ञ
 पूर्वोक्तं विज्ञेया ह्यव्यसम्पदः । सुन्यज्ञानि पयः सोमो
 मांसं यज्ञानुपस्कृतम् । अचारलवणश्चैव प्रकृत्या
 ह्वयिष्यते । विद्वज्च ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्-
 यतः शुचिः । दक्षिणां दिशमाकाङ्गन् याचेतेभान्
 वरान् पितृन् । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ति-
 रेव च । अद्वा च नो ना व्यगमद्वयञ्च देयञ्च नोऽ-
 स्त्विति । एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।
 गां विप्रमजमन्निं वा प्राशयेदप्युष्ट वा क्षिपेत् । पिण्ड-
 निर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते । वयोभिः स्नादय-
 न्यस्ये प्रक्षिपन्त्यनवेऽप्युष्ट वा । पतिव्रता धर्म्मपत्नी
 पितृपूजनतत्परा । अन्नमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सस्यक्
 सुतार्धिभो । आयुष्मन्तं सुतं ह्यते यद्योनेधासमन्वितम् ।
 धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्म्मिकं तथा । प्रशास्य
 हस्तावाचस्यं प्रातिप्रायं प्रकल्पयेत् । प्रातिभ्यः सत्कृतं
 दत्त्वाः बान्धवानपि भोजयेत् । उच्छेदश्चन्तु तत्तच्छेद-
 यावदुविप्रा विवर्जिताः । ततो न्हृद्वकिं कुर्यादिति
 धर्म्मो व्यवस्थितः । ह्वयिर्विचिरात्वाय यज्ञानन्वाव
 कल्पते । पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।
 तिस्रैर्त्रीह्रिवैष्णवैरिन्द्रिभुं सफलेन वा । दत्तेन मासं

प्रीयन्ते विधिवत् पितरो ऋषाम् । द्वौ मासौ मत्स्य-
मांसेन लीलासान् हारिषेन त् । औरभेषाद्य चत्वरः
शाकुनेनाद्य पञ्च वै । पण्मासान् ज्ञानमांसेन पार्षतेन
च सप्त वै । अष्टावेषस्य मांसेन रौरवेण नयैव त् ।
दश मासांस्तु तृष्यन्ति वराहमहिषानिषैः । यशसूर्ध-
योस्तु मांसेन मासानेकादशैव त् । संवत्सरन्तु गव्येन
पयसा पायसे न च । वापीषसस्य मांसेन तृप्तिर्हा-
दशवार्षिकी । काशशाकं महाशल्काः खड्गलोहा-
मिषं मधु । आनन्त्यायैव कल्पन्ते सुन्यस्नानि च सर्वशः ।
यत्किञ्चिन्नधुना मिषं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् । तदप्य-
क्षयमेव स्याद्दशैस्तु च महास्तु च । अपि नः स कुले
जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् । पायसं मधुसर्पिभ्यां
प्राक्काये कुञ्जरस्य च । यद्युद्ददाति विधिवत् सम्यक्
अज्ञासमन्वितः । तत्तत् पितृणां भवति परत्नानन्-
मन्तयम् । कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्यं यित्वा चतुर्दशीम् ।
आज्ञे प्रशस्तास्त्रिधयो यथैता न तथेतराः । युक्तु कुर्वन्
दिनर्क्षेषु सव्यान् कामान् समन्त्रुते । अयुक्तु त् पितृन्
सव्यान् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलात् । यथा चैवापरः पक्षः
पूर्वपक्षाद्दृविश्रिष्यते । तथा आज्ञस्य पूर्वाह्णादपरारह्यो
विश्रिष्यते । प्राचीनाशीतना सस्मनपसव्यमतन्द्रिषा ।
पितृप्रदा निधनात् कार्यं विधिवद्दर्भाषिणा । रात्रौ
आज्ञं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तता हि सा । सन्ध्यो-
रुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचरोदिते । अग्नेन विधिना
आज्ञं तिरव्दक्षेह निर्धयेत् । हेमन्तोद्गवर्षास्तु पाञ्च-
यज्ञिकमन्त्रम् । न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ-
विधीयते । न दर्शेन विना आज्ञमाहिताग्नेर्द्वि-
जन्मनः । यदेव तर्पयत्यङ्गिः पितृन् ज्ञात्वा द्विजो-
त्तमः । तेनैव तत्संज्ञमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् । वस्त्रं
वदन्ति वै पितृन् दद्रांश्चैव पितामहान् । प्रपिताम-
हंस्त्वादित्यान् श्रुतिरेषा समातनी । विषवायी भर्त्सित्वं
नित्यं वास्ततभोजनः । विषसो भुक्तयेषन्तु यज्ञशेषं
तथाऽष्टतम् । एतद्दोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञि-
कम् । द्विजातिष्वप्यहत्तीनां विधानं चूवतामिति
३२० । “चतुर्थमायुषो भागसप्तित्वाद्यं पुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कतदारो गृहे वसेत् । अष्टोद्देशैव
भूतानामस्यष्टोद्देशे वा पुनः । वा इतिहासं समाख्याय
विप्रो जीवेद्दनापदि । यात्रायात्प्रसिद्धप्रथं सैः कर्त्त-
विरनर्हितैः । अज्ञेयेन शरीरस्य कुर्वीत घनसञ्चयम् ।

अनाम्यताभ्याञ्जीवेत् ऋतेन प्रभृतेन वा । सत्याम्यता-
ख्यया यापि न श्रद्धया कदाचन । अतसुच्छ्रिष्यन्
द्वेयमन्तं स्यादवाचितम् । ऋतन्तु वाचितं रैः क्तं प्रभृतेन
कर्षणं ऋतम् । सत्याम्यतन्तु वाचिष्यं तेन चैवापि
जीव्यते । सेया श्रद्धतिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।
कुम्भधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्र्यह-
हिको यापि भवेद्दक्षस्तनिक एव वा । चतुर्णामपि
चैतेषां द्विजानां षड्भेदिनाम् । ज्यायान् परः परो
ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः । षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभि-
रन्यः प्रवर्त्तते । द्वाभ्यामेकचतुर्थस्तु ब्रह्मसलेष जीवति ।
वर्त्तयंश्च शिखोष्ठाभ्यामग्निहोत्रपरायणः । इष्टीः
पार्षाद्यनानीयाः केवला निर्धयेत् सदा । न लोकहत्तं
वर्त्तते इतिहेतोः कथञ्चन । अजिह्वाभगठां युवां
जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् । सन्तोषं परमास्थाय सुखाधीं
संयतो भवेत् । सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विप-
र्ययः । अतोऽन्यतमया इत्या जीवंस्तु ज्ञातको
द्विजः । स्वर्गायुष्यवयस्यापि व्रतामीमानि धारयेत् ।
वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्वीदतन्द्रितः । तद्वि कुर्वन्
यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् । नेहेतार्थान् प्रस-
ङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा । न विद्यामानेष्वर्थेषु नान्या-
भयि यतस्ततः । इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसञ्जोत का-
मतः । अतिप्रसङ्गचैतेषां मनसा सञ्चित्तयेत् ।
सव्यान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः । यथा-
तथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कतकल्पता । वयसः कर्मणो-
ऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च । वेधवाग्बुद्धिसाह्यमाच-
रन् विचरेदिह । बुद्धिद्विकराण्याशु धन्यानि च हि-
तानि च । नित्यं यास्त्राख्यवेक्षते निगमांश्चैव वैदि-
कान् । यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथातथा विजानाति विज्ञानञ्चास्य रोचते । अघियन्नं
देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा । न्ययज्ञं पितृयज्ञञ्च यथा-
शक्ति न ह्यापयेत् । एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्र-
विदो जनाः । अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ।
वाच्येके जुह्वति प्राथं प्राथे वाचञ्च सर्वदा । वाचि
प्राथे च पश्यन्तो यज्ञनिर्दत्तिमश्रयाम् । ज्ञानेनैवापरे
विप्रा यजन्त्येतेर्नखैः सदा । ज्ञानमूलां क्रियासेषां
पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा । अग्निहोत्रञ्च जुह्वयादाद्यान्ते
द्युनिधोः सदा । दर्शेन चार्द्धमासान्ते यौषमासेन चैव
हि । यस्यान्ते नवमस्येच्छा तद्यत्नन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते शीमिकैर्मसैः । नानिहा |
 नवशस्येष्वा पशुना चाग्निमान् द्विजः । नवाश्वमद्या-
 न्वासं वा दीर्घमाशुर्जिजीविषुः । नवेनानर्चिता ह्यस्य
 पशुहव्येन चाग्नेयः । प्राणानेवाप्तुमिच्छन्ति नवाश्व-
 मियमर्चिनः । आसनाशनशय्याभिरङ्गुभूकफलेन वा ।
 नास्य कश्चिद्वसेहे हे शक्तितोऽनर्चिताऽतिथिः । पाप-
 रिच्छन्ो विकर्मस्थान् वेङ्गालत्रतिकां गठान् । हेतुकान्
 वकटतीव वाङ्मालेषापि नार्चयेत् । वेदविद्याव्रत स्ना-
 तान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः । पूजयेद्गृह्यकव्येन विप-
 रीतांश्च वर्जयेत् । शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमे-
 धिना । सर्विभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधनः । इत्येवं
 स्नातक गृहस्यधर्माः उक्ताः शेषं स्नातकशब्दे वक्ष्यते ।
 काशी०ख० १६ अ० गृहस्यधर्मा उक्ता यथा

“न ह्येनेन विना इव्यनर्चनीने कृतः क्रिया ।
 क्रियाहीने कृतो धर्मो धर्महीने कृतः सुखम् । सुखं
 हि सर्वदा काङ्क्षन् तच्च धर्मसुखद्वयम् । तस्माद्धर्मोऽल
 कर्त्तव्यश्चादुर्वर्षेऽत्र यत्नतः । न्यायानतेन इव्येष क-
 र्त्तव्यं पारलौकिकम् । दानञ्च विधिना देवं काले
 पात्रे च भावतः । विधिहीनन्वाऽपालो यो ददाति
 प्रतिपद्यम् । न केवुं हि तस्याति शेषनस्य चनयति ।
 व्यसनार्थे कुटुम्बार्थे यदृष्टार्थे च दीयते । तदक्षयं
 भवेदत्र परत्र च न संशयः । मातापितृविहीनं
 यो नीङ्गीपाण्यपहादिभिः । संस्कारयेद्विजैर्यैसास्य
 न्येयस्वनन्तकम् । अग्निहोत्रैर्न तच्छ्रेयो नाग्नि-
 टोमादिभिर्मसैः । यच्छ्रेयः प्राप्यते ह्यर्थे हि जैकश्चान्
 प्रतिष्ठते । पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता ।
 भ्रूणहा तत्पिता श्रेयो हृषली सर्पि कन्यका । यस्यां
 परिणयेन्मोहात् स भवेद्वपलीपतिः । तेन सम्भाषण-
 न्याज्यमपाङ्गुलेन सर्वदा । विज्ञाय दोषसुभयोः क-
 न्यायाश्च वरस्य च । सम्बन्धं वाचयेत् पश्चादन्वया दोष-
 भाक् पिता । स्त्रियः पत्रिताः सततं नैता दुष्यन्ति ।
 केनचित् । मासि मासि रजोहासां दुष्कृतान्यपक-
 र्षति । पूर्वं लिभिः सुरेर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववज्रिभिः ।
 भुञ्जते मानुषाः पश्चाच्चैतादुष्यन्ति केनचित् । स्त्रीणां
 शौचं ददौ सोमः पावकः सर्वमेध्यताम् । कल्याण
 वाणीङ्गन्धर्वस्तेन मेध्याः सदा स्त्रियः । कन्यां भुङ्क्ते
 रजःकाशेऽग्निः शशी सोमदर्शने । स्नानोद्भेदे च गन्धर्व-
 स्नानप्रागेव प्रदीयते । इयंपरोमा त्वपत्सुती कुसुती भू-

यौयना । पित्रप्रापिच्छतरजास्तप्ताः परिवर्जयेत् ।
 कन्यादानफलमे पृथक्काह्यादनग्निनाम् । अन्यथा
 न फलं दातुः प्रतिप्याही पतेद्धः । कन्यामभुक्तां
 सोमाद्यैर्ददद्दानफलं लभेत् । दैवभुक्तां ददहाता
 न स्वर्गमधिगच्छति । शयनासनयानानि कुतपं स्त्री-
 सुखं कुशम् । यज्ञपात्राणि सर्वाणि न दुष्यन्ति बुधाः
 कश्चित् । वत्सः प्रक्षयने मेध्यः, शकुनिः फलपातने ।
 नार्यौरतिप्रयोगेषु न्या ऋगप्यश्चे शुचिः । अजा-
 न्योर्हृषं मेध्यं गायो मेध्याश्च पृष्ठतः । पादतो ब्रा-
 ह्मणामेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः । वचात्कारोप-
 भुक्ता वा चौरहस्त्रगतापि वा । न त्याज्या दूषिता
 नारी नास्याख्यागो विधीयते । अश्वेन ताश्चशुद्धिः
 स्याच्छुद्धिः कांस्यस्य भक्षणम् । संयुक्ता रजसा नार्यौ
 स्तटिनी वेगतः शुचिः । मनसापि हि या नेह चिन्त-
 येत् पुरुषान्तरम् । सोमया सह सौख्यानि भुङ्क्ते चा-
 त्वापि कीर्त्तिमाक् । पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो
 जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतस्यः परः परः ।
 अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्याकृताहतौ । स्वयं
 त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयं वरम् । कृताधि-
 कारं मलिनं पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधः
 शय्यां वासयेद्गृभिचारिणीम् । व्यभिचाराहतौ शुद्धिर्गर्भे
 त्यागो विधीयते । गर्भभर्त्सवधादौ च महत्त्वपि च
 कल्पते । शूद्रैव भार्यां गृह्यसा च स्त्रा च विद्यः स्मृते ।
 ते च स्त्रा चैव राक्षसु ताश्च स्त्रा चाप्यजन्तः । आरोग्य
 शूद्रां शयने विप्रो गच्छेदधोगतम् । अत्याद्य पुत्रं
 शूद्रायां ब्राह्मण्यादेव होयते । दैवपितृप्रातिषेयानि
 तत्प्रधानानि यस्य तु । देवाद्यास्तानि नाश्रन्ति स च
 स्वर्गञ्च गच्छति । कामशो यानि गेहानि शयन्यप्रति
 पूजिताः । कन्याभिर्निहितानीव नशेऽनुकृतान्यसंश-
 यम् । तदभ्यर्चाः सुवाचिन्यो भूषणाच्छादनाशनैः ।
 भूतिकामैर्नैरैर्त्विषं सङ्कटेऽपूतुसुषे च । यत्र नार्यः
 प्रकृदिता भूषणाच्छादनाशनैः । रमन्ते देवतास्तत्र स्तु-
 स्तत्र सफलताः क्रियाः । यत्र तुप्रति भर्ता स्त्री स्त्रिया
 भर्ता च तुप्रति । तत्र वेदज्ञानि कल्याणं सम्पद्यते पदे
 पदे । जपोऽकृतो कृतो होमः प्रकृतो भौतिको बलिः ।
 प्रायितं पितृसंश्रितं तं ब्राह्मं द्विजार्चनम् । पञ्च-
 यज्ञानिमान् कुर्वन् ब्राह्मणो भावसीदनि । एतेषामम-
 तुष्टानात् पञ्चस्यनामवाप्नुयात् । ब्राह्मणं कुशलं पुच्छे-

हाङ्गजातमनामयम् । वेद्यं सुखं समागम्य नृह
 सन्तोषमेव च । जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदती सताः
 स्मृताः । भक्ष्याभक्ष्येषु नो दुष्येद्यावन्नैवोपनीयते ।
 भरथं पोष्यवर्गस्य दृष्टादृष्टफलोदयम् । प्रत्यवायोऽङ्ग-
 भरथे भर्त्सव्यस्तत् प्रयत्नतः । माता पिता गुरुः पत्नी स्व-
 पत्यानि समाश्रिताः । अत्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पौष्य-
 वर्गं अग्नी नव । स जीवति पुमान् योऽत्र वञ्छभिश्चो-
 पजीव्यते । जीवन्मृतोऽथ विज्ञेयः पुरुषः सोदर-
 अरिः । दीनानाथविज्ञेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छ-
 ता । अदत्तदाना जायन्ते परभाव्योपजीविनः । वि-
 भागशीलसंयुक्तोदयावांच क्षमारतः । देवतातिथिभ-
 क्तस्तु गृहस्थो धार्मिकः स्मृतः । शर्वरीभध्यगामौ द्वौ
 स्तुतशेषश्च यज्ञविः । तत्र स्वपंक्तदश्रं च ब्राह्मणो
 नावसीदति । नवैतानि गृहस्थेन कार्याण्यभ्यागते
 सदा । सुधानयानि यत् सौम्यं वाक्यञ्चक्षुर्भनोत्तसम् ।
 अभ्युत्थानमिहायाते सज्जे हपूर्वभावयम् । उपासन-
 अनुव्रज्या गृहस्थोऽतिहेतवे । तद्येवहृद्ययुक्तानि
 कार्याण्येतानि वै नव । आसनं पादशौचञ्च यथाशक्त्य-
 यनं क्षितिः । शय्या तथं जलाभ्यङ्गदीपा गार्हस्थ्यवि-
 द्विदाः । तथा नव विकर्माणि त्वाञ्ज्जानि गृहमेधिना ।
 पैशुन्यं परदाराच्च द्रोहः क्रोधान्कटाप्रियम् । द्वेषो-
 दम्भश्च माया च स्वर्गमार्गलानि हि । नवावश्यक-
 कर्माणि कार्याणि प्रतिवासरम् । ज्ञानं मन्थ्या जपो
 ह्योमः स्वाध्यायो देवतार्थनम् । वैश्वदेवन्तथातिथ्यं
 नवकं पिहतर्पणम् । नव गोप्यानि यान्यत्र सुने । तानि
 निशामय । जन्मार्त्तं मैथुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रश्च पञ्च-
 मम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्वथा ।
 नवैतानि प्रकाश्यानि रक्षः पापमकुत्सितम् । प्रायोग्य
 ऋणशुद्धिश्च स्वाम्भ्यः क्रयविक्रयौ । कन्यादानं गुणो-
 क्तर्षो नान्यत् केनापि कुलचित् । पालमिवाविनीतेषु
 दीनानाथोपकारिषु । मातापितृगुरुष्वेतत्सर्वकं दत्त-
 मश्रयम् । निष्कलं नयकं स्मृतं चाटचारणतस्करे ।
 कुपैद्ये कितमे घृत्ते शटे मन्दे च वन्दनि । आपत्स्वपि
 न देवानि नव वक्षूनि सर्वदा । अन्ये सति स्वर्वस्वं दाराच्च
 शरणागतः । ग्यासाधी कुलवृत्तिश्च निशेषं स्त्रीधनं
 स्तुतम् । यो ददाति स भूदाता प्रायश्चित्तैर्विशुद्धात् ।
 एतद्ववानां नयकं ज्ञात्वा श्रियमवाप्नुयात् । अन्यश्च नयकं
 वक्ष्ति सर्वेषां स्वर्गमार्गदम् । सखं शौचमहिंसा च

शान्तिर्ज्ञानं दया दमः । अस्तेयमिन्द्रियाक्रोचः सर्वेषां
 धर्मसाधनम् । अभ्यस्य नवतिश्चैभं स्वर्गमार्गप्रदीप-
 काम् । सतामभिमतां पुण्यां गृहस्थो नावसीदति ।
 जिह्वा भाष्यां सुतो भ्राता मित्रदाससमाश्रिताः ।
 यस्तै विनयादप्राञ्च तस्य सर्वत्र गौरवम् । पानं दुर्जन-
 संभर्गः पत्या च विरहाटनम् । स्वप्नोऽन्यग्रेहवासस्य
 नागीणां दूषणानि षट् । समार्थं धान्यसुद्धय भर्त्सार्थं
 यः प्रयच्छति । स हि वाङ्मूषिको नाम तस्याज्ञं नैव
 भक्षयेत् । अपो माहृषिकं दृष्टा मध्ये तु दृषणीप-
 तिसु । अन्ते वाङ्मूषिकश्चैव निराशाः पितरोगताः ।
 महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद्गृहमिचारिणी । तं प्र-
 ष्टुं कामवते यः स माहृषिकः स्मृतः । स्वर्षं या-
 परित्यज्य पररथे दृषायते । दृषणी सा हि वि-
 श्वेया न नृह्रा दृषणी भवेत् । यावदुष्णं भवत्यन्नं
 यावन्कीनेन भुज्यते । तावदन्नानि पितरो यावन्नोक्ता
 हविर्गुणाः । विद्याविनयसम्पन्ने श्रोत्रिये गृहमागते ।
 क्रीडन्योषधयः सर्वा यास्यामः परमाङ्कतिम् । भ्रष्ट-
 शौचव्रताचारो विप्रो वेदविर्जिते । रोदित्यन्नं दीय-
 मानं किं मया दुपूजतं कृतम् । यस्य कोष्ठगतञ्चान्नं
 वेदाभ्यासेन जीर्यति । स तारयति दातारं दश पूर्वान्
 दशापरान् । न स्त्रीणां वपनं कार्यं न च गाः ससनु-
 व्रजेत् । न च गौत्रो वसेद्गोष्ठे न कुर्याद्द्वैदर्शो स्तुतिम् ।
 सर्वान् केशान् ससुद्धयं च्छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । एवमेव तु
 नारीणां शिरसो ऋगुच्छनं भवेत् । राजा वा राज-
 पुत्रो वा ब्राह्मणो वा वञ्छयुतः । अकारयित्वा वपनं
 प्रायश्चित्तं तु निर्दिशेत् । केशानां रत्नगार्थाय द्विगुणं
 व्रतमाचरेत् । द्विगुणा दक्षिणा देया ब्राह्मणे वेदपारगे ।
 यो गृहीत्वा यिवाहग्निं गृहस्थ इव मन्यते । अन्नं
 तस्य न भोक्तव्यं दद्यापाको हि स स्मृतः । दाराग्नि-
 होत्स्वीत्याञ्च कुरुते योऽप्यजे स्थिते । परीवृत्ता म-
 विज्ञेयः परिवर्त्तिस्तु पूर्वजः । परिवर्त्तिः परीवृत्ता या
 चैव परिवर्त्तते । सर्वे ते नरकं यान्ति दाशयाजकप-
 ष्चभाः । क्लीबे देशान्तरस्थे च सूके प्रव्रजिते जडे ।
 कुजे खर्वे च पतिते न दोषः परिवर्त्तने । वेदाक्षराणि
 यावन्ति निमुञ्च्यादर्थकारणात् । तावतीर्थे भ्रूणक्षत्या
 वेदपिक्तयज्ञाभेत् । यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा सेवतं मैथुनं
 पुनः । षट् वर्षसहस्राणि विद्यायां जायते क्षमः ।
 गृह्राज्ञं गृहसम्पर्कः गृहेश च सहासनम् । गृह्राहि-

द्यागमः कश्चित् स्वतन्त्रमपि पातयेत् । शूद्रादाहृत्य नि-
 र्वापं ये पञ्चम्यनुधा द्विजाः । ते यानि नरकं घोरं
 ब्रह्मतेजोविपर्यिताः । हस्तदन्ताच्च मे स्त्रोहाव्यङ्गनं
 लवण्यानि च । दातारं भोपतिष्ठन् भोक्ता भुङ्क्ते
 तु क्लिष्टिगम् । आयमेनैव प त्वेष यद्वक्ष्यपभीयते ।
 भोक्ता तद्विदुस्मं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् । अ-
 क्लृष्ट्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणाञ्च यत् । क्षत्तिकाभक्षणं
 यच्च समं गोमांसभक्षणौः । पानीयं वायसं भक्ष्यं व्रतं
 लवणमेव च । हस्तदन्तं न गृह्णीवात् तस्यं गोमांस-
 भक्षणौः । अप्यतो निवसेन्मूर्खो दूरस्थश्च गृण्थान्वितः ।
 गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः । ब्राह्म-
 णातिक्रमोनास्त विप्रे वेदविपर्यिते । स्वतन्त्रमग्नि-
 सुतस्यैव न हि भक्षानि ह्ययते । सच्चिदकमधीयान
 ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने चैव दाने स दहत्या
 सप्रमं कुलम् । गोरक्षकान् वाणिकान् तथा कारुण्य-
 यीक्षकान् । प्रेष्यान् वाहुर्विकाशैव विप्रान् शूद्रवदा-
 चरेत् । देवद्वयविभागेन ब्राह्मणहरणेन च । कुशा-
 न्यायु विनयान्नि ब्राह्मणातिक्रमेण च । मा देहीति
 च यो ब्रूवाद्देवान्निब्राह्मणेभ्यु च । तिर्यग्योनि
 शतं गत्वा चाहृष्टावेवमिजावते । वाग्व्या यच्च प्रतिघातं
 कर्मणा नोपपादितम् । कृत्स्नवर्षसंयुक्तमिह षोडशे परत
 च । विषवाशी भवेत्क्षत्वं निर्व्यान्वतभोजनः । यच्च-
 क्रोधोऽवृत्तं भुङ्गमेपन्निद्विषसं विदुः । सव्यादंसात्
 परिभ्रष्टे नाभिदेशव्यवस्थिते । यस्ते स एकवासास्तं
 देवं पिबे च वर्जयेत् । यदेव तर्पयत्वङ्गिः पितृन्
 क्षात्वा द्विजोत्तमः । तेनैव सर्वमाप्नोति पिश्रयत्क्रिया
 फलम् । इत्तं प्रद्याल्य गच्छूषं यः पिबेन्नो जनान्तरं ।
 देवं पिबेत् तथात्मानं त्वयं स उपघातयेत् । गणाञ्च
 गणिकाञ्च यद्वत्तं यामयाजने । स्त्रीणां प्रथमगर्भेषु
 भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् । पत्ने वा यदि वा मासे यच्च
 गेहेऽस्ति न द्विजः । भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य चरेच्चान्द्रायणं
 व्रतम् । सतीमान्दोक्षिताणाञ्च यतीनां व्रतचारिणाम् ।
 एतेषां स्तनकक्षाति आर्त्विजं कर्म कुर्वताम् । अजीर्ण-
 ऽभ्युदिते बाले इत्यनुकर्षेण सैद्धने । दुःस्वप्ने दुर्जन-
 क्षर्षे ज्ञानमेव विधीयते । चैत्यद्वयं चित्तं यूपं शि-
 वनिर्मास्य भोजनम् । वेदविक्रयिषं शूद्रा सपेवो जक
 नाविशेत् । अन्वगारे नवां गोठे देवब्राह्मणसज्जिषौ ।
 क्षाध्यामे भोजने पाने पादुके वै विवर्जयेत् । अथसोत

गतं धान्यं शूद्रावापीषु यत् लवणं । अप्याद्यादपि
 तदुपाद्यं यच्च गोठगतं पयः । यद्वेदितविरा भुङ्क्ते
 यद्भुङ्क्ते दक्षिणास्यः । सोपानत्कच यो भुङ्क्ते
 तद्वै रक्षांसि भुङ्क्ते । सातधानाः पिपासाच रा-
 क्षसाः क्रूरकर्मिणः । हरन्ति रसमक्षयं मण्डलेन
 विवर्जितम् । ब्रह्माद्याच सुराः सर्वे वशिष्ठाद्या मङ्ग-
 र्धयः । मण्डलं चोपजीवन्ति ततः कुर्वीत मण्डल-
 म् । ब्राह्मणे चतुरस्रं स्यात् त्र्यस्रं वै वाहजन्मनः ।
 वक्तुं लन्तु विद्यः प्रोक्तं शूद्राभ्युक्ष्यं व्रतम् । गो-
 त्स्वर्गं भाजनं कृत्वा नो पाशौ नैव कर्पटे । नासने न
 च गय्यायां भुङ्क्ते न मत्सार्दितः । धर्मशास्त्ररथाहृष्टा
 वेदश्चक्रधराद्विजाः । स्त्रीदार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः
 परमः स्मृतः । रामो दक्षियुतं द्रव्यं धर्मकापो न भक्ष-
 येत् । अत्रतो धर्महातिः स्यात् व्याधिभिक्षोपपीद्यते ।
 फाषितं गोरसं तोयं लवणं मधु कार्द्विकम् । इस्तेन
 ब्राह्मणो दत्त्वा कर्तुं चान्द्रायणं चरेत् । गन्धाभरत-
 नास्थानि चः प्रयच्छति धर्मवित् । स दुर्गन्धः सदाऽदृष्टो
 बल बलोपजायते । नीलीरक्तञ्च बहस्रं दूरतस्तद्विष्यं-
 वेत् । स्त्रीणां स्त्रीदार्थसंयोगे श्वगवीने न इष्यति ।
 पाकनाद्विज्ञानौ च तद्विज्ञेयपजीवनात् । अपवित्रो
 भवेद्विप्रस्त्रिभिः कर्त्तव्यैरुत्तरति । ज्ञानं दानं जपो-
 ह्योमः स्नाध्यायः पितृतर्पणम् । इवा तस्य कर्त्तव्यज्ञा
 नीलीयासो विभर्त्सि यः । नीलीरक्तं बदा वस्त्रं द्विजः
 स्नाहृष्टे धारयेत् । तन्तुसंघातसंस्थिते नरके स तसेद्ब्रु-
 वम् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन यश्चरति ।
 अस्मृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियाञ्च पयः स्मृतम् । वैश्यस्य
 चाक्षमेवाह्नं शूद्राह्नं दधिरे स्मृतम् । वैश्यदेवेन हो-
 मेन देवताभ्यर्चनैर्जपैः । अमृतं तेन विप्राञ्च अग्न्यजुः
 सामसंस्कृतम् । व्यवहारान्तरूपेण न्यायेन च यदर्जि-
 तम् । क्षत्रियस्य पयस्तेन प्रजापालनतो भवेत् । क्षत्रि
 गोरक्षवाणिक्यादहस्त्याद्या यच्छति । सीताशत्रुविधा-
 नेन वैश्याञ्च तेन सस्मृतम् । अज्ञानतिमिरान्धस्य मद्य-
 पानरतस्य च । दधिरं तेन शूद्राह्नं वेदमन्मविव-
 र्जितम् । न इवा शपथं कुर्वीत् सत्येऽप्यथं नरोदुषः ।
 इवा हि शपथं कुर्वन् प्रत्येह च विनश्यति । कानि-
 मीषु विवाहेषु नवां भुक्ते धनक्षणे । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
 शयने नास्ति पातकम् । सत्येन चापवेदिमं क्षत्रियं
 वाहनादुपैः । गोवीजकाक्षनैर्दक्षैः शूद्रं सर्वेभ्यु पा-

तन्नेः । अग्निं वाऽह्वारवेदेनमप्यु चैनं निमज्जयेत् ।
सर्ववेत् पुलदाराणां शिरांस्तेनञ्च वा पृथक् ।" अथिक-
भाचारवद्दे ६२२ पृष्ठादी इत्यम् ।

स च धर्मो व्याससंहितायाम् १७० उक्तो यथा

“नित्यं वेदिकान्तं काव्यमिति कर्म त्रिधा मतम् ।
त्रिविधं तच्च पश्यामि षडहस्यव्यवधायताम् । यामिन्याः
पश्चिमे यामि त्वक्तानिद्रो हरिं ऋतेत् । आनोक्य म-
ङ्गलद्रव्यं कर्मावश्याकमाचरेत् । कृतधौचो निषेव्याग्निं
दन्तान् प्रजाल्य वारिणा । स्नातोपास्य द्विजः सन्ध्यां
देवादींश्चैव तर्पयेत् । वेदवेदाङ्गशास्त्राणि इतिहासानि
चाभ्यसेत् । अध्यापयेच्च सखिषत्रान् सद्भिर्वा द्विजो-
त्तमः । अलम्बं प्रापयेत्तुष्ठा क्षणमात्रं समापयेत् ।
समर्षो हि समर्षेण नाविज्ञातः कश्चिद्वेत् । हरित्य-
रसि वापीषु गर्तप्रक्षवणादिषु । स्नायीत यावदुद्धृत्य
पञ्च पिच्छानि वारिणा । तीर्थाभावेऽप्यशक्ना वा स्ना-
यासौवेः समाकृतेः । षडहान्तगतकाल यावदम्बरपीड-
नम् । स्नानमन्वेवैतैः कुर्यात् वावनेचापि माज्जयेत् ।
मन्त्रैः प्राणास्त्रिरावन्म सौरैश्चार्कं विचोचयेत् । तिस्रन्,
स्मित्वा तु गायत्रीं ततः स्नाध्यावमारभेत् । कषाञ्च
यजुषां शास्त्रानवर्षाङ्गिरसानपि । इतिहासपुराणानां
वेदोपनिषदां द्विजः । यज्ञाया सन्ध्यां पठेत्स्वित्यनस्यस-
व्यासनापनात् । स यज्ञदानतपसासखिषं फलमाप्नु-
यात् । तस्मादह्वरहर्षेदं द्विजोऽधीयीत पाग्यतः ।
धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां यज्ञितः पठेत् । कृतस्वा-
ध्यायः प्रथमं तर्पयेन्नाथ देवताः । जान्वा च दक्षिणं
दक्षिणैः प्राण्यैः सवैस्त्रिभैः । एकैकाङ्गलिदानेन प्रज-
तिस्थोपवीतकः । समजानुद्धयो ब्रह्मक्षत्रधार उदङ्-
सुखः । तिर्यग्दक्षिणं वामापर्यैर्नैस्त्रिभिरभिचित्रैः ।
अश्वोभिस्तरक्षिणैः कनिष्ठामूलनिर्गतेः । हाभ्यां हा-
भ्यामश्वलिभ्यां महुषांस्तर्पयेत्ततः । दक्षिणाभिसुखः
सन्ध्याया च द्विगुणैः कुशैः । तिस्रैर्जलैश्च देशिन्या
मूषदभाङ्गिनिःकृतैः । दक्षिणांसोपवीतः स्यात् क्रमे-
चाश्वलिभिस्त्रिभिः । समर्षवेद्दिव्यपितृस्तत्परं च पि-
तृन् सक्तान् । मातृमातामहांसद्वक्त्रिणैश्च हि त्रिभि-
स्त्रिभिः । पानामहानां वेऽन्ये गोत्रिणो दाहव-
र्जिताः । तानेकाङ्गलिदानेन तर्पयेच्च पृथक् पृथक् ।
असंस्कृतप्रणीता ये प्रोतसंस्कारवर्जिताः । वस्त्रनिष्पीड-
वाश्वोमिजेवामाकारवन्धयेत् । अतर्पितेषु पितृषु

वस्त्रं निष्पीडयेच्च यः । निराशाः पितरस्तस्य भवन्ति
सुरमानुषाः । पयोदर्भस्वधाकारगोत्रनामतिर्भवेत् । सु-
दत्तं तत्पुनस्तेषामेकेनापि वृथा विना । अन्वचित्तेन
यद्दत्तं यद्दत्तं विधिवर्जितम् । अनासनस्थितेनापि त-
प्यलं वधिरायते । एवं सन्तर्पिताः कामैर्षर्षकांस्तर्प-
यन्ति च । ब्रह्मविष्णु शिवाद्दत्तमित्यवस्तुनामभिः ।
पूजयेत्स्वित्तैर्मन्त्रैर्वेदमन्त्रोक्तदेवताः । उपस्थाय रवेः
काष्ठां पूजयित्वा च देवताः । ब्रह्माग्नीन्द्रोषधीसोष-
त्रिणुनामहतां हृष्टाम् । कृपां यजेति सत्त्वाय नम-
स्कृतैः स्नानाभिः । हावा सुखं समाभ्यक्ष्य स्नानमेवं समा-
चरेत् । ततः प्रविश्य भवनमावसथ्ये कृताशने । पाक-
यज्ञांश्च अहरोविदध्यादुविधिवर्द्धजः । अनाहितावस-
थ्याग्निरादायाञ्च इतद्भुतम् । शाकलेन विधानेन जु-
ह्वयाङ्गौकिकेऽनवे । व्यस्ताभिर्घोषुतिभिरु समस्ताभि-
क्षतः परम् । षड्भिर्देवैकतस्त्रैः त मन्त्रवर्द्धयैषाङ्गमम् ।
प्राजापत्यं स्थितकतं कृत्वेवं हादवाकृतीः । ओङ्कार-
पूर्वः स्नाह्वानस्तृणः स्थितविधानतः । भुवि दर्भान्
समातीर्ष्य वस्त्रिकर्म समाचरेत् । विद्येभ्यो देवेभ्य इति
सर्वभूतैश्च एव च । भूतानां पतये चेति नमस्कार-
रेण शास्त्रवित् । दद्याद्दक्षिणवस्त्राद्ये पितृभ्यश्च स्वधा
नमः । पालनिर्षेजनं वारि वावण्यां दिशि निःक्षि-
येत् । उद्धृत्य षोडशम्यासमात्ममन्त्रं इतोक्षितम् । इद-
मन्त्रं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा ससृत्कृजेत् । गोत्रनाम-
स्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्ततः । षड्भ्योऽङ्गमन्त्रं
दद्यात् पितृयज्ञविधानतः । वेदादीनां पठेत् किञ्चि-
दल्पं ब्रह्मसुखाप्तये । ततोऽन्यदस्यसादाय निगन्त्य भवना-
ङ्गिः । कामेभ्यः स्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेदुप्यसमेव च ।
उपविश्य षडह्वारि तिष्ठेद्यावन्मुहूर्तकम् । अग्रमत्तोऽ-
तिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीत्यकः । आगतं दूरतः शान्तं
भोक्तु काममक्षिणम् । एहा सन्धुक्षमध्येत्य सृष्टत्त्व प्र-
चयान्नेः । पादधावनसस्नानाभ्यङ्गनादिभिरर्चितः ।
त्रिदिवं प्रापयेत्सद्यो यज्ञस्याभ्यधिकोऽतिथिः । काका-
गतोऽतिथिर्षट्पदेपारो षडहागतः । हावेतो पूजतो
स्वर्गं नयतोऽधस्त्वपूजतो । विवाहास्नातकक्ष्माष्टदाचा-
र्षसुहृदत्वजः । अर्घ्यां भवन्ति धर्मेषु प्रतिवर्षं गृहा-
गताः । गृहागताव सृष्टत्त्व शौलिवाव यथाविधि ।
भक्तप्रोपकस्यवेदेकं महाभागं विवर्जयेत् । विवर्जने-
दहत्रस्य सुदृष्टशौलिवातिषीम् । मित्पदात्तसवस्त्रि-

वाग्धनान् ससुपागतान् । भोजयेद्गृह्णोभिर्वा सत्-
 क्तानां भिक्षुकोऽर्चति । खादन्नमन्नखाद ददद्गच्छत्य-
 धोगतिम् । गर्भिण्यप्राहरभ्रत्वेषु बालवृद्धादरादिषु ।
 बुभुक्षितेषु भुञ्जानो गृहस्थोऽन्नाति किल्बिषम् । ना-
 द्याद्गृह्येन्न पारक्यं कदाचिदनिमन्वितः । निमन्वि-
 तोऽपि निन्द्येन प्रत्याख्यानं द्विजोऽर्चति । शूद्राभि-
 शस्तयार्धुषु प्रागदृष्टकरतस्कराः । क्रुद्धापविद्धवद्वोप-
 वधवन्धनजीविनः । शैलपशौखिण्डकोच्चोन्मत्तमात्यमन-
 च्युताः । नमनान्निर्जनसंज्ञापिशुनव्यसनान्विताः ।
 कदर्थस्त्रोक्षितानार्थपरवादकृता नराः । अनीशाः की-
 र्त्सिमनोऽपि राजदेशस्वहारकाः । शयनासनसंभर्ग-
 हत्तकर्मादिदूषिताः । अश्वह्वानाः पतिता भ्रष्टाचारा-
 दयश्च ये । अमोघ्यान्नाः स्युरन्नादो यस्त्वयः स्यात् स-
 तत्वम् । नापितान्मथमित्वाङ्गं सीरिणो दासगोपकाः ।
 शूद्राणामप्यमीवान्तु भुञ्जान् नैव दुपप्रति । धर्मेषा-
 न्योन्यभोज्यान्ना द्विजास्तु विदितान्वयाः । स्ववृत्तोपा-
 र्जितं मेध्यमाकरस्यं समाश्लिष्यन् । अश्वलीढमगोघ्रात-
 मसृष्टं शूद्रवायसैः । अतुच्छिष्टमसं दुष्टमपर्युषितमेव
 च । अस्नानवास्नानवाद्यमाद्यं नित्यं सुसंस्कृतम् । क-
 शराऽपूपसंशयपायसं शम्कुवीति च । नाश्रीयाद्ब्रा-
 ह्मण्योमांसमनियुक्तः कषयन् । क्रतौ चाङ्गे नियुक्तो
 वा अनन्नं पतति द्विजः । षडग्योपार्जितं मांसमभ्यर्च्य
 पितृदेवताः । क्षत्रियो, ह्येनशौर्धस्तत् क्रोत्वा वैशत्रोऽपि
 धर्मतः । द्विजोजग्धा वृथामांसं हत्याप्यत्रिभिर्ना पशून् ।
 निरयेष्वक्षयं वासमाप्नोत्याचन्द्रतारकम् । सर्षान् का-
 मान् समासाद्य फलमश्नस्यस्य च । सुनिसास्यमवा-
 प्रोत गृहस्थो मांसधर्जनात् । द्विजैर्भोज्यानि ग-
 व्ध्यानि माक्षिष्याणि पर्यासि च । पलाशुश्चेतह्ला-
 करकर्मलकमेव च । गृह्णानां वृक्षासृग्जतुर्गर्भफ-
 लानि च । अकालकृष्टमादीनि द्विजोजग्ध्वैर्न्द्वं च-
 रेत् । वाग्दूषितमपिज्ञातमन्यपीडितकार्यपि । भूते-
 थ्योऽन्नमदन्वा च तदन्नं षट्त्रिणोदहेत् । सैमराजत-
 कांस्थेषु पात्रेष्वद्यात् सदा षट्ही । तदभावे साधुमन्ध-
 लोभद्रुमलतासु च । पलाशपद्मपत्रेषु गृहस्थोभोज्जु-
 मर्चति । अभ्युष्याद्यं नमस्कारैर्भुवि दद्याद्द्विजत्वयम् ।
 भूपतये भुवः पतये भूतानां पतये तथा । अपः प्राश्य
 ततः पश्चात् पशुप्राणाहुतिक्रमात् । खात्ताकारेण
 जूज्याच्छेषमद्याद्यथासुखम् । अनन्यचित्तोभुञ्जीत

वाग्धनोऽन्नमकृतस्यन् । आ तप्रेरन्नमश्रीयादकुम्भं
 पात्रसुतसृजेत् । अस्च्छिष्टमन्नसुद्धत्वा पासमेकं भुवि-
 क्षिपेत् । आचान्तः साधुसङ्केन सहिद्यापठनेन च ।
 हनद्विक्कथाभिश्च शेषाहर्मातवाहयेत् । सायं सन्वप्रा-
 सुपासीत कुत्वाग्निं षट्यसंयुतः । आपोशानक्रिया-
 पूर्वमश्रीयादन्वहं द्विजः । सायमप्यतिथिः पूज्यो हो-
 मकालागतोऽनिशम् । अज्ञया शक्तितोनित्यं श्रुतं ह-
 न्यादपूजितः । नातिदृष्ट उपसृष्ट्य पञ्चान्य चरणौ
 शुचिः । अपत्यशुकरगिराः शयीत शयने शुभे । शक्ति-
 मानुदिते काले ज्ञानं सन्वप्रां न ह्यपयेत् । ब्राह्मे सु-
 ङ्घर्णे चोत्थाय चिन्तयेद्द्विजमात्मनः । शक्तिमान् मतिमान्
 नित्यं हन्तेतत् समाचरेत्” ।
 हृत्परशरे तु तत्कृत्यं विस्तरतोविधानतशोक्तं विस्तर
 भयात् नोद्धतम् ।
 दिवसीयसुचूर्त्तभेदे गृहस्थकृत् व्यधर्मभेदमाह दृष्टः ।
 ‘प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने । तत्
 सर्वं संपवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् । उद्यास्तमयं
 यावन्न विप्रः क्षणिकोभवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्कर्त्तः का-
 न्यैश्चान्यैरगर्हितैः । यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत्
 कुरुते द्विजः । अज्ञानाद्यदि वा मोहात् स तेन पतिता
 भवेत् । दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वि-
 तीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे
 चैव अष्टमे च षष्ठकं षष्ठकं । विभागेष्वेपु यत्कर्म
 तत्पत्रवक्ष्याम्यशेषतः । उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा
 यथाथं वत् । ततः ज्ञानं प्रकृष्येत् दानवाचनपूर्वकम् ।
 अत्यन्तमनिसः काथो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्ववत्प
 दिवा रात्रौ प्रातःज्ञानं विशेषनम् । क्रिद्यानि हि
 प्रसुप्रस्य इन्द्रियाणि स्ववनि च । अङ्गानि समतां
 यानि उत्तमान्यवसैः सह । नानास्वेदसमाकीर्णः शय-
 नाहुत्थितः प्रमान् । अस्त्रत्वा नाचरेत् कर्म जपहो-
 मादि किञ्चन । प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातः स्नाथी
 भवेत् सदा । समस्तजन्मजं पापं तिमिरवैर्धर्म्यो हति ।
 उपसृष्टुपसि यत् ज्ञानं सन्वप्रायाभदिते रथौ । प्राजा-
 पत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् । प्रातःज्ञानं प्रशं-
 सन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्चति पूतःत्वा प्रातः-
 स्नाथी जपादिकम् । ज्ञानादनन्तरं तावदुपसृष्टमस-
 च्यते । अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामिथात् ।
 प्रसाह्यः पादौ हस्तौ च त्रिः पित्रेऽर्घ्यं वीक्षतम् ।

संख्याकूपमूलेन द्विः प्रवृत्त्यास्ततोसुखम् । संख्यं ति-
 द्दभिः पूर्वमाख्यमेवमुपसृजेत् । ततः पादौ समभ्युक्ष्य
 अङ्गानि ससुपसृजेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या प्राणं
 पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रो-
 पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुष्ठया नाभिं हृदयश्च तलेन वै ।
 सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाङ्गु चान्त्रेण संसृजेत् । सन्ध्या-
 याश्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः । सन्ध्यां
 नोपासते यस्तु ब्राह्मणोऽहं विशेषतः । स जीवन्नेव
 मृद्ः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते । सन्ध्याङ्गीनोऽप्युचि-
 र्निवृत्तमनः सर्वकर्मसु । यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य
 फलमश्नुते । सन्ध्याकर्मापसाने तु स्वयं होमोविधी-
 यते । स्वयं होमे फलं यत्, तदन्येन न जायते ।
 अत्रिक् पुत्रोयुवध्वीता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
 एभिरेव कुतं यत्, तद्भुतं स्वयमेव हि । देवकार्यं
 ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्याणि पूर्वाह्णे
 अनुष्णान्नाश्च मध्यमे । पितृणासपराह्णे च कार्याग्ये-
 तानि यत्नतः । पौर्वाह्णिकन्तु यत् कर्म यदि तत् सा-
 यमाचरेत् । न तस्य फलमाप्नोति वन्ध्यास्त्रीमैद्युमं यथा ।
 दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा
 भागे वेदाभ्यासोविधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां
 परमं तप उच्यते । ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः ऋद्धसहि-
 तस्तु सः । वेदस्त्रीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
 ततोदानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा । सन्ति-
 पुष्पकृपादीनां स कालः ससुदाहृतः । ततोये चैव
 भागे तु पोषप्रवर्गार्थसाधनम् । पिता माता गुरुभार्या
 प्रजा दीनाः सभान्त्रिताः । अथ्यागतोऽतिथिश्चान्यः पो-
 षप्रवर्ग उदाहृतः । ज्ञातिर्वन्धुजनः स्त्रीणस्तथाऽनाथः स-
 भान्त्रितः । अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोषप्रवर्ग उदाहृतः ।
 भरणं पोषप्रवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पी-
 उने चास्य तस्माद्दयत्नेन तं भरेत् । सार्वभौतिकमसाद्यं
 कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्वया नरकं
 व्रजेत् । स जीवति य एवैकोवस्तुभिषोपजीव्यते । जी-
 वन्तोऽन्तकाश्चान्ये व आत्मन्धरयो नराः । बह्वर्थं
 जीव्यते सन्ति कुटुम्बार्थे तथा परः । आत्मार्थेऽन्यो
 न शक्नोति स्तोदरेणापि दुःखितः । दीनानाथविश्र-
 ष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्तदाना जायन्ते
 परभाव्योपजीविनः । यहदाति विशिष्टेभ्यो यज्जुहोति
 दिने दिने । तत्तु वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि र-

क्षति । अतुर्थं च तथा भागे स्नानार्थं षट्माहरेत् ।
 तिलपुष्पकृपादीनि स्नानस्त्राकृतिमे जले । नित्यं मे-
 भित्तिकं काश्यं त्रिविधं स्नानमच्यते । तेषां मध्ये
 तु यद्यत्वं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा । सनापहरणं प-
 चान्कन्मन्तु जले कृतम् । सन्ध्यास्नानसुभाभ्याश्च
 स्नानभेदा प्रकीर्त्तिताः । मार्जनं जलमध्ये तु प्राणा-
 यामोयतस्ततः । उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्र्या जप
 उच्यते । सविता देवता यस्या स्तवमङ्गलविधा स्थितः ।
 विश्वामित्र अथिन्वन्दो गायत्री सा विशिष्यते । पञ्चमे
 च तथाभागे संविभागो यथार्हतः । पितृदेवभतु-
 ष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते । देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिय-
 गभिषोपजीव्यते । गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ये हा-
 त्रमी गृही । त्रयाणामाश्रमाणास्तु गृहस्थो योनिरु-
 च्यते । तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः । सना-
 प्राणो भवेत् स्नान्दः स्नान्दाच्छाखाः सपत्न्याः । मूले
 नैव विनष्टेन सर्वमेतद्विनश्यति । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
 रक्षितव्यो गृहान्त्रमी । राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पृथ्यो
 माननीयश्च सर्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृह्णेण
 गृहान्त्रमी । न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः ।
 अस्नात्वा चाप्यङ्गुत्वा चाजभ्राऽदत्त्वा च मानवः ।
 देवादीनामृषी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते । एक एव हि
 भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते । न भुज्यते सः एवैको
 यो भुङ्क्तेऽन्नं ससाक्षिकम् । विभागशीलो यो नित्यं
 क्षमायुक्तोदयापरः । देवतातिथिमङ्गलश्च गृहस्थः स तु
 धार्मिकः । दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः कत-
 जता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृहो सुख्य उच्यते ।
 संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग् भवेत् । भुङ्क्ता
 तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपरा-
 णादौः पञ्च सप्रमं नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु
 बहिः सन्ध्या ततः पुनः । होमो भोजनकश्चैव यश्चा-
 न्यद्गृहकृत्यकम् । कृत्वा चैवं ततः पश्चात् स्वाध्यायं
 किञ्चिदाचरेत् । प्रदोषपश्चमौ याभौ वेदाभ्यासेन तौ
 नयेत् । यामहयंशयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 नैमित्तिकानि काश्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा
 तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते । अस्मिन्नेव प्रयु-
 ज्ञानो ह्यस्मिन्नेव तु कीयते । तस्मात् सर्वप्रयत्नं न
 कर्त्तव्यं सुखमिच्छता । सर्वं मध्यमौ याभौ कुतमेव
 हविश्च यत् । भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावशीदति ।

“कलौ विश्वम् गृहस्थकर्तव्यकर्मप्रादिकं दृष्टत्पराशरे-
षोक्तं कश्चिन्नेऽनुकृत्वात् प्रसङ्गादिहोच्यते यथा श्व०

“अतःपरं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे । धर्म-
साधारण साक्षात्तुर्वर्णे क्रमागतम् । युष्माकं सव्य-
वक्ष्यामि पाराशरप्रचोदितम् । षट्कर्मसहितोविप्रः
कृपिष्ठितं समाचरेत् । हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राण-
हीनञ्च दुर्वलम् । अद्युक्तं त्वपितं आन्तमनङ्वाहं
न वाहयेत् । स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं शान्तं वरुण-
यिवर्जितम् । अष्टष्टं स्वल्पप्राणमनङ्वाहं तु वाह-
येत् । वाहयेद्दिवसस्याहं पश्चात् ज्ञानं समाचरेत् ।
कगर्भे कधिं कुर्यात्सर्वथा धेनुसंप्रकः । बन्धनं पा-
लनं रक्षां द्विजः कुर्याद्गृही गवाम् । वत्याश्च यत्नतो
रक्ष्या वर्द्धन्ते ते यथाक्रमम् । न दूरे तास्तु चोक्तव्या
शरणाय कदाचन । दूरे गावश्चरन्त्यो वै न भवन्ति
शुभायनाः । प्रातरेव हि दोम्बव्या दुःखाः सायं तथा
गृही । दोग्धुर्विपर्यये नैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन ।
अनादेयतृष्णं जगध्वा स्ववन्त्यनुदिनं पयः । तृष्टिकहेव-
तादीनां पूज्या गावः कथञ्च ताः । यस्याः शिरसि
ब्रह्मास्ते स्कन्धदेशे शिवः स्मृतः । पृष्ठे विष्णुस्तथा
तस्यो मृतयश्चरणेषु तु । या अस्या देवताः काञ्चित्तस्या-
लोमसु ताः स्थिताः । सर्वदेवमयी गौस्तु तथ्यत्तद्भ-
क्तितो हरिः । हरति स्वर्गनात्पापं पयसा श्लोषयन्ति-
याः । प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पुण्यं गावः कथञ्च ताः ।
यस्यफाहतभूमेस्तु उद्धताः पांसुसंस्मृशः । प्रीणयेत्
परुषस्थानो यस्या गावः कथञ्च ताः । शकन्मूलं हि
यस्यास्तु पीतं पुनरिति पातकम् । किमपूज्यं हि तस्या
गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् । गौरवत्सा न दोग्धव्या न
चैव गर्भसन्धिनी । प्रसूता च दशाहाशां गदोग्धा चेद-
रकं व्रजेत् । दुर्वला व्याधिसंयुक्ता पुष्यिता या द्विवत्-
सभूः । सा साधुभिर्न दोग्धव्या वर्णिभिः सुखमीप-
सुभिः । कुलान्ते पुष्यिता गावः कुलान्ते बहवस्तिलाः ।
कुलान्ते चलाचिता स्त्री कुलान्ते बन्धुविप्लवः । एकल
पृथ्वी सर्वा सगैलवनकानना । तथा गौर्ज्यायसी
साक्षादेकलोभयतोसुखी । यद्योक्तविधिना चैता धर्षिः
पाल्यास्तु पूजिताः । पाशवेत्पूजयन्नेताः स प्रेक्षेह
च भोदते । दक्षिणाभिसुखा गाव उत्तराभिसुखा अपि ।
बन्धनीयास्तयैतास्तु न च प्राक्पश्चिमासुखाः । गोदध
वाजिशाखायां सुतीक्ष्णं चोद्दालकम् । स्यात्वं तु

सर्वदा तस्यां गवि सुप्रविभोक्षणात् । गावो देयाः
सदारण्याः पोष्याः पाल्याः च सर्वदा । ताडयन्ति च
वे पापा ये चाकर्षन्ति ता नराः । नरके पच्यन्तेऽङ्गानि
श्रासेन च प्रपीडिताः । सपशुचर्मदण्डेन ऋडु तासां
निवर्त्तनम् । गच्छ गच्छेति तां ब्रूयात् वा मा भैरिति
वारयेत् । संस्मृशन् गं नमस्कृत्य कुर्यात्तान्तु प्रदक्षि-
णम् । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्रहीया वसुन्धरा । त-
योदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्गिकम् । सोऽश्वमेध-
समं पुण्यं लभते नात्र संशयः । पृथिव्यां यानि
तीर्थानि ससद्गाश्च चरांसि च । गवां शृङ्गोदकक्षाने
कलां नार्हन्ति चोडशीम् । कुतस्तेषां हि पापानि येषां
गृहमलङ्कृतम् । सततं बालवत्याभिर्गोभिः स्त्रीभि-
रिव खयम् । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा
कृतम् । तिष्ठन्वेकल मन्वापि हविरेकल तिष्ठति ।
गोभिर्यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः । गो-
भिर्येदाः ससद्गोर्वाः ससद्गुणपदाः क्रमात् । सौर-
भेयास्तु तस्याप्ये पृथतोऽप्यस्य ताः स्थिताः । वसन्ति
हृदये निलन्तासां मध्ये वसन्ति ये । ते पुण्यपुरुषाः
क्षीण्यं मानेऽपि दुर्लभाश्च ते । शृङ्गमूले स्थितो ब्रह्मा
शृङ्गमूले तु केशवः । शृङ्गाप्ये शङ्करं विद्यान्त्योदेवाः
प्रतिष्ठिताः । शृङ्गाप्ये सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि
च । सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः । ल-
लाटाप्ये स्थिता देवी नासामध्ये तु वरुणसुखः । क-
ष्वलाश्चतरो नागो तत्कर्णे यौ व्यवस्थितौ । स्थितौ
तस्याश्च सौरभ्याश्चक्रुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वसव-
शाटौ जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च ह-
ृदारे यमयक्षी च गण्डयोः । ऋषयो रोमकूपेषु प्रस्रावे
जाङ्गोजलम् । काञ्चिन्दी गोमये तस्या अपरा देवता
स्तथा । अष्टविंशतिदेवानां कोषा लोमसु ताः स्थिताः ।
उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृद्देशे दक्षिणस्तथा । मुखे
चाहवनीयस्तु चावसाय्यस्तु कुक्षिषु । एवं यो
वर्त्तते गोषु ताडने क्रोधवर्जितः । महतीं श्रियमा-
प्नोति स्वर्गलोके मङ्गीयते । कुल्यं तस्या न लङ्कित
पूतिगन्धं न वर्जयेत् । यावत्पयवति तद्गन्धं तावत्-
पुण्यं प्रवर्द्धते । यो गं पयस्विनीं दद्यात्सर्वेषां वस-
संयुताम् । शिवस्यावतनं दत्तं दत्तमेव तु विन्दकम् ।
उक्षा गौ वैधवा हृदा तस्य श्रुत्यादनाय च । तै-
त्यादित्यस्त्रेण सर्वमेतन्न धार्यते । यच्चैतान् पाशवेत्

यत्नाद्द्वैवेवैव यत्नतः । जगन्नि तेन सर्वाणि सा-
 चात्सुः पाजितानि च । यावद्गोपालने पुष्प
 सुक्तं पूर्वमनीषिभिः । उक्तोऽपि पालने तेषां फलं
 दशयुषं भवेत् । जगदेतद्भूतं सर्वमनङ्गुलवराचरम् ।
 इषु रूपावता रण्यः पालनीयस्तु सर्वदा । धर्मोऽयं भू-
 तले साक्षाद्ब्रह्मणा हितकारिणा । लौकिक्यं धार-
 ष्यायात्मनाञ्च प्रसूयते । अनादेयानि वासानि विध्वं-
 सति सन्नामतः । भ्रमन्ति भूतले दूरसुखाण्डो न
 पूजयेत् । उत्पद्यन्ति शय्यानि मर्दयन्ति वहन्ति नृ ।
 आनयन्ति दधीयस्वसुखोवा कोऽधिको भुवि । क्त्वन्नेन
 दूराञ्च वहन्ति भारं द्राणादि किञ्चिच्च च आदयन्ति ।
 स्त्रीयेन जीवेन परस्व जीवं रक्षन्ति पुष्पानि विवर्द्ध-
 यन्ति । पुष्पास्तु गायो वसुधातलेऽपी विवर्द्धको-
 पृष्ठमगर्भभारम् । भारः पृथिव्या दशताडिताया एकस्य
 चोष्णो ह्यपि साधुवाचः । एकेन दत्तेन हृषेण
 येन दत्ता भवेयुर्ह्येव सौरभेयाः । भाङ्गेशरीवं धरणी
 सभाना तस्माद्गुणत् पूजितमस्ति नाग्यत् । उत्पद्य श-
 य्यानि तृणसुरानि तदेव भूयः सकलं वहन्ति । न
 भारश्चिदाः प्रवदन्ति किञ्चिद्दोषमाह्वयति जीव-
 लोकः । तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यदेवोच्चाऽदोभवेत् ।
 तदा नरा तु भक्त्या नैव प्राग्दुर्बलस्य च । नासा-
 वेधनकोलन्तु खादिरं वाच शैशपम् । हादशाङ्गुल-
 कङ्कार्यन्तज्ज्ञेस्त्रीणि समानि वा । शत्रा द्विजानां हृष-
 गोहयानां तां यास्यद्गद्गद्धारवतीं विदध्यात् । सौम्या
 ककुबद्धारवतीं सुशोभान्तेषां शमिष्णन् हृतमात्मनश्च ।
 गायो हृषो वा ह्यहस्तिनो वा कस्येऽपि सर्वे पशवो
 द्विजेन्द्राः । यास्यां सुखा दिङ्मुखसुसुत्तादिङ्मुखान्शका-
 स्ते खलु बन्धनीयाः । शाकाप्रवेजे हृषगोपशूनां राजापि
 यत्नाद्दयकुञ्जराणाम् । होमञ्च सप्तार्चिषि शास्त्रयुक्तं
 कुर्याद्विधिसो द्विजपूजनञ्च । साङ्गलं संप्रवक्ष्यामि
 यत्काठं यत्प्रमाथतः । हलीशायास्तयामानं प्रतो-
 दस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाचाष्टावकुलानि कुहः
 चतः । अथार्द्धमकुलैर्भञ्जं हकीशानेधतश्च यः ।
 षोडशैव तु तस्याघः षड्विंशतिसोपरि । वेधस्तथा
 च कर्त्तव्यः प्रमाथेन षडकुलः । अष्टाङ्गुलसुरस्य
 वेधाद्दूर्ध्वं प्रकल्पयेत् । पीवा दशाङ्गुला चोर्ध्वं हस्त-
 प्याही ततः कृतः । अकुलैश्चाटभिरात् खाद्भेधः खात्
 प्रतिहारकः । तस्याधस्ताद्यत्वारि च वेधसुरकुलः ।

सर्वलघैः शुभः कार्यस्ततद्भेधस्यकुलो भवेत् । पञ्चा-
 ङ्गुलसुरस्यः शीरस्येति विभाजनम् । पृथुत्वं शिर-
 सोधार्यं हस्तनसप्रमाथकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ
 उरसः पृथुता कृता । बन्धाङ्गुलिः प्रतीहारी पट-
 लिश्चदङ्गुला भवेत् । सुगोष्णलोहपात्रस्य सुक्राटा-
 नादिदारुणत् । न शीरं शीरदण्डस्य न विल्लोपचुमर्दयोः ।
 इत्यादीनां हि कुर्वीणो न मन्दति चिरं गृही। प्राञ्जला
 सप्रकृता तु हकीमा विदुषां मता । तस्या वेधः सवर्णा
 याः कार्यो नववित्तिसिभिः । प्रधाक्षयोर्न तत्कर्त्तव्यं
 कीर्तिज्ञौ तौ प्रकीर्तितौ । प्रमादतस्तु ताः कर्त्तव्यं सशस्यो
 नश्यते गृही । शीचोश्चहृषमानेन तज्ज्ञास्तां प्रथदन्ति
 हि । चतुर्हस्तं युगं कार्यं स्वान्वस्थानेऽर्धचन्द्रयत् ।
 वेधसुरकुलाः कदम्बस्य शाकाधन्वतमस्य च । सस्या वेधा-
 ङ्गुलिः कार्यं दशाङ्गुलप्रमाथिका । तन्माने च प्रयाली
 च तदन्तरदगाङ्गुलम् । प्रतोदीविप्रमपन्वितैश्चवच चतुः
 करः । तदप्ये तु प्रकर्त्तव्यं यवाकारं तु लोहवत् ।
 हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाथतः । कुर्या-
 दनङ्गुदां देव्याददेव्यात् नरकं प्रजेत् । यथाभीटं यथा
 शोभं वाहकस्य प्रमाथतः । भूमेश्च कर्त्तव्यायालं तज्ज्ञाः
 सर्वं वदन्ति हि । योजनं तु हस्तस्थाय प्रवक्ष्यामि यथा
 तथा । अथनक्षत्रसंयुक्ते पुण्येऽङ्गि तद्विधीयते । यत्
 दिने तु भुञ्जेत तत् कार्यं विजानता । यत्त कर्त्तव्यं
 हितं चापि पुण्यं वा मनसि चरेत् । तत्त विद्वान्
 द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽङ्गि तद्वि कारयेत् । सादृथाङ्गं द्विजः
 कृत्वा यथोक्तविधिना गृही । इत्यकालानुसारेण कुर्वतो
 धर्मतः क्षमिम् । प्रोक्ष्णन् सण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्चयेत् ।
 इन्द्राय च तथाश्रिभ्यां सरङ्गुल्य यथा द्विजः । कुर्याद्द्विजं
 कृतिं विद्वान् उदकानाञ्जयाय च । तथा कुमार्थ्यै
 सीतायै अनुमत्यै तथा वलिम् । नमः स्वाहेति भन्त्वं च
 कामयक्षात्मनः शुभम् । दधिगन्वाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रै
 सिलैस्तथा । संदपत्र शीरफात्राप्ये हेन्ना वा रजतेन
 वा । प्रक्षिप्य मधुसर्पिभ्यां कुर्यात्तैव प्रदक्षिणम् ।
 अथोष्णो मण्डलं कुर्यात् कृत्वा शीरप्रवाहनम् ।
 पुष्पं साङ्गुलकल्याणं कल्याणाय नमोऽस्त्विति । सीतायाः
 स्थापनं कुर्यात् पाराशरक्यं चरेत् । सीतां युञ्जत
 रत्नाद्यैर्भन्तैः शीरं प्रवाहयेत् । दधिदूर्वाक्षतैः पुष्पैः
 शमीपत्रैश्च पुष्पदैः । सीतां पूज्य ततो भक्तोरत्नवस्त्रै-
 र्विश्रायकैः । सप्त धान्यानि चादाव प्रोक्ष्य पूर्वाह्णौ

हृषी । तानि दत्त्वा स्वस्वमेवे किरन् भूमिं कर्षेद्विजः ।
 न यत्रैर्न तिलैर्हीनं द्विजः कुर्याच्च कर्षणम् । तद्वि-
 ज्जीनन्तु कृषींषं न प्रशंसन्ति देवताः । तिलमात्रञ्च्युतं
 तोयं दक्षिणे भ्राज्यतेर्दृशि । तेन त्वय्यन्ति पितरो यावन्न
 तिलविक्रयः । न विक्रीय तिलान् यस्तु तर्पयेत्सर्वदेवताः ।
 विशुच्य पितरस्तस्य प्रयानीय तिलैः सृष्ट । उषाजलं
 ययस्तस्वपत्नेभ्यो भूतले पतत् । पयोदक्षिणतार्क्ष्येस्तु तर्प-
 येत्सर्वदेवताः । देवपर्जन्यभूसीरयोगात् कृषिः प्रजायते ।
 व्यापारान् पुरुषस्यापि तस्मात्ततोद्यमो भवेत् । शालीन्
 भृगुण्यकार्पासं वार्तां कृप्रष्टतीन् च । वापयेत्सर्वबीजानि
 सर्ववापी न सीदति । चन्द्रक्षये पतिर्विप्रो यो युभक्ति
 वृषान् कृषिन् । तस्य च दशवर्षीण्य त्वज्यन्ति पितरो हि
 तम् । चन्द्रक्षये द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तं परागनम् ।
 भोक्तुं मांसाजितं पुष्यं भवेद्गणसस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु
 संयोगे कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् । शरतोभोजनस्तस्य
 पण्यमासं पितरः स्थिताः । चन्द्रक्षये च यः कुर्याच्चर-
 क्तस्त्रिजलनम् । तस्यर्षसंज्ञया तस्य भवन्ति भूयश्च
 त्यकाः । वनस्पतिगते सोमे योऽप्यध्वानं व्रजेच्चरः ।
 प्रभृष्टद्विजकर्माणं तं त्वज्यन्त्यमरादयः । वासांसीन्दुप्र-
 षाये यो रजकस्त्रामतिः क्षिपेत् । पिबन्ति पितरस्तस्य
 मासं वस्त्रजलन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति तत्कामस्तु
 कृतागनम् । तदेव पितृशापाग्निदग्धो नरकमाविषेत् ।
 अष्टमी कामभोगेन षष्ठी तैलोपभोगतः । कृष्णस्तु दल-
 काष्ठेन हिनस्त्वासप्रभं कुलम् । चन्द्राप्रतीतो पुरुषस्तु
 देवादद्यादमत्या यदि दलकाष्ठम् । सुराधिराजः सह-
 तस्तु तेन घातः कृतः स्यात्सिद्धदेवतानाम् । तस्मात्तज्ज
 विधास्तानि गावश्चैव वृषास्तथा । चरणाय विस्तृज्यन्ते
 व्यागतास्त्रिभिर्भोजयेत् । य उत्याद्येह शस्यानि सर्वाणि
 तृणचारिणः । जगसर्वं दत्तं यैस्तु पृथ्वन्ते किञ्च ते
 वृषाः । येनैकेन प्रदत्तेन दत्तं गोदशकभवेत् । यद्रूपेण
 स्थितो धर्मः पृथ्वन्ते किञ्च ते वृषाः । पाल्याहि
 यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि । स याति नरकं चोरं
 यो वाहयत्यपालयन् । नाधिकाङ्को न हीनाङ्कः पुष्य-
 ताङ्गो न दूषितः । वाहनीयो हि शुद्धेण वाहयन्
 क्षयमाप्नुयात् । वर्जनीयादृष्टदोषा गावो वै दोहने
 नरैः । पाल्या वै यत्नतः सर्वं पालयन् शुभमाप्नुयात् ।
 अद्याद्येनेतान् वृषभान् चसर्ज परमेस्वरः । अन्नेनाप्यायते
 सर्वं लोकोक्तं सभराचरम् । अग्निज्वलति चाक्षार्थं

याति चाक्षाय कारुतः । गृह्णाति चाक्षसां सूर्यो रस-
 मन्नाय रश्मिभिः । अन्नं प्राणो बलं चाक्षमन्नाञ्जी-
 वितसुच्यते । अन्नं सर्वस्य आधारः सर्वमन्ने प्रतिष्ठ-
 तम् । सुरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्थितम् ।
 तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति । द्यौः उमा-
 श्वरणी नारी अम्बोबीजन्दिवसुप्रतम् । दुधालीतोय-
 संयोगादन्नादीनां हि सम्भवः । आपोमूर्धं हि सर्वस्य
 सर्वमपुत्रं प्रतिष्ठितम् । आपोऽस्तनरसो ज्ञाप आपः
 शुक्रं बलं महः । सर्वस्य बीजमापो वै सर्वमङ्गः
 समावृतम् । सद्य आप्यायना ज्ञापः आपो वृष्टतरा-
 हातः । किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीर्णानि मनुजादयः ।
 न जीवन्ति विनाप्यङ्गिस्तस्मादापोऽन्तं कृतम् । दत्तानि
 चाङ्गिरेतस्यां किं न दत्तं क्षितौ भवेत् । तथाक्षणे प्रद-
 त्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह । स्वतोऽप्यन्नाद्यैर्भावेन कर्त्तव्यं
 कर्षणं द्विजैः । यद्योक्तेन विधानेन जाङ्गलादिप्रयो-
 जनम् । सीते ! सौम्ये ! कुमारि ! त्वं देवि ! देवा-
 र्चिते ! श्रिये । सत्कृता च यथासिद्धा तथा मे सिद्धिदा
 भव । सत्कृतस्त्रोर्पिना नास्वा सीतायाः स्थापनं विना ।
 विनाप्यच्छोरक्षार्थं सर्वं हरति राजसः । वापने
 लवने जले खले गन्तीप्रवाहये । एष एव विधिर्ज्ञेयो
 धान्यानाञ्च प्रवेशने । देवतायतनोद्याननिपातस्थानगो
 व्रजम् । सीमाश्लशानभूमिश्च वृक्षच्छायाक्षितिं तथा ।
 भूमिं निस्वातयूपाञ्च अयनस्थानमेव च । अन्यामपि
 हि चावाह्यां न कर्षेत् कृषिज्ञत् धराम् । गोघरां
 वाहयेद्भूमिं वचोऽश्लककीरीवृताम् । वाहयेद्वाप्रमत्तश्च
 न नदीपुलिनं तथा । यद्यसौ वाहयेत्क्षामाद्देवाहापि
 हि मानवः । क्षीयते सोऽचिरात्पापात् सपुत्रपशुवा-
 न्धवः । नरकं चोरतामिन्नं पापोयान् याति चैव सः ।
 योऽपहृत्य परकीयां क्षिपेत्वाहयेत्तराम् । स भूमिस्थेन
 पापेन हानन्तनरकं वसेत् । न दूरे वाहयेत् खेत्त्रं
 नक्षीयात्यन्तिके तथा । वाहयेत्तर्षि खेत्त्रं वाहयन्तःस-
 भाग्भवेत् । खेत्त्रे खेत्त्रं दत्तं कुर्यात् यासुप्तो नाव-
 लोकेयेत् । न लङ्कयेत्पशुयाञ्च नातीयाद्याञ्च शू-
 करः । वन्धश्च यत्नतः कार्यो गृहादितासनाय च ।
 अत्राप्युपहृत्य राजतस्करादिसङ्ग्रहम् । संरक्षेत्सर्वतो
 यत्नाद्यत्नात् गृह्णायसौ करात् । क्षिपेत्क्षानवस्त्रेव
 सत्वा धर्मं क्षेपेद्भुवम् । अनवद्यां शुभां क्षिपेत् क्षानव-
 गाहनक्षमाम् । निम्नां हि वाहयेद्भूमिं यत्न विक्षयते

जलम् । वाहयेत् जलाभ्यर्णे अष्टसेकसम्भवे ।
 शारदसप्तमैःस्थाने कलम्बादि वपेक्षती । अर्षीञ्जु-
 तासु कापीषं तदन्यत्र तु हैमनम् । वसन्पीप्लुकाजीय
 मपसु स्निग्धेषु तद्वदः । केदारेषु तथा शालीन् जलो-
 धानेषु चेषु ज्ञान् । वृत्ताकशाकमूत्रानि कन्दानि च
 जलान्तिके । दृष्टविश्रान्तपानीदक्षेभु च यवादिशान् ।
 तोष्मांस मसूरान् च खल्वान् खलकसन्ध्या । सम-
 स्निग्धेषु चोष्यानि भूमिजीवान् विजानता । तिला
 मज्जविधाचोष्या अतसीशणभेव च । मृदम्बुतो जग-
 त्पर्वं वापयेत्क्षिप्रक्षरः । सम्यग्द्वेक्षरतः सर्वान् गो-
 दण्डीन् स्वयङ्कृषी । चिन्तयेत्सर्वमात्मानं स्वयमेव
 क्षिप्रं व्रजेत् । प्रथमं क्षिप्रवाणिज्यं द्वितीयं योनिपोष-
 णम् । तृतीयं विक्रयं, चतुर्थं चतुर्थं राजसेवनम् ।
 नक्षैर्विलिखने यस्या ब्रूयुर्दोषं मनोपिणः । तस्याः
 शीरविदारणे किञ्च पापं क्षिप्रं भवेत् । तृणैकच्छेदनात् च
 प्रोच्यते षय आयुषः । असङ्गुक्कन्दनिर्वासादसङ्गुक्क-
 र्णवेदधम् । यद्वं मत्स्यवधानां तथा सङ्गुर्णिगामपि ।
 अंहः कुक्कुटिकानाञ्च तदेव क्षिप्रजीविनाम् । वध-
 कानाञ्च यत्पापं यत्पापं स्वधोरपि । कदव्यापाञ्च
 यत्पापं तत्पापं क्षिप्रजीविनाम् । वर्षानाञ्च मृह-
 स्थानां क्षिप्रसुगुपजीविनाम् । तदेनसो विशुद्धार्थं प्राह
 सत्यवतीपतिः । द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि
 वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः क्षैत्रिणो भ्रुवम् ।
 क्षत्रियाच्चदूतभूमौ च विद्यां वै क्षेत्रभुगभवेत् । एकैकांशाप-
 कर्षः स्याद्यावद्दृशमसप्तमौ । यामिश्रस्य ऋपस्यापि वर्षाभिः
 क्षिप्रजीविभिः ॥ स स भागः प्रदातव्यो यतस्तौ क्षिप्र-
 भागिनौ । व्यूढौ च सर्वमात्मानां देयोऽंशः स्यात्त-
 र्दृशः । एकैकांशापकर्षस्तु यावद्दृशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु
 क्षिप्रं कुर्यान्वाहयेदिच्छया धराम् । न किञ्चित्कस्याचिद्दद्यात्
 सर्वस्य प्रभुर्धृतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त-
 जदादितः । तद्दृशाय वासुध्यामस्तु जन्तुष्वयानपि ।
 पशुपाल्यायनोत्पत्तौ जलभ्याञ्च तथा पियः । द्विज-
 दास्याव पग्याव पञ्चार्शुं शूद्रमकस्ययत् । यत्किञ्चिज्ज-
 गती यत् भूगेहाश्च गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां
 ब्रह्मा स्वयमकस्ययत् । ब्राह्मणस्यैव राजा च द्वाव-
 षोती धृतव्रती । न तदोरनरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्ष-
 वेत् । तस्माच्च ब्राह्मणो दद्यात् कुर्याद्यो धर्मतः क्षिप्रम् ।
 यामिश्रस्य ऋपस्यापि किञ्चित्कस्यस्यैव त्विम् । अथान्य-

त्स्यव्यापि क्षिप्रस्य द्विकारणम् । संशुद्धः कर्षकोयेन
 स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र क्षि-
 प्रक्षरः । कुर्यात् क्षिप्रं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकत् ।
 सर्वस्य स्थितिकारणव्याप्त्यै देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणांस्तु
 योष्याय क्षिप्रं कुर्यात् क्षिप्रवचः । वर्षासि चान्यसत्त्वानि
 क्षुत्तृणापीडितान् द्विजान् । विमोक्ष्य सर्वतापेभ्यः स्वर्ग-
 लोकमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्यात् प्राच्यामतिघ-
 नादितम् । सैकदारपिधानाञ्च पिदध्याञ्चैव सर्वतः ।
 खरोद्वाजोरणांस्तत्र विद्यतस्तु निवारयत् । अशुकरष्ट-
 गासादिकाकोलूककपोतकान् । तिसन्ध्यं प्रोक्ष्य कुर्यात्
 दानीयाभ्युक्षणांस्तुभिः । रक्षा च भक्षणं कुर्यात्प्रज-
 धाराभिरक्षणम् । तिसन्ध्यमर्चयेत्कीर्तां पराशरस्यै
 खरन् । प्रेतभूतादिनामाभि न वदेच्च तदप्यतः । स्मृति-
 काष्टवत्सल कर्त्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्यराजितं
 यस्यात् रक्षांसि सर्वमेव हि । प्रशस्तं दिनप्रार्थनं नाप-
 राह्णे न सन्ध्ययोः । धान्योन्मानं सदा कुर्यात्कीर्तापजन-
 पूर्वकम् । यजेत स्वस्वभिक्षाभिः खलेरोहिण्ययव हि ।
 भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाणयम् । अलयज्ञ
 दक्षिणैषा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा । भागधेयमयीं कृत्वा
 तां मृह्णन्वीह मात्तिकाम् । शतक्रत्वादयो देवाः पितरः
 सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणाश्रनाः ।
 ताहुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं हली । विशाङ्गे
 स्वस्ययज्ञे च संक्रान्तौ पक्षेषु च । पुत्रं जाते व्यती-
 पाते दत्तं भवति चाज्यम् । अन्येषामर्चिर्नानां पश्यत्का-
 रकाणां पुनः पुनः । दीनानामप्यनाधानां कठिनं
 कुशरीरिणाम् । क्षीवान्धवधिरादीनां सर्वेषामर्ग
 दीयते । वर्षानां पतितानाञ्च दुर्दृग्भूताभि तर्पयेत् ।
 चाण्डालानाञ्च पाकानां प्रीत्याञ्जुञ्जावचाददत् । ये
 केचिदागतास्तत्र पञ्चान्ते विधिवद्द्विजाः । स्तोकप्रः
 शीरिभिः सर्वे वर्षाभिर्दत्तमेविभिः । दत्त्वा त्वष्टतया
 वाचा क्रमेणाय विसर्जयेत् । तत् कृत्वा स्वगृहं गच्छे-
 च्छावभ्युदयं कृत् । शरद्वे मन्वसन्ननवाक्षः श्राद्ध-
 माचरेत् । नाकत्वाच्चन्दश्रीयादस्रंसदधनञ्चुते । ज्ञा-
 स्यादा धान्यानि स्वलयज्ञं समाप्य च । सर्वं सत्त्वहिते
 युक्तं रक्षासुखं सुखी भवेत् । क्षेपेरन्यतमोधर्मो न
 भवेत् क्षिप्रतोऽन्यतः । न सुखं क्षिप्रतोऽन्यत्र यदि धर्मेण
 कर्षति । अथस्त्रत्वं निरस्त्रत्वं क्षिप्रतो नैव जायते ।
 अनातिथ्यञ्च दुष्टत्वं गोभतो न कदाचन । निर्धनत्व-

सम्यक् विद्यायुक्तस्य कर्त्तव्यम् । अस्थानत्वमभागत्यत्वं
 न सुधीनस्य कर्त्तव्यम् । वटं न कवयः केषिन् कृष्या-
 दानां विशुद्धये । लाभस्याङ्गप्रदानाच्च सर्वेषां शुद्धि-
 ज्ञवेत् । प्रतिपन्नज्ञानार्थाय वाणिगन्ताभतृतीयकम्
 कृषिने विंशतिञ्चैव ददतो नास्ति पातकम् । राज्ञो
 दत्त्वा च पट्टभागं देवतानां च विंशतिम् । त्वयस्त्विगञ्ज
 विभाषां कृषिकर्मा न लिख्यते । कृष्या मनुष्याद्य
 यथादिकानि धान्यानि भूयांसि मखान् विधाय । कुक्षी
 गृहस्योऽपि पराग्ररेण तस्यापि नो कश्चिदथादि दोषः ।
 देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे साध्याश्च यज्ञाश्च सकिञ्च-
 राश्च । मायो द्विजेन्द्राः सप्त सर्वकत्वैः कृष्या न तृप्राः
 किञ्चिन् केऽत्र लोके । यश्चैतदाऽन्ये कृषिं विदध्यात् लिखेन
 पापेन स भूभवेन । सीरेण तस्यापि विदारितापि
 स्वाङ्गुतधात्री वरदानदात्री । पट्टकर्मणि कृषिं ये तु
 कथु क्षीनिधिं द्विजाः । ते सुराणांवरप्राप्ताः स्वर्गलोक-
 मयाशुभुः । पट्टकर्मभिः कृषिः प्रोक्तो द्विजानां गृहमे-
 धिनाम् । गृहञ्च गृहिणीमाहुस्तद्विशोऽप्यथोच्यते ।
 गृहस्यस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । गृहस्य गृहस्य
 धर्मं नः ।

गृहस्यायम १० न० गृहस्यरूपमाश्रमम् । गृहस्यक
 र्तव्यधर्मभेदे । [गृहान्तरनस्तस्यै अमरः ।
 गृहस्य गा न० गृहस्य गृहान्तरनस्तस्यै सभासि स्त्रीधता ।
 गृहान्तं १० गृहस्याचीव पञ्च समा । गवाक्षे वातायने
 त्रिका० । [अतिथी । ० गृहागतभावे त्रि० ।
 गृहागत १० गृहमागतः आत्तगम-क्तः २० । १ गृहमागुक्ते,
 गृहाप्रिप १० इतः । गृहस्ये कलायुः । २ गृहस्याभिनि
 त्रि० २ रागेश्वरं च गृहपत्यादयोऽप्यत्र ।
 गृहास्तं न० गृहस्यतत्त्वम् । जाञ्जिके (आगानि) त्रिका०
 गृहायति १० गृहस्यमभयनं विद्यतेऽस्य ट् । गृहस्ये
 शब्दर० । [उपवने अमरः ।
 गृहाराय १० गृहे गृहसमीपे आरायः । गृहसमीपथ्ये
 गृहार्थं १० गृहे तत्र विद्यादोऽर्थः तत्रत्यकत्वम् । गृह-
 शब्दे "पतिसेवा सुरी वायो गृहार्थोऽग्निपरिष्कृत्या"
 मनुः । [धिकायां (टिकटिक) हारा० ।
 गृहालिका स्त्री गृहे आलितव कार्याति कै-क । गृहगो-
 गृहावयवहणा स्त्री गृहमवगृहते अनेन अय-पञ्च-करणे
 ल्युट् ङीप् । देहत्याम् अमरः (देखोयाल) ।
 गृहामया स्त्री गृहे इव आवायुक्तस्थाने आशेते आ+धी-

अच् । तासूल्यां नागवक्त्रां राजनि० तस्या गृहाकार
 स्थाने (वरज) इति ख्याते उत्पद्यतात् तथात्वम् ।
 गृहाश्रमन् १० गृहस्थितोऽश्रमा । मेघनां (शिल) त्रिका०
 गृहाश्रम १० न० आश्रयतेऽत्र आ+श्रम-आधारे वञ्
 अर्द्धिः गृहमेवाश्रमः । १ गृहस्ये आश्रमे "एवं गृहा-
 श्रमे स्थित्वा विधिवत्पूजातको द्विजः" मनुः "स उपाध्या-
 येनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकलवासाद् गृहाश्रमं
 प्रत्यपद्यत" भा० आ० १२० । २ गृहस्यधर्मभेदे च ततो-
 ऽस्यर्थे इति । गृहाश्रमिन् गृहस्ये । [अमरः
 गृहाश्रमं त्रि० गृहे आश्रमः । गृहस्थिते पञ्चस्यगादौ ।
 गृहिन् १० गृहं भार्या विद्यतेऽस्य इति । गृहस्याश्रमिणि
 अमरः । "तस्मात् श्रेष्ठान्नी गृही" परा० "त्रिष्वामा-
 द्यन्तेपुं दीन् लोकान् विजयेद् गृही" मनुः । गृहं
 गृहस्यै साध्यतयाऽस्यः इति ङीप् गृहस्थी ।
 २ भार्यायाम् स्त्री हेमच० । गृहिणीकर्त्तव्यकर्माणि युक्त-
 नीतिशस्त्रे १२० उक्तानि यथा
 "न विद्यते पृथक् स्त्रीणां त्रिवर्गविधिसाधनम् । पत्यु-
 पमं सपुत्राय देहशुद्धिं विधाय च । एत्याय शयनी
 यानि कृत्वा वेदसाधिसाधनम् । मार्जनैर्लेपनैः प्राय-
 सानलं यथां गणम् । शोधयेत्तत्रकाष्ठानि स्निग्धान्यु षोण
 वारिणा । मोक्षणीयेरितान्येव यथा स्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ग्रीवावात्वा तु पात्वाणि परं यत्वा तु धारयेत् । महा-
 मत्स्यं पात्वाणं वहिः प्रक्षाल्य सर्वदा । स्तब्धस्य
 शोधयेत्सुक्ष्मीं तत्रान्नं सन्धनं चयेत् । स्नात्वा नियोग
 पात्वाणि रसाक्षद्रवणानि च । कृतपूर्वाङ्गकार्थेयं
 चक्षुर्गन्धविवादयेत् । ताभ्यां भर्त्सापि श्रियां वा श्वाह-
 मातुल वाञ्छयेः । यस्त्वालङ्काररत्नानि प्रदत्तान्वेव धा-
 रयेत् । मनोवाक्कर्मभिः शुद्धा पतिदेवानुवर्त्तनी ।
 आशेषाङ्गता स्वच्छा सखीव कृतकर्मसु । दासीव दिष्ट
 कार्येषु भार्या भर्तुः सदा भवेत् । ततोऽक्षसाधनं कृत्वा
 पतये विनिवेद्य सा । वैशुदेवोद्धृतरक्षी भोजनीयांश्च
 भोजयेत् । पतिं च तदनुज्ञाता शिष्टमन्त्राद्यमात्मना ।
 भुक्त्वा नयेत्कृशेषं सदसद्व्ययचिन्तया । पुनः सायं
 यथा प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च । कृताक्षसाधना
 साध्वी सभ्यं भोजयेत् पतिम् । नातिहृष्टा स्वयं शुद्धा
 गृहनीतिं विधाय सा । आसृत्वा साधु शयनं ततः परि-
 चरेत् पतिम् । सुप्ते पत्यौ तदध्यास्य स्वयं तद्व्रतमानसा ।
 अमन्ना चाप्रमत्ता च निष्कामा च जितेन्द्रिया । नोद्धै-

वैदेह्यं पश्यं न वञ्च्यं पतिर्भविष्यम् । न केनचित्च विष-
देदप्रजापतिवादिनी । न चार्धव्ययशीला स्यात्त धर्मार्थं
विरोधिनी । प्रसादोन्मादरोषेष्वर्थावचनान्यतिनिन्द-
तम् । पैयुन्याहंसाविह्वेषभोहाहङ्कारधूर्त्ताम् ।
नास्तिक्यसाहसस्तोयदम्भान् साध्वी विवर्जयेत् । एवं
पूरिचरन्ती या पतिं परमद्वैतम् । यशस्विनश्च यात्येव
परत्वं च सन्नोकताम् । योषितो नित्यकर्म्मोक्तं नैमि-
त्तिकमथोच्यते । रजसो दर्शनादेषा सर्वमेव परित्य-
जेत् । सर्वैरपीक्षिता शीघ्रं लज्जितात्तर्गुहे वसेत् ।
एकास्वरा कृपा दीना स्नानाहङ्कारवर्जिता । स्वपेङ्गु-
भावप्रमत्ता क्षपेदेवमहत्त्वयम् । स्नाथीत सा तिरा-
कान्ते सचेलाऽभ्यदिते रथौ । विलोक्य भर्तृवदनं
शुद्धा भवति धर्मतः । कृतशौचा पुनःकर्म पूर्ववच्च समा-
चरेत् । द्विजस्त्रीणामयं धर्मः प्रायोऽन्यःसामपीध्यते ।
क्षपिपगत्यादि पुंलज्जे भवेयुक्ताः प्रसाधिताः । सङ्कीर्त्तन-
धुरापैः स्वायत्तस्तु पतिर्विधा । भवेत्तथा चरेयुर्वै सायाभिः
कामकैर्निभिः । मृते भर्त्तरि सङ्गच्छेत् भर्त्ता वा
पालवेद्व्रतम् । भागवत् "द्वीपदी सत्यभामासंवादे" २३२ अ०
इति तत्तच्छ्लेन तस्याः पतिवर्णनकरणकर्म्मोक्तं यथा
"केन द्वीपद ! इत्तेन पाण्डवानभिहितवसि ? । लोक-
पालोपमानं वीरान् यूयः परमसंमतान् । कथञ्च
वशमास्तुभ्यं न कथयन्ति च ते शुभे ! । तव यस्या हि
सन्तं पाण्डवः प्रियदर्शने ! । सुखेच्छाश्च ते सर्वे तच्च-
सेतङ्गवीहि मे । द्रव्यचर्चा तपोवास्ति स्नानमन्त्रौप-
धानि वा । विद्यावीर्यं सौख्यवीर्यं जपहोमागटास्तथा ।
समाद्याचक्ष पाञ्चानि ! यशस्तु भगद्वैतम् । येन कृणो !
भवेत्तित्यं मम कृणो वशानुगः ? । एवमङ्गा सत्यभामा
विरराम यशस्विनी । पतिव्रता महाभागा द्वीपदी
प्रत्युवाच ताम् । असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये ! साम-
नुष्टम्भसि । असदाचरिते मार्गे कथं स्यादगुकीर्त्तनम् ।
अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वथुपपद्यते । तथा स्तुपेता
बुद्ध्या त्वं कथं सच्चिदी प्रिया । यदैव भर्त्ता जानी-
यान्मन्मन्परं स्त्रियम् । उद्विजेत तदेवास्याः सर्पा-
ह्वेऽगतादिव । उद्विजन्त्यं कृतः शान्तिरशान्तस्य कृतः
सुखम् । न जातु वशमा भर्त्ता स्त्रियाः स्यान्नन्वकर्मणा ।
अमितप्रकृतांश्चापि गदान् परमदाहणान् । भूचप्रवादे-
र्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः । जिह्वया यानि
पुरुषस्तथा वायुपसेवते । तत्र चूर्णाणि दत्तानि हृष्यः

क्षिप्रमसंग्रहम् । जलोदरसमायुक्ताः स्त्रियः पलिता-
स्तथा । अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडाभ्यवधिरास्तथा ।
पापानुगान्स्तु पापास्ताः पतीदृपञ्चजन्युत । न जातु
विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथञ्चन । वत्तस्य हन्तु
यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु । तां सर्पां प्रहणु मे सत्यां
सत्यभामे ! यशस्विनि ! । अहङ्कारं विहायार्हं कामक्रोधी
च सर्वदा । सदरान् पाण्डव्यास्त्रियं प्रयतोपचरास्य-
हम् । प्रणयं प्रतिसङ्कल्प्य निधायात्मानमात्मनि ।
सुश्रुपूर्भिरभीमाना पतीनां चित्तरञ्जिनी । दुर्व्याहृता-
च्छङ्गमाना दुःस्थितादुदरवेक्षितात् । दुरासिताहूर्वजि
तादिङ्किताध्यासितादपि । स्वर्ग्यवैश्वानरसमान् सोम
कल्याणहारथान् । सेवे चत्तुर्हणः पार्थातुपवीर्यपता-
पिनः । देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्त्रलङ्घतः ।
द्रव्यवानभिहृषो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः । नाभुक्त-
यति नास्नाते नासंविष्टे च भर्त्तरि । न संश्रितापि
नाश्रामि सदा कर्मकरेऽपि । क्षोदाहनाहा यामाहा
भर्त्तारं गृहमागतम् । प्रत्युत्यायाभिनन्दामि ध्यासने-
नोदकेन च । प्रकृष्टभाण्डा कृष्टाक्षा काले भोजनदा-
यिनी । संयता गुप्रधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना । अति
रञ्जतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुषेवती । अतुकूलवती
नित्यं भवास्यनलसा सदा । अन्तर्म चापि हसितं द्वारि
स्थानमभीक्ष्णमः । अवस्कारे चिरं स्थानं निष्कृतेषु च
वर्जये । अतिहासातिरोधौ च क्रोधस्थानञ्च वर्जये ।
निरताहं सदा सत्ये ! भर्तृणासुपसेवते । सर्वथा भर्तु-
रहितं न ममेष्टं कथञ्चन । यदा प्रवसते भर्त्ता कृत्-
स्वार्थेन केनचित् । सुसनोवर्णकामेता भवामि व्रनचा-
रिणा । यच्च भर्त्ता न पिबति यच्च भर्त्ता न सेवते ।
यच्च नाश्राति मे भर्त्ता सर्वलङ्घयिष्यहम् । यद्योपदेश
निरता वत्तमाभा वराङ्गने ! । स्त्रलङ्घिता सुप्रयता भर्तुः
प्रियहिते रता । ये च धर्माः कृत्स्नेषु श्रुत्या मे क-
थिताः पुरा । भिक्षा वक्तिः आर्द्धमिति स्थालीपाकाश्च
पर्वसु । साध्यानां मानसतकारा ये चान्ये विदित्ता
मम । तान् सर्वाननुवर्त्तामि द्विशारात्मतन्त्रिता ।
विनयास्त्रियमांश्चापि सदा सर्वात्मना श्रिता । मृदून् सतः
सत्यशीलान् सत्यधर्मातुपालिनः । आशीविषानिव क्रु-
द्धान् पतीन् परिचरास्यहम् । पत्याश्रयो हि मे धर्मो
मतः स्त्रीणां सनातनः । स देवः सा गतिर्नाम्या तस्य
का विप्रियं चरेत् । अहं पतीक्ष्णातिशये नात्यन्त्रे

नातिभूषये । नापि परिवर्दे शूत्रं सर्वदा परिवन्मिता ।
 अवधानेन सुभगे ! निम्नोत्थिततयैव च । भर्तारो वशगा
 मत्तं शुद्धशुभूषयेव च । निम्नमायांमहं कुनीं वीरहं
 वत्सवादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभो-
 जनैः नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नाहं
 परिवर्दे वार्चं तां पृथां पृथिवीसमाम् । अष्टावधे
 ब्राह्मणानां वृक्षाणि च निम्नदा । भुञ्जते वस्त्रपा-
 लेषु युधिष्ठिरनिवेशने । अष्टाश्रीतिवृक्षाणि क्षातका
 षट्कमेधिनः । त्रिंशद्दशक एकैको यान् विभर्त्सि
 युधिष्ठिरः । दशान्यानि वृक्षाणि वेपामहं सुसंस्कृतम् ।
 ह्ययते वस्त्रपालीभिर्वतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् । तान् सर्वान-
 प्यहारेण ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः । यथाहं पूजयामि
 च पानाच्छादनभोजनैः । शतं दासीवृक्षाणि कौन्ते-
 यस्य महात्मनः । कञ्चुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठः
 खलङ्कृताः । महार्हमात्याभरणाः सुवस्त्रासन्दो-
 क्षिताः । मणीन् हेम च विभ्रज्यो गन्धगीतविभा-
 रटाः । तासां नाम च रूपञ्च भोजनाच्छादनानि च ।
 सर्वासाभेव वेदाहं कर्म चैव ज्ञाताज्ञतम् । शतं दासीव-
 र्क्षाणि कुनीपुत्रस्य धीमतः । पालीवृक्षा दिवाराज-
 मतिधीन् भोजयन्त्युत । शतमश्ववृक्षाणि दश नागा-
 युतानि च । युधिष्ठिरस्यासुत्यात्मिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ।
 एतदासीकदा रात्रौ यन्महर्षी पर्वपाशयत् । वेपानं संस्थां
 विधिञ्चैव प्रदिशामि ऋष्योमि च । अन्तःपुराणां स-
 र्वेषां भ्रष्टानामाश्रये सर्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं
 वेदं ज्ञाताज्ञतम् । सर्वं रात्रः सुसुदयमायञ्च व्ययमेव च ।
 एकाहं वेद्मि कल्याणि ! पाण्डुशानां यथास्ति ! । मयि
 सर्वं समाश्रय्य कुटुम्बं भरतर्षभाः । उपासनारताः
 सर्वे घटन्ति च वरानने ! । तमहं भारमासक्तमप्रष्टव्यं
 दुरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्रुहानि घटामि
 वै । अष्टव्यं परुषस्यैव निधिपूर्णमिन्दोदधिम् । एकाहं
 वेद्मि कोषं वै पतीनां धर्मचारिणाम् । अनिशायां
 निशायाञ्च वहायाः कुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः
 कौरव्यांस्तुत्या रात्रिहृद मे । प्रथमं प्रतिबुध्यामि
 चरमं संविशामि च । निम्नकालमहं सत्ये ! एतत् संव-
 ज्ञनं मम । एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तुः स्वयम-
 महत् । असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्वामि का-
 मये । तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं ज्ञापयामि तदा
 एवाच सत्या सत्कथं पाञ्चाली धर्मचारिणीम् । अभि-

पञ्चासि पाञ्चासि ! याज्ञसेनि ! जमस्य मे । कामकारः
 सखीनां हि वीपहासं प्रभाषितम् २१२३० ।
 'श्रीपद्युवाच । एतन्तु ते मार्गमपेतकोहं वक्ष्यामि चित्त-
 पङ्कथाय भर्तुः । अस्मिन् यथावत् सति । वर्त्तमाना
 भर्तारिमाच्छेत्स्वसि कामिनीभ्यः । नैतादृशं देवतमस्ति
 सत्ये ! सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु । यथा पतिसस्य हि सर्व-
 कामा लभ्याः प्रसादात् कृपितस्य हन्यात् । तस्मादपत्यं
 विविधास भोगाः शय्यासनान्युत्तमदर्शनानि । वस्त्राणि
 माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गस्य लोको विपुला च
 कीर्त्तिः । सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी
 लभते सुखानि । सा जल्पमाराधय शौचदेन प्रेम्णा
 च निम्नं प्रतिकर्मणा च । तथाऽऽसनेश्वरभिरप्पमाल्ये-
 दांश्चिन्त्ययोगैर्विधेयैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽस्तीति
 यथा विदित्वा त्वामेव संनिध्यति तद्दिधत्सु । सुत्वा
 स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ षट्कस्य मध्ये ।
 इहा प्रविष्टं त्वरितासनेन पादोन चैनं प्रतिपूजयस्व ।
 संप्रेषितायामथ चैव दास्यासत्याय सर्वं स्वयमेव कार्यम् ।
 जानातु जल्पसव भावमेतं सर्वात्मना मां भजतीति
 सत्ये ! । त्वत्सन्निधौ यत् कथयेत् पतिसो यद्यप्ययुक्तं
 परिच्छितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्या-
 दिशेत्ते न भवेद्द्विरागः । प्रियांश्च रक्तांश्च हितान्श्च भर्तु-
 स्तान् भोजयेथा विविधैरुपायैः । द्वेष्यैरप्यकौरवैश्च
 तस्य भिद्यन्ते निम्नं कुहकोद्यतेषु । मदं प्रमादं पुरु-
 षेषु हित्वा संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मीनम् । प्रदुस्त्र-
 शास्त्रायपि ते कुमारी नोपासितव्यौ रक्षिते कदाचित् ।
 महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव
 सख्यमस्तु । चण्डाश्च शोण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च
 दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः । एतद्यशस्यं भगदैवतञ्च स्वय्ये
 तथा शान्तिवर्हणञ्च । महार्हमात्याभरणाङ्गरागा
 भर्तारिमाराधय पुण्यगन्धा २१२३० ।
 "गृहिणी खर्वो रहः सखी प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ"
 रघुः "न मृहं गृहमित्याहुर्दृष्टिणी गृहसुच्यते" उ०त०
 अतिः "प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्याशेषु कुटुम्बिनः"
 कुमा० "शुभ्रं पक्षं गुरुन् कुरु प्रियसखीदृष्टिं सपत्नीजने
 भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया साक्ष प्रतीपं गमः । भ्रूवहं
 भव दक्षिणा परंजने भोगेष्वनुत्सुकिनी यान्धेवं गृहि-
 णीपदं युवतयो वामाः कुलस्थाधयः" शकु० "ज्वालागताभ्यो
 ऽभिगृहं गृहियतः" भाषः ।

गृहीत लि० पृ०-कर्मणि क्त । १स्त्रीकृते, २प्राते, ३प्राप्ते
 ४पृते च । “गृहीतेपत्युद्गमनीयवेगा” कुमा० । “गृहीत
 इव केशेषु स्रज्जुना धर्ममाचरेत्” नीतिया० । “पत्नी गृही-
 तव्रता” वेष्टी० भावे क्त । ५पृष्टादौ न० ततः
 तस्यकतमनेन इच्छादि० इति । गृहीतित् नु कृतपृष्टे लि०
 स्त्रियां ङीप् ।

गृहीतगर्भा स्त्री गृहीतो गर्भो यथा । गर्भवत्यां तल्लक्ष-
 णादि गर्भवतीशब्दे २५५५५० उक्तम् । [च हेमच० ।

गृहीतदिक् लि० गृहीता दिक् येन । १पलायिते २तिरोहिते
 गृह्णु लि० पृ०-ङ् । पहीनरि “इदु भोजो यो गृह्णे ददात्य-
 चक्रामाय चरते कथाय” अ० १०।१।७।१

गृहेरुह पु० गृहे रोहित रुह-क-अलुक् ७त० । गृहजात-
 हके स चाप्रशस्तः यथाह भा० आनु० १२७क० । “भिन्न-
 भाषणञ्च अङ्गञ्च जक्रुटं गुनकं तथा । अप्रशस्तानि
 सर्वाणि यच्च ह्येषो गृहेरुहः”

गृहेनर्द्धिन् पु० गृहे एव नर्द्धति न युद्धे नर्द-इति पात्वे-
 र्धितादिषु० । कापुष्टे रथभीरो गृहे आस्त्रालयितरि ।

गृहेय पु० इत० । १गृहस्त्रामिनि गृहेश्वरादयोऽप्यत्र
 “अर्धक्षमिन् स्थाने गृहेश्वराधिष्ठितेऽङ्गे वा” इत्यत्र०
 ५२क० । २राशोश्वरे च ।

गृहील्लिका स्त्री गृहे चलते चल-चलने क्नु वा०सम्भ० ।
 जेप्रव्यां गृहगोधिकायाम् हेमच० ।

गृह्य पु० पृ०-पटास्त्रीत्यादिना क्यप् । गृहासक्ते १सगे
 २स्यगे च पञ्जरादिवन्धनेन परतन्नीकृतत्वात् तेषां
 तथात्वम् । ३गृह्ये मलद्वारे, न०४अस्त्रीरिचि ५आयत्ते,
 ६क्षपचीवे पश्ये च लि० मेदि० । “गृह्यगृह्यावचने विप-
 चितः” किरा० । “अगृह्यां पीतकामत्याद्देवगृह्यामनि-
 न्दिताम्” भट्टिः । गृहे भवः यत् ७गृहभवे, वस्तुनि
 लि० । ८गृहनिमित्तोऽग्नौ ९तत्त्वत्कर्मणि च “उक्तानि
 वेतानिक्वानि गृह्याणि वक्ष्यामः” आश्व० गृ० १।१।२।१-
 गृहनिमित्तोऽग्निः गृह्यः । तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्ष-
 णया गृह्याणीत्युच्यन्ते । गृह्यशब्दो भाष्यायां शाखायाञ्च
 वर्त्तते । यथा “सगृह्यो गृह्यमागतः” इत्यत्र हि पूर्वं
 गृह्यशब्दो भाष्यावचनः उत्तरस्तु शाखावचनः येषाञ्च भा-
 थ्यांसंयोगाद्गृह्यशब्दो इमानि कर्माणि प्रवर्त्तन्ते तेषामयं
 गृह्यशब्दो भाष्यावचनः । येषान्तु दायवभागकाणोऽग्निश्च
 पद्यते तेषां शाखावचनः । “भाष्यांदिग्निर्दायादिवी
 तस्मिन् गृह्याचि” इति गीतमन्त्रतः” नारा० “तेऽस्य

गृह्याणि कर्माणि जुयुर्वैतानिक्वानि च ।” वैश्वदेवस्य
 सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् । अग्निहोत्रं सनादाय
 गृह्याग्निपरिच्छदम्” इति च मत्तः । तदस्यस्य साध्यतया
 अच् । १वेदादितकर्मप्रयोगस्यापके गोभिलसूत्रादौ
 पत्यभेदे च । गृह्यामिनिमिच्छत्य च शास्त्रभेदेन गृह्य-
 काराच गोभिलाश्वनायनकात्यायनादयोऽपि विख्याताः ।
 १नगरशास्त्रे यान्ते स्त्री टाप् मेदिमिः स्त्रार्थे क ।
 गृह्यरु तल्लैवार्थे । संज्ञायां क्नु । गृह्यशक्ते पश्चि-
 म्गदादौ अचरः ।

गृ विज्ञापने चुरा० आत्म० सक० सेट् । गारयते अजीगरत् ।
 गृ शब्दे क्रादि० पर० पादि० सक० सेट् । गृष्ठाति अगारोत
 जगार जगरत् । गीर्यते गीर्षः । गीः ।

अनु+गंसनविषयवर्षा ३कृन्त्यापाररूपप्रोत्साहने तद्योगे
 पूर्वव्यापारणस्य कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति यथा अथर्व्युः
 होत्रे अनुगृष्ठाति होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः
 प्रोत्साहयतीत्यर्थः सि०कौ०

प्रति+अनुगृष्ठातिवत् अर्थादि अस्यावपूर्वप्रयोगो नास्ति इति
 “अवाहुपः” पा० छले भाष्यकार आह च

गृ निगरण्ये तु० पर० सक० सेट् । अथ्य वा रथ्य लत्वम्
 गिरति गिरति अगारीत् अगालीत् जगार (न) ।

जगरत् । गीर्यते गीर्षः गीर्षिः गिरः गिरिः
 अय+नीर्धेःकचने आत्म० अयगिरते नीर्धेः कथयतीत्यर्थः ।

उद्+वभने । “रोमन्वः उद्गोर्धे चर्वणम्” सि०कौ० “अनु-
 द्गोर्धेःसुरायुधम्” कुमा० ।

सम्+प्रतिज्ञायाम् आत्म० । संगिरते प्रतिजानीते इत्यर्थः ।
 “वस्त्रनि देशांश्च नियर्त्तयित्वन् राभं न्यपः संगिरमाच
 एध” भट्टिः ।

गीद् गतो आ० आत्म० सक० सेट् । गेदते अगेदित् षट् ।
 अजगेदत । जिगेदे । उदित् । गेदित्वा गेच्य

गेन्दु(ण्डु)क पु० गच्छतीति गम-ड गः इन्दुरिव इयार्थं
 क्नु । कन्दुके वस्त्रनिमित्ते गोलाकारं क्रीडुःके ।
 पृषो० वा उत्ये गेयुक्च तल्लार्थं । पृषो० गेन्दू (गडू)
 कोऽपि दीर्घमध्यः । तल्लार्थं जटाधरः

गीय लि० गै-कर्त्तरि लि० यत् । १गायके “गेयो माण्यकः
 शान्नाम्” सि०कौ० कर्मणि यत् । २गातव्ये लि० “अरयत्ये
 गेयं शाम” भावे यत् । ३गीतौ न० “गेये केन विनीत
 वाम्” रघुः । “वर्षैः कतिपयेरेव पथितस्य अरैरिव ।
 अगन्ता वाङ्मयस्ये ह गेयस्येव विचल्यता” भावः

गीत सेवने आ०आ०सक०सेट् । गेवते अगेविट् । अदित् अजि-
नेवत । जिगेवे । [जिगेवे अदित् अजिगेवत् । गेष्वाः ।
गीष्वा अन्वेपथे आ० आत्त० सक० सेट् । गेपते अगेविट् ।
गीष्वा पु० गेव-वा० न । १पर्वणि अन्वो (गाटि) श्वययभेदे
‘तस्यक् च वाम च गेष्यो’ जा०उ० ‘तस्य क् च वाम
च गेष्यो पृथिव्यादुक्तकथये पर्वणी’ भा० ‘तस्य यदूप-
मस्य तद्रूपं यौ गेष्यौ तावस्य गेष्यौ’ जा०उ०

गीष्वा लि० गै-इणु च । गायते सि०कौ०
गीह न० गौ गयोशो गन्वर्वौ वा ईहः ईप्सितो यत् । गृहे ।
‘जामयोर्यानि गेहानि’ ‘एताभ्यापि सतां गेहे नोष्ण-
द्यान्ते कदाचन’ मनुः । ‘त्वह्ना गेहं भटिति वसना
मञ्जु कृञ्जं जगाम’ पदाह दू० ‘गेहदाहेऽन्वये’ जामवते
पुरोडाशः ‘कात्या०श्री०२५।४।१६ । ‘यजमानस्य निवास-
गृहदाहेऽस्मिन् गृहदाहे वा जामवत्प्राणाग्निस्तद्दिग्ग पुरो-
डाशः निर्वाप्य इत्यर्थः’ कर्कः ।

आभिभेदादिना गेहानां नामभेदा हेमचन्द्रे च
दर्शिता यथा
‘प्रासादो देवभूषानां हर्षन्तु धनिनां षड्हम् । मठाव
श्यावसथाः स्युः शालप्रतिवेश्जानि । पर्यशाकोटजस्यै-
व विहारो जिनसङ्घानि । गर्भागरे प्रवरको वासोकः
शयनाश्रयम् । भास्वगारं तु कोपः स्याच्चन्द्रशाला शिरो
गृहम् । कुप्यशाला तु सन्धानी कायमानो तृतीयकसि ।
होलीयन्तु हविर्गेहं प्राग्वंशः प्राग् हविर्गृहात् ।
आवर्षयं शान्तिगृहमास्थानगृहमिन्द्रकम् । तैलशा-
ला यन्मन्त्रमरिष्टं स्रतिकामगृहम् । सुदशाला रसवती
पाहस्थानं मन्डानसम् । हस्तिशाला तु चतुरं वाजि-
शाला तु मन्दुरा । सन्धानिनी तु गोशाला चिल-
शाला तु जालिनी । कुम्भशाला पाकपुटी तन्तुशाला
तु गर्जिका । नापितशाला वपनी शिल्पा खरकृटी-
च हा । आवेशनं शिल्पशाला सलशाला प्रतिश्रयः ।
आश्रमस्तु सनिस्थानसुपद्मस्तनिकाश्रयः । प्रया पाणीय-
शाला स्यात्तुला तु मद्रिरागृहम् । पक्षः शवरावासो
धोपस्वामीभोरपक्षिका । पग्यशाला निषद्याडो हृष्टा विपथि
रापथः । वेश्याश्रयः पुरं वेशो मण्डपस्तु जनाश्रयः’ ।
ततोऽख्यर्थे इति । गेहिनं मद्रपं मस्य वः । गेहयत् गृ-
हस्वामिनि स्त्रियं डीप् । गेहं गेहकत्वं साध्यतया-
ऽख्यस्याः इति डीप् । भाष्यायाम् ‘मद्गेहिन्याः प्रिय
इति वसे ! चेतसा जातरेच’ नैप०

गीहैस्त्रिभिन् लि० गेहे एव खेडते खेड-इति पाले० व० ।
षड्हासक्ते युद्धादावनासक्ते कापुत्रे । युक्कारोक्षादित्वाद्
अस्य आद्युदात्तता ।
गीहेदाहिनं लि० गेहे दहति दह-इति पाले० व० । कापुत्रे
एवं गेहेरिजितान् गेहेष्याड गेहेनेहिनं गेहेहप्र
गेहेष्ट इत्येतेऽपि पाले० व० । कापुत्रे आद्युदात्तता च
गीहेशूर पु० षड्इयव शूरः पालेऽसितादि व० । कापुत्रे
युक्कारोक्षा० आद्युदात्तता [अमरः ।
गीहोपवन न० गेहसमीपस्थसुपवनम् । गृहसद्विजटोपवने
गीह्या लि० गेहे भवः गेहाय हितं वा वत् । १गेहभवे २गेह
हिते च । ‘यस्य धातुरदधा मत्स्यायामक्तं चिज्जते
गेहम्’ ऋ० १।२०।७
गी गाने आ०पर०सक०अभिट् । गायति । आगासीत् । जनौ
जगतः । गीयते गेवं गानं गीता गीतः गीतिः । गा-
त्रकः गायनः गाथा गातृम् । नापवति जिगीषति ।
‘यथोऽपि तावत् प्रभवामि गातृम्’ नैप० ‘गेवे केन वि-
गीतं वाग् ? रघुः । ‘तत्र च गाथा गावन्ति शान्ना
परमवच्छुना’ भा० व० । ७८२ ‘गीतज्ञो यदि नीतेन
नामोति परमं पदम्’ वाच० ‘जयोदारणं वाङ्मोर्गाप-
यासाय किञ्चिरान्’ रघुः ।
अनु+पसाद्गाने । अनुगायति ‘काचिदक्षितपद्ममरागम्’
अभि+आभिसृष्ट्येन समन्ताद् गाने ‘राजधानीषु राज्ञां च
समाजेष्वभ्यगायताम्’ रामा० आ०
अव+निन्दने अवगीतम् ।
उद्+उञ्जगाने । ‘उद्गायताभिश्चरति किञ्चराणाम्’ कुमा०
‘उद्गीयमानं वनदेशताभिः’ रघुः ।
उप+समीपगाने । ‘शिवप्रथिव्यै रूपगीयमानमनेह तन्म-
ख्यमभिप्रधानं’ शङ्करदिश्वजयः । आधिक्येन गाने
च ‘निवृत्ततर्पे रूपगीयमानात्’ भाग० [गमेष्वपि] मनुः ।
नि+निश्चयेन गाने । ‘तथा च श्रुतयो बहुप्रोनिगीताश्च
परि+समन्ततो गाने । ‘तस्य कर्माग्युदारार्थं परिगी-
तानि स्वरिभिः’ भाग० १।१।१७ ‘अविभिः परिगीतानि
कन्दोभिश्च पृथक् पृथक्’ गीता
प्र+प्रकर्षेण गाने । ‘यावत् कीर्तिर्मनुष्यस्य पृथक् बोके
प्रगीयते’ भा० उद्यो० १।२८४
वि+निन्दने । ‘सृगया न विगीयते ऋषेः’ विगीयसे(केतक !)
मन्वाद्येहदाहना’ नैप० विविधगाने च । [गायकैः ।
सम्+सस्यन्गाने । ‘सङ्गीयमानसत्कीर्तिः सङ्गीभिः सुर-

गैर लि० गिरौ भवः अण् । पर्वतभगे स्त्रियां ङीष् । सा च (विपश्चात्) रत्नानीडव रत्नमा० (गैरमाटि) उपधात्तभेदे न० षन्दाधिच०।

गैरकं वूल न० नीलकण्ठताजकोक्ते वर्षलग्नकासिक पङ्कयोगभेदे तद्व्युत्पत्तिरिति तत्रोक्तं यथा

“वस्त्राधिकारः स्त्रियां हि गुभोऽवाऽध्यगुभोऽपि वा । केनापि दृश्यमूर्तिश्च स नून्याध्वग इत्यने । कन्ना-
य्यैश्वोरित्यभावे नून्याध्वगः शशी । उच्चादिपदगुण्यात्वा
च्चेत्यशाबोऽस्ति केनचित् । यद्यन्यच्च प्रविश्याथः स्वभो-
न्वस्येत्यगालवान् । गैरकं वूलसेतसु पदोनेनाशुभं
कृतम् । उदा० । लिपुसे सुस्वामिति प्रज्ञे सिंङ्कलम्
रविः क्रिये । अष्टांशैः, सुस्वपः कुम्भे भौभोऽंशैः रवि-
भिस्तयोः । इत्यशाबोऽस्ति तलेन्दुः कन्यायां चरमेऽं-
शके । स्त्रियादिपदहीनस्य नेत्यशाबोऽस्ति केनचित् ।
स्त्रियाङ्गेन शशिनोऽन्यत्वेनेत्यशाबत् । गैरकं वूल
मन्वेन सहायास्त्राभदायकम्” । प्रभो० गैरकं वूलमप्यल

गैरायण पुंस्त्री गिरौ गौत्वात्पत्तम् अन्ता० फञ् । गिरिगो-
त्वात्तत् ।

गैरिक्क न० गिरौ भवम् ङञ् । (गैरमाटि) उपधात्तभेदे तद्गु-
त्वादि भावप्र० ङञ् यथा । “गैरिक्कं रत्नधातुच गैरेयं
गिरिजं तथा । सुवर्णगैरिक्कं त्वन्यत् ततो रत्नतरं
चि तत् । गैरिक्कद्वितयं स्त्रियं मधुरं त्वरं हिमम् ।
चक्षुषं दाहृषिसासकफाङ्काविषायकम्” [राजनि०।

गैरिकाञ्च पु० गैरिक्कनिवाचि पुष्यस्य । जलमधुके इजे ।
गैरिय न० गिरौ भवम् ङञ् । शिलाजलनि अमरः । (गैरि-
माटी) स्त्रियाते उपधात्तभेदे भावप्र०।

गौ पुंस्त्री गच्छत्यनेन गम-करणे ङो । १ स्त्रियात्तस्त्रियाते पशुभेदे
इत्यस्य यानसाधनत्वात् स्त्रीगव्याश्च दानद्वारा स्वर्गगति-
साधनत्वाच्च तथात्वम् । गतिसाधनतया तस्य तथार्थत्व-
योगेन दौर्गन्तव्येऽपि योगरूढत्वम् । एतेन दर्पणकता
“व्युत्पत्तिव्यस्य सुखार्थत्वे गौः श्रुते इत्यत्रापि
उच्यते स्त्रियात् “नमैर्दोः” इति व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य
वचनकावेऽपि प्रयोगात्” इति यदुक्तं तत् प्यामादिकमेव
नमैर्दोः इत्युच्चादिप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वानियमात्
“ताभ्यामन्वतोऽथादयः पा० छत्वे जथादीनां अपादा-
नसंप्रदानभिस्त्रार्थत्वनिवन्नात् काल करणार्थकङोप्रत्ययेन
व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य प्रयनकावेऽपि गतिसाधनस-
ङ्ख्ययौववाचकत्वात् कथोपधायकत्वनिवन्ने याना-

सनयनादीनामपि गतिप्रयनादिपिनमकावे तच्छब्द-
वाच्यतानुपपत्तेः । गच्छते प्रायते अनेन करणे, शीघ्रं
गच्छति कर्त्तरि वा ङो । २ रङ्गौ किरणे तस्य शीघ्र
गाभित्वात् चाक्षुषज्ञानहेतुत्वाच्च तथात्वम् स्त्रियादिकिरण
संपर्कं विना चाक्षुषज्ञानाबन्धनात् रङ्गोऽनिसाधनत्वात्
तथात्वम् । ३ वज्रं ङङ्गीरके तस्यापि कठिनद्रव्येऽपि
गतिमत्त्वात् तथात्वम् । कर्मणि ङो । ५ स्वर्गे कर्मणि
गन्वमानत्वात् तस्य तथात्वम् मेदि०। ६ चन्द्र विभः
कर्मिभित्त्वोक्तगमनात्तस्य तथात्वम् ७ स्वर्गे ङोमेधयश्च
भानुदीक्षितः । स्वर्गस्य शीघ्रगतिकत्वात् अर्चिरादि-
जघिष्ठाहतया आतिवाङ्कित्वात् तथात्वम् । “संवत्स-
रादादित्यमादित्याञ्चन्द्रमसम्” आ० उ०। आतिवाङ्कित्यङ्गे
६५। १० इत्यम् ८ लघ्वमनाशौचधे राजनि०। तस्य गोभा-
नकत्वात् तथात्वम् । करणे ङो । १० नेले स्त्री तस्य
चाक्षुषज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम् । कर्त्तरि ङो ।
११ वाचे स्त्री तस्य शीघ्रगतिकत्वात् तथात्वम् । कर्मणि
ङो । १२ दिशि स्त्री दिशां पलायनकावे गन्वमान-
त्वात्तथात्वम् । १३ वाचि स्त्री तस्याः ज्ञानहेतुत्वात्
तथात्वम् । आधारे ङो । १४ भुवि स्त्री तस्याः गमना-
धारत्वात् तथात्वम् १५ जले च स्त्री व० व० केचित् तस्य
निष्कगतित्वात् १६ पशुपाले अमरः १७ वातरि १८ लो-
मनि भानुदीक्षितः । १९ वराशौ २० नवसंख्यायाम्
गोभूमेर्नवसंख्याकत्वात् आकाशे सदागतिसदृश्याणां
नवत्वाद्वा तत्संख्यासाध्यात् तथात्वम् । २१ पुलस्यभा-
यौवां गविजातशब्दे २५६६ पु० इत्यम् । ज्ञानहेतुत्वात्
२२ इन्द्रिये गोचरः । पदान्नाङ्कितस्योपसर्जनस्य समा० सुखः
शीतगुः सहजगुः । अस्य उत्तरपदस्यत्वे तत्पुङ्गे च
समा० पुंसि परमगवः स्त्रियां पिप्वात् ङीष् दुग्धगर्वा
गोः पुरीषं मयट् । गोमय (गोवर) स्त्रियाते पदार्थे न०
गौर्विद्यतेऽस्य स्त्रियि गोमिन् । मटप् । गोमत् गोविशिष्टे
गोस्त्रास्त्रियि च लि० स्त्रियां ङीष् । गोः स्थाने गोष्ठ-
गोगोष्ठ गोस्थाने न० गोमांसगुचा भावप्र० ङञ् यथा
“गोमांसं तु शुचं स्त्रियं पिप्वाच्चेन्नविष्वक् नम् । इहृषं
वातकृत् वल्लमपय्यं पीनसप्रभुत् । गौरिदं यत्
“आन्तोवि प्रत्यये” पा० अवादेशः । मय्य गोदुग्धादौ
भावप्र० तद्वाच्युक्तं यथा
“मय्यं दुग्धं विशेनेष मधुरं रसवाकवोः । शीतं
कान्यपुत् स्त्रियं वातपित्ताकनाशनम् । दोषधातुवच-

कोतः किञ्चिदुक्तेदकरं गुरु । अरासमकारोणाणां
 गान्निहत्तु सेविनां सदा । श्रीरवर्गशब्दे २२७७ प्र०
 विवृतिः । गव्यदधिगुणाः भावप्र० उक्ता यथा
 'गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वन्महत् रचिप्रदम् । पवित्रं
 दीपनं हृद्यं पुष्टिजन्यं पवनापहम् । उक्तं दधानशेषाणां
 मध्ये गव्यं गुणाधिकम्'
 "तद्धृत्तनीतगुणाः" ततोक्ता यथा
 "नवनीतं क्षितं गव्यं दृष्यं वर्षवसान्निहत्तु । संपाहि
 वातपित्तासृक्कृम्यार्शोऽदितकासहृत् । तद्वितं बालके
 दृष्टे विशेषाददृष्टं त्रिशोः"
 तद्वृत्तगुणाः भावप्र० उक्ता यथा
 "गव्यं दतं विशेषेण चक्षुष्यं दृष्यमग्निहत्तु । स्वादुपाक-
 करं भीतं वातपित्तकफापहम् । निधाकावगठकान्त्योज-
 क्षो जोष्टिककरं परम् । अलक्ष्मीपापरशोन्नं वयसः
 स्यापकं गुरु । बल्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम् ।
 सुगन्धं रोचनं चारुं सर्वाङ्गेषु गुणाधिकम्"
 तन्मूलगुणा भावप्र० उक्ता यथा
 "गोमूलं कटु तीक्ष्णोष्णं चारुं तिक्तं कषायकम् । कृष्ण-
 दीपनं मेध्यं पित्तकान्तकवातहृत् । शूलगुल्मोदरानाह
 कण्डू क्षिपुस्वरोगजित् । किन्नासगदवातामर्षाहृत्
 कृशनाशनम् । कासश्वासापहं शोथकासनापायु-
 रोगहृत् । कण्डू किन्नासगदशूलसुखाक्षिरोगान् शूल-
 भातिसारमरुदाभयमूलरोधान् । कासं सकृत्तठर
 क्रिमिपाण्डुरोगान् गाभुलमेकमपि पोतमपाकरोति ।
 सर्वेषु च मूत्रेषु गोमूलं गुणतोऽधिकम् । अतोऽ-
 विशेषात् कथने मूलं गोमूलमुच्यते । श्रीहोदरशास
 कासगोधवर्षापहापहम् । शूलगुल्मरुजानाहकाम-
 नापायुरोगहृत् । कषायं तिक्ततीक्ष्णं प्ररणात्
 कर्षणमूलनुत्" ।
 तत्र शौरभ्याम् "पक्षे गौरिव सीदति" भा०वि० १६१।
 "यथा गौर्भवि चाफला" मनुः "गोमूलवत् विहितः कल्पः"
 प्रा०त० विन्ना० वाचि "पञ्चमगवीशुक्लेषु चाजामरीत्"
 मन्नि "मं योदूतपतङ्गपुङ्गवगवीशैवङ्गवीनं रसात्" नैष०
 नेलाटिषु "गोमध्यमध्ये ! मृगगोधरे ! हे बृहन्नगोभू-
 षणकिङ्करापाम् । गार्देन गोधन्विस्वरेषु मत्ता
 मृच्छन्ति तोकर्षयरीरभक्षाः" शौरः । "गानाससारां
 रघुरव्येषु" रघुः "क्षिप्रारोघाङ्गनस्यथेन गाम्"
 काशः । हितादौ अत् । गव्यं गौहितादौ भुवि पदान्ते

गोमध्यस्थ अतिपरे पररूपं गोऽप्यं प्रकृतिवद्भावश्च गो
 अप्यं अतिपरे वा अथवा गवापाम् । अथशब्दे परे
 गवाश्चादि० इत्येकवद्भावः । गवान्मम् । [वैद्यक०
 गोकण्ट ५० गोः पृथिव्याः कण्ट १५ । (गोशुरी) सुपभेदे
 गोकण्टक ५० गोः भूमेः कण्टक १५ । १विकण्ट-
 तद्वृत्ते (वरचि) राजनि० २गोः सुरे च मेदि० शतलस्ये
 स्वपुटे ४वियमोक्षते हेमचः
 गोकर्ष ५० गौर्नेत्रं कर्षो यस्त्व । १वर्षे, "अथानि गोकर्ष-
 यरीरभक्षाः" इति शौरः । गौरिव कर्षावस्य । २व्य-
 तरे, ३वृत्तभेदे, ४गण्यदेवताभेदे, ५अनाभिकाशुतविसृ-
 ताकृत्माने, शैवे ६तीर्थभेदे च मेदि० । ७वृत्तभेदे ।
 "गजेन्द्रकर्ष ! गोकर्ष पाणिकर्ष ! नमोऽस्तुते" भा०शा०
 २८६ अ० "महाबलश्च गोकर्षे" आगमः "गोकर्षे
 भद्रकर्षी स्यात्" देवो गोता "ततोऽभिन्नञ्च भगवान् केव-
 लांस्तु लिगर्त्तकान् । गोकर्षांस्त्वं शिवसेतं साक्षिभ्यं यत्
 भूर्जटेः" भाग० । दकाशेख्ये शिवसिद्धभेदे च "गोकर्ष-
 भारभूतेशो तत्कर्षी परिकीर्त्तितौ" काशीख० १२२५० ।
 गोकर्षी स्त्री गोः कर्ष इव पत्न्यस्याः गौरा० स्त्री । सूत्री-
 वतायाम् अवरः । [अथोपहृत्वात् न सुखः । गवादी
 गोक्री स्त्री गौरैव स्मार्थे क । "केऽणः" पा०सूत्रे पूर्वकारेण
 गोक्रीमुख ५० भारतवर्षस्य पर्वतभेदे "भारतेऽप्यस्मिन्
 वर्षे सारिखैलाः सन्ति बहवः । पलयमङ्गलस्यस्य इत्युप-
 क्रमे "नीलो गोक्रीमुख इन्द्रकीलः कासांगरिरति चा-
 न्ये च गतसहस्रयः गैलाः" भाग० ५।१६।१५।१७ स्त्री०
 गोक्रीराटिका स्त्री गो वाचं किरति क-क तथा सती
 अटति अट-ण्वल् । सारिकायाम् खगभेदे हेमच० ।
 गोक्रीराटा स्त्री गोक्रीरा वाचीक्रीरा सती अटति अट
 अच् गौरा० स्त्री । सारिकायाम् राजनि० ।
 गोक्री(कील) पु० गोः पृथिव्याः कील इव । १मसुते २वृत्ते च
 हारा० । पृषो० सुखमध्यः तत्कार्ये हेमच० ।
 गोकुलं न० इत० । गोसमूहे । "यामान् वा बृहन्नगुलान्"
 भा०व० १७।१७।७६ गवां कुलमत्त । २गोठे "गोकुले कन्दु-
 शाहवां तैलवन्तं सुयन्तयोः । अमीमांस्यानि शौचाग्नि
 स्त्रीषु वःसाहरेषु च" ति०त०शाता० । मधुराप्रुष्याः पूर्व-
 दक्षिणस्ये यमुनापारवर्तिनि प्रजास्ये ३मन्दगोप
 वासस्थाने च "काशेन प्रजता तात ! गोकुले रामकेशवौ"
 जानुभ्यां बृह पाण्डिभ्यां रिङ्गमाथी विजसुतः" भाग०
 १०स्क० । सोऽभिजनोऽस्य अथ तस्य बह्वन्ते सुक् । पिता-

दिक्कमेव तद्वाचिजनेषु चार्थे प्रयोगे क्वचित् एकार्थेऽपि
युक्तम् । “गोचं विकृष्टस्यपनेत्यति गोकुलं च” भा०
२।८।१२ “गोकुलं गोकुलवाचिजनम्” श्रीधरः

गोकुलिक लि० गोर्नेत्यस्य कुलः संस्थानमत्र । १।केरि। गवि
पङ्कस्यनद्यां कुलिकः लडरव । २।पङ्कस्यनद्युपेक्षके च
भेदि०।

गोक्षत न० २त० । गोपये २नया चरिते लि० ।

गोक्षोडक पुंस्त्री गवि खोड इव कायति कै-क । सुसुगोक्तं
प्रदक्षगभेदे कपोतादिगणे “कुलिकुगोषोडकेत्या-
द्युक्ता “प्रददाः” इत्युक्तं सुसुतेन ।

गोखा स्त्री गां भूमिं खनञ्जनया खन-ञ्ज । नखे पाठा-
नरे क्रोडादिषु पाठात् स्नाङ्गत्वेऽप्युपसर्जने न डीष्

गोशु(शु)र पुंमांः पृथिव्याः शु(शु)र इव । खनामख्याति
शुपभेदे । तत्पयययुष्वाद्युक्तं भावप्र०

“गोशुरः शुरकोऽपि स्यात् लिक्कष्टः स्याडकष्टकः । गो-
कष्टको गोशुरको वनगृह्णाट इत्यपि । नृखं कथाश्च
दंडा च तथा स्याद्विष्णुगन्धिका । गोशुरः शीतलः
स्याडुर्वलकट्टु यस्तिथोधनः । नधुरो दीवगो इष्यः प्रुटि-
दश्चाङ्गरोरुरः । प्रनेहश्चास्यार्थःकच्छुद्दुद्रोग वात-
वृत्” ।

स च लघुपञ्चमूखान्तगतोदगमूखान्तगतश्च यथाह तत्रैव
“शान्तपथीं प्रुत्तिपथीं वासार्थीं कष्टकारिका । गोशुरः
पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् । पञ्चमूलं लघु स्याड
वत्यस्यत्तानिनापहम् । नात्पृष्णं हं ह्यर्थं पाहि च्वर
श्वाराशुरोपकुत्” “उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलस्यदा
हृतम् । दशमूलं लिदापत्रं श्वारकाशशिरोरुजः ।
तन्द्रायोधञ्चरानाहृपार्थपीडाऽरुचोहरेत् ।”

गोशुरिः इकारान्तोऽपि तत्कार्यं शङ्करपृषोऽद्यु ।

गिगोयुग न० गवोर्हित्वम् गो-हित्वे गोयुगच् । गवोर्हित्वे ।

गोगोष्ठ न० गोः स्थानम् गा+स्थाने गोठच् । गवां स्थाने ।

गोगुष्टि स्त्री गोगुष्टिः आत्मा सवासि परनिपातः । सङ्ग-
प्रकृतायां गवि शि०को०।

गोघ्नत्वि पु० गोर्जातो घ्नन्विः । १।केरि। गोर्घन्विर्यत् ।

गंघस्थाने । २।गोर्घन्विरिय । गोर्जिङ्गकोपधौ भेदि०।

गोघ्न लि० गां हन्ति हन-ञ् इत० । गोहन्ति । तद्भवतं
मनुना दर्शितं यथा

“उपपातकथंयुक्तो गंघोपाश्च यवान् पिबेत् । जत-
वायोऽधीशो चर्षया तेन संहतः । चक्षुर्वाक्यमनीयाद-

शारवणं सितम् । गोमूलेषु चरेत् स्नानं द्वौ माघौ
नियतेन्द्रवः । दिवातुगच्छेत्तानास्तु मित्रसूक्तं रजः
पिबेत् । युष्मभित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं यसेत् ।
तिष्ठन्तीष्वर्तुतठेत्तु मज्जनीष्वयत्तुमजेत् । आशीनास्तु
तथाशीनोनियतोवीतमत्सरः । आदुराभभिषक्तं च
चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितं पङ्कमत्तं वा सर्वेतापै-
र्विभोचयेत् । उष्ये वर्धति शीते वा माचते वाति वा
भयम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ।
आत्मनो यदि वाच्येणं नृहं चेत्ये स्वयेऽथवा । भ-
यन्तीं न कथयेत् पितृन् चैव पत्सकम् । दनेन वि-
धना यस्तु गोह्नोगामतुगच्छति । स गोहृत्याजतं पापं
त्रिभिर्षानैष्वप्योहति । इषभैकादशा गाश्च दद्यात् कुच-
रितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्य वेदविद्गोत्रिवेदेयेत् ।
“गोह्नवत् विहितः कस्यचान्द्रायणस्यार्थि वा” प्रा०त०
श्रुतिः । गोहृन्त्येऽसौ सत्यादाने क । २।अतिथिभेदे
तस्याममने हि मधुपर्कार्थं गोह्ननं विहितम् “महोच्चं
वा महाजं वा त्रोलिवाय प्रकल्पयेत्” इति श्रुतेः
कसौ तु तद्विधेयः “मधुपर्कं पशोर्बधः” इत्यादिव्यु-
राधे कश्चिज्ज्वेदु तस्योक्तेः ।

गोघ्नत न० गोः घृष्टिष्या इतमिव ग्रस्य पोषकत्वात् । १।घृष्टि-
जसे लिक्का०। इत०। २।गव्ये इते च

गोचन्दन न० गोशीर्षाख्यं चन्दनम् गा०त०। गोशीर्षाख्ये च-
न्दने “गोचन्दनाशोह्निकामधुक्तमार्जिकं मधु । सुपर्ण
मिति संयोगः पेयः सौभाग्यमिच्छता” इत्युतः

गोचर पु० गायः इन्द्रियाणि चरन्त्यसिन् न्-अच् । १।इन्द्रि-
यवेदे रूपरसादौ विषये । एकैकेन्द्रियविषयाश्च यद्वाट-
यक्षत्र त्रोलस्य शब्दो विषयः, एवं त्वचः स्थयः, नेत्रस्य
रूपम्, जिह्वाया रसः, घ्राणस्य गन्धः । २।ज्ञानमाल-
विषयेऽपि “सऽसत्संशयगोचरोदरी” नैष० “श्वयाङ्-
मनसगोचरम्” वेदा०शा० गोचरत्वं ज्ञाननिष्पत्ता
विषयता वा च स्वरूपसम्बन्धविषयः । कर्त्तरि ङच् ।
३।भूमिचरे लि० गायचरन्त्यसिन् अच् । ४।गवां प्रश्ना-
रवनादौ, “उमारताः पश्चिमरात्रगोचरान्” किरा०
५।गन्तव्यदेशे “इन्द्रियाणि हयानास्तुर्विषयांस्तेषु गोचरान्”
कठोप० ६।देशमाले, “ज्ञानमक्षि समस्तस्य जन्तोर्विषय-
गोचरे” देवीमा० ७।गवां व्योमगतिमतां पञ्चास्यां
चरः भावे अच् । गतिभेदे च “गोचरे वा पितृगने-
वा वे अहारिदस्य चकाः” उद्यो० सनिभित्तदा-

ऽस्यस्य अच् । ऽज्योतिषोक्ते जन्मराश्विनघ्नोषु तसत्
स्थानेषु ऽस्योर्द्विपङ्कनमनानिसस्युभाशुभनिरूपणे ।
ऽज्योतिषोक्ते गोचरस्युत्पत्तौ वामनेष दक्षिणनेषादिकं
च सु०चि० पो०धा० उक्तम् यथा

‘सूर्यो रथान्ते खडुगेऽग्निमन्दे शिवाद्योभीभयनी
तमश्च । रथाङ्गयोर्नाभयरे गुषान्ते, चन्द्रोऽम्बराब्धौ
गुषानन्दयोश्च (१) । जामाटने चाद्यगरे रथान्ते नमहवे,
सोद्विगरेऽम्बराने । रथाङ्गयोर्नाभिवधौ खनागे साम-
ब्धये, देवगुहः शराब्धौ (२) । इत्यन्ते नवागे द्विगुषे
शिवाग्नी, शुक्रः कुनागे द्विगोऽस्मिन्नुपे । वेदान्तरे पञ्च-
निधौ गजेधौ मन्देगयोभीभुरने शिवाग्नी (३) ।
क्रमाच्छुभो विद्म इति पद्यैः स्यात्पितृः सुतस्थान
न वेधमाहुः । इदोऽपि खेटो विपरीतनेषाच्छुभो
द्विकोषे शुभदः सितेऽजः (४) । सजन्मराशेरिह वेध-
माहुन्त्ये पद्याधिष्ठतराशितः सः । हिमाद्रिविन्ध्या-
न्तर एव वेधो न सर्वदेशेष्वित काश्यपोक्तिः (५) ।
जन्मर्षं निधनं पद्ये जनिमतो चातः, क्षितिः श्रीर्व्यथा
चिन्ता सौख्यफललदौख्यस्तयः सुमीननाथः सुखम् ।
जामोपाय इति क्रमात्तदशुभध्वस्यै जपः स्वर्णगोदानं
शान्तिरथोपहं त्वशुभदं भो बोध्यमाहुः परे (६) ।
पापानःपापयुक् द्यूने पापाचन्द्रः शुभोऽप्यसत् ।
शुभांशे चाधिभित्तांशे सुदृष्टोऽशुभोऽपि सत् (७) ।
सितासितःदौ सदृष्टे चन्द्रे पद्यौ शुभाशुभौ । व्यत्यासे
चाशुभौ प्रोक्तौ सदृष्टेऽजवलं त्वदम् (८) । वज्रं
शुक्रं, ऽजं सुसक्ता, प्रवालं भौमे, ऽगी गोमेष्टमाकीं सुनी-
लम् । केतौ वैदूर्यं, सुरौ पुष्पकं चो पाषिः, प्राङ्मा-
गिक्यमर्के तु मध्ये (९) । माणिक्यसक्ताफलविद्गुमाणि
गारुडतः पुष्पकवज्रनीलम् । गोमेद्वैदूर्यकमर्कतः सूर-
जःन्यधोऽस्य हरे सुपर्णम् (१०) । धार्यं राजायर्त्तकं
राहुकेत्वोरोधं शुक्रन्दोश्च, सक्ता सुरोस्तु । कोहं
मन्दस्थारभान्तेः प्रवालं ताराजन्मर्षास्मिन्तराशितः
स्यात्” (११) । सूत्र० चि० ।

“अथ गोचराकारणं व्याख्यायते तत्र जन्मराशितः
प्रोक्तनिधिसंस्थानस्थितेदानीन्तनपङ्कवशेन शुभाशुभ-
निरूपणं गोचर इत्युच्यते तत्र पद्यार्षा गोचरफलं
शुभाशुभरूपस्यजातिकाहमेनेन्द्रवज्रया चोपजातिका
पूर्वाहंन चाह सूर्यो रथान्ते इत्यादौ सर्वोद्विगोविभा-
ष्यैकवद्वतीति समाहारइह एकवचनान्तः । शिवाद्यो-

रित्यादावितरेतरकोमहन्तः सजन्मराश्यादित्यादिकु त्वंनल-
सागमशासनमिति सुसभाशोध्यैः एवं सर्वत्र व्याख्येयम् ।
अत्र चतुर्थश्लोकेनाम्यः सजन्मराशेरिति पञ्चमश्लोकस्य
पदमन्त्याङ्गार्थम् । तत्र सूर्योपहः सजन्मराशेः रथान्ते
क्रमाच्छुभो विद्मश्च स्यात् । सूर्यः सजन्मराशेः शका-
शाद्यदि पठस्थाने तदा शुभम् अतः जन्मराशेर्द्वाद्दशस्थान-
स्थिताश्चेदन्ते पद्याः सुतदा विद्मः शुभोऽप्यशुभफल-
दाता अत्र शनैश्चरस्य सूर्येऽप्यत्र नमहोनाङ्गीकार्यः यतः
पितृर्जनकस्य सुतसम्बन्धिनं वेधं नाहुः सुतस्थापि पितृ-
सम्बन्धिवेधं नाहुः । तथा खडुगे जन्मराशेर्दशमे सूर्यः
शुभसदृशस्थानस्थिताश्चेदन्ते पद्याः शनिवर्जिताश्च सुतदा
विद्म इत्येवं श्लोकस्यं सस्यगव्याख्येयम् । तथा अग्नि-
मन्दे तृतीयनवमयोः, शिवाद्योरेकादशपञ्चमयोः सूर्यः
क्रमाच्छुभो विद्मश्च श्रेयः उक्तञ्च नारदेन “शुभोऽर्को
जन्मतस्त्रयादशपञ्चसु विध्यते । जन्मतो नवपञ्चान्मध्य-
गैर्व्यार्त्तकिसदा” । अथ भौमेति । भौमशभो तयो
राहुश्चेति पद्याः सजन्मराशितः रथाङ्गयोः पश्य-
स्थानयोः क्रमाच्छुभा विद्मश्चेत्यर्थः परन्तु शनेः सूर्य-
वेधो नास्तीत्युक्तमेति । यदाह वसिष्ठः “त्रिपष्टका-
दशसहितो धरासुतो रिष्कवर्गसुतसंस्थैः । दिनकर-
तनयोऽपि शुभो न विद्यते खेचरैर्विभोष्णकरमिति” ।
“शनिवद्राहुर्सेय” इति वचनाद्वाहोरप्येवमेवैव विचारः ।
राहोरप्यस्यत्वात्केतोरपि उक्तञ्च शार्ङ्गधरेण “रा-
हुकेतुफलं सर्वं मन्दवत्कथितं बुधैः । वेधोऽपि तद्देवो
क्रोयमवेधस्तथैव च ।” अथ चन्द्र इति जन्मराशितः
सजन्मराशौ दशमचतुर्थयोः, गुषानन्दयोस्तृतीयनवमयोः (१)
जामाटने एकादशाष्टमयोः, चाद्यगरे प्रथमपञ्चमयोः,
रथान्ते षष्ठहादशस्थानयोः नमहवे सप्तमद्वितीययोः
स्थानयोश्चन्द्रः क्रमात्शुभः विद्मश्च श्रेयः चन्द्रस्य बुधवेधो
वास्ति । उक्तञ्च नारदेन “विध्यते जन्मतोनेन्दुर्द्वान्द्या-
यारिष्कलिषु । खेष्टान्त्याम्बुधर्मस्वैर्विबुधैर्जन्मतः शुभः”
इति । अथ च इति जन्मराशेः द्विगरे द्विपञ्चमयोः
सजन्मराशे चतुर्थतृतीययोः, रथाङ्गयोः षष्ठनवमयोः,
नाभिवधौ षष्ठमप्रथमयोः, खनागे दशमाष्टमयोः, साम-
ब्धये एकादशाष्टमयोः स्थानयोर्द्वौ बुधः क्रमाच्छुभो वि-
द्मश्च श्रेयः । परं तत्र चन्द्रवेधो नास्ति यदाह नारदः
“शः स्यात्प्रवृष्टसावेपु जन्मतश्चेत् विध्यते । सुतस्य-
द्वाद्यादथान्त्यसंस्थितैरिन्दुजः शुभः” इति अथ देवगुह-

रिति जम्बराशितः शराज्जी पञ्चमचतुर्थयोः, (२) इत्यन्वे
 द्वितीयद्वादशस्थानयोः, नवाशे नवमदशमयोः स्थानयोः
 द्विषुषे द्वितीयतृतीययोः शिवात्मौ एकादशतृतीययोः ।
 देवशुद्धिर्हस्तितः क्रमाच्छुभो विद्वच्च श्रेयः उक्तञ्च
 नारदेन “जम्बरातः स्वाद्यगोभ्रद्रिष्यन्त्याष्टजम्बरातः
 जम्बराशेषु र्दः श्रेष्ठो पक्षैर्वादि न विध्यते” इति । अथ
 युक्त इति जम्बराशेः कुनामे प्रथमाष्टमयोः, द्विगे
 द्विषममयोः, अग्निरूपे तृतीयप्रथमयोः, वेदान्तरे
 चतुर्थदशमयोः, पञ्चनिधौ पञ्चमनवमयोः, गजेषु अष्ट-
 मपञ्चमयोः, नन्देश्योर्नवमदशमयोः, भातुरशे द्वाद-
 शममयोः, शिवात्मौ एकादशतृतीययोः स्थानयोः, (२)
 युक्तः क्रमाच्छुभो विद्वच्च श्रेयः यदाह नारदः “जम्बरा-
 दासुताष्टाङ्गान्यायेष्वष्टो न विध्यते । भाग्यो ज्ञानुष-
 म्नाद्यस्माद्धेयायारिपुत्रगैरिति” आसुतेत्वभिनिधावाकः
 सङ्गतेनाल्पभिनिधिरिति तेन प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थ-
 पञ्चमानां पञ्चाषानित्यर्थः । इदमन्नाकृतं यो यो पङ्कः
 रचन्प्रत्यादौ प्राक्पठितेषु स्थानेषु विद्यमानः स स
 पङ्कः शुभदः शुभस्थानव्यतिरिक्तास्त्वस्थानेषु विद्यमानः
 स स पङ्कोऽशुभफलदाता अतएवाह श्रीपतिः “सर्वे
 साभष्टस्थिताश्च अरिपुत्रकः कुजाशीं लिपट् ।
 प्राप्नो साद्यश्चमन्मवारिषु शमी खास्तारिचर्जं भृशुः ।
 धीधर्माक्षधनेन वाक्पतिरिति स्वाष्टाम्बुखस्यो बुधः
 श्रेष्ठो जम्बराहादि गोचरविधौ विज्ञो न चेत् स्वाष्ट-
 पक्षैरिति” । अर्थादेवानुक्तस्थानेषु शुभः स स पङ्कः । अत्र
 पङ्काणां विहितनिमित्तं स्थानफलानि विधिरले । तत्र
 रतेः । “स्थानं जम्बानि नाशयेद्द्विनकरः कुज्यात्, द्वितीये भयं,
 दुश्चिक्ये २ त्रयमातनोति हिन्दुकेऽ मानक्षयं यच्छति ।
 दैव्यं पञ्चमनः करोति रिपुका घटे ऽर्घ्या सप्तमे
 धीज्ञानरमनः करोति पक्ष्यां क्षान्तिक्षयं धर्मदगः ।
 कर्मविद्विजनकस्तु कर्म० गोविक्तामकदद्यायः११र्षस्थितः ।
 इत्यनाशजनितां नृपापदं यच्छति व्ययः२गतो दिनाकरः’
 चन्द्रसू-जम्बराशुन्दिरिति हिमशु, विक्तानायं द्वितीये दद्यात्
 इत्यं सङ्कशभवने कुञ्जरोमं चतुर्थे । कार्ये नायं
 तनवः षष्ठे गोविक्तामं च घटे द्यूने ० इत्यं बुधतिर-
 हितं षड्दसंस्थोऽपञ्चमसु । नृपभयं कुर्वते नवमः
 शशी दशमधामगतस्तु नृपत् सुखम् । विविधनायः११गतः
 कुर्वते धनं व्ययः२गतस्तु रजं धनसंख्यम्”

कुजसू-“प्रथमदशमः शीथीसुतः शरीररिजं भयं

अपयति धनं विक्तास्थाने तृतीयगतोऽर्घदः । अरिभ-
 वगतः पातालेऽर्घ्यां चिष्योति हि पञ्चमो रिपुः षष्ठ-
 गतः कुज्यां हस्तं रजं मदनं स्थितः । जननिता नि-
 धनदस्यः शत्रुवाधां शराजो द्विषति नवमसंख्यः कायधी-
 ज्ञानतीव । शुभमपि दशमस्यो कामः११गो भूरिक्ताभं
 १२व्ययभवनगतोऽधी व्याप्यनर्घादिनाशान्”
 बुधसू-“बुधः प्रथमगोभयं द्विषति वन्द्यमर्षे धने २ धनं
 रिपुभयान्वितं सङ्कशमचतुर्थे ऽर्घदः । अनिर्दृतिशरो
 भवेत्तनवः५गोऽरिः स्वानदः करोति मदनं स्थितो-
 वक्तुविधां शरीरव्यथाम् । अष्टमे शशितुते धनद्विधर्म-
 टगस्तु नृपतीं तनुपीडाम् । कर्म०मः सुखमनायः११ग-
 तोऽर्घं द्वादशे भवति विक्ताविनाशः ।

शुरोः-“भयं जम्बराशौ जनयति धनस्थोऽर्घमदसं तृतीये-
 ऽङ्कक्षेयं द्विषति च चतुर्थे ऽर्घविक्रयम् । सुखं पुत्र-
 ५स्थाने रजमपि च कुज्यादिरिः गृहे शुद्धीने ० पुत्रां
 धननिचयनायं च निधने ८ । धर्मदगतो धनद्विधर्मः
 स्वात्पीतिशरो दशमेऽभरपुत्रः । स्थानधनानि ददाति
 स चायेः११ द्वादशमस्तुमानसपीडाम्”

भृगोः । “जम्बराशित्यकरो भृशुजोऽर्घदोऽर्घे २ दुश्चिक्यः
 सुखकरो धनदचतुर्थे । स्वात्पुत्रदसनवः५गोऽरिः ग-
 तोऽरिद्विं शोकप्रदो मदनं गोनिधने ८ ऽर्घदायी ।
 जनयति विविधाश्वराश्च धर्मद न सुखकरो दशमस्थि-
 तस्तु युक्तः । धननिचयकरः स कामः११संस्थो व्ययः२भ-
 वनेऽपि धनागमं करोति”

शनेः । “वित्तक्षयं रगाग्निं दिनकरतनवो जम्बराशिं
 प्रपन्नो वित्तक्षेयं द्वितीये धनहरणकतं वित्तनाभं त-
 तीये । पातालेऽ गतुद्विं सुतभवनः५गतः पुत्रभ्रतार्थ-
 नायं घटे स्थानेऽर्घ्याभं जनयति मदनं ० देःधसंवातमा-
 किः । शरीरपीडां निधने ८ च धर्मद धनक्षयं कर्मणि १०
 दौर्भनस्यम् । उपान्त्यः११गो वित्तमनसंमन्त्ये १२ शनिर्द-
 दातीत्यपदहृष्टिः”

राहोः केतोच-“राहुर्जम्बरागतो भयं च कक्षं शीभाम्-
 मानक्षयं वित्तक्षयं शत्रुदुष्टं अपभयं चार्थक्षयं य-
 च्छति । सनायं कक्षं च वित्तमधिकं योजं विनायं
 षड्धां केतुस्तुफलमेव राशिषु वरेऽक्षं वन्ति गर्मादयः” ।

एतच्छुभाशुभरूपापङ्का अक्षयव्यगतासावा
 राशिव्यगता एवप्रराशेः कक्षं ददति वक्रिचस्तु
 प्राग्नाशेरित्वाह कक्षसाधनः “कक्षव्यगताः

खेटाः राशिसन्निगता यज्ञाः । एषुराशेः फलं दद्यु-
 र्बक्रो तद्विरतीतमिति" राशियज्ञं नक्षत्रस्याप्यु-
 क्तस्यम् । वसिष्ठोऽपि "भवनात्प्रगताधिप्यन्त-
 गताश्च गगनचराः । दद्युः परभवनफलं प्राग्भवनफलं
 च वक्रिता यत्न" इति । अन्वयः फलं नक्षत्रं तस्य
 सन्धः एकस्मात्प्रगतापरत्वं संक्रमणं सन्धरेणं राशि-
 सन्धश्च । तत्र सन्धज्ञानम् । "देवज्ञा कर्त्तव्योऽष्टाष्टौ ना-
 ष्टोऽङ्काः खण्डपाः क्रमात् । वक्र्याः संक्रमणोऽकादेः
 प्रायोऽकेत्यातिनिन्दताः" इति विवाहप्रकरणे वक्ष्यति
 पन्थज्ञत् । संक्रमणकाल एव सन्धकालः सर्वेषां यज्ञाणाम्
 "पटिलविष्वं यद्भुक्तिभक्त"मित्यादिना भास्करेणोक्तत्वात् ।
 तदेतदन्वयः संक्रान्तिप्रकरणे सप्रपञ्चं निरूपितं
 तत एवावधार्यम् । तत्र सूर्योदयज्ञाः देवद्वयज्ञेतिपद्यो-
 क्त वटिकोपसन्धिते नक्षत्रान्ते राश्यान्ते वा स्थिता
 जिगमिषितस्य नक्षत्रस्य राशेर्वा फलं प्रयच्छन्ति वक्रि-
 ष्यस्तु पूर्वोक्तस्योपसन्धिते नक्षत्रादौ राश्यादौ वा
 स्थिता भुक्तस्य नक्षत्रस्य राशेर्वा फलं ददति । तत्र भौ-
 माद्याः यज्ञाः यज्ञातिचारयोः प्राप्याशिकत्वं कियन्ति
 दिनाग्नि प्रयच्छन्तोऽहं वसिष्ठः "दशदिग्ं पञ्चदिग्ं
 त्रिपञ्चमतिचारयक्रयोर्दद्युः । भौमाद्याः पञ्चदिग्ं
 प्राप्याशिकत्वं च पञ्च सासार्थेति" भौमाद्याः सगत्या-
 यावता कालेन राशिं जहति ततोऽख्येन न्यूनाधिक-
 भावेन स चारः यदा चारसमये राशिं जहति सोऽति-
 चारः, वक्रं प्रसिद्धमेव । अथ वामवेधं शुक्लपक्षे चन्द्रवर्गं
 चोपजात्यन्तराहंमाह । इतोऽपि स्वजन्मराशेः सका-
 शान्तिस्थानस्थितोऽपि खेटो विपरोतवेधात् वाम-
 वेधात्कुम्भः शुभफलदाता । अथमर्थः येषु षष्ठदशमहती-
 यैकादशेषु स्थितः सूर्यः शुभफलदाता तद्भ्रुवाम्यदौ
 स्थानान्यशुभान्येव तत्र द्वादशचतुर्थनवमपञ्चमाश्वेष्वाग्नि-
 स्थानेषु स्थितः सूर्यस्तदैर्वाग्निफलदः स्याद्यदा प्राक्
 पठितैः क्रमेण षष्ठास्थानस्थितैः शनिवर्जितैः यज्ञैर्न
 विद्वः यदा तु विद्वत्तदा शुभफलदोऽपि षष्ठास्थाने
 शुभदो नैव स्यात् । अन्येषु स्थानेषु प्रथमद्वितीयषष्ठा-
 टमेषु स्थितः सूर्योऽग्निफलद एव । एवं चन्द्रबुधयोः
 षष्ठेन विद्वत्स्थानानीतिक्रमवेधयासवेधौ स्याताम् । भौमस्य
 तु लीग्येव शुभानीतराश्याशुभान्येव तत्र नवमपञ्चमद्वा-
 दशस्थानस्थितभौमस्याशुभस्य क्रमेण षष्ठादशहवीय-
 स्थानस्थैर्पदैर्वासवेधेन शुभत्वमेव । अन्येष्वशुभस्थान-

स्थितेष्वशुभस्य भौमः । एवं शनिराशुभे ततोऽध्येयाः
 सुरोरथे वनेव । तत्र तु प्रथममठस्थानस्थो शुभशुभ
 एव । शुक्लस्य तु नवस्थानानां शुभत्वात्तद्व्यतिरिक्तानि
 लीग्ये षष्ठपञ्चमदशमस्थानान्यशुभानि तेषामेव क्रमेण द्वा-
 दशद्वितीयचतुर्थस्थानस्थयज्ञानितवानवेधेन शुभत्वमेव ।
 अन्येषां तुत्तरपठितत्वात् स्थानानां शुभत्वादेव न वाम-
 वेधविचारार्हत्वमिति परिच्छिन्नोऽर्थः यदाह कश्यपः
 "अपि विद्वो यज्ञः कश्चिदददाति शुभं फलम् । वामवे-
 धविधानेन त्वशुभोऽपि शुभप्रदः । अतस्तद्विद्विष्वं मूलं
 विचार्यासत् फलं वदेत्" इति । वसिष्ठोऽपि "वेधसमन्वित
 अचराणां प्रतिगन्तुसत्फलं किञ्चित् । स्वव्यत्ययवेधवि-
 दानादपि शुभाक्ते शुभप्रदाः सततमिति" व्यत्ययवेधो
 वामवेधः । द्विकोष इति । सिते शुक्लपक्षेऽजन्मद्वी द्वि-
 कोषे द्वितीयनवमपञ्चमस्थानेषु स्थितः शुभदः अत्रापि
 क्रमेण षष्ठादशमचतुर्थस्थानस्थितैर्न वेधवर्जितैर्पदैर्न विद्वः
 इत्यपि ध्येयं उक्तं च नारदेन "शुक्लपक्षे शुभचन्द्रो
 द्वितीयनवमपञ्चमः । रिपुमृत्युसंख्यैर्न विद्वो द्वि-
 गमनेचरैरिति" यदि विध्यते तदाऽशुभफलद एव (४)
 अथ द्विवेधवेधे मतद्वयस्यजात्याह स्वजन्मेति ।
 इह द्विवेधवेधविधायन्ये नारदादयः । स्वजन्मराशेः
 सकाशाद्द्विवेधं वेधं क्रामिकं वामिकं चाहुः । तथा
 चोभयत्रापि नारदेन जन्मत इत्युक्तम् । अथ कश्यपादि-
 मतस्यते । स पुनर्द्विवेधोऽपि वेधोपहाधिततराशितो-
 च्येयः यथा सूर्यो जन्मराशेः सकाशात् पठस्थितः शुभः
 स सूर्यः स्वाक्रान्तराशितो द्वादशस्थानस्थितैः शनिवर्जितै-
 र्पदैर्न विद्वः तथा सूर्यो जन्मराशिद्वादशस्थोऽपि नेष्टः
 सः सूर्यः स्वाक्रान्तराशिपठस्थितैः शनिवर्जितैर्पदैर्विद्व-
 सत्तदा शुभफलद इत्यर्थः । अथैतस्यैव द्विवेधवेधस्य देश-
 विशेषविषयत्वमुच्यते । द्विमाद्रिपिन्ध्यानामानौ पर्वतौ प्रदे-
 शविशेषावस्थित्वा प्रसिद्धौ तयोरन्तराखवर्त्तन्येव देशे स
 द्विवेधोऽपि वेधोऽर्थः न सर्वदेशेषु द्विमाद्रिपिन्ध्यान्तराख
 बहिर्भूतसर्वदेशेषु द्विवेधोऽपि वेधदोषो नास्तीति कश्य-
 पस्य सनेवर्त्तन्येव । जन्मनक्षत्रादौ स्थानभेदे यज्ञ-
 फलमाह जन्मार्थ इत्यादि । "यज्ञस्यलगतो राष्ट्र्यसते
 चन्द्रभास्करौ । तज्जातानां भवेत्पीडा वे नराः शान्तिव-
 र्जितः ।" भार्गवोये विशेषोऽपि "यस्य राज्यस्य नक्षत्रे
 स्वर्भाऽरुपरज्यते । राज्यभङ्गं सङ्घर्षां मरणं चान्न
 निर्दिशेदिति" राज्यस्य नक्षत्रे अभिवेकनक्षत्रे यदा-

कदाचिद्वाङ्मनस्यमानस्यस्यपरममन्त्रेणैकमेव तदा-
 यं सन्निवृत्तकर्मिदंशः यदा तु मन्त्रभेदसादोपर-
 क्तमानस्यमेव फलनिर्देशः एवं राशिभेदेवपरक-
 मानराशिभेदेवैवम् । यतोऽस्माकते राशो दिग्देश-
 कासावरणादिभेदात् पश्यन्त्येव नास्ति । तदुक्तं
 सिद्धान्तशिरोमणौ "दिग्देशकासावरणादिभेदात् स्था-
 दिशोराशोरिति त्रुवन्ति" । एतदुपपत्तिभस्करेण स्वप-
 दोरेव निरूपिता चिह्नचरणैश्च तोडरानन्दे राशुचार-
 विद्यायै प्रपञ्चिता परन्तु राशुसाहित्यं विना पश्य-
 न्मानयनस्य शरसंज्ञितिमात्रित्य खण्डानयनविशिष्टस्यास-
 करत्वादिति साहित्यविषयैव राशोरपरकत्वस्युच्यते ।
 अतएवोक्तं वराहेश "तस्मिन् काले साक्ष्यमस्य
 तेनोपचर्यते राशुः । याव्योत्तरा शशितिर्गणिते ह्य-
 पचर्यते तेनेति" । अथ जन्मादिराशिफलस्युच्यते जनिम-
 न इति । चक्षुष्यास्त्रिद्विजन्मराशेरारभ्य द्वादशसु राशिषु
 पश्ये सति क्रमादनुक्रमेण घातादिकत्वं भवति यथा
 जन्मराशौ पश्ये सति घातः शरीरपीडा, द्वितीय-
 राशौ सतिः इत्यनायः, तृतीयराशौ श्रीर्षण्योः, चतु-
 र्थराशौ शरीरपीडा, पञ्चमराशौ चिन्ता पुत्रादीनां, षष्-
 ष्ठीराशौ श्रीर्षण्योः, सप्तमराशौ कलहदौर्घ्यं श्रीमरणं, अष्टम-
 राशौ मृत्युर्षरणं, नवमराशौ माननायः, दशमराशौ
 सुखम्, एकादशराशौ लाभः, द्वादशराशौ मृत्युः आ-
 ज्ञान इति केचित् इत्यस्येत्परं, इदं च फलं पश्यन्मासप-
 र्यन्तमनुक्रमेण ध्येयं तदुत्तरं हि पश्यन्मन्त्रसम्भावनात्
 यथोक्तं देवप्रमनोहरे "घातं ज्ञानमय त्रिव्यं जननिभा-
 दुध्मं च चिन्तां क्रमात् श्रीर्षण्यं दारवियोजनं च
 कुर्वते व्याधिं च मानस्यम् । सिद्धिं लाभमपावमर्कय-
 शिनोः मन्त्राद्यमध्ये पश्यः इति" कश्चित् "स्थानान्तर
 एवं शुभमध्यमाधमाः" इत्युक्तम् । देवप्रमनोहरे
 "पासात्तृतीयोऽष्टमसप्तदशसप्तमसंस्तः शुभदः ख-
 राशिः । नवमदशसप्तमस्य विद्विः पूज्यो द्विषट्को
 दशमाद्यसंस्तः" इति अत्र वाक्ये पासरायितोगणनोक्ता
 "तिषड्दशाद्योपगतं नराणां शुभप्रदं स्यात्पश्यं
 रवीन्द्रोः । द्विसप्तमन्त्रेषु च मध्यमं स्थानेनेष्वनिष्टं
 सुनयो वदन्तीति" अत्रावध्यपेक्षायां अजन्मराशे-
 रिताध्याहार्यमेव । अत्राशुभसूचकपश्यप्रतीकार-
 नाह तदुभवेति । तत्र सूर्यचन्द्रयोर्पश्यस्य सम्बन्धि
 बहसुभं दुःखकलमस्य ध्येयं नाशाय जपः सर्वगो-

दानं जपो गायत्र्यादीनां मन्त्राणां स्वर्णं प्रसिद्धं गौः
 प्रसिद्धा भूमिर्था उपलब्धत्वादन्येषां इत्यादीनां यथा
 यत्तत्रा दानं कार्यमिति शेषः उक्तं च देवप्रमनोहरे
 "सुवर्णनिर्मितं नामं सतितं ताज्जभाजनम् । सदृष्ट्यं
 स्वस्तं च त्रोलियाय निवेदयेत् । शीवर्णं राजतं
 वापि विभवं कृत्वा स्वशक्तितः । भवेदपगतकृषः
 सिद्धे विप्राय कल्पयेत् । दानमन्त्रस्य । तमोमय !
 महाभीम ! सोमसूर्यविमर्दन ! । ऐमनाग ! प्रदानेन
 मम शान्तिप्रदो भव" । स्कन्दपुराणे गोदानं भूमिदानं च
 स्वर्णदानं विशेषतः । पश्ये क्लेशमाशाय देवप्राय
 निवेदयेत्" । किंचाल देशविशेषः पात्रविशेषो
 इत्यविशेषश्च नामेव्य इत्याह व्यासः "सर्वं गङ्गासमं
 तोयं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वभूमिः कुरुक्षेत्रं
 पश्ये चन्द्रसूर्ययोरिति" । तत्र ज्ञानदानादिकं कश्चित्
 काले कर्त्तव्यमित्याह "पश्यमाने भवेत् ज्ञानं पश्ये जोभो
 विधीयते । सुखमाने भवेद्दानं सुक्ते ज्ञानं विधीयत" इति
 तस्मिन् काले जपादिकमपि विधेयम् "सूर्येन्दुपश्यं या-
 वत्तावत् कुर्यात्कपादिकमिति" शिवरहस्योक्तेः आदिपञ्चात्
 सारार्थमपि अत्र जन्मनक्षत्रजन्मराशयोर्पश्यशास्त्रि-
 नाह वशिष्ठः "यस्यैव जन्मनक्षत्रं पश्यते शशिभास्करौ
 तस्य व्याधिभयं घोरं जन्मराशौ धनशयः । इत्यमन्त्रवि-
 धानेन तस्य दोषापनुत्तये । उपरागज्ञानविधिं सव्यम् ज्यो
 समासतः । मन्त्रं चतुरस्रं तु गोमयेन विधेयेत् ।
 षडङ्गुलं शान्तिदिग्भागे वर्षकैः समलङ्कृते । स्थापयेच्चतुरः
 कुम्भांसाल तान् सागरात्कान् । सतेवेदात्कान् कृत्वा
 सर्वतीर्थात्कान् शुभान् । पञ्चवोगीरसायुज्यसर्वैर्षधिष-
 मन्वितान् । सत्तिकाहेमरत्नेन दग्धशुगुलचन्दनैः ।
 पञ्चगव्याद्युतभ्राजस्रकटिकैः सर्वपावनैः" । इत्युपक्रमे
 "तिषड्कोमं व्याकृतिभिः सहस्रमष्टसंयुतम् । एवं कृत्वा
 प्रयत्नेन ज्ञानकर्म समाचरेत् । आसन्नस्य नवभिर्मन्त्रैः
 कुम्भान् संकल्पपूर्वकान् । एतानेव ततो मन्त्रान् वर्षयेत्सुव
 संलिखेत् । कर्तुः शिरसि तं वदुध्वा वार्तिकैर्वेदमन्त्रकैः ।
 सुमन्वितैः कुम्भजलैः स्नायं नीराजयेत्ततः । दध्याद्यभये
 विप्रेभ्यः शुक्लमाख्याम्बरः शुचिः । कर्त्तव्यो दोक्षणां
 दद्यात्सिद्धेभ्यश्च स्वशक्तितः । योऽपी पञ्चमने देव व्याटि
 त्यानां प्रभुर्भतः । सहस्रनयनस्यन्द्रपश्यपीडां व्यपोहत् १ ।
 यः कर्मशास्त्री लोकानां प्रभो महिषवाहनः । यमसन्दो-
 परागस्य पश्यपीडां व्यपोहत् २ । रक्षोगयाधिपः

माजात् प्रलयानकसन्निभः । चन्द्रस्य यासि कायस्य
 रत्नःपीडा व्यपोहत् १ । नागपाशधरो देवः सदा
 मकरवाहनः । यद्वयोऽन्वपतिशान्द्रूपहृषीका व्यपो-
 हत् ४ । प्राणरूपो हि लोकानां वायुः सन्द्रुग्-
 प्रियः । वायुसन्द्रोपराणस्य पीडनं मे व्यपोहत् ५ । योऽसौ
 निधिपतिर्देवः सङ्गशूलगदाधरः । चन्द्रोपराणकलुषां
 पीडां चापि व्यपोहत् ६ । योऽस्मान्द्रुधरो चन्द्रःपिनाकी
 वृषयाहनः । चन्द्रोपराणपीडासु नाशयेत् सङ्घटं तथा ।
 ७ त्रैलोक्ये यानि भूतानि चराणि स्यावराणि च ।
 प्रह्लादिषु कंसुक्तानि तानि पापं दहन्तु मेऽहम् ।
 आनन्दयो-
 क्तं खनीकाम्बेत एव च मन्त्रकाः । अर्चयित्वा पितृन्
 देवान् गोभूषणान्भरदादिभिः । अनेन विधिना यस्तु
 यज्ञज्ञानं समाचरेत् । तदास्य पञ्चपीडा स्याद्यान-
 वन्धनक्षयः । परमां सिद्धिमाप्नोति पनरा
 वृत्तिदलभम् । सूर्यपद्मेऽप्येवमेव सूर्यमान्ना विधी-
 यते ।” अत्र यद्यपि जन्मरागौ धनक्षय इत्युक्तं
 तत्र च दोषास्तस्मात् प्रतिमादानशान्द्रूपकर्मव्यव-
 स्थायात् तथापि प्राणिकसिद्धिस्तत्रैवः सु विरुद्धफलाभिधाना
 देवास्तु जन्मरागावपि पञ्चमे शान्तिविधेया । उभयाभि-
 धानेन शान्द्रूपभिधानात् उक्तं च भक्त्यपुराणे ‘यस्य
 राशिं समःसाद्य भवेत्पञ्चसम्पन्नः । तस्य शान्तिं प्रव-
 क्ष्यानि मन्त्रोपधिप्रधानतः’ । इति अतो जन्मनक्षय
 जन्मराशिष्यतिरिक्ते विरुद्धे पञ्चमे शान्तिर्न विधेया
 वचनभावात् किन्तु स्वविभवरूपं दानादिरूपं विधेय-
 मिति तात्पर्यार्थः । सूर्यपद्मेऽप्येवमेवैति योऽसौ वज्र-
 धरो देव आदित्यानां प्रभुर्भूतः । सङ्घनयनः सूर्यप-
 ङ्कपीडां व्यपोहत्” इत्युक्तदिशा चन्द्रपदस्थाने सूर्य
 पदं पूर्वमन्त्रोक्तौ प्रयोज्यमित्यर्थः । अथेदं पञ्चषं
 स्थानविशेषेणारिष्टजनकमित्युक्तं तत्र पञ्चषं न इत्यव्य-
 मित्याह नो बीज्यमिति उक्तं च ‘जन्मसंप्रारिष्यकाङ्कदश-
 षस्ये निशाकरे । इत्योऽरिष्टप्रदो राक्षसकर्म निघनेऽपि
 चिद्विद्वान्मर्षे जन्मनक्षयं निघनं नधतारा सप्तमी । अत्र
 इह इति पदस्यप्यात् इत्यस्याभावस्थितौ राक्षस ईष्टः
 पुंसोरिष्टजनकः यदा तु मेवाद्यावरणेन षट्कर्मध्यावस्थित्वा
 वा चक्षुःप्रतोऽपि पुंसो राक्षसदर्शनभावसदाऽरिष्टं नास्ति
 एवं चान्यस्य यत्र कुशाग्रस्थितस्य षट्काङ्कहिर्गन्तुव
 यक्रुवतो । इत्यादरादेः सर्वारिष्टज्ञानादि वा नास्ति
 इति तेषामाशयः । अत्रेदं चिन्त्यते किमिदं पञ्चषं

इत्येव ज्ञानाद्याधिकारसम्पादकम् ? उत मेवाद्यावरणे
 नाहृष्टमपि ? कृतः सन्देहः ? उभयथा वचनोपलब्धेः अत्रा-
 हि इहवशिष्टः ‘सर्वेषामेव वचनीनां कृतकं राक्षसदर्शने ।
 सचेत्तु भवेत् ज्ञानं कृतकान्नं विवर्जयेदिति’ । अत्रलि-
 यन्तते ‘सर्वेषामेव वचनीनां कृतकं राक्षसदर्शने । ज्ञात्वा
 कर्माणि कुर्वीत इत्यतमन्नं विवर्जयेदिति’ । इत्यतं यत्कं इत्यं
 पाके पाठेति निपातनात् यद्यपि तत्रैकं कृते ‘चीरहृवि-
 पोरेवेति’ महाभाष्यकृतोक्तं तथापि महासुनिप्रयोगादस्य
 किञ्चपि इत्ये कोदनादौ पाकसामान्यादृष्टिः । विष्णुः
 ‘राक्षसदर्शनदत्तं हि चाह्वनाचन्द्रतारकमिति’ । शान्ता-
 तपः ‘ज्ञानं दानतपः चाह्वनमन्नं राक्षसदर्शने’ इति
 एवमादीनि वचानि दर्शनपदसङ्कितान्युपलब्धान्ते अन्व-
 यापि वशिष्टः ‘पञ्चषे संक्रमे वापि न ज्ञानाद्यादि मानवः ।
 संप्रजन्मानि कुर्वीत्याहुः स्वभाषो च जायते’ इति विष्णु-
 पुराणेऽपि ‘चन्द्रसूर्यपद्मे ज्ञानात् कृतके कृतकेऽपि च ।
 अज्ञायो कृत्यमाप्नोति ज्ञायो पापं न विन्दतीति’
 एवमादीनि दर्शनपदानाक्रान्तानि वचान्युपलब्धान्ते ।
 तत्र दर्शनवादिन आहुः दर्शनपदानाक्रान्तेषु वचः-
 सु पञ्चषस्य निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते । ‘पञ्चषे संक्रमे
 वापीति’ निमित्तसंप्रत्युपलब्ध्यात् । ज्ञानमेव च पञ्चषं
 ज्ञानदानादिकं प्रति निमित्तं भवति तज्ज्ञानामेवाद्यां
 च राक्षसदर्शनपदोमेतवचनानुचनेन चाक्षुषज्ञानस्यैव
 निमित्तत्वं यतश्चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनस्यैव व्योतिः-
 शास्त्रीयज्ञाने तु अक्षयप्रसङ्गः । एवं इति मेवा-
 न्यस्यपञ्चषदिवसजातचन्द्रपञ्चषं रात्रिभवेण सूर्य-
 पञ्चषेषु न ज्ञानदानादावधिकारः तस्मादपञ्चषं इहा
 ज्ञानदानादिकं विधेयमित्यर्थः सम्पन्नो भवति, नैतत्पञ्च-
 दयसङ्कल्पं वतो यचनेषु राक्षसदर्शनपञ्चषपदयोः समा-
 नार्थकता नास्ति वचनम् ‘अहंकारः कावस्य भूतयो
 भगवाप्सिताः । श्रीमन्नन्दोऽपतास्ता पञ्चाणां गति-
 छेतवः’ इति सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रादिपञ्चपातामानहृष्ट-
 तोक्ता पातो राक्षसं पर्यायः । उक्तञ्च तत्रैव ‘दक्षिणो-
 नरयोरेव पातो राक्षसः सर्वहृषा । विधिपत्नेव विज्ञेयस-
 न्द्रादोनामपक्रमादिति’ केषवाकेषाम्युक्तम् ‘यस्मिन्नेव तु
 राक्षपातयोर्नामनी विदधुरेव दानिकाः इति । अतो
 राक्षसदर्शनमेव गगनकुसुमायमानम् । ननु पञ्चषे सूर्य-
 चन्द्रयोन्मादको राक्षसश्चैव एव अतएव ‘राक्षसको
 निशाकरे’ इत्यादि पुराणोक्तिः साधीयसीति चेत्

“भानोर्भाङ्” महीष्वाया तत्सुखेऽकसनेऽपि वा । यथा-
 कूपारते पक्ष्यं कियद्भागाधिकोभवे” इत्युपक्रम्यैवात्को
 भास्करस्येन्द्रधःस्यो वनवङ्गनेम् । भूष्वायां प्राङ्मुख-
 चन्द्रो विद्यमान भवेदसापिति” । अतो भूष्वायाऽस्य
 चन्द्रस्य चादको भवेदित्यर्थः इति सूर्यसिद्धान्ते स्पष्ट
 एव चाद्यच्चादकभावोऽभिहितः पुराणेन सह विरोध
 परिहारस्तु “दिग्देशकासावरणादिभेदात्त चादको राक्ष-
 रिति श्रुवन्ति । यन्मानिनः केवलगोचरिद्यां कसंविता-
 नेदपुराणवाक्यमिति पूर्वपक्षं विधाय “राक्षः कुभामण्ड-
 लमः यथाङ्” यथाङ्गम्यादयतिनविम्बम् । तमोमयः
 यन्मुवरप्रदानात् सर्वगमानामविद्वज्जमेतदिति” भास्कर-
 राचार्यैरेवोक्तः “तस्मिन् कावे सासिध्यमस्य तेनोपचर्यते
 राक्षरिति” वराहेश उक्तम् तस्माद्राक्षदर्शनं तु नास्त्वैव
 भवन्ते दर्शनं चाक्षुषमेवोच्यते नान्यत् एव सति राक्षो-
 दर्शनं राक्षदर्शनमिति तस्युच्योऽनुपपन्नः । यदि तु
 सहीपस्यचक्षुदर्शनशब्दमङ्गीकृत्य तदर्थः क्रियते । तदापि
 वस्य स्वरूपमेवानुपपन्नं तस्य सहीपे तु सुतरामिति
 बाह्यैरप्येतद्बुध्यते । तस्माद्दर्शनशब्देनोपरागो ल-
 ष्यते राक्षदर्शनं राक्षपररागस्तस्मिन् राक्षदर्शने इति ।
 अयमर्थः । राक्षनीम घातः तस्य सम्बन्धेन दर्शनसुपराग
 इति । न च राक्षरेव सक्षययोपररागपरस्तस्य दर्शनमिति
 पूर्वपक्षाभिमतार्थसिद्धिरिति वाच्यं कक्षया त्वर्थान्नरान्तरा
 सम्भवे सति वक्तव्या । “अत्यन्तदर्शनं राक्षोस्तथा चात्यन्त-
 दर्शने । प्रजापीडा विनिर्देश्या व्याधिर्दुर्भिक्षतश्चरैरिति”
 विष्णुधर्मोत्तरादिवाक्येषु पदान्तरासिद्धिधानाद्वाक्षदर्शने-
 भोपररागो लष्यते । इदं च राक्षोः घातनामकपक्ष्यं
 प्रति हेत्वर्थान्नरमस्तीत्यतो राक्षदर्शनपक्ष्ययोः समानार्थ
 कता नास्तीत्येवं सिद्धमिति । प्रायुक्तानां सर्ववचसां
 पक्ष्ये ज्ञायादित्येव वाक्यार्थः फलितो भवति । किञ्च प-
 क्ष्ये चाक्षुषमेव दर्शनं निमित्तं विवक्षितं चेत्तदा “नेष्टेतोद्य
 न्नादित्यं नास्तं यानं कथञ्चन । नोपरक्तं न वारिस्थं न
 मध्ये नमसोमतम्” इत्युक्तोपरक्तसूर्यदर्शननिषेधो नोप-
 पद्येत मन्ववं निषेधः सूर्योपररागदर्शन एव न चन्द्रोप-
 राग इति चेत् “नाशुची राक्षतारकाम्” इत्यत्र राक्ष-
 तालपक्ष्याद्वाच्येनोपररागद्वयविषयकोपसंहारस्य युक्त-
 त्वात् अगुचे रजस्रसापतितारैर्पक्ष्यं तु दोषा-
 धिक्यस्यचनार्थं यथा चाङ्गे कुलीनानां प्राङ्गुथानामा
 वन्मध्ये उक्ते कन्धेभां निषिद्धत्वादेव कुण्डलोत्कं प्राङ्गुथा ।

नामनामन्मध्ये सिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थमेव । “भा-
 स्कराचोक्तनास्तीत्यपरिवादादि वर्जयेदिति” सूर्यत-
 वाक्यस्य तद्यदस्तगाव्यादित्यदर्शनपरतया व्याख्यानस्य
 युक्तत्वात् । केचित्तु दर्शनादर्शनविषयकयोर्विध्योस्तुत्य
 वक्तव्यात्कद्वा ज्ञायादिति व्याचक्षुः तद्विन्यं “जन्म-
 सप्ताहरिकाङ्केत्यदिना सामान्यतो निषिद्धस्योपरक्त-
 र्थेनस्य पुनर्निषेधात् प्रायुक्तदिशा राक्षदर्शनपदस्य
 राक्षपररागस्यकत्वेन तस्यवक्तव्याभावात् तस्मादुपर-
 क्तयोः सूर्यचन्द्रसौर्यस्य कस्यापि दर्शननिषेधसत्त्वात्
 पक्ष्ये ज्ञानदानानुक्तेरजज्ञानं च ज्योतिःशास्त्रैक-
 देशगणितपन्थेभ्यो बुद्ध्या तस्मिन् कावे ज्ञानदानादि
 विधेयमिति सिद्धान्तः । अतएव मेघाद्यादृतेऽप्युपररागे
 ज्ञानादिकं विधेयमेव ननु गणितपन्थाधीनसुपरागज्ञान
 मेव चेत् ज्ञानादिप्रयोजकं तदा राक्षो सूर्यपक्ष्यस्य
 जायमानत्वात्तदापि ज्ञानादिकं स्यात् । सत्यमेवैतत्
 वचनात्तथा न क्रियते । तदुक्तं निगमे “सूर्यपक्षो
 यदा राक्षो दिवा चन्द्रपक्षो यदि । तत्र ज्ञानं न कुर्वीत
 दद्याद्दानं न च क्वचिदिति” । अतएव तादृशे पक्ष्ये
 इदेषुपि दौष्ट्यं नास्तीत्यपि सत्यते । न चैतदुभागे
 प्रतिषेधादित्यधिकरणेन पृथिव्यामग्निचेतव्यो नान्तरिक्षे
 न दिशोऽप्युदाहृतवाक्यवद्विज्ञानाहुवाद इति वाच्यं विधि-
 शेषत्वाभावात् यथा पृथिव्यामग्निर्नचेतव्य इति न निषेध
 विधिरक्षि तत्र नान्तरिक्षे न दिशीति दृष्टान्तो निषेध
 विधेः शेषस्तथात् सूर्यपक्षो यदा राक्षोवित्येतहाक्यस्य
 विधेः शेष इति । किञ्चैवं श्रुयतस्तत्र नतेऽनर्थकमेव वाक्यं
 स्यात्तच्चैतद्युक्तम् अतएवाह जावालिः “संक्रान्तेः
 पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चन्द्रसूर्योपररागे
 तु यावद्दर्शनगोचरः” इति । पक्ष्यस्तास्तनपर्यन्तं दर्शन-
 गोचरत्वात्तावान् कालः पुण्यकालो भवतीति साधनो
 व्याचक्षौ तदुक्तं विष्णुधर्मनिर्णये “दिवा चन्द्रपक्षो राक्षो
 सूर्यपर्वे न पुण्यदम् । सन्धिस्यं पुण्यवत्पक्षेयं यावद्दर्शन-
 गोचरः” इति । अथ्ये तु मेघादृते तदनादृते चोपररागे
 गणितगतस्थितिकटिकाः पुण्यकाल इत्याहुः । दर्शने त्वे-
 वंविधे निर्णये भुजङ्गादुपरिस्थितत्वमेव विवक्षितं तदाह
 वशिष्ठः स्वसिद्धान्ते “सूर्यस्यादर्शनं राक्षिर्दिनं तद्दर्शना-
 लकम् । भुजङ्गादुपरि च स्थितोऽर्को दर्शनं सूर्यमिति”
 अर्क इत्युपलक्ष्यं चन्द्रादिपक्ष्यमालायाम् । आकाशप्र-
 देशःसप्तनाङ्गसंज्ञक एव यत्र भाति स प्रदेशो भुजङ्ग-

वाच्यः अतएव विष्णुधर्मोत्तरे 'अहोरात्रं न भोक्तव्यं
 सूर्यचन्द्रपक्षौ यदा । सति इहा तु भोक्तव्यं ज्ञानं
 कत्वा ततः परमिति ।' यस्मात्ते भृशुः 'यस्मिन् वास्तवमं
 तु रतीन्दू प्राप्तो यदि । तयोः परेदुर्दये ज्ञात्वाभ्यव-
 हरेत्परः' इत्यनयोर्वाक्ययोर्दर्शनोदयस्यैव भुजङ्गोपरि-
 स्थितत्वोपलक्ष्यौ अन्यथा मेघाद्यावरणेन परदिवसेऽपि
 दर्शनाभावे उपवासः प्रसज्येत तथा यत् सूर्यकाले
 पक्षे इहा ज्ञानं विहितं तस्मान्तरा मेघावरणात्
 सूर्यचन्द्रयोर्दर्शनाभावो दिवसद्वयं त्वयं वा स्यात्तत्राप्युप-
 वासप्रसङ्गः न च सर्वे शिष्टास्तथाऽऽचरन्ति । तस्माद्दर्शनार्थ-
 मभ्युपेत्य शास्त्रीयज्ञानपरतैव व्याख्या कर्तव्या । तस्यां
 च सत्यां पूर्वोक्तरीत्या च मेघानादितेषु परागे तम-
 दैव प्रसक्तचक्षुषा अन्वेन च गन्तुमशक्नुवद्भिर्द्वात-
 रैश्च ज्ञानदानादिकं विधेयमिति फलितोऽर्थः । अतएव
 भागवते रविपक्षे कुरुक्षेत्रे ज्ञानाद्यर्थं निश्चितानां
 पाण्डवीयसौम्यानां मध्ये हृतराज्ञोऽपि परिगणित इति
 विशिष्टाचारोऽप्यस्ति । एवं च सत्यरिष्टजनकत्वाभावेऽपि
 पक्षे दर्शननिषेधः किं पुनररिष्टजनकत्वे । तस्मात्तत्र
 समाह्वेत्तादिपदा निर्भूत्वाद्युक्तसहत्वाच्चोपेक्ष्यं
 प्रत्यक्षोपलब्धमानवसिद्धसत्त्वसुराणादिवाक्येषु दर्शनपदा
 भावाच्च । अतएव सूत्रे परे इति पदं प्रयुक्तम् । शान्तिस्तु
 दर्शनाभावेऽपि विधातुश्चित्ता यतोऽरिष्टयोगानां सत्त्वप-
 सतामेवारिष्टजनकत्वमस्ति अन्यथा पक्षेधस्योत्पा-
 तादिसिद्धितारिष्टनिवृत्तिहेतुः शान्तिदर्शनाभावे न
 विधीयेत इत्यलमिति प्रसक्तानुप्रसङ्गे न (६) । पी० धा० ।
 अधिकसुपरागशब्दे १२८५ पृ० दृश्यम् । 'अथ चन्द्रबले
 विशेषसत्त्वभाङ्ग पापान्तः इति शुभोऽपि शुभफल-
 दोऽपि चन्द्रः पापान्तःपापयुग्ं द्यूने पापद्वयमध्यवर्ती
 पापपक्षयुक्तः पापद्यूने सप्तमस्थाने वर्त्तमानश्चेत्
 स्यात्तदा अथ च शुभ एव यदात्त्वशुभोऽप्यशुभफलदातापि
 चन्द्रः शुभांशे सौम्यपक्षेनवांशे स्यादथवाऽधिभिलस्य
 नवांशे स्यात्तथा गुरुणा वृक्षस्यतिना दृष्टः सन् शुभफ-
 लदाता भवेत् यदाह राजमान् शब्दः 'पापपक्षेण संयुक्तः
 पापजाभिलसंस्थितः । पापद्वयमध्यगतः शुभोऽप्यशुभदः
 शशी । अनिष्टस्यानसंख्योऽपि भवेच्छुभकरः शशी । सौ-
 म्यभागधिभिलसंशे गुरुणा वापि वीक्षित' इति (७) । अथ
 चन्द्रबलस्य विधानान्तरसत्त्वभाङ्ग । सितेति सित्तादौ
 शुद्धपक्षप्रतिपदि सनीचीने चन्द्रे सति सम्पूर्णः शुक्ल-

पक्षः शुभः अस्मितादौ कृष्णपक्षप्रतिपदि दृष्टे चन्द्रे
 सति सम्पूर्णः कृष्णपक्षः शुभः व्यत्यासे च पूर्वोक्तादथौ
 द्वैपरीत्ये द्वापि पक्षावनिष्टौ यदा शुक्लपक्षप्रतिपदि
 चन्द्रोदृष्टश्चेत्तदा सकलशुक्लपक्षोऽनष्टः । यदा कृष्ण-
 पक्षप्रतिपदि चन्द्रः शुभश्चेत्तदा सम्पूर्णः कृष्णपक्षोऽनष्टः
 इति उक्तञ्च रत्नमालायां "वक्ष्यपक्षादिगते हिमांशौ
 शुभे शुभं पक्षसदाचरन्ति । सितेतरादायशुभे च पक्षा-
 विन्दावनिष्टौ भवतोऽन्यथा तौ" कथ्यपोऽपि शुक्लादीन्दुः
 शुभो यस्य तत्पक्षस्य शोभनः । कृष्णादीन्दौ त्वशुभदे
 शुभस्तद्गुण्येऽन्यथेति इदमेतादृशमख्यं चन्द्रबलं तु सङ्घटे
 विवाहयात्रावश्यकर्तव्ये तात्कालिचन्द्रबलाभावे पाह्यं
 नान्यथेत्यर्थः (८) । अथ पक्षाणां दौष्टपरिहारपूर्वकं
 तृप्तिसम्पादनार्थं नवरत्नसमुदायधारणं शास्त्रिन्याह वज्रं
 युक्ते इति । अत्रैकां सुवर्णसुदृकां कत्वा तत्र दशधाभागे
 वर्तुलाकारे नवधा विभक्ते प्रागादिक्रमेषु नवरत्नानि
 द्रवं भिद्येयानि तत्र प्रागिति पञ्चस्यनमव्ययं पञ्चमी चैयं
 स्यब्रह्मोमे अतः प्रागादिद्वेषु इत्ययमर्थो जातः तत्र
 शुक्रप्रीतये पूर्वस्यां दिशि वज्रकं हीरकं निधेयम् । एवं चन्द्र
 प्रीत्यर्थं शोभनसत्ताफलमानेभ्यां, भौमप्रीत्यर्थं प्रवालं
 दक्षिणस्याम् अग्नौ राहुप्रीत्यर्थं गोमेदं नैर्वात्ताम् ।
 आकौ शनिप्रीतये शोभननीलं पश्चिमायाम् । केतुप्रीतये
 वैदूर्यं वायव्याम् । गुरुप्रीतये पुष्पकं पुष्परागम् उत्तर-
 स्याम् । बुधप्रीतये पाचिः गार्कततम् ईशान्यां सूर्यप्रीतये
 माणिक्यं मध्यमकोष्टे इति (९) ।
 अथ सति ब्रह्मसामर्थ्ये नवरत्नसमुदायधारणस्य शक्य-
 त्वात्तद्विदोऽनोभसति ब्रह्मसामर्थ्ये यदुपहृतं दौष्ट्यं
 तदुपहृतधारणमिन्द्रवज्रवाह माणिक्येति । सूर्य-
 प्रीत्यर्थं माणिक्यं धार्यम् । एवं चन्द्रस्य सत्ताफलम् ।
 भौमस्य विद्रुमम् । बुधस्य गार्कततं गार्कतं पाचिः ।
 गुरोः पुष्पकं पुष्परागः । शुक्रस्य वज्रम् । शनेनीलं
 राहोर्गोमेदं (लसु निया इति) कान्यकुब्जभाषणात्तुः
 केतोर्वैदूर्यमित्येवमर्कतोऽकादीनां पक्षाणां रत्नानि
 धार्याणि स्युः । तत्र यदुपहृतं दौष्ट्यं तस्य पक्षस्य
 तृष्णं तद्रत्नं धार्यमित्यर्थः यदाह कथ्यप्रः सूर्यादीनां
 च सत्तृष्णं माणिक्यं सौम्यकं तथा । सुविद्रुमं नरकतं
 पुष्परागं च वज्रकम् । नीलगोमेदवैदूर्यं धार्यं अज्ञादृष्टक-
 मात् । अथोक्तस्य सदे सुवर्णमित्यपि मन्त्रोक्तैः सम्बन्धः (१०)
 अथ महाभूत्तरत्नधारणे यस्य सामर्थ्याभावस्यार्थमत्य-

पुत्रानि रत्नानि तारावत्वं च याचिष्याह धार्यमिति ।
 अथो मूलं बुधस्य चरे वनोपार्थं सुवर्णं यथाशक्ति धा-
 र्यम् । राहुकेतोः प्रीत्यै राजावर्त्तकं मथिविशेषोधार्यः
 एवं शुक्रकेतोस्तु चै रौष्यं, शुरोस्तु चै सक्ता । मन्दस्य
 चनेस्तु चै जोहम् । आरभान्मोर्भङ्गलक्ष्ययोः प्रीत्यै-
 प्रभावं धार्यम् । उक्तं च श्रीपतिना 'धार्यं तृष्टेः
 विद्रुमं भौमभान्मोहस्यं शुक्रकेतोश्चेमेन्दुजस्य । सक्ता-
 चुरेकेतौ हनकांक्षजस्य राजायत्तः कीर्त्तितः शेषयोश्चेति'
 चुरेः चुरशुरोः । शेषयोः राहुकेतोः । दीपिकाकारस्तु
 औषधीमूलानि धार्याणीत्याह "मूलं धार्यं त्रिशूल्याः
 सवितरि विशुषे, क्षोरिका मूलमिन्दौ, जिह्वाहेर्भूमिपुत्रे,
 रजनिकरसुते दृढदारोश्चमूलम् । भार्गी जीनेऽथ शुक्र-
 भवति शुभकरं सिंहपुष्पस्य मूलं, विष्कोलं चार्कपुत्रे, तम-
 सि मलयजं, केतुदोषेऽश्वगन्धमिति" त्रिशूली बिल्वः
 क्षोरिका क्षिरिषी जिह्वाहिनांगजिह्वा दृढदारुर्वि-
 दारी । भार्गी प्रसिद्धा । सिंहपुष्पं (वाघोट चरिवारेति)
 मध्यदेशभाषया प्रसिद्धम् । मलयजं चन्दनम् । अश्व-
 गन्धं प्रसिद्धम् । एतदोषधीमूलधारणं सर्वथा रत्न-
 धारणाशक्तौ वेदितव्यम्" पी० धा० गोचरप्रसङ्गात्
 तारावत्त्वादिनाह तन्मैव

तारेति । यद्दिने तारावत्त्वमस्ति वा नवेति विचारचिकी-
 र्त्तितकदिने वा तारा वा जन्मर्थात् जन्मनक्षत्रात् तिरा-
 हन्तितः पुनराहन्तित्वेव गणनीया स्यात् । तिरिति
 "द्विलिपत्तर्थाः सुजिति" पा० सुजन्मव्ययम् । स्वजन्मनक्ष-
 त्राहिननक्षत्रे गणिते नवभिर्भक्तौ तिस्र आहन्तयोभवन्तु-
 वशिष्टतारायाः शुभमशुभं वाच्यमिति फलितोऽर्थः ११ ।

"जन्माप्ससम्प्लिपदः क्षेमप्रत्यरिषाधकाः । बधमैवाति
 :क्षुत्सारा नामसङ्कफलाः १२ ॥ मृत्यौ स्वर्ण-
 तिस्रान् विपद्यापि शुद्धं, शकं त्रिजन्मस्यो दद्यात्स्व-
 रितारकासु लवणं, सर्वो विपत्प्रत्यरिः । मृत्युचादिम-
 पर्वने न शुभदोऽथैषां द्वितीये शका नादिप्रान्प्रहनीयका
 अथ शुभाः सर्वे तृतीये ज्ञाताः १३ ॥ षष्टि ६०
 मं गतमशुक्लवटीशुक्लं बुगाः १४ तम् । शराब्धि ४५
 चतुष्टयोः १२ शेषेऽवस्थाः क्रियाद्विधोः १४ ॥ प्रवास-
 नाथौ परमशुभश्च । शरारतिप्रतीकितसुभुक्ताः ।
 अत्रास्त्रकल्पश्चिरता अथवा जेवात् क्रमात्तानसङ्क-
 फलाः क्षुः १५ । राजाकुलप्रवाप्रियकुचनसिद्धार्थै-
 निशादादिभिः शुद्धाक्षोभसुतेर्जैर्निर्गदितं ज्ञानं

पहोत्यावहृत् । धेनुः कम्बुदयो वृषस्य कनकम्बिता-
 म्बरकुण्डकः श्वेतो, गौरसिता, महाशिरस्य इत्येता रने-
 र्दक्षिणाः १६ । सूर्यारसोम्यास्कुजितोऽश्वनागसप्ता-
 द्विषन्मान्मिषुरग्निनाडीः । तमोयमेच्छाक्षिरसाश्वमा-
 सान् मन्त्रव्यरायोः फलदाः पुरस्तात् १७ । दुष्टे योगे
 हेम, चन्द्रे च शङ्खं, धान्यं तिथ्यर्धे, तिथौ तण्डु-
 लांश्च । वारे रत्नं भे च मां, हेम नाद्यां, दद्यात्स्व-
 त्यस्य तारासु राजा १८ । राध्यादिगौ रयिक्तौ फलदौ,
 सितेच्छौ मध्ये, सदा शशिसुत, चरमेऽज्जमन्दौ । अध्यास्य
 वज्रिभयसन्नातिवस्त्रसौख्यदुःखानि मासि जनिभे रविवास-
 रादौ" १९ म०चि० ।

अथ शेषक्रमेण सकलास्तारासंज्ञा अस्तु भाह । जन्मा-
 प्येति । अर्थार्थमिदम्पद्यम् । यदाह नारदः "जन्म
 सम्प्लिपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधको बधः । मितम्परम-
 मितन्तु जन्मभास्य पुनः पुनरिति" । एवं तारा गणनीया
 इति शेषः । तत्र तृतीयापञ्चमीसप्तम्यन्तारा निषिद्धाः
 अर्थात् फलत्रयवत्त्वात् । अर्थादन्याः समीचीनाः समीचीन
 फलत्रयवत्त्वात् । उक्तञ्च "जन्मतारा द्वितीया च षष्ठी चैव
 चतुर्थिका । अष्टमी नवमी चैव षट्च ताराः शुभावहाः"
 इति । जन्मनक्षत्रान्तु कार्यविशेषे गृहीतं प्रतिपत्तञ्च
 तज्ञाप्ये निर्येऽप्येते । तदिदन्तारावत्त्वं ज्ञाप्यपञ्चविषयं
 न तूभयपञ्चसाधारणम् । तदाह नारदः "कृष्णं बल-
 वती तारा शुक्लपथे बली शशीति" । शुक्लश्चैतत् यतो
 ऽन्तार्थवादो रत्नमाहायाम् "न खलु बलुपथे शीतरऽज्ञोः
 प्रभावः, कथितमिह हि तारावीर्यमायैः प्रधानम् ।
 अतिविकलशरीरे प्रेयसि प्रोषिते वा प्रभवति खलु
 कर्तुं सर्वकार्याणि योषा । शुक्ले पथे शीतरऽज्ञोर्वशी-
 यास्य प्राधान्यं तारकायास्तु तत्र । यत्तत्रा बुक्ते विद्य-
 मानेऽपि काले न स्वातन्त्र्यं योषितः क्वापि दृष्टमिति" १२
 अथावशुक्रकक्ष्ये दुष्टताराणांकारद्वयेन परिहारं
 शार्दूलविष्कीर्त्तितेनाह "मृत्यौ स्वर्णं तिस्रानिति । मृत्यौ
 सप्तम्यां बधतारायां स्वर्णं तिस्रान् यथाशक्ति सुवर्णं शुक्लं
 तिस्रान् ब्राह्मणाय दद्यात् । विपद्यापि विपत्संज्ञायां
 तृतीयतारायाङ्कुलमिषुविहारन्दद्यात् । त्रिजन्मसु
 तिस्रान् जन्मतारासु चाकम्पसिद्धं दृन्नाकादि दद्यात् ।
 अथो प्रत्यरितारकासु पञ्चम्यान्तारायां लवणन्दद्यात् ।
 तदाह नारदः "जन्मलिपसुसधाख्या ताराऽनितफल-
 प्रदा । अग्निपरिहाराय दद्याद्द्वानन्दुजातये । शकं

गुह्यं जवणं सतिलं काञ्चनं क्रमादिति" अत्र सतिल-
मिति विशेषणं काञ्चनपदस्य न जवणपदस्य तेन बध-
तारायां सतिलं काञ्चनन्देयम् । उक्तञ्च दीपिकायाम्
“प्रत्यरौ जवणन्देयाः कन्दद्यान्मज्जसु । विपत्तारे
गुह्यन्द्यान्निधने तिलकाञ्चनमिति" अथ द्वितीयः परि-
हार उच्यते । तत्रादिमपर्याये प्रथमादृशौ विपत्त्य-
रिच्छित्युच्यते तृतीयापद्विभक्त्यकाराः सर्वे अपि
सामान्यतः पट्टिकात्कृता अपि न शुभदाः स्युः
अथ द्वितीये पर्याये द्वितीयादृशौ विपत्प्रत्यरिच्छित्यु-
ना-
मादिप्रान्त्यतृतीयका अंशान् शुभदाः विपत्तारायां
प्रथमविंशतिघटिकास्त्याज्याः । इतराश्चत्वारिंश-
त्शुभाः । प्रत्यरितारायां मध्यमा विंशतिघटिकास्त्या-
ज्यास्तदुभयतो विंशतिघटिकास्त्याज्याः शुभाः । बध-
तारायामष्टिमा विंशतिघटिकास्त्याज्या आद्याश्चत्वारिंश-
त्शुभा इति मधीना व्याकृते । जीर्णस्वर्गशब्देन
नक्षत्रचतुर्थीशुभाः । तथासति व्यादिप्रान्त्यतृती-
यकाश्रयणाः क्रमेण निषङ्गाः इतरे शुभाः । अथ
तृतीये पर्याये तृतीयादृशौ विपत्प्रत्यरिच्छित्युच्यते
सर्वे पट्टिकात्कृता अपि शुभाः शोभनफलदाः
स्युः । तथा च जगन्मोहने गुरुरित्युक्ता पठितं
“पर्याये प्रथमे वज्राविपत्प्रत्यरिच्छित्युच्यते । द्वितीये त्वंशका
वज्रास्तृतीये त्वंशकाः शुभाः” द्वितीये पर्याये अंशकाना-
ह स एव । “अद्यांशोविपत्प्रान्त्यः प्रत्यरौ चरमोऽशुभः ।
वध त्वाज्यतृतीयोऽंशः शेषा अंशास्तु शोभनाः” इति ।
अद्यांशो नक्षत्रचतुर्थीश उच्यते । किमत्र प्रमाणमिति-
चेत् उच्यते । “जन्मसर्वाद्दृशमङ्गलं सङ्घातकं ननु षोडशम् ।
अष्टादशं सासुदार्यं त्रयोविंशं विनाशनम् । मानसं
पञ्चविंशतं नाशरेच्छुभमेष्टु त्” इति भारद्वाजैर्वैभाशि-
कास्त्यथोविंशमस्य दुष्टत्वम् । तदपवादमाह च्यवनः
“वैनाशिकास्त्ये नक्षत्रे अष्टाशोत्तंशकं विना । शेषांशः
शुभदा नोयाज्यनीन्दुगतंशकाः” इति । अत्र वैनाशिकं
प्रत्यरिच्छित्युच्यते चरमंशस्थानिष्टता प्राप्ता साष्टाशोत्तं-
शकं विनेत्यनेन व्याध्यते इत्यत एकत्र दृष्टः शास्त्रार्थोऽपर-
त्रापि विनियुज्यत इति न्यायादत्रापि नैव व्याख्येति न
मधीनमतज्ञप्रायोऽप्रमाणकत्वात् १२ । अथ चन्द्रावस्था-
वक्ष्यते तद्वर्णनोपायमनुष्टुभाह पट्टिमिति । अत्र
चन्द्रस्य राशौ राशौ द्वादश अवस्थाः सन्ति यदाह
नारदः “चन्द्रस्य द्वादशावस्था राशौ राशौ यथा-

क्रमात् । याम्बोद्वाहादिके कार्ये संज्ञा तुल्यफलप्रदा”
तत्राश्विनीमारस्य गतमानि षट्प्रा गुणानि वर्तमान
नक्षत्रभुक्तघटीयुक्तानि कार्याणि । तानि पुनर्युगैश्चतुर्भि-
राहतानि शरारि ४५ हृतं पञ्चचत्वारिंशता भाष्यानि ।
यद्व्यस्यगतं गतावस्थाः शेषं वर्तमानावस्था तत्र
लब्धास्त्यापि द्वादशाधिक्ये द्वादशभिर्भागे प्रवासा-
दावस्था चन्द्रस्य गताः स्युः । ता अवस्था मेघराशेः
पुंसः प्रवासादिसंज्ञा दृष्टराशिस्ये चन्द्रे नष्टादिसंज्ञाः
स्युः । एवं मिथुनादिदशराशिषु नष्टादिसंज्ञाद्यव-
स्थाः क्रमेण भवन्तीत्यर्थः । यदाह नारदः “षट्पन्नं
चन्द्रनक्षत्रं तत्कालघटिकात्कृतम् । वेदपन्नमिषु ४५ वेदाप्र-
मवस्था भानुः १२ भाजिताः ।” इति । अत्रोपपत्तिः एकैक-
स्मिन् राशौ द्वादशद्वादशावस्थाः सन्ति, सामान्यतो न-
क्षत्रभोगः षट्घटिकात्कृत इत्येवं सति राशिभोग-
घटिकाः पञ्चविंशदधिक्यतं भवन्ति । तत्र त्रैरा-
शिकं यद्येताभिः १२ घटीभिर्द्वादशावस्था लभ्यन्ते तदे-
ष्टघटीभिः किमिति तत्रैकः कल्पः शुष्णनायां
विकारानापत्तेर्द्वादशानामयमङ्को १२ भाजको जाताः १२
अत्रानयोर्गुणकभाजकयोस्त्रिभिरपवचं शुष्णकश्च-
त्वारः ४ भाजकः पञ्चचत्वारिंशत् ४५ तत्कालघ-
टीयोगस्तु न्यायप्राप्त एव । तथा द्वादशभागोऽपि त-
दाधिक्यस्य निष्प्रयोजनत्वात् अत्रेदमवधार्यम् यद्यपि
नक्षत्राणां घटीन्युनाधिकभावः सम्भवति तथापि
षट्घटिकात्कृतेन व्यवहारः कार्यः । विद्यमानन-
क्षत्र भुक्तं तु स्वभोगं ज्ञात्वा षट्घटिकात्कृतं कृत्वा
तत्र योज्यम् । यथा यदि स्वभोगेन षट्घटिका लभ्यन्ते
तदेष्टघटीभिः किमिति त्रैराशिकेनेष्टघटीनां षट्-
शुष्णको नक्षत्रभोगो भाजक इति १४ । अथ द्वाद-
शावस्थानामानि सफलाण्युपजात्याह प्रवासना-
शान्ति । अष्टाशोत्तं पद्यम् । उक्तञ्च कश्यपेन
“प्रवासनष्टा च कृता जया हास्या रतिर्हृदा । सुप्ता
भुक्ता चरा कस्या ह्यस्थितिनानसन्निभा” इति । उदा ।
“विदुर्भिदादिभ्योऽङ्” पा० अङ् ततटाप् १५ । अथ पहाणां
वैतन्तपरिहारार्थं सौमधजलज्ञानं दक्षिणाच शार्ङ्ग-
विक्रीणतेनाह । राजाकुशमिति । राजा अष्टशालवः
इति केचित् वस्तुतस्तु शोषधीवाहचर्वाज्ञानान्देन
लज्जावती नृहते । कुष्टं प्रविशम् । नवा “विर-
याग इति” काण्डकुशभाषायानाह । प्रियङ्गुः

रालः । बने सुस्ता, सिद्धार्थाः सर्षपाः (शिरसा) इति
 महाराष्ट्राः (सरिषा) इति कान्यकुजाः । निघे हरिद्रा-
 ह्वयं दाह देवदाहः शुद्धा शरशुद्धा । लोभ्रं प्रसिद्धं
 एतेरौषधैर्युतानि गङ्गादिजलानि तैः क्षत्या स्नानं
 दुष्टपहृष्टाचतारिष्टनाशकं स्यात् । उक्तञ्च दीपि-
 कायाम् “सिद्धार्थलोभ्ररजनीह्वयसुस्तधान्यं क्षाम-
 क्कं सफलानी सवचा च मांसी । स्नानं कुरु पृष्ट-
 गणप्रशमाय नित्यं सर्वे रविप्रभतयः सुसुधीभवन्ति ।”
 दैवसमनोहरेऽपि “सप्रियङ्गुरजनीह्वयमांसी कुष्ठलाज-
 सितसर्षपसखण्डैः । वारिभिः सहयचैः सहलोभ्रैः
 स्नानमस्ति निखिलपहृष्टोद्धामिति” वारिभिस्तीर्थोदकैः
 रत्नमात्रायां तु प्रत्येकं पहाण्यामौषधभेदमानसक्तं यथा ।
 रवेः—“मनःशिलैलासुरदाहकुङ्कुमेरुशरीरयष्टीमधुपद्मकान्ति-
 तैः । सताम्रपुष्पैर्विषभे स्थिते रवौ शुभावहं स्नान-
 सुदाहृत बुधैः” ।
 चन्द्रस्य—“पञ्चगव्यगजदानविमिश्रैः शङ्खगुण्ठिकुष्ठदस्फटि-
 कैश्च । शीतरश्मिजतवैजतहन्तु मानमेतदुदितं नृप-
 तीनाम्” ।
 कुजस्य—“विस्वचन्दनवजाराण्यपुष्पैर्हिङ्गुफलकफलिनीवज्रकु-
 च । स्नानमङ्गिरिह मांसियुताभिर्भौमदौष्याविनिवा-
 रणमाहुः” ।
 बुधस्य—“गोमयाक्षतफलैः ससरोजैः चौद्रशुक्लिनवमूल-
 हेमभिः । स्नानसक्तमिदमत्र भूधतं बोधनाशुभविना-
 शनं बुधैः” ।
 शुरोः—“मालतीकुष्ठमधुसुक्तसर्षपैः पञ्चवैश मटयन्तिकोद्भवैः ।
 क्षिप्रमम्बु मधुकेन च स्फुटं वैजतं गुरुजतं विनिहन्ति” ।
 शुक्रस्य—“एलया च शिलया समन्वितैर्वारिभिः सफलमू-
 लकुङ्कुभैः । स्नानतो नृशुद्धतोपपादितं दुःखमेति विचर्यं
 न भंगयः” ।
 शनेः—“असितनिशाञ्जनसोमवसाभिः शतकुसुमाधनबाजयु-
 ताभिः । रवितनये कथितं विषमस्ये इरितहृदाशुवनं
 सुनिश्चलैः” ।
 राहुकेतोः—“लोभ्रगर्भतिलपलकसुक्ताहृस्तिदानसुगनामिप-
 बोभिः । स्नानमार्त्तमिह कनति राहुः साजमूलमि-
 दमेव च केतोः” । राहुकथितद्रव्यमजमूलसहितंकेत्वर्थं
 स्यात् । अतएवोक्तं दीपिकायाम् “प्रयोज्यमौषधस्नानं
 पृष्टविप्रसुरार्चनम् । पहाहृष्टिष्य होमो वा पहाणां
 प्रीतिमिच्छता” तत्र पृष्टपूजाहोमौ वशिष्ठहृष्टायां

महता प्रबन्धेनोक्तौ तौ तत एवापगन्धव्यौ इत्यलमति-
 विस्तरेण । अथ रवेरिति । रविमारभ्य दक्षिणा उ-
 च्यन्ते । तत्र सूर्यप्रोत्थं धेनुर्गौः । चन्द्रप्रोत्थं कम्बु
 शङ्खः । कम्बु इति नपुंसकलिङ्गम् पृष्टकपटम् “शङ्खः
 स्यात्कम्बुरस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तेः । मङ्गलप्रोत्थंमरुण
 चारक्तो वृषः । बुधप्रोत्थं कनकं सुवर्णम् । गुरुप्रोत्थं
 पीताम्बरं तस्य यथाविभवं कार्पासं कोषजं च । शुक्र-
 प्रोत्थं श्वेतो घोटकः । शनिप्रोत्थंमसिता श्यामवर्णा
 गौः । राहुप्रोत्थं महाऽसिर्बहुभौल्यखड्गः । केतु-
 प्रोत्थंमजः श्यामो दक्षिणोत्थः । यदाह वसिष्ठः
 “धेनुं शङ्खं रक्तवृषं हेम पीताम्बरद्वयम् । श्वेताश्वं
 कण्ठधेनुञ्च कण्ठलोहमजं क्रमात् । स्वर्णेन वा समी-
 क्तव्यं दानव्या दक्षिणा ततः । आचार्याय ज्ञापकेभ्यो-
 ब्राह्मणेभ्योऽप्य शक्तितः” इति । अत्र प्रत्येकं दान-
 मन्त्रास्तत्रैवोक्ताः अन्यभूयस्त्वभयाच्च लिख्यन्ते । “एवं
 यः कुरुते सम्यक् पृष्टयज्ञं नृपोत्तमः । सर्वान् कामा-
 नवाप्नोति शुभस्थानफलं लभेत्” नृपोत्तम इत्युप-
 लक्षणम् । तेन यः कश्चिदपृष्टस्योपि कुर्यात् तत्र स
 विभवाहृष्टपाणि पृष्टदानानि प्रोक्तानि कैश्चित् यथा ।
 रवेः—“कौस्तुभवस्त्रं गुडहेमताम्रमाणिक्यगोघूमसुवर्ण-
 वस्त्रम् । सवस्त्रगोदानमतिप्रथीतं इष्टाय सूर्याय
 महरिकाक्ष” ।
 चन्द्रस्य—“हतकलसं सितवस्त्रं दक्षिणश्चैव भौक्तिकसु-
 वर्णं । रजतञ्च सम्पदद्यात्सुन्दारिष्टोपशमनाय” ।
 कुजस्य—“प्रवालगोघूममहरिकाक्ष एतस्य ताम्रः करवीर-
 पुष्पम् । चारक्तवस्त्रं गुडहेमताम् इष्टाय भौमाय
 सचन्दनं हि” ।
 बुधस्य—“नीलं वस्त्रं सुवदानं बुधाय रत्नं पापी दासिका
 हेमसर्पिः । कांस्यं दन्तः कुञ्जरचाप मेमो रौप्यं सर्वं
 पुष्पलात्यादिकञ्च ।
 शुरोः—“अश्वः सुवर्णं शुक्रपीतवस्त्रं सपीतधान्यं लवणं
 सपुष्पम् । सशर्करं नद्रजनीप्रयुक्तं इष्टाय शान्ते गुरवे
 प्रदेयम्” रजनी हरिद्रा ।
 शुक्रस्य—“चिलवस्त्रमपि दानवार्त्तते इष्टगे सुनिवरेः परि-
 गीतम् । तण्डुलं हतसुवर्णंरुच्यकं वज्रकं परिमखो
 घवखोऽयः” ।
 शनेः—“नीलकं कश्चित् कण्ठं वस्त्रं खोहं सदक्षिणम् ।
 दद्याच्च दक्षिणायुक्तं शनिदौष्ट्याप्रशान्तये” ।

राज्ञोः—“राज्ञोर्दानं बुधैर्भेषो गोमेदं वोहकम्बलौ ।

सुवर्षं नागकृष्यञ्च सतिक्तं तास्यभाजनम्”

केतोः—“केतो वैदूर्यममलं तैलं नृगमदक्षया । ऊर्णाति-
लास्य संयुक्ता दद्यात् क्रोशापतृत्तये” ।

अथ च संहिताप्रदीपे “भातुस्तान्मूत्रदानादपहरति
नृणां वैकृतं वासरोत्थं” सोमः त्रीश्वरुदानादवनिक्र-
तवरो भोजनात् पुण्यदानात् । सौम्यः शक्रस्य मन्त्रो हरि-
हर ममनात् भार्गवः शुभ्रवस्त्रैस्त्रैलसुानात् प्रभाते दिन-
करतनयो ब्रह्मनत्वा परौ चेति” । प्रह्ला माह्वणः ।
परौ राहुकेतु १६। अथ सूर्यादयो यज्ञा गन्धव्यराशेः
प्राक् कियद्भिर्दिनेः फलं द्युरित्ये तदुपजात्याह सूर्या-
रसौख्येति । सूर्यादयो यज्ञा गन्धव्यराशेर्जिगमिषि-
तराशेः पुरस्तात् पूर्वमेवैतत्संख्यकद्विसप्तटीभासान् अत्र
“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति पा० द्वितीया ततो नैरन्-
येण तावन् कालं फलदाः स्युः तद्यथा । सूर्यो गन्धव्य-
राशेः प्राक् अक्षयस्नान् पञ्च दिवसान् फलदः । एवमारो
भौमोऽपि दिवसान् पूर्वं फलदः, बुधः सप्त दिवसान्,
शुक्रोऽपि सप्त दिवसान्, विधुसन्द्रः अग्निनाडीर्षटिकात्वा-
यमेव प्राक् फलदः, राहुर्गन्धव्यराशेः प्राक् त्रिमासं
फलदः एवं शनिः षण्मासान् । शुद्धिमासान् पूर्वं
फलद इत्यर्थः । उक्तञ्च “सूर्यः पञ्चदिनं शशी त्रिष-
टिकं भौमोऽपि वै वासरान् सप्ताहानि भृगुः सप्तो-
मतनयो, मासद्वयं वै शुक्रः । षण्मासान् पुरतोऽपि
मूर्यतनयो राहुश्च मासद्वयं, केतुश्चैव ददाति भावि
सकलं गन्धव्यराशेः फलमिति” । जगन्मोहने त्वेव
सकलम् “सादित्यादिपञ्चा दद्युर्लम्बे वा गोचरेऽपि वा ।
सप्तविंशति २७ भागोह्वं परराशिफलं खल्विति १७ ।
अथ प्रसङ्गादावश्यकमङ्गलयात्राकर्त्तव्येषु सत्सु ति-
थ्यादिविषयकदुष्टयोगसङ्गामे तद्दोषनिवारणार्थं दानं
शास्त्रिन्याह । दुष्टे इति । दुष्टे व्यतीपातादिरूपे योगे
सति हेम सुवर्षं यथाशक्ति राजा दद्यात् । च पुन-
सन्द्रे दुष्टे विहितान्यस्थानस्थिते शङ्खं दद्यात् ।
तिथ्यङ्गे करणे भद्राख्ये दुष्टे धान्यं दद्यात् । तिथौ दुष्टे
चतुर्थ्यादिरूपे तण्डुलान् दद्यात् । वारे दुष्टेऽनुपचयरूपे
रत्नं प्रवाचसङ्गादि दद्यात् । भे राशौ दुष्टे क्रूरपञ्चा-
धितितत्वादिदोषसहिते सति गं दद्यात् । नाद्यां
षटिकायां दुर्भङ्गतादिना दुष्टायां सत्यां हेम सुवर्षं
दद्यात् च पुनस्तारासु दुष्टासु विपत्प्रत्यरिवधरूपासु

सिन्धूत्थं स्वर्षं दद्यात् । पूर्वं दुष्टतारासु प्रत्येकं
विशिष्य दानसक्तमिदानीं तदयज्ञौ स्वर्षमेव देयमिति
पुनरुक्तिपरिहारः । उक्तञ्च टीपिकायाम् “योगस्य हेम,
करणस्य च धान्यमिन्दोः शङ्खसु, तण्डुलमथी तिथि-
वारयोश्च । ताराबलाय स्वर्षान्यथ गं च राशेर्दद्या-
द्विजाय कनकं शुचि नाडिकायामिति” १८ अथान्न
गोचरप्रसङ्गात् सूर्यादयो यज्ञाः राश्यान्तरगताः सन्तः
कदा शुभागुभफलदातारो भवन्ति तथा चान्द्र-
मासाधिकरणकरविशासरादौ स्वजनान्नक्षत्रप्रवेशे सति
फलविशेषं च वसन्ततिलकाष्टचेनाह राश्यादिगा-
विति । रविशुक्रौ सूर्यमङ्गलौ राश्यादिगौ राशि
प्रथमदशांशमध्यस्थितौ सन्तौ फलदौ निखिलफल-
दानारौ । अथशिशोःशेषीषदीपत् फलदौ । एवं सिन्धे-
श्वौ शुक्रबृहस्पतौ मध्ये मध्यगतांशदशके निखिलफल-
दातारावन्यत्वे षदीपत् । शशिसुतो बुधः सदा त्रिंशदंशेषु
निखिलफलदाता । अजगन्मन्दौ चन्द्रशनेश्वरौ चरमदशके
निखिलफलदातारावन्यत्वे षदीपत् । उक्तञ्च वसिष्ठेन
“भवनादिगतौ फलदौ रविभौमौ मध्यगौ च शुक्रशुक्रौ ।
अन्तरगतौ शशिरविजौ सदैव फलदः शशाङ्कसुतः” ।
वराहेश्यापि “दिनकररुधिरौ प्रवेशकाळे शुक्रशुक्रौ
भवनस्य मध्यगताौ । रविशुतशशिनौ विनिर्गमस्यौ श-
शितनयः फलदस्तु सर्वकारामिति” रुधिरौ भौमः ।
अध्वेति । यश्चिन् मासे स्त्रीयजनान्नक्षत्रप्रवेशे सूर्यादि-
वाराश्चेत् स्युः तदा तस्मिन् मासेऽध्वोर्दीनं फलानि वा-
च्यानि तद्यथा । रविवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे सति तस्मिन्
मासे अध्वो मासोऽटनमिति यावत्, फलं तस्य पुंशो
भवेत् । एवं चन्द्रवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे अन्नं मध्यं तत्-
प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । एवं भौमवारे यज्ञिभयं भवेत् ।
बुधवारे सन्नातिः । सती सतीचीना धर्मयुक्ता बुद्धिर्भवेत् ।
शुक्रवारे वस्त्रप्राप्तिर्भवेत् । भृगुवारे सौख्यं भवेत् ।
शनिवारे दुःखप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । उक्तञ्च ज्योतिष-
रत्नसंपद्वे वाचनेन “अध्वो भोजनमग्निभीः सुभतित्ता
वस्त्रं सुखं चासुखं मासे भासि फलं भवेज्जननमे
सूर्यादिवारे स्थिते” इति अत्र “मासास्तथा च तिथि-
यस्तुहिनांशुमानादिति” भास्कराचार्यावकाशाच्चान्द्रः शुक्र-
प्रतिपदादि दर्शान्तो मासो गृह्यत इति शिवम्” १९
पी०धा० । अष्टवर्गशुभाक्षाम एव गोचरशुद्धेर्गोच्यता
तन्मानम् अष्टवर्गशब्दे ५२२ पृ० उक्तम्

गोचर्मन् न० इत० । गवां चर्मणि, गोचर्म च स्तम्भने
 आसमंतया विहितम् यथाह समयारतन्त्रे २५८ले
 “मेवासनं तु वश्यायमाकृष्टौ व्याघ्रचर्म च । गान्धो
 ऋगाजिनं शस्तं मोक्षार्णं व्याघ्रचर्म च । गोचर्म
 स्तम्भने देवि ! मोक्षने वाजिचर्म च” । “सप्रहस्तेन
 दण्डेन त्रिशद्वृद्धैर्भिवर्त्तनम् । दश तान्येव गोचर्म
 ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः” इति २६हस्त्युक्ते “दश-
 हस्तेन वंशेन दशवंशान् समन्ततः । पञ्च चाभ्यधिकान्
 दद्यादेतद्गोचर्म चोच्यते” इति २६शशोक्ते च भूमान-
 भेदे “अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते” भा०
 आनु० ६२३० ।

गोचर्मवसन पु० गोचर्म वसनमस्य । मृदादेवे ‘गो-
 पालिगोपतिर्षासो गोचर्मवसनो हरः’ भा०आनु०
 १७अ० शिवमहत्त्वनामोक्तौ

गोचारक त्रि० गां चारयति वासादौ चर-ण्यिच-
 ष्वल् । गोरक्तके (राखाल)

गोचारिन् त्रि० गौरिव चरति चर-ण्यनि । तपस्विभेदे
 ‘गोचारिणोऽथाश्रमकृदादनीन्खलिकास्तथा । मरीचि
 पाः फेनपाश्च तथैव ऋगचारिणः’ भा०आनु० १४अ०

गोची स्त्री गामञ्जति अन्च-क्रिप् डीप् नलोपे अलोपः ।
 गवाचीशब्दार्थे । अतस्यभेदे । गाः शिवस्तुतिरूपाः वाचः
 अञ्जति अन्च+क्रिप् डीप् । २हिसालयपत्न्यां शब्दार्थिच०

गोच्छाल पु० गां भूमिमाच्छादयति छद-ण्यिच-अण् प्रपो० ।
 भूकदम्बे (चाकलिया) । रत्नमाला

गोज पु० “नृपायां नृपसंसर्गात् प्रमादाद्गूढजातकः । सो-
 ऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिपेके च वर्जितः । अभिपेकं
 यिना चायं गोज इत्यभिधीयते । सर्वे च राजवत्तस्य
 गम्यते पदवन्दनम्” इत्यु शनभोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे अस्य
 राजशब्देन समासे राजदन्नादित्वात् पूर्वनिपातः इन्द्रे
 एकवद्भावश्च । “गोदुग्धप्रभवं किं वा आगदुग्धससु-
 ज्जवम् । भवेत् गोजं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्द्धनम् ।
 वक्रिष्ठकिंकरं दृष्यं सद्यस्तपिकरं वृष । अतोसारे-
 ऽग्निमान्धे च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते” । भावप्र० उक्त
 लक्षणके २गोकागदुग्धविकारभेदे न० । २गोजात-
 ज्ञाने त्रि० । गोक्षेभिकाहक्ते स्त्री राजनि० ।

गोजर पु० गोपु मध्ये जरः जीर्णः । इन्द्रवस्तीवर्षे “नाडि-
 यन्ते यथापूर्वं कीनाशा इव गोजरम्” भाग०१।२०
 १४। “गोजरं इन्द्रवस्तीवर्षम्” श्रीधरः ।

गोजल न० गवि जातं जलम् । गोमूले राजनि० ।
 गोजा त्रि० गवि पृथिव्यां ब्रीह्यादिरूपेण जायते विट्-
 षाप्त्वम् । ब्रीह्यादिपु । ऋ०४।४०।५।उदा० २गोत्रोभि-
 काहक्ते राजनि० । २सुरभ्यां जाते च

गोजागरिक न० गवि स्वर्गे । जागरः अप्रमत्तताऽस्त्यस्य
 ठन् । १मङ्गले मङ्गलस्य स्वर्गसाधनाय सदोदात्ततया तथा-
 त्वम् । गवि भूमौ जागरिकः प्रहरीव अस्त्ररूपकशक-
 धारित्वात् । २कशककारहक्ते । गोपु ब्रीह्यादिपु जागरा-
 ऽस्त्यस्य ठन् । २भक्ष्यकारके त्रि० शब्दार्थिच०

गोजात पु० गवि जातः । १गोनामकपन्नस्यपत्नीजाते
 २सुरभीजाते इतादौ २स्वर्गजाते त्रि० “श्रुण्वन् नोदिव्याः
 पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः” ऋ०७ २५।१५

गोजापथी स्त्री गोजाः दुग्धफेन इव शुभ्रत्वात् पथीमस्य
 गौरा-डीप् । दुग्धफेनाहक्ते राजनि० ।

गोजित् पु० गां भूमिं जयति जि-क्रिप् । ऋपे बलेन
 पृथिवीजयित्वात्तस्य तथात्वम् । ऋ०१।१०।३।१। ६।५।६।१०

गोजिहा स्त्री गोजिह्वेव । (गोजिवा) जताभेदे । स्वार्थे
 क । तत्रैवायं अमरः । “गोजिह्वा गोजिका गोजी
 दाविका खरपर्णिनी । गोजिह्वा यातसा गीता या-
 हिषी कफपित्तनुत् । हृद्या प्रमेहकासास्त्रणञ्च-
 रहरौ लघुः । कोमला त्वरौ तिरक्ता स्वादुपाकरसा
 सृता” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

गोजि(जी)स्त्री गोजिह्वा प्रथो० । गोजिह्वाख्ये जताभेदे भावप्र०
 वा डीप् । “गोजी च पिटा सह तालपत्रा” “ससु-
 द्रफेनशाकगोजीकाकौडुस्वर्गिकाः” इति च सुश्रुतः

गोजिरा स्त्री गौर्भूमिः तज्जगस्यादि जीर्णतेऽनया लृ-क
 इत० । गस्यादिजारिकायाम् “गोजिरया रंक्षमाणः
 पुरन्ध्रा” ऋ०६। ११।३ [इषांसगुडके भरतः

गोड पु० गोख+प्रपो० । (गोड) इति ख्याते नाभौ प्रह-
 गोडिंस्व पु० गोर्भूमेडिंस्व इव । शृगालजम्बुं शब्दार्थिच० ।

गोडुस्वा स्त्री गां भूमिं तुम्बति अर्द्धति तत्रि-क प्र० । (गो-
 सुक) । गवादन्यां (तरसुज) २गीर्णठले पु० मेदि० ।
 स्वार्थे क । गोडुस्विका गवादन्याम् रत्नमाला

गोपी स्त्री पुण-चञ् नि० पुणः गोप+आवपनेऽर्थे डीप् ।
 धान्याधारे (पुण) ख्याते । आवपनपाले २किङ्करे,-
 २शागटां, ४द्विन्दुपीलके मानभेदे, ५द्रोषीपरिमाणे
 च । “गोपी त्वावपनं चेतु” जानपदा० पा० सू०
 सि०की० । तस्य द्विन्दुपीलकता भावप्र० उक्ता यथा

“श्रुतीभ्यांश्च भवेद्द्रोणी वाहो गोष्ठी च वा कृता ।
द्रोष्ठीचतुष्टयं चारी कथिता स्त्रुण्णवृद्धिभिः । चतुःस-
हस्रपत्निका पशुवत्पत्निका च वा । पशानां द्विसह-
स्रं भार एकः प्रकीर्तितः । तुला पञ्चगतं ज्ञेयं
सर्वत्रैवैष भिद्यतः । साष्टकङ्काक्षविल्वानि कुडवः प्रस्थ
साढकम् । राशिगौणी स्वारिकेति यथोत्तरचतुर्गुण-
म् । पञ्चभिः सप्तभिर्वा गोष्ठीभिः क्रीतः तद्वितार्थे द्विगौ
परिमाणात् ढञ्ज । “द्विगोलुगनपत्ये” पा० तस्य लुक्
उपवर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । ततः “द्विगोण्याः” पा० इत्
पञ्चगोणि सप्तगोणि पञ्चगोण्यादिक्रीते पटादौ लि० ।
सूत्रा गोष्ठी षट् पित्वात् ङीप् । गोष्ठीतरी
सुखगोण्याम् । [च शतवृत्ति लि० सेदिनिः ।

गोऽण्ड पु० गोरण्ड इव । १ नीचजातिभेदे (गौड) २ दृढनाभौ
गोण्डाकरी स्त्री रामभेदे “गोण्डाकरीरामेण रूपकतात्वेन
गीयते” गीतगो० ।

गीतम पु० गोभिस्तमो ध्वस्तं यस्य पृथो० । १ सुनिभेदे तन्नामनि-
रुक्तिः भा० आनु० ६१ अ० यथा “गीतमोऽयं सतोऽधूमो-
टमस्तो मम दर्शनात् । गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्मस्य
देहतः । विद्धि मां गीतमं कथ्ये यातुधानि ! निबोध
मे” इति । स च श्वेतवराहकल्पे ब्रह्मणो, मानसः पुत्रः
यथाह वायु० गया० २ अ० “ब्रह्मा संवृतसंभारो मानसा
वृत्तिजोऽस्तुजन्तु” इत्युपक्रमे “सूकपालं गीतमश्नु तथा
वेदशिरोव्रतम्” । इति । स च गोलप्रवर्तकः गोलगण्डे
दृश्यम् । गीतमस्यापत्यम् अक्षयण । गीतम तद्वंशे
प्रवरप्रवर्तके अक्षिभेदे बहुत्रे तस्य लुक् गीतमाः । गौ-
तमगण्डे ऽधिकं वक्ष्यते आर्षिगण्डे ८२७ पृ० उदा० दृश्यम् ।
गीतमवंगशास्त्राङ्कुरसगोलोत्पन्ना दश तद्भेदास्तत्रैव
दृश्याः । अतिशयेन गौः जडत्वात् तमम् । २ अतिजडे
पुंस्वी । “सक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूत्रे एचेतसाम् ।
गीतमं तमयेतेव यथा जेत्य तथैव सः” नैष० भाष्यीको-
क्तिः । तस्य चान्वीजिकीविद्याप्रकाशकत्वमक्षपादगण्डे
४२ पृ० दृश्यम् तच्छब्दे एव तच्छास्त्रप्रतिपाद्याद्यक्तम् ।
तस्य ज्ञातः गीतम गोतमश्चाले गौरा० ङीप् । गीतमी
तद्भाष्यायां शतानन्दमातरि शक्यहत्यायाम् स्त्री

गीतमान्वय पु० गीतमोऽन्वयो वंशप्रवर्तको यस्य । शाक्य-
सुनौ मायादेयीसुते ज्ञेम० ।

गीतमस्तोम पु० गीतमेव ढटः स्तोमः । १ सुनिभेदे “अथ
प्रातर्गीतमस्य चतुरस्रसोभो भवति तस्य चतस्रस्र

बहिष्पवमानमटास्तटास्त्राख्यानि, हादगसु माध्यन्दिनः
पवमानः, मोडुगसु पृष्णानि, विश्वामाभैवः पवमानः,
चतुर्विंशत्यामन्दिनेषु साम” शत० ब्रा० १२५।१।१।

दानशीलप्रजाकामनया कर्त्तव्ये एकाहसाध्ये २ यज्ञभेदे
च “गोस्तोमेन य इच्छेत् दानकामा मे प्रजा स्वादितिः”
आश्व० श्रौ० २।५।१४ तद्विधानं तत्रैवोक्तम् दृश्यम् ।

गीतमीपुत्र पु० इत० । गीतस्या अहल्यायाः पुत्रे शतानन्दे
गीतस्रज पु० प्रयत्नः गौः “प्रशंसानचनैश्च” पा० पूर्वनि० । प्र-
यत्ने गवि स्थित्यामपि पुंस्त्वमेव नियतविक्रमत्वात् अमरः ।
गोपु मध्ये तस्रज इति शब्दकव्युत्पत्तिकल्पनं प्रासा-
दकमेव पाणिनीयसूत्रे कर्मधारये तद्विधानात्
गीतीर्थं न० गवा कृतं तीर्थम् । १ गोडे “वर्त्तन्निवेद्यो गो-
तीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना” सुशु० २ तीर्थभेदे च । “तस्यां लि-
तस्यो शनसोमनोश्च पृथोरथान्नेरसितस्य वायोः । तीर्थं
सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य च आसिभेये”
भाग० १।१२।२ त्रितदीनामेकादश तीर्थानि तत्तद्भाष्या
प्रसिद्धानि” अधरः

गीतीर्थक पु० “पार्श्वगतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको भवेत्”
सुशुतोक्ते छेदभेदे “आधौ तत्र वृद्धिच्छिद्रे भिषजा वै-
विजानता । अर्द्धलाङ्गलिकम्बुदः कार्यो लाङ्गलिकोऽपि
या । सर्वतोभङ्गको वापि कार्यो गीतीर्थकोऽपि च”
सुशुते तत्प्रयोगे निमित्तसुक्तम् ।

गीत पु० गां भूमिं लायते त्रैङ् पालने क । १ पश्चते तस्य
विष्कम्भरूपेण पृथिव्या धारकत्वात् तथात्वम् गोलमित् ।
गूयते शब्दप्रतेऽनेन गूड् शब्दे करणे एतन् गूधुपची-
त्यादिना लो वा । २ आख्यायां नामनि तथा शब्द-
मानतात्तस्यास्तथात्वम् गोलस्त्वचनम् । ३ सन्भावनीयबोधे
४ कानने ५ चोले ६ भागे च भेदि० । ७ कले ज्ञेमच० ।
८ संघे ९ दृष्टौ शब्दच० । १० वित्ते धने विभुः ११ सुनि-
भेदस्यापत्यादिवंशे न० । गोलकाराशाहौ सुप्रसिद्धाः
यथाह नि० सि० वीधायनः

“विश्वामित्थोजनदग्निर्भरहाजोऽथ गीतमः । अतिर्विषुः
कश्यप इत्येते सप्त अथयः सप्तानाशुधीषामगस्ताष्टमानं
वदपत्यं तद्गोलमिति” महस्तु सप्ताह यथा “अमदग्निर्भर-
हाजो विश्वामित्थालिसोतमाः । विश्वकाश्यापामस्ता
सुनयो गोलकारिणः । एतेषां आन्वयपत्यानि तानि गो-
लाणि मन्यते” एतदुपलक्षणमन्येनामपि दर्शनात् । तथा
च धर्मप्रदीपे गोलानि तु चतुर्विंशतिरिवाह तथा च

इदमन्तः शाण्डिल्यः कश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्षकस्तथा ।
 भरद्वाजो गीतमत्र सौकालीनस्तथापरः । कल्मषसा-
 म्निवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ । विश्वामित्रः कुशिकश्च
 कौशिकश्च तथापरः । इतकौशिकमौद्गल्यौ व्यालम्ब्रानः
 पराशरः । सौपायनस्तथाऽत्रिश्च वासुकीरोहितस्तथा
 वैयाघ्रपद्यकश्चैव कामदन्व्यस्तथापरः । चतुर्विंशति
 गीताणां कथिता पूर्वापिण्डतैः” । “सौकालीनक-
 मौद्गल्यौ पराशरदृश्यते । काञ्चनो विश्वकौशिक्यौ
 कात्यायनात्रेयकाण्डकाः । कृष्णात्रेयः साङ्गृतिश्च कौ-
 ण्डिल्यो गगंसंज्ञकः । आङ्गिरस इति ख्यातः कना-
 दृकाख्यसंज्ञितः । नव्यजैर्मिनदृग्नाख्याः शाण्डिल्यो
 वल्लभश्च । सावर्ष्यालम्ब्रानवैयाघ्रपद्या इतकौशिकः ।
 शत्रिः काण्वायनश्चैव वासुकिर्गीतमस्तथा । शुनकः
 सौपायनश्च सुनयो गीतकारिणः । एतेषां यान्यप-
 न्यानि तानि गीताणि मन्यते” । सर्वे द्विचत्वारिंश-
 द्गीतकाराः । “अपत्यं पौत्रप्रभृति गीतम्” पा० १२३३
 पौत्रप्रभृती अपत्यत्वेन विवक्षिते वंशे न० तस्यायमाशयः—
 प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गीतमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि
 संज्ञार्थमिदम् पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादपत्यपदस्या-
 पत्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः तेन पौत्रादेस्तत्वेन विव-
 क्षायामिव गीतत्वम् । पौत्रापत्यशब्दयोः सप्तस्वन्व-
 क्ततया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्य गीतत्वम् इति ।
 अत्र प्रयोजनं तु “एकोगीते” पा० नयमार्थं तथाहि
 गीते एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गीत्रापत्यम्
 उपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः । “गीते स्वैकोन
 संख्यानां प्रत्ययानाम्परम्परम् । यद्वा स्वयूनसंख्येभ्यो
 ऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । अपत्यस्मिद्वरेव स्यात्ततः
 प्राचामपीति च । मतभेदेन तद्वन्व्ये स्वत्वभेदस्तथोत्त-
 रम्” सि० कौ० अयमर्थः पितृरेवापत्यमिति पक्षे हि
 उपगोस्मृतीये वाच्ये औपगवादि स्यात् । चतुर्थे त्वजी-
 वज्ज्जे इतववंशे औपगवेः फक् । इत्यभिज्ञफयोः
 परस्परारायं भूत्वास्ततमे गीते एकोनयतस्तत्त्वयाः स्युः ।
 पितामहादीनामपीति ह्यस्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये
 उपगोरणा इष्टे सिद्धे ऽपि अणन्नादिजपि स्यात् चतुर्थे
 फनिति ततः फगिजाः परस्परारायं यततमे गीते ऽएन-
 वतिरनिएप्रत्ययाः स्युः अतो निवमार्थमिदं कृतम्” इति
 गीत्रापत्ये अनेकप्रत्ययाः पा० विहिता विस्तरभयाज्ञोक्ताः ।
 गीत्रान्तरे जातस्यापि दानादितो गीत्रान्तरत्वं इतिवि-

हितं यथा “गीत्ररिक्त्वे जनयितुर्न भजेत् दन्विनः सुतः ।
 गीत्ररिक्त्वास्तुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधा” मनुः ।
 अयमाशयः दानात् जनयितुः स्वत्वे निष्ठेने द्वादश-
 विधपुत्रान्तर्गतत्वेन दत्तदाकीर्णां पुत्रनिधित्वेन विधा-
 नात् विधानेन संस्कारादिना च पक्षीतः पुत्रत्वे
 तद्गोत्रत्वम् । दत्तकन्यायान्तु वचनादेव पितृगीत्रापहा-
 रेण पतिगीत्रप्राप्तिः तथा च उ० त० व्यपस्थापितं यथा
 “तदानीं गीत्रापहारमाह लघुहारीतः । “रुगो-
 त्रादुभ्रश्यते नारी वियाहात् सप्तमे पदे । पतिगी-
 त्त्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया” । पाणिप-
 च्छायादिपि पितृगीत्रापहारमाह आह्वयिवेके दृश्यति ।
 “पाणिपचिह्निका मन्त्राः पितृगीत्रापहारकाः ।
 मर्त्तुर्गीत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः” । यत्तु
 सपिण्डनस्य गीत्रापहारित्वप्रतिपादकवचनम् । “सं-
 स्थितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्निक्तम् । पैतृकं
 भजते गीत्रमूर्त्तु पतिपैतृकम्” इति कात्यायनीयं
 तत् शाख्यन्तरीयं शिष्टव्यवहाराभावात् । अतएव “अनु-
 मन्त्रता युक्तं गीत्रेणाभिवाद्येत” इति गोभिलोक्तं
 सप्तपदीगमनानन्तरं पत्युरभिवादनं तत् पतिगीत्रेण
 कर्त्तव्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् एतेन पितृगीत्रेणेति
 सरस्वताभवेदवभट्टाभ्यासुक्तं हेयम् । आह गीत्रोक्ते
 विशेषः आ० त० प्रचेताः “गीत्रस्वस्वजनानामि पितृणां परि-
 कल्पयन्” । सामगानां आह्वानादिकर्त्तव्ये तस्य विभक्तिविशे-
 शान्तानामाह तत्रैव गोभिलः “गीत्रं स्वरानं सर्वत्र
 गीत्रस्याप्यकर्त्तव्यं । गीत्रस्तु तर्पणे प्रोक्त एव कर्त्तुं
 न सृष्टि” शाण्डिल्येन प्रेततर्पणे तु विशेषः ब्रह्मपु०
 उक्तः । “असृष्टासृष्टगीत्रस्तु प्रेतस्मृत्युत्पदं जपन्” ।
 “मृत्वा सचेत्तमाचम्य सिञ्चेद्युत्पदं जले । गीत्रनामा-
 न्नुवादादि तर्पयामोति शीत्तरम्” इन्दोगविषयं गो-
 भिलवाक्यम् “विपद्यगीत्रं दयितेन लक्ष्मिता” किरा०
 “स्मृतमिन्द्रताय मयि गीत्रमिदा” माघ० । “गीत्रविस्त्र-
 लितमूचुरकुनाः” रघुः । “अरसि स्वर ! मेघलागुणैरुत
 गीत्रस्त्रचितेषु बन्धनम्” कुमा० । “गीत्रमिदोऽप्यमर्षश्च”
 रघुः । गीत्रं करोति ल-श्रिणि । गीत्रकारिन् गीत्र-
 प्रवर्त्तकौ चभिभेदे । “सप्तैत गीत्रकारिणः” बौधा० ।
 तन् गीत्रकर्त्तृ तत्रार्थे “तपस्विनो ब्रह्मविदो गीत्रकर्त्तार
 एव च” भा० आनु० ४४० । नां भूमिं दृष्ट्वा त्रायते तै-क ।
 ३३नेचे निच० । गीत्रमिच्छे इत्यम् ।

गोत्रकीला स्त्री गोत्रः पर्वतः कील इव विदम्बकत्वात्
यस्याः । शुधिव्यां हेमच०

गोत्रज पुंस्त्री गोत्रे समाने वंशे जायते जन-ड । एक-
गोत्रोत्पन्ने “तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः” याज्ञ० ।
यद्यपि गोत्रोत्पन्नमात्रेऽस्य प्रवृत्तिस्तथापि अशौचप्रवृत्त्ये
‘दृग्नाहेन सपिण्डास्तु शुध्वनि प्रोत्सृत्तके । त्रिरा-
त्रेण सङ्गत्यास्तु ज्ञात्वा शुध्वनि गोत्रजाः” व्यासवाक्ये
गोत्रजपदं पारिभाषिकं यथाह वृहस्पतिः “सपिण्डता
तु पुरुषे सप्रभे विनियतंते । समानोदकभावस्तु निवर्त्त-
ताचतुर्दशात् । जन्मनाम्नां सृष्टेरंके तत्परं गोत्रजा-
मताः” इति “गोत्रजा निवृत्तसमानोदकभावाः शु०त०रघु० ।
यस्तुतः गोत्रजपदस्य गोत्रोत्पन्नमात्रार्थकत्वेऽपि सामा-
न्यविशेषन्यायेन सपिण्डादंविशेषाशौचोक्तेस्तद्विपर-
त्वम् अत एव “तत्सुतो गोत्रजोवन्धु रित्यत्र याज्ञ०वचने
गोत्रजपदेन पितामहादेर्पुत्रेषामिति तद्व्याख्याने च
भिनो “गोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयः समान-
गोत्राः” इत्युक्तम् ।

गोत्रभाग पु० गोत्राणामेकगोत्रजातानां भागः । गोत्र-
जातानां परस्परविभागे “गोत्रसाधारणं त्वङ्गा
गोऽन्यदेशं समाश्रितः । तद्वंशप्रत्यागतस्यांशः प्रदातव्यो
न संशयः । तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्रभोवापि यो भवेत् ।
जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम् । यं परम्प-
रया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः । तदन्वयस्या
गतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही । भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिध्ये
दपरिणं न संशयः । अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सङ्गत्यानां
न सिध्यति । स्वामिना तु यद्भक्तं गृह्येत्त्वापणा-
दिकम् । सुहृद्बन्धुसङ्गत्यास्य न तद्भोगेन ह्योयते ।
विवाहान्मोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तैश्चैव च । सुदीर्घे-
षापि कालेन तेषां सिद्धयति तत्तु न” वृहस्पतिः गोत्र
साधारणं इव्यमिति शेषः विवाहो जाभाता

गोत्रभिद् पु० गोत्रं पर्वतं मेघं वा भिनत्ति भिद्-क्रिप् ।
इन्द्रे इन्द्रस्य वृष्ट्यर्थं मेघभेदनात् पर्वतपक्षघातनाहा
तथात्वम् । “परन्द्रो गोत्रभिद् वाङ्मरायात्” वज्रु०
२०।३८ गोत्रं भिन्तां वृष्ट्या त्वायन्ते गोत्रा मेघाः तान्
वृष्ट्यर्थं भिनत्ति गोत्रान् गिरीन् वा भिनत्ति” वेददी० ।
तस्य गिरिपक्षभेदनकथा पौराणिकी अतुसन्धेया ।
यथा “ततोऽद्भयो जातपक्षा विष्णोश्चैव तु मायया ।
प्रस्थिता नेदिर्षी त्वङ्गा यथापूर्वं निवेशिताः । तत्स्थान-

मसुराणान्तु घाताद्विष्टं जलार्थवे । प्रतीच्यां पर्वताः सर्वे
निममज्जुर्धया गजाः । तत्रासुरेभ्यः शंभुस्तौ काधिपत्यं
सुराश्रयम् । तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्वे चक्रुस्त्वो गसुत्तमम्
इत्युपक्रमे “धरग्यान्तु गिरीन् स्थाप्य खेषु स्थानेषु गोः
पतिः । चिच्छेद पविना पक्षान् सतेर्षां भुवि चारि-
ष्याम् । एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तत्समवे कृतः”
अग्नि पु० । “पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः”
इति तदनुसारेण रघौ वर्णयितम् । गोत्रं नाम भिनत्ति ।
श्नामभेदके एकनामोच्चारणकाले अन्यनामोच्चारणे च ।
“तदयुक्तमङ्ग तव विश्वदृजा न कृतं यदीक्षणसहस्रत-
यम् । प्रकटीकृता जगति येन खलु स्फुटमिन्द्रताद्य
मयि गोत्रभिदा” माघः । “गोत्रभिदा पर्वतभिदा नाम-
भेदिना च” मङ्गि० ।

गोत्रवृक्ष पु० गोत्रभवे नगजातो वृक्षः । धन्वनवृक्षे भावप्र० ।
गोत्रस्त्वखन न० गोत्रे नामनि खलनम् । अन्यस्य नामपद-
शाशया अन्यस्य नामपदरूपे रागहेतुके खलने ।
“जनाद् गोत्रस्त्वखने च का न तम्” (नलम्) मैत्र० । “गो-
त्रस्त्वखने भ्रान्तिं मानिनि ! जानीहि केवलां मेऽत्र ।
आख्यानतोयिशेषप्रतिपत्तिः पाश्चिनीय इव” उद्भटः ।
भावे क्त “गोत्रस्त्वलितमप्यत्र न० “उत गोत्रस्त्वलितेषु
वन्धनम्” कुमा० [स्थादिपोपणेन त्रै-क । २ भूमौ अमरः ।
गोत्रा स्त्री गवां समूहः त्र । १ गोसमूहेर्गं लायते श-
गोत्रादि पु० “तिङ्ङो गोत्रादीनि कृत्स्नाभीच्छ्रयोः” पा०
तिङ्ङन्नात् परस्य अनुदात्ततामिति शब्दगण्ये
तद्गण्यश्च पा० ग० स्त्रत्वे उक्तो यथा “गोत्रं ब्रुव प्रवचन
प्रहसन प्रकथन प्रत्यायन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्ष्ण
विचक्ष्ण अवचक्ष्ण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम” ।

गोत्र न० गोभावं त्र । गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते गवेतराहत्तौ
सकलगोव्यक्तित्वे जातिभेदे । तद्व्युत्पन्नान्तु गवेतराहत्तित्वे
वति सकलगोव्यक्तित्वत्वे । सत्तादृशत्वादित्जातेः
सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वात् तद्धारणाय सखलम् विशेषणं
गगनादेर्गवेतराहत्तित्वात् विशेष्यदत्वम् । वृत्तित्वाद्द्वयस्य
समवायेन प्याह्यं तेन गवेतरघटादौ कालिकसम्बन्धेन
गोत्वस्य सत्त्वेऽपि नासम्भवः न वा गवेतरासमवेतस्य गग-
नादेः कालिकेन सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वात्तदित्यादिभिः ।
तस्यास्य जातेः गोषदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य क्तं काव्य० प्र०
वाक्यपदीये “गौः स्वरूपेण न गौनीयगौः गोत्राभि-
सम्बन्धात्तु गौः” यतो गोत्वसम्बन्धादेव गोर्गोषद-

वाच्यता अतो गोत्वस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । तद्व्यञ्जकञ्च गतकम्बलादिमन्त्ररूपस्यकारभेदः संस्थानविशेषस्यैव जातिव्यञ्जकत्वात् । तत्र गोपदं गोत्वे शक्तं । व्यक्तेर्भानमनुमानात् तद्व्यवृत्तिवेदात्वाद्देति भीमांसकामन्यन्ते अनुमानञ्च गामानयेत्वादौ गोत्वानयनमिति शाब्दबोधत्वात् परम् गोत्वकर्तृकानयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तियज्ञाधीनम् । गोत्वविशिष्टे शक्तमिति तु नैयायिकाः व्यक्लिमात्रस्य शक्यत्वे व्यक्तीनामाननप्रात् व्यभिचारः । अतद्ग्राह्यत्विहोऽपोहो वा गोपदशक्य इति तु बौद्धाः

गोद ए० गां नेत्रं दायति शोधयति दै-क । १ मस्तकस्ये सस्तिष्के हेम० सस्तिष्कस्य नेत्रप्रकाशहेतुत्वात् तथात्वम् । गां ददाति दा-क । २ गोदानरि लि० । “अद्दस्तु त्रियं पुष्टं गोदोऽन्नस्य पिष्टपम्” मनुः । गोदावर्ष्यां समीपस्थे देशभेदे पु० ततः चतुरर्थ्याम् स्त्र्यम् । गोदः तद्देशादूरभावादौ लि० जनपदे तु वरणा० तस्य लुप् । गोदो जनपदः “विशेषस्थानाञ्चाजातेः” पा० । सुवर्धस्य विशेषस्थानामपि तद्विद्वन्वचने न तु जातेः । गोदौ रमणीदौ” सि-कौ०

गोदत्र न० गोदं त्रायते त्रै-क । सस्तिष्करणके सुकुटादौ गोदन्त न० गोदं न इवावयवोऽस्य इत० । हरिताले राजनि० गोदा स्त्री गां स्वर्गं ददाति ग्रानेन दा-क । गोदावरी-नद्याम् हेम० । “नेष्टोऽथ गोदोत्तरतश्च यावत्” सु० षि० । गोदान न० गावो केशलोमानि वा दीयन्ते अण्डान्तेऽत्र । आधारे ल्युट् । केशान्तास्थे द्विजाति संस्कारभेदे केशान्त शब्दे २२५० पृ० दृश्यम् । “अथास्य गोदानविधेरनन्तरम्” रघुः । तत्र “एनेन गोदानम्” आश्व० ण्ट० ११८१ । इत्यादिस्मृत्या तेन निरूपितम् । “चूडोपनयनगोदानविधाः” आश्व० ण्ट० । गवि पृथिव्यां दीयते निधीयते स्नापकात्वे दा-कर्त्तृ षि ल्युट् । २ दक्षिणकर्त्तृसमीपस्थे गिरः प्रदेशे । “अपरेण दक्षिणान्तरम् दक्षिणं गोदानमुन्दति” कात्या० श्रौ० ५।२।१४ । “दक्षिणं गोदानं वितार्थीनस्तीमाभापः” कात्या० श्रौ० ७।२।१८ । “सपङ्क्तिर्गवि पृथिव्यां दीयते इति गोदानं गिरसोदक्षिणं प्रदेशं वितार्थं कङ्कतादिना तत्स्थाने केशान् विच्छटान् कृत्वा उन्दति क्लेदयति अङ्गिरार्द्रं करोति इमाभापः इत्यादि मन्त्रेषु” कर्कः । इत० । गोः सुरभ्या दृश्य वा शदाने । गोम-शंसापूर्वकं तद्दानप्रकारो केशाङ्गि-दा० उक्तो यथा

मविध्यत् पुराणे । ब्रह्मोवाच “आदित्यदुहितौ गौर्हे प्रथोयं परिकीर्त्तिता । अथोऽर्थे सर्वलोकानामुत्पन्ना क्रतुसिद्धये । ब्राह्मण्याच्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । एकत्र मन्वास्तिर्जनि हविरेकत्र तिष्ठति । गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभ्यो देवाः ससृत्विताः । गोभ्यो वेदाः ससृद्गीर्णाः सपङ्क्तपदक्रमाः । ऋद्धमूनं गवां नित्यं ब्रह्मविष्णु समाश्रितौ । ऋद्धाप्ये सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च । शिरोमध्ये महादेवः सर्वभूतभयः स्थितः । उलाटाप्ये स्थिता देवी नासावश्रे च पणसुखः । कम्बलाश्वतरौ नागौ नासापुटसुपालितौ । कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वायवः सर्वे जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च ऊङ्कारे यमयज्ञौ च गण्डयोः । सन्ध्याहयं तथोडाभ्यां यीषामिन्द्रः समाश्रितः । रक्षांसि कक्षदेशे तु माध्याह्नोरसि संस्थिताः । चतुष्पात् सकलो धर्मः स्वयं जङ्घासु संस्थितः । सुरमध्ये तु गन्धर्वाः सुराप्येषु च पद्मगाः । सुराणां पश्चिमाप्येषु गणाहाप्सुरासं स्थिताः । ब्रह्मचैकादश पृष्ठे वसवः सर्वसन्धिषु । अश्वीतस्तस्याः पितरः सोमोलाङ्गुलमाश्रितः । आदित्यरश्मयोवाले पिबन्तीभूता व्यपस्थिताः । सायाङ्ग्या च गोमूत्रे गोमये यचना स्थिता । क्षीरे सरस्वती देवी नर्मदा दक्षिणस्थिता । कृताग्रमः स्वयं सर्पिर्ब्राह्मणानां गुरुः परः । अष्टाविंशतिदेवानां कोक्षीरोमसु संस्थिताः । उदरे पृथिवी ज्ञेया समैलवनकानना । चत्वारः सागराः पूर्णा गवाङ्गे तु पयोधराः । एतद्भि कथितं सर्वं यथा गोषु प्रतिष्ठितम् । जगद्देवगार्दूल ! स देवास्तुरमानवम्” । स्कन्दपुराणे “तृणानि खादन्ति वसन्तप्रणये पिबन्ति नोयान्यपरिचर्याणि । दुहन्ति बाह्वानि पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः । तृष्टास्तु गावः शभयन्ति पापं दत्तास्तु गावस्त्रिदिवश्चयन्ति । संरक्षितासोपनयन्ति विस्रं गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् । शब्धं समन्नाति ददाति नित्यं पापक्षतिं मित्तविवर्द्धनं च । स एव चार्थैः परिभुञ्जते च गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् । तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा पीत्वापि तोयान्यसृजन् खर्वन्ति । यद्गोमयाद्याश्च पुनन्ति लोकान् गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित्” । हारीतः “बहुक्षीराश्च यो गा वे ब्राह्मण्यायो यथादेवैः । उत्सारयेत् क्वात्मानं सप्त सप्त १ ० च” ।

देवकः "सुशीलां लक्ष्मणवतीं युवतीं वत्ससंयुताम् ।
 बह्वद्वयवतीं क्षिप्रं धेनुं दद्याद्विचक्षणः" । वेद-
 व्यासः "यथात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
 आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वतीः हृदकौशिकः" । तथा
 संप्रामेयवर्जितत्वा तु धो र्धे गाः सम्ययच्छति । यावतीः
 स्पर्शयेद्गवाः स तावत् फलमश्नुते" । तावदिति पूर्वोक्तं
 तावद्गोमममङ्कितं संयत्तरं स्वर्गफलमित्यर्थः । "यो
 पै द्याते धनं जित्वा क्रीत्वा गाः संप्रयच्छति । स
 दिव्यमशुतं शाक्रवर्षाणां फलमश्नुते" । 'अन्नजिताः,
 सुकथञ्चानलब्धाः पणक्रीता निर्जिताशौकजाश्च । क-
 ष्कोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरैतैर्गोविशेषाः प्र-
 गस्ताः" । अन्नजिता गर्भिण्य इति भारतपदप्रकाश-
 कारः । सुकथञ्चानलब्धाः यथासूक्त्यक्रयप्राप्ताः ज्ञानलब्धाः
 प्रतिग्रहलब्धाः पणक्रीताः श्रुतिलब्धाः निर्जिता
 सुहादिना, शौकजाः स्तहजाताः, कश्कोत्सृष्टाः
 पोषणाभ्यागताः अतिव्याध्यादिशुक्राक्रान्ताः सः
 श्रमिणा यावत्कृताः स्वयं च पोषणं कृत्वा लब्धाः ।
 "अथा दुष्टा दुर्गता व्याधिता च न दातव्या या च
 मूढैर्दातैः । योर्धर्मिणां वा फलोः संशुभ्रिणो तस्या-
 वीर्षाशफलादापि शोकाः" । शून्धैरदतैः स्त्रीकृतेति
 क्रमः । तथा । "न कृतां पापानां वा बन्धनं रोगा-
 न्धितानं तथा । न व्यक्तुःपरिचरानां दद्यादुषां ब्रा-
 ह्मणाय वै । यावत्पापेषु कृतायां जीर्णान्धेषु च मिथ-
 नात् । तथा संतविषेणैव द्विजं क्रोधेन योजयन्" ।
 ब्रह्मसंहिता "पातोदनां जग्मत्सृष्टां दुग्धचोषां भिरि-
 त्स्त्रिणां । अक्षयशङ्करीनाञ्च स्तवदां महाप्रयात् ।
 केनकवदनीजांश्चक्रेयदां सस्वनीं खलात् । प्रदधेत्
 यमसकृन्निभं प्रथमितलनीम् । न दद्याद्ब्राह्मणस्यैव
 रुद्राणां हृदयप्रयात्" । पातोदनां जग्मत्सृष्टां भिति,
 अक्षयशङ्करीनाञ्चक्रेयदां । दुग्धचोषां, स्वर्गायकाममा-
 यिनीं, महाप्रयात् ब्रह्मभक्तं, प्रदधेत् बाल्यावस्थैव
 या गर्भिणी । विश्वामित्रः "नैकप्रह्लादश्च निःशुक्रं
 रज्ज्विताधीं चक्रेत्सुरात् । न दद्यात् त्रिस्तनीश्वैव गां
 गुणानि दापयेत्" । महाभारते "अश्वरीधोगवां
 दधन् ब्राह्मणेभ्यो प्रतापवान् । अशुदानि दर्पकञ्च
 कराद्रोऽभ्यपतद्भिन्ः । दद्यात् शतसहस्रान्तु गवां राजा
 भवेत्तज्जित् । सवत्स्रानां महातजा गतो लोकान्मुक्तवान्" ।
 तथा । "प्रासादा यत्न सौवर्षीः शयाः रत्नोष्णवा-

स्तथा । वराहापुराणे यत्न तत्न गच्छन्ति गोपदाः ।
 गोपदोनरकज्ञैति पयः पीत्वात्सुजङ्गलम् । विमाने-
 नार्कवर्णेन टिडि राजन् । विराजते । तञ्चाश्वेशः
 सुश्रोगयः शतशोपरयोपितः । रमयन्ति विमानस्यं दि-
 व्याभरणभूषिताः । वेगूनां वल्लकीनाञ्च नूपुराणाञ्च
 निःस्त्रिः । हासैश्च हरिणाशीषां दुग्धः सन् प्रतिबु-
 ध्यते । यायन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वास्तावन्ति
 वर्षाणि महीयते स्वः । स्वर्गाञ्चुत्तश्चापि ततस्तु शोके
 कुले सत्तुपश्यति गोमतां सः" । विश्वः "गोपदानेन
 स्वर्गमाप्नोति दशधेनुप्रदोगोशोकं शतप्रदश्च ब्रह्मलोकम्" ।
 जात्रालः "होमार्थं मग्निहोतस्य योगान्दद्यादाया-
 चिताम् । त्रिविक्रपणां प्रथिती तेन दत्ता न संशयः" ।
 याज्ञवल्क्यः "यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं याऽधेनुमेव
 या । अरोगामपरिक्रष्टां दाता स्वर्गं महीयते" ।
 अङ्गिराः "गौरैकश्चैव दातव्या श्रोत्रियस्य विभेपतः ।
 सा हि तारयते पूर्वांशु सप्त सप्त च सप्त च" । नन्दिपु-
 राणे "अपान्ने सा तु गौर्दत्ता दातारश्चरकं नयेत् ।
 क्लेशकर्मिणश्चा युक्तं यतीतिरश्च तारयेत् । विधिना च
 यदा दत्ता पात्रे धेनुः रुद्रं चण्डा । तदा तारयते
 जन्तून् कृत्वाभाभयुतैः शतैः । पात्राणां ध्यात्किंका
 शय्याः सुसुजाश्चाग्निहोतिस्यः । देवताश्च तथा मुख्यः
 गोदानं ह्येतद्गोमसम्" । महाभारते "इतिग्लाने
 सीदति चातिमालम् यत्कथं च होमहेताः प्रहृत्वात् ।
 सुवर्षे वा बालसंशुभ्रे वा धेनुन्दद्यादेप कालो विशिष्टः"
 प्रहृत्वां शोभयामे । तथा "न बधार्थं प्रदातव्या न
 कीनामे न नास्तिके । गोजीवे न च दातव्या तथा
 गोः पुरुषप्रभम्" । कीनागो हलवाहकः । श्यालेयः
 "सोदते बहुशब्दाय श्रोत्रिययायाऽहितान्नये । अतिधि-
 प्रियाय दान्नाय देवा धेनुर्गुह्यमित्ता । अकुलीनाय
 मूर्खाय लुब्धाय पिपुनाय च । हृदयकव्यधेताय गौर्ष
 देवा कथञ्चन" । अध दानविधिः । विश्वामित्रः
 "प्राङ्मुखीं गामस्याय सवत्स्रानां सुपूजिताम् ।
 पुच्छदेशे तु दाता वै क्वातो ब्रह्मिण्यो भवेत् । उदङ्मुख-
 सस्तु विप्रः स्थात्यात्मकक्षयकक्षितः । आञ्जपालं करे
 कृत्वा कनकेन सन्निवृत्तम् । निक्षिप्य पुच्छं तस्मिन्स्तु
 शतदिग्भं प्रष्टव्यं च । सति च विप्रपाणिस्तु प्रागप्यन्तु
 निघापयेत् । सति च सकुशञ्चापि श्चहीत्वा दानमा-
 चरेत् । अनेनैव तु मन्त्रेण पात्रहस्तो जलं क्षि-

भेत् । यज्ञसाधनभूता या विश्वस्थावप्रणाग्निमी । विश्व-
रूपः परो देवः प्रीयतामनया गवा । अतुब्रज्य त्व तां
धेनुं ब्राह्मणेन समन्विताम् । गोमतीन्तु ततो विद्यां
जपेत प्रयतः शुचिः । उद्दिश्याथ वासुदेवं प्रीयतामिति
चानव ।। पात्रं मनसि सञ्चिन्त्वा तोयमपसु विनिक्षि-
पेत् । जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः । अनन्त-
भोगशयनः प्रीयतां परमः पिता । गोमतीमाह यमः
“गावः सुरभयोनित्यं गावोयुगयुगमन्विकाः । गावः
प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्वयनं महत् । अन्नमेव परं
गावो देवानां हविर्दत्तमम् । पावनं सर्वभूतानां र-
क्षन्ति च वहन्ति च । हविषा मन्त्रपतेन तपयन्तुम-
रान्दिवि । अग्नीषामग्निहोतृणां गावो होमप्रति-
ष्ठिकाः । सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणसप्तमम् ।
गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलसप्तमम् । गावः सर्वस्य
लोकस्य गावोध्याः शुभावहाः । नमोगोभ्यः श्रीन-
तीभ्यः शौरभ्योभ्य एव च । नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च प-
वित्राभ्यो नमो नमः । ब्राह्मणायैव गावश्च कुशमेकं
हिधा कृतम् । एकत्र भव्यास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र ति-
ष्ठति । अन्त्यापि गोमती, महाभारतोक्ता तिषधेनु-
दाने दर्शिता । “ततश्चानयोर्विकल्पानुष्ठानमिति । सर्व-
गोदानसाधारणं मन्त्रमाह वशिष्ठः । “इतश्चीरप्रदा
गावो इतयोन्वो इतोद्भवाः । इतमन्वो इतावर्त्तन्ता
मे सन्तु सदा स्युहे । इतं मे हृदये नित्यं इतं नाभ्यां
प्रतिष्ठितम् । इतं मे सर्वतस्यैव इतं मे मनसि स्थितम् ।
गावोऽभ्यामन्तोऽनित्यं गावः पृष्ठतः एव च । गावोमे
सर्वतस्यैव गवां मध्ये वसाय्यहसु” । “इत्याचस्य जपन्
नाथं प्रातश्च परुषः सदा । यदङ्गा कुर्वते पापं तस्मात्
स परिमुच्यते” । दक्षिणा चात्र सुवर्णम् यदाह वशिष्ठः
“सुवर्णं दक्षिणाभाङ्गुर्दाने मङ्गाफले । सुवर्णं
परमं ज्ञायुर्दक्षिणार्थं न संशयः । गोप्रदाननारयते
सप्त पूर्वां नरास्तथा । सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्दि-
गुणमुच्यते । सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सुवर्णं पावनं प्राङ्कः परिमाणं परन्तथा” इत्य-
श्वशब्दस्य हिरण्यपर्यायत्वे यथाशक्तानुष्ठानम् । अथ-
रे त्वाङ्कः सङ्गुञ्जितसुवर्णशब्दावगतपरिमाणार्थपरित्या-
गानुपपत्तेः सुवर्णशब्दस्य प्राङ्करित्यादिक्रियाकर्मभूत-
तथा द्वितीयान्तत्वेन विष्णुविशेषनिर्द्धारणाश्च परिमा-
णार्थतेः न्यायेति । एवं च सत्यनियतानुष्ठानप्रसङ्ग-

भङ्गः तथा परिमाणपरन्तयेत्येतदपि समञ्जसं स्यात्” ।
वर्षभेदेन गोदानफलादित्योक्तं यथा
“हृष्याङ्गान्दते यस्तु पट्टच्छां खलङ्कताम् । वगटा-
माकाकुलां कत्या प्रप्यैशैवाप्यङ्कताम् । विधिवच्च
द्विजातिभ्यो यमलोकं न पश्यति । आयुरारोग्यभै-
श्वर्यं दाता कामांश्च मानसान् । श्वेताङ्गान्दते यस्तु
दिव्यरत्नैरङ्कताम् । वगटामाकाकुलां कत्या प्रप्यै-
शैवाप्यङ्कताम् । सुखे धूपः प्रदातव्यो इतेनाङ्गञ्च पूर-
येत् । सुवर्णशङ्खाभरणा तथा रौप्यसुरा शुभा । पट्ट-
च्छा शुभा चैव दातव्या ध्यानयोगिने । यस्तु दद्याच्च
गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठम् । अन्नप्रश्नति यत् पापं
मातृकं पैतृकं च यत् । कुलोद्धतस्य धूर्त्तस्य तत्क्षणा
देव नश्यति । गान्दानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः ।
पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः
प्रमुच्यन्ते लोचलोकं व्रजन्ति ते । गौरीं चैव प्रयच्छेत्तु
यस्तु गां वै नरः शुचिः । अहोरात्रोपेतस्यैव कतशौ-
चोनरः सदा । स्वर्णशङ्खीं रौप्यसुरां सक्ताकाङ्कूल-
भूपिताम् । वगटामाकाकुलां चैव गन्धर्वैरङ्कताम् ।
कुतपट्टास्त्रेण प्राङ्को सुखे धूपं प्रदापयेत् । भव्यभोज्या-
क्षपतेन ज्ञान्यान् भोजयेत् पुमान् । गान्दानीह
इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः । मातृकं पैतृकं चैव यज्ञा-
न्ददुक्कृतं भवेत् । पापञ्च तस्य तत् सर्वं दक्षिण-
रिवेश्वनम् । वर्षकोटिसहस्रान्तु पुमान् स दिवि भोदते ।
दासीदासैरङ्कारैस्तु दते सर्वं जन्तुभिः । अरोगस्यैव
जायेत तेजस्वी च भवेद्भरः । नीलशर्पाञ्च गान्दानीहो-
ग्धीं श्रीलुगणान्विताम् । स्वर्णशङ्खीं रौप्यसुरां
सक्ताकाङ्कूलभूपिताम् । पट्टच्छां शुभां सौम्यां वगटा-
दामैरङ्कताम् । पञ्चरङ्गेण सुखेण गलवेष्टनशोभि-
ताम् । रुद्रस्य प्रसुखे देया विष्णोश्च ब्रह्मणश्च च ।
गां ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः । पिता पिता-
महस्यैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते
नीलां गां ददते तु यः । वर्षकोटिसहस्राणि लोकं ति-
ष्ठति वाक्ये । दधिशीरवहा नद्यां वर्जन्ते सर्वतः
सदा । इतशोलाः प्रपद्यन्ते मयनीतस्य पर्वताः । क्षि-
भागी ब्रह्मधनो दुर्भक्षश्च न पश्यति” ।
सुवर्णवत्ससहितायाः कपिलादिकायागोदीनिविधि-
स्तत्रैव महाभारते ।
“समानवसां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।

सुप्रतां वस्त्रसंयुक्तां ब्रह्मलोके महीयते” । समान-
 वस्त्रां समानवर्णवस्त्रान् । “दोहणीं दस्यवस्त्रां च घेहुं
 दद्यात्पयस्विनीम् । सुप्रतां वस्त्रसंवीतां दस्यवलोके मही-
 यते । समानवस्त्रां श्वकां घेहुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुप्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते” । श्वकां
 कर्षुराम् । “समानवस्त्रां जघ्नान्तु घेहुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुप्रतां वस्त्रसंवीतामन्विलोके महीयते । वातरेषुसव-
 र्यान्तु सवस्त्रां कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंवीतां
 वायुलोके महीयते । समानवस्त्रां धूम्रान्तु घेहुं दत्त्वा
 पयस्विनीम् । सुप्रतां वस्त्रसंयुक्तां यमलोके महीयते ।
 अर्घ्यां हेमसवस्यान्तु सवस्त्रां कामदोहनाम् । प्रदाय
 वस्त्रसंवीतां वायुं सोममश्रुते । अर्घ्यां, गोः । काम-
 दोहनां कनायासदोहाम् । “हिरण्यवस्त्रां पिङ्गाशीं
 सवस्त्रां कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौवेरं
 लोकमाश्रुयात्” । पलाकधूम्रवस्यान्तु सवस्त्रां कामदोह-
 नाम् । प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते । सवस्त्रां
 धीवरीन्दत्त्वा सितकण्ठीमश्रुताम् । वैश्वदेवमसम्बाधं
 स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्याते । सितकण्ठीं जघ्नमश्राम् । “समान-
 वस्त्रां गौरीन्तु घेहुन्दत्त्वा पयस्विनीम् । सुप्रतां वस्त्रसं-
 वीतां वस्त्रनां सोममश्रुते । सुप्रतां सुखदोहा । “पाण्डु-
 कम्बसवस्यान्तु सवस्त्रां कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंवीतां
 साध्यानां लोकमश्रुते । वत्सोपपञ्चाक्षीकाङ्गीं सर्व-
 रत्नसमन्विताम् । गन्धर्वापहरां लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति
 मानवः । गोप्रदानरतोयाति भिक्षवा जसदशस्रयान् ।
 विमानेनार्कवर्षेण दिवि राजन् ! विराजते । तस्मात्-
 वेशाः सुशोणसः सहस्रं वरयोषितः । रमयन्ति नर-
 श्रेष्ठं गोप्रदानरतशरम्” ।
 देवतोद्देशेन गोदानविधिसंज्ञैव चिकित्पुराणे
 “देवदक्षिणदिग्भागे घेहुः काञ्ची उदङ्मुखी ।
 प्राङ्मुखं वस्त्रं कृत्वा ब्राह्मणं च उदङ्मुख-
 चम् । प्राङ्मुखो यजमानस्तु पूजयेद्ब्राह्मणं ततः ।
 कोऽदादिति च मन्त्रेण ऋद्धीवाहाङ्गायः “सवम्” ।
 देवोऽल महेश्वरः । “एवंविधानतो दत्त्वा याति
 दाता शिवालयम् । तल भुङ्क्तायान् भोगानन्ते
 ब्रह्मंति याचतम्” । देवीपुराणे “नीलां वा यदि
 वा श्वेतां पाटलां कपिलानपि । सङ्गतां वस्त्रवाह्यैव
 सुखदोहां सुमाश्रुतम्” । “आदाय विधिवद्देवी पूजये-
 त्कमपहृषीः । धूपन्तु पञ्चभिर्वाशुभुवस्त्राण्युत्पन्नम् ।

दत्त्वा तु मन्त्रपूर्वन्तु जेनेष्टसुपकल्पयेत् । पादसं हत-
 संयुक्तं चापनेत्र तथा तु ताम् । द्विजाय शिवभक्त्या
 सवस्त्राङ्गां निवेदयेत् । सहेमवस्त्रकांश्चाह महापुरुषमवा-
 श्रुयात् । भावसद्गोमसंस्थानं तावद्देव्याः पुरं वसेत् ।
 इहैव गतपापोऽसौ जायते नृपसत्तम ।।” विष्णुधर्मो
 “माञ्जता उवाच । ब्रह्मणः प्रीयनाद्यां च जेयस्य
 शिवस्य च । यानि दानानि देवानि दान्माचक्षु द्विजो-
 त्तम ।। जेन चैव विधानेन दानं पुंसः सुखावहम् ।
 ऐहिकास्तृप्तिकामिभ्यः करोति न विहस्यते । वसिष्ठ
 उवाच । गोदानमादौ वस्त्रानि प्रत्यक्षक्रमयोगतः ।
 “जेन चैव विधानेन घेहुं नाधिकविसरम् । पुत्रान्दिनम-
 चाश्रादांश्चात्वाऽऽतर्थां पितृं कृत्वा । जतोपवासः सम्प्राप्त्य
 पञ्चगव्यं नरेश्वर ।। वृनक्षीराभिषेकश्च कृत्वा विष्णोः
 शिवस्य च । तमभ्यर्च्य यथाग्यायं पुष्पादिभिरनुकृ-
 मात् । उदङ्मुखीं प्राङ्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पय-
 स्विनीम्” । गृष्टिः सक्तप्रकृतेत्यर्थः । “सपुत्रां वस्त्रसंवीतां
 सितयज्ञोपवीतिनीम् । स्वर्ग्यर्हणीं रौप्यशुभ्रां सुवर्णो-
 परिर्वास्वताम् । शक्तितादक्षिण्याशुक्तां ब्राह्मण्याय
 निवेदयेत् । गानो मसाप्यतः सन्तु गानो मे सन्तु पुत्रतः ।
 गानो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसास्यहम् । प्रदक्षिणं
 ततः कृत्वा घेहुं द्विजवरश्च तम् । एतां नः प्रतिपङ्कतीष्व
 घेहुर्दत्ता मया तव । स मे पापापनोदाय गोविन्दः
 प्रीयतामिति” । वज्रपुराणे तु अयमधिको मन्त्रः ।
 “या घेहुः काशप्रस्थापीदत्तवर्षां गोतमस्य च । शान्ति-
 कामफला देवी इह लोके परल चेति । एवमुच्चार्य
 तं विप्रं गोविन्दं नृप । कल्पयेत् । अतुत्रजेसु मन्त्रानं
 पदान्बहौ नराधिप ।। अनेन विधिना घेहुं नो विप्राय
 प्रयच्छति । सर्वकामसम्पदांश्चा विष्णुशोकं च मन्त्रति ।
 सप्तावरान् सप्तपरानात्मानश्चैव मानवः । सप्तजन्मकृतात्
 पापान्मोचयत्यवनीपते ! । परेपदेऽसमेपस्य गोसवस्य
 च मानवः । फलमाप्नोति राजेन्द्र दशवैवङ्गौ हरिः ।
 सर्वकामदुषा सव्यक् सर्वत्रायेसु पार्थिव ! । भवत्यथो पा-
 पहरा वापदिन्द्राचतुर्दश । सर्वेभामेव पापानां कृता-
 नामविजायता । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्षणहृतापोपदं हि-
 तम् । सर्वेभामेव देवानामेवजन्माहुनं कथम् ।
 षाट्कक्षितिगौरीणां सप्तजन्माहुनं कथम् । ब्रा-
 ह्मणेः क्षत्रियैर्षूः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः । शोकाः
 कामदुषाः प्राप्ता दत्त्वा तद्विधिना नृप ! । गोभ्योऽ-

विश्वं जगति नापरमस्ति किञ्चिद्दानम् पवित्रमिति
शास्त्रविशेषदत्तः । ताः सम्पदः सरसदत्तं वनीह-
कानेदेवा सदैव विधिना द्विजपुत्रभ्यः ।”

“अतः परन्तु गोदानं कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ! । नापो-
ऽधिकारस्तपस्त्रिभ्यो यस्मात् सर्वेभ्य एव च । तस्मात्सहे-
न्दरो देवस्तपस्त्रिभिः सहास्थितः । ब्रह्मकोणे वस-
न्त्येताः सोमेन सह भारत ! । यानां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः
प्रार्थयन्ति परां गतिम् । पयसा हविषा दत्त्वा यज्ञता
चाय चर्मणा । अस्थिभिर्द्वीपजुर्वन्ति ऋक्षैर्वाचैश्च
भारत ! । नासां ग्रीतातपो स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते ।
न वर्षविषयं वापि दुःखभासां भयत्युत । ब्राह्मणैः
सहिता यान्ति तस्मात् पारमकं पदम् । एकं गोत्रा-
ह्वयं तस्मात् प्रवदन्ति मनीषिणः । रत्निदेवस्य
यज्ञे ताः पशुत्वोपकल्पिताः । अतश्चर्मण्वती राजन् ।
गोचर्मभ्यः प्रवर्त्तता । पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदाना-
नोपकल्पिताः । ता इवा विप्रसृष्टेभ्यो यो ददाति
महीपते ! । निस्तरेदापदं कच्छं विप्रमस्थोऽपि पा-
र्धिव ! । नवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते ।
सर्वत्र विजयश्चापि लभते मनुजाधिप ! । अष्टत वै
नवां क्षीरमिच्छाहं त्विदं वाधिपः । तस्माद्ददाति यो
चेत्तुमष्टतं च प्रवच्छति । अग्नीनामव्ययं क्षीतक्षीयं
वेदविदो विदुः । तस्माद्ददाति यो चेत्तुं स ह्यैव्यं सम्प्र-
वच्छति । अर्गो वा कर्त्तमानेष, हृषभं यो नवां पतिम् ।
विप्रे शुष्यन्ते दद्यात् स वै अर्गो महीयते । प्राणा
वै प्राणानामेते प्रोष्यन्ते भरतर्षभ ! । तस्माद्ददाति यो
चेत्तुं प्राणानेष प्रयच्छति । नावः सरस्वा भूतानामिति
वेदविदो विदुः । तस्माद्ददाति यो चेत्तुं शरभं स
प्रयच्छति । न वधार्थं प्रदातव्या न कौनाशे न नास्त्रिके ।
गोक्षीविने न दातव्या तथा गौर्भरतर्षभ ! । ददत् स
साहस्रानां वै नरो सां पापकर्मणात् । अक्षयं नरकं
यातीत्येवमाकर्मनोषिणः । न जयां नापवत्यां वा
वन्त्यां रोगान्पितां तथा । न अङ्गां न परिचानां
दद्यात्तं ब्राह्मणाव च । इयगोसहस्रदो हि शक्रेण
सह मेदते । अक्षयान् लभते षोडशरः शतसहस्रदः ॥
भा०शा० ६६ अ०

गोदारणं न० नां भूमिं दारयति इ-चिपु-खु । । वा-
ह्वे अमरः । २३३हावे हेमच० ।

गोदावरी नां अर्गं ददाति क्षानात् दा-वनिम् क्षीम्

रक्षानादेयः । अनामख्याते नदीभेदे वा च नदी
दक्षिणस्य दण्डकारण्यक्षणीपस्था यथाह “सततत्वं सर-
भङ्गं च दण्डकारण्यमान्त्रितः । नदी गोदावरीं रस्या-
मान्त्रित्वं व्यवसत्तदा” भा०प०२७६अ० । “ततो गोदा-
वरीं प्राप्य निम्बं सिद्धनिषेवताम् । गवाभयमवाप्नोति
वासुदेवोऽकस्तनम् भा०प०८५अ० । “गङ्गे ! च यज्ञे !
चैव गोदावरि ! सरस्वति ! । नक्षत्रे ! सिन्धु ! कावेरि !
जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु” । जले तीर्थानाङ्गनमन्त्रः ।

गोदुग्धं न० इत० । गोः क्षीरे । भावप्र० तद्गुण्या उक्तास्तत्र
वाक्यं गोयन्दे दर्शितम् । वर्षभेदेन गोर्दुग्धस्य गुण्यास्त-
त्रैव “कृष्णाया गोर्भवं दुग्धं वातहारि गुण्याधिकम् ।
पीताया हरते पित्तं तथा वातहरं भवेत् । अंशुं
गुरुं शुक्लाया रक्षायाश्चापि वातहृत् । वाक्वत्सविव-
त्सर्गां नवां दुग्धं त्विदोषहृत् । वृष्कयिष्यास्त्रिदोषहृत्
तर्पणं बलहृत् पयः । जाङ्गलानूपशैलेषु चरन्तीनां यथो-
त्तरम् । पयो गुरुतरं क्षौद्रो यथाहारं प्रवर्त्तते ।
खल्यक्षभक्षयाज्जातं क्षीरं गुरुं कफप्रदम् । तत्तु बल्यं
परं दुग्धं अस्थानां गुणदायकम् । पत्तान्दण्डका-
पीसवीजजं रोगिणो हितम्” राजनि० त्र “नवां प्रत्यूषसि
क्षीरं गुरुं विद्वन्नि दुर्जरम् । तस्माद्दध्युदिते सूत्रे
यामं यामार्द्धमेव वा । ससुप्तार्यं पयोपाद्यं तत्-
पचं दीपनं क्षु । विवत्सावाक्वत्सर्गां पयो दोष-
क्षमीरितम् । यज्ञं वत्सैकवर्षायाश्च वक्षीकृष्णायोरपि”
इत्यादा मासपर्णादा जह्वं ऋद्धो च या भवेत् । तासां
नवां हितं क्षीरं षट् वाऽष्टतमेव वा । नवां सितानां
वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् । अंशुं रक्तपर्णां
क्षीन् हन्ति कपिलापयः” राजनि० ।

गोदुग्धदा क्षी गोर्दुग्धं ददाति सम्पादयति दा-क ।
चणिकालये राजनि० । तस्याभोजनाद्गोर्दुग्धद्वे-
ससासायात्वम् ।

गोदुह् त्रि०गां दोग्धि इह-किप् ६त० । गोदोहके(दोयाः)
“चिरं विद्वधौ दुहतः स गोदुहः” भावः । गोपे च
“चेतोऽस्माकं शुषवदशुषं गोदुहं देहमेतत्” उद्ववदु०
दुह-क । गोदुहोऽप्यत्र ३० ।

गोदोह ३० भावे चम् । इत० । “गोदोहने “ब्रह्मायतने
भूमी गोदोहात् कोटिहोमात्” इ०स० २६अ० । कर्मणि
चम् । “अर्धकषात्तुभियोगे देयः काको भावो
मन्त्रव्योऽद्या च कर्मसंघं दति वाच्यम्” वासि० अक्षारः

मासमासो गोदोहमासो इत्यादौ सर्वत्राकर्षकधातूनां व्यापिगर्भितस्वाद्यपरतायां तात्पर्यपाठकमिदं वार्तिकं यथाह हरिः

“कालभावाध्वंशानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः । सर्वैरकर्मकै-
र्बोधि कर्मत्वसुपजायते । अतस्मैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्वयै-
रकर्मकः । लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कस्यते”
इति । अस्मात् भावः मासमासो गोदोहमासो इ-
त्यादौ धातोरेव सम्बन्धपूर्वकासनादौ आसनादिकरणक
सम्बन्धे वा निरुद्धलक्षणाया प्रापकमेतद्वार्तिकम् ।
तत्र धातोराद्यार्धलक्षणायां प्रधानक्रियाया अकर्मक-
त्वात् इहादिपु पाठाभावाच्च गौणकर्मणि लकारास-
म्भवेन भाव एव लकारस्तेन मासमास्यत इत्येव प्रयोगः ।
द्वितीयार्धलक्षणायास्तु प्रधानक्रियायाः सकर्मकतया
कालादेश तत्कर्मत्वेन सुखकर्मणोऽत्र लकारस्तेन मास
आस्यते गोदोह आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः । अत्र
लस्येतिभिधानात् कृत्रोणे न तेभ्यः पठेति द्योतितमिति
मनोरमायां स्पष्टम् । १गोदुग्धे च “हो गोदोहोद्ग्वं
इतम्” अमरः । आधारे घञ् । २गोदहनकाले च
तत्कालश्च सकृत्पाठसमागत्यः यथाह व्या०त० विष्णु
पु० “ततो गोदोहमासं वै कालं तिष्ठेत् षड्हासुने ।
आतिथियज्ञयणार्थं तदूर्ध्वं वा यथेच्छया” गोदोहन-
कालश्च षड्हासुनेभ्यः अकः “आचस्य च ततः कुर्यात्
प्राज्ञो हारावन्नाकनम् । सकृत्संस्वाप्तं भागपुद्गोव्याहृ-
तिधर्मवेत्” भा० पु० एकवाक्यात्” व्या० त० रघु० ।

गोदोहन म० भावे ल्युट् इतः । गोदोहने । आधारे ल्युट् ।
२गोदोहनकाले । “न लक्ष्यतेऽज्ञानस्थानमपि गोदोहनं क-
चित्” भाग० १।१।२।७ । आधारे ल्युट् ङीप् । गोदो-
हनी गोदोहनाधारपाले गायाम् स्त्री जटाधरः ।

गोद्वेव प्र० इति हू-अच् ५त० । गोमूत्रे राजनि० ।

गोधम न० गवां धनं समूहः । गोसमूहे गौरेव धनस्य ।
गोद्वेव धनवति लि० गौरेव धनम् । २गोद्वेव धने न० ।
“अद्वैव किं चिरेण स प्रजामः सह गोधनेः” हरिवं-
३इत्य० “गोधनेषु प्रतोलीषु वरदारसुषुषु च । अक्षसं-
स्कारदोषेषु पथिष्ठतास्त्राज्योभनाः” भा० वि० ४७अ०
धन-रवे भावे अच् गोवृजस्य रव इव रवोऽस्य ।
४सूनापवाणे पु० शब्दक० हरिवं० मूलं दृश्यम् ।

गोधर पु० गां प्रचिरीं विदम्बकतया धरति धर-अच् ।
महीधरे पवते शब्दार्थचि०

गोधर्ष्य पु० गोरिव धर्मः । शैल्येऽविचारक्ये गोसदृशे धर्मे
“गोधर्षं गौरमेवात्र सोऽधीत्य निखिलं धनिः (इह-
स्वतिः) भा० व्या० १०४अ० उतप्यमन्त्रे १०७५ पु० दृश्यम् ।

गोधा कौटिल्ये कण्ठादेराकतिगणः नामधातुः पर० अक-
सेट् । गोधायति अगोधायीत् ।

गोधा स्त्री गुध्यते वेद्युते वाङ्मरनया करणे घञ् । घनुषु वा
घातवारणाय प्रकोष्ठे ऽवधमाने चर्मीणि । “वह-
गोधाकुलित्वधान” भा० व० १७अ० “गोधाङ्गिष्ठभुजा
शाखैरभूङ्गोमा रणाटवी” माचः । “ततश्चटचटांशब्दो
गोधाघाताद्भूतयोः” भा० द्रौ० १२८अ० कर्त्तरि अच् ।
(गोधाप) इति स्वाते २सर्पभेदे स्त्री अमरः “आविधं
शङ्कं गोधां खड्गजूर्मशशांलया । भक्ष्यान् पञ्चनखे-
ष्वेताननुष्ठांशैकतोदतः” मनुना तन्नांसं पञ्चनखेषु भक्ष्य-
तवाऽभिहितम् । तन्नांसपाकशुष्यादि भावप्र० उक्तं यथा
“गोधाङ्गोष्णजलैर्भूयः क्षालितां खण्डयः जताम् ।

खिन्नाश्च तक्रतोयाभ्यां क्षालितां खण्डयखण्डताम् । तत्र-
वेद् वेसवाराह्यैः प्रबंहो वा विधानतः । विपाके मधुरा
गोधा वातविजप्रण्याग्निमी । कषाया कटुका प्रोक्ता
कफघ्नी बलवर्द्धिनी ।” सा तु स्थलजजलभेदाद्दृष्टिधा ।
स्वार्थे क । अत्रैवार्थे । गोधायाः अयत्यम् वा द्रक् ।
गोधेर पञ्च शुभ्रा० ढक। गोधेय उदीचा० मते आरक् ।
गोधार तदपत्ये पुंस्त्री ढकि स्त्रीत्वे ङीप् इति भेदः ।

गोधापद्वी स्त्री गोधाया इव पादो मूलमस्याः स्नाङ्गत्वः
जातित्वाद्वा कृष्णपदा० ङीधि पङ्गावः । (गोयालिया)
जताभेदे । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे रत्नमाका ।

गोधायस् लि० गां दर्शाति घा-वा० अक्षुष्प इत० । गोधारके
“गोधायसं वि धनसैरददः” ऋ० १०६।१।७ ।

गोधावीणाका स्त्री गोधायाश्चर्षणा नडा वीणा सुखा
वा कन् । सुखगोधाचर्षनइवीणायाम् । “गोधावीणाका
काण्डवीणाश्च पत्न्योवाद्यन्त्युपगायन्ति” कात्या० श्रौ०
१।२।१७

गोधास्कन्ध पु० गोधेव स्कन्धोऽस्य । विट् खद्विरे । राजनि०
गोधि पु० गौर्नेलं धीयते यस्मिन् आधारे इन् । ऽचवाटे
अमरः शुध-इन् । २गोधायां सर्पभेदे शब्दचि० गोधि-
स्वार्थे क, गोधेव क अत इत्वं वा । गोधिका (गोधाप)
गोधायात् अमरः ।

गोधिकापुत्र पु० इत० । गोधायावके सर्पात् गोधावास्त्यश्चे
(सोना गोधाप) इति स्वाते २सर्पभेदे पुंस्त्री शब्दार्थचि०

गोधिनी स्त्री शुध-गिनि । इहतीभेदे राजनि० ।

गोधूम पु० शुध-वा० उम । गोधूमे शब्दच० ।

गोधूम लि० शुध-जम । १नागरक्रे २त्रीहिभेदे च (गोष्ठम) च मेदिनिः तद्भेदादि भावप्र० उक्तं यथा "गोधूमः शुध-नोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्तितः । महागोधूम इत्याख्यः पचाद्देशात् समागतः । मधुकी तु ततः कि-हिदस्या सा मध्यदेशजा । निःशुको दीर्घगोधूमः क-विचन्द्रोष्ठसाभिधः । गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्त-हरो शुधः । कफशुक्रप्रदो बल्यः सिग्धः सन्धानकत्-वरः । जीवो हृत्कणो वप्योर्वच्यो वीर्यस्थिरत्वकत् । कफप्रदः नवीनो न च पुराणः पुराणवगोधूम चोद्भवाङ्गुलमूलभुगिति" वाग्भटेन वसन्ते षड्हीत-त्वात् । मधुकी शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः । शुक्रवा हृत्कणो पथ्या तद्वचन्द्रोष्ठसा चरता" तस्य कताशयञ्चे २१८१४० पाकविशेषो दृश्यः ।

गोधूमक पुंस्त्री गोधूम इव कं गिरोऽस्य । राजिमत् सर्प-भेदे अहिशब्दे ५८१ ४० सुप्तनवाक्यं दृश्यम् ।

गोधूमचूर्णं इत० (मयदा) इति ख्याते पदार्थे "शुष्कगो-धूमचूर्णेन किञ्चित् पुटं तु रोटिकाम्" भाव० प्र० । कता-शयञ्चे दृश्यम् ।

गोधूमसम्भव न० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू-अपादाने अच् गोधूमः सम्भवोऽस्य । सौवीरे काञ्जिकभेदे राजनि० ।

गोधूमसारं पु० इत० । (गोहमेरपालो) इति ख्याते गोधूमस्य साराणि तत्करणप्रकारः पाकराजेश्वरे "निस्तुधान् गोधूमातुदूखले कण्डयित्वा सायङ्काले सृष्टिकादिपात्रे जले मज्जं कृत्वा परदिने प्रभातसमये उपरिस्थं जलं क्रमेण दूरीकृत्याऽधःस्थं सारमातपे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेदिति" । [गोकोमिकायां राजनि० ।

गोधूमी स्त्री गां धूमयति धूम+णिच्-अण् गौरा० ङीप् ।

गोधूलि स्त्री गवां क्षुरोखितो धूलिरत्व काले । गवां प्रचार-देशात् षड्हागमनकाले गोक्षुरोद्धृतधूलियुक्ते समयभेदे सच कालो यथा "सन्ध्यातपान्ध्यातपश्चिमदिग्भिर्भागे व्योम्नि क्षुरद्विरक्ततारकसन्निवेशे । रज्जे गवां क्षुरपुटो-दुगलितैरलोभिर्गोधूलिरेव कथितो षट्पुञ्जयोगः" पी० धा० धृतवाक्योक्तः उपयमशब्दे १२७५।७६४० अथ विहतिर्दृष्ट्या "तिख्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविकोसतः । जवां गोधूलिवीमं वा स्त्रीकृतं गमनं चरेत् । प्राच्या-मवां प्रतीच्याश्च गोधूलिं वर्जयेत्पुः । दक्षिणे चाभि-

जिज्ञैवसुहारे च निघां तथा" । ज्यो० त० बराहः गोरकस्य शब्दोऽप्यत्र उपयमशब्दे २५७५।७६४० उदा० गोधेनु स्त्री गोर्धेनुः जात्या समासे परनिपातः । दुग्धवत्त्वां सवत्सायां गवि

गोधेर लि० शुध-एरच् । गोप्तरि जयादिकोषः

गोध्र पु० गां भूमि धरति धृ-भूत्वि० क । महीधरे पर्वते गोनन्दो स्त्री गवि जले नन्दति नन्द-अच् गौरा० ङीप् । १सारसपक्षिण्य हारा० खान्दस्य २गणभेदे पु० "प्रियक-चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान्" भा० शल्य० ४६४०

गोनर्द् पु० गवि जले नर्दति नर्द्-अच् । १सारसखगे मेदि० गवा जलेन नर्दति । २कैवर्चीसुसुके न० मेदि० । गवा वाचा नर्दते अच् । ३देशभेदे पु० स च क्षूर्मविभागे इ० स० १४ अ० दक्षिणस्यासक्तः "अथ दक्षिणेन नङ्गा" इत्युपक्रमे "दृगपुरगोनर्दकैरवाः" । सोऽभिजनोऽस्य अण् । गोनर्दं तद्देशवासिनि वक्तुमु अणो लुक् । तद्देशवासिषु व० व० । गोनर्दनीचमुरान् वैदेहा-शानयः स्युः शति" इ० स० ६४० ।

"तद्गजोऽपि अण् । गोनर्दं तस्यै "काश्मीरराजो गोनर्दोद्गिरदाधिपतिर्नृपः" काश्मीर राजो गोनर्दः कल्पाधिपतिस्तथा" हरि० ६१४० नक्तम् तस्य लृप् । गवि वृषे नर्दते नर्द-अच् । ४महादेशे पु० "गोनर्दो गोप्रभावश्च गोवृषेश्वरवाहनः" भा० शा० २८६४० । दण्डकत शिवस्तुतौ । गोनर्दं देशे भवः "एङ् प्राचां देशे" पा० इद्वसंज्ञत्वात् कः । गोनर्दीय तद्देशभवे लि० प्राचोऽन्वयते अण् । गोनर्दं तत्रार्थे लि० ।

गोनर्दीय पु० गोनर्दं देशे भवः एङादित्वेन इद्वसंज्ञत्वात् कः । पतञ्जलिसुनौ हेमच० । तस्य गोनर्ददेशोद्भवकथा इहत् कथायां दृष्ट्या सरसोपोद्घातेऽस्माभि दिङ्मात्वसक्ता ।

गोन(ना)स पु० स्त्री० गोरिय नासा अस्य वा नसादेशः । मण्डलि सर्पभेदे (गोक्षुरासाप) अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । दीर्घमध्य इति हेमचन्द्रः । अहिशब्दे ११८४० सुप्तनवाक्यं दृश्यम् । गोनसस्तुदाकरोऽस्यास्या अच् गौरा० ङीप् । २शोषधिभेदे स्त्री । सुप्तते तद्वत्सायां तच्च १५६२ ४० उक्तम् । दीर्घमध्यश्च श्वैक्रान्तमथौ हेमच० । [मिनि च ।

गोनाय पु० इत० । इषे राजनि० । २भूमिनाये शोखा-गोनाय पु० गां नयति नी-अण् । ३गोमे शब्दार्थचि० । "तद्यथा गोनाकोऽन्वयः पुच्छनायः" इति आ० उप० । "गोपायः गोपालकः" भा० ।

गोनिष्यन्द् पु० गोर्निष्यन्ते निष्यन्द्-अच् ५.त०। गोसूत्रे राजनि०। तस्य गोतोनिष्यन्द्मानत्वात्तथात्वम्।

गोप पु० स्त्री गां भूमिं वा पति रक्षति पा-क। (गोवाहा) १जातिभेदे स्त्रियां स्त्रीषु। "व्याघ्रांश्चाङ्गानिकान्" गोपान् मनुः। "मथिवन्द्यां तन्नुवायात् गोपजातेषु सम्भवः" पराशरः "वष्पूद्रौ गोपनापितौ" इत्युक्तेः तस्य वष्पूद्रत्वम् २पाशाधिक्रान्ते ३भूरक्षके, च पु०। ४गोवाध्यसे च मेदि०। नोरक्षकभावे च। "गोपः क्षीरभृतोयस्तु स इन्द्राहृषतो वराम्। गोस्वा-च्चतुमते श्वस्यः सा स्यात्पाशेऽभृते भृतिः" मनुः। "मन्द्-गोपगृहे जाता यशोदा गर्भवस्त्रवा" देवी भा०। "गोप-वधूटी दुङ्गनचौराय" भाग०। "तद्वनं तापसानित्यं गो-पास वनचारिणः" भा० व० १२ अ०।

गोपयति गुप-अच्। इरक्षके। "सर्वे देवाभुवनस्यास्य गोपाः" भा० आ० १० अ०। कश्चिच्चिकर्ष्यं ग्युपपदे गुप-अच्। भगोपादि तत्तद्वस्तु पाञ्चके। "दिव्यास्त्र-विन्दाहातेजाः कर्षो वैश्वतनो हवः। सेनागोपसु स कथम्" भा० कर्ष० ८ अ०। "पृथगोपे हकोदरे" भा० आ० २०। अ०। स्त्रियां ऋणन्त्वात् ईप्। स्रग्धवो० गौरा० स्त्रीषु पा०। "शास्त्रि गोष्योजगुर्गुषान्" रघुः। ७ उपकारके लि० शब्दर०। गां जलं पिबौ पा-क। ८ बोधे शब्दार्थे च।

गोपक लि० गोप वा स्त्रार्थे क गुप-अच्। १गोमे २वस्त्रपाशा-ध्यक्षे। ३रक्षके टाप् स्त्रियां स्त्रीषु। ततः शिवा० अ्यपत्ये अच्। गोपिक गोपिकापत्ये ३०स्त्री।

गोपकन्या स्त्री गोपस्य कन्येव प्रियतया। १शारि-वोषधौ राजनि०। इत०। गोपजातिकन्यायां च "वल्गुशीर्षोपकन्याश्च रात्रां संकास्य काशवित्" नाम दाभोदरेत्येव गोपकन्यास्तुदाऽत्रुवम्" हरिव० ७७ अ०।

गोपककौटिका स्त्री गोपप्रिया कर्कटिका शाक० त०। (राजाकशपा) स्याते इत्ये राजनि०।

गोपघोषटा स्त्री गोपप्रिया घोषटा शा० त०। "वदरी-सदशाकारो वृषः स्रग्ध्रफलो भवेत्। अटव्यानेव सा घोषटा गोपघोषटेति कीर्तिता" शब्दर० उक्ते इत्ये। २इक्षिकोद्यौ, रत्नभा०। ३शिकहतइत्ये (वेची) राजनि०।

गोपति पु० इत०। गवां पन्थ्यां पत्न्यौ १शिवे, २इत्ये, (सांड) "रक्षसां वशपापसं विंशानामिव गोपतिम्" रांभा०। भूमिपतौ ३श्वमे ४श्रीकण्ठे, किरणपतौ ५सूत्रके, ६सर्ग-

पतौ यज्ञे, मेदिनिः। ७स्रग्ध्रमनामौषधी राजनि०। "गोपास्त्रिर्गोपतिर्प्रांभो गोचर्षवसो हरः" भा० आ० १० अ०। शिवसङ्गनाशोक्तौ। "अन्तरो गोपतिर्गोप्रा" विष्णुसु० "गवां पाशनात् गोपवेशधारणात् गौर्भेहीतस्याः पाश-नाहा गोपतिः" भा० "सिंहेन निहतं गोठे गौः स्ववृक्षेव गोपतिम्" कि० ४। २२। गोस्त्राणि च हाराः। "भ्रुवा अस्त्रिन् गोपतौ स्यात् बह्वीः" यजु० ८। ११। "गोपतौ गवां गत्यावस्त्रिन् यजमाने" वेददी०। सूर्यस्य किरणपतित्वात् तथात्वम् "मार्त्तस्यो गोपतिः क्षीमान् इतस्रश्च प्रता-पवान्"। आदित्यस्य हृदयम् "तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिभीश्वरम्" भा० आ० १७२ अ०। सूर्यस्य कन्यातपती विवाहोक्तौ १ अक्षरभेदे "गोपतिस्त्रास्रकौटिक निहतौ शार्ङ्गधन्वना" हरिव० १६१ अ०।

तस्य भावः त्व-गोपतित्व पत्यन्तत्वात् यत्। गोपस्य गोपतिभावे न० "वेनांशेन कृता गावः कथंयेन सङ्गा-त्मना। स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्यमेष्यति" हरिव० १६६ अ०।

गोपथ पु० अथर्ववेदीयब्राह्मणभेदे।

गोप(ष्य)पद् न० गोः पद् पदस्थानयोर्व्यख्यानम्। "गो-ष्यद् सेवितसेवितप्रमाथेषु पा० उक्ताथे सुट्पत्ये। गयामसेविते वनादौ। १गोसेविते गोर्गतगोचरे स्थाने २गोपदमात्रप्रमाथे चोले न० तद्विद्यार्थे न सुट्। ३गोचरथे।

गोपदत्त पु० गोपदं गोचरणन्यासयोर्व्यं स्थानं तदाकारं वा ज्ञानि सा-क। युवाकइत्ये तस्य गोचरणन्यासयोर्व्य-स्थानस्थत्वात् तदाकारं ब्रूयकाश्चत्वाद्वा तथात्वम्।

गोपन न० गुप-गोपने रक्षणे भावे ल्युट्। १अपङ्गवे जतस्य कर्मणोऽपकायने २रक्षणे च "सैन्धेन सङ्गता युक्तां भरद्वाजस्य गोपने" भा० भी० ५२ अ०। "आन्या सङ्गा-धारणे गोपने च" भा० आ० २६ अ०। चु०गुप-दोषो भावे ल्युट्। ३दीप्तौ। गुप्य-ईर्ष्याङ्गत्वयोः भावे ल्युट्। ४ईर्ष्यायाम् ६आङ्गत्वत्वे च। चु०गुप दीप्तौ भावे सुच् गोपना ६दीप्तौ स्त्री।

गोपनीय लि० गुप-गोपने रक्षणे वा कर्मणि अनीवर्। १अप्रकाश्ये २रक्षणीये च। "गोपनीयनिर्दुःशक्तिरिति से निश्चिता मतिः" भा० ज्ञानि० १३६ अ०। "गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं यद्य कस्यचित्" तन्त्रवा०

गोपव(व)धू स्त्री इत० गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात्।

१शारिकोचधौ भावप्र० २गोपजातिस्त्रियं "गोपबधूटी
डुङ्गुचौराय"भाषा०। प्रकृतिमगमन् किञ्च यस्मिन् गोपबध्वः"
भाग०।।१।२८। अत्र सुकुटः बधुशब्दस्य ध्वंवादित्वमाह
अत्र ब्रह्मात्मविद्युवेति बन्धधातोर्ह्रस्वत्वेन निष्पन्नत्वादिति ।
वस्तुतः अत्रयस्याकिञ्चिन्नोपाभावप्रसङ्गः । किन्तु
"बहोषध" उच्यते अत्रयत्वे ध्वान्नादेशेन सिद्धत्वेन
अन्तःप्रत्ययवादित्वमेव उच्यते ।

गोपभद्र न० गोपे भद्रमिव । १शालूके शब्दर० गोपे भद्रा ।
२काश्यायीरीडसेखी राजनि० संघायां कन् । ३गङ्गारीडसे
रत्नमाहा शालूकादीनां गोपप्रियत्वात् तथात्वम् ।

गोपरस पु० गां जङ् पितृति ण-क गोपः रसोऽस्य ।
घोले शब्दरत्ना० ।

गोपरा पु० क०व०गोपप्रधानाः राज्ञाः शा०त०। भारतवर्षस्य
आभीरप्रधाने जनपदभेदे । "अत ऊर्ध्वं जनपदास्त्रिविध
गदतो मम"इत्युपक्रमे "अश्वजकाः पांशुराज्जास गोपराज्जाः
करीतयः" भा० आ० ६५० ।

गोपरिचर्या स्त्री इत० । गोसेवायां तत् प्रकारो हेमा०दा०
उक्तस्तदादौ ब्रह्मपुराणे ।

"वन्दनीयाश्च पुण्याश्च गावः सेव्यास्तु नित्यशः ।
तथा । "गवाङ्गोष्ठे स्थितानान्तु यः करोति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृतं तेन जगत् सदसदात्मकम् ।" विष्णुः "गावः
यवित्वा माङ्गुल्यां गवि लोकाः प्रतिष्ठिताः । गावो वितन्वते
यज्ञान् गावः सर्वावस्त्रदनाः । गोमूलं गोमयं सर्पिः
क्षीरं दधि च रोचना । पशुङ्गमेतत्परमं माङ्गुल्यं
सर्वदा गवाम् । ऋङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वावविनि-
स्त्रदनम् । गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
गवां चासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ।" पद्मपुराणे
"सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव । । नमो
गोभ्यः श्रीमतीभ्यः क्षीरभेयीभ्य एव च । नमो ब्रह्म-
सुताभ्यश्च भूयो भूयो नमो नमः । मन्त्रस्य स्मरणदेव
गोदानफलमाप्नुयात्" । आदित्यपुराणे "लवणं च
यथाशक्त्वा गवां देवै ददयुत । तेषां पुण्यकृतां
लोका, गवां लोकं ब्रह्मन्ति ते । योऽप्यं भक्त्या किञ्चि-
दप्राश्य दद्याद्गोभ्यो नित्यं गोमती सत्यवादी । शान्तो
नुहो गोसहस्रस्य पुण्यं संवत्सरेणाप्नुयाद्वर्षशीलः" ।
देवीपुराणे "गोपासकौ गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न
कारयेत् । मल्लिकाजीमनरके मल्लिकाभिः च भक्ष्यते ।
कृतवत्संस्तु गां यस्तु दक्षित्वा पितृते नरः । वाहि-

ताऽस्याश्चिरं तिष्ठेत् शुभात्तो वै नराधमः" । महाभारते
'गोकुलस्य तृषार्त्तस्य जलान्ते वसुधाधिप । । एत्याद-
यति यो विद्मं तमाहुर्ब्रह्मवातकम् । कृत्वा गवाधे'
शरणं शीत-वात-क्षमं महत् । आसप्रमन्नारयति कुलं
भरतसत्तम ।" । ब्रह्मपुराणे "सदेवा गौर्दहे जाता
परिपाल्या सदा स्वयम् । इःशीतोऽपि हिजः पूज्यो
न तु शूद्रः सुसंयतः । अनाथानां गवां यत्नात्कार्यस्तु
शिशिरे मठः । पुण्यार्थं यत्नं दीयन्ते तृण-नीवे-व्यनानि
च" । शारीतः "हौ मासौ पायवेहस्यं तृतीये
द्विजनं इष्टेत् । चतुर्थे लिङ्गनञ्चैव यथाव्यायं यथा
बलम्" । ब्रह्मपुराणे "आपाद्यामानुयुज्याञ्च पौष्यां
माघ्यां च सर्वदा । न ऋद्धीयाद्गवां क्षीरं सर्वं
वत्याय निक्षिपेत् । न पशुङ्गान्वाहयेच्चैव न गां भारेण
पीडयेत् । युगादिषु युगान्तेषु पशुशीतसुषेपु च ।
दक्षिणोत्तरगे स्तुये तथा विपुवताह्वयोः । संक्रान्तिषु
च सर्वांस्तु पशुषु चन्द्रस्तुययोः । पशुदग्नाञ्चतर्दश्यां
हादग्नामपत्नीषु च । उपचारो गवां कार्यो मासि
मासि यथाक्रमम् । लवणस्य तु चत्वारि पलाय्यत्नी
इतस्य च । परकीयस्य दुग्धस्य तथा देवानि षोडश ।
द्वान्तिंशत् शीतलस्यापि जलस्य च पलानि च । आदौ
विचार्य पयसः परिमाणं बलं क्षिप । आकस्मिकन्तु
दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाङ्गकम् । प्रभाते लवणं यत्न
दीयते च ततो जलम् । ततस्तृणानि भोज्यञ्च प्रो-
षणं मांसवर्जितम् । निशि दीपः सतन्नीका दिव्या
पौराणिकी कथा । एवं कृते महीं पूर्णां रत्नैर्दत्त्वा
भवेत् फलम् । गोप्रदानान्तु यत्पुण्यं गवां संरक्षण-
ज्ञवेत् । अनुष्येक्ष्यतायादौर्गावः पाल्याः प्रयत्नतः ।
देवाः पुण्याश्च पौष्याश्च प्रतिपाल्याश्च सर्वदा" । तथा
"तृणोदकादोषु वनेषु मत्ताः क्रीडन्तु गावः सवपाः स-
वत्याः । क्षीरं प्रसृजन्तु सुखं स्वपन्तु शीतातपव्याधि-
भयैर्विमुक्ताः । इमं मन्त्रं स गृह्णाता जमेचित्तं
समाहितः । गच्छन् तिष्ठन् जपन् जिघ्रन् भुञ्जन्
क्रीडन् ससृत्स्वजन् । महाभयेषु सर्वेषु समेषु विपनेषु
च । प्रयाणकाले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदम्" । तथा
"वासपासादिकं देवं निशि दीपः सुभास्वरः । इति-
हासपुराणां व्याख्यानं गोपवीथनम् । अन्तस्तुदैर्घ्या-
शक्त्वा परिचर्या यथाक्रमम् । ताडनाक्रोशसेदाश्च
क्षत्रेऽपि न कदाचन । तासां मूलपरीषे तु नोद्देशः

क्रियते कश्चित् । शोधनीयश्च गोवाटः शुष्कधार-
दिभिः सदा । योश्चे ह्यङ्गाङ्गलं वेदं शीते तप्तं विमर्दयम् ।
वर्षासु चाप्यग्निरे सुखोष्णं वातवर्जितम् । उच्छिष्टं
मूलविट् श्लेष्मलं जलान्न तत्र च । रजस्रवा न
प्रवेश्यते । नान्यथातिर्न पुंसली । न कङ्कवेद्वत्तरी न
क्रीडेद्गोवृषाद्यधी । न गन्तव्यं गवां मध्ये शोपानम्-
कः सपादुकैः । इत्यन्तरथयानैश्च सवितानैः कदाचन ।
दक्षिणोत्तरगैः प्रहृगन्तव्यञ्च पदातिभिः । गावः कशा-
तराः पाश्याः अङ्ग्या पितृभातृवत् । गिरिप्रपातसिंह-
र्षशीतातपभयातराः । महाकोलाहले चोरे दुर्दिने
देशविज्ञे । गवां तृणानि देयानि शीतलं च तथा
जलम् । विष्णुधर्मोत्तरे “पुष्कर उवाच गवां
हि पावनं राक्षा कर्त्तव्यं ऋगुमन्दन ! । गावः पवित्रा
माङ्गल्या गोपु लोकाः प्रतिष्ठिताः । गावो वितन्वते
यज्ञं गावो विश्वस्य मातरः । शक्रमूलं परं तासाम-
लक्ष्मीतापनं परम् । तद्वि मेध्यं प्रयत्नेन तत्र लक्ष्मीः
प्रतिष्ठिता । उह्ये गश्च न गन्तव्यः शक्रमूले विजानता ।
गवां मूलपुरीषे तु षीवनाद्यं न संत्यजेत् । गोरजः
परमं पुष्पमलक्ष्मीविज्ञनाशनम् । गवां कण्डूयनञ्चैव
सर्वकलमपनाशनम् । गवां शृङ्गोदकं राम ! जाङ्गलीज-
लसंश्रमम् । गोमूलं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः
कुशोदकम् । पवित्रं परमं ज्ञेयं ज्ञाने पाने च भा-
गव ! । रक्षोभ्रमेतन्माङ्गल्यं कलिदुःखप्रनाशनम् । रो-
चना च तथा धन्या रक्षोगदगरापहा । यस्तु कस्यं
सपुत्राय सुखमाज्ज्ये भिरीकते । तस्याऽलक्ष्मीः क्षयं
याति वर्द्धते न च क्लिप्तम् । गवां प्यासप्रदानेन
पुष्पं सुमहदश्नुते । यावतीः शक्रुयाद्गास्तु सुखं
धारयितुं शक्ते । धारयेत्तावतीर्नित्यं शुधात्सैलान् न
धारयेत् । दुःखिता धेनवो यत्र वसन्ति द्विजमन्दिरे ।
नरकं समयाप्नोति नाम कार्या विचारणा । दत्त्वा पर-
गवे प्यासं पुष्पं सुमहदश्नुते । अगिरं स्रक्तं
कालं प्यासं परगवे तथा । दत्त्वा स्वर्गमयाप्नोति संवत्-
सरयताभि षट् । अद्यभक्तं नरो दत्त्वा नित्यमेव तथा
मयाम् । समाप्तकेन स्रक्षते नाकलोकं समाश्रुतम् ।
हायं प्रातर्भक्त्याश्वाभशनं वेदनिर्मितम् । तथैकमशनं
दत्त्वा गवां नित्यमनन्वितः । द्वितीयं यः समन्नाति
तेन संवत्सराद्धरः । गवां लोकमयाप्नोति यावन्मन्मनरं
द्विज ! । शीतलायं गवां ज्ञत्वा शक्ते पुत्रपवत्तम् ।।

गवां प्रपाथे पानीयं ज्ञत्वा पुत्रपवत्तम् ! । वाच्यं लोक-
माप्नोति क्रीडन्त्यपसरसां नद्यैः । गवां पानप्रदत्तानां
यस्तु विज्ञं समाचरेत् । ब्रह्महत्या ज्ञता तेन चोरां
भवति मार्गव ! । परां तृप्तिं नयाप्नोति यत्र तन्नाभिजा-
यते । गवां प्रचारभूमिस्तु वाहयित्वा ह्यवादिना ।
नरकं महदाप्नोति यावदिन्द्राचतुर्दश । सिंहाङ्गात्र-
भयलक्ष्णां पङ्कजम्नां जले गताम् । गच्छद्गृह्य नरः स्वर्गं
कल्पभोगास्तुपान्नुते । गवां लवणदानेन रूपवानभि-
जायते । शौभान्यं महदाप्नोति चावचपुत्रश्च द्विजो-
त्तम ! । औषधञ्च तथा दत्त्वा विरोगक्षमभिजायते ।
औषधं लवणं तोयमाहारञ्च प्रयच्छति । तासाञ्चेद्वर-
दानाञ्चरन्तीनां भियो वने । यास्तुभूत्य उक्तो इत्या-
द्य पावसात् कलिषी । गोवधेन नरो ज्ञाति नरकाने-
कविंशतिम् । तस्यात्सर्वप्रयत्नेन कार्यं तासान्तु पाव-
नम् । विक्रयाञ्च गवां राम ! नरकं प्रतिपद्यते । तासान्तु
कीर्त्तनादेव नरः पापाश्च प्रमुच्यते । तासां संस्पर्शनं
धन्यं सर्वकलमपनाशनम् । दानेन च तथा तासां कु-
ल्यान्यपि ससहरेत् । उदक्याङ्गलिकादोषो भव तत्र
वृहे भवेत् । भूमिदेषस्तथाऽपि यत्नैका वसते च
गौः । गवां निःश्वासवातेन परा शान्तिर्दहे भवेत् ।
गोराजनं तत्परमं सर्वस्थानेषु कीर्त्तयते । गवां संस्पर्-
शनं दाम ! कलमधं ज्ञायते ऋषाम् । गोमूलं गोमयं
क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासञ्च
श्याकमपि शोधयेत् । पुष्टक् च प्रत्ययाश्चक्षति सान्त-
पनं श्रुतम् । सर्वकामप्रदं राम ! सर्वशुभविनाशनम् ।
ज्ञत्वातिशुष्कं पयसा दिवशानेकविंशतिम् । निर्भ-
वाप्तो न चोर्धेन भवन्ति पुत्रोत्तमाः । तत्रहृद्यं
पिबेन्मूलं त्वहृद्यं हतं पिबेत् । त्वहृद्यं पयः
पोत्वा वायुमजः परं त्वहृद्यम् । तत्रहृद्यं प्रोक्तं
सर्वशुभविनाशनम् । शीतकृत्तधैवैष क्रमा-
ञ्चीतैः प्रकीर्त्तितः । सर्वशुभविनाशाय निर्भितो
ब्रह्मणा खयम् । गोमूलेषाचरेत् ज्ञानं उत्तिं कुर्वीश्च
गोरसैः । उत्थितास्तुतिरुत्तरेदुपविष्टाश्च स्थितः ।
अभुक्तवत्नां नाशोवाद्यपितासु च नो पिबेत् । तासां
शैवात्मना कार्यं मयात्सैश्च ससहरेत् । आत्मानमपि
सन्त्यज्य गोव्रतं तत् प्रकीर्त्तितम् । सर्वपापप्रघ्ननं
मासेनैवैव भागव ! । व्रतेनानेन पूर्वो न गोशोकं पुत्रो-
दयेत् । अभीष्टमश्वा राम ! यावदिन्द्राचतुर्दश । गवां

माहारनिर्घृत्तानन्त्रं प्रतिदिनं वधान् । मासेन तद-
 धाम्नोति यत्किञ्चिन्नस्यैकानि । गोमतीश्च तथा विद्यां
 सायं प्रातस्तृषा जपे । गोसोकधाम्नोति नरोनाम
 कायां विचारणा । उपयुं परि सर्वेषां नवां सोकः प्रकी-
 र्त्तितः । निवहन्ति सदा यत्न गावस्त्वाकाशगा दिवि ।
 विमानेषु विचित्रेषु हतेष्वपरसङ्घैः । किञ्चिन्वी-
 जावचित्रेषु वीणासु रचनादिषु । सदा कामफला
 नद्याः क्षीरपायसकर्दमाः । शीतखानसपानीयाः सुव-
 र्णसिकताक्षया । पुष्करिण्यः शुभाक्षत वैदूर्वकमखो-
 त्यखाः । मानवी च तथा सिद्धिस्तत्र लोके भृगुत्तम ।
 तन्तु लोके नरा यान्ति नवां भङ्गा न संशयः । गो-
 मतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । तान्तु मे
 मदतो विप्र ! ष्टषुष्व सुसमाहितः । गावः सुरभयो
 नित्यं गावो सुगुणुगन्धिकाः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां
 गावः स्वस्वयनं परम् । अन्नमेव परं गावो देवानां ह-
 विरुत्तमम् । पायनं सर्वदेवानां रक्षन्ति च वहन्ति च ।
 हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि । ऋषीषाम-
 स्मिहोत्रेषु गावो होमनियोजिताः । सर्वेषामेव भू-
 तानां गावः शरणसुत्तमम् । गावः पवित्रं परमं गावो
 मङ्गलसुत्तमम् । गावः स्वर्गस्य सोपानं गावोऽध्याः
 सनातनाः । नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः क्षीरभेयीभ्य एव
 च । नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
 ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । एकस्य
 मन्त्राक्षिण्यन्ति हविरेकस्य तिष्ठति । देवब्राह्मणगो-
 साधुसाध्वीभिः सकलं जगत् । धार्यते वै सदा तस्मात्
 सर्वे पूज्यतमा मताः । यत्न तीर्थे सदा गावः पिबन्ति
 तृप्तिता जलम् । उत्तरन्प्रथवा वेन, स्थिता तत्र सर-
 षती । नवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा उद्विस्तारसां
 रजसि प्रहृष्टा । सङ्गीः करीषे प्रथतो च धर्मसासां
 प्रथमं सततञ्च ज्ञयात् । भविष्यत्पुराणे “ब्रह्मोवाच
 नामासञ्च नमस्तु त्व ज्ञयाद्यस्तु प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणी
 कृता तेन सप्रदीपा बहुज्वरा । नवां कुङ्कारयद्भेन
 उद्विपातेन सत्तम । पापं प्रणश्यते यस्मात्सकाल्येत्
 ष्टुयेञ्च ताः । कुतस्तस्य भवेत्पापं ष्टुं यस्य विभूषि-
 तम् । सततं वासवत्सामिरर्जुनीभिरसङ्गतम् । या-
 वत्सीप्रैर्वि मेदिन्यामारुहद्भ्रं सरांसि च । नवां ष्टुको-
 दकस्नानकक्षां नार्हन्ति लोडयीम् । गवामस्मि न
 कृतेन सति नन्वं न वञ्चयेत् । वायदाप्रति तद्वन् ।

तावत् पुण्येन युज्यते । नवां कण्डूवनं धन्वं गोप्रदा-
 नफलप्रदम् । तस्य गोशनदानस्य भयरोगादिपास-
 नम् । तस्योदकादिषुष्णं यः प्रदद्यात्तवाङ्गिकम् । कपि-
 षाशतदानस्य फलं विद्यास्य संशयः । पशुभूते ! शिवे !
 पुण्ये ! पवित्रे ! सूर्यसम्भवे ! । प्रतीच्छेदं यथा दत्तं
 क्षीरभेयि ! नमोऽस्तु ते । बहुना च किञ्चिन्नो न गावः
 पात्याः प्रयत्नतः । गावोदेवास्तथा रक्षाः पूज्या पा-
 ष्याश्च सर्वशः । गां वै वे ताडयन्तीह सर्वलोकस्य मातरम् ।
 ते यान्ति रौरवं नाम नरकं नाम संशयः । ताडये-
 द्यस्तु वै नोहात् यो वा कश्चिन्नराधमः । स गच्छेन्न-
 रकं घोरं सम्पीडकमिति श्रुतिः । व्यायानीं हन्त-
 कामां यः क्षीरभेयीं विभावरीम् । क्षम सातरिति
 ज्ञयात् स याति परमं पदम् । वराहपुराणे ‘अम-
 उवाच गावः पवित्रं मङ्गलस्य देवानामपि देवता ।
 यक्षाः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते । याव-
 ष्जीवं कृतं पापं तत्क्षयादेव नश्रति । बाङ्गुलेनो-
 वृतं तोयं मूर्ध्ना ष्टुहाति यो नरः । शरत्सु क्षुप-
 जातेभ्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते । प्रह्वये यो नवां ज्ञयात्
 रोहिण्यां मानवो भुवि । सर्वपापकृतान् दाषान् दह-
 त्याशु न संशयः । सेनोस्तनाद्दिनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य
 यो नरः । शिरसा प्रतिष्णुहीयात्स पापेभ्यः प्रमु-
 च्यते । आधिकं क्षिप्रयद्दे २२०।२२ ४० दार्यते ष्टु-
 पराशरवाक्ये ष्टुम् ।

गोपवन न० गोपप्रधानं वनं शाक०त० । गोपभूयिष्ठे
 वने तत्र भवः विदा० अञ् । गोपवन तत्र भवे त्रि०
 “सङ्ख्येष्टमहासेयमवालेयसकाद्रवेयमशोभे यमवासरथ्यन-
 गोपवनम्” कात्या० १०।२।२। सोऽभिजनोऽस्य विदा०
 अञ् । गोपवन पित्रादिक्रमेण तत्र वासिजने तस्य
 गोलापत्यस्य अष्टध्यानन्त्ये विदा० अञ् । तद्गोलापत्ये
 बहुषु तस्य लुक् । गोपवना गोपवनस्यपुरुषापत्येषु ।
 गोपवनादि बहुल्ये गोलापत्यस्य सुगुनमित्ते यद्-
 नये स च गन्धः पा० ग० उक्तो यथा ।
 गोपवन शिष्यु विन्दु भाजन अन्धावतान श्याभाक श्या-
 मक श्यापर्थं विदाद्यान्तर्गणोऽयम् । गोपवन शिष्यु विन्दु
 भोगक भाजन शक्ति अन्धावतान श्याभाक श्यामक
 श्यापर्थं श्यापर्थं हरितादिश्च ।
 हरित किन्दास बहुल्ये अर्कस्य मध्योग विष्णु इह
 प्रतिबोध रचीतर रचनर । नविचर निपाह शवर

अस्य मठर अडाकु सपाकु अड पुनर्मुं पुल इहित
नमान्द परस्त्री परपु च ।

गोपवस्त्री स्त्री गं पाति पा-क कर्म० । १भूर्वास्तयायां
राजनि० । २शत्रुमास्तयायां (शत्रुमावाच) । शब्दरे० ।

गोपस् त्रि० गुप-असुनु आर्द्धधातुकत्वाद्वाऽऽयाभावः । १गोप्रति
रक्षितरि । “स जगत् भुवनस्य गोपास्तं कापेयं
नाभियस्यन्ति” छा० उ० । ‘गोपाः रक्षिता’ भाष्यम् । अस्य
गोपायद्गोटाङ्गरचतया कस्यचिदुक्तिः प्लावादिक्ती । गोपय्यं
कृत्वात्प्राधातुसिद्धगोपायस्य गोपालनकार्द्धकत्वेन
तत्र भुवनस्योतिकर्त्तृणोन्वयापत्तेः आयपक्षे गोपायस्
गोप्रति त्रि० ।

गोपा स्त्री गं पाति पा-क टाप् । १शत्रुमास्तयायाम्
शब्दरेत्ना० । गं पाति पा-क्तिप् । २गोरक्षके च ।
“गोपा विश्वपावत्” सुश्व०

गोपाध्यक्ष पु० इत० । गोरक्षकपती “गोपाध्यक्षो भय-
तक्षी रचमाख्यय सत्वरः” भा० वि० १५ अ० ।

गोपानसी स्त्री० गवां किरणानां पानं शोषणं गोपानं
तत् स्थिति सो-क गौरा० ङीप् । कुक्षेषु खाद-
नार्द्धं बद्धे १वक्रकाष्ठे (सुदनी) २बन्धनाधारे पटलाधारे
वंशपञ्जरे च अमरः । “गोपानसीषु क्षयमास्थितानाम्”
भाषः । [“गोपायकानां भुवनलयस्य” किरा० ।

गोपायक त्रि० गोपयति गुप-आय+ण्वल् । रक्षके
गोपायन न० गुप-आय-भावे ल्युट् । १गोपने “गोपायनं
प्रकुर्वते जगतः सार्वभौतिकम्” हरिवं० ४ अ० । कर्त्तरि
ल्यु । २रक्षके । “गोपानां बहुसाहस्रैर्बलेर्गोपायनेर्हतः”
भा० भी० ७ अ० ।

गोपायित त्रि० गुप-आय-कर्मणि क्त । १रक्षिते अमरः ।
भावे क्त । २अतोतगोपने न० ।

गोपाल पु० गं भूमिं पशुभेदं वा पालयति पालि-अण्
उप० स० । १श्वे २गोरक्षके च । “अत्रियान् शूद्रकन्यायां
ससृत्पदस्तु यः सुतः । स गोपाल इति स्रियो भोज्योवि-
पैर्न संशयः पराशरोक्ते २सङ्कीर्णजातिभेदे । “आर्द्धिकः
कुलमिलस गोपालोदासनापितौ । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना
वशात्मानं निवेदयेत्” मनुना तस्य भोज्यासतोक्ता ।
मन्दनन्दने ४ विष्णोरवतारभेदे तद्रूपस्य पद्मपुंपाताल
ख० “त्वामहं द्रुत्निष्कामि चतुर्थ्यां मधुसूदन !” ।
त्रोक्तस्य प्रति व्यासप्रार्थने भगवदुक्ति व्यासवाक्ये यथा
‘पद्मस्य दर्शयिष्यामि स्वरूपं वेदगोपितम् । ततोऽ-

पद्मपत्रं भूप ! वाचं वाक्वाच्युद प्रभम् । गोपकन्याइत
गोपं हसन् गोपवाचकैः । कदम्बमूलमाशीनं प्रीतयासः
ससृज्जन्तम् । वनं हन्दावनं नाम नवप्रसूतवमस्त्रितम् ।
कोकिलध्वमरात्वावमनोभवमनोहरम् । नदीमपशत्रं
काञ्चिन्दीमिन्दीवरदत्तप्रभाम् । गोवर्द्धनं तथाऽपशत्रं
कण्ठयानकरोत्तृणम् । महेन्द्रदर्पनायाय गोगोपालसुखा-
वहम् । इहा विहृष्टो ह्यभव सख्यं भूषणभूषणम् ।
गोपालमवलासकृत्सदितं वेणुनादिनम् ।

तस्य ध्यानमन्त्रयन्त्रादिकं तन्मसारे इत्यत्रम् ।
गोपालक पु० गं पालयति पालि-अण्वल् इत० ।

१गोरक्षके २भूमिरक्षके च श्विने त्रिका० गोपाल+स्वार्थे
क । उक्तार्थे ४मन्दनन्दने ।

गोपालकक्षा स्त्री गोपालप्रधाना कक्षा । भारतवर्षस्ये
प्राच्ये देशभेदे “अत ऊर्ध्वं जनपदाक्षिबोध गदतो मम”
इत्युपक्रमे “कक्षा गोपालकक्षाश्च जाङ्गलाः कुक्षवराः” ।
भा० भी० ८ अ० । तस्य राजनि अण् । गोपालकक्षः
तद्वृषे बहुत्वे तस्य लुक् । गोपालकक्षास्तद्वृषेषु “ततो
गोपालकक्षाश्च सोत्तरानपि कोसलान् । मत्तानामधिप-
त्तवै पार्थिवांश्चाजयत् प्रभुः” (भीमः) भा० स० २ अ० ।
भीमपार्थीयजयोक्तौ ।

गोपालकर्कटी स्त्री । गोपालस्य गोरक्षकस्य प्रिया कर्कटी ।
राजनि० । कुद्रकर्कस्याम् (राखालशशा) ।

गोपालतापनीय न० गोपालस्तापनीय सेव्यो यत्न । उप-
निषद्भेदे उपनिषद्भेदे १२२२ पृ० इत्यत्रम् । गोपाल-
तापनस्यत्न न० ।

गोपालधानो त्रि० गोपालोधीयतेऽत्र धा-आधारे ल्युट्
ङीप् इत० । गोषे । तस्य पूलासेन समासे रामद०
पूर्वनि० समाहारेकत्वं च गोपालधानीपूलासम् ।

गोपालव पु० गोपालं तद्धर्मं वाति वा-क उप० स० । गो-
पतिधर्मयुक्ते आयुधजीविनि राजन्यभेदे । तस्य ब्राह्म-
णत्वे आयुधजीवित्वेऽपि स्वार्थे न व्यञ्ज् । “अत्राह्म-
ण्येति किं गोपालवाः” सि० कौ० ।

गोपालि पु० गं इषभं पालयति पालि-इण् । “श्विने
“गोपालिर्गोपतिर्पानः” भा० आसु० १७ अ० शिव-
सङ्घनामोक्तौ २प्रवरभेदे प्रवराध्यायः ।

गोपालिका स्त्री गोपालकस्य पत्नी पालकान्तात् न ङीप्
टापि अत इत्यम् । १आभीरपत्न्याम् २चारिवोधौ च श-
ब्दार्थचि० । गवां रक्षणात्कक्षाधातुम् शक्रीभेदे कृत्च० ।

गोपाली स्त्री गोपालसदादरोऽख्यत्वात् अच् गौरा० डीप् ।
 १ गोपालकर्मस्त्र्याम् राजनि० गोपालस्य पत्नी डीप् ।
 २ गोपपत्न्याम् । मां पालयति पालि-पण् ईप् सुगन्ध० ।
 ३ गोपालधिलप्रां ४ कुमारानुचरे भावभेदे च 'सख्यजाता
 च गोपाली वृहदम्बालिका तथा' भा० श० ४७ अ० ।
 गोपाष्टमी स्त्री गोपप्रियाष्टमी । कार्तिकेस्य शुक्लाष्टम्याम् ।
 'शुक्लाष्टमी कार्तिके तु षट्ता गोपाष्टमी बुधैः । तद्विने
 वासुदेवोऽभूत् गोपः पूर्वं स वत्सपः । तत्र कृत्यात् गवां
 पूजां गोपासं गोप्रदक्षिणम् । गवानुगमनं कार्यं सर्वान्
 कामानभीपुषता' कूर्म० ५० ।

गोपिका स्त्री गोपायति गुप-एल् । १ गोपालधिलप्रां
 गोप्ये च स्वार्थे क ङस्वः । २ गोपपत्न्याम् । [द्विका० ।
 गोपित्त न० गोः पित्तनिधे । गोरोरचरनाख्ये गन्धद्रव्यभेदे
 गोपिन् स्त्री गोपायति गुप-णिनि । १ रक्षितरि स्त्रियां डीप्
 मा च २ ग्राभालतायाम् शङ्ख० । अतिशयेन गोपी इत्तु
 टिकोपः । गोपिष्ठ गोपृत्तमे त्रि० । "कामचारस्य वा
 कामायाय गोपिष्ठो गोपायाटिति वा" शत० ब्रा०
 २।२।१२ "गोपिष्ठः गोपायिष्ठतमः" भाष्यम् ।

गोपिल त्रि० गुप-इलच् । गोप्ररि ततचत्वरर्थां घञ् ।
 गोपलेषु गुपितनिर्हत्तादौ त्रि० ।

गोपी स्त्री गोपजातिः स्त्री जातौ डीप् । १ गोपजातिस्त्रि-
 याम् । इन्द्रावनस्य गोप्यश्च स्तुतिदेवस्य निकम्या रूपं यथा
 पद्मपु० पाता० "गोप्यस्तु स्तुतयो ज्ञेयाः स्वधिका गोप-
 कन्यकाः । देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मातृपुत्रः कथ-
 ज्ञान" । तत्र अष्टौ राधाचन्द्रायनीविशाखाललितादयः ।
 मूलम् उज्ज्वलमणौ दृश्यम् । "इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चैवं
 गोप्यो वचेतसः" भाग० १०।१।३२ । स्क० प्रभा० ख० तु
 चन्द्ररूपकण्ठस्य कला रूपता तासासक्ता यथा । "ततो गोप्यो
 मञ्जादेवि ! आद्यायाः षोडश कृताः । तासां नामानि
 ते वक्ष्ये तानि हो कर्मनाः शृणु । लम्बिनी चन्द्रिका
 काला कूटा शाला मञ्जादया । भीषणी मन्दी शोका
 सुपर्णा विमलाऽक्षया । शुभदा शोभना पुण्या हंस-
 कृताः कक्षाः क्रमात् । हंसएव मनः कण्ठः परमात्मा-
 जगद्गर्भः । तथैताः शक्तयो देवि ! षोडशैव प्रकीर्तिताः
 चन्द्र रूपी ततः कण्ठः कला रूपस्तु ताः कृताः संपूर्ण
 मण्डला तासां मालिनी षोडशो कला । प्रतपसिद्धि
 कारभ्य विहरत्यागु चन्द्रमाः । षोडशैव कला यास्तु
 गोपीरूपा वरानने । एकैककलाः संभिन्नाः सहस्रैश्च

पृथक् पृथक्' । गोपायति गुप-अच् गौरा० डीप् ।
 २ रक्षिकायां स्त्रियाम् "गीतानि गोप्याः कलमं नृग-
 व्रजः" भाषः । स्वार्थे क । गोपिका तत्कार्यं "सङ्गा-
 समाकोकयति स गोपिका" भाषः ।

गोपीगीता स्त्री भाग० १० स्क० उक्तायां गोपीभिः कृत-
 कण्यस्तुतौ वा च "जयति तेऽधिकं जन्मनाम व्रजे-
 त्यादो कतिंघत्तमाध्यायस्या ।

गोपीजनवल्गुभ पु० गोप्ये च जनस्य वल्गुभः । श्रीकृष्णे
 "गोपीजनवल्गुभाय स्वाहा" तन्वसारे तन्वन्तः । गोपी-
 भर्त्ताऽयोऽप्यत्र "गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा कार्चिदन्दी-
 वराणी" पदाङ्कदूतम् ।

गोपीत पु० स्त्री गौर्गौरोचनेव पीतः । खड्गनभेदे । ह० न०
 ४५ अ० "पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खड्गनोदटः"
 तस्य दर्शने क्लेशकारितोक्ता ।

गोपीय न० पा-भावे धक्- "गोपीयेत्यादि" पा० नि० गोः
 सोमस्य पीथः । सोमपाने । "प्रति त्वं चारुसध्वरं
 गोपीधाय प्रह्वयसे" ऋ० १।१।१ । "गोपीधाय सं-
 पानाय" भा० । गावः पिबन्त्प्रश्निन् आधारे थक् ।
 २ तीर्थे गौर्जनायतरणे सोपाने तीर्थस्य जलायतरण-
 सोपानत्वात्तथात्वम् । "गोपीयं तीर्थमाख्यातम्"
 उणादि ह० । गुप-भावे थक् नि० । ३ रक्षणे पु०
 "गोपीधाय जगत्सृष्टेः काले त्वस्याच्युतात्मकः"
 भाग० ४।२०।५० । "जगत्सृष्टेर्गोपीधाय रक्षणाय"
 श्रीधरः । "अजातगत्युः पृथगां गोपीधाय मधुं हृष्टः"
 भाग० १।१०।३६ । "गोपीधाय रक्षणाय" श्रीधरः ।
 गोपीधाय चित्तं यत् । गोपीथ्य तत्र चित्ते त्रि० । "जज्ञिष
 इत्या गोपीथ्याय हि दनाथ तत् पुद्गरवो यञ्जोः"
 ऋ० १०.६५।१ ।

गोपुच्छ पु० गोः पुच्छ इव पुच्छो यस्य । १ गोलाङ्गुलाख्ये
 वानरे हेसच० "सर्ववानरगोपुच्छा यमसादा भजन्ति ३"
 (यं सुपीवम्) भा० २८।५० । "गोपुच्छे हृदिभिर्मन्त्रैर्न-
 कुलैर्नाभिभिर्हृत्तम्" (आश्रमम्) भाग० १।०।४२ ।
 "गोपुच्छालाहकर्मकटाच" भाग० ८।२।१७ । गो-
 पुच्छाकारत्वात् २ हारभेदे अक्षरः । इत० । ३ गो क्रीडूले
 न० । "गोपुच्छस्ये वल्मीकरोऽथ वा दर्शनं भुज-
 क्तस्य" ह० व० ६५ अ० । ततः शर्करा० स्वार्थे अण् ।
 गोपुच्छ तत्कार्ये त्रि० ।

गोपुटा स्त्री गोरिव पुटमस्याः । स्थूलैवायाम् राजनि० ।

गोपटिक न० गोः शिववृषस्य ट्टिकं पुटयुक्तं मन्त्रकम् ।
शिववृषस्य मन्त्रके त्रिका० ।

गोपुर न० पुर-अपगमने क गरां पुरम्, गवा जनेन पूर्यते
प-वज्रार्थं क वा । १पुरद्वारे २अध्वारे अमरः । तत्र
गवाभ्यगमनात्तथात्वम् । शक्यतीतिरुक्ते मेदि० तस्य
जनेन पूरणात्तथात्वम् "गुपवप्रचयप्रस्थौ गोपुरैर्नन्दनो-
पमैः" भा०आ०२०६०श्लो० "गोपुराङ्गलकोपेतं चतुर्द्वारं
दुरासदम्" भा०य० १७२अ० । "पुरगोपुरं प्रति सकैन्य-
सागरम्" माघः । "पीडा पुरस्यैव च गोपुरस्ये"
(गुमि) ह० स० ८६ अ० ।

गोपुरक पु० पुर-क इत्० गोपुर+कार्थे क । १गवां पुरके
त्रिका० २गोपुरशब्दार्थे च गां भूमिं पिपर्त्ति पृ-क
संज्ञायां कन् । शकन्दूरकष्टणे राजनि० ।

गोपरीष न० इत्० । गोमये राजनि० ।

गोपिन्द्र पु० गोप इन्द्र इव । १श्रीकण्ठे हेमच० । "गोपे-
न्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपज्ञानोद्भव" भा० भी० २२अ० ।
इत्० । २गोपेश्वरे नन्दे च गोपेश्वरादेशोऽप्यत्र ।

गोपिग पु० इत्० । १नन्दरोषे "गोपेगं पतितः परे" सुश्रु०
२शाक्यमुनी त्रिका० ।

गोप्रव्य त्रि० गुप-कर्मणि तव्य या आयाभावः । १अप्रकाशे
२रक्षणीये च "गौरजानपदाशैव गोप्रव्याक्ते यथा
मुखम्" भा० क० ६५ अ० । इट्पक्षे गोपितव्य
आयपक्षे गोपायितव्य तत्रार्थे त्रि० ।

गोपु पु० गुप-रच् । रक्षते । "तस्मै सभ्याःसभाय्याय गोपु-
गुप्तमेन्द्रशः" रघुः । "तस्यार्थं सर्गभूतानां गोपारं धस्य
मात्मजम्" । मन्व्यते ब्रह्महत्यायाः गोप्रा गोम्रः क्लृण्वस्य च
अनुः २संवरके च । श्विष्णौ पु० "उत्तरो गोपतिगोप्रा" श्विष्णु
स० "कृत्स्नभूतपालनात् गोप्रा" भा० । "गोहितो गोपति-
गोप्रा" श्विष्णु स० । "स्वात्मानं स्वमायया गोपायति
संज्ञोति गोप्रा" भा० । स्त्रियां ङीप् । "गुप्ताति-
गुह्यगोप्री त्वम्" देवीजपसमापनमन्त्रः । इट्पक्षे
गोपिः आयपक्षे गोपायि इ तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

गोप्य त्रि० गुप-कर्मणि यत् । १रक्षणीये २गोपनीये
अपकाशणीये च । "आयुर्वित्तं षट्कृच्छ्रं मन्त्रमैशुन
भेषजम् । तपोदानापमानं च नव गोप्यानि यत्नतः"
कागोश० । १दधीपले पु० मेदि० ।

गोप्यादिष्य पु० प्रभासतीर्थस्य गोपीस्थापितरविमूर्त्तिभेदे
तत्कथा श्ल० प्रभा० ख० यथा ।

"ततो गच्छेन्महादेवि । गोप्यादित्यमसुप्तम् । भूते-
शाहायने भागे धनुर्भिस्त्रियतान्तरे । वक्रातिवक्र-
दैत्यद्वी दक्षणाग्नेवर्षस्थितम् । धनुषां दशके देवि !
संस्थितं पापनाशनम् । तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि महा-
पापहरां शुभाम्" इत्युपक्रमे "अथ तत्र कृतान् ज्ञात्वा
प्रासादान् यादवैः प्रथक् । ततो गोप्योऽपि ताः सर्वाः
सहस्राणि च घोडज । जल्पमाज्ञाय भावेन स्थापयाम्-
क्रिरे रविम् अथभिन्नैरदादौस्तु तथा जेजनिवासिभिः
तत् प्रतिष्ठापयामांसुः प्रतिष्ठाविधिना रविम् । प्रति-
ष्ठिते ततः स्रष्टुर्दुर्दानानि भूरिशः । ततः क्षेत्र निवा-
सिभ्यस्तीर्थं देवरीतेषु वै । ततस्ते ऋषयः सर्वे सन्तुष्टा
हृष्टमानसाः । अक्रुन्तैव रवेस्तत्र गोप्यादित्येति
विस्तृतम्" ।

गोप्याधि पु० कर्म० । आधिभेदे आधिगच्छे ७११ पु०
दृष्टम् । "गोप्याधिभोगे नो हृष्टिः" वाच० ।

गोप्रकाण्ड न० प्रशस्तो गौः (जातिः) "प्रशंसावचनैश्च" पा०
नित्यस० परनि० । अथे गवि षडमरः । नियतलिङ्गत्वात्
स्त्रीत्वमेव "प्रकाण्डसहस्रजौ" अमरकोशः । शब्दक०
पुंस्त्वोक्तिश्चिन्त्या । यदपि तत्र गोषु मध्ये प्रकाण्ड
इत्युक्तं तदपि प्रामादिकं "प्रशंसावचनैश्चेति छत्रस्य
कर्मधारयसमासमाहविषयत्वात् ।

गोप्रचार पु० प्रचरत्यस्मिन् प्र+चर-आधारे चञ् इत्० ।
१गोचारणस्थाने । "दानेच्छया गोचारे भूमिराजयशेन
वा" याज्ञ० "गवादीनां चारणाय कियामपि भूभागोऽ-
क्षयः कल्पनीयः" मिता० । स्कन्दपु० प्रभा० खण्डोक्ते
तीर्थभेदे । "गोप्रचारकथा पुगवा गोपीनां द्वारका
गमः" दृष्टवान् तत्प्रतिपाद्योक्तौ ।

गोप्रतार पु० गवां प्रतारः प्रतरणतत्त्वः संमर्दोऽत्र । रामस्य
वैकुण्ठगमनकाले तदनुगामिनां पुरवासिनां गोप्रतरण-
तत्त्वसम्पर्दयुते सरयूस्थे तीर्थे भेदे । "गोप्रतारं ततो
गच्छेत् सरय्वस्तीर्थसुत्तमम् । यत्र रामो गतः स्वर्गं
सध्वत्सवत्सवाहनः । देहं त्यक्त्वा महाराज ! तस्य
तीर्थस्य तेजसा । रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च
भारत ! तत्रांस्तीर्थं नरः ज्ञात्वा गोप्रतारे गवाधिप ! ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके गच्छीयते" भा०य० ८४अ० ।
अदोरप्" पा०खप् । गोप्रतरतोऽप्यत्र "अदोप्रतरकस्योऽभूत्
संमर्दकालं यज्जताम् । अतस्तदास्त्वया तीर्थं पापनं भुवि
पश्ये" रघुः । ज्ञात्वापि दीर्घमध्यता इत्यर्थः ।

मवा इषभेन प्रतारो गमनमस्य । श्रिये पु० । “गोनर्दो गोप्रतारश्च गोद्वेषेन्नरवाहनः” भा० श्वानु० २८६ अ० । शिवसङ्गनामोक्तौ । अण् इत० । शगोऽप्रतारे पु० श्वनुपदम् उक्तं रघुवाक्यम् उदा० ।

गोप्रवेश पु० इत० । गोवेनादितो गृहप्रवेशे “गोप्रवेशसमयेऽपतोहोवार्ति कृष्णपशुरेव वा पुरः” इ० स० २५ अ० । आघारे ल्युट् । शतृकाले । स च कालः सूर्यास्तमयात् प्राकृकालः तथा च यस्मिंस्तम् रथौ “सञ्चारपुतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् । प्रचक्रमे पल्लवरागताया प्रभा पतङ्गस्य सुनेश्च धेनुः” ।

गोफणा स्त्री सुश्रुतांक्ते व्रणवन्धनभेदे तत्र कोपदामेत्याद्युपक्रमे “वितानगोफणा पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश वन्धविशेषास्तेषां नामभिःराजतयः प्रायेण व्याख्याताः” सुश्रुतः “चिबुकनसौषांसवस्त्रिषु गोफणाम्” । (निदध्यात्) सुश्रुत० ।

गोवाल पु० इत० । गोकेये शतश्लोमनि च स च सीमाज्ञानाय भूमौ निधेयः यथाह मनुः “अहमनोऽस्थीनि गोवालांस्तुपान् भस्त्र कपधिकाः । करीषसिष्टकाञ्चर शर्कराः बालुकास्तथा । यानि चैव प्रकाराणि कालाद्दुभूमिर्न भक्षयेत् । तानि सर्वाणि सीमायामप्रकाशानि कारयेत्” । गोवाल इय वाकोऽस्याः “पाककर्मैत्यादि” पा० ङीप् । कोपधिभेदे स्त्री सि० कौ० ।

गोभण्डोर पु० स्त्री भट-भाषणे वा० ईरन् गवि जले भण्डोरः । जलकुक्कुभस्त्रगे त्रिका० । स्त्रियं जातित्वात् ङीष् । [सास्य चात्मजः” हरिवं० ३२ अ० ।

गोभानु पु० तुर्वसुश्रुतपौत्रे “तुर्वधोस्तु तुगो वङ्गिर्गोभानु-गोभिल पु० अन्दोपगृहकारके ऋषिभेदे ।

गोभृत् पु० गां भूमिं विभर्ति ऋ-क्विप् इत० । पर्वते “नादेन गोभृच्छस्त्रेषु मत्ताः ऋयन्ति गोकर्णशरीर भक्ष्याः” शौरः । तेन निर्हंसम् सङ्गनाञ्ज् । गोभृत् पर्वतनिर्हंसो ति० स्त्रियं ङीप् । [अजुगोभृत् न ।

गोम छेपने अद्-धुरा० उभ० सक० षिट् । गोमयति ते गोमक्षिका स्त्री गोः छेपदायिका मक्षिका । (डंश्) स्याते मक्षिकाभेदे शब्दर० ।

गोमघ त्रि० गां संहति ददाति मङ्घि-अच् अन्धसि नि मकोपः इत्यत्र च इत० । गोदातरि । “कदा गोमघा हव-नानि शब्दाः, अ० ३।२५।१ “संहतिर्दानार्थस्य रूपसुतर-पदम्” भा० “उ गोमघा जरिते” ३।२५।४ । “गोमघा

गोदाली” भा० “अश्वामघा गोमघा वा कृवेम” अ० ७।७।१।। गोमण्डल न० इत० । गोसमूहे भूमण्डले । “मग्नां च तोयापदि दुस्तरायां गमण्डलस्योद्धारणं चक्रर” भावः । शक्तिरसंघे च ।

गोमत् ति० गौरस्यस्य मत्तुप् । गोस्वामिनं शगोयुक्ते च “इन्द्र ! गोमक्षिहायाहि” यजु० २६।४ “गावः स्तुतिरुपा वाचः किरणा वा विद्वान्तेऽस्य गोमान्” वेददी० स्त्रियं ङीप् । सा च शनदीभेदे स्त्री “गोमतीं धृतपापां च गण्डकीञ्च मज्जानदीम्” भा० भी० ६ अ० । स्कन्धपु० प्रभा० तन्वाहात्म्यम् “गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्यां स्नानादिजं फलम् । चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्युदधि-सङ्गमः” इहृद्वा० तत्सखण्डप्रतिपाद्ये । अत्र उदधि-सङ्गम इत्युक्तेः “गङ्गा सरस्वती पुण्ड्रा यमुना च मज्जानदी। गोदावरी गोमती च नदी तापी च नर्मदा” इत्युपक्रमे “नद्याः सरस्वत्योगात् सर्वाः पुण्याः शुभा-वहाः” प्रभा० खण्डोक्तं च सा सरस्वती चत्या तु गोमती काशीतोऽनतिदूरे उत्तरस्यां गङ्गासङ्गता यथाह” भा० य० ८४ अ० यथा “गोमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे लोक-विश्रुते । अग्निष्टोममवाप्नोति कुलञ्चैव ससङ्घरेत्” गोमतीस्नान फलं तत्रैव “रासतीर्थं नरः स्नात्वा गोमत्यां करुणन्दन ! । अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः । शतसाहसकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ! । ततोपस्यर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः । गोसङ्घफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ !” गौः गोपदमाधिक्येन विद्यतेऽस्यां विद्यायां मत्तुप् ङीप् । ५ विद्याभेदे सा च गोदानशब्दे २६६६ अ० दर्शिता चत्या तिलधेनुशब्दे वक्ष्यते “गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य च” भा० श्वानु० ७८ अ० । “पशुगन्धेन गोघाती भासैर्नकेन शुध्यति । गोमतीं च अपेहिद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत्” शाता० गोमत्यां भवः पल्लव्या० अण् । गोमत तत्रभवे ति० स्त्रियं ङीप् । गोमत्या अदूरभवो देशः अण् । गोमत तत्सङ्घ-कटदेशादौ ति० स्त्रियं ङीप् । बहुषु तस्य धरणा० लुप् । गोमत्यः । उक्तगोमच्छब्दस्य सर्वनामस्थाने तुम् गोमान् गोमन्नाविद्यादि रूपम् । गोमानिवाचरति गोमत्+क्विप् गोमतीति ततः क्विप् गोमत् । ४ गोस्वामि-तस्ये अत्र सर्वनामस्थाने घातृत्वात् न तुम् । गोमत् गोमतौ इत्येव । प्रथोतत्पुत्रये गोमतीशब्दस्य “शैदिह वन्धोर्हृदयं विदुर्” इत्यत्रैव “उत्राप्योः संघाच्छब्दोः”

पा० आर्षे प्रयोगे वा लुक्सः । “वा खतेव महाबाहं
फुल्लं गौमतितीरजम्” भा० वि० २७ क० । न तु
लुखानं शब्दान्तरम् केषाञ्चित् तथा कल्पनं तु प्राप्ता-
दिकम् । गौस्तदस्थि चत्वास्ति मत्तुप् ङीप् (भागाङ्)
ख्यातायां पृ भूमी “भोजनं यत् तत्रापि शयनं हृष्ट-
मन्दिरे । मरणं गौमतीरे” उद्भूटः ।

गौमतल्लिका स्त्री प्रशस्ता गौः (जातिः) “प्रशंसाय
चनैश्च” पा० नियस० परनि० । प्रशस्ते गवि पुंस्त्वपि
स्त्रीत्वमेव । “प्रशंसायचनैश्चति” पा०स्त्वत्वे वचनपक्षेण
रुढमात्रशब्दपरिपहासं तेन ये यौगिकाः शक्तगोभना-
दयः ये च शिशोपवचनाः शुचिसाध्यादयः ये च गौष-
हत्तया सिंहीमाशयक इत्यादौ प्रशंसं बोधयन्ति तं
सत्त्वं व्यटस्यन्ते” मनो० । प्रशंसावचनरूढशब्दाश्चामरे
पठिता यथा “मतल्लिका मर्चिका प्रकाण्ड सुदुतल्लजौ ।
प्रशस्तवाचकान्यमन्ययः शुभावहे विविः” । गौम-
चर्चिकाप्यन्तार्थे स्त्री ।

गौमत न० गवां मतम् । गव्यूतौ शब्दात् ।

गौमतस्य पु० गौरिव स्थूलोमतस्यः । सुश्रुतोक्ते नादेये
मतस्यभेदे । “तत्र नादेयाः रोहितपःठीनपाटला-
राजोवर्धमानैः गौमत्स्यलक्षणमत्स्यशयुग्लारभूरणसहस्रदंष्ट्रा-
प्रष्टतयः”

गौमथ लि० गां दुग्धं मथति मथ-अच् इत० । गोदुहे
गोपे । तत्रः चतुरथ्यां कुहदा० ठक् । गौमथक
तच्चर्चितादौ लि० ।

गौमत्त न० सत्यपर्वतविषयस्थे पर्वतभेदे । “ततश्चतुः
गमिष्यामः सत्यस्य विवरं गिरम् । गौमन्तमिनि वि-
ख्यातः नैकगुणैर्विभूषितम्” हरिवं० ६३ अ० । तद्वर्षे नञ्
“एवं वयं जरासन्धेः भतः कृतकित्विषाः । सामर्थ्य-
यन्तः सम्बन्धाद् गौमन्तं कस्यपाथिताः । त्रियोजगायतं
सप्रत्नस्तन्वं योजनादाध । यं जनान्ते शतद्वारं वीर
विक्रमतोरणम्” भा० स० १३ अ० ।

“तद्गच्छ लष्ण ! शैलेन्द्रं गौरुन् तं नगं तमम्”
तत्रैव । जरासन्धेः तत्र कण्ठयुद्धकथा तत्पर्वतदाहकथा
च हरिवं० ६६ अ० दृश्यते । “अथुरापूर्वाङ्गं हिमयद्गौमन्त-
चित्तकूटस्थाः” ह० स० १६ अ० ।

गौमन्त् पु० पर्वतभेदे । “कोह्वीये महाक्रौञ्चो गिरीरल-
चयाकरः । सम्यज्जते महाराज ! चातुर्वर्ग्येन
नित्यदा । गौमन्त्ः पर्वतो राजन् ! सुमहान् सर्वधातुकः ।

यत् नित्यं निवसति श्रीमान् कमललोचनः” भा०
भी० १२ अ० ।

गौमय पुंन० गोः पुरीषं गो+मयट् अर्द्धादि । (गोवर)
१ गोः पुरीषे तद्गुणादिगोशब्दे २ इन्द्राष्टादश्याम् । “अत्तन्न
जीर्षदेहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः । रोगार्तायाः
प्रसूताया न गौगौमयमाहरेत्” शब्दार्थचि० संहतिः ।
गौमयस्य अउताकारणम् ।

“शतं वर्षं सहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् । गोभिः पूर्वं
विशुद्धाभिर्गच्छेत्त एव उतामिति । अश्वत्पुरीषपत्नानेन
जनः पृथेत् सर्वदा । शकता च पवित्रार्थं कुर्वीरन् देव
मानुषाः । ताभ्यो वरं ददौ प्रज्ञा तपसोऽन्ते स्वयं
प्रभुः । एवं भवत्विति विभुर्लोकान्सारयतेति च” । तत्र
लक्ष्मणा वासो यथा गोलक्ष्मीसंवादे “अवश्यं
मानना कार्या तवास्याभिर्यशस्विनि । शक्यत्वे निव-
स त्वं पुराणमेतद्भिः शुभे । । श्रीरुवाच । दिष्ट्या
प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुपहासकः । एवं भवतु
भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ।” इति भा० शा० दान-
धर्म उक्तम् । “गौमयं यद्यना साक्षात् गोमूत्रं च
सरस्वती” काशीख० । “गौमयाञ्च दृष्टिको जायते”
शास्त्रकारप्रवादः “सुधाङ्गना गौमयगोमुखाणि” माघः ।
“शुचिं देशं विविक्षं च गौमयेनोपलेपयेत्” मनुः ।
इतदात्मके लि० स्त्रियां ङीप् ।

गौमयच्छत्र न० गौमये तदाधारस्थाने कृत्वमिष । शिवोच्चे
(कांतया) । लि० स्वत्यर्थे ङीप् स्वार्थे क । गौमय-
च्छत्रिकापि तत्रार्थे स्त्री हारा० ।

गौमयांप्रय न० गौमयं प्रियमस्य साधनत्वात् । भूशुभे
शिलाञ्जे रत्नमाला ।

गौमयोत्था स्त्री गौमयादुत्तिष्ठति एदु+स्था-क टाप् ।
(गुर्वरियापोका) कीटभेदे हेमच० ।

गौमयोद्भव लि० नामवाङ्मूर्त्तवति उदु+भू-अच् । १ गौमयजाते
२ चारगवधे (सांदाळ) एज् च पु० शब्दर० ।

गौमहिषदा स्त्री कुमारानुचरे मातृभेदे । “शृणु माह-
मणान् राजन् ! कुमाराहचरानिमान्” इत्युपक्रमे “पयोदा
गौमहिषदा गोविषाषी च भारत !” भा० श० ७७ अ० ।

गौमांस न० इत० । गवां मांसि तद्गुणादि गोशब्दे २ इन्द्राष्टा-
दश्याम् । “गौमांसमद्यप्ये प्राजापत्यं चरेत्” सुमन्तुः तत्रा-
ज्ञानतः, ज्ञानतस्तद्गुण्ये चान्द्रायणं यथाह श्रुतातपः
“अग्न्यागमने चैव मद्युगोमांसमद्यप्ये । एतौ चान्द्रा-

यसं कृत्यांशदीं गत्वा ससुद्रगाम्” विष्णुना द्विजातीनां तत्र पुनरुपनयनसक्तं यथा “विड्वराहं पामकुकुटनरगोमांसभक्षण्ये सर्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कृत्यात् ।”

गोमातृ स्त्री इतः । गवां मातरि सुरभौ कश्यपपत्नीभेदे । “गोमातरः सुशीलाद्यास्तत्र सन्नि शिवप्रियाः” काशीखं २७० ।

गोमायु पु० स्त्री गां विकृतां वाचं मिनोति मा-उष्ण । षट्शाले, अमरः “अनु कृड् कृते घनध्वनिं नहि गोमायुक्तानि केशरी” किरा० । “पांशुपर्णे दिशां दाहे गोमायुयिक्ते तथा” मनुः । तन्मूत्रादिभक्षणनिषेधमाह मनुः “विड्वराहनरोद्गाशुगोमायोः कपिकाकयोः । प्राशत्र मूत्रपूरीप्राणिव द्विजस्यन्द्रायणं चरेत् ।” तद् तादिशुभाशुभफलं वृ० वृ० उक्तं यथा “शुभिः षट्शालाः सट्शालाः फलेन विशेष एषां शिशिरे सदाप्रिः । ऋहृरुतान्ते परतश्च टाटा पूर्णः खरोऽन्ये कथिताः प्रदीपाः । लोमाशिकायाः खलु कङ्कगन्धः पूर्णः स्वभावप्रभवः स तस्याः । वेऽन्ये खरास्ते प्रकृते-रपेताः सर्वे च दीपा इति सम्प्रदिष्टाः । पूर्वोदीच्योः शिवा शक्ता शान्ता सर्वत्र पूजिता । घूमिताधिरुखी हन्ति खरदीपा दिगोघरान् । सर्वदिक्तुशुभा दीपा विशेषेणाङ्गुगोभना । पुरे सैन्येऽपसव्या च कष्टा खरौन्मुखी शिवा । याहोत्यग्निभयं शास्ति टाटेति वृत्तवेदिका । धिग्धिग् इष्कृतमाचष्टे सञ्जाला देश-नाग्निनी । नैव दाह्यतामेके सञ्जालायाः पञ्चजने । अक्रांयनलवत्तया वृत्तं लालास्वभापतः । अन्यप्रतिरुता यास्या सोढुम्वृत्तगंसनी । वाह्ययुक्तता सैव संसते सल्लिखे वृत्तिम् । अलोभः अत्रणं चष्टं घनपाप्रिः प्रिया-गमः । लोभप्रधानभेदश्च वाह्यनामां च सम्प्रदासु । फलमा-सम्प्रसादेतदपाशं परतो वृत्तम् । यास्यायां तद्विपर्यस्तं फलं षट्पञ्चमाहते । या रोमाञ्चं सनुप्राणां गङ्गन्मूत्रं च वाजिनासु । रावान् त्वार्षं च जनश्रेष्ठा शिवा न शिव-प्रदा । भीमं गता प्रतिवृत्ते नराहिरदवाजनासु । या शिवा सा शिवं सैन्ये पुरे वा सम्प्रवृत्तति । भेभे इति शिवा भयहरी भो भो व्यापदमादिशेच्च सा । वृत्तवन्ध निवेदनी फिफो कृष्ण चात्महिता शिवा खरे । शान्ता त्ववर्णात् परमं खन्ती टाटासुदीर्घमिति वाश्यामाना । टे टे च पूर्वं परतश्च जे जे तस्याः खलुदिप्रभवं

वृत्तं तत् । उच्चैर्घोरं वर्षतश्चार्यं पूर्वं पश्चात् क्रोशत् क्रोष्टकस्यातृकपम् । या सा जेमं प्राह विस्तृतं चाप्रिं संयोगं वा प्रोषितेन प्रियेषं । श्वरतादिफलं श्वगन्धे वक्ष्यमाणं तत्तुल्यफलमेतस्येत्यतिदिष्टम् ! २ गन्धर्वभेदे जटाधरः । “वज्रभिः सह गन्धर्वैः प्रागायत च तन्मुखः” इत्युपक्रमे “गोमायुः सूर्यवर्चाश्च सोमवर्चाश्च सप्रमः” हरिवं० २६ अ० ।

गोमायुभञ्ज पु० गोमायुं भञ्जयति भञ्ज-यण उप० स० । नीचजातिभेदे अर्कपुत्रस्यैव उपक्रमे “गोमायुभञ्जमूलिक वोकृकाणाशुसुखविकलाङ्गाः” वृ० वृ० १६ अ० तस्य शनि विभागे उक्तिः ।

गोमिन् त्रि० गौरस्यस्य मिति । १ गोस्वामिनि अमरः स्थियां ङीप् । “यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमिनामेव ते वत्सा सोषं स्तन्दन्तमार्षभम्” मनुः । २ उपासके षट्शाले पु० मेदि० । ३ बुद्धिभिक्षुशिष्ये पु० त्रिका० । शालागन्धे परे समामे कावप्रादि० । “कावप्रादयः शालायासु” पा० अथ उदात्तता ।

गोमीन पु० स्त्री गौरिव स्थूलो मीनः । गोमयप्रसाध्ये भीमभेदे “न दद्यात् विकृकमउं पशुगृहं कुरुसेव । गोमीनं चक्रगकूलं यडाभराचयं तथा” मनुस्मृत्युक्तम् ।

गोसुख पु० गोसुखमिव सुखमस्य । १ नक्रं २ यजभेदे च ह्रस्वच० । २ मातलिपते “वज्रगोमातल त्वञ्च तत्र पुत्रश्च गोसुखः” भा० क० ६६ अ० । ३ वाद्यभेदे पृथ्वीनाकारे लेपने च न० मेदि० वाद्यभेदे पुंस्त्वसपि यथा “याह्यधरान् गोसुखांश्च उरिगुहमांश्च सक्तस्यमानं” भा० अ० ४७ अ० । ४ वृद्धाकर्णभेदेऽर्थः यथा वाक्कर्मो सुखाः” भा० वृ० ८० अ० । “परावाणकर्मो सुखाः सहसैवायश्च वृत्तान्” गीता । लेपनञ्च तटाकारेण शिकौ लेपनम् “सुखाङ्गनागोमट-गोसुखानि” भाषः । इतटाकारे सम्प्रभेदे (सुरङ्ग) तन्लोके जपमानारक्षणाय पङ्कवस्त्रादिभिर्भूते स्वनाम-ख्याते उपदार्थं न० । तस्य लक्षणं सुखडभावात् उक्तं यथा ।

“चतुर्विंशतिशुभमितं पङ्कवस्त्रादिसम्भयम् । निर्वाशा-टाङ्गलिखं श्रीवायां पङ्कटशाङ्कलम् । ज्ञेयं गोसुखयन्त्रञ्च सयेतन्त्रेण गोपितम् । तन्मुखे स्थाप-ठेनुभारं श्रीशमध्यगते करे । प्रजपेद्विधना सुक्तं वर्षमासाधिकं प्रिये ! निधाय गोसुखे माहां गोप-वेन्नाटजारवत्” (गोसुख) ख्याते दनदीभेदे स्त्री गोसु-

आकारत्वात् ऽहिमाद्यत् भूमी गङ्गापतनगुहावां
स्त्री ङीष्

गोमूत्र न० इत० । (चोना) इति ख्याति गोमूत्रे गोशब्दे
२६८१ प्र० तद्गुणाद्युक्तम् । “शुद्धिर्विजानता काव्यां
गोमूत्रे षोडशेन वा ।” “गोमूत्रमग्निवर्षं वा पिबेदुद-
कमेव वा” “गोमूत्रेण चरेत् ज्ञानं द्वौ मासौ नियते-
न्द्रियः” मनुः ।

गोमूत्रिका स्त्री गोमूत्रस्येव गतिरप्यत्र ङन् । चित्वात्
ङारभेदे तल्लक्षणमलङ्कारशब्दे ३६२ प्र० इत्यम् ।
सा च पादाङ्गौकविपरीतभेदाच्चतुर्विधा । दिङ्-
मात्रसुदाह्रियते”

प्र । इ । चे । वि । क । सा । हा । नं । सा । घाने । ष्या । वि । षा । दि । षि ।
वा । षे । षि । का । स । हा । नं । यु । घा । मा । ष्या । वि । षा । षि । षि ।
भा । घे । १६ स० ४६ श्लोके तल्लक्षणान्तरं मञ्जिनाथोक्तं
यथा “वर्णानामेकरूपत्वं यदौ कान्तरमर्हयोः । गोमू-
त्रिकेति तत् प्राञ्जदुष्करं तद्दिदो विदुः” ।

षोडशकोष्ठद्वये षुक्त्वाद्द्वये द्वयं द्वयं क्रमेण विलिख्य
एकान्तरविनियमेन याचने श्लोकनिष्पत्तिरिति तदुद्धारः ।
गोमूत्रप्रकारः प्रकारे स्युः लो० कन् टाप् अत इत्यम् ।
गोमूत्रतुल्ये वक्रसरत्नप्राये ३प्रचारादौ । “गोमूत्रिका-
प्रचारेषु” दशकु० “गोमूत्रतुल्यवक्रसरत्नप्रायेषु”
(ताम्बुडु) ख्याते षट्शतभेदे स्त्री राजनि० ।

गोमृग पु० स्त्री गयाकृतिर्गन्धः । गवये तस्य गयाकृतित्वात्
तथात्वम् । “अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः”
यजु० २४।१। स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गोमिद पु० गौरिव मेदति मिद-अच् । १षण्भेदे २हीप-
भेदे तज्जामनिश्चित्यथा “गोमिदे गोपतिर्भास राजा-
भूद्गोसवोद्यतः । याज्योऽभूद्दृक्कल्याणानौतय्यानां
मनोः कुले । स तेषु हरियज्ञाय प्रहृत्तेषु भृगून्
गुहून् । वत्रे तं गौतमः कोपादशपत् सेऽगमत् शयम् ।
वसुवाटेऽस्य तागवो दग्धाः कोपाग्निना सनेः । तन्मे-
दसा महीच्छा गोमिदः स ततोऽभर्त्सति” युक्तिकल्प-
तरुः । २शुक्लहीपस्ये वर्षाचक्रभेदे तद्वर्षोपक्रमे” मञ्जिदा-
कारकाक्षेर्षा तथाप्ये वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां नामानी-
त्त्वभिधाय “गोमिदश्चैव चन्द्रश्च नारदो इन्द्रमिक्षाया ।
शामकः सुमनाः शैवो वैष्णवश्चैव सप्तमः” विष्णु पु० ।
स्वार्थे क । ऋषिभेदे तस्य पर्यायविशुद्धिकल्पतरुः
वशा “इन्द्रमिक्षायां गोमिदो वः गोमिदमिक्षायाः ।

स्वच्छकानिर्गुहः स्निग्धो वर्षाङ्गो दीप्तिमानपि । वसुधः
पिङ्गरो धन्यो गोमिद इति कीर्तितः । चतुर्धा जाति-
भेदस्तु गोमिदेऽपि प्रकाश्रते । त्राङ्गणः शुक्लवर्षः
स्यात् कालियो रक्त उच्यते । व्यापीतो वैश्वजातिस्तु
शुक्लानील उच्यते । व्याया चतुर्विधा श्वेता रक्ता
पीताऽसिता तथा । गुरुप्रभाशः सितवर्षरूपः स्निग्धो
शुद्धवर्षातमहापुराणः । स्वच्छस्तु गोमिदमिच्छतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधाम्यदृष्टिम् । लघुर्हिपोऽतिशरो-
ऽन्यमानः श्वे होपनिम्नो मन्थिनः श्वरोऽपि । करोति
गोमिदमिच्छविनाशं सम्पत्तिभोगे वलवीर्यरागेः । ये
दोषा श्वीरके ज्ञेयास्ते गोमिदमिच्छावपि । परीक्षा
वज्रितः काव्यां शान्ते वा रत्नकोविदेः ॥ स्फटिकेनैव
कुर्वन्ति गोमिदप्रतिरूपकम् । शुद्धस्य गोमिदमणेशु
मूल्यं सुवर्णतो द्वैशुण्माङ्करके । अन्ये तथा विष्टुमत्तस्य
मूल्यं तथा परे चाभरत्नस्यमाहुः । चतुर्विधानामेषान्तु
धारणं परिसम्मतम्” । सच जलकालुष्यशोधकः यथाह
सुश्रुतः “तल (जले) सप्त कालुष्यप्रसाधनानि भवन्ति तद्यथा
कतकगोमिदकविसर्पम्यसैवात्ममूलवस्त्राण्यं शुक्लामि-
च्छेति” । स्वार्थे क । हीपभेदे । “शाकं ततः शाब्द-
क्षमल कौशं क्रौञ्चं च गोमिदकपुष्करे च । हयोर्द्वयो-
रन्तरमेकमेकं ससृज्योर्द्वीपसुदाहरन्ति” सि० षि० ।

गोमिदसन्निभ पु० गोमिदेन तुल्यः नित्यस० । दुग्धपाषाणे
राजनि० ।

गोमिध पु० मेघ-वधे आधारे षञ् इत० । गोसवाख्ये यज्ञ-
भेदे गोसवशब्दे विद्यतिः “गवां मेघमवाप्नोति अषसरो-
भिश्च मोदते” भा० आनु० १०६ अ० ।

गोऽश्वस् न० इत० । गोमूत्रे राजनि० ।

गोयज्ञ पु० गवा कृतो यज्ञः । १गोसवयज्ञे तच्छब्दे विद्यतिः ।
गा ऽहिष्य यज्ञः । श्रीकृष्णेन गोपानां हितार्थं
इन्द्रावने प्रवर्त्तिते गोवर्द्धनगिरियज्ञस्यैव तेषां अज्ञोत्-
सवकारके २श्यापारभेदे तत्तथा हरिवं० ७२ अ० ।
“गरद्योवं सुशस्यायां प्राप्तायां प्रादुषः क्षये । नील-
चन्द्रार्कवर्षे च रचितं वक्ष्यमिदं जैः । फलैः प्रवालेन
वनमिन्द्रचापघनोपमम् । भवनाकारविद्यं चतावरण
महिष्ठतम् । विशालमूखविततं पवनभोगघारिणम् ।
अप्येवामोर्गिरिं देवं गात्रैव सविशेषतः । सावतं-
सैर्विद्यापैश्च मर्षापीडैश्च दंयितैः । चण्डाभिश्च प्रस-
न्धैः १५ः शारदिकेक्षया । शिवाय गावः पुञ्जनां

गिरिवज्रः प्रवर्त्तताम् । पृच्छतां त्रिदशैः शक्रो गिरि-
रक्षाभिरिच्छताम् । गीयञ्च कारयिष्यामि वसादेव न
संशयः" । एवं श्रीकण्ठेनोक्ते गोपधाक्यं यथा
"यत्त्वया ऽभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो ।
कस्तस्मिन्कृतं यज्ञो वेलाभिव मज्जोदधेः । स्थितः
शक्रमहस्तात । श्रीमान् गिरिमहस्त्वयम् । त्वत्प्रणी-
तोऽद्य गोपानां गवां ज्ञेयोः प्रवर्त्तताम् । भाजनान्यु प
कल्पान्नां पयसः प्रेषयानि च । कुम्भाश्च विनिवेश्यन्ता
सुदपानेषु शोभनाः । पृथ्यानां पयसा नद्यो द्रोग्यश्च
विपुलायताः । भक्ष्यं भोज्यञ्च प्रेष्यञ्च तत्सर्वं सुपनीयताम् ।
भाजनानि च मांसस्य न्यस्यन्तामोदनस्य च । तिरास-
ञ्चैव सन्दोरुः सर्वं घोषस्य गृह्णाताम् । विशस्यन्ताञ्च पशवो
भोज्या ये महिषादयः । प्रवर्त्तताञ्च यज्ञोऽयं सर्वगोपसु-
सङ्कुलः । आनन्दजननो घोषो महान् सुदतगोकुलः ।
तूर्यप्रणादघोषैश्च हृषभाणाञ्च गर्जितैः । हृम्भा-
रवैश्च वल्गानां गोपानां हर्षवर्द्धनः । दधिचूदः शरा-
वर्त्तः । पयःकुल्यासमाहतः । मांसराशिप्रकृप्राथः
प्रकाशोदनपर्वतः । सं प्रावर्त्तत यज्ञः स गिरेर्गोभिः
समाकुलः । सुदगोपंगणाकीर्णो गोपनारीमनोहरः ।
अथाधिष्ठतपृथ्याने पृथ्यां प्रे यज्ञसंविधौ । यज्ञं
गिरेस्त्रिषो वीस्ये चक्रुर्गोपा द्विजैः सह । यजनान्ते
तदन्नन्तु तत्पयो दधि चोत्तमम् । मांसञ्च मायया कण्ठो
गिरिर्भूत्वा समन्नुते । तर्पिताश्चापि विप्राश्चास्तुष्टाः
सम्पूर्णभोजनाः । उत्तस्युः प्रीतमनसः स्नाति वाच्य
यथासुखम् । भुक्त्वा चावष्टये कण्ठः पयः पीत्वा च
कामतः । संदग्धोऽस्मीति दिव्येन रूपेण प्रजहास वै । तं
गोपाः पर्वताकारं दिव्यकगनुलेपनम् । गिरिभूर्द्धि
स्थितं दृष्ट्वा कण्ठं जम्बुः प्रधानतः । भगवानपि तेनैव
रूपेणाश्वादितः प्रभुः । सह तैः प्रणतो गोपैर्वन्द्य-
त्मानमात्मना । तन्मुखविस्मिता गोपा देवं गिरिवरे
स्थितम् । भगवंस्त्वद्वये युक्ता दासाः किं कुर्म? किङ्कराः ।
इ उवाच ततो गोपान् गिरिप्रभवया गिरा । अद्य प्रभृति
वाञ्छोऽहं गोषु वदामि वो दया । अहं वः प्रथमो
देवः सर्वकामकरः शुभः । सप्त प्रभावाश्च गवामनुता-
न्युपभोज्यस्य । शिवश्च वो भविष्यामि मङ्गलानां
प्रणे वने । रंक्षोऽहं सह बुद्ध्याभिर्विधा दिवि नतस्तथा ।
त्रे चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः । यदा
प्रीतः प्रवर्त्तामि गोपानां विपुलं धनम् । पृथ्यां वन्दु

क्षिप्रं मां नावो वत्ससमाकुलाः । एवं मम परा
प्रीतिर्भविष्यति न संशयः" ७४ अ० ।

गीयान न० गवा जटं यानम् । गवाजटं याने (शगड)
"गीयानेनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभर्षटतः" सुश्रुतः
गीयाने मैथुननिषेधमाह मनुः "मैथुनन्तु समासंभ्य
पुंसि योधिनि वा द्विजः । गीयानेऽप्यसु दिवा चैव
सवासाः स्नानमाचरेत्

गीयूति स्त्री "गीयूतौ जन्द्धि" पा० अ० अ० परिभाषा ० वार्त्ति-
जन्द्धो अ० परिभाषा अ० न वान्तादेशः । गीर्गतौ ।

गीरज पु० गां रक्षति सेवनात् रक्ष-अण् उ० स०
(चाकुलिया) १ कृताभेदे शनागरुके जे'द० । श्वपभनामौ-
षधौ हेम० । शगपालके त्रि० । भावे अ० । ५ गोः
रक्षणे च । "क्षधिगीरक्षमास्याय जीवद्वेश्यस्य जीवि-
काम्" मनुः ।

गीरजक त्रि० गां रक्षति रक्ष-एवुल् इत० । (राक्षाक)
गोपालके 'गीरक्षकान् वाणिकान् तथा काङ्कशी-
खान् । प्रेष्यान् वाङ्कषिकांश्चैव विप्रान् शुद्धदा-
चरेत्" मनुः ।

गीरजकर्कटी स्त्री कर्कट० । शुद्धकर्कट्याम् (राक्षाककाङ्कट)
भावप्र० । [शगधूमे च जटा० ।

गीरजजम्बू स्त्री गीरजे गोमे जम्बूरिव । १ घोषटाफले
गीरजतण्डुली स्त्री गीरजः तण्डुलो वीजं यस्याः ।
(गीरजचाकुलिया) जूपभेदे रत्नमाला ।

गीरजतुम्बी स्त्री गीरजो तुम्बी । कुम्भाकारतुम्बासुराजनि०
गीरजदुग्धा स्त्री गीरजं गोमेषकं दुग्धं नियासोऽस्याः ।
मातृवप्रसिद्धं जूपभेदे गीरजो जूपे राजनि० ।

गीरजो स्त्री० गां रक्षति रक्ष-अण् इ० सुग्व० । मातृव-
प्रसिद्धे जूपभेदे राजनि० । [जेटि० ।

गीरजु पु० स्त्री गवा वाचा रङ्गुरिव । पञ्चभेदे जम्बुके
गीरज पु० गवि रटति रट-अण् इ० इष्यदिरे राजनि०
तस्य गोः गोपण्याव रटनात् तथात्वम् ।

गीरथा न० गुर-भावे क्युट् । उत्तोलने उद्यमे अमरः

गीरथ पु० मगधदेशस्य पर्वतभेदे । "अतीत्य गङ्गां शोणञ्च त्वयको
प्राङ्कुशासदा । कुशचीरश्चन्द्रः जम्बुर्भागधं जेल-
मच्युताः । ते चन्द्रगोघनाकीर्णमज्जुमन्तं शुभकृमम् ।
गीरथं गिरिमासाद्य ददशुर्भागधं (जरासन्धपुरम्)
पुरम्" । भा० स० १६ अ० ।

गीरस पु० इत० । शगर्द्धमे १६ अ० शतके च हेम० । "आ-

द्यानं मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् । तैत्तिरीयैः
दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ !” भा० उ० ३३७० । “गालाः
गालीशुगोरसैः” भा० आ० ८५ अ० । गोरसासुप-
भुञ्जान उपभोगांश्च भारत !” । भा० व० ३३६ अ० ।
“अन्नं प्रयुषितं भोज्यं स्नेहात्तं चिरसंस्थितम् ।
अस्नेहा अपि गोवृमयवगोरसविक्रियाः” याच०
अस्नेहस्य चिरस्थितस्य तद्विकारस्य भोज्यतामाह ।
“हरिद्रा गोरसां धान्यं पुनः पाकेन शुध्यति” स्मृतिः ।
४वाक्यरसे च “क्रौरसा गोरसं विना” उद्धृतः ।

गौरसज्ज न० गोरसात् दध्नी जायते जन-ड ५त० । तक्र
राजनि० ।

गौराज पु० इत० टच् समा० । अ० उ० ३३६ अ० ।

गौराटिका गोरिव रटति रट+ण्वुल् । शारिकापक्षिण
राजनि० । अच् गौरा० छोप् । गौराटीत्यपि तत्रैव
हेमच० ।

गौरिका स्त्री गौराटिका पृथो० । शारिकासगे राजनि० ।

गौरुत न० इत० । गरां गच्छे तद्रुतशुभाशुभफलं गवेःकृतशब्दे
२५६७ पृ० उक्तम् । गौरुतं तच्छब्दः स्मृतिगोचर-
त्वेन अस्त्वस्य अच् । गौरवन्प्रणययोग्ये ३क्रोशद्वयात्मके
देशे हेमच० ।

गौरूप न० इत० । १गोः रूपे “जुगोप गौरूपधरा-
मिवोर्षीम्” रघुः । गोः क्वाभिव रूपमस्य । ३महा-
देशे पु० । “ग-रूपश्च महादेशो हस्त्यश्चाङ्गुशरकृतः”
भा० आ० १४ अ० । [राजनि० ।

गौरोच न० गरा किरणेन रोचते रोच-अच् । हरिगणिते
गौरोचना स्त्री गोभ्यो जाता रोचना हरिद्रा । सुभास-
ख्याते गन्धद्रव्ये भावप्र० ।

“गौरोचना हिमा तक्रा वश्या मङ्गलकान्तिदा ।
त्रिपाण्डलक्यापञ्चोन्मादगर्भास्त्रावज्जताश्चकृत्” भावप्र० ।
“गौरोचनापत्रवमक्रारस्याः” “गौरोचनाक्षेपनिताम
क्रौरं कृत्वा । सा च यन्त्रलेखनद्रव्यं “गौरोचनालकक-
कङ्कुमेन” तन्त्रसारोक्तेः । [अमरः ।

गौर्दे न० गुर । अष्टादशत्वात् नि० । सन्निष्के सक्तकस्ये हते
गोल पु० गुड-अच् डय लः । १सर्ववर्तुले २मदनशब्दे
रत्नमा० । इजारात् जानि विधवायाः सुते धरणी । ४कोले
अटाधरः । गोलः विषतयाऽस्त्वस्य अच् । खगोलभूगो-
लक्षापके भास्कराग्रे गोलोध्यायास्ये ५पण्ये च ।

“न तां च प्रक्षिपत्य गोलमसलं वाचावबोधं ब्रुवे ।

मध्याद्यं दुसटां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं विना प्रौढं
प्रौढसमासु नैति गणको निःसंघयो न स्वयम् ।
भोज्यं यथा सर्वरसं विनाज्यं राज्यं यथा राजविष-
र्जितं च । सभा न भातीय स्वपक्षहीना गोकान-
भिजो गणकस्तथात् । “गोलः स्रुतः स्नेहविशेष
एव प्राञ्जेरतः स्याद्गणितेन गम्यः” सि० शि० उक्ते
इत्थेभेदे ७मखण्डे न० मेदि० दञ्जोतिपोक्ते-
पङ्कयोगभेदे पु० । “पङ्क्यामेकस्मिन् यदि
भवति पस्यां निवसतिस्तदा गोलोयोग, प्रलयपद-
सिन्द्रोऽपि लभते । भवेन्नोको रक्षः, परिहरति पुनश्च
जननी नृपाणां नाशः स्यात् ज्वलति बहुधा शुष्पति
नदी” प्रश्नकौस्तुभे “सप्त पञ्चा यदैकस्या गोलयोग-
स्तदा भवेत् । दुर्भिक्ष्यं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले
नृपक्षयः” मयूरचिन्तकम् । “एकादिदृष्टोपेतैरक्तान्
योगान् विहायसंख्याख्यान् । गोलयुक्तान्कैदारं
पाशदाभाष्यशीशाः स्युः । दुःस्वितदरिद्रवातककृषि-
कर दुःशील पशुपनिपुण्यानाम् । जन्म क्रमेण दुःस्वितः
परभाष्यैः सर्व एवैते” दीपिका ।

गोलिक पु० गुड-अच् लः । १मणिके अलिङ्गरे (जात्रा)
२गुडं च हेमच० । ३गन्धरसे रत्नमाला शकलावे (मटर)
ख्याते शब्दच० तस्य गोनालतित्वात् तथात्वम् । गोल+
स्वार्थे क । ४गोलगच्छाये ५दिग्गुणे च “तेजसां गोलकः
स्वर्थाः पङ्क्यां गन्तु गोलकाः । प्रभावलोहि दृश्यन्ते
स्वर्था रश्मिप्रदोपिताः” स्म०सि० । ६गोलोके न० “यद्रूपं
गोलकं घाम तद्रूपं नास्ति सामके” तन्त्रसा० । जारज-
गोलकस्य संस्कारार्हता कण्डगण्डे २०८७ पृ० उक्ता ।
७इन्द्रियाधिष्ठानभेदे न० । चक्षुर्गोकिकम् ।

गोलिज्जय न० इत० । गोः शुभाशुभसूचके चिह्नभेदे ह०
सन्तकृष्णशुक्लं यथा
“पराधरः प्राह दृष्टद्वयाव गोलज्जयं यत् क्रियते
ततोऽथम् । यथा ससासः शुभलक्षणास्ता सर्वास्तथा-
प्यामसतो ऽभिधास्ये । साक्षात्सिद्धक्याप्यो रूपक
मयनाथ न शुभदा गावः । प्रचक्षिपिपटविषाणाः
करत्रः खरसत्रयवर्षाः । दशसप्तचतुर्दशः प्रसव्य
सुगुणानना विनतपृष्ठाः । हस्तस्य सपीथा यवमध्या
दारितस्वराव । २ स्यावातिदोर्षजङ्गुलफैरतितह-
भिरतिदृक्त्रिभिः । अतिकण्डाः जगदेहा नेहा
हीनाधिकान्द्रव्यम् । हनभोऽप्येकं स्य वातिसव्य-

दृष्यः सिराततक्रोडः । स्य सिराचितगण्डस्त्रि-
 स्थानं मेहते यत् । मार्जारकः कपिलः करटो
 वा न शुभदो द्विजश्रेष्ठः । कण्ठोपतालुजिह्वः नृसमो
 यूपस्य चानकरः । स्य सशकृत्प्रियङ्गुः सितोदरः
 क्षणसारवर्णश्च । षट्कजातोऽपि त्वाज्यो यूर्थावना-
 भावहो हृषभः । श्यामकपुष्पचित्तुज्जो भस्माक्षयससिभो
 पिङ्गलाक्षः । विप्राणामपि न शुभं करोति हृषभः
 परिष्टक्रीतः । ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कटादिव योजिताः
 क्षयपीवाः । कातरनयना हीनाश्च पृष्ठतस्ते न भार-
 वहाः । षट्संज्ञतताम्योशस्तनुर्षफिजस्ताम्बतालुजिह्वाश्च ।
 तनुस्तुखोश्चत्रवणाः सुतक्षयः स्पष्टजङ्गलश्च । व्याताम्ब
 संज्ञतखुरा व्यूढोरस्ता षट्कतकुदयुक्ताः । क्षिप्र
 क्षणतनुत्पपोभाणस्ताम्बतनुष्टङ्गाः । तनुभूष्मृग्वालधयो
 रक्तान्तविलोचना सङ्कोच्छासाः । सिंहस्कन्धास्तम्ब
 कम्बलाः प्रजिताः सुगताः । वामावर्तैर्वाभे दक्षिणपाश्वे
 च दक्षिणावर्तैः । शुभदा भवन्तुनहुहो जङ्घाभिस्यै-
 षकनिभाभिः । वैदूर्यमल्लिकावहुदेक्षणाः स्युश्चनेत-
 वर्माणः । पार्श्वीभिरस्कुटिताभिः शक्ताः सर्वेऽपि भार-
 वहाः । प्राणोद्देशे शयलो मार्जारसुखः सितश्च
 दक्षिणतः । कमकोत्पललाक्षाभः सुवालधियाजितुल्य
 जयः । लम्बहृषयैर्भेपोदरश्च सङ्क्षिप्रवङ्गुक्रोडः ।
 ज्यो भाराध्यशहो जवेऽश्चतुल्यश्च शस्तफलः । सित-
 वर्णः पिङ्गलास्तम्बविप्रायोज्यो महावक्रः । हंसो-
 नाम शुभफलो यूपस्य विवर्धनः प्रोक्तः । भूष्मृग्वाल-
 धिराताम्बङ्गुशो रक्तदक् कक्रुष्णी च । कल्पापश्च
 स्त्राभिनर्षचरात् कृद्धे पतिं लक्ष्मणाः । यो वा
 सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः । मिश्र-
 फलोऽपि प्याप्तो यदि नैकान्प्रशस्तोऽस्ति” ६१७० ।

गोलसिका स्त्री गर्व भूमौ लक्ष्मणे । वनचरपशुस्त्रीभेदे
 “रोहित् कण्डुणाची गोलसिका तंऽपसरसाम्” यजु०
 २४।१७। “रोहित् ऋष्यः, कण्डुणाची. वनचरी गोलास
 कापि” वेददी० । [तदप्ये पु० स्त्री ।
 गोलस्य पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं गर्गा० यज् । गोलस्य
 गोलयन्त्र न० वि० शि० उक्तं यन्त्रभेदे ।

“अपहस्तनरविचिह्नं क्षितिजे धृत्वा कुजेन संसृजे ।
 नाडीदृष्टे विन्दुं कृत्वा धृत्वाथ जलसमं क्षितिजम् ।
 रविचिह्नस्य ऋष्या पतति कुजमध्ये यथा तथा विष्टे ।
 उद्गुणे कुजविन्दोर्मध्ये नाद्यो द्युजाताः सः” ।

“यथोक्तविधिना अगोशान्भगोशं बद्ध्वा तत्र क्रान्तिदृष्टे
 मेघादेरारभ्य रविभुक्तं राशिभागाद्यं दृष्ट्वा तदप्ये
 तच्चिह्नं तदपहस्तन-रविचिह्नं सृष्यते । भगोशं चाक्षयित्वा-
 रविचिह्नं क्षितिजे धार्यम् । तथा धृते सति क्षितिजं
 प्राचत्रां विधुवनुमण्डले यत्र लम्बं तत्र खटिकया
 विन्दुः कार्यः । ततः क्षितिजदृष्टं जलसमं यथा भवति
 तथा गोलयन्त्रं स्थिरं कृत्वा भगोलस्यथा चास्यो यथा
 रविचिह्नस्य ऋष्या भूमिं पतति । तथा कृते सति
 विधुवद्गुत्ते क्षितिजविन्दोर्मध्ये यावत्सो षटिका
 स्तावत्यस्तस्मिन् काले दिनगता ज्ञेयाः । अपहस्ते
 मेघादेरारभ्य प्राक् क्षितिजपर्यन्तं यद्वाशिभागाद्यं
 तल्लम्बं ज्ञेयम्” प्रतिताक्षरा ।

गोलस्य न० गवे देयं परिमितं लवणम् । यावद्गुणे लवणं
 दीयते तावन्मते लवणे । “गाधलवणयोः” पा० प्रभाष्ये
 गव्ये यतयोः परतः पूर्वं तत्पुरुषे प्रकृतिसरता ।

गोला स्त्री गां वक्रभूमिम् आधारत्वेन भाति ला-क ।
 १।गोदावरीनद्याम् । गां वाचं भाति । २।सखां, ३।शुनद्याम् ।
 गां दीप्तिं जलं वा भाति । ४।पलाङ्गने, ५।मणिके,
 ६।मण्डले, ७।वालक्रीडनके ८।दुर्गायाश्च मेदि० ।

गोलाच पु० ऋषिभेदे तस्य गोलापत्यम् अश्व० फज ।
 गोलाचायण तत्रोत्पापत्ये पु० स्त्री

गोलाङ्गुल पु० स्त्री गोलाङ्गुलमिव बाङ्गुलमस्य । १।वानर-
 भेदे त्रिका० सच कश्यपपत्न्याः क्रोधायाः कन्यार्याङ्गुलि-
 नान्त्रां जातः यथाह भा०शा० ६६७० “नव क्रोधवशा
 नारीः प्रजज्ञे क्रोधसम्भवा । षट्गी च षट्गमन्दा च
 हरी भद्रजना अपि” इत्युपक्रमे “हृर्यांश्च हरयोऽपत्यं
 वानराश्च तरस्त्रिनः । गोलाङ्गुलांश्च भद्रं ते हृर्याः
 पुत्रान् प्रचक्षते” । २।कण्ठवानरे राजा १० । तल्लक्षणाञ्च
 काशी ख० ३४० । “गोलाङ्गुला रक्तसखा नीलाङ्गा
 यूपनायकाः ।”

गोलाध्याय पु० गोलखरूपादिप्रतिपादके भास्कराये यन्त्रभेदे ।
 गोलास पु० गां भूमिं जासयति प्रकाशयति लस-विष् चण
 उप० स० । शिखीन्त्रे चारा० ।

गोलिह पु० गोमिर्लिहते लिह-वज्रर्थे क । १।कृतिकायां २।वगटा-
 पाटसौ (वगटापाटलि) च जटा० । [पाटलि] अक्षरः ॥
 गोलौठ पु० गोमिर्लिहते लिह-क्त । वगटापाटसौ (वगटा-
 गोलौठ पु० वैज्ञखोर्ज्ञस्ये स्थानभेदे तत्स्थानमानादि त्रय्यै०
 पु० उक्तं यथा

“निराधारश्च वैकुण्ठो मङ्गलानां परोपरः । तत्पर-
 हापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् । जने
 निराश्रयस्यापि रत्नसारविनिर्गतः । समहारः सम-
 हारः परिव्यासप्रसंयुतः । लज्जामाकारयुक्तश्च नदा
 विरजया युतः । वेदितो रत्नगैलेन शतशृङ्गेण
 चारुणा । योजनायुतमानञ्च यश्चैकं शृङ्गसञ्जलम् ।
 शतकोटियोजनश्च शैलवर्षित एव च । दैर्घ्यं तस्य
 शतगुणं प्रस्ये च लज्जयोजनम् । योजनायुत
 विस्तीर्णस्तदैव रासमण्डलः । अमूल्यरत्ननिष्ठाणो
 वक्तुं लक्ष्म्युचिस्त्ववत् । पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च
 वेष्टितः । कल्पवृक्षसङ्घेण पुष्पोद्यानशतेन च ।
 नानाविधैः पुष्पशृङ्गैः पुष्पितेन च चारुणा । त्रिकोटि
 रत्नभरणैर्गोपीलक्षैश्च रञ्जितः । रत्नपट्टीपयुक्तश्च
 रत्नतल्पसमन्वितः । नानाभोगसमायुक्तो मधुवापी-
 शतंभृतः । प्रीत्युपवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः ।
 गोलोकशृङ्गसंस्थानं वर्धनं वा विगारदः । न कोपि
 वेद विद्वान् वा वेदविद्वान् ब्रजेश्वर !” ।

गोलीमिका स्त्री गोः ओमेव लोमास्य ङीप् ततः
 स्वार्थे के चणो ह्रस्वः । (पाशुरी) (गोधूमा) इति
 च ख्यातायां श्मस्तरिणाम् । श्क्रौटुकपुच्छायाञ्च ।
 राजनि० ।

गोलीमो स्त्री गोर्लोमेव लोम लोमसदृशं दनादिकमस्या
 ङीप् । श्चेतद्वर्षायाम् । गालोमेव जाता चण ङीप् ।
 षष्ठायाम् । गवा वाचा लोमयति अट्कुनयति
 लोमन्+नामधातु-अच् गौरा० ङीप् । श्वेश्यायां
 क्श्च । श्गोलीमिकायञ्चे राजनि० ।

गोवत्स पु० इत् । गवां वत्से तन्नामद्वादशीवत्सम् व्रत
 शब्दे दृश्यम् । (नेकडेवाव) राजनि० ।

गोवत्साम्दिन् पु० गोवत्समन्ति अद्-णनिङ्गत० । वृक्षे
 गोवन्दनो स्त्री गवि भूमौ वन्द्यते वन्द-कर्मणि ल्युट्
 ङाप् । श्प्रियङ्गो, अमरः श्पीतदण्डोत्पले, रत्नमाळा ।

गोवर न० गोपु त्रियते व-वा०भ्य । “गोधान्तगोश्वरकुशुशुष्क-
 चूर्णितगोमयम् । गोवरं तत्समाख्यातं परिष्ठं रस-
 साधने” भावप्र० उक्ते शुष्कगोमयचूर्णं (गेटा)

गोवर्द्धन न० वध-णच् भावे ल्युट् इत्० । श्गवां वर्द्धने ।
 करणे ल्युट् । श्गरिवृक्षभेदे तत्प्रकारो गोवृक्षशब्दे दृश्यः
 वधि-णच्-कर्त्तरि ल्युट् इत्० । श्दन्दापनस्ये पर्वत-
 भेदे पु० तस्य पूजाकारो हरिभक्तिविशेषे श्दिवि० उक्ते

यथा “प्रातर्गोवर्द्धनेन पूज्यं द्युतयेन समाचरेत् ।
 भृशकीयास्तथा गावः पूज्याश्च द्योतवाङ्मनाः । श्री-
 कण्ठदासपर्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः । युक्तप्रतिपदि प्रातः
 कार्तिकेऽर्च्योऽयं वैष्णवैः” । “प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य
 रात्रौ जागरणं चरेत्” इति कश्चित् पाठः । तस्मा-
 त्तिदं कर्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्रधान्येन च ख्यात-
 मथैकमेव ज्ञेयम् । तत्र दिननिर्णयमाह देवजः
 “प्रतिपददर्शसंयोगे क्रीडनेस्तु गवां मतम् । परविद्वान्नु
 यः कुर्यात् पुत्रदारधनक्षयः” । निर्णयास्यतश्चतुरा-
 णान्तरवचनम् “या कृद्भ्यः प्रतिपत्पुनिस्या तत्र, गाः
 पूजयेन्नृप ! । पूजामात्रेण वर्द्धने प्रजा गावो मङ्गी-
 पते । । ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वाह्णतात्पर्यं के
 द्वितीयासर्गस्तु सर्वथा निषिद्धः तद्व्यथा “नन्दायां
 दर्शने रक्षाबलिदानदशासु च । भद्रायां गोकुलक्रीडा
 देशनाशय जायते” । पुराणसंज्ञेयै त सम्भावितचन्द्रो-
 दयो द्वितीयासंयोग एव निषिध्यते “गवां क्रीडा दिने
 यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः । सोमोराजा पशून् हति
 सुरभी पूजकांस्तथा” । तदुदयसम्भवात्तत्र निर्णयास्यते
 निर्णीतं यथा “प्रतिपद्यापराह्णकालिसूक्तं व्यापिन्यां
 द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते तदुक्तमन्प्राधान-
 यिषये दृष्टान्तात्तमेन” द्वितीया लिख्यं किं प्रति-
 पद्यापराह्णको । अन्यथापान्तरदर्शनं परतः सोम-
 दर्शनादिति” अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्तद्वाङ्मनांभागः ।
 तत्रय यत्र प्रतिपदि पराह्णकालिसूक्तं व्यापिनो द्वितीया
 तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनामिति । अन्यथा तत्रैव प्रतिपत्तत्र
 गृहीता तथैवोक्तं पुराणसंज्ञेयै “वर्द्धमानतिथौ नन्दा
 यदा सार्द्धं त्रियामिका । द्वितीया वृद्धिगमित्वाद्दत्तरा
 तत्र चोच्यते” । किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्-
 क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्या यथोक्तं भविष्योत्तरे “यथा
 द्वादशप्रभासैर्मांशो दृष्टो मलिच्छुचः । तथेवाहोरात्र-
 दृष्ट्या तिथिः प्रोक्तो मलिच्छुचः । यथा मलिच्छुचः पूर्व-
 ख्याज्योप्याह स्तथा परः । त्वाख्या तिथिस्तथा पूर्वा प्याह्या
 चैव तथोत्तरेति” निर्णयास्यतमतम् किन्तु बहुवीन्यायेन
 पूर्वैव मन्तुं शक्यते । तददत्तापि देवलादिवचनप्रामाण्य-
 मस्तीति । अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । तत्रैव पाठो
 “मधुरायास्तथाप्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् । गोमयेन
 महास्यूलं तत्र पूज्यो गिरिविधा । मधुरायां तथा
 साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । वैष्णवं धाम संप्राप्य

भोदने हरिसिद्धिभो" पूजामन्त्रः । "गोवर्द्धन! धराधार! लोकलक्षणकारक! । विष्णु वाङ्मनोच्छ्रायो गवां कोटि प्रदो भव" गोपूजामन्त्रः खान्दे तत्रैव "सक्री-यां लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता । इतं वदति यज्ञार्थं यमपात्रं व्यपोहत् । अयतः सन्तु मे गावो गायो मे सन्तु पृथतः । गावो मे पाक्षतः सन्तु गवां मध्ये वसास्यहम्" । अथ तत्र गोक्रीडा तत्रैव "क्रोधा-पयेद्वापयेच्च गोमहिष्यादिभं ततः । उषान् कर्षापयेद्दोषै-रुक्तिप्रत्युक्तिवादनम्" । पाद्मे च तत्रैव "सहि-षादेस्तथा भूषा क्रीडनं धारणलघा" । तन्वाहात्पुत्र तत्रैव "एवं गोवर्द्धनो गाव्य पूजनीया विधानतः । गोवर्द्धनमखीरस्यः क्षणसन्तोषकारकः" । "गोवर्द्धनस्या-क्षतिरस्वकारि" भाषः ।

गोवर्द्धनधर पु० गोवर्द्धनं दृन्दाधिनस्य पर्वतभेदं धरति धर-अच् इत० । श्रीकण्ठे नन्दनन्दने तस्य तद्धारण-कथा हरि० ७५ अ० यथा

'गवां तत् कदनं दृष्ट्वा दुर्द्धिनागमजं महत् । गोपांश्चा सन्ननिधनान् कृष्णः कोपं समादधे । स चिन्तयित्वा संरब्धो दृष्टोपायो मयेति च । आत्मानमात्मना वाक्यमिदं सूचे प्रियंवदः । अथाहमिमस्युत्पाद्य सकाननयनं गिरिम् । कल्पयेयं गवां स्थानं वर्षत्वाणाय दुर्द्धरम् । अयं धृता मया शैलः प्रुष्ट्वीष्टहृमियापरम् । त्वास्थाने स्रज्जा गायो महद्व्यञ्ज भविष्यति । एवं सहितयित्वा तु कृष्णः सत्यपराक्रमः । बाहोर्वल्लं दर्शयिष्यन् स भीमे तं महीधरम् । दोर्भ्यासुत्पाटयामास कृष्णो गिरिरिया-परः । स धृतः सङ्गता मेधैर्गिरिः सव्येन पाणिना । गृहभावाङ्कतस्तत्र गृहकारेण वर्षाणा । "धृतं गोव-र्द्धनं दृष्ट्वा परिवर्तितञ्च गोकुलम् । कृष्णस्य दर्शनं यक्रो रोचयामास विश्रितः" हरि० ७६ अ० ।

गोवर्द्धनधारिन् पु० गोवर्द्धनं नगं धारयति धारि-णिनि । नन्दनन्दने श्रीकण्ठे । [बन्धायां गवि ।

गोवशा स्त्री वशा बन्धा गौः जात्या समासे परनि० । गोवाट ४० इत० । गोशालायां गोष्ठे "सार्गलहारगोवाटं मध्ये गोस्थानसङ्कुलम्" हरिव० ६१ । "गोवाटेषु च ये दृष्टाः परिदृष्टार्थलेपु च । सर्वे गोठान्निपु गताः क्षयमक्षयवर्षसः हरिव० ६५ अ० ।

गोवास पु० वस आधारे वञ् । इत० । गवां वासस्थाने गोष्ठे "निवेशनमथा जन्तुर्जरासन्वप्रस्य धीमतः ।

गोवासमिय वीक्षन्तः सिद्धा हेमवता यथा" भा० स० २० अ० ।

गोवासमदासन पु० प्राच्ये देगभेदे तत्र भवः "एङ् प्राच्यं देग" पा० एङादेर्ङ्ङसंज्ञत्यात् ऋ । गोवासमदासनीय तत्र भवे त्रि० तद्भाजे पु० "गोवासमदासनीयानां मजातीनाञ्च भारत! । प्राच्यानां वाटवानानां भोजानाद्वाभिभावि-नाम्" भा० य० २३ अ० ।

गोवासन पु० गां वासयति वस-णिच्-न्त्यु इत० । गवां वासयितरि ब्राह्मणभेदे । "गोवासना ब्राह्मणाय दाम-नीयाश्च सर्वतः । भीयशीं ते महाराज । धर्मराज्ञो महात्मनः" भा० स० ५१ अ० ।

गोविकर्त्त पु० गां विकर्त्तति वि-ङ्ङत-अच्-उप० ङ० । १गोघातके २कर्षके हानिके च । "गौद्रोयजमानस्या-क्षाशपगोविकर्त्तं गृहेभ्यो गवेधुकास्" कात्या० श्रौ० १५।१।२२ । अथहर्ता गां भूमिं विकर्त्तति गोवि-कर्त्तः कर्षुकः गोहिंसको व्याधो वा । "अज्ञानापस्य गृहेभ्यो गोविकर्त्तस्य च गवेधुकां सशत्य" गत० ब्रा० ५।१।१।१० । "गोविकर्त्तः कृमयासहायभूतो गो-हिंसको व्याधः" भा० ।

गोविकर्त्त पु० त्रि० गां विकर्त्तति वि-ङ्ङत-अच् इत० । पाकाद्यर्थं गोघातके । "आरालिको गोविकर्त्तं रूप-कर्त्तं नियोधकः । व्यासं युधिष्ठिरस्याहम्" भा० वि० २ अ० । "नियोधकः वाङ्मयुद्धकारी ।

गोवितत पु० गायो वितता अत्व । गोभविष्ठे अश्वनेधयते "याजथासास तं कण्वो विधादभूरिदंजाणम् । शीभान् गोविततं नाम वाजिसेधमवाप यः" भा० अ० ७४ अ० । गोविनतोऽप्यत्व । "गोविनतेन गतानी ६" गत० ब्रा० ११।५।४।१।६ । "आदाय सत्ता दणमासुभयं शतानीको गोविनतंन" गत० ब्रा० १३।५।४।२ । "गोविनतो नाम वक्ष्यमाणस्तोमविशेषोऽश्वसेधः" भा० । तत्प्रभोमभेदाः । "चतुर्विंशा पयमानाः, लिष्टदध्यावते चतुष्टयत्वारिंशाः पयमाना एकविंशान्याख्यानि लिभवान्यु कथान्येक-विंशानि पृष्ठानि षट्त्रिंशाः पयमानास्तयस्त्रिंशमभा-वतेमग्निष्टोमसामादेकविंशान्यु कथान्येकविंशः पाङ्गुभी पञ्चदशी रात्रिस्तिस्रदन्विः" ता० ब्रा० उक्ताः ।

गोविदांपति पु० गां वेदवाणीं विदन्ति गोविदः वेदज्ञास्तेषां पतिः अक्षरकृ० । परमेश्वरे "अनिरुद्धः सुरानन्दो गो-विन्दो गोविदांपतिः" विष्णु स० ।

गोविन्द पु० गां वेदपथीं शशीं गां भुवं सेहं स्वर्गं वा वि-
न्दति "नवादिपु संज्ञायाम्" पा० ३, ६त०। विष्णो वराह-
रूपेण भुव ऐश्वर्यं प्राप्तेः इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् मत्स्य-
रूपेण वेदस्योद्धारणात् गोभिर्वेदान्मयाक्यैः विद्यते इति वा
तस्य तथात्वम् "गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः सद्यदाहृतः"
विष्णु सङ्घसं भाष्यप्रहृतवाक्यम् "नष्टं तु धरणीं
पृथ्वीमविन्दत् यत् युजागताम्। गोविन्द इति तेभाहं
वेदेर्गोभिर्भिरिभुतः" भा० गा० १४४ अ०। "गौरैषा भवतो
वायो तासु वेदयते भवान्। गोविन्दस्तु ततोदेवसन्निभः
कथ्यते भवान्।" तद्भाष्यप्रहृतहरिवंशवाक्यम्। "अहं
किलेन्द्रो देवानां त्वं गयामिन्द्रतां गतः। गोविन्द इति
लोकान्तां स्तोत्रानि भुवं शान्तम्" हरिव० ७६ अ०।
गोभिश्च गोविन्दस्याभिधेयकथा हरिव० ७६ अ० यथा
"ततः शक्रस्तु तान् वृहत्त घटान् दिव्यपयोधरान्।
अभिधेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित्। इहाभि-
धेयमानं च गावस्तस्मै सृष्ट यूषमः। स्तनः प्रह्वयं युक्तः
सिपिसुः कृष्णवव्ययम्।" अभिधेकं तु तं गोभिः
शक्रो गोविन्दमव्ययम् इति च।

गोविन्दहादशी स्त्री गोविन्दप्रया हादशी। फाल्गुन
शुक्लहादश्याम् तत्स्वरूपविधानादि ब्रह्म पु० यथा
"फाल्गुनामलपक्षे तु पुत्रर्जे हादशी यदि। गोविन्द
हादशी नाम सहापातकनाशिनी। तस्यासुधोषत्र
विधिवस्तरः संक्षीणकलस्रपः। प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं
पुनराहसिद्धलभामिति"। "आमर्दकी हादशीति लोके
ख्यातेयमेव हि। यत्र आमर्दकीपूजा व्रतमस्यां
विशेषतः"। तदुक्तं ब्राह्मिण्ये पापनाशिकीसाहाय्यत्र
प्रसङ्गे "फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथिता नृप।
आमर्दक्याव्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं नृणाम्"। प्रभास
खण्डे च देवीमहेश संवादे "फाल्गुनस्य सिते
पक्षे एकादश्याम्पोषितः। स्नात्वा नद्यां तडागे वा
वाथां कूपे वृष्टेऽपि वा। गत्वा गिरौ वने वापि यत्र
सा प्राथते शिवा। क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदहं हृद्यः
समुत्थितः। आमर्दक्यैव देवानां तेन साऽऽमर्दकी
स्रता। शिवा बन्धुः स्रतो हृद्यः सेव्यते सुरसन्तैः।
दैवैर्ब्रह्मादिभिः सैर्देवैश्चोऽपि वैष्णवः स्रतः। तत्र
गत्वा हरिः पूज्यो हृद्यस्त्वेष च शिवा। पूजत्रा पुष्यैः
पुभैरात्मै कार्यं जागरणं करेः। करकं जलपूषेत्
कर्तव्यं पात्रसंयुतम्। हविषप्राहृतु कर्तव्यं दीपः

कार्यो विधानतः। एवं जागरणं कार्यं कथाम्बवत्
तत्परैः। मुख्यत्वे देहिनः पापैः कश्चिज्जैः कायसम्भवैः।
देहान्ते च नराः सर्वे पूजन्ते हरिमन्दरे"।

गोविष् स्त्री इत०। गोमये स्वरः।
गोविषाण न० इत०। गोः षट्के (षिन्) "अनर्थक
मनाशुष्यं गोविषाणस्य भक्ष्यम्। दन्ताश्च परिच्छेद्यन्ते
रसश्च न च लभ्यते" भा० शा० १४० अ०। "नैषाहं वा
गोविषाणोद्भवं वा" सुश्रुतः। गोविषाणं साधनतयाऽ-
स्यस्य ठन्। गोविषाणक गोविषाणनिर्मिते वाद्यभेदे
पु०। "पटहान् अर्भरान्श्चैव क्रकचान् गोविषाणिकान्"
भा० शल्य० ४७ अ०।

गोविष्टा स्त्री इत०। गोमये राजनि०।
गोवीथि स्त्री गगनस्थे नक्षत्रभेदेत्यस्यैव चार्गभेदे। "नाम-
गजैरावतहृषभगोजरहृषभगजदहनाख्याः। अग्निग्याद्याः
कैश्चिन्निभाः क्रमाद्दीपयः कथिताः"। "पैतामहात्
लिभास्त्रिस्रो गोवीथ्यामदिन्यः पौष्णं ह्ये चापि भद्रपदे"
ह० स० ८ अ०।

गोवीथ्य न० इत०। गवां वीथ्यं "भृतावनिश्चितायां तु
दशमं भागमाशुयुः। लाभगोवीथ्यं शस्त्रानां वणिष्ण
गोपक्षगोवहाः" नारद स०।

गोहृन्द न० इत०। गोसमूहे हृषा०।
गोहृन्दारक न० गोहृन्दारकमिव उपमितसमासे व्याघ्रादे
राकृतिगणत्वेन सिद्धेऽपि "हृन्दारकनागकुञ्जरैः पृथ-
मानम्" पा० सामान्यप्रयोगेऽपि अस्य समासार्थं
पुनर्यं हृषामिति सि० कौ०। अत्रे गवि।

गोहृष पु० गवि वर्धति रेतः हृष-क। अत्रे हृषे। "गविः
स्रत इव प्रोतो नस्योत इव गोहृषः" भा० व० ३० अ०।
"गोहृषं यत्सकं वापि यथेच्छं विनिवेदयेत्" आ० त०
भविष्यपु०। गोहृषं अत्रे हृषम्" रत्नाकरः। "भगवान्
गोहृषध्वजः" भा० अतु० ८४ अ०। "यास्यासां गोहृषचासि
भवां लोकप्रपूजितः" भा० आतु० १४ अ०।
"भृगावामय ग्राहूँ च गोहृषन्तु गवामपि" हरिवंशे ४४ अ०।
गौच हृषश्च तौ साहयेत्रान्पत्यल अच्। सामान्यविधे-
द्योतके गोवक्षीवर्हन्त्याने, गोवक्षीवर्हन्त्यात्रोऽप्यल

गोव्याघ्र न० गौच व्याघ्रश्च सदाविरोधित्वात् समाहा० ह०।
गोव्याघ्रसमाहारे।

गोव्याघिन पु० गोलप्रवर्त्तके अग्निभेदे प्रवराभ्यामे कृष्णं हृषत्रम्
शोत्रज पु० इत०। गोसमूहे। नाशोपजनप्रल वृक्ष-आधारे

क । श्रुतगतिस्थाने श्रुते च पु० “न मूलं पयि कुर्वीति न भक्षति न गोत्रजे” “नाधीयीत प्लुषानान्ते पामान्ते गोत्रजेऽपि वा” । “कृतवापनेो निवसेद् पामान्ते गोत्रजेऽपि वा” मनुः ।

गोत्रत न० गोत्रत्वानिमित्तं गोषु व्रतम् । श्रुतत्वानिमित्तं गोषु व्रतभेदे तच्च व्रतं विष्णु गोक्तं यथा ।

“नाशमेकं कृतवापनेो गवानुगमनं कुर्वीत् आसीता-
स्वासीत स्थितासु स्थितः स्यात् श्ववसनाशोद्धरेत् भवे-
भ्यश्च रणेत् तासां शीतादिनाशमकृत्वा नात्मनः कुर्वीत्
गोमूलेषु स्नायात् गौरसंशु वसेत् एतद् गोव्रतं
गोवधे कुर्वीत्” पराशरस्तु सापवादं तत्र विशेषमाह
“नवां संरक्षणायां न इमेऽशोधवन्वयोः । तद्वधन्तु
न तं विद्यात् कामाकामकृतन्या । अङ्गुठनाल-
स्युषोवा बाहुनालः प्रसाधतः । आर्द्रस्तु सपसाधस
दण्डस्त्यभिधीयते । दण्डादूर्ध्वं यदर्थेन प्रहरेद्वा
निपातयेत् । प्रायश्चित्तं चरेत् प्रोक्तं द्वियुषं गोत्र-
तश्चरेत् । रोधवन्वयगोत्राणि घातनञ्च चतुर्विधम् ।
एकपादश्चरेद्गोत्रे द्विपादं वन्वने चरेत् । गोत्रेषु
पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने । गोचारे च ऋद्धे
वापि दुर्गेष्वपि समेष्वपि । नदीष्वपि समुद्रेषु स्नाते-
ऽप्यथ दरीमखे । दग्धदेशे स्थिताः गावस्तन्नाशोघ
उच्यते । गोत्रदात्मकशरीरैश्च घराट्ठाभरणभूषणैः ।
ऋद्धे वापि वने वापि बद्धा स्याद्गोर्द्धता यदि ।
तदेव वन्वनं विद्यात् कामाकामकृतञ्च तम् । ऋद्धे
शकटे पङ्क्तौ भारे वा पीडितानरैः । गोपतिर्द्व्यु-
भाश्रितो गोत्रो भवति तद्वधः । मत्तः प्रमत्तउन्मत्तश्च-
तनोवाप्यचेतनः । कामाकामकृतक्रोधाद्दण्डं हन्यादधो-
पलैः । प्रहृता वा ऋता वापि तद्वि चेतुर्निपातने ।
मूर्च्छितः पतितोवापि दण्डेनाभिहतः स तु । उत्थि-
तस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा (पदानि) । पालं वा
यदि गृह्णीयात्तोषं वापि पिबेद् यदि । पूर्वव्याध्युप-
सृष्टश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते । पिबेत्स्ये पादमेकन्तु
द्वौ पादौ गर्भसंस्थिते । पादोनं कृतमुद्दिष्टं हत्वा
गर्भसंचेतनम् । पादेऽङ्करोनवधनं द्विपादे श्लशुच्योऽपि च ।
त्रिपादे तु त्रिपापार्जं सपिबन्तु निपातने । पादे वस्त्रसुग-
च्छं द्विपादे कांस्यभाजनम् । पादोने गोदणं दद्यात्-
दूर्ध्वं गोदणं ऋद्धम् । निष्पन्नसर्वनालन्तु दण्डते वा
संचेतनम् । अङ्गुठनालस्ये द्वियुषं गोत्रतं चरेत् ।

पापाद्येनैव दण्डेन गावोनेनाभिधातिताः । शृङ्गभङ्गे
चरेत् पादं द्वौ पादौ तेन पातने । बाहुषु कञ्च पा-
दन्तु द्वौ पादावस्थिभङ्गने । त्रिपादश्चैव कर्णं तु चरेत्
सर्वं निपातने । शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव
च । यदि जीवति पशुनाशान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
त्र्यम्भङ्गे च कर्णव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु प्रायश्चना । यवस-
चापहृत्तं व्योथावहृद्वनलोभवेत् । यावत्सम्पूर्णसर्वाङ्ग-
स्तावत्तं पोषयेत्तरः । गानेवं ब्राह्मणस्थापे नमस्कृत्य
विसर्जयेत् । यदासम्पूर्णसर्वाङ्गोहीनदेशोभवेत्तदा । गो-
घातकस्य तस्याङ्गं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । काष्ठजोद्धक-
प्राभाषैः शस्त्रेणोपहतो बलात् । व्यापादयति यो गान्तु
तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् । चरेत् स्नानपनं काष्ठे, प्राजा-
पत्यन्तु खोदके । तमकञ्चन्तु पापाद्ये शस्त्रे चैवाति-
कञ्चकम् । पञ्च स्नानपने गावः प्राजाप्रत्ये तथा त्रयः ।
तमकञ्चने भवन्व्यपावतकञ्चने तयोदश । प्रभाषये प्रा-
शब्दता दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यासुरूपं मूल्यं वा
दद्यादित्यत्रवीन्यतुः । अन्वत्याङ्गनस्यार्थां वाङ्गने दाह-
ने तथा । सायं च यमनार्थन्तु न दुष्येद्गोधवन्वयोः ।
अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकभेदने तथा । नदीपर्व-
तसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । अतिदाहे चरेत्
पादं द्वौ पादौ वाङ्गने चरेत् । नासिके पादहीनन्तु
चरेत् सर्वं निपातने । दहनाच्च विपद्येत श्वब्रह्मो-
वापि यन्मृतः । उक्तं पराशरेश्वरैश्चोक्तपादं यथा-
विधि । रोधवन्वयगोत्राश्च भारः प्रहरणं तथा ।
दुर्गप्रतरयोत्राश्च निमित्तानि वधस्य षट् । वन्वपाय-
सुप्रसाङ्गोक्थिते यदि गोपशुः । मवने तस्य नाशस्य
पापे कञ्चार्द्धमर्हति । न नारिकेलैर्न च शाण्डालैर्न-
चापि शौङ्गैर्न च बद्धशृङ्गलैः । एतैस्तु गावोन निवन्व-
नीयावद्वा तु तिष्ठेत् परशुं ऋद्धीत्वा । कृशैः काशैश्च
बन्नीयाद्गोपशुं दक्षिणासुक्तम् । पाशलग्नाग्निदग्धेषु
प्रायश्चित्तं न विद्यते । यदि तत्र भवेत् ऋद्युः प्रायश्चित्तं
कथं भवेत् ? अपित्वा पावनीं देवीं सुष्यते तत्र किञ्चि-
त्पात् । प्रेरयन्तु कूपवापीषु दण्डकन्देषु पातयन्तु । गवाश-
नेषु विक्रीणं कृतः प्राश्रितो गोवधम् । आराधितस्तु यः
कश्चिद्भिक्षुकोबद्धा भवेत् । अथवा चूदयं भिक्षं यमोवा
कूपसङ्घटे । कूपपादुक्तमथे चैव भम्नोवा योवापादयोः ।
स एवं चिद्यते, तत्र त्रीन् पादास्तु सभाचरेत् । कूपस्थानं
तटीवन्व नदीवन्व प्रपासु च । पानीयेषु विपन्नानां प्राय-

श्वित्तं न विद्यते । कूपव्याते तटीव्याते दीर्घव्याते तथैव च ।
 अन्वेषु धर्मव्यातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते । वेङ्गुहार
 निवासेषु योनरः स्वातन्त्र्यवर्ति । स्वकायं गृहव्यातेषु
 प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । निशि बन्धनरूपेषु सर्पव्याघ्र-
 हनेषु च । अग्निविद्युद्द्विपद्मानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
 चामघाते शरीरेण वेङ्गुसन्धनिपातने । अतिदृष्टिकृता-
 नाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते । संध्यामे प्रहृतानाञ्च ये
 दग्धा वेङ्गुकेषु च । दावान्मौ चामघाते वा प्रायश्चित्तं न
 विद्यते । यन्त्रिता गौश्विकत्वाद्यं मूढगर्भविमोचने ।
 यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते । व्यापद्मानां
 बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा । भिषग्मन्त्रोपचारे च
 प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । गावृषाणां विपत्तौ च यावन्तः
 प्रेक्षकाजनाः । न वारयन्ति तां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ।
 एकोऽहोयैर्वहुभिः समस्तैर्न ज्ञायते कस्य हतोऽभिघाता-
 त् । दिव्यं न तेषामुपलभ्य हन्ता विवर्त्तनीयोऽपसन्नि-
 युक्तैः । एका चेद्बहुभिः कापि देवाद्गुरापादिता भवेत् ।
 पादं पादञ्च हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् । हतेषु रुधिरं
 दृश्यं व्याधिप्लवः कर्णो भवेत् । नाना भवति दृष्टेषु एव-
 मन्वेषणं भवेत् । मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि ज्ञान-
 ता । प्रायश्चित्तन्तु तेनोक्तं गोषु चान्द्रायणं चरेत् । केशानां
 रक्षणायां हिशुणं गोत्रतं चरेत् । द्विगुणं वृत्त्यादिदृ-
 ष्टाक्षणां द्विगुणा भवेत् । राजा वा राजपत्नीवा ब्राह्म-
 ण्योवा बहुश्रुतः । अकृत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनि-
 र्दिशेत् । यस्य न द्विशुणं दानं केशञ्च परिरक्षतः ।
 तत्पापं तस्य तिष्ठेत् वज्रा च नरकं व्रजेत् । यत्कि-
 ष्णुत् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति । सर्वान् केशान्
 ससृज्युश्च क्खेदप्रेदङ्गनिद्वयम् । एयं नारीकुमारोष्णां शि-
 रसोसुगुणं कुरुतम् । न क्लिष्टाः केशवपनं न दूरे श-
 यभासनम् । न च गोष्ठे वसेद्ब्राह्मी न दिवा गाअनुव्रजेत् ।
 नद्योषु सङ्गमे चैव अरग्येषु विशेषतः । न स्त्रीषामाजिनं
 वा सोव्रतमेधं समाचरेत् । त्रिसन्ध्यां स्नानमित्युक्तं सुरा-
 णामर्चनं तथा । बन्धुमध्ये व्रतं तासां कञ्च चान्द्रायणा-
 टिकम् । गृह्ये नियतं तिष्ठेत् च निवयममाचरेत् । इह
 योगावधं कृत्वा प्रत्यादयितुमिच्छति । स याति नरकं घोरं
 काकसुखमसंशयम् । विश्वकोनरकासकाकर्त्तृषोके प्रजा-
 यते । क्लीबोदुःखी च कुटी च सप्त कन्धानि वै नरः ।
 तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत् । क्लीबाक-
 ष्टद्वगोविप्रोऽतिकोपं विवर्त्तयेत् । अश्विकं गोहत्याशब्दे

दृश्यम् । गोहितं व्रतम् । शरीरेवाह्ये व्रते गोशब्दे
 तत्परिचर्याप्रकरणे उदात्तप्रकारश्च तत्र दृश्यः ।
 गोशक्तं न० इत० । गोमवे कटा० । “उदङ्गुष्ठां हुमनसो
 गोशक्तमृत्तिकाः कृशान् । पयोदतं वाऽऽमरणाद्गोशक्त-
 समेव वा” मनुः ।
 गोशर्थं लि० अ-कर्त्तरि वा० वत् गौः शर्थी शीर्षा यस्य ।
 शीर्षो गौ शर्थौ ” “याभिर्गोशर्थ्याभावतम्” ऋ० ८।८।२० ।
 “गोशर्थः शयुः” भा० ।
 गोशाल(ला) स्त्री न० । गवां शाला “विभाषा सेनेत्यादिना”
 वा क्लीवता । गवां शालायाम् । तलजातः एकादित्वेन
 प्राचां मते दृङ्मसंज्ञत्वाच् छ, अन्वयते अण्, तस्य स्थाना-
 न्नगोशालेत्यादि पा० लुक् । गोशाल तत्र जाते लि० ।
 स्त्रीत्वपक्षे तु न लुक् । गोशालीय गोशाल वा तल-
 जाते लि० इति भेदः ।
 गोशीर्षं पु० गोः शीर्षमिव शीर्षं यस्य । श्वभपर्वते तस्य
 गोशीर्षाकारश्चत्वात् तथात्वम् । स आकरत्वेनाख्यस्य
 अच् । २चन्दनभेदे । गोशीर्षाद्युत्पत्तिकथा रामा० कि०
 का० ४।४० २६।४० श्लो० । “तच्च देशमतिक्रम्य महाश्वभ
 संस्थितिः । सर्वरत्नमयः श्रीमान्दपभो नाम पर्वतः ।
 गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्चामं च चन्दनम् । दिव्य-
 सुतपद्यते तत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम्” । तदाकारे श्वस्त-
 भेदे च “अयोगुहैर्भिन्दिपालैर्गौशीर्षोऽस्तुकैरपि” भा०
 द्रो० १७६ अ० । इत० । ४गोशुण्डं न० ।
 गोशीर्षकं पु० गोः शीर्षमिव कार्यात् कै-क । श्रोणी
 पुष्पीदृक् रत्नमा० स्वार्थे क । २चन्दनभेदे गोशीर्ष-
 शब्दे उटा० ।
 गोशुण्डं पु० गोः शृङ्गमिव शृङ्गमस्य । अश्वभेदे “हिमवद्
 वनमध्यस्थो गोशुण्डं अश्वसत्तमः” “गोशुण्डस्य अश्वसत्त-
 दृशते तथात्वम्” ऋ० पु० प्रभा० अ० । २दक्षिण-
 देशस्ये पर्वतभेदे च । “तथैव सङ्गदेवोऽपि प्रययौ
 दक्षिणां दिशम्” इत्युपक्रमे “निषादभूमिं गोशुण्डं
 पर्वतप्रवरं तथा । तरसैवाजयच्छीमान्” भा० अ०
 १० अ० । इत० । शगोर्विषाणे न० । तदाकारोऽख्यस्य
 अच् । ४वर्षं दृष्टे पु० राजनि० ।
 गोश्रुतिं पु० व्याघ्रपदगोलापत्ये अश्वभेदे “तत्रैतत् सत्व-
 कामोजावानो गोश्रुतवे वैवाघ्रपद्यावोवाच” ऋ० उ० ।
 गोश्वं पु० हि० व० । इतरे० इ० परस्परम् “गवाभ्यप्रवृत्तीनि
 च” पा० “वयोश्चारितानि तथैव शास्त्रिणः” हि०

कौ० । पक्षे नैकपदभावः न स्त्रीवता च । गवि अश्वे च । पक्षे एकवद्भावः अश्वे च । तत्रार्थे न० ।

गोष(स)खि पु० गौः सखाऽस्य वेदे वा पत्वम् । १गोसखायके "सोमा मे गोषखा स्यात्" ऋ० ८।१४।१। "यस्मिन्निन्द्रः सोमं पिबति गोसखायम्" ऋ० ५।१७।४। इत० अच् समा० न पत्वम् । २गोः सखाये

गोषङ्गव न० गवां षट्कम् गो+षङ्गवच् । गोषट्के एवं ऋग०ऋषादयस्कागादिपट्के न० ।

गोषणि(सनि) लि० गां सनोति ददाति सन-दाने इन् सवनादिषु पाठात् न नित्यं पत्वम् किन्तु पूर्वपदात् वा पत्वम् । १गोदातरि "यस्मिन् अश्वसनिर्भक्षोयोगोसनि-क्तस्य" यजु० ८।१२। पक्षे पत्वम् । "गोषणिं धियमश्वं वाजसासुत" ऋ० ६।५।२।१०।

गोषट् लि० गवि वाचि सीदन्ति सट्-क्तिप पूर्वपदात् पत्वम् । स्वनद्धाक्ये । गोषदितिगच्छेऽख्यत्वाध्यायेऽनुवाके वा गोषदा० वुन् । गोषट्क गोषच्छद्भ्युक्ते अध्याये अनुवाके च पु० । अच् । गोषट् तत्रार्थे लि० ।

गोषदादि पु० अध्यायानुवाकयोः "गोषदादिभ्यो वुन्" पा० सत्वर्थे वुन्प्रत्यय निमित्ते गच्छगणे । स च गणः पा०ग० सू० उक्त्वा यथा गोषट् इषेत्वा मातरिश्चन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णास्या खरेषा देवीधियः रक्तो-च्छय युञ्जान अञ्जान प्रभूत प्रहृत्तं क्रयानु गोषट्" ।

गोषन् लि० गां सनोति सन-विच् इत० "सनोतेरनः" पा० नान्तस्य नित्यपत्वनिषेधेऽपि पूर्वपदात् वा पत्वम् । गोदातरि "गंवाभि गोषणो नपात्" ऋ० ४।२२।२२ ।

गोषा लि० गां सनोति सन-विट् डा । सनोतेरनः" पा० पत्वम् । गोदातरि "गोषा इन्द्रोच्छषामसि" सि० कौ० धृता ऋतिः "इत्या षट्पन्नो मञ्चिनस्य गश्मन् दिविष्याम पाथ्ये गोषतमाः" ऋ० ६।१२।५। अत्र "षट्पेत्यादि" पा० सू० गोषागच्छस्य तमपि परे ह्रस्वः ।

गोषा(सा)ति स्त्री सो-भावे-क्तिन् क्तयूतीत्यादिना लि०, सन-भावे क्तिन् डा वा इत० पत्वम् । १गोलाभे २गोदाने च "गोषाता यस्य ते गिरः" ऋ० ८।८।७। "गोषातो गवां लाभे" भा० सप्तम्या डाच् एव सत्तरत् । गवां सातिस्त्रीभोऽस्य । ३सख्यगो सख्यपशुके लि० "सख्ये गोषाता सखितेषु सादिषु" ऋ० १०।१८।१। गोषातो सख्यपशुके" भा० ।

गोषादी स्त्री गां सादवति सट्-विच्-अच् उ० व०

पत्वं गौरां ङोष् । पक्षिभेदे । "गोषादी देवानां पत्नीभ्यः" यजु० २४।२४।

गोषिधा स्त्री गोरिव सेध उत्सेधोयस्याः पूर्वपदात् पत्वम् । दुर्लक्षणायां स्त्रियाम् । "विश्वपदीं हृषदतीं गोषेधां विषमासुत" अथ० १।१८।४। [जगोषे ।

गोष्ट संघाते स्वा० व्यात्म० अक० सेट् । गोष्टे चगोष्टे ।

गोष्टोम पु० गोसंज्ञः सोमोऽत्र । उक्त्यसंस्थे ब्रह्ममन्वा-त्मके १सोमभेदे । २तदुपनंक्षते एकाहसाध्ये यामभेदे च "स एतान् सोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुरितोमे वै सोका एतं सोमा अयमेव ज्योतिरयम्भाध्यमो गौरसा-वुत्तम आयुः" ता० वा० ४।१।७।

"स पूर्वोक्तः प्रजापतिः एतान् सोमान् सोम-गच्छेन लिहदादिसोमवन्व्यहानि लक्ष्यन्ते । तानि ज्योतिर्गौरायुरिति एतन्नामकान्यपश्यत् । तत्र ज्योति-रग्निष्टोमसंस्थः, गौरायुश्चैते उक्त्यसंस्थे० ज्योतिष इयं सोमकृष्णिः । लिहदादिसोमवन्व्यहानि पञ्चदशान्याजानि पञ्चदशो साध्यन्दिनः पञ्चदशानि षष्ट्यानि सप्त-दश आर्भय एकविंशोऽग्निष्टोमसमेति । अथ गोष्टोमस्य, पञ्चदशोऽग्निष्टोमसमानः लिहदाज्यानि सप्तदशमाध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनम् । अथायुष्टोमस्य लिह-द्विष्टोमसमानं पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशमाध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनमिति । एते उक्ताः सोमा इमे लोका वै भूरादिकाः खलः, कः कतसंलोक इति बुभुक्षायामाह अयमेव लोकोज्योतिः, अयम्भाध्यमो-ऽन्तरिक्षलोको वै असादुत्तमस्तृतीयः स्वर्लोक आयुः, सोमस्यस्य लोकात्वेण सह संख्यासाध्यात् तच्छ्रुता एतैः त्रिभिः सोमैः सावनेस्त्रीन् सोकान् प्राजनयदिति शेषःअथेतान् विधत्ते" भा० ।

"यदेते सोमा भवन्तीमानेव लोकान् प्राजनय-न्त्येषु लोकेषु प्रतिष्ठन्ति" ता० वा० ८ । "यदेपोऽति-रात्रो भवतीति वाक्यपदेतत्सर्वं व्याख्येयम् । अभि-ज्ञवषडहस्योत्तरं तत्रहं विधातुमाह" भा० "स एत-न्मत्रहं पुनः प्रायुङ्क्त तेन षड्दहेन षट्कृतान् प्राज-नयत्" ता० वा० ८ । "स प्रजापतिरेतं पूर्वोक्तं तत्रहं पुनः प्रयुक्तवान् । गौरायुज्योतिरिति क्रमोऽत्रावगन्तव्यः । तथा चापस्तम्बः "ज्योतिष्टोमसग्निष्टोमं रथन्तरसामानकृ-तकथं हृष्टसामानमावुषकथं रथन्तरसामानं ज्योति-ष्टोमं हृष्टसामानमिति । तेन षड्दहेन षट् कृतान् वषणा-

दीनं प्राजनयत् खटवान् । कषार्चवादाहुषुमहाय पूर्व-
विहितेन त्पुत्रेण धंयुज्य इमसुत्तरं त्पुत्रं विपत्ते”
भा० । “तदेव वदन्ते भवति कृतनेव प्रजनयन्ति कृतपु-
प्रतिष्ठितम्” ता० वा० १० ।

गोष्ठ न० गावस्तिष्ठन्त्यत्र वज्रैर् क धत्वम् । गवां स्थाने
अमरः । “गोष्ठेषु गोठीकृतमवष्टासमानं भावः ।
गोष्ठी वज्रजनाः कर्त्तृतयाव्यस्य अच् । २ गोष्ठीकर्त्तव्यो
आह्वये न० “पिलेत् क्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे त
सुश्रुतम्” मनुः “गोष्ठे गोष्ठीनाम् “गोष्ठां शुद्धार्थ-
मव्यम्” इति विश्वामित्रेण द्वादशविधश्राद्धगणनायां
गोष्ठश्राद्धस्य विधानात्” कुङ्कु० ।

गोष्ठपति पु० इ० । गोः स्थानाध्यक्षे अमरः ।

गोष्ठप्रवृत्त पु० गोष्ठे या अचत्तरेत्वादि अच् समा० । १ गोष्ठस्ये
शुनि तत्तुल्ये परार्हं वक्त्रे खट्वे स्थात्वा २ परवृत्तरे च
लिका० । षष्ठीसमासे त न अच् समा० । गोष्ठश्चा इत्येव

गोष्ठागार न० इत० । गोष्ठस्य सभाया वज्रजनस्थानस्था-
गारम् । वज्रजनगारे गङ्गे हारा० ।

गोष्ठाध्यक्ष पु० इ० । गोष्ठपतौ ।

गोष्ठान न० गोः स्थानं भेदे पूर्वपदात् षत्वम् । १ गवां स्थाने
गोष्ठे । “वज्रं नक्क गोष्ठानम्” यजु० १।२५ । ङोके
त गोस्थानमित्येव । “गोष्ठं गोस्थानकम्” अमरः ।

गोष्ठा(पा)ष्टमी स्त्री “कांसिके शुक्लपक्षे त अता गोष्ठा-
(पा)ष्टमी वृषेः । तद्दिने वासुदेवोऽभूत् गोपः पूर्वन्तु वत्-
सपः” इत्युक्तायासप्तम्याम् गोपाष्टमीषष्टे दशमम् ।

गोष्ठी स्त्री गानो वाग्ज्योषास्तिष्ठन्त्यत्र स्था-वा० कि इत०
षत्वम् । १ गोष्ठीषष्ट्यार्धे २ परस्परसंवापे च । “आवस्यं
मदमोहौ च चापलं गोष्ठरेव च । सख्यता चाभिवा-
नित्वं तथाऽस्त्रामित्येव च । तएते सप्त दोषाः स्युः
सदा शिद्यार्थिनां मताः” भा० उ० १५।६३ ङो० ।

गोष्ठी स्त्री गावोऽनेकावाचस्तिष्ठन्ति अत्र स्था-वज्रैर् क ।
इत० अष्वान्त्वोति षत्वम्’ गौरा० ङोष् । १ सभायां
परिषदि । “तत्र गोष्ठीषु रघ्नासु सिद्धप्रवृत्तितेषु च ।
भा० वि० ६ । २ परस्परवापे “गोष्ठीषु सख्यमवन्त-
स्तिष्ठन्ति” इति० । ३ षोष्यवर्णे च” । “विषं गोष्ठी
दरिद्रस्य” चाश्वक्यः । ४ सख्ये गोष्ठषष्टे उदा० ।
सभावाम् अस्स पुंस्त्वमपि । “सख्यस्यान् पर्वतवजि-
रोधान् गोष्ठान् वरीचं निरिषेत्समासाः । भा० व०
१७७ ङो० ।

गोष्ठीपति पु० इत० । वज्रपोष्यवर्णपावके २ सभापतौ च ।

गोष्ठिष्वे डिन् पु० गोष्ठे खो ङते खिच-खो ङे षिनि पाले
वनि नि० । प्रगल्भे । वृत्तारोह्यां आद्युदात्ततात्वात् ।
एवं गोष्ठे नक्ष्त्रं गोष्ठे षट् गोष्ठे षष्ठितः गोष्ठे चूरः
गोष्ठे विञ्जित इत्येतेऽपि पाले षमिन्ता नि० । सभाप्रगल्भे
सभासुखे । पूर्ववत् आद्युदात्ततात्वात् ।

गोष्ठिशय पु० गोष्ठे गोस्थाने शोते शी-अच् अलुक् ष० ।
गोष्ठतार्थं गोष्ठशयनकारके । “पञ्चगव्यं पिबेत् गोष्ठी
मासमाशीत संयतः । गोष्ठेशयो गोऽहुगामी गोप्रदानेन
शुध्यति” याज्ञ० ।

गोष्ठ्य लि० गोष्ठे भवः वत् । १ गोष्ठे भवे । २ वृद्धभेदे पु० ।

“नमोऽद्रव्याय च गोष्ठ्याय च” यजु० १६।४४ ।

गोष्पद् न० गोः पदम्, गावः पद्यते अस्मिन् देये वा
“गोष्पदं सेवितासेवितप्रभाषेषु” पा० सेवितादौ पुट् ।
गोः पदजाते १ गत्ते, २ गोपदप्रभाषे च । ३ गोमिः सेवि-
तदेशे ४ तदसेविते वनादौ च । “वाङ्मथ्यां शानरं
तीक्ष्णं अङ्गुलं गोष्पदं वधु” रामा० उ० ६६८ ष० । “भीष्म-
श्रोणास्त्वं तीक्ष्णं कर्षपातात् (वज्रयानत्) सख्यवम् ।
मा निमज्जस्य सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम्” भा० श०
७५० । ५ प्रभाषचोत्पत्त्ये तीर्थभेदे । तत्स्थानादि स्क्० पु०
प्रभा० “इयं सरस्वती पुण्या सर्वदैव हि विद्यते । पञ्चस्रोताः
प्रभाषे त इज्याया लिदयेरपि । तस्या यत्पञ्चमं स्रोतो
मङ्गुलमासाटानि च । तस्य मध्ये स्थितं तीर्थं गोष्प-
देति च विश्रुतम्” पाणिनां छक्तिदं तीर्थमाद्या रुद्र
नया कृता । तदास्मिन् गोष्पदं नाम कसौ स्थानं
धरातले । यदा क्षीरोदमधनात् प्रसृता लोकमातरः ।
तदा देवि ! समन्तात् ता गताक्षीर्षसङ्घौ । पदं
तत्र निमग्नं च नन्दिन्याश्च शिवातले । शिवां सुरा-
ङ्गितां दृष्ट्वा आहृदेषाङ्गितां तथा” इत्युपक्रमे देवान् प्रति
नन्दिनीवाक्यम् । “इदं मम पदं देवाः ! शिवा-
संस्थं विराजते । गगनाङ्गुलभूमिस्थं चन्द्रविम्बनिगा
परम् । अद्य प्रभृति भो देवा ! स्त्रीलोक्ये सचराचरे ।
गोष्पदं नाम विश्वातं ङोके स्थातिं ननिष्ठ ति” ।

गोष्ठ पु० गां कर्त्तं स्थति षी-क । १ गोष्ठे २ सख्यवापे ३ शि-
भाते ङेदि० ।

गोष्ठस्य पु० गाः संघटे वत्+अच्-अच् । गोष्ठे । अमरः ।
“गोष्ठस्य कां वृत्तस्यमानाम्” । “तीर्णं गोष्ठस्य कां
दे तन्निषादेति वां विदुः” इति च भा० वि० १०५० ।

गोसत्र पु० गोभिः कृतं सत्वम् । गवामयमाख्ये सत्वभेदे
“गोवो वा यतत् सत्वगासत” ता०त्रा० ४.१.१, गवामयम
शब्दे विवर्तितः ।

गोसहस्र पु० स्त्री गोः सहस्रः । गोसहस्रे गणये हेम० ।
२जात्यादिना गोसहस्रे त्रि० । गोसहस्रादयोऽपि तत्कार्ये ।

गोसनि पु० गां सनोति सन-इण् इत्० पूर्वपदात् वा
पत्ये प्राप्ते सवना० न पत्वम् । गोदातरि गोपणिशब्दे
उदा० इत्यम् । “गोसनिं वाचसुदेवम्” अथ०२।२०।१० ।

गोसम्प्रदाय त्रि० गां सव्यददाति सम्+प्र+दा-“आतोऽनु-
पसर्गो” पा० अनुपसर्गइत्युक्तेः न कः किन्तु अण् ।
गोसम्प्रदातरि ।

गोसन्धवा स्त्री गोसन्धो लोमादिरूपपाकारो यस्याः ।
१।तद्वर्जायां राजनि० । २।गोजाते त्रि० ।

गोसमे पु० ग.यःसृज्यतेऽत्र काले सृज-आधारे घञ् ।
गवां वनगणाय भोचन काले सूर्येण किरणानां त्याग-
काले प्रातःकाले “गोसर्गं चाह्नरात्रौ च तथा मध्य-
न्दिनेषु च” सुश्रु० । [ख्याते गोधाख्ये जन्तौ ।

गोसर्प पु० स्त्री गोसि चतुःसरणवत्त्वात् सर्पः । (गोसाप ।

गोसव पु० गौः स्रवते हिंशतेऽत्र स्र-हिंसायासु आधारे
इप् पूर्वपदात् वान पत्वम् । गोसत्वाख्ये यज्ञभेदे
“स्रजिता गोसवेन वा” हेमा० दा० ब्रिह्मपु० । तत्कर्त्त-
व्यता च कात्या० श्रौ० १२.११.२ सत्वादी उक्तं यथा
“अप्रभगोसवी” इत्यु० “अप्रभगोसवश्च क्रतु भवतः”
कर्कः “पूर्वी राज्ञः” इत्यु० “पूर्वः अप्रभसंज्ञको राज्ञः”
कर्कः “दक्षिणा अप्रभसंज्ञं हादधं वा गतम्” इत्यु०
“विकल्पेन अप्रभसंज्ञक अप्रभाषी सृष्टश्च, हादगाधिकं
गतं वा” (दक्षिणा) कर्कः । “उक्त्यो गोसवोऽयुत
दक्षिणः” इत्यु० । गोसवसंज्ञः क्रतुसंज्ञस्यो भवति
अयुतदक्षिणश्च कर्कः । “वैश्वयज्ञ इत्युक्ते” ७।२०
मन्वले । “सर्वेषामित्यपरे” इत्यु० । सराजानो विशो
यं पुरस्कुधीरन् स एतेन यजेत” इत्यु० “राज्ञा संहिता
विधः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पुरस्कुधीरन् सव्यत्वे-
नाङ्गोऽधीरन् स गोसवेन यजेत” । “आस्थ-
विष्टवेऽभिषिच्यते” १०।२०० । “प्रतिदुराह्वनीयस्य दक्षि-
णतः” १।२०० । “स्थितः आगान्तुकत्वाद्दने । आह्वनीयात्
दक्षिणया” इति श्रुतेः उपविष्टो यजमानः प्रतिदुरा-
ह्वरोऽप्येन इग्रेण अभिषिच्यते “संस्थपतिरित्येनं ब्रूयुः
“गोसववाजिनं जनाः” कर्कः । “वैश्वकीम दक्षिणा-

लिङ्गो मरुत्कीमोगणयज्ञो भ्रातृणां सखीनां वा
१२।२०० । वैश्वकोमदक्षिणायां यानि लिङ्गानि ताव्यत्वादि
भवन्ति कर्कः । गां स्वर्गं सुनोति अच् पत्वम्
“दातुः स्वर्गदातरि” “तिलोऽसि सोमदैवयो गोपयो
देविभिर्मितः” तिलदानमन्त्रः ।

गोशशस्त्र पु० गोवि जले शशति शश-वा० अस्च् ७त० ।
बाले रायशशटः ।

गोसहस्र न० गवां सहस्रं दातव्यतया यत् । तुनापस्-
पादिभोडग्रनहादानान्तर्गते पञ्चमे महादानभेदे “अथातः
सांयध्यासि महादानानुकीर्तनम्” । “यत्तत् प्रोडग्रभा
प्रोक्तं वासुदेवेन भूतले” इति चोपक्रम्य “कल्पपाद
पदानश्च गोसहस्रं च पञ्चमम्” इत्युक्त्वा तद्दान प्रकारः
हेमा० दा० मत्स्य पु० उक्त्वा यथा
“मत्स्य उवाच । अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुचरम् ।
गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम् । पुण्यं तिथि-
मथासाध्य युगमन्वन्तरादिकम् । पयोऽन्नस्त्रिरालं स्यादे-
करात्रमथापि वा । लोकशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुष-
दानवत् । पुण्याहवाचनं कुर्याद्द्विगः कार्यं सत्यैव च ।
अस्त्रिगमण्डपमन्थारभूषणाच्छादनादिकम् । इष्टं लक्ष्य
संयुक्तं वेदिसध्ये ऽविनाशयेत् । गोसहस्राह्निकं कृष्य
गवां दशकमेव” । पयोऽन्नस्त्रिरालं चित्ति दामदिनात्
पूर्वं त्रिरालं पयोऽन्नतः स्यादित्यर्थः, अत्वादिगच्छेन देश-
काल-इन्द्रियाह्न-श्रियादिपूजा-गृह्यं त्विगवरण-सधूपक-
दान-कुर्याद्वेदिस्यतान-चक्रलेखनपताकादीनि मत्स्य-
पुराणोक्ततुलापुरुषदाने विहितानि षट्काले । एवं लक्षण
संयुक्तं, इष्टलक्षणानि, “उद्यतस्तन्वककुटुम् उज्यन्नायत
कम्बनम्” इत्यादीनि इषोक्त्यो मन्थारणे सात्प्रपुराणोक्तान्येव
वेदितव्यानि, गोसहस्राह्निकं कुर्यात् इति देशोत्तरगोसह-
स्रादिति वेदितव्यम्, अथै दशाधिकगोसहस्रयिनियोगश्ची-
नात् । यथापि गवां दशकमित्यत्र गोसात्वतीतिः तथापि
उत्तरत्वे “अस्त्रिगभ्यो धेनुमेकैकां दशकाह्निकेद्वेदेदिति”
धेनुसंगच्छेनात्, पुराणान्तरे “गोसहस्राह्निकं कृष्य सवत्सुं
दशकं गवाभिति” अथवाह्निके धेनुदशकमेवाविधवाः सनीयम् ।
इतरत्वे पुनर्नैवश्यं धेनुदशकत्वादरः । “गोसहस्रं वृष्टिः
कुर्याद्विस्तृताख्यविभूषितम् । सुवर्णं ह्यह्वारणं रौप्यपाद-
सन्धितम्” । अतः प्रवेश्य दशकं वक्ष्यमाणैस्तु पूजयेत् ।
सुवर्णं-वष्टि कायुक्तं तावदोह्निकान्वितम् । सुवर्णत-
त्करोपेतं हेमपट्टैरसङ्कृतम् । श्रीश्रेयस्संवीतं माख्यगव-

समन्वितम् । ऐश्वर्ययुतः श्रेष्ठैश्चापरैश्चापि शोभितम् । पादुकोपानङ्गुलभञ्जनासनसंयुतम् । “दशसौवर्षिके श्रेष्ठे, श्वराः, पञ्चपलासायाः” । पञ्चाशत्पञ्चमितीदोहनकः अन्वत्य तत्राभिधानात् षष्टिकादौ सुवर्षशब्दोऽत्र षोडश-
 चावपरिमितश्चरत्त्ववचनः, सप्तदशपरितुषर्षशब्दावगत-
 परिभाषपरित्यागात्पञ्चमेः । पादुके काष्ठमयौ, चर्मजते
 उपानहाविति भेदः । “गवां दशकमध्ये स्थात् काञ्च-
 नो नन्दिकेश्वरः । कौशेयवस्त्रसंयुतो नानाभरणभूषितः ।
 लवणद्रोणशिखरे-माल्लेषुफलसंयुतः । कुर्वाण पञ्चशता-
 दूर्ध्वं सर्वमेतदशेषतः । शक्ततः फलसङ्घसंलितयं याव-
 देव त । गोशते वै दशशेन सर्वमेतत् प्रकल्पयेत्” । लव-
 णद्रोणशिखरे, लवणद्रोणोपरीत्यर्थः । नन्दिकेश्वरस्य च
 शक्तितविजयात् “अर्द्धस्त्रिनेत्रो द्विभुजः सौम्यास्त्रो-
 न्दिकेश्वरः । वामे तु मूलशब्देषु चाक्षमासासमन्वितः” इति
 अर्द्ध इति, अशयानात्पञ्च इत्यर्थः । पञ्चशतादूर्ध्वं पञ्च-
 सङ्घसंलितयं यावदिति, साभरणनन्दिकेश्वरविषयमेतत्
 ज्ञानलक्षणात् । गोशते वै दशशेनेति गोशते देये नामेका-
 मेकस्य इवमं वेदिमध्ये ऽधिसासयेत् । पञ्चशतादूर्ध्वं पञ्च-
 शतलक्षं यावदिति साभरणनन्दिकेश्वरपरभादिकं कुर्वाण-
 इत्यर्थः । “पुण्यं काष्ठसंघासाद्य गीतमङ्गलनिःस्रगैः । सर्वो-
 पभ्युदकस्त्रान्छापितो वेदिपुङ्गवैः । इमसञ्चारयेन्नन्द-
 ष्टहीतकुसुमाञ्जलिः” । अत्रापि पूर्ववत् पूर्वद्वारधि-
 वासनं विधाय द्वितीयादित्रये द्वाञ्चलवाचनानन्तरमग्नि-
 कुण्डेषु अस्त्रिपुपवेशनादिपूर्णाङ्कितपर्यन्तं कर्मशेषं
 शुभः समापयेत् । ततः पुण्यकाष्ठम् आत्मातुल्लसन्नसृष्ट-
 र्त्तादिसंघसंघासाद्य कुण्डसमीपस्थितकलशोदकेन द्वा-
 ञ्चलैः छापितः शुक्लमात्राम्बरधरो यज्ञमानो वक्ष्यमाण-
 मन्त्रातुदीरेत् । “नमो वो विश्वभूर्सिंध्यो विश्वमाह्वय
 एव च । लोकधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो
 नमः । गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनाभ्ये कविंशतिः ।
 ब्रह्मादयस्त्रया देवा रोहिण्यः पान्तु आतरः । गावो
 मे अघतः सन्तु गावो मे सन्तु पुष्टतः । गावः शिरसि
 मे निम्बं गवां मध्ये वशाव्यङ्गम् । यस्मात् त्वं ह्य-
 ऋषेण धर्म एव समातनः । अष्टसूते रधिवातनतः
 पाहि समातनः । इत्यामन्त्र्य त्वं यो दद्याद्गुरवे
 नन्दिकेश्वरम् । सर्वोपकरणमैतं गोयुगलं चिचक्षुः ।
 अस्त्रिभ्यो वेदुषेकैषां इयकाङ्गिनिदेदेह । गवां च शत-
 मशैकैकं तदूर्ध्वं प्राय विंशतिम्” । दश पञ्चाशया दद्यादन्वे-

अश्वदसुप्रया” । दानवाक्यमत्र तत्रापुत्रवद्देदितव्यम्, एते
 च शतशब्दति पञ्चपर्यन्ता विकल्पा अस्तिविश्वयाः तदा-
 नन्वर्थात्, ततश्चायमर्थः द्विदो भवति गोदशकमध्याङ्ग-
 न्दिकेश्वरयुतं गोयुगं गुरवे प्रतिपाद्य शेषाश्चानष्टानाङ्ग-
 वामेकैकामेकैकश्च अस्त्रिभ्यो दद्यात्, तथा गोसङ्घसु-
 ध्यात् शतह्रस्वं गुरवे प्रदाव एतैकं शतशब्दस्त्रिभ्यो दद्यात्,
 अथ वा शतं गुरवे पञ्चाशतं पञ्चशतशब्दस्त्रिभ्यः, अथ
 वा चत्वारिंशतं गुरवे विंशतिं विंशतिशब्दस्त्रिभ्यः ।
 विंशतिं, वा गुरवे दश दशस्त्रिभ्यः, दश वा गुरवे
 पञ्च पञ्चस्त्रिभ्यो दद्यात् शेषा गास्तदसुप्रया अन्ये-
 भ्योऽपि दद्यात् । दक्षिणाद्यात् पूर्ववदेव दद्यात् अतुक्त-
 दक्षिणाद्य सुवर्षः दक्षिणेति वचनात् यथाशक्ति सुवर्षं
 वा । ततः पूर्ववदेव पुण्याङ्गवाचन-देवतापूजन-विशर्जनादि
 कुर्वाण । “नैका नष्टभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् ।
 बह्वृशैकस्य दातव्या श्रीमतारोम्यहृदये । पयोव्रतः
 पुनश्चित्तेदेकाङ्गं गोसङ्घसुदः” । इदं च पयोव्रतातुष्टानं,
 यज्ञप्रपेशम् “अशतौ नक्तमिद्यते” इति वचनात् ।
 “त्राययेत् श्रेणुवाहापि मङ्गादानातुकीर्तनम् । तद्दिनं
 अङ्गुचारी स्थायदीप्ते हिपुकां त्रयम्” । आश्वषणगोपय-
 त्राङ्गुये “अथातो गोसङ्घसुविधिर्गोष्ठे उदकान्ते शुचौ
 देये प्राञ्चमिद्युष्टपसमाधाय अन्वासभ्याथ जुहुयात्,
 आ गावस्तुक्तेनाद्यं जुहुयात्, महात्रीहीणामैन्द्रसुहं
 सौम्यस्य सङ्घं तस्याः पयसि अपयित्वा गाव इति,
 एवमभय इत्येतेन जुहुयात् पश्चादग्नेस्त्रीर्षोदकपूर्व-
 कलसमपस्याद्याङ्गसंयोगेनेति दश गाः स्त्राययेत् त्वर-
 माथोऽन्याः समभ्युक्ष्य सङ्घं, तस्याः स्त्रायोदकेनेम-
 मिन्द्रं वर्धय अस्त्रियं च इति, राजानमभिषिष्येमा
 आप इति, षड्भिर्यजोक्तमङ्गनाथङ्गनात्तुष्टेपनं कृत्वा
 सङ्घसुतर्षी प्रथमानसंस्तव गावो सासुपतिष्ठत प्रजायती
 ऋयवासादिति च ययासवेत् प्रियमयनन्द्या द्विःश-
 मन्त्र इति सङ्घसुतर्षीवाचय्य जपेत् यया गावः पतिना
 सवहमिति मन्त्रेणाग्नेनाग्निं दत्त्वा सङ्घसुतर्षी पुनरप
 संव्यस्य भूमिहा प्रतिव्यङ्गास्त्रिति जपेत् सङ्घं, तस्याः
 पुष्टतो वृजन्तु सर्वाः प्रदक्षणीकृत्य नमस्कृत्य अस्त्रि
 नाथ्य ब्राह्मणैभ्यो निवेद्य दश गा दक्षिणाः कर्त्ते सङ्घ-
 तर्षी वक्ष्यमुष्मत् तदपि । सप्तजन्माहृतं पापं पुष्टयैः
 सप्तभिः कृतम् । तत्पश्चात् विचिन्तयेन मायनेहोपदे-
 नरः । सर्वैरभिङ्ग दानार्थं क्वचं ननु परिशीर्षितम् ।

तद्वान्नात्र विप्रेभ्यो गोसहस्रप्रदानरः । अश्वमेधं
 द्वेभ्योर्गं गोसहस्रमयन्तु यः । दद्यान्कोद्याय इत्याहुः
 पितरक्षार्थं यन्नि हि । तस्यादमेन विधिना गोसहस्रं
 वेनरः । प्रदद्यात् स विगुह्यात्मा याति तत् परमं
 पदमिति । अथपुराणे “अनेन विधिना यस्तु
 गोसहस्रप्रदो भवेत् । सर्वेषां पवित्रं क्तः सिद्धचारण-
 सेवितः । विमानेनाकर्षणं क्रिष्णीजासुषादिना ।
 सर्वेषां लोकपातानां लोके संपूज्यते सुरैः । प्रतिमन्-
 न्तरं तिष्ठेद्भ्राजराजो भवेत् पुनः । अश्वमेधगतं कुश्या-
 ष्विध्यानपरायणः । वैष्णवं लोकमास्थाय ततो
 सुच्यते बन्धनात् । पितरसाभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदं
 शुभम् । अपि स्यात्स कुवेऽश्वाकं पुत्रोदौहित एव च ।
 गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धारिष्यति । स यस्तत्कर्मकरो
 वा स्यादपि द्रष्टा तथैव च । संसारसागरादस्त्रा-
 दस्त्रान् सन्तारविष्यति । इति पठति य एतद्गो-सहस्र-
 प्रदानं सुरभुवनसुपेयात्सुरेन्द्रापि पश्येत् । अतुभयति
 सुखं वा वाच्यमानो निकाभम् प्रकृतकलुषदेहः सोऽपि
 यातीन्द्रलोकम्” ।

अथपुराणोक्तसिद्धिधिसत्त्वेन उच्यते । इतः । २गवां
 सहस्रे च । गोसहस्रं तद्दानफलं विद्यतेऽत्र अथ ।
 गौरा० डीप् । श्लोकवारयुनायाम् ४भङ्गुलवारयुनायां वा ।
 अमास्थायाम् स्त्री । जाङ्गुलीज्ञाने तस्यासुत्रापुग्य-
 जनकत्वसुक्तं ति० त० व्यासेन “अमायास्यां भवेद्दारी
 यदि भूमिसुतस्य च । गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमालेण
 जाङ्गुली । सिनीवानी कुङ्कुवापि यदि सोमदिने भवेत् ।
 गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्” ।

गोसाद् लि० गां सादयति सद-णिच् अथ् उप० स० ।
 गोसादके गोसारथी “गोः सदसादिसारथिषु” पा०
 पूर्वपदप्रकृतिसरः ।

गोसादिन् लि० गां सादयति सद-णिच्-णिनि इत० ।
 गोसारथी । गोसादवत् पूर्वपदे प्रकृतिसरः ।

गोसारथि उ० इत० । गोसादके सारथी गोसादवत्
 पूर्वपदे प्रकृतिसरः ।

गोस्तन उ० गोः स्तन इव गुह्यो यस्य । १चतुर्थदिकहारे
 अथरः । इत० । २गोःस्तने च “करीरपनसास्थि गोस्तना-
 साराचि” “सहस्रं गोस्तनाकर्त्रं सर्वभूतपुण्योद्भवम्” सुबु० ।

गोस्तनी(त्री) स्त्री गोः स्तनरव फलमस्याः साङ्गत्वात् वा
 डीप् । १कपिसङ्गासासवर टावलाः गोः स्तनापुन स्तना

अस्याः स्त्री । २कुमारारुचरमाहभेदे । “हृद्यु माहगयान्
 राजन् ! कुमारारुचरानिमान्” इत्युपक्रमे” प्रभाषती
 विशाखाची पाणिता गोस्तनी तथा” भा० श० ४७७० ।
 गोस्तोम उ० गोनामकः स्तोमः पूर्वपदात् वा पत्याभावः ।
 एकाहसाध्ये अग्निष्टोमाङ्गे यज्ञभेदे । “गोस्तोमभूमि-
 स्तोमवतस्सतिसयानाम्” आन्व० श्री० ६।५।२। “गोस्तोमो
 भूमिस्तोमोवनस्सतिसव इति त्वयः एकाहाः कर्त्तव्याः”
 नारा० ट० । गोष्टोमशब्दे विहितः ।

गोस्थान न० इत० । गोष्ठे अथरः “मध्ये गोस्थानसङ्घ-
 लम्” हरिवं० ६।१७० । स्वार्थे क । तत्कार्थे ।

गोस्वामिन् इत० । गवां स्वामिनि । “तावत् भूयो वा गोस्वा-
 मिने दत्त्वा” कात्या० श्री० । १।५।६।१२ । “गोस्वाम्यनुसते
 भृत्यः सा स्यात् पाशेऽभृते भृतिः” मनुः । “प्राजापत्यं
 चरेत् कच्छं गोस्वामी व्रतसुसमम्” पराशरः । गवा-
 मिन्द्रियाणां स्वामी । श्रुतितेन्द्रिये यतीनासुपाधिभेदे ।
 वेपदेवगोस्वामी रूपगोस्वामी ।

गोह उ० गुह्यतेऽत्र गुह-घञ् वा० जन्वाभावः । गेहे
 “अग्निगीशस्य गोहे” ऋ० ४, २१, ६। ‘गुहा यदीशौ-
 गिस्य गोहे’ ७ “विदद् गौरस्य गवयस्य गोहे” ८
 “गोहे गृहे” भाष्यम् । तस्यादूरभवेदेशः सुवास्वा०
 अथ । गोह गेहादूरभवे लि० स्त्रियां डीप् ।

गोहृत्या स्त्री इत० । गोहनने । प्राणविवोगफलक-
 व्यापारोहननम् यथाह वङ्गिपु० “स्यात् प्राणविवोग-
 फलकव्यापारोहननं हृतम् । रागात् द्वेषात् प्रमा-
 दाद्वा स्तनः परत एव वा” । हृत्याया ज्ञानाज्ञान
 कृतत्वं च प्रा० त० स्वर्द्धि यथा

“अथ ज्ञानकृतादिनिरूपणम् । तत्र गोवधस्य बुद्धिपूर्व-
 कत्वं तदा भवति, यदि गां ज्ञात्वा एतां हन्तीति इच्छया
 हन्ति, तदा कामनाहारैव ज्ञानस्य प्रवृत्तत्वात्, तद-
 भावे त्वबुद्धिपूर्वकत्वम् । अतएव प्रवृत्तत्वात् ज्ञानस्य काम-
 नाव्यभिचाराभावादेव ‘कच्छांस्तु चतरः कुश्यात् गोव-
 धे बुद्धिपूर्वके । अतस्त्वा च इत्वं कार्यम्, इति विश्वामि-
 त्वचने ज्ञानाज्ञानाभ्यां द्वैविध्यसक्तम् अन्वयत् कामाका-
 नाव्यामित्युक्तम् यथा दृश्यतिः “कामाकामक-
 तं त्वेवं महापापं द्विधा मतम् । पुत्रप्राप्तेष्वपि चैव
 निष्कृतिर्द्विविधा स्यात्” । इत्यस्य गवयादिश्वमेध
 वेगोवधकाल वधस्य न ज्ञानकृतत्वं गोत्वेनाज्ञानात् ।
 गोत्वेन गां ज्ञानरूपयोर्द्वैविध्यस्यनाराचादिना यदि हन्ति

तदापि न ज्ञानकृतम् तद्विषयकहननेच्छाद्व्यपहापभावात् । तत्र साक्षात् परम्पराकृतव्यापारभेदः भिन्ना उक्तौ यथा "सान्नात्कर्त्तृ निमित्तिनेद्य भेदस्तेनैव दर्शितः 'पाषाणैर्नगुहैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा वनात् । निपातयन्ति ये गस्तु कृत्स्नं कुर्तुं तं हि ते । तथैव बाह्यजङ्घासपार्श्वयोर्गदिभोटनैरिति" । एतदुक्तमवति । पाषाणलघुडादिभिर्घोर्भादभोटनादिना वा ये गां निपातयन्ति । ते साक्षादन्तारक्षेत्रे व कृत्स्नं प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यवहित रोधवन्वादिव्यापारदोषिणस्ते निमित्तिन स्तेषां न कृत्स्नमतसम्बन्धः किन्तु तदप्रययैरेव पादद्विपादादिभिरिति तद्वापरोधभेदोनां व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि पचनात् क्वचित्पादः क्वचिद्विपादः पादानं क्वचिदिति युज्यते ।

तस्याः शोधकं प्रायश्चित्तं स्वाभिभेदाद्भ्रजं प्रा०त० उक्तं यथा तत्र ब्राह्मणस्मृतिकस्य गोर्वधे कानवं प्रायश्चित्तं तच्च गोहृत्तच्छेदं दर्शितं तत्र सप्तदश धेनवः तन्मूल्यं वा । क्षत्रियस्वामिकस्य गोर्वधे देवलोक्तं तच्च तत्तद्वैतं यथा "गोघ्नः पण्मासान् तच्चर्मणा परिहृतो गोप्यासाहारी गोघ्नो यथाशो गोभिरभिसञ्चरन् विप्रसृज्यते" । गोप्यासाहारी गोप्यासाहरी "कर्मक्षयः" इति साधुः । पण्मासायाश्चर्मक्षणं द्वादशप्राजापत्यतुल्यं दक्षिणा च विशेषानुपदेशाद् यथाशक्ति देयेति । एतज्ज्ञानादज्ञानात्तदर्थं स्त्रीशूद्रवाल्कलानामर्जम् एकस्योभयपरत्वे पादः । वैश्वसम्बन्धिने गोर्वधे तु शातातपः "पञ्चगव्येन गोघाती सासैकेन विशुध्यति । गोमतीञ्च जपेद्विद्यां गथा गाथ च सवसन्" । पञ्चगव्यमाह शातातपः "गोमज्जन् द्विगुणं, सूत्रं सर्पैर्विद्याञ्चतुर्थं गम् । क्षीरमष्टगुणञ्चैव पञ्चगव्ये तथा दधि" तथाऽष्टगुणम् । यमः

आहृत्य प्रणवेभ्य उखाय्य प्रणवेन च । प्रणवेन समा-
लोच्य प्रणवेभ्य तत्पवेत्" । उखाय्य भिक्षीकृत्य । "मन्त्राज्ञाने भित्ताक्षरायां पट्टलिं शक्यते" "जपे होमादि यत्किञ्चित् कच्छ्रोक्तं सम्भवेन्न चेत् । सर्वं व्याहृतिभिः कुर्यात् गायत्र्या प्रणवेन च" । गां गोठ इति श्व-
णकृष्णलवन् तात्कालिकगोसत्पावबोधाय । गोमती जपसहितमसपञ्चगव्यपानं प्राजापत्यपञ्चकृतल्यम् । एत-
दज्ञानकृते ज्ञानकृते तु द्विगुणम् । स्त्रीशूद्रवाल्कलानामर्जम् एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः ।

शूद्रसम्बन्धिनो गोर्वधे तु विश्वमिलः "कच्छ्रांस्तु चतुरः

कुर्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या च ह्यं कार्यं तदर्हं वाच्यं दृश्यते । स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः" । कच्छ्रा-
न् प्राजापत्यानि । तच्चतुष्टयायक्तौ चतस्रोधेनवः द्वादश कार्यापणा वा । एतज्ज्ञानकृते अज्ञाने तदर्हं स्त्रीशूद्रवाल्क-
लानामर्जम् । एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः । प्रा०त०रघु० । स्वाभिकतविशेषेऽस्तु प्रायश्चित्तविशेषात्सारादुक्तः ।
गर्भिन्यादौ तु विशेषमाह दृश्यतिः "गर्भिणी कपिर्भां दोग्ध्रीं होमधेनुञ्च सुव्रताम् । रोधादिना चातयित्वा द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्" । गर्भिणीवधे तु विशेषमाह दृश्यतेः "गवां निपातने चैव गर्भनाशोयदा भवेत् । एकेकल चरेत् कच्छ्रं यथापूर्वं तथा परम्" । कच्छ्रपदं व्रतपरम् द्विगुणं गोव्रतमित्येकवाक्यत्वात् "पादस्तु-
पञ्चमाले तु द्वौ पादौ गालसम्प्लिते । पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भसचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्बन्धे गर्भे चेतःसम-
न्वितं । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये" । मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् यथा "यदि लघुडादिभि-
घातेन गौर्घीरिति गर्भनाशपानो भवति तदोत्पन्नगर्भनाश-
पाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्ती प्रायश्चित्तपादद्वयं सकलगात्रसम्पत्तौ चैतन्याभावे प्रायश्चि-
त्तपादतयम् । अर्धांश्चैतन्ययुक्तगर्भघाते जन्तुमेव प्रायश्चि-
त्तमूहनीयम्" । भित्ताक्षरायान्तु गोर्घीरिति यदा गर्भोऽपि निहते भवति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायादविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ पट्टलिं शक्यते विशेषोक्तेः "पादस्तुपञ्चमाले तु द्वौ पादौ दृश्यां गते । पादोनं व्रतसद्विष्टं हत्वा गर्भसचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्बन्धे गर्भे चेतःसमन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्याद्द्वेषा गोहृत्स्य निष्कृतिः" । दोर्धीं बहुचौराम् । दृश्यतिः "अतिदृष्टासतिक्षमासतिवालाञ्च रोगिणीम् । हत्वा पूर्व-
विधानेन चरेदर्हं धृतं द्विजः" । पूर्वविधानेन मन्वाद्युक्त-
लैभासिकादिना अतिदृष्टा दृष्टच्छेदनासमर्था अतिक्षया क्षयत्वेन दोहमवाहनाद्योग्या अतिवाला वर्षपयंजं बाला तदतिक्रान्ता द्विर्धीया । तथा च दृष्टद्विराः 'वर्षमाला तु बाला स्यादतिवाला द्विर्धीकी । अतः-
परन्तु वा गौः स्यात्तस्यो दलजम्बनि" । अतएव वक्ष्यते द्विपादस्तु द्विहायने" इति संवर्त्तः । व्यापकानां बहुनाञ्च बन्धने रोधनेऽपिवा । भिषङ्पिपथोपचारे च द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत् । एकप्रयत्ने निष्कले बहुधा गदां बहु प्रायश्चित्तगौरवसक्तं न तु तन्मता पापभेदाभावात्

एकप्रयत्नजन्यत्वेनैकमेव गुरुतरं प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तमपि तथा । बहुनामित्ये काधिकपरम् । तद्विषयज्ञायामपि गो-
 द्वयवधे प्रयत्नाभेदेऽपि विशेषवचनाभावात् प्रायश्चित्तद्वै-
 गुण्यं युक्तम् । अपिशब्दान् षट्हरदाहादिना । क्रमकने तु
 प्रायश्चित्तादिति । अथोपपातकानुष्ठेयौ यमः “गोवृद्धि-
 हितः कल्पयान्द्रायणमथापि वा । अथ्यासं तु तयोर्भूय-
 स्ततःसुद्धिमवाप्नुयात्” । तयोर्गोवृद्धतदन्वोपपातकयोः ।
 संबन्धिपस्यौ “एका चेद्ब्रह्मिः क्षापि देवाह्रापादिना
 भवेत् । पादं पादसु हत्यायासरेयुक्ते ष्टयक् ष्टयक्” ।
 हत्याया यत्न यद्विहितं व्रतं तत्र तस्यैव पादं प्रत्येकं
 युक्तम् । एकैकपनक्षयम् अतोवृद्धिभिर्होवैर्ब्रह्माह
 हनने प्रतिपुरुषं पादद्वयं त्वयं वा कल्पनीयमिति
 मितान्नरा । वस्तुतस्तु एकाधिकानामेकैकपुरुषस्यैकप्रयत्न
 जन्यवधे “व्यापन्नानां बहूनामिति” पूर्वोक्तवचनात् एकैक-
 पुरुषस्य द्विपादं प्रायश्चित्तम् प्रयत्नभेदे तु गोवृद्धि-
 दिव्यनेन तन्त्रताया अभावात् प्रत्येकं प्रतिपुरुषं द्वि-
 पादादिति रिति । एतच्चाकामतोवधे द्रष्टव्यम् देवादिति
 विशेषोपादानात् कामकने तु बहूनामपि प्रत्येकं कल्प-
 दोषसम्बन्धात् पूर्णप्रायश्चित्तं युक्तं सतिष्ठां फलनिव
 प्रतिपुरुषं कल्पन्त्यापारसमत्रायात् । “एकं व्रतं बहू-
 नाश्च यथोक्ताद्द्विगुणोदमः” इति प्रत्येकं दशहृद्द्वैगुण्य-
 दर्शनाच्चैति मितान्नरा । वस्तुतस्तु सर्वत्र पापे “स्वाच्य-
 कामकने यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके” इत्यङ्गिरोचनेनाज्ञा-
 नात् ज्ञाने द्वैगुण्यदर्शनादत्रापि ज्ञाने द्विपादेष्वयुक्तः ।
 सत्रे तु “सप्तदशवराहद्विक्रमाः सत्सुपासीरद्विति”
 अथशान्तिर्धेति । एकं व्रतामिति परवचनस्तु गोवृद्धि-
 रिक्तविषयम् गोवधे एका चेदस्युपदेशेन दशहृद्वै-
 गुण्यप्रायश्चित्तानि भवन्तीत्यतिशेकानवसरान् । तद्वधसत्यं
 प्रत्येकं पूर्णप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं स्नात न पूर्णप्रायश्चित्तपालम्
 अतएव प्रायश्चित्तविके “एकं व्रतं बहूनामिति” सत्-
 ध्ववधे उक्तम् । बहुभिरित्युपादानात् द्वाभ्यां हनने तु
 प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तम्” ।
 अथैकहत्यानादिगोवधप्रायश्चित्तम् दृष्टप्रचेताः “एकवर्षे
 गवि हते कच्छपदो विधीयते । अत्रुद्धिपूर्वं पुंसः एषात्
 द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायये त्रिपादः स्नात् प्राजा-
 पत्यमतःपरम्” । इदमपि प्रायश्चित्तलाघवेन अत्रुद्धिपूर्वका-
 धनशुद्धिस्नातिक्रमविषयमिति प्रायश्चित्तविकेः । तेन
 यत् स्नातिक्रमवधे यत् प्रायश्चित्तं तस्यैव तत्र प्रादादिकम्-

हनीयमतएवातिवालामित्यत्र तथैवोक्तम् । अतःपरं
 चतुर्हायये इत्यर्थः । बुद्धिपूर्वं एतदेव द्विगुणमित्यर्थः”
 प्रा० त० रघुः ।
 अपालननिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम् प्रा० त० उक्तं यथा
 पराशरः “श्रीतानिकृता चैव उल्लङ्घनश्रुतापि वा ।
 श्रुत्यागारादपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् । अपा-
 लनात् प्रणश्यन्तु गोश्वरानी कथञ्चन । जलोवपचने
 मग्ना नागविद्युत्तापि वा । श्वभ्रे वा पतितान्कस्यात्
 श्वपदैर्भीषि भजिता । प्राजापत्यं चरेत् कच्छं गो-
 स्नामी व्रतकृत्तमम् । साधकां वधनं कार्यं त्रिसन्ध्यमव-
 गाहनम् । षट्कैर्वापि सूरैर्युक्तं लाङ्गूलथयणादिभिः ।
 आर्द्रमेव हि तस्यै परिधाय स गां व्रजेत् । तासां
 मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा ताभिः समं व्रजेत् । ब्राह्मणस्य
 विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते ततश्चोर्णे
 कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनङ्गुलहितं गाञ्च दद्याद्विधाय
 दक्षिणाम्” । अत्र गोस्नामीत्यभिधानात् उत्सृष्टपशु-
 सतरीषु स्वत्वाभावादपालननिमित्तकतद्वधे तदुत्सृष्ट-
 र्दोषोनास्तीति प्रतीयते । तत्स्वत्वाभावेनान्येषां स
 स्नाव्यमानसौपादानिकसत्त्वं निराकरोति कल्पतरु-
 तत्रह्यपुराणम् “अथ हत्ते हपोत्सवे” दाता यको-
 क्तिभिः पदैः । ब्राह्मणानाह, यत् किञ्चित् मयोत्सृष्टन्तु
 निर्जने । तत् कश्चिदन्येन भयेद्विभाज्यं यथाक्रमम् ।
 न वाक् न च तत्कीरं पातव्यं केनाचित् कश्चित्” ।
 वकोक्तिभिः काकृक्तिभिः स्वास्थभावेनोत्सृष्टपशोः पाल-
 ननियमाभावात्स्वादिभक्तये गोव्यवस्थायाज्जयन्त्ययः
 “सहोक्तोत्सृष्टपशवः स्तिकागन्तुकादयः । पालो
 वेपाशु ते सोच्या देवराजपरिगृताः” । सहोक्तोऽनि-
 र्वायः सहायकीर्णः । उत्सृष्टपशवः देवतोऽंशेन
 पित्रादिभिश्चफलोद्देशेन वा चक्राद्यद्वितास्तृक्तपशवः । स्त-
 तिका अर्निर्गतदमाकाः । अगन्तुका यामानगता-
 गताः । आदिशब्दान् उच्यतेऽन्तःशेषे यथा “यदशुभं
 हस्तिनोऽश्वश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदशुभः
 काण्डकण्डाश्च वपभं कतलक्षणः” कुराठः खड्गः । अत्र
 काण्डकण्डाशब्दास्थामत्त्वान्नाम उच्यते । वपभःकतलक्षणः
 प्रागुक्तोत्सृष्टपशुः एते सपाला विपाला वा सौथा
 सोच्याः तथा च भनुः “अनिर्देशाहां गां स्मृतां
 हपान् देवपशून्तथा । सपालान् वा विपालान् वा अ-
 दशुभान् सहरव्रीत्” । एतद्विज्ञानां वेपाशु पावोऽस्ति.

तेऽपि मोक्ष्याः । अर्थात्तत्र पालोदण्डनीयः । दैवराज-
परिभ्रुताः गजादिद्रावणात् सेनादिदर्शनाद्वा पला-
यिताः पशवो यदि ज्ञेत्वे चरन्ति तदा न दोष इत्यर्थः ।

तल्लान्तरसन्त्वे तु मनुः “दिवा यक्तव्यता पाले
रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षेमोऽन्यथा चेत्तु पालोप-
क्तव्यतामियात्” । “दिवा पशूनां पालकस्य स्वानां योग-
क्षेमविषये दोषे जाते पालकस्य गर्हणीयता रात्रौ
पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिनां दोषः । अन्यथा यदि
रात्रावपि पालकस्य गता भवान् तदा दोषे उत्पद्ये
पाल एव गर्हणीयतां प्राप्नोति” इति ब्रह्मकर्मवृत्तः ।
स्मृतिशागरे दृष्टदङ्गिराः “यनागतस्य चानेता व्या-
यतस्य च रक्षकः । रात्रावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वा-
मी न दोषभाक्” । ननु दण्डप्रकरणोक्तमनुवचनं प्राय-
श्चित्ते कथमिति चेत् “दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भव-
न्तीति” श्रुतेः तथा व्यवहाराच्च । एवञ्च “यत्पापवर्त्तते
युग्यं वैगुण्यं प्राजकस्य च । तत्र स्वामी भवेद्दण्डो
हिंसायां द्विगतं दमः” इति मनुवचने “यत्र सारथे-
रकौशलात् यानमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायामसु-
शिक्षितसारथिनयोगात् स्वामी द्विगतं दण्डं दायः
स्यादिति” ब्रह्मकर्मवृत्तव्याख्यानदर्शनात् अयोग्यपालक-
समर्पणे स्वामिनो दोषात्तस्यैव प्रायश्चित्तमुक्तम् । “यावत्
शस्यं विनश्येत्तु ज्ञेत्वी तावत् फलं लभेत् । पालस्ता-
डोऽपि गोस्वामी पूर्वोक्तं दण्डमर्हति” याज्ञवल्क्यवचने
गयादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पाल-
कात् प्राप्नव्यं पालकागस्तौ पालकस्ताड्यः स्वामी पूर्वोक्तं
दण्डादिमर्हतीति दर्शनाच्च । गोबधप्रायश्चित्ते पालकद्र-
व्याहम्भे स्वामिना द्रव्यं दत्त्वा प्रायश्चित्तं कारयि-
तव्यं कर्त्तव्यं वा । तत्र पालके स्वयं कर्त्तव्यम् ।
सशिक्षवपनमित्यत्र नैमित्तिकेन सशिक्षवपनेन “सदा
वडभिस्त्रेण तु” इत्यस्य “गायत्र्या तु शिखां बह्ना नैर्ऋत्यां
ब्रह्मरन्वाः । जुष्टिकान्तु ततोवड्वा ततः कर्म समाच-
रन्” इति ब्रह्मपुराणोक्तस्य च नित्यस्य बाधेन
दोषाय फलचमसेन सोमस्य बाधवत् गोदोहेन चर्मसस्य
बाधवच्च । “सधिसं वपनं कार्यमास्त्रानात् ब्रह्मचारिणा ।
इति कात्यायनकृतकन्दोर्णपरिचिष्टेऽप्येवम् । एतदेकस्मृ-
तिमूलकत्वात् तदुत्तरपरस्कारीये पर्युग्गिरसमिति सू-
त्रेऽपि तथैवार्थः तद्भाष्यकता हरिसमस्यापि परिसर्वतो-
भावेनोपधिरसं सुखित्तथिरसमिति व्याख्यातम् । न च

“एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः । कुशाः काशा
यिराजन्ते वटयः शान्ना इव” इति विष्णुपुराणी-
ये शान्ना इति विशेषणाच्चान्येषां लूनशिखत्वमिति
याव्यं प्रागुक्तवचनात् सर्वेषां सशिक्षवपनप्राप्तेः विध्य-
न्तरकल्पनापत्तेः । तृणसागरयोरोपस्थान्तु हरिणसु-
खहेतुत्वेनाप्युक्तं तयोः सुखहेतुत्वञ्च भक्ष्यत्वेन गाय-
कत्वेनेति शेषः । एवं प्राचीनाधीतित्वादिना “सदोपधी-
तिना भाव्यम्” इत्यस्यापि बाध इति प्रसङ्गादुक्तम् । ब्रा-
ह्मणस्य विशेषेणेति ब्राह्मणस्य गवानुगमनं स्वस्यम् । एते-
नापालनकृतगोबधे प्राजापत्यं करणीयमिति अत्रैतिकर्त्त-
व्यतापि प्रजापत्यतुल्येति परिशुतसर्व्यस्ते ह्यज्ञायुधः ।
दृष्टो गौड दक्षिणा । ब्राह्मणभोजनं विशेषयति यज्ञ-
पार्थः “गर्भाधानादिकृत्येपु ब्राह्मणान् भोजयेद्द्वयम्” ।
प्राजापत्यद्वयागस्तौ धेनुद्वयं तदगस्तौ षट् कार्षीपणाः ।
एवञ्च दृष्टमूल्यं षड् कार्षीपणाः गौमूल्यमेकः कार्षीपणः ।
शूलपाणिप्रभृतिभिस्तु इतिकर्त्तव्यतायां विशेषो नादतः ।
एतच्च श्रुत्स्वामिकेतरवधविषयम् श्रुत्स्वामिकस्याज्ञानात्
साक्षाद्बधे यत्किञ्चिद्दक्षिणकक्ष्णद्वयस्य निबन्धुभिव्य-
वस्थापित्वेनापालनकृतवधे तदधिकस्यायुक्तत्वात् वरं त-
त्तुल्यं कक्ष्णद्वयं युक्तस्तपस्यामः । अतएव एतद्विषय-
एव स्मृतिशागरे सारे दृष्टदङ्गिराः ‘अरक्षिते तु ब्र-
पादौ हते व्याघ्रादिभक्षिते । ब्रताह्ममाचरेत् स्वामी
रक्षिते नास्ति दूषणम्” । ब्रताह्मं कामकृतवृताह्मं
नास्ति दूषणमिति यदि प्रभत्ता गौर्निवारयन्तं पालक-
तिकस्य गर्भकालारादौ श्रियते तदा नेत्यर्थः । अन्यत्र
सत्येव पालके सस्यकपालनाभावेन शब्दादौ पाताहोर्भ-
रये प्रायश्चित्तमाह विष्णुः ‘पल्लवीवटकव्याघ्रश्वापदादि-
निपातने । शब्धोद्धमनसर्पाद्यैर्ऋते पादेनमाचरेत् ।
अपातने तु कक्ष्णं स्यात् श्रुत्यागारादुपपन्नम्” । पादो-
भं प्राजापत्यमेव उत्तरवचने कक्ष्णवचनात् । तथा
“पादद्याप्राप्ते देवोपतृषे स्वामिन्यरक्षिते” । अप्राप्ते
अप्राप्तदस्यावस्थे लिहायणपर्यन्ते इति यावत् । एव-
ञ्च श्रुते वृषे ऽरक्षिते शब्धपातादिना ऋते इति स्वामिना
प्राजापत्यपादः करणीयः । अत्र पादमात्रप्रायश्चित्तत्वात्
बालत्वादिना नानुपपन्नः । ततश्चाप्राप्तदस्यावस्थवत्सापाल-
ननिमित्तकवधजम्बपापस्यकाल इति प्रयोज्यम्”
आतिदेशिकी गौडत्वा ब्रह्मविधा यथा “वापित्तुपवाच ।
विप्रहृत्वाच्च गौडत्वा किं विधायातिदेशिकीम् । क

वा नृशामगस्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः । एतेषां कश्चिं सर्वं वद वेदविदांवर ! । यम उवाच, गामाहारं प्रकुर्वन् पिबन् वी निवारयेत् । याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहृत्वाञ्च लभेत् स । दण्डैर्गानाडयन् मूढो यो विप्रो हृषयाहकः । दिने दिने गवां हृत्यां लभते नात्र संशयः । ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्दृष्टपवाहकम् । भोजयेद्दृष्टपवाहञ्च स गोहृत्यां लभेत्भ्रुवम् । हृषलीपतिं याजयेद्योभुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो भरः । गोहृत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः । पादं ददाति वज्रो यो गाञ्च पादेन ताडयेत् । गृहं विभेदधौताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमालभेत् । यो भुङ्क्ते स्निग्धपादेन शोते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च । सूर्योदये च द्विर्भोजो स गोहृत्यां लभेत् भ्रुवम् । अवीराञ्च योभुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः । अस्त्रसन्ध्याविहीनश्च स गोहृत्यां लभेद्भ्रुवम् । पितृं च पर्वकाले च तिथिकाले च देवताः । न सेवतेऽतिथिं योहि स गोहृत्यां लभेद्भ्रुवम् । स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदवृद्धिं करोति या । कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहृत्यां लभेद्भ्रुवम् । गोमार्गखननं कृत्वा ददाति शयनेव च । तडागे च तदूर्ध्वं वा स गोहृत्यां लभेद्भ्रुवम् । प्रार्थयित्तं गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमः । अर्धलोभादथाज्ञानं स गोहृत्यां लभेद्भ्रुवम् । राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत् । इःखं ददाति यो मूढो गोहृत्यां लभते भ्रुवम् । प्राणिनं लङ्घयेत् यो हि देवाज्ञामिनलं जलम् । नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहृत्यां लभेद्भ्रुवम् । शश्वन्नास्तीति यो वादी मिथ्यावादी प्रतारकः । देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहृत्यां लभेद्भ्रुवम् । देवताप्रतिभां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति ! । न सन्मन्नान्नमेत् यो हि स गोहृत्यां लभेद्भ्रुवम् । न ददात्याश्रयं कोपात् प्रणतय च यो द्विजः । विद्याधिने च विद्याञ्च स गोहृत्यां लभेद्भ्रुवम् । ब्रह्म देवः पुं प्रकतिश्च, ३७३० । “सुष्कमोपकरो विप्रो गोवधस्य व्रतं चरेत्” प्रा० त० उक्तेः सुष्कमोपोऽपि आदेशिकः गोवधः ।

गोहृन् त्रि० गां हन्ति हन-त्रिच् हृन् । १गोहृन्तरि मेवस्य ललभेदेके २२२ पु० । “आ रे गोहृत्वा नृहा बभोधः” ऋ० ७।५६।१७। “गोहृत्वा गवां मेवस्यसल्लिखानां भेदकः” भा० ।

गोहृत् त्रि० गुरु-संवरणे ल्यु कत्वाभावः क्त्वात्सः । सं

वरके “समाने अहन् त्विरवदा गोहृताः” ऋ० १।२४।२ “गुरु संवरणे नन्द्यादित्वात् ल्युः” ऊदपाधायाः गोहृः पा० प्राप्तस्य जत्त्वस्याभावः क्त्वात्सः” भा० ।

गोहृत्सुख पु० भारतवर्षस्य पर्वतभेदे । भागवतोक्तगोकासुख पर्वतस्य विष्णुपु० गोहृत्सुखेति नाम । गोकासुखगर्भे दृश्यम् । [टुके त्रिका० ।

गोहरितकी स्त्री गोः हरितकीय हितकारित्वात् । पितृ-गोहृत् न० हल-विनेखे क्त्वात् तं जाति ला-क गोहृत्सुः । गोमये चारा० ।

गोहालिया स्त्री गवां हाले बिलेखे नामु वा० च । (गोःयालिया) ख्याते लताभेदे “पीतं गोयालियाभूलं तिलदध्याद्यसंयुतम् । निबद्धमूलं कथितं प्रवर्त्तयति शङ्कर !” इति गारुडे १६००० ।

गोहित पु० गवां हितं यस्मात् ५३०। १विल्वे, २घोपालता-याञ्च । ३गोहितकारके त्रि० । ४विष्णो पु०

“गोहितो गोपतिर्गोप्रा” विष्णुसह० । “गोभ्योहितो गोहितः, गोभूमेभारावतारणेच्छया शरीरग्रहणं कुर्वन् गोहितोवा” भाष्यम् । [मूले हेमच० ।

गोहिर न० गुरु-वा० इरच् घृपो० जत्त्वाभावः । पाद-गोहृत् त्रि० गुरु-वा क्त्वात् अच्येव जत्त्वस्य नियमनात् नेत्त्वम् । १गुह्रे २अप्रकाश्ये ३संवरणीये च ।

गौकक्ष्य पुंस्त्री गोकक्षपैर्गोत्वापत्यं गर्गा० यञ् । गोक-क्षदिगोत्वापत्ये । तस्य क्त्वात् कर्णा० अण् यमोपः । गौकक्ष्य तच्छाले गौकक्ष्यस्यापत्यं त्रिका० फिञ् । गौकक्ष्यायनि तदपत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां क्रौड्यादि० ष्टुञ् । गौकक्ष्या गोकक्ष्यगोत्वस्त्रियाम् । बहुल्ये “यञ-जोच” पा० यजो लुक् । गोकक्ष्यास्तद्गोत्वापत्ये पु ।

गौगुलव त्रि० गुग्गुलौ भयः क्त्वात् । गुग्गुलुभवे धूपदौ स्त्रियां शार्ङ्गरिवा० डीन् ।

गौच्य पु० गोच्यः हिमालयपत्न्याः स्वपत्यम् टक्त्वात् प्राप्ते वा० यत् । हिमालयपत्ने सैनाके शम्भोर्गर्भे ।

गौध्निक पु० गुह्रा तुलामानभेदः तदुपहृष्यं शौकमस्य टक् । स्वर्गकारे त्रिका० ।

गौड पु० “वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेगानगं शिवे ! । गौड-देशः समाख्यातः सर्वविद्याविधारदः” स्कन्दपु० उक्तेः १देशे २तद्देशस्ये जने व०व० । “सारस्यताः कान्यकुब्जा गौडभैषिककोत्कलाः । पञ्च गौडा इति ख्याताविन्वप्रसोत्तरवासिनः” स्कन्दपु० इत्युक्तेषु विन्वप्र-

वर्तितान्तरभागवासिपु इन्द्राङ्गभेदेपु च । स्वार्थे क
 तत्रार्थे । “अथ एव्यंस्वाम्” इत्युपक्रमे “उदयगिरि
 भद्रगौड़कपौण्ड्रोत्कलमनाशितेकलाभ्यः” इ० सं० १४४०
 कूर्मविभागे पूर्वस्यदेशोक्तौ । “अस्ति गौड़विषये
 श्रीशार्वती नाम नगरी” इति० । “गौडोराट्टमनु-
 पसं निरूपयति तदापि राडा पुरी” प्रबोधच० “सर्व
 सिंहरूपकर्मिः कर्त्तुं गौडशर्जरे” सुष्ठ० चि० ।
 सुष्ठव्य विकारः अण् । ४ गुडङ्कारे खगुडासमादौ लि०
 “गुडस्य लक्षणमस्य पीत्वा गौडं सुरासवम्” भा०
 य० ४४४० । “नानास्वादरसानाञ्च स्वासुखानां तथैव
 च । भोजनाभि सुपर्णानि गौडानि च सङ्गमः”
 रामा० वा० ५२ श्लो० । “गौडमस्तमनस्तं वा पानकं
 गुरु सूत्रनम्” सुश्रुतः । ५ भद्रिरानदे स्त्री “गौडो
 पेटो तथा माध्वो विज्ञेया विविधा सुरा । यथै-
 वैका तथा सर्वान् न पातव्या द्विजोत्तमैः” मनुः ।
 ‘गौडो माध्वो सुरां पेटो पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।
 तप्रदार्ढ्यं पराकं च चान्द्रायणमनुकमान्” बृह-
 स्पतिः । इकाव्यरीतिभेदे स्त्री “पदसंघटना रीति
 रङ्गसंस्थाविशेषयत् । उपकर्त्तोर रसादीनां सा पुनः
 स्थातृचतुर्विधा । वेदोर् चोद्य गौडो च पाञ्चमी ला-
 टिका तथा” विभ उच्चो जः पकाशकैर्वैर्बन्ध आङ्गस्वरः
 पुनः । समासवङ्गना गौडो” सा० द० तल्लक्षणसक्तं
 यथा “चङ्गु जभ्र मतचङ्गु गदाभिवात-संशु र्गोतोर
 युगमस्य सुयोगनस्य । स्यानावनसुवनभोगितमोण-
 पाणिकसंभविधिति कर्त्तस्य देवि ! भीमः” धर्मार्त्त० ।
 एषा च गौडजनप्रियत्वान् गौडेः प्रयुज्यमानत्वान्
 गौडोसंज्ञां लभते । गौडः । गौडोया अत्रार्थे । “वङ्ग-
 तरुमहासयुक्तामहाप्राणारारा च गौडोया । रीति-
 रनुतासनां संवरतन्त्राऽस्ताः कवावया च” पुरुषोत्तमः ।
 ७ रागिणीभेदे स्त्री संगीतदाना एरशब्दे परं समासे अस्त्र
 “अरिष्टगौड़पूर्वम्” पा० अन्तोडाकता । गौड़पुरम् ।
 गौड़पादः पुंभाण्डु क्योपनिषदि तदर्थकञ्जोकारके वेदान्ति
 पाण्डुतभेदे । ते च, “बहिःप्रक्षो विभुर्विशोद्यन्तः-
 भक्तस्तु तेजसः” इत्यादयः “दुर्हो मतिगम्भीरभजं साय्य
 विघारदम् । इडा पदमनामात्वं नमस्तु स्त्री यथावक्तम्”
 इत्यन्ताः शतं स्त्रीकाः ।
 गौड़वास्तु पुं० “तदेव च बृहत्पत्रं रक्तं चेत् गौड़या-
 स्तुक्तम्” इत्युक्तं च यथावक्तम् । (चिन्तीयाक) राजनि०

गौड़िक लि० गुडे साण् गुडा० ठक् । १९ श्लो । गौड़ः गुड़वि-
 कारः साधनतयाऽस्त्वस्य ठक् । २ गुडविकारसाध्ये भक्ष्य
 भेदे । “इच्छणा गौड़िका भक्ष्या गुरयोऽनिलनाशनाः”
 “मधुसांसोपदंशं वा पिबेद्वायथ गौड़िकम्” इति च सुश्रु०
 गौण लि० गुणमधिक्य प्रवृत्ता गौणी तत आगतः
 अण् । १ साट्टस्यचक्षणकल्पसम्बन्धरूपया गौणया
 लक्षणया प्रवृत्ते शब्दे “गौणसुच्चात्मशब्दात्”
 शा० सू० २ अमुष्ये च । “यद्वाऽऽर्गामक्रियासुख्य
 कालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्-
 नकर्मणि” उद्वा० त० हरिहरपद्धतिः । “एवमागामिया-
 गौय सुख्य कालादवस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः
 वस्य कर्मणिः” छन्दोग० । “तदा गौणमनन्तस्य नामा-
 नन्तेति विश्रुतम्” भा० शा० १५२ अ० । “बह्वि मस
 नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः । गौणानि तत्र
 नामानि कर्मजानि च कानि चित्” ३४२ अ० ।
 स्त्रियां डीप् । “गौण्यसुतेः” शा० सू० । (गौणी-
 लृत्पत्तिः) गुणं साट्टस्यमधिक्य प्रवृत्ता अण् डीप् ।
 ३ साट्टस्यसूक्तकलक्षणभेदे स्त्री । “साट्टस्यानु मता गौण्य-
 स्ताश्च षोडशभेदिताः” सा० द० । “साट्टस्येतरसम्बन्धे-
 ऽपि हते गौणत्वमिच्छन्ति । “कमिधेयाविनाभूनप्रतीति
 र्त्तल्लयोच्यते । लक्ष्यमाणगुणोर्वीगाद् हत्तेरिष्टा तु
 गौणता” काव्य प्र० ।
 गुणोऽप्रधानमेव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् । ४ अप्रधाने कर्मादौ ।
 “गौणे कर्मणि दुर्गादेः प्रधाने भीहृक्षध्वहाम्” व्या०
 का० । गौणस्य भावः षड् गौण्य० न०, त्व गौणत्व न०,
 तल् गौणता स्त्री, अप्रधानत्वे “गवावादेः स्त्रोऽन्ते
 गौण्योऽनीयसः” सुश्रु० । “हत्तेरिष्टा तु गौणता”
 काव्यप्र० गौणत्वञ्च प्रसिद्धवस्तुभेदस्यैव यथाह शा० भा०
 “प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वसम्बन्धप्रसिद्धेः । यस्य हि
 प्रसिद्धो वस्तुभेदः यथा क्षेत्रादिमानाकतिविशेषोऽन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां । संज्ञाशब्दप्रत्ययभाङ्गसुख्योऽप्यः प्रसिद्धः ।
 ततस्तान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौड्यशौच्योर्दिभिः सिंहरुणैः
 सम्पन्नः प्रसिद्धः तस्य पुरुषे सिंहरुशब्दप्रत्ययौ गौणी
 भवतः नामसिद्धवस्तुभेदस्य ।
 गौणचान्द्र ए० । “चान्द्रोऽपि द्विवधः प्रोक्तो गौणसुख्य-
 प्रभेदतः । गौणः कल्पप्रतिपदः पौर्णमास्यन्तरितः”
 शब्दर० उक्ते कल्पपदादिपौर्णमास्यन्ते चान्द्रे मासे काल
 व्यवस्था नि० सि० उक्ता यथा

त्रिकाण्डशतशतः “चान्द्रोऽपि शुक्रपक्षादिः कृष्णा-
 दिर्वति च द्विधा” इत्युक्त्वा देवभेदेन तद्व्यवस्थामाह
 “कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकरोन्ति केषुचन । येऽपीच्छन्ति
 न तेषाञ्च देये विन्ध्यस्य दक्षिणे” इति विन्ध्यस्य दक्षिणे
 कृष्णादिनिषेधाद् उत्तरार्धे देवोरभ्यनुष्ठा गम्यते तत्रापि
 शुक्लादिषु स्थः कृष्णादिर्गौणः शास्त्रेषु चैव शुक्लपतिप-
 द्यो च चान्द्रसंवल्लारम्भोक्तेः तदुक्तं दीपिकायां “चान्द्रो
 ऽवटोमघुशुक्लपतिपदारम्भः” इति न हि ये कृष्णादिं मन्व-
 न्ते तेषां वल्लारम्भोभिद्यते अतः शुक्लादिषु स्थः कृष्णा-
 दिना मन्वसापत्तयश्च चान्द्रस्य सर्वनक्षत्रभोगेन नाक्ष-
 त्रमासः । साधनादीनां व्यवस्थायां हेमाद्रौ ब्रह्मसिद्धान्ते
 “समावास्यापरिच्छिन्नोमासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु । संक्रा-
 न्तिपूर्वमासोभ्यां तथैव न्यवैश्वयोः” । अत्र ब्राह्मणा-
 दीनां यत्र कर्मविशेषे यत्नान्तरेण “वसन्ते ब्राह्मणोऽ-
 विनमाटपीत” इत्यादिशब्दात् उक्तत्वात् दर्शान्त्वमासं नि-
 यम्यते न तु सर्वकर्मसु दर्शान्तरेणैव वृष्ट्यादार्थसौभरेया-
 दिनिधननियमवर्द्धिधनाद्यथा त्वैवार्थिकानां सर्वकर्मसु
 नासविशेषविधेः साधनादीनां श्रुत्यानुलोमादिपरत्या-
 पत्तेरिति गुरुचरणाः । अङ्गीतिर्गर्गः “सौरमासो विवा-
 हादौ यज्ञादौ साधनः स्रुतः । आवृत्तेः पितृकार्ये
 च चान्द्रोमासः प्रशस्यते” । ऋणशुद्धः “विवाहप्रत्ययत्से
 सौरं मासमाचक्षते । पार्थिवे त्वष्टकायाश्च चान्द्रमदन्त्या-
 वृत्तेः कृत्स्नान्तरे षष्ठीदृष्टिवाहादौ षष्णादौ सौर
 साधने” । अङ्गीतिर्गर्गः “श्रायुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रि-
 या तथा । साधनेनैव कर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना”
 विष्णुधर्म “नक्षत्रसवाण्ययनानि चन्द्रोर्मासेन कृत्याङ्गगणा-
 त्मकेनेति” ब्राह्मणे “पतिपक्षयो च कृष्णादिं व्रते शुक्लादि
 मेव च । विवाहादौ च सौरादिं मासं काले विनिर्दिशेत्”

गौणिक त्रि० गुणे रूपादौ साधु कथा० ठक् । गुणसाधने ।
 गुणं वेत्ति तत्प्रतिपादकं पन्थमधीते वा उक्था० ठक् ।
 वसन्ता० ठक् वा । गुणवेत्तरि शतदपन्थपाठके च
 त्रि० गुणैः सत्त्वादिभिः निर्दत्तः ठक् । सत्त्वादिनिर्दत्ते
 षुपदार्थे स्त्रियां ङीप् । तत्र गुणभेदेन गतिभेदो
 मनुना दर्जितो यथा
 “येन वांस्तु गुणेनेषां संसारान् प्रतिपद्यते । तान्
 समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् । देवत्वं सात्व-
 का यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः । तिर्यक्त्वं तामसा
 नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः । त्रिविधा त्रिविधेषा तु

विज्ञेया गौणिकी गतिः । अधमा मध्यमाऽऽमृता च
 कर्कविदाविशेषतः । स्यावरा कर्मकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः
 सकच्छपाः । पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ।
 हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा च्छेच्छाश्च गर्हिताः । सिंहा
 व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः । चारणाश्च सु-
 पर्णाश्च पुरुपाश्चैव दक्षिणाः । रक्षांसि च पिशाचाश्च
 तामसीपूतमा गतिः । शुक्रा मल्लानटाश्चैव पुरुपाः शस्त्र-
 वृत्तयः । शूद्रपानप्रसक्ताश्च जवन्त्या राजसी गतिः ।
 राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव परोक्षिताः । वाटशुद्ध-
 प्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः । गन्धर्वा गृध्राश्च
 यक्षा विबुधाः लुचराश्च ये । तथैवापसुराः सर्वा राज-
 सीपूतमा गतिः । तपसा यतथो विधा ये च वैशानिका-
 गणाः । तदुक्तं तत्र दैत्याश्च प्रथमा सात्विकी गतिः
 ज्योतीषि यत्नराः । अपत-
 रणी सायाश्च द्वितीया सात्विकी गतिः । ब्रह्मा विष्व-
 क्त्वाश्चैव अज्ञानव्यक्तमेव च । उत्तमा सात्विकीपिता
 गतिमाकुर्मनीपिण्यः । एष सर्वैः समुद्दिष्टस्वप्रकारस्य
 कर्मणः । त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सात्त्विकः” ।
 गुणएव अहृत्या० स्वार्थे ठक् । गुणशब्दार्थे ष०

गीतम षु० गीतमस्यर्धेर्गीतापत्यम् अक्षयम् । षु० गीतमधिगोला-
 पत्ये २भरद्वाजसूतो षु० स च वैवस्वते मन्वन्तरे सर्वाधि
 मध्यवर्ती यथाह हरिवं० ७२० “अत्रिविसिद्धोभग-
 धान् कश्यपश्च महावृन्दिः । गीतमस्य भरद्वाजो विशा-
 मित्रस्तथैव च । तथैव पुलो भगवान्दृचीकस्य महात्मनः ।
 सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः सात्मता दिवि” शता-
 नन्दपिता अहल्यापतिश्च गीतमक्तोभिश्च एव । तत्-
 कथा च” रा० वा० ४८।४९२ “गीतमस्यायमं श्रेष्ठं
 पूर्वमासीत्सहात्मनः इत्यादौ दृश्या
 अहल्याएवै शतानन्दे “गीतमस्य शतानन्दः” वीरच० ।
 गीतमगोलस्य भरद्वाजोऽपत्ये ४कथाचार्ये ५तस्य भगिन्यां
 द्रोणपत्न्यां कथां स्त्री ङीप् । “कपः स्रुतः स वैः सात्त्वा
 गीतमी च ङीप् मता । एते श्रावदताः गीको एते ते
 गीतमाः स्रुताः” हरिवं० ३२२० । कपशब्दे २।९०५
 विद्वतः । “तत आसाद्य तरसा दारुणं गीतमीसुतम्”
 (अश्वत्थामानम्) भाग० १०७७०० । इत्यादिपीठते
 शाक्यसुगौ अमरः । एकतादीनां सुनीनां ऽपितरि ।
 “व्याधन् पूर्वयुगे राजन् ! समयोभ्रातरस्तथः । एकतस्य
 द्वितस्यैव द्वितसादिद्वसन्निभाः” इत्युपक्रमे “तेषाञ्च

तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च । अभवद् गौतमो नित्यं
पिता धर्म्मरतः सदा" भा० श० २७५० । षडुर्गायां
स्त्री मेदि० "गौतमीं कंसभयदां यशोदानन्दयज्ञिनीम्"
हरिवं० १७५० । एवाचसाभेदे स्त्री गज्जर० । तस्योदमित्यण् ङीप् । १० गोदावरीनद्यां स्त्री गौराङ्गीप् । "गौत-
मस्यावनाशिनी" इति गोदावरीस्नानमन्त्रलिङ्गाद्वचनाशाय
तस्यास्त्वमेवित्यादा तथात्वम् "तास्त्राख्या वेत्तवती
पत्नीमा गौतमी तु सा । गोदावरी च वेषा च" भा०
श्या० १६५५० । ११ गौरोचनायाञ्च स्त्री राजनि० । १२ प्रा-
व्यमुनिप्रणीतविद्यायाम् १३ गौतमप्रणीतायां षोडशप-
दाष्टविद्यायाञ्च स्त्री । "अधीत्य गौतमीं विद्यां ऋगाल-
त्वमवाप्नुयात् । पराणान्तरे तद्विद्याध्ययननिषेधः ।

गौतमप्रश्नज्ञा स्त्री गौतमाय तदवनाशाय सम्प्रतीति
अच् । गौतमगङ्गायां गोदावरीनद्याम् राजनि० ।
ब्रह्मणो गौतमं प्रति तत्प्रत्यक्षवाक्यम् । "इत्यन्तु गौतमी
पुत्र ! यत्र कापि ममाज्ञया । सर्वेषां सर्वदा नृणां
स्नानान्मुक्तिं प्रदास्यति । कश्चित्काले पुण्यप्रतप्तं किञ्चि-
त्तीर्थं सुसङ्गमे । सर्वेषां सर्वदा तीर्थं गौतमी नाम सं-
शयः । इयं माहेश्वरी गङ्गा गौतमी वैष्णवीति च ।
ब्राह्मी गोदावरी नन्दा सुनन्दा कामदायिनी । ब्रह्म-
तेजःसमाणीता सर्वपापप्रणाशिनी" "एवमेवाऽपि ते
प्रोक्ता गङ्गाख्याता महात्मते । माहेश्वरी वैष्णवी च
शैव ब्राह्मी च पावनी । भागीरथी देवनदी हिमवच्छि-
खराश्रया । महेश्वरजटाभारेरेव ह्रैविध्यमागतम् ।
विन्ध्यस्य दक्षिणे गङ्गा गौतमी सा निगद्यते । उत्तरे
मापि विन्ध्यस्य भागीरथ्यभिधीयते"

गौत्तप पु० गच्छतीति गं गात्ररुचायति उद्+तम-अच्
आर्थे अण् । स्यावरविपभेदे जेमच० । [सम्बन्धिनि ।
गौदन्त्येय लि० गोदन्त्येदम् शुभ्रा० ढक् । गोदन्चन्दन
गौदानिज्ञ लि० गोदानं कर्म्मार्थं ब्रह्मचर्यं सहा-
नास्त्रदिभ्यः षष्ठ्यर्थे उपसंख्यानम्" वार्ति० ढक्
१ गोदानाख्यब्रह्मचर्यं सम्बन्धिनि । गोदाने ङक् ढक् ।
२ गोदानोक्ते कर्म्मणि । "उपरि सर्भिर्भं कृत्वा गामन्नञ्च
द्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्मः कुर्यात्" आशु०
४० १२६ । "ततो गोदानोक्तं कर्म्मोऽपि कुर्यात्"
नारा० हरिः । [गौधेरोऽप्यत्र गोधाशब्दे दृश्यम् ।
गौधार पु० गोधायाः अपत्यम् आरक् । गोधापुत्रे । गौधेयः
गौधूम लि० गोधूमस्य विकारः बिल्ला० अण् । गोधूम-

विकारे रोटिकादौ स्त्रियां ङीप् । "गोधूमं चणालं
भवति" श त० वा० ५।२।१।६ । "उत्कीर्णं समान्यो
गोधूमचणालः" कात्या० शौ० १४।१।२२ । "गोधूमपिष्टमय-
चणालो भवतीत्यर्थः । [भवनयोग्ये जेले ।

गौधुमीन न० गोधूमस्य भयनं जेलम् गोधूम-खञ् । गोधूम
गौधेरकाश्याणि पुंस्त्री गोधेरस्यापत्यं वाकिना० फिञ्
कुक्च । गौधेरापत्ये । पद्ये अत इञ् न कुक् । गौधेरि
नदपत्ये पुंस्त्री ।

गौनर्ह लि० गौनर्हदेशे भवः प्राचोभिन्नमते एकादित्ये ऽपि
दृष्टत्वाभावात् न क्, किन्तु अण् । १ गौनर्हदेशभवे २ पात-
ञ्जलसुनौ पु०

गौपत्य न० गोपतेर्भावः पत्यन्तत्वात् यक् । गोपतिभावे
गोस्वामित्वे । "विश्वरूप्यजां सा विग गौपत्ये न" यजु०
१।२२ । "रायस्योषं गौपत्यन्" । ४।१।५८

गौपवन पु० गोपवनशब्दे व्युत्पत्तिः । ऋषिभेदे स च मनु-
काण्डस्य वंशस्थोसुनिभेदः "अथ वंशः पौतमाप्रतात्
गौपवनात् गौपवनः" दृ० उ० ४।६।१ ।

गौपिका पु० स्त्री गोपिकाया अपत्यम् ढकोवाधकः शिवा०
अण् । गोपिकाऽपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

गौपिलेय लि० गोपिल+चतुररथ्यां सख्या० ढक् गोपिल
निर्हत्तादौ । [सदृशे ।

गौपुच्छ लि० गोपुच्छमिव शर्करा० इवार्थे अण् । गोपुच्छ-
गौपुच्छिका लि० गोपुच्छे न क्रीतम् ङक् । १ गोपुच्छक्रीते ।
गोपुच्छेन तरति ङक् । २ गोपुच्छेन तारके च ।

गौप्तेय पु० स्त्री गुप्ता वैश्यजातिस्त्री तस्या अपत्यम्
शुभ्रा० ढक् तन्नामिकाणोऽपवादः । गुप्ताया अपत्ये ।

गौभृत लि० गोभृता निर्हत्तं सङ्खला० अण् । गोभृता निर्हत्ते
गौमत लि० गामत्यां भवः पलदा० अण् । गोभतीनदीभवे
मत्स्यादौ ।

गौमतायन पु० स्त्री गोमत्यां भवादि वा० फञ् । गोमती
भवादे । ततः अरोहणाच्चतुररथ्यां वृञ् । गोम-
तायनक० तन्निर्हत्तादौ लि० । [निर्हत्तादौ ।

गौमयिक लि० गोमयेन निर्हत्तादि कुसुदा० ङक् । गोमय
गौमायन पु० स्त्री गोमिनोगोलापत्यम् अश्रा० फञ् टिसोपः ।
गोस्वामिगोलापत्ये ।

गौर पु० गुड्-गतौ न नि० इङिः सुर-अञ् प्रजादयण् वा ।
१ चन्द्रे २ अतसर्वमे मेदि० ३ अषट्को राजनि० ४ पीत-
वर्णे ५ अतसर्वे ६ अषट्कोपये च पु० ७ तद्विषष्टे लि०

स्त्रियां गौरां ङीप् । दन्वोचैतन्व्यदेवे महाप्रभौ कमल-
संहिता । उपप्लुकेशरे न० जेदि० १० स्त्रियो ११ कृद्भु मे च
न० राजनि० । तत्र श्वेतवर्णयुक्ते “कैलासगौर” वृष-
भारुक्तोः” रघुः पीतवर्णाद्ये “गोरोचना पैनितान्त
गौरे” कृमा० अरुणवर्णाद्ये “कीर्षीः पिपातकोधैः क्षत
दिवससुखैः कुङ्कुमस्रोदगौरः” रत्नाय० “तरुणादिव्यगौरैश्च
शरगौरैश्च वानरैः” रामा० क्रि० २० १२० । “नितान्तगौ-
र्यो हृतकुङ्कुममेलसु” किरा० १२ परिभाषणभेदे यथोक्तं
याज्ञ० जालसूर्यमरीचिस्यं त्वसरेणुरजः सृत्म् । ते
ऽष्टौ लिखा च तास्त्रिणो राजसर्पेण उच्यते । गौरस्तु
ते त्रयः षट् च यथोमध्यस्तु ते त्रयः” इति ।
१२ नृगभेदे पु० स्त्री “गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो
गवयो हरः । द्विगणाः पशवश्च मे अविष्टस्य
सत्तम ! । खरोऽश्वोऽसतरो गौरः भरभश्चमरी तथा ।
एते चैकगणाः क्षतः !” भाग० ३।१।२२। अ० ।
“महोरगाश्च भयतो विद्वान्नि सगौरकृष्णाः शरभा-
यमयः” भाग० ८।२।१६ अ० । १४ विशुद्धे त्रि० जेदि० ।

“कडारा० कर्मधारयेऽस्य वा पूर्वनिपातः गौरपटः पटगौरः ।
गौरश्च न० गोरश्च भावः कर्म या पत्र्ज् । वैश्यकर्मभेदे
पाशुपाल्ये । “क्षपिगौरश्चवाणिव्यं वैश्यकर्म स्वभाव-
जम्” गीता ।

गौरश्रीव पु० गौरी श्रीवात् । १देशभेदे २तद्देशवासिनि
च तस्यापत्यम् तस्येदं वा रथतका० च गौरश्रीवय ।
इतदपत्ये पुंस्त्री ४तत्सम्बन्धिनि त्रि० गौरश्रीवदेशश्च
दृ० स० १४ अ० जूनेविभागे मध्यभागे उक्तः । “गौरश्रीयो-
हेहिकगुडाश्चत्य पाञ्चालाः” ।

गौरचन्द्र पु० चैतन्व्यदेवे महाप्रभौ “कृष्णचैतन्यो गौराङ्गो
गौरचन्द्रः शचीसुतः । प्रभुगौरी गौरहरि नामानि
भक्तिदामिने” अमलसंहिता एतस्य दृढतरप्रमाणत्वं
संप्रदायविदो न मन्यन्ते ।

गौरजौरक पु० कर्म० । श्वेतजौरके । राजनि० ।

गौरतित्तिरि पुंस्त्री श्वेततित्तिरिभेदे । “तित्तिरिः सर्व-
दोषघ्नो प्याही वर्षाप्रसादनः । हिकान्नासानिबहरो
विशेषात् गौरतित्तिरिः” सुश्रुते-तन्मांसशुष्कोक्तः [राजनि०]

गौरत्वच पु० गोरी त्वक् वक्ष । इङ्दीदृणे (जियपुंति)

गौरपृष्ठ पु० यमसभासदस्यभेदे । “इन्द्रवृज्जो भीमजाह
गौरपृष्ठो नमोगयः” भा० स० अ० मयसभासदवर्णने

गौरमुख पु० गौरं विद्युत्ं मुखमस्य । शमीकर्णे; शिष्ये

१सुनिभेदे तेन हि गिष्येण सप्ततदृष्टिशापहत्तानं
शमीकर्षिः परिक्षिते न्यवेदयत् तत्कथा भा० आ० ४२ अ० ।
“एवमादिश्य शिष्यं स प्रेषयामास उव्रतः । परिक्षिते
वृपतये दयापन्नो महातपाः । संदिश्य कुत्रचप्रयं
कार्यदत्तान्तमेव च । शिष्यं गौरमुखं नाम श्रीसधनं
समाहितम् । सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कश्यपं नमः
विवेकं भवनं राज्ञः पूर्वं द्वाःस्थैर्निवेदितः । पूजितस्तु
नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्तदा । आचख्यो च परिश्रान्तो
राष्ट्रे सर्वभगोपतः । शमीकयचनं धोरं यथोक्तं
मान्त्रसन्निधौ । गौरमुख उवाच । शमीकोनाम राजेन्द्र!
विषये वसंते तव । कृपिः परमधर्मात्मा दान्तः शान्तो
महातपाः” तस्य त्वया नरञ्चात्र । सर्पः प्राणैर्वियोजितः ।
अःसक्तो धतुक्कोद्यास्त्वन्वे भौभान्वितस्य च । ज्ञानवर्गं
स्वव तत्कर्म प्लक्षस्य न चक्षमे । तेन शम्भोऽसि राजेन्द्र !
पितरज्ञातमद्य वै । तवकः संप्ररात्रेण वृत्त्यस्तय
भविष्यति । तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथात्रधीत् ।
तदन्यथा न शक्यञ्च कर्तुं केनचिदप्युत । न हि शक्नोमि
तं यन्तुं प्लवं कोपसमन्वितम् । ततोऽहं पेधितस्तेन तव
राजन् ! हितार्थिना । गौरं शुक्लं सुखमस्य । श्वेत-
कृष्णटोत्र त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीप् ।

गौरमृग पु० स्त्री नित्यकर्म० । गौरवर्णं मृगभेदे स्त्रियां
ङीप् । “क्रोडा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः” यजु० २४।२।

गौरव न० गुरोर्भावः कर्म वा पृष्ठा० वा अण् । १गुरुत्वे
२तत्कर्मणि च । “तथापि यन्मर्त्यापि ते गुरुरित्यस्ति
गौरवम्” भाषः । “तामगौरवभेदेन” भावश्चलं गौर-
वमायतेपु” कृमा० । “महत्त्वं तु भित्तुं साता गौरवे
श्चातिरिच्यते” मनुः । गौरवं साधनतयाकप्रव
अच् । २गौरवहेतुके अभ्युत्थाने हेम० । गुरोर्बटम्
अण् । ४गुरुसम्बन्धिनि त्रि० । “मध्यगया भगोर्गेन गुरो-
र्गौरववत्सराः” वसिष्ठसिद्धान्तः ।

गौरवाहन पु० श्वेतवाहने नृपभेदे । कनिभोजो महा-
तेजाः पार्थिवो गौरवाहनः” भा० स० २३ अ० ।

गौरवित त्रि० गौरवं जातमस्य तार० इतच् । प्रक्ये ।
“गौरवितक्रियाहेतुर्भक्तिः” शब्दार्थः सधुरानायाः ।

गौरशाक पु० गौरः शाकोऽस्य । मधुकभेदे अटा० ।

गौरशिरस् त्रि० गौरं शिरोऽस्य अतिदृढत्वात् । १शुक्ल-
वर्णकेशयुक्ते २सुनिभेदे पु० । “शङ्खश्च किञ्चित्तस्यैव तथा
गौरशिरा स्निः” भाः स० ७ अ० इन्द्रमथ्योक्तौ । स च

राजनीतिशास्त्रप्रणेता यथाह" भा० प्रा० ५८० ।
 "विशालाक्षश्च भगवान् काव्यश्चैव महातपाः । सच-
 साधो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः । भारद्वाजश्च
 भगवांस्तथा गौरश्चिरा रुनिः । राजशास्त्रप्रणेतास्तौ
 ब्रह्मण्या ब्रह्मशास्त्रिनः"

गौरसर्पप पु०कर्म० । श्वेतसर्पमे (सितसरिषा) रत्नमाला
 तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा "गौरस्तु सर्पपः प्राज्ञैः
 सिद्धाश्च इति कथ्यन्ते । सर्पपस्तु रसे पाके कटुःक्षिप्रः
 चतिस्रः । तीक्ष्णेषुः कफघातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ।
 रक्तोद्धरोजयेत् कण्डूं कृच्छ्रोच्छर्माभ्यङ्गान् । यथारक्त-
 स्तथा गौरः किन्तु गौर्वरोधनः" । स च क्षौमशोधकः
 यथाह मनुः"श्रीफलैर्गुपद्मानां क्षौमाणां गौरसर्पपैः"
 इत्यगुडौ । "सगौरसर्पपैः क्षौमम्" गौरसर्पप-
 कल्केन साज्येन साधितस्य च" याज्ञ० । राजसर्पपव-
 र्धनिते परिमाणे च । "त्वसरेण्योऽहौ विष्टेया विष्टौ का
 परिमाणतः ता राजसर्पपास्तिस्रस्तौ तयो गौर-
 सर्पपः" मनुः ।

गौरसुतस्मि पु० गौरः श्वेतः सुहृद्यगोऽस्य । चित्तकूट-
 प्राचिदे पत्रशाकभेदे "गौरसुवर्णं शिशिरं कफपित्त-
 च्छ्वरप्रणुत् । दाहाश्चिभ्रान्निरक्तश्चमहत् पथ्यमेव
 च" राजनि० तद्गुणा उक्ताः ।

गौर। स्त्री गौर+गौरादिगणं वर्षावाचिनयव गौरशब्दस्य
 पक्ष्यान् विशुद्धार्थपरत्वे टाप् । विशुद्धाशाम् स्त्रियान्
 द्विरूपकोषः । तर्थापरतायामेव टाबन्ता यथावती
 तु ङोपिन्तो वाकारे स्त्रियम् ।

गौराङ्ग पु० गौरं श्वेतं पीतं वाऽङ्गमस्य । विष्णो "हं तारक-
 स्तथा पीत इदानीं कण्ठतां गतः" भाग० १०स्क० तस्य
 युगावतारे श्वेताङ्गत्वात् पीताङ्गत्वाच्च तथात्वम् । गौर
 विशुद्धमङ्गमस्य । विशुद्धकामियुक्ते नन्दनन्दने श्री
 कण्ठे च "गौराङ्गं गौरदेभाङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृता-
 ज्जलिः । मन्दगोपसुतं चैव नमस्कारं मदाद्यजम्" इत्यु-
 यामस्यम् । "गौराङ्गो भाद्रगम्भीरः खनामास्तलाक्षसः"
 कण्ठजामलम् । श्वेतदीप्यमगचीपुले इति वैष्णवाः ।
 तं हि तत् परतथैव यामलवाक्यद्वयं व्याचक्षुः ४ गौर-
 वर्षादेहेके त्रि० स्त्रियार्थं ङोष् । गौराङ्गताहेतरौपधत्तं
 मरु० पु० १८४ अ० यथा "कुशाण्डनालक्षारस्तु
 सगोभूतश्च तत्त्वचः । जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा
 मन्दागवेन हि । साहिष्येषु प्ररीष्येण मेष्टिता हप-

मध्वज ! । अस्या उद्दत्तनं कुर्यादङ्गगौरत्वसाधनम् ।
 गौराजाजी स्त्री कर्म० । श्वेतजीरके राजनि० ।

गौरादि पु० "पिद्गौरादिभ्यश्च" पा० उक्ते ङीष्निमित्ते
 शब्दगणभेदे स च गणः पा० ग० सू० उक्तोयथा
 "गौर मत्स्य मनुष्य श्रेष्ठ पिङ्गल इत्य गमय सकय
 ऋप्र पुट ळण इष ङीष् ङरिष् ककण पट
 उणक आमलक कुवल विम्ब यदर कर्कर तर्कार शर्कार
 पुष्कर शिखण्ड सलद शम्बण्ड वनन्द सुषम सुषव
 अलिन्द गडुल पापडुय आठक आगन्द आश्वत्य
 सुपाट आपञ्चिक शम्कुल सुर्म मूर्प सूच यूप यूथ
 रूप मेथ यल्लक धातक सङ्गक मालक मालत सालक
 वेतस वृध अतस उभय भङ्ग मङ्ग मठ छेद पेश मेद
 श्वन् तच्चन् अनडुह अनड्वाह एपथ (करणे) देह
 देहल काकादन मवादन तेजन रजन लवण औद्दगा-
 हमानि गौतम पारक अयस्यूष भौरिकि भौलिकि
 भौलिकि यान मेध आलन्वि आलजि आलब्धि आलक्षि
 केवाल व्यापक आरट नट टोट नोट मूलाट घातन
 घोतन पातन पानठ आतरण अधिकरण अधिकार आप-
 हावण प्रत्यवरोहिन् सेचन सुमङ्गल (संज्ञायाम्)
 अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड मण्ड
 उर्दं गुर्दं शम रुद आर्दं रुद पाण्ड भाण्ड लोहाण्ड
 कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्पाष इहत् महत्
 शेष सौधर्म रोहिणी (नखले) देवती (नखले)
 निष्कल पुष्कल कटी (शोषिचने) । पिप्प-
 लाटयश्च । पिप्पली हरितकी कोमातकी शमी वरी
 शरी प्रथिवी कोट्टी मातामही पितामही आकतिगणः" ।
 गौरशब्दस्य तोपधभिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिक-
 स्वरेणोत्सर्गतः कण्ठोतिवदन्तोदात्ततया अन्यतो ङीष्-
 त्वस्याप्रवृत्तेर्गणे पाठः ।
 "उपाद् इज्जजिनमगौराद्यः" पा० उपात् परस्य इज्ज-
 न्नादेरन्तोदात्ततायां पर्युदक्षे शब्दगणे स च गणः पा०
 ग० उक्तो यथा "गौर तैष तैल छेट लोट दिहवा
 कण्ठ कण्ठा म्ब कल्पपाद् ।" उपगौरः

गौराङ्क न० नित्यकर्म० । स्वावरविषभेदे ज्ञेयम् ।
 गौराङ्कान्दिन् ४० गुरोरिदं गौरवं सुहृत्पत्नीरूपं कचलं
 गदास्त्वन्दति आ + स्तान्-चिनि भेदे प्रणे० वर्षाविष-
 र्भयः । अहस्याजारे शक्रे रन्दागण्डेऽप्युपक्रमे "गौर-
 वास्त्वान्दिहस्यावै आरेति" इत० प्रा० १।१।४।१५।

गौरास्य पु० गौरीऽर्षोऽस्य । १४पभेदे । “अलर्कः कक्षसिन-
श्च गवो गौराश्च एव च” भा० घ० ८ अ० । यमसम्भोजौ
२श्चेतवाङ्मने चोताश्चे अर्जुने च ।

गौरास्य पुंस्त्री गौरमास्यं यस्य । गौरस्ये कण्ठदेशे
वानरभेदे राजनि० । स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् न
ङीष् क्तिन् टाप् ।

गौरास्यैक पुंस्त्री गौरः शुभः अहिः कर्म० संज्ञायां कन् ।
सुप्तोक्ते निर्विषे सर्पभेदे “गौरास्यैकस्यैय” इति
सुप्त० अहिशब्दे दृश्यम् ।

गौरि पु० गौरस्यापत्यम् इज् । आङ्गिरसे ऋषिभेदे “गौ-
रेराङ्गिरसस्य साम” श्रुतिः ।

गौरिक लि० गौरवर्णोऽस्यस्य ठन् । १श्चेतवर्णयुक्ते २श्चेत-
सर्पे पु० “ववाङ्गौरिकोन्मिन्मैः पाद्वेषः प्रशस्यते”
सुश्रुतः ।

गौरिमत् लि० गौरीं मन्यते मन+क्तिप् इत्० ऊत्रापोरिति
संज्ञायां ह्रस्वः । १गौरीनामयुक्ते गौरीतीर्थे तत्रस्य
२नदीभेदे स्त्री शाङ्कर०ङीन् । (भोगवत् गौरीमत्)
संज्ञायाम्” तद्वणस्यलोक्तेः संज्ञायामेव ङीन् अन्यत्र ङीप् ।

गौरिल्ल पु० गौरवर्णोऽस्यस्य वा०इत्थच् । १सिद्धार्थे चेत-
सर्पे २शौङ्घूर्णे च मेदि० ।

गौरिवीति पु० गौर्यां वेदवाचि वीतिः विशेषगतिरस्य
“ऊत्रापोरिति” संज्ञायां ह्रस्वः । शक्तिमिपुत्रे ऋषिभेदे ।
“गौरवीतिः शाक्तप्रः क्षत्रमिवाङ्” गत० ब्रा० १२।८।३।७।
“सोमसामा गौरवीतेरवर्द्धनः” ऋ० ५।१०।११। गौरिवीते
रेतस्वामकस्य मन्त्रइत्तुः” भा० । गौरिवीतिना दृष्टं साम
अण् । गौरिवीत तद्दृष्टं सामभेदे “तृतीयसवनासि-
द्विष्योः शिपिविष्टवतोषु गौरिवीतेन” कात्या० श्रौ०
२५।११।६। “गौरिवीतं नाम सामभेदस्तेन स्तुवीरन्” कर्कः ।

गौरिभक्त्य शु० गौर्यां इव सक्त्वि अथ च् सना० ह्रस्वः
सुषामा० ऋत्स् । गौरीद्वयसकृत्थियुक्ते ।

गौरी स्त्री गौर+गौरा० ङीप् । १गौरवर्णायां स्त्रियाम्
“कपोलभिस्तीरिव चोप्रगौरीः” माघः । २हिमा-
लयसुतायां काकीनाम्नां जेनकाकन्यायां तस्याः प्राक्
कण्ठवर्णत्वेन जातित्वेऽपि पश्चात् पीताङ्गत्वात् तथात्वं
काविकापुराणशब्दे १०।१५।पु० ४५ अ० तन्मूर्च्छं दृश्यम् । पुरा-
णान्तरे “सोमाग्निदग्धदेहा वा पुनर्जाता हिमाक्षने ।
यद्देहं कुम्भधरवा ततो गौरीति वा ऋताः” इत्युक्तम्
तत्र कालान्तरात्पिबन् । “अद्यवर्षां भवेद्गौरी नववर्षां त

रोहिणी” इत्युक्तायां श्यदवर्षायां स्त्रियाम् ।
४हरिद्रायां ५दारुहरिद्रायाम् ६गौरीचनायां ७वरुण-
पत्न्याश्च । ८प्रियङ्गुश्लेष्टपृथिव्यां ९नदीभेदे च मेदि०
“वेभे प्रसेनजिह्वार्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिषस्ता त्वा सा भर्ता नदी धै वाङ्मदाऽभवत्
हरिवं० १२ अ० ११उक्तायां सूर्यवंशशास्त्रेनजिह्वा
र्यायाम् तस्याएव वाङ्मदानदीरूपत्वोक्तेः नदीविशेषः
वाङ्मदानदीपर इति बोध्यम् । १२वृद्धशक्तिभेदे हेम० ।
१३मञ्जुषायां १४श्चेतदूर्वायां १५मङ्गिकायां १६तुलस्यां
१७सुवर्णकदल्याम् १८आकाशमार्गस्याश्च राजनि० । सर्वा-
साक्षादां शुभ्र पीनरक्तविशुद्धपत्रपुष्पादियुक्तत्वात्तथात्वम्
१९रागिणीभेदे संगीतदात्री० । २०वाचि निघण्टुः ।
“गौरीर्मिमाय सन्निकानि तक्षत्येकपदी द्विपदी वा चत-
स्रपदी । अष्टापदी नवपदी चभूवपी सहस्राक्षरा परमे
व्योमन्” ऋ० १।१६।४।४०। “गौरी गेरण्णीना गङ्गब्रह्मा-
त्मिका च वाक् मिमाय । मिमतिः प्रतिष्ठार्थे धातुः ।
प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेन
निष्पादयन्ती । एकपदी अव्याजतत्वेनैकप्रतिष्ठानैक-
रूपावात्मना । द्विपदी सुप्रतिष्ठं भेदेन पदद्वयवती । चत-
स्रपदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टापदी आम-
न्वितसहितसुब्रह्मभक्तिभिरष्टभेदेनाष्टापदी । नवपदी
नवसु पदेषु भवन्ती बभूवुषी पश्चाङ्गविभाभिर्व्यक्तिरुपे-
युषी परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारं
सहस्राक्षरानेकाकारेण व्याप्नाऽनेकध्वनिप्रकारा भवतीत्य-
र्थः” भा० निरु० १।१।४। व्याख्यानं दृश्यम् । गौरीरिति
सुनोपाभावः च्छान्दसः “सोमो गौरी अधिष्ठितः” ऋ० ६।१।
१।२।१। गौरी गौर्याम् मध्यमायां वाचि” भा० “दुपां
सुलुक्” पा० सप्रस्था लुक् । “दृटूतो च सप्रन्यर्थ”
पा० तस्य प्रसङ्गसंज्ञत्वात् न यथादेशः, भा० २।१टी।प्र-
मत्यां स्त्रियां निरु० । “गौरी रोचते च्वनतिकर्म्मणः ।
अथ पीतोवा गौरिवर्णः एतस्मादेव प्रशफो भवति तस्या
एषा भवति” “गौरीर्मिमाय सन्निकानि” श्रुति
मधिकृत्य उत्कृष्टशक्तिः । पार्वतीरूपा गौरी च
माघशुक्लचतुर्थ्यां पूज्या यथाह ति० भविष्योत्त० पु०
माघशुक्लमधिकृत्य “चतुर्थी परदा नाम तस्यां गौरी सुप-
जिता । सौभाग्यमदत्तं कुर्यात्”

गौरीकान्त पु० इत्० महादेवे गौरीभाषादवोऽप्यल ।
गौरीगुरु पु० इत्०। पार्वतीपितरि हिमाक्षने “गौरीपुरोर्ग-

हरनाविनेय" रघुः "सखिबन्दिदमस्य गौरीपुरोः"
किरा० गौरीपितादयोऽप्यत्र ।

गौरीज न० गौरीराजसो जायते जन-ड । १।ध्वके राजनि०
सख्यकवन्दे ११५ पु० इत्यम् । २।कार्तिकेये पु० ।

गौरीतक्रम् न० गौर्यां निर्मितं तक्रम् । "सवयं परिचं
विचं जीरं नारङ्गजं त्यचम् । एकाचूष्णांनितं
तक्रं धूपयेत् इतहिकुना । गौर्येदं विहितं तक्रं सर्व-
दोषनिवर्हणम्" शब्दार्थचि० उक्ते तक्रभेदे

गौरीपट्ट पु० गौर्याः पट्टमिव स्थानम् । शिवलिङ्गस्ये
गौर्याः पूजास्थाने शिवलिङ्गवन्दे विवर्तित०

गौरीपुत्र पु० इत० कार्तिके गौरीतनयादयोऽप्यत्र [राजनि०
गौरीपुष्य पु० गौरी हरिद्रेव पीतं पुष्यमस्य । प्रियकृष्टये
गौरीमन्त्र पु० मन्त्रसारोक्ते गौर्यां मन्त्रभेदे तस्योद्धारश्च
"ह्रीं गौरि! रुद्रदयिते ! योगेश्वरि ! सर्वम (ॐ) फट् ।
विठालः षोडशवर्षोऽयं मन्त्रः सङ्ग्रहदोरितः"

गौरीललित न० गौरी हरिद्रेव ललितम् पीतवर्णत्वात् ।
हरिताले राजनि० ।

गौरीशिखर न० गौर्यांस्तपःस्थानं शिखरम् । खनामस्थाने
पर्वतभेदशब्दरूपे तीर्थभेदे "प्रजासु पश्चात् प्रथितं
तदास्थया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमम्" कुमा०

गौरीसुत पु० इत० । १।सप्तवर्षोऽजतनये शब्दार्थचि० ।
२।कार्तिकेये च । [ठक् । गुरुपत्नीनामिनि ।

गौरुतत्त्विक पु० गुरुतत्त्वं गुरुपत्नीं गच्छति परदारो०
गौरुतत्त्विक लि० गौरुतत्त्वं वेत्ति तदुत्पन्नमधीते वा
"विद्यासख्यकल्याणाञ्च" वार्त्ति० ठक् । १।गौरुतत्त्ववेत्तिरि
२।तदुत्पन्नाध्येतरि च ।

गौलन्ध्र पुंस्त्री गालन्ध्रगोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । गौलन्ध्र-
विगोत्रापत्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीप् यकोपः । गो-
लन्ध्री तदपत्यस्त्रियाम् । गौलन्ध्राश्च आत्राः कृष्णा० अण्
यकोपः । गौलन्ध्रास्तच्छात्रेषु ।

गौलाङ्गायन पुंस्त्री गौलाङ्गस्य गोत्रापत्यम् अत्रा० फञ् ।
गौलाङ्गर्षेगौत्रापत्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

गौलिक पु० गुडं साधु ठक् उल्ल सः । सन्धकवचे राजनि०
गौलोमन लि० गोलोमेव शर्मरा० अण् । गोलोमसदृशे
स्त्रियां ङीप् ।

गौळ्मिक पु० गुड्मे रक्षार्थस्थानभेदे निवृत्तः ठक् ।
गुड्मरूपरक्षार्थस्थाननिवृत्ते गामिके शिवाभेदे
"तद्येन गुड्मे संश्लेष्य शवानान् मध्यगौळ्मिकान्"

"लक्ष्मा द्वाराणि च द्वाःस्त्रास्रवां सुकृमानि गौळ्मिकाः"
भा०शा० पञ्च० [राजनि० ।

गौलत्र न० गुडस्य भावः अण् उल्ल सः । माधुर्वे सवुररवे
गौशतिक लि० गोशतमस्यासि "एकगोपूर्वात्" या० शत-
सहस्रादित्यपञ्चत्तु ठक् । गोशतस्यामिनि स्त्रियां ङीप् ।
गौष्ठ लि० गोष्ठां भवः पञ्चदशो अण् । गोष्ठंभवे स्त्रियां
ङीप् । स्त्रार्थे अण् ङीप् गौष्ठीत्यसि गोष्ठ्याम् । तच्छ-
ब्दस्यैव पञ्चदश्यादिषु पाठ इत्यन्ये ।

गौष्ठोन न० पूर्वं भूतं गोष्ठं अण् । भूतपूर्वगोष्ठे । "तासु-
वाच स गौष्ठोने वने ङीपुं सभोषणे" भट्टिः

गौसहस्रिक लि० गौसहस्रमप्यस्य गौशतिकवत् ठक् ।
गौसहस्रस्यामिनि ।

गौहलव्य पुंस्त्री गुरुलोकाधिगोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् ।
गुरुलुगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् लोहिना० स्त्रार्थे ष्कः ।
गौहलव्यायनी ।

गिध स्त्री अद्-त्तिन् भेदे वसादेशः उपधाशोपश्च तस्य
जगविधौ न स्थानिवचसम् । भक्षणे । "सगिधश्च मे"
सि० कौ० धृता श्रुतिः ।

गना स्त्री गण-वा० वा ङिञ् । स्त्रीपात् "गनास्ता जनस्यसो-
ऽतन्वत वयित्तो वयन्" ता०वा० १।८।६ । "गच्छन्ति पुंसा-
सएना इति ग्नाः स्त्रियः" भा० "मेना ग्ना इति स्त्रीषां
स्त्रियस्यायतेरपत्यपण्यकर्म्मणः । मेना मानयत्येनाम् ।
ग्ना गच्छन्त्येनाः" निरु० । २।देवपत्न्याम् । "ग्ना ग्ना
अग्ने इहावसे होत्राम्" ऋ० १।२२।१० । ग्ना देवपत्नी भा० ।
ग्ना अक्षरस्य मत्तम् मल्ल वः । ग्नावत् सपत्नीके । "अभि
यत्तं ष्टथीहि नो ग्नावो नेष्टः" ऋ० १।१५।२ । "मत्त-
वसोरः" संवुद्धौ विद्यर्गः भा० । श्वाचि निरु० ।
"तव ग्नायो भित्तमहः सजात्वम्" ऋ० २।१।५ । ग्ना
स्तुतिवाचसाः सन्तीति मत्तम् । "हर्दादि वै ग्नाः
इति श्रुतेः ४।वेदे च वेदस्य वाग्निशेषत्वात्सजात्वम् ।
"नराशंसो ग्नास्तित्तौ अग्न्याः" ऋ० २।२६।१० । ग्ना-
स्तित्तेवपत्नीनां पतिगच्छन्त्यां पतिवर्गां" भा० "ग्ना-
स्तित्तिरित्यत्र वा० सुट् । शान्त्वा या शब्दान्तरम् अतएव
निघण्टौ ग्नाः इति विद्यर्गानं पठितम् ।

गना स्त्री गन्तव्येऽत्र गण-वा० ङ । पुंविद्यां निरु० ।
पद्य इति ङीङरचे आत्त० इदित् सच० ङिट् । पयन्ते अय-
न्विति जपन्त्ये ।

गद्यन न० पञ्च-वा० ङ्गु गद्योः १ (गौषा) । पयन्ते

‘दोषस्विरत्वात् पचनाच्च’ उच्यते । “पचनञ्च विद-
र्भञ्च संपुटोरोधनं तथा । वोगः पञ्चव इत्येते विन्यासाः
षट्सु कर्त्तव्यम्” । “मन्त्रेष्वान्तरितान् कृत्वा साध्य-
वर्णान् यथाविधि । पचनं तद्विज्ञानीयात् प्रशस्तं
ग्रान्तिकर्त्तव्यम्” इत्यन्वयारोक्ते “मन्त्रेष्वान्तरितसाध्य-
वर्णविन्यासभेदे च ।

अथित लि० पच्य-संदर्भे क्त नलोपः । सूत्रादिना क्त-
सन्दर्भे जाल्वादी “पथायपथितासूत्रवक्तव्याः”
प्रबो० । “अथास्य रत्नपथितोत्तरीयम्” “कुसुमेर्पथिताम-
पाथिवैः” (सज्जम्) रघुः । “तच्छ्लोककृतमद्यापि पथितं
सुवदं सुने” भा० आ० १५० । “वर्षैः कतिपयैरेव पथि-
तस्य स्मरित्वं भावः । २क्रान्ते शक्यं सिते च मेदि० ।
अथिन् लि० पच्य-वा० १नि कश्च नलोपः । जल्यके । “न्यक्र-
त्तुन् पथिनो ऋप्रवाचः” ऋ० ७।६।१ । “पथिनो जल्य-
कान्” भा० ।

अथिन् पु० पच्य-वा० नञ् । सप्तके । “शब्दात् नीलमित्युक्तं
। पथः सप्तक उच्यते । कपुटिकाभितः केशाः सूक्ष्मं
पथात् कपुटिका” भट्टनारायणधृतवाक्यम् “पथात्
पथिरवस्थाय युष्मन्मौडुम्बरं शब्दात्पथ्रुभावज्ञानि”
गोभिलचन्द्रहम् ।

अथ्य संदर्भे वा चु० उभ० पक्षे क्त्वा० प० सक० सेट् । पच्ययति-
ते यद्वाति अजपच्यत् अच्यन्तीत् । पच्ययामास वभूव
चकार चक्रे । जपच्य जपयत्तुः-जपच्यत्तुः । जपच्यथ
जपयथ इत्येके । अथ्य कविकल्पद्रुमे पा० गण्ये च
परस्मैपदिष्वेव कौद्यादिकस्य पाठः । णिचि तु उभय-
पदिता । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति “अच्यन्तिपच्यन्त्रू-
जात्मनेपदाकर्मकाथाभात्मनेपदेषूपसंख्यानम्” अच्यन्ति
पच्यन्तोरुपधेयत्वात् णिजभावपक्षे पङ्गवम् । पच्यति
पच्यन् । अच्यति मेखलान्देवदत्तः । पच्यते पच्यः ।
अच्यन्ति । अच्यते । अच्यन्ति । इति भारद्वाजीयं
मते आत्म० । तेनोभयपदिता । सि० कौ० पक्षे आ० दत्वमपि
तेन पच्यति इत्यादि कौद्यादिकयोस्तु अच्यन्ति ।
पच्यन्ति सि० कौ० । एतच्च कर्म कर्त्तरि न ष्ट कर्त्तरि
इत्यन्ये ।

उट्टु + उत्तौख्य पचने । “केशपथान् उदपथत्रितरान्”
आश्व० शौ० १।८।८ “उताप्रतामोदुपथितैः च केशैः” रघुः ।
“वाख्यानि तस्योदुपथितानि पङ्कः” भा० व० १।२२५०
“अच्यन्ति” पथितस्योदुपथितानि इत्येते । भाग० ४।१५।१७।

अथ्य पु० पच्य-सन्दर्भे भावे चञ् । शुष्कने । कर्त्तव्यं
चञ् । शास्त्रे “पच्यपच्यन्तिश्च क्वचित् क्वचि-
दपि न्यासि प्रयत्नात्पथा” नैष० । “पच्यपच्यन्ति” तदा चित्तं
सुनिर्गुदं कृत्तुं इत्यादि” भा० आ० १५० । इधने ष्टा-
लिंशवहर्षान्तरितासुट्, प् सन्दर्भे ष्टोके हेम० ।

अन्यकार स्त्री पच्यं करोति अच्य उप० स० । पच्यकारके
(शाकल्यम्) “तद्वाच्य भगवत्सुटो पच्यकारो भविष्यति”
भा० आ० १८४ अ० । क-कृप् इत० । पच्यकृत्
अथ । “पच्यकृत्कविख्यातो भवितास्यजरावरः” भा०
आ० १४५० । “पच्यारम्भे विज्ञविधानाय सञ्चितेष्ट
देवतां पच्यकृत् परास्मयति” काव्यप्र० । तच् । पच्य-
कर्त्तृ एवुक् पच्यकारक आत्तार्थे लि० तच्चि स्त्रियां ङीप् ।
अथ्यकुटी स्त्री पच्यथ कुटीव । सेख्यस्थाने लि० क्त्वा० ।
अथ्यन न० पच्य-भावे ल्युट् । (गाथा) सन्दर्भे शुष्कने
हेमच० । चु० पच्य-युच् । पच्यनाऽप्यत् स्त्री ।

अथ्यसन्धि पु० इत० । पच्यस्थे सञ्चौ । तन्नामानि च
कतिचित् लि० क्त्वा० पठितानि । “सर्गो वर्गः परिक्रोदोद्-
घाताध्यायाङ्गसंप्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तञ्च षट्कः
काण्डमस्त्रियाम् । स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गकञ्च पच्यस-
न्धयः” । उपक्रमे शुक्लादीत्युक्तेः अन्यदपि पच्यसन्धि-
नाम भवतीति सूचितम् । तेन कुसुमाञ्जली सप्तकः,
काव्यप्र० उच्छ्वासः, । वेदे प्रपाठकत्राङ्गणानुवाकादयः ।

अथ्यि पु० पच्य-संदर्भे भावे कर्णादौ वा यथायथं सर्व्यधा-
तुभ्य, इन् नित्स्वरः, “अनिक्तप्रज्वलीत्यादिना इवां स्वर-
भेदः । १वंशादिपञ्चषि (गांठ) अमरः । २काण्डसञ्चौ
इभ्रसुजायाम् षड्विंशत्यङ्गं ५पिपण्डालौ राजनि० ।
इबन्धने ७रोगभेदे मेदि० । द्मायापाणे “भिद्यते हृद-
यपच्यन्तिश्चिदान्ते सर्व्यसंशयाः” तैत्ति० उप० । पथि-
कौटिल्ये भावे इन् । ट्कौटिल्ये । कर्त्तरि इन् । १०पच्य-
पञ्चदशे मेदि० । रोगभेदं निदानादि सुच्यते दशितं यथा
“अथातो चनुच्यपच्यवुदगलगण्डानां निदानं व्याख्या-
स्यामः । वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः सन्दूष्य भेदश्च
कफाहविज्ञम् । हृत्तोक्षतं विपथितमपु शोफं कुर्वन्त्य-
तोपनश्चिरिति प्रदिष्टः । आयस्यते व्यच्युत एति तोदं
प्रत्यक्ष्यते जल्यत एति भेदम् । कण्ठोऽन्धुर्बुद्धिस्तिरिवात-
नश्च भिन्नः सुवेज्ञानिबन्धोऽसुमन्थम् । दन्द्वाते भूयति
चातिमात्वं पापच्यते प्रच्यन्तीव चापि । रक्तः सपी-
तोऽप्यथ चापि यिक्ताङ्गश्चः सुवेदुष्यन्तीव चाकम् । शीतो

विश्वोऽस्य हजोऽतिकण्डः पाषाणवत्सङ्गनोपपन्नः ।
 विराभिष्टिष्ठ कफप्रकोपाङ्गुलः क्षयेच्छुक्लवन्धु पयस् ।
 गरीरद्विजयद्विष्टिष्ठानिः स्त्रिभ्योमहानत्यरजोऽति-
 कण्डः । मेदःकनो गच्छति चातिभिद्धे पिण्द्राकसर्पिः-
 प्रतिमन्नु मेदः । व्यायामजातैरवलस्य तैस्तैराऽक्षय
 यायुर्हं विराप्रतानम् । अपोद्य सङ्कोच्य विशोष्य वापि
 यन्धिं करोत्युत्तमाशु वृत्तम् । ग्रन्धिः शिराजः स तु
 लक्ष्मसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सुरजयनस्य । अरुक् सप-
 धायचनोमज्ञं स मूर्ध्निस्थितश्चापि विवर्जनीयः”

ग्रन्थिक न० ग्रन्थिरिध+गायति-कै-क पन्थ+अन्त्यर्थे
 ठन् वा । १पिप्पलीमूले २पन्थिपर्णे ३गुग्गुली ४करीरे
 वंशे ५दैवन्ने ६सहदेवाख्ये पाण्डवे च पु० मेदि० ।

ग्रन्थित त्रि० पन्थि-क । गुम्फिते अमरः ।

ग्रन्थिदन्ता स्त्री पन्थिर्दन्तेऽस्याः । मालाकन्दे राजनि० ।

ग्रन्थिदूर्वा स्त्री पन्थिप्रधाना दूर्वा शा० त० । (गाण्डदूर्वा)
 दूर्वाभेदे राजनि० ।

ग्रन्थिन् त्रि० पन्थिस्तदर्थो वा ज्ञेयतयाऽख्यस्य १पन्थि-
 ष्णिन् वा पन्थिर्धवेत्तरि २पन्थियुक्ते तद्विगिटे
 ३पन्थिनकर्त्तरि च । अन्तेभ्योपन्थिनः श्रेष्ठा पन्थि-
 भ्यो धारिणोऽपराः मनुः । “पन्थी भयति पण्डितः”
 सधेव स्त्रियां ङीप् । “सुन्न चापिर्हृदे चक्षुर्न पन्थिनी
 चरग्युः” ऋ० १०।६५।६। पन्थिनी पन्थयती संदर्भ-
 यती” भा० । [राजनि० ।

ग्रन्थिपत्र पु० पन्थिप्रधानं पत्रमस्य । चोरकनाम गन्धद्रव्ये
 ग्रन्थिपर्णं न० पन्थी पर्णान्यस्य पन्थीनि पन्थयुतानि वा
 पन्थीन्यस्य । (गाण्डिबाला) १द्वन्द्वभेदे अमरः । “पन्थि
 पर्णं तिक्ततीक्ष्णं कटूष्णं दीपनं लघु । कफघातविष-
 श्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनापनम्” भावप्र० । २चोरनामगन्धद्रव्ये
 राजनि० ३जलकालतायां स्त्री राजनि० ४गण्ड-
 दूर्वायां स्त्री राजनि० गोरा० ङीप् ।

ग्रन्थिफलं पु० पन्थि पन्थियुक्तं फलमस्य । १कपित्थद्वे
 २मदनद्वे ३शाकदण्डद्वे च राजनि० ।

ग्रन्थिवन्धन न० इत० । (गाण्डिबाला) पुस्तकादौ १द्वन्द्व-
 नार्थे बन्धनभेदे २जन्मतिथौ गोरोचनायुतस्यबन्धने
 च । “गुण्डद्वन्द्वित्तानद्यात् जन्मपन्थेच बन्धनम् ।
 गुग्गुलुनिष्पसिद्धार्धदूर्वागोरोचनायुतम्” कल्पि० ।

ग्रन्थिव(व)र्द्धिन् पु० पन्थिं वर्द्धति वर्द्ध-कृतौ पन्थिं
 वर्द्धति वर्द्ध-वधे ष्विनि । पन्थिपर्णद्वये गन्ध०

ग्रन्थिभेद पु० पन्थिं वस्त्रादिपन्थिं भिन्नति भिद-अच्
 उप०स० । (गाण्डिकाटा) चौरभेदे ‘अकृत् पन्थिभेदस्य
 केदयेत् प्रथमे पदे । द्वितीये हस्तचरणी तृतीये वध
 वर्द्धति” मनुः “उत्थेषु पक्षपन्थिभेदौ करसंदंशहीनयो ।
 कादौ द्वितीयापराम्भे करपादैकहीनकौ” याज्ञ०

ग्रन्थिमत् त्रि० पन्थिरख्यत्वं मत्तम् । १पन्थियुक्ते (गाण्ड-
 युक्ते) स्त्रियां ङीप् “कृष्णत्वचं पन्थिमतीं दधाना”
 कृमा० (हाडबोडा) २अस्थिसंहारिद्वये पु०भावप्र०

ग्रन्थिमत्फलं पु० पन्थिमत् फलमस्य । ननुचद्वये (मान्दार)
 इति ख्याते द्वन्द्वे राजनि० ।

ग्रन्थिमूलं न० पन्थि गुम्फनवत् मूलं यस्य । १द्वन्द्वे
 राजनि० २मालादूर्वायां स्त्री टाप् राजनि० ।

ग्रन्थिल त्रि० पन्थिर्विद्यतेऽस्य सिद्ध्या० लच् । पन्थियुक्ते
 मेदि० २पिप्पलीमूले न० राजनि० । ३शाकिके न० गन्ध०
 ४पिक्कङ्कतद्वे (वदचि) ५करीरद्वे च अमरः । ६तण्डु-
 लीयशाके ७हितवल्गु ८पिण्डिकायौ ९चोरनामगन्धद्रव्ये
 १०पिक्कङ्कतद्वे च राजनि० । भद्रुस्त्यायां ११माधा-
 दूर्वायां १२गण्डदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि० । [त्रिका०

ग्रन्थिहर पु० पन्थिं हरति हर-अच् । अनाद्ये मन्थिषि
 ग्रन्थीक न० पन्थिक+पृषो० । पिप्पलीमूले द्वि०को०

ग्र(ग्ल)प्स पु० पन्थि+पृषो० द्विधा रूपम् । सवके । “सधस्यै
 दुग्धेन मालाटुप(ग्ल)पसेन, वीमलं व्यू इति” काश०
 ग्ल० १।१४।४। प(ग्ल)पसः सवक उच्यते” नारा० ।

ग्रस भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । पसते अपसिष्ट
 जपसे । अदित् पसित्वा पसत्वा । पसतः । “द्विसां-
 शुभाशु पसते तन्मृद्दिनः स्फुटं फलम्” भावः “समहा-
 नांमपि पसतं पसे लब्धं यदृच्छया” भा० शा० १७६
 अ० । “य इमां पृथिवीं कृष्णां संक्षिप्य पसते
 पुनः” भा० व० २६ ङी० । “राज्यपसो निष्ठाकरे” भा०
 व० २६६७ ङी० । पसः । पसनम् । किम् धातुत्वात्
 दीर्घः पत् पसौ पस इति ।

ग्रस भक्षणे वा चुरा० उभ० पसे भ्वा० पर० सक० सेट् । पाव-
 यति-ते पसति अजिपसत्-त अपसासीत् अपसीत् ।
 पासयाम् बभूव आस चकार चक्रे । पसितः ।
 “न च प्रापितसम्येन पसिदकं कश्चन” मनुः ।

ग्रसनं न० पस-भावे स्फुट् । १भक्षणे “पसनादजमरः
 शरीरमाण्डरो न विनात्” सुश्रु० । २राज्ये चन्द्र-
 वर्द्धयोपरारणे च । इ० व० १ अ० ३कृष्णं मृत्प्रापि

दृश्यमपगृह्णाति" शत० ब्रा० १।८।१।१६। "उभौ
दृश्ये अपगृह्णोपासते" २।५।२।४०। रोधने च । "स
(अपगः) ते विप्रः सक्त वज्रेण बाहुपपट्टह्लात्तपसा
जातमन्त्रः" भा० आश्व० ६७०

अपि+पिधाने "यत्नैव कर्षावपिगृह्ण निमदसिव" छा० उ०
"अपगृह्ण विधाय" भा० "तस्मात् कर्षे पितृदेवतं
रुद्रं तद्रूपिगृह्णम्" शत० ब्रा० १।८।१।१५। आच्छादने
च "तस्मात् कल्पगन्धानपि गृह्णाति" शत० ब्रा० ४।१।१।८
अभि+आभिसृज्येन यज्ञे "अभ्यात्मिका च वसवदभिगृह्ण
चशङ्कपर्वणा परिणेतुमात्मनोभवनमानीता" दशगु०

अपि+प्रतिरोधे नियमे च "भन्दोऽपि नाम न महानवगृह्ण-
साध्यः" भावः "देवभीयं शंसति पदावपहम्" तैत्ति०
"दृष्टिर्धर्मं तद्विघातेऽयमहावपहो सौ" अमरः "राव-
ण्यावपहकालमिति यागवृत्तेन सः" । "दृष्टिर्भवति
शस्यानामवपहविशेषिणाम्" रघुः ।

वि+अव+अवनतौ अक० । "तत्रैव कपासम् व्यवगृहीता-
न्निभ्र भवति व्यवगृहीतान्नेय हि द्यौः" शत० ब्रा० ७।५।
१।२ "व्यवगृहीतान् विविधमवगृहीतोऽवनतः अन्तो-
यस्य" भा०

आ+आभिसृज्येनाकर्षणे "आ त एता यचोयुजा हरीं गृह्णाथ
सुभद्रथा" ऋ० ८।४५।२६ "आगृभाथ अक्षदभिसृजं
यातुं हस्ताभ्यासाकर्षयेत्यर्थः" भा० । निर्वन्धे "चले-
ऽपि काकस्य पदापेणामृहः" नैप० ।

आ+सम्+आभिसृज्येन संयुजे "आ तू न इन्द्र सुमन्
चित्रं यामं संगृभाय" ऋ० ८।८।१। आसंगृभाय
आभिसृज्येन संगृहाथ" भा०

उद्+ऊङ्गु" विष्टञ्ज दाने "वाजस्य मा प्रसव उद्गृपाभेषोद
यभीव्" यजु० १७।६१। ऊङ्गु" विष्टञ्ज दानम् उद्गृहः"
वेददी० "उद्गृह्णते स्वाहोङ्गु हीताय स्वाहा" २२।२६।

उद्गृह्य उच्यते यज्ञे "गक्तिं योऽप्युत्सृज्यहीव्" भट्टः ।

उद्+गृह्ण+णिच् । उद्गृह्ण-उपन्यासे "उद्गृह्णितसु-
पन्थसम्" वैजयन्ती "विशेषविदुषः शास्त्रं यत्नोद्गृ-
ह्णते सवा" भावः । "नोक्त्वागृहः सुनीतानि" भट्टः

उप+उद्+ज्ञाने । "तस्य हि सुखसुपोद्गृह्णन् वाच" छा० उ०
"सुखं हारं विद्यायादाने रीधिसुपोद्गृह्णन् जाननि-
त्यर्थः" भा०

उप+सानीन्नेन यज्ञे "दृशापविलसुपमृह्ण हिंकरोति"
शत० ब्रा० ४।२।२। अवपह्ये च "तेजो वा अद्गृहो-

भूयसहा एतद्वायुसुपमृह्णोपासमभितपति" छा० उ०
"तदा एतस्तेजो वायुसुपमृह्णोपदम्ब्य आत्मना निच-
लीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्तुवसपति" भा०

नि+बलेन निरोधे प्रातिभूत्यकरणेन निवृत्तने च । "स वै
प्रविशमानस्य गृह्णेषान्नेन रक्षिषा । विगृहीतो बलाद्
हारि सोऽवातिष्ठत पाथिवः" भा० व० १२६। "विगृ-
हीतः कन्धारायां शिशुना दृढसुदिना" हरिव० २०७।
"तस्मात् यस्य महवाहो विगृहीतानि सर्वशः । इ-
न्द्रियाणीन्द्रियार्थैर्भ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" गीता
"अनिग्रहाद्भ्योन्द्रियाणां नरः पतनश्चकति" याज्ञ०
प्रति+नि+प्रतिरूपतया गृह्ये "आदित्यपालेण द्रोण-
कलसात् प्रतिनिगृह्णीते" शत० ब्रा० ४।१।५।६

वि+नि+विशेषेण निगृहे "शिरःसु विनिगृहीतान् योधया-
सास पाण्डुरः" भा० आ० १२८ अ०

निष्ठ+निःशेषेण यज्ञे निगृहे च "शक्तस्त्वमिति यो दैत्यै-
र्निष्ठं हीतः क्लिप्ताभवत्" भा० आशु० १६६८८।

परि+परितोयज्ञे "बाहुना परिजपाह दक्षिणेन शिरो-
धराम्" भा० आ० ६३२। "ज्ञानेन परिगृह्ण तान्"
मनुः । स्त्रीकारे च "कस्य गुप्तः परिग्रहः" भा० आ०
गन्धर्वं प्रति अर्जुनोक्तिः

प्र+प्रकर्षेण गृह्ये । "प्रगृहीतश्च योऽनाद्योनिगृहीतश्च
कारणैः" भा० वि० १२३। सन्धिकार्यनिषेधाय विविध्य
गृह्ये "प्रष्टहृत् पदम्" पा० प्रगृह्णगृह्णं दृश्यम् ।

प्रति+दसवस्तुनोपयज्ञे "सप्त विप्तागनाः घर्ष्यादायोऽाभ
क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सन्प्रतिगृह्ण एव च"
ऋतिः "याजनाध्यापनप्रतिग्रहेर्वाङ्गुषो धनमर्ज्जवेत्"
श्रुतिः अदृष्टार्थत्वाद्गृह्यकीकार एव प्रतिगृहो सृष्ट्यः
अन्वयः भाक्तः । "नोरे प्रतिगृह्य्याव्यक्राण्यो घर्षस्य
विक्रयः" "तत्र न प्रतिगृह्योयात् प्राणैः कस्यहगते-
रपि" प्रा० त० गङ्गाभा० । "प्रतिगृह्णादपाहसः सन्तु-
ष्टो येन केनचित्" प्रा० त० "अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्य-
गृह्णादमर्षितः" भा० व० ४४। श्लो० । प्रतिरूपतया
शस्त्रादिगृह्ये च "तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्र-
सदीरयन् । प्रत्यगृह्णादयेमात्मा" भा० वि० ६० अ० ।
स्त्रीकारनात् "प्रतिग्रहीतः प्रथयिप्रियत्वात्" कुषा०
"अनोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्षानुपदमायिनः" रघुः ।

वि+विरोधे रोधने । "सम्धीत न आनार्यं विगृह्णीयाच्च
बन्धुभिः" भा० आ० ७० अ० "विगृह्णन् बन्धुं कोनैव ।

जेयः क्षितिपतिरुदा" भा० आश्व० ६५० । विशेषेण
ज्ञाने "न विगृह्णाति वैषम्यम्" भा० १२२।२।४ श्लो० ।
"अविग्रहा गतादिस्था यथा प्रानादिकर्मभिः" हरिः
विशेषणग्रहः अत्रवरीभावः । विग्रहो देहः । "रक्त-
प्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च" वेणी पञ्चविधवृत्तिस्तु-
टीकरणवचनभेदे "वृत्तार्थवियरणं विग्रहः" सि०कौ०
"सप्तम्या विग्रहस्थया" शब्दश०प्र० ।

सम्-सञ्चये नानास्थानपठितस्य एकत्र समावेशार्थे संदर्भ-
भेदे "संग्रहेऽस्तसुपागते" वाक्यपदीयम् । सङ्कोचने
"संगृह्णती कौशिकसुत्तरीयम्" भा० ३० । १५६०२ श्लो०
एकत्वोकरणे "संगृह्णात् तत्समैरङ्गैर्निर्भमे स्त्रियसुत्तमान्"
द२५६ श्लो० सस्यङ्गग्रहणे "सौप्रधानि च सर्वाणि
मूलानि च फलानि च । चतुर्विधांश्च वेदान् वै संगृह्णी-
याद्विशेषतः" भा०शा० २६५४ श्लो० । सुदौ संग्राहः
सञ्चये इत्यसंग्रहः" सि०कौ०

ग्रह आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे भा० पर० सक० वेत् ।
गृह्यति ते ग्रहति । अजिग्रहत्-त अग्रहीत् अ-
ब्राचीत् ।

ग्रह उ०ग्रह-अच् । १ नवस्य स्वर्यादिषु । २ बालारिष्टकारेषु
स्फन्दग्रहादिषु भावे अच् । ३ अस्तुग्रहे, ४ निर्बन्धे, "अव-
ग्रहमव्येधनवगृह्णन्हा" नैष० ५ आदाने गृहणे, ६ रणो
द्यमे, ७ मलबन्धे, दचन्द्रस्वर्ययोगादि च "तदा सम्भाव्यते
ग्रहः इति ज्योतिषम् "एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात्
पाणिपहं यज्ञे" ज्योति० स्वर्यादयश्च
"स्वर्यसन्धोमङ्गलश्च बुधस्वापि वृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो
राहुः केतुश्चेति नव गृहाः" । एषां गतिभेदाः स्वगति-
शब्दे २४।२५० दर्शिताः । राहुकेतोर्विधा ग्रहत्वधी०धा०
व्यवस्थापितं तत्र केतुशब्दे २२२४ प्र० उक्तम् । शा०ति०
१ पटले "बोकान्हीनं सरान् धातून् सुनीन् हीपान् प्र-
हानपि । समिधः सप्तसंख्याताः सप्त जिह्वा हविर्भुजः"
इत्यनेन गृहाणां यत् सप्तसंख्यं तत् पराहमतभि-
प्रायेण । तत्र ११।१५० उपरागशब्दे अष्टतास्त्राद-
विशेषादिस्थाषु क्तम् । अन्यमतभिप्रायेण गृहाणां
नवत्वं ६ पटले शा०ति० उक्तं यथा "नववर्गाः ससुत्पन्ना
नवरत्ने चरा गृहाः । अर्केन्दुरक्तसुप्रवृत्तशुभन्दाहि-
केतवः । साधिक्यं मौक्तिकं चारु विद्रुमं माण्डं
सुमः । सुम्बरान् ससुद्रुक्कं भीकं मोमेदकं शुभम् ।
कैद्व्यं नव रत्नानि" ।

स्फन्दग्रहादीनां नवानां अक्षयविभागः सुश्रुते उक्तोयथा
"अथातो नवग्रहाकतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाख्यनन्तरम् । उत्पत्तिं का-
रणञ्चैव सुश्रुतेकमनाः श्रेणु ॥ स्फन्दग्रहास्तु प्रथमः
स्फन्दपञ्चारः एव च । शुकनीश्च रेवतीश्चैव पूतना
चान्धपूतना ॥ पूतना गीतनामा० च तथैव सुखमखि-
कात् । नवमो नैगमेयश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः ॥ धा-
हीमातोः प्राक्प्रदिष्टापञ्चारान्धौ च भ्रष्टान्धौ च पञ्चारही-
नान् । तन्तान् वृष्टांस्तर्जितान् क्रन्दितान् वा पूजाहे-
तोर्हस्त्युरीते कुमारान् ॥ ऐश्वर्यस्यास्ते न शक्यः विशन्तो
देहं वृष्टुं मानुषैर्विश्वरूपाः । आप्तं वाक्यं तत्त्वमी-
क्ष्याभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति ॥ म्रुनाक्षः
क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विद्वक्त्रास्यो हतचलितैकपङ्कजनेत्रः ।
उद्विग्नः सुललितचक्षुरत्यरोदी स्फन्दार्त्तो भवति च गा-
दस्यैवर्चाः १ ॥ निःसंतो भवति पुनर्भवेत्यसंज्ञः संरब्धः
करचरणैश्च नृत्यतीव्र । विष्णुमूले स्फजति विनद्य जृम्भ-
माणः फेनञ्च प्रस्फजति तत्त्वखाभिपन्नः २ ॥ अज्ञोऽज्ञो
भयचकितो विहङ्गगन्धः संस्त्रापिष्यणपरिपीडितः सम-
न्नात् । स्फोटैश्च प्रततततुः सदाहपाकेर्ज्ञेज्ञेयो भवति
शिशुः क्षतः शुकन्याः ३ ॥ रक्षास्यो हरितमलोऽतिपा-
ण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरसुक्ष्मपाकवेदनात्तः । रिवत्या
व्यथिततनुश्च कर्णनासं स्रष्टाति प्रुवमभिपीडितः कुमारः ४ ॥
अस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिश न रात्रौ विह्वभिसं स्फजति
च काकतुल्यगन्धः । अर्त्तोर्त्तो हृषिततनूदहः कुमार
सृष्ट्यालुर्भवति च पूतनागृहीतः ५ ॥ यो होष्ट स्तन-
तिसारकासहिक्काकर्दीर्भिव्वरसहितः भिरर्द्यमानः ।
दुर्बलः सततमधःशयोऽन्धगन्धस्तं म्रुयुर्वरभिधजोऽन्ध-
पूतनार्त्तम् ६ ॥ उद्विग्नो श्चगमतिवेपते प्रवृत्तात् संलीनः
स्वपिति च यस्य चान्धकूजः । विष्ठाङ्गो श्चगमतिसा-
र्यति च यस्तं जानीयाद्भिषगिह गीतपूतनार्त्तम् ७ ॥
स्नानाङ्गः सुचिचरपाणिपादवस्त्रो वस्त्राशी कलुषसिरा-
हतोदरो यः । सोहेगो भवति च मूलतुल्यगन्धः स
ज्ञेयः शिशुरथ वस्त्रमखिक्कात्तः ८ ॥ यः फेनं वमति
विनम्यते च मध्ये सोहेगं विलपति सोह्वंभीक्ष्णमाणः ।
अर्द्यति प्रततमथो वसासगन्धिर्भिः भक्षो भवति हि
नैगमेयलुष्टः ९ ॥ प्रस्तब्धो यः स्तनहेपी सुश्रुते चावि-
शन्नुक्तः । तं वाचं नचिराहन्ति गृहः सम्पूर्णलक्षणः ॥
विपरीतमतःसाध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम् । गृहे पुरा-

अङ्गविनाभ्यङ्ग बाहं शुचौ शुचिः ॥ सर्वयान् प्रकिरे-
 सेषं तैवेदीपञ्च कारयेत् । सदासङ्घितश्चापि
 कुक्ष्याद्ब्रह्मव्याहणम् ॥ सर्वगन्धोपधीनीजैर्गन्धभास्वी-
 रलङ्कृतम् । अन्धे कृत्तिकाभ्यश्च स्नाहा स्नाहेति
 संस्कारम् ॥ नमः स्नान्दाय देवाय गृहाधिपतये नमः ।
 शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णोष्ये मे वक्षिम् ॥ नि-
 रञ्जो निर्विकारश्च शिशुष्मो जायतां भुवम् ॥

सोत्पत्तिकमन्यप्रहमेदा भा०य०२२८अ०७ः यथा

“यावत् षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
 प्रवाचत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः । अहञ्च यः
 प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् । परमं तेन संहिताः
 सुखं वत्स्यथ पूजिताः । साकेच्छेय उवाच । ततः
 शरीरात् स्नान्दस्य पुरुषः पावकप्रभः । भोक्तुं प्रजाः
 स मत्प्रांतां निष्पपात महाबलः । अपतत् सङ्घा-
 भूमौ विसङ्कोऽयं क्षुधाहितः । स्नानेन सोऽप्यनु-
 ज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्गृहः । स्नान्दापकारमित्याहुर्ग्रहं
 तं द्विजसत्तमाः । विनता तु महारौद्रः कथ्यते शकु-
 नीयहः । पूतनां राक्षसीं प्राञ्जलं त्रिद्यात् पूतना-
 यहम् । कटा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।
 पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना । गर्भान्
 सा मातृधीषान्तु हरते घोरदर्शना । अदितिं रेवतीं
 प्राञ्जलं हस्तस्यास्तु रैवतः । सोऽपि बालान्महाघोरो
 बाधते वै महायहः । दैत्यानां या दितिर्माता तामा-
 ङ्गुर्हस्तशिल्काम् । आत्यर्थं शिशुषांसेन संप्रहृष्टा
 दुरासदा । कुमारश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्नान्दस-
 म्भवाः । तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य । सुमहायहाः ।
 तासामेव तु पत्नीनां पतयन्ते प्रकीर्त्तिताः । अज्ञाय-
 माना गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्षिणः । गवां माता
 तु या मातृः कथ्यते सुरभिर्द्विप । शकुनिसामथा-
 रञ्ज सङ्ग भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता
 शुनां देवी जनाधिप ! । सापि गर्भान् संपादत्ते मातृ-
 धीणां सदेव हि । पादपानाञ्च या माता करञ्जनिहया
 हि सा । वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूताह-
 कम्पिनी । करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुञ्जार्थिनो
 नराः । इमे त्वटादशान्ये वै यहा सांख्यधुप्रियाः ।
 द्विपञ्चरालं (१०) तिष्ठन्ति सततं स्रतिकाम गृहे । कद्रुः स-
 ङ्गुपधूर्त्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा तन्न तं
 गर्भं सा तु नामं प्रह्वयते । गन्धर्वाश्चाञ्च वा माता

सा गर्भं नृपुत्रा गच्छति । वृत्तो विधीतगर्भाया भक्तयो
 भुवि इत्यन्ते । सा कुमिली त्वप्यहं सर्वभास्वी प्रमूहा
 वा । उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति गर्भीणिणः । कोह-
 तशोदधेः कन्या भाली स्नान्दस्य वा सदा । कोहितस्य
 निरालेपं कदम्बे वा हि पूज्यते । पूज्यते यथा
 रुद्रस्यार्थ्यां प्रमदास्तपि । आर्थां सातां कुमारस्य
 पृथक्कामार्थमिच्छते । एवमेते कुमारार्थां यथा प्रोक्ता
 महायहाः । यावत् षोडश वर्षाणि कृत्तिकास्य शिवा-
 सतः । ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ते यहाः ।
 सर्वे स्नान्दयहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः । तेषां
 प्रशमनं कार्यं स्नानं पूषमयाञ्जनम् । त्रिकर्णोप-
 हारश्च स्नान्दस्येच्छा विशेषतः । हवमन्मर्चिताः सर्वे
 प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् । आयुर्धीश्च राजेन्द्र ! सत्य-
 पूजानमस्मृताः । अर्हन्तु षोडशाहर्षादुवे भवन्ति यहा
 नृणाम् । तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
 यः पश्यति नरो देवान् जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवगृहं विदुः । आसी-
 नश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् । उन्माद्यति स
 तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृगृहः । अवसन्मति यः
 सिद्धान् क्रुद्धाश्चापि शयन्ति यम् । उन्माद्यति स तु
 क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धगृहस्तु सः । उपात्राति च यो
 गन्धान्सांश्चापि पृथग्विधान् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं
 स ज्ञेयो राजसयहः । गन्धर्वाश्चापि यं विद्याः संवि-
 शन्ति नरं भुवि । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं यहा गान्धर्व
 एव सः । अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं
 प्रति । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं यहा पैशाच एव सः ।
 आविशन्ति च यं यहाः पुरुषं काचपथ्ये । उन्मा-
 द्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षपहस्तु सः । यस्य दोषैः
 प्रज्जपितं चित्तं स्रद्यति देहिनः । उन्माद्यति स तु
 क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः । वैकुण्ठ्याञ्च भयाञ्चैव घोराणां
 चापि दर्शनात् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्धं तस्य
 तु साधनम् । कश्चित् क्रीडितकामो वै भोक्तुं कामरुधा-
 ऽपरः । अभिकामसज्जेयान्धरत्वेण त्रिविधो यहः ।
 यावत् सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते यहा नृणाम् । अतःपरं
 देहिनान्तु यहादृष्ट्यो भवेज्ज्वरः । अत्रकोषेन्द्रियं
 दान्तं शुचिं, नित्यसतन्द्रितम् । आसिक्तं सङ्घारह
 वर्ज्यवन्ति सदा गृहाः । इत्येते पञ्चोद्देशो मातृगणां
 प्रकीर्त्तितः । न स्यन्ति यहा भक्त्याचारान्येव जनेभ्यः” ।

कथं च ध्यानादिकं न उच्यते गच्छेत् । गृहकथादि-
 कानं तदुक्तं वादिकं तत्तदुक्तं च गच्छेत् । चक्षुः शब्द-
 इत्यम् । 'उच्यते गृहकथादि' ति० । श्रीरामकथने
 'नृपतेः पदं भवति स्थितेः' रघुः । गृहकथनेनेन
 चक्षुः शब्दः । एतौ वा दम् चक्षुः शब्दः 'दम् नृपानु गृ-
 ह्णाति' 'दम् चक्षुः शब्दः' इतिः संज्ञादप्युक्तं चक्षुः शब्द-
 शब्दनिर्णयानि च यामेदेन भिन्नानि तानि 'दम् शोभ-
 नृपानु गृह्णाति' इत्यादौ शतं ब्रा० दर्शितानि । एवं
 आगभेदे पदभेदाः तत्राका दृश्याः । गृहकथनेनेन करणे
 ऽपु । । वाचायादौ च प्राणादीनां गृहत्वम् इ० उ० उक्तं यथा
 'वाचायुज्यति होराय कति पदाः कल्पते पदाः ?
 इति अटी पदा अटावति पदा इति ते त्ऽटी पदा
 अटावति पदाः कते ते ? इति । प्राणो वै पदः सोऽ-
 पानेनातिप्राणेषु गृहीतोऽपानेन हि गन्धं जिघ्रति ।
 वाग् वै पदः स नाम्नातिप्राणेषु गृहीतो वाचा हि
 नामान्य भवति । जिह्वा वै पदः स रसेनातिप्राणेषु
 गृहीती जिह्वया हि रसान्विजानाति । चक्षुः वै पदः
 स रूपेणातिप्राणेषु गृहीतश्चक्षुः हि रूपांश्च पश्यति ।
 श्रोत्रं वै पदः स शब्देनातिप्राणेषु गृहीतः । श्रोत्रेण
 हि शब्दाच्छ्रुणाति । मनो वै पदः स कापेनाति-
 प्राणेषु गृहीतो मनसा हि कामान् कामयते । हस्तो
 वै पदः स कर्मणातिप्राणेषु गृहीतो हस्तायां
 हि कर्म करोति । त्वग् वै पदः स स्पर्शनातिप्राणेषु
 गृहीतस्त्वग् हि स्पर्शान् दत्त इत्येतेऽटी पदा
 अटावति पदाः' इ० ।
 'ते त्ऽटी पदा अतिरिक्ताः कते ते नियेन पदो-
 तव्या इति तत्राह । प्राणो वै पदः प्राण इति
 ब्राह्मणुच्यते । प्रकृत्वाद्वायुसहितः सोऽपानेनेति गन्धे
 नेत्येतदपानस्य दत्त्वात्पानो गन्ध उच्यते । अपानो-
 पच्यते हि गन्धम् ब्राह्मेण शरीरकोको जिघ्रति ।
 तदेतदुच्यते अपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीति । वाग्
 चक्षुः शब्दो वाचा इत्युक्तपरिच्छेदया चासङ्गविष-
 यास्यदया तत्राऽऽहतासंभ्यवीभक्ताद्वचनेषु व्याघ्रतया
 गृहीती शोकोऽपच्यते तेन वाक् पदः स नाम्नाति-
 प्राणेषु गृहीतः स वागास्यो पदो नाम्ना वक्तव्येन
 शिष्येणातिप्राणेषु गृहीतेति दीर्घं 'कान्दसं' नाम
 वक्तव्यायां हि वाक् । तेन व्यक्तव्येनार्थेन प्रयुक्ता
 वाक् तेन यथोक्ततां तेन तत्त्वत्त्वमिच्छतां तेन तस्या

शोचः । अतो नाम्नातिपदेन गृहीता वागित्युच्यते
 वक्तव्यासङ्गेन हि प्रकृता सर्वानर्थैर्युज्यते । यमान-
 मन्व दप्रते त्वत्त्वत्त्वना अटी पदाः अर्थवत्त्व-
 नाश्च एतेऽटावति पदा इति' भा० ।
 गृहकथनात् प० गृहेषु कथनात् इव । राहो विद्याः
 गृहकथनात् प० गृहजाति पद-स्य चक्षुः शब्द-
 कारोऽन्तरस्य अच् कथने । नराणां सूर्यावते कुप्राण-
 कारे इत्येदे । 'डाकिनो चाकिनो भूतोता वेताव
 राक्षसाः । गृहकथनात् खल्लेऽङ्गा काचकथनीं गिधुगृहाः ।
 सच प्रगमभापानि गिवतीर्थजले कथान्' का० ख०
 ३३० । अत्र पद इति निश्चं पदस्य गन्धे
 गृहकथनात् न० गृहाणां तद्ग्राहीनां गन्धतं गन्धं यत्न ।
 त्विच्छाशब्दोऽपि गन्धेने तत्र मते ख्यात्यभेदे 'अतोः
 शास्त्रनेकभेदविषयं स्तम्भ्ययाधिष्ठितम्' इत्यु-
 क्ते 'स्तम्भ्येऽस्य गन्धेनेन या पदं गन्धतत्त्वमिधामं
 त्वसौ' इ० स० १३० । 'गृहकथितहोरासंहिताहोरा
 गन्धेनेता । तत्र गृहकथने पौलिनगोसकवाचि
 सौरपैतामहेषु पद्यस्तेषु सिद्धान्तेषु' इत्येनेन तत्रैव
 तद्भेदा उक्ताः । तत्प्राणविषयाश्च गणकगच्छे दर्शित-
 हाक्ये उक्तपायाः । श्रीरामनातिपाटविषयाश्च सि० शि०
 सप्तता यथा । सध्यसाधिकारः कालक्षानम् भगोसः प-
 च्छुटोकरणम् । गृहकथा प्रत्यङ्गुः अधिभासादि
 स्फुटोकरणम् । विषयधिकारः । पञ्चसम्भारः चन्द्र
 गृहणम् सूर्यपङ्कणम् गृहणस्य गृहोदयास्त-
 निर्ययः । गृहकथनः गृहकथनः भगुच्युतः पाताधि-
 कारः । एतेषां च विषयस्तत्त्वच्छे उक्तोपच्यते च ।
 अहोरात्र प० इत० । गृहाणां अन्तरगतः स्थानभेदेन
 शुभाशुभस्वरूपे गतिभेदे । गोचरगच्छे उक्तप्रातोऽपि
 विषयोऽत्र भिद्यते यथा इ० सं० १०४० । तत्र ये स्ना-
 कायच्छन्दस्कात्तस्मापि तत्र भङ्गोक्तं द्रष्टव्यम्
 'प्रायेण गोचरा व्यवहार्योऽस्तसगफनानि यस्यामि ।
 नामाह तैस्तसो सुखचपकत्वं क्षमन्वायाः । नोपलब्ध
 गिरं सुत्वा न सदीवा रोचतेऽथवा नैवम् । साध्वी
 तथा न पुंसां प्रिया यथा स्यात्क्षयचपकत्वा ।
 सूर्यः पट्तिदयस्तिस्तिदगपट्ठप्राद्यगचन्द्रमा जौरः सप्त-
 नवद्विपञ्चमगता वक्रार्कौ पट्तिगो । सौम्यः
 पट्तिद्विचतुर्दगापगतः सर्वेषुपान्ये शुभाः शुक्रः
 सप्तपट्ठद्विचतुर्दगाः शार्दुः सप्तप्रासक्तम् ।

रवेः—जन्मन्यायासदोऽंकेः अपयति विभवान् कोटरोगाध्व-
 दाता विभवान् द्वितीये दिशति च न ह्यसं ह्युजं
 च । स्थानमाप्तिं तृतीये धननिचयसदाकल्पकवार-
 क्त्वा रोगान्धते चतुर्थं जनयति च सुखः सुखरा
 भोगविभक्तम् । षोडशः स्युः पञ्चमस्ये सपितरि बह्व्यो
 रोगारिजनिताः षष्ठेऽर्के कृत्स्नि रोगान् अपयति च
 रिपुच्छाकांश्च हृत्ति । अध्वानं सप्तमस्यो जठरगद-
 मय दैव्यं च कर्त्तते वृद्धसौ चाटमस्ये भवति दुःख-
 दना न खापि यनिता । दशाशपदैव्यं हृत्ति नवमे
 चित्तचेष्टाविरोधो जयं प्राप्नोत्युत्तमगदहो र्भक्तिं ह्यं
 क्रमेण । जयं स्थानं मानं विभवमपि चेकादगे रोगान्,
 सुखानां चेष्टा भवति सफला द्वादशे नेतरेषाम् ।

विश्वोः—गणो जन्मन्यस्यपरगयनास्कादनकरो द्वितीये मा-
 गार्थे जन्मयति सविश्वं भवति । तृतीये वस्तुतो-
 धननिचयसौस्थानं लभते चतुर्थेऽविश्वः शिख-
 रिणभुक्तकेन सहसः । दैव्यं व्याधिं शुचमपि गणी
 यज्ञे मागविभं षष्ठे चित्तं जनयति सुखं चतुरोगकयं
 च । यानं मानं जयमभक्तं चाने चित्तमानं मन्दा-
 क्रान्ते फलानि चित्तगो चाटने गीनं कस्य । मयभग-
 हगो मन्तोद्गेमन्सादररोगकृष्णमभवने चाज्ञाफर वि-
 द्विकरः गणी । उपचयसुखं संयोगार्थं मोदपुपान्त्यो
 ह्यमचरितान्दधान्त्ये करोति हि सव्यशान् ।

कुलस्य—कुलोऽभवतः प्रथमे, द्वितीये मरेन्द्रपीडा कलहा-
 रिदोषैः । अथं च प्रितानकरोगचौरैरपेन्द्रवज्रप्रतिभोऽप
 यः स्यात् । तृतीयगरीरकुमारकेभ्यो भौमः सक्तान्
 कलमादधाति । प्रदंशितानां धनमोर्चकानि धात्वा
 करारस्थानि किलापराण्य । भवति धरणिजे चतुर्थगे
 च्चरजठरगद-ह्युत्तमः । सुपुत्रजनिताश्च सुकृत्वात् प्रस-
 भमप करोति चाशुभम् । रिपुगदकोपभयानि पञ्चने
 तनयकताश्च शुचो महीभुते । द्युत्तरपि नास्य चिरं
 भवेत् स्थिरा गिरसि कपेरिव भावती कृता । रिपु-
 भयकलहैर्विचलितः स कनकविद्रुमताम्यकागमः । रिपु-
 भवमगते महीभुते किमपरवृत्तं प्रकारीयते । कलल-
 कलहाक्लिष्टगजठररोगान् सप्तने चरत्क्षतजह्वं धतः
 च्चिन्तविस्तमानोऽऽप्ये । कुजे नवमसंस्थिते परिभयार्थ-
 भागादि भविं कल्पितगतिर्भवत्यवकदेहधातु कृषेः । दग-
 मन् ह्यगते वदामहीजे विविधव्याप्तिरुपान्त्ये जयच ।
 जनपदसुपरिस्थितश्च भुक्तो वनविष भट्चरणः सुप-

प्लितान्मम् । मानान्यवैर्दीदृशो महीभुते सन्नायतेऽ-
 नर्कतेच मानयः । स्त्रीकोपपित्तैश्च स नेलवेदमर्दोऽ-
 पीन्द्रःशाभिजनेन गर्भितः ।

बुधस्य—दशमक्यागिगुभाकिजमेर्दोऽन्वयैः सकलकैश्च सुतस्याः ।
 जन्मगे शशिभुते पथि गच्छन् स्वगतेऽपि सुखं न
 ह्यस्येति । परिभवो धनगते धनकल्पिः बह्वजने मयिभुते
 उच्छ्राप्तिः । च्चपतिगतु भयव्यक्तचिरो द्रुतपदं प्रजति
 दुश्च रतैः स्त्रीः । चतुर्थगे स्वजनपुम्बह्वयो धनमगो
 भवति च शीतरश्मिजे । हृत्तिस्थिते तनयकलविगुहो
 निषेधते न च चिरामपि स्यत्यम् । सौभाग्यं विज-
 यमद्येक्ष्यं तं च षष्ठे दैवगर्भं कल्पमतीव सप्तमे च्चः ।
 कृत्स्नस्ये द्रुतजयवस्तुवित्तलाभा नेपुण्यं भवति धति-
 प्रहृषणीयम् । विज्ञकरो मयसः रगिहः कर्मगतो
 रिपुका धनदय । सप्तमं गदं च विधत्ते तद्गृहदोऽच
 कुथाकारणं च । धनसुखुतयोऽवन्मिलवाचातिष्ठस्यु
 क्रमिकारणपत्ते कामगे कृत्वाक्यः । रिपुपरभव-
 रोगैः पीडितो द्वादशस्ये न स हति परिभोक्तुं
 भाविनीदोगसौख्यम् ।

शुरोः—जीव जन्मन्यदगतजनधोः स्थानभ्रंशो बह्ववदह-
 दुतः । प्रार्थार्थेषां व्यरिप कर्त्तते फान्तास्याङ्गे
 धमरवलासितम् । स्थानभ्रंशान् कार्थवधाताश्च तृतीये-
 ऽनेकेः श्लोचैवन्दुजगोत्यैश्च चतुर्थे । जीव शान्तिं पी-
 डितः चक्षुश्च सिन्द्रेचैव ग्रामे नापि वने मत्तमयूरे ।
 जनयत च तनयभवनपरतः पञ्चजनशुभतुत्तरि-
 त्तरगदशान् । सकनकपुरन्दह्युत्ति-समक्तं मन्चशुच-
 निक कदप विनुधगुहः । न सखीयदनं तिककोक्यसं
 न भवनं शिखिकोकिचनार्दितम् । हृत्तिश्च द्रुतगाव-
 विचलितं रिपुगते मनःसुखदं शुरो । लिदयगुहः
 श्वथनं रतिभोगं धनमयनं कुलमान्युपवाहान् । जन-
 यति सप्तमराशिदधेतो कल्पितपदां च गिरं
 धिषणां च । वन्द्यं व्याधिं चाटने शोकहृत्तं माग-
 कृष्णं कृत्युतुत्यांश्च रोगान् । नेपुण्यता एतकदीर्घ-
 चिद्विं धर्मं जीवः शक्तिनीनां च लाभम् । स्थानकस्य-
 धनका दयस्येगकृत्पदो भवति साभगो सुखः । द्वादशे-
 ऽध्वनि विश्वोमदुःखभागं याति यद्यपि नरो रचोद्धतः ।

शुभोः—प्रथमगदहो-गो भ्युत्तः स्त्रीपकरथैः सुरभिनो-
 दगन्धुदुमाप्सैरुपचयम् । श्वथनमृहासमायनसुतस्य
 चाशुभते समदविश्विनीसुखरोगकष्टं चरणाताम् ।

शुक्रे द्वितीयगृहणे प्रसवाश्रयान्मूपासवदतिशुक्र-
 हितन्यथाय । संसेवते कुम्भरत्नविभूषितस्य कामं
 वसन्ति नक्त्युत्तमपञ्चोऽपि । आजायमानासदभूतिव
 स्मरन्मूपायान् दैवशुक्रतोये । भस्ते चतुर्थं च सुहृत्-
 समालं हरेन्द्राजप्रतिमां च यन्निम् । जनयति
 शुक्रः पञ्चमस्य स्त्रोः शुक्रपरितोषं बन्धुजनान्प्रम् ।
 सुतजनकस्त्रिंशत्सहस्रायान् जनवत्सतत् चारि-
 क्लेषु । षष्ठो भृगुः परिभवरोगसापदः स्त्रीहेतुकं
 जनयति सप्तमोऽशुभम् । यातोऽपनं भयन-
 परिच्छदप्रदो लक्ष्मीवतीसुपनयति स्त्रियं च सः ।
 नयति तु धर्मवन्तादुष्कर्मणः शत्रुजैः श्वकृन्निचयस्य
 भवेत् । दशमेऽवमानकलहास्त्रियमात् प्रमितक्षरागण्यपि
 वदन् लभते । उपान्यगो भृगः सुतः सुहृत्प्रनासग-
 न्यदः । धनाम्बरागभोऽन्यगे स्थिरस्तु नाम्बरागभः ।
 शनेः—अथो रजिसे विषवर्जितः स्वजर्नविद्युतः क्षणवन्व-
 वधः । परदेहसुपेयश्चुहृत्प्रभो विमुखायुक्तोऽष्टक
 दीनसुखः । चारवशाद्द्वितीयगृहणे दिनकरतनये
 हृत्पुत्रापवर्जिततनुर्विगतभद्रवसः । अन्यगुणोः क्षयं प-
 सुचयं तदपि स्त्रियु भवदन्विषुव । वंशपदपतितं न वक्तु
 न च चिन्तम् । सूर्यसुते ततीयगृहणे धनानि लभते
 दारुपरिच्छः द्रुमहृत्पावकुम्भरत्नान् । सङ्गवृत्ति-
 शौख्यममत्तं गर्व्युपरमं भोकरूप प्रशास्त्रध रिपंच
 पीरनयिते । चतुर्थं गृहं सूर्यवलेऽभ्युपेतं सुहृद्दि-
 क्षमादीं दमिर्विप्रसुक्तः । भवत्यस्य सर्वत्र चासाधुदं
 भुजङ्गप्रयातानुकारं च चिन्तम् । सुतधनपरिहोणः
 पञ्चमस्ये प्रष्टुरकलहयुक्तवार्कपले । विनिहतरिपुरोग-
 वधघाते पिबंत च वनितास्यं श्रीपुटोष्ठम् । गच्छत्य-
 ध्यानं सप्तमे चाष्टमे च हीनः स्त्रियुलेः सूर्यजे दीन-
 चेष्टः । तद्गर्भस्ये वैरुहृत्प्रोगवस्यैवर्भोऽयुक्त्विष्टोऽहैश्वदेवी-
 क्रियाद्यः । कर्मप्राप्तिर्दामेः श्वश्रुषु विद्याकीर्त्योः
 परिहृत्प्रियौरी । तेरुग्यं क्षामे परयोषार्णोऽभा
 सन्त्ये प्राप्नोष्यपि शोकोभिन्मालाम् । अपि कालमपेक्ष्य
 च पालं शुभक इदवात्यदृक्कम् । न मधी वक्तु कं
 कुडवे च विष्टजल्पि नेषयितानः । रक्षः पुष्ये ग-
 न्येतास्यैः कनकइयवगुण्डपुमेः दीशकरभुचतो भक्त्या
 पुञ्जाविन्दुमेना सितशुभरजतमधुरैः सितस्य मद्रप्रदेः ।
 क्षयादस्यैः शौरिः शीघ्रो मन्धरजतसिक्ककसुमेरुः
 वरिपीतसैः प्रीतैः पीक्षा न खाड्याद्यादि पतति वि-

यति यदि वा भुजङ्गमिज्ज्वितम् । यमोद्गतः सन्धु-
 भद्रः सपि विबुधैः प्रपूजया । गान्तिजप नयनदान-
 दमैः सुजनाभिभाषणसमः गमैस्तथा । रविपीडो पू-
 र्वीर्दं शशिरीरां कथयतोऽन्यगो रागेः । वटनक्षत्रस्य
 भायीगत्वु गोशोयथासंस्कम् । आदो यादक् शौख्यः
 पयादपि ताःशो भयति । उपगोतिर्मात्स्यां गच्छवत्स-
 त्वाभ्येगो वा । आयींशामपि कुम्भे विनाशमन्तुर्गु-
 त्तिधमसंस्थः । गन्ध इव षष्ठे वटस्य सर्वलघुनां गतो
 नयति । अशुभनिरीक्षितः शुभफलो बलना बलवान्
 अशुभफनप्रदश्च शुभदिव्यवशेषगतः । अशुभशुभाशपि
 स्वफनयोर्भेजः समतः सुदमपि गीतकं च स्वशु-
 नर्दटकं च यथा । नीचेऽरिभेक्ते च रिदृश्य सौं
 हया दत्तपरकीर्तितम् । पुरतोऽन्यस्येव भासित्याः
 सविलासकटाक्ष नरोक्षयम् । सूर्यसुतोऽर्कफन सप्तमन्द-
 सुतश्चन्दतः समनुयाति । यथास्त्वन्वकमायीगीतिवैता-
 क्षीयं च मागधो गायार्त्तान् । शौरिः कर्करासरागात्
 सविकारो लब्धः क्षरधिकतरम् । पिस्तदाचरति नृपस्य
 पय्यकतां न तु तथाशीषाम् । यादगेन गृहणोन्मुक्त-
 स्तादृग्भवेत्तोऽपि । मनोऽतिवसायंगारकार इव
 यज्ञस्य । पञ्चमं सर्वपादेषु सप्तमं द्विचतुर्थीः । वटश्लो-
 काक्षरं तद्गुण्यतां याति दुःस्थितैः । प्रकथा प लघुर्वच
 हस्तवाज्ञो व्यपस्थितः । स याति शुक्रतां शोके यदा
 स्युः सुस्थिता गृहाः । प्रारब्धः सुस्थिर्गृह्येत् कर्मा-
 ळविष्टस्येऽनुधैः । विनिहन्ति तदेव कर्म तान् पैतानीय-
 निशायथाकृतम् । शौख्यस्यनवेष्ट्य यो गृह्यथः काले
 प्रक्रमणं कराति राजा । अशुभं स पांरुदेव हस्त-
 श्लोपकन्दनिकस्य याति पारम् । अत्र प्रहृगोचरफ-
 लमध्ये राज्ञोऽप्योः फानातुकीर्तनं पदसप्तमाभि-
 प्रायेथेति बोद्धम् । अत्र विशेषः श्लो० त० उक्ता यथा
 “गोचरपीडायः सपि राशिरभिभिः शुभगुणैर्दृष्टः ।
 पीडां न करोति तथा पापैरेवं विषयार्थः । गोचराय-
 वादः । “दिनकरवर्धरौ प्रवेशकाले शुक्रशुक्रौ भव-
 नस्य मध्ययातौ । रविस्तुशशिनौ विनिर्गमस्यौ रवि-
 तनयः फनदस्तु सर्वकालम्” । राशित्तिभागफलम् ।
 “सप्तमोपचयाद्यस्यचन्द्रः सर्वत्र गोभनः । शुक्रपले द्वि-
 तीयस्तु पञ्चमो नयनस्तथा । शितशनिशुक्रजीवादीं सरन्द-
 नराणां व्यवहृत्प्रनयनस्योऽपीष्टदानाऽद्यतेषाम् । अस्तु-
 विधनगश्चेत् सत्युपुत्तार्थोऽपि प्रष्टुरशुभकः स्यात्

बाननेन युद्धः । बाननेन च दूतनञ्जयेति एतन्नेति
 वक्ष्यमाणवचनाभ्यामेकार्थत्वाद्बोद्धव्यम् । “उपचयकर-
 युक्तः सव्यगः युक्तः च शुभमभिरुपमायः सौम्यमध्य-
 स्थितो वा । सखिवशिष्टकृत्तुः करकर्मोऽपि रेन्दर्जय-
 धनसुखदाता तत्प्रकृतौ न्यथा तु” । सव्यग उक्तपायण-
 चारी । उपचयकरस्य पचाहती वा कतपयोक्तम् ।
 “भार्गो यथा सन्ध्यावसरेण पचाह्णकाणां यदि वा
 यथाह्णः । शुभपदानां शुभदः प्रयाणे वाक्येन यातो न
 शुभः यथाह्णः । योयस्य दशमगृहणः स तस्य यज्ञो-
 भवति नियमेन । सख्योऽङ्गमूनत्प्रकोणमः कण्टकेषु यावन्
 आस्थिताः । जन्मकालवशात् तौ कारकाः कर्मगतौ
 तेषां विशेषतः । सितपक्षादौ चन्द्रे शुभे शुभं पक्ष
 मशुभमशुभं च । कृष्णं गोचरगृह्णेन शुभः पक्षः
 शुभोऽतोऽन्यः” । भीमपराक्रमे । “युक्ते पक्षे प्रतिपद चन्द्रे
 गिने शिवं पक्षम् । कृष्णे प्रतिपदि ताराशुद्धौ शुभं
 विदुः पक्षम्” । श्रीव्यादनालैव
 “भार्गवोऽपि पुराणम् “द्रव्ये गतेषु भ्रम्येणु कृत्तु
 तनपेषु च । भार्यायः च गृहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम् ।
 आत्मन्यथाऽपुण्यानां सर्वलैवातिपापिनाम् । न कुलापि-
 हापापानी नराणां जायते भयम्” ।

गृहगति स्त्रो इतः । गृहाणां प्रत्यहं भागमनभेदे । तत्र
 अगति गच्छे २४१४ घं । पृथग् तभेदास्तत् कारणा-
 दिकं च ददितम् । तत्र गृहाणां सावनं दनगतिमानं
 सि०शि० उक्तं तत्र अगोलगच्छे २४१२घं उक्तं यथमप
 विशेषोऽलोच्यते । तत्र गृहाणां दिनगतिसाधनं
 सि०शि० उक्तं यथा
 “महीमितादह्नं षात् फलानि यानि तत्कनाः । भवन्ति
 मध्यमाः क्रमात्तमः सदां द्युभुक्तयः । सभा गतिरतु
 योजनेर्भः सदां सदा भवेत् । कलादिकल्पनावशात्कृद-
 दृता च सा कृता” सि०शि०
 “अलोपपतिस्त्रैराशिकेन । पूर्वं गतिर्धौजनात्कका
 पहाणां तु खरोक्ता । इदानीमस्तुत्या । सा कलादि-
 कल्पनायथात् । इदानीमस्तुत्यत्वे कारणमाह” प्रमिता०
 “कथाः सर्वा अपि दिवसदां चक्रविप्राहृतास्ता इते
 जन्मो जन्मि महति स्युर्भहस्य च विप्राः । तस्मादेते
 शिथिलगुजादित्यभौमेच्छमन्दा मन्दाक्रान्ता इव शय-
 धराद्भानि ज्ञानः क्रमेण” सि०शि० ।
 “ततः सर्वा अपि कथाचक्र २१६०० । विप्राभिरेवाहृताः

अतो महति इत्ते महत्तो विप्राः स्युः । जन्मि कल्पः ।
 तदाया चन्द्रकलां सर्वाः स्या स्युः । तस्यामेका कला
 पञ्चदशभिर्दौजनेर्भवत । घनेः कला सर्वाः रिखा सा
 महती । तस्यामेका कला बीजनामां पक्षः सप्त-
 रेकसप्तजोमे ५८२६ भवति । बीजमं चतुःकोशेषु ।
 अतश्चन्द्रात् सकाशाद्दुष्कोर्ध्वस्या बुधशुक्रादवः क्रमेण
 मन्दाक्रान्ता मन्दगतय इव भानि । मन्दाक्रान्ताह-
 न्दोऽपि स्रुचतम्” प्रमिता० । स्फुटमं तमाह
 “दनान्तरसप्तसमानं स्याद् गतः स्फुटा तत्समवा-
 नरात्वे । कोटी फलघ्नी खड्गेन्द्रभुक्तिस्त्रिषोडशुता
 फकिस्त्रगादिकेन्द्रे । तथा युतोना पक्षमञ्जुक्तिसा-
 त्कालिकी केन्द्रपरस्फुटा स्यात् । समीपतियन्त्रसमीप-
 चालनं विशेषेण तत्कालजयेव युज्यते । सुदूरस्थान-
 साद्याया यतः प्रतिक्षणं सा न सभा महत्त्वतः” सि०शि०
 अद्यतनसप्तमस्फुटपहयोरौदयिकयोर्दिनाईजयोर्षिक
 कालिकयोर्धौ यदनरं कनदिकं वा स्फुटा गतिः ।
 अद्यतनात् दक्षिणे न्युने वक्रा गतिर्ज्ञेया । तत्समयात्क-
 रात् इति । तत्र कालस्य मध्येऽनया गत्या गृहसा-
 लयितं युज्यते इति । इयं किञ्च स्थाना गतिः । अथ
 स्रष्ट्या तात्कालिकी कथ्यते । तद्गुणयूना चन्द्रगतिः ।
 कथ्येर्षा प्रहाणां गृहगतरेव केन्द्रगतिः । खड्-
 केन्द्रकोटिफलं कथा तेन केन्द्रगतिर्गुण्या लिख्यया
 भाष्या सव्येन कर्कशादकेन्द्रे पृथगतियुक्ता कार्या ।
 खगादौ तु रचितता कार्या । एवं तात्कालिकी मन्-
 परिस्फुटा स्यात् । तात्कालिकया भुक्त्या चन्द्रस्य
 विशिष्टं प्रयोजनम् तदाह । समीपतियन्त्रसमीप-
 चालनमिति । यत्कालिकचन्द्रस्यत्वात् कालाहृतो वा
 गम्यो वा यदावसन्नस्थित्यनक्षदा तात्कालिकया गत्या
 तिथिसाधनं कर्तं युज्यते । तथा समीपचालनं च ।
 यदा तु दूरतरस्त्रियन्त्रो दूरचालनं वा चन्द्रस्य तदा-
 द्याया स्थानया कर्तं युज्यते स्थूलकाष्ठत्वात् ।
 यतश्चन्द्रगतिर्महत्त्वात् प्रतिक्षणं सभा न भवति ।
 अतस्तदर्थमयं विशेषोऽभिहितः । अथ गतिक-
 लवाचना । अद्यतनसप्तमगृहयोरनरं गतिः । अथ
 एवं गृहफलयोरनरं गतिफलं भविष्यतीति । अथ
 तस्याधनम् । अद्यतनसप्तमकेन्द्रयोरनरं केन्द्रगतिः ।
 भुजक्यावरणे ज्योतिषस्यत्वे तेन वा सुखा घरदि-
 द्दिके २२५ भाष्या । तत्र भावत् तात्कालिकमोक्षस्यत्वे

करवायातुपातः । यदि लिङ्गादुत्थया कोटिख्यया
भोग्यखण्डं ग्रहद्विदशखण्डं मध्यते तदेष्टया किमिच्छत
कोटिख्ययाः ग्रहद्विदश २२५ गुणखण्डा हरः ।
फलं तात्कालिकं स्फुटभोग्यखण्डं तेन केन्द्रगतियुष्ण-
नोया ग्रहद्विदशभाज्या । अत्र ग्रहद्विदशमितयुष्ण-
कभाजकयोस्तुल्यत्वात्वाये कते केन्द्रगतेः कोटिज्या
गुणखण्डा हरः स्यात् । फलमद्यतनकेन्द्रदोर्जयोर-
न्तरं भवति । तत्फलकरणार्थं स्वपरिधिना गुण्यं
भांशै १६० भाज्यम् । पूर्वं किल गुणकः कोटिज्या
वा वायत् परिधिना गुण्यते भांशै १६० ह्येते
तावत् कोटिफलं जायत इत्युपपन्नं कोटी फलघ्नी मृदु-
केन्द्रभुक्तिरिख्यादि । एवमद्यतनचक्रनगृहफलयोरन्तरं
मृदुगतेः फलं कर्कशादिकेन्द्रे ग्रहर्षफलस्यापचीयमान-
त्वात् तुलादौ धनफलस्योपचीयमानत्वाद्भनम् । मक-
रादौ तु धनफलस्यापचीयमानत्वान्नेपादादणफलस्यो-
पचीयमानत्वादणमित्युपपन्नम्” प्रमिताः ।

गृहगन्ध ५० इतः । गृहयज्ञयन्त्रे वक्ष्यमाणे श्वर्याशुद्देशेन
देवे रक्तचन्द्रनादौ ।

ग्रहचिन्तक ५० पञ्चान् शुभाशुभदायकतया चिन्तयति
चिन्ति-एतु ६० इतः । देवसे सांयत्सरिके । “यत्कव्यमिष्टं
जगतोऽशुभं वा शास्त्रोपदेशाद् ग्रहचिन्तकेन” ६० स
२४५० ।

ग्रहण न० गृह-भावे ल्युट् । श्लोकारे श्चाने । श्यादरे
उपरामे चन्द्रमूर्ययोः राहुणा पसने करणे ल्युट् ।
एकरे भेदि० । इन्द्रिये राजनि० । ७शब्दे जटा० । तत्र
करणे ग्रहणसाधनत्वात् इन्द्रियाण्युं शब्दस्य च
ज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम् । उपरागस्य यथा राहुकृतत्वं
तथा उपरागशब्दे १११५० उक्तम् ।

“चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तद्गृहणसुच्यते” संवत्सर
प्रदोषः । तन्नातरस्यापि ज्ञानमाह “आदित्यकिरणैः पूर्तं
पुनः पुनश्च वक्षिणा । जलं, व्याध्यातरः ज्ञायात्
ग्रहणेषु श्चुण्णारिणा” व्यासः । तत्र सर्वजलस्य गाङ्ग-
तुल्यतामाह व्यासः “सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं व्याससमा
द्विजाः । सर्वं सङ्गासमं तोषं ग्रहणे नालं संशयः” ।
तत्र आशुखावश्याकतामाह शताः । “सर्वेषु भाषि
कर्मण्यं भाषं नै राहुदर्शने । अङ्गुलीयस्तु तत् आहं
पद्मं तैरिव सोदृशि” । तन्नाभाजेन आशुखाह प्रचेताः
“आपदानमौ तीर्थे ५५ चन्द्रसूर्यपदे तथा । आस-

आहं द्विजैः कार्यं पूरेषु त सदैव हि” । आप-
आहोऽपि विशेषो योगिनीतन्त्रे “निरन्तेरानन्नाहो
त अन्नं न खासयेत् कश्चित् । इदौ तु खासयेदन्नं
संक्रमे गृहणेषु च” । गृहणश्राद्धादिकं मलमासेऽपि
कार्यं यथाह कालमाः सृतिः “चन्द्रसूर्यपदे ज्ञानं
आह्वदानजपादिकम् । कार्याणि मलमासेऽपि मित्यं
नैमित्तिकं तथा” । तत्र दीक्षायां नैव कालादिशुद्धापेक्षा
“सत्तीर्थेऽर्कविषुयासे तन्नुदानपर्ययोः । मन्त्रदीक्षां प्रकु-
र्वीथो मासर्षादीनु न शोधयेत्” सारसंग्रहः । तत्र वार-
भेदे गुणाधिक्यम् “चन्द्रग्रहचन्द्रवारे रवौ सूर्यग्रह-
सथा । चूडामणिरवं योगसत्त्वान्नफलं श्रुतम् । अन्ध-
आहृगृहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत” गह० ५० । अत्र
पुरश्चरणप्रकारः “अथ वान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ।
ग्रहणेषुऽर्कस्य चन्दोर्षा शुचिः पूर्वसुपोषितः । नद्यां
ससृष्टगामिण्यां नाभिमातोदके स्थितः । यद्वा पुण्योदके
ज्ञात्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः । ग्रहणादि विमोक्षानं
लपेन्मन्त्रं समाहितः । अनन्तरं दशांगन क्रमाद्भोमादिकं
चरेत् । तदन्ते सचर्त्तीं पूजां कुर्यात्प्राङ्मुखतर्पणम् । ततो
मन्त्रप्रसिद्धार्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च मन्त्र-
सिद्धिः स्याद्देवता च प्रसोदति” । ति०त० पुरश्चरणच० ।
तत्र ज्ञानस्यावश्याकतामाह इहद्विसष्टः “संक्रमे गृहणे
चेव न ज्ञायादयस्तु मानवः । सप्तजन्मसु कुषी स्याद्ः स-
भागी च सर्वदा” अलाशौचेऽपि साङ्गखानमात्रं कार्यं
यथाह सृतिः । “सूतके सूतके चैव न दोषो राहु-
दर्शने । ज्ञानमालम्बु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविधार्जितम्” ।
अत्र ज्ञानाशौचं नास्ति यथोक्तम् “चन्द्रसूर्यग्रहे चैव
सूतानां पिण्डकर्मणि । महातीर्थे तु संभ्राप्तं सूतदोषेन
विद्यते” भविष्य५० ।

तत्र ज्ञाने “भार्यात्वसंपादकं ग्रहणं विषाहः” उद्गा०त०
रघु० “सतएव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा
यथार्थता” नैध० । आदाने “पाणिग्रहणिकाः मन्त्रा
नियतं दारजलणम्” उ० त० श्रुतिः । “आचारधूम-
ग्रहणात् वभूव” रघुः “स बाहुगतसुद्वय्य सख्यां
ग्रहणं रणे” हरिवं० ४८५० । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थक्यम्
“अग्निजानुग्रहणान्यर्धवता चानर्थकेन तद्गमिषि
प्रयोजयन्ति” व्या० परिभाषा ।

ग्रहणक न० मृदुसतेऽनेन ग्रह-करणे प्रदुःततः स्वार्थे क ।
प्राहणे शास्त्रे । “इकरादीनामपि ग्रहचक्रमासनसात्

अथ 'स्यो' विष्की० । अन्ते चोदरे तु अङ्कचो-
त्थल गाङ्कैति पाठः ।

अङ्क(पि)षी ङी ङङ्कति रोगिणोदेहम् अङ्क-अनि वा
ङीप् । १पित्तधरास्य कलाभेदे शतदाचिते रोगभेदे
प्रवाङ्ककायां च तद्रोगस्थाननिदानाद्युक्तं सुश्रुते यथा
“दुपप्रति गृह्णी जलो रग्निमादनहेतुभिः । अति-
सारे निवृत्ते ऽपि मन्दास्मेरहितानिभः । भूयः सन्दू-
षितो वाङ्गृह्णीमभद्रुपयेत् । तस्मात्कार्यः परी-
हारस्त्वतीसारं विरक्तयत् । यावच्च प्रकृतिस्यः स्यादोपतः
प्राणतस्तथा । पडो पित्तधरा नाम या कला परिकी-
र्त्तिता । पक्षाभाशयमध्यस्था अङ्कषी सा प्रकीर्त्तिता ।
गृह्णयां बलमस्मिन्नि म चापि गृह्णीष्यति । तस्मा-
त्संभ्रूयिते वङ्गो गृह्णी भस्मदुष्यति । एकशः सर्वशयैव
दोषैरत्यर्थमूर्च्छते । सा दुष्टा वङ्गोभुक्तमाममेव विमु-
ञ्चति । पक्वं वा सवजं प्रति सुष्ठुर्ब्रूवं सुष्ठुर्ब्रूम् । गृह्णी-
रोगमाहस्तमायुर्वेदविदो जनाः । तस्योत्पत्तौ विदाहान्न-
सदनालस्यदृक्कमाः । बलक्षयोऽरुचिः कासः कथंश्छेडा-
न्वकूजनम् । अथ जाते भवेज्जान्तुः शूनपादकरः जगः ।
पर्व्वरुगलौल्यदृक्दिव्यरारोचकदाहवान् । उदुगिरे-
च्छ्रुत्तिक्तास्त्वोङ्गुषामागन्धिकम् । प्रसेकसुखवैरस्यतम-
कारुचिपीडितः । वाताच्छ नाधिकैः पायुहृत्पाशैर्दरम-
सकैः । पिताम्यदाहेयु रभिः कफास्त्रिभिस्त्रिलक्ष्यैः ।
दोषवस्ये नखेस्त्रिद्विषमूलमयनाननेः । हृत्पाण्डू दरगुलमा-
र्यः शीहायद्गी च मानवः” ।

“नानाविधव्यसौरो जायते गृह्णीयुतः” श्रुता० तस्याः
कर्मभेदविपाकतोक्ता । तस्या मकारो गत्वमदाहाशब्दे उक्तम्
“दृक्क्ष गृह्णीरोगो नाष्टहीत्वा निवर्त्तते” वैद्य० ।

अङ्कणीहर न० अङ्कणी हरति ङ-अच् । १लवङ्गे शब्दच०
अङ्कणीहारके औषधदौ लि० ।

अङ्कदक्षिणा ५० अङ्कणां अङ्कोद्देशेन देया दक्षिणा । अङ्को-
द्देशेन अङ्कयन्ते देयमेवादिदक्षिणायाम् गृह्यज्ञशब्दे
विधितिः ।

अङ्कदान ५० इत० । अङ्कोद्देशेन तदशुभशान्त्यै दानम् । अङ्का-
शुभनिवारणार्थं देवे इव्यभेदे गोचरशब्दे अङ्कगोचर-
शब्दे अङ्कविप्रशब्दे च तद्विधितिः ।

अङ्कदृष्टि ङी । इत० । गृह्णायां अस्वानामेक्षया स्थान-
भेदः दर्शनभेदे सा च दृक्कायते तद्गीकायां चोक्ता यथा
‘विदयेति त्रिकोणचतुरस्रप्रमाणवत्कोकवनि चरणाभि-

द्वितः । रविजाभरेच्छरधिराः परे च वे क्रमशो
भवन्ति किञ्च वीक्ष्येऽधिकः” इत्युक्ताः । “अस्मिन् स्थाने
खेटाः स्थितास्तस्मात्प्रदमादीनि स्थानानि चरणाभि-
द्वितः पाददृष्ट्यावस्योक्तयानि खेटो अस्मिन् राशी
व्यवस्थितः तस्माद्युक्तं तीयमः खेटो दृशमगतश्च तौ
तृतीयदशमराशी च पादेन चतुर्भागदृष्ट्यावस्योक्त-
यति एवं त्रिकोणस्थौ नयपञ्चमस्थानगतावर्द्धदृष्ट्या,
चतुरस्रोऽष्टमचतुर्थे अष्टमचतुर्थस्थानस्थौ पादहीनदृष्ट्या
सप्तमे खेटं परिपूर्णदृष्ट्या । चरणाभिद्वित इत्यत्रा-
भिश्ये वीपरां योतयति चरणाचरणादृष्ट्या पादपाददृ-
ष्ट्याव्यर्थः । यावत्पाददृष्ट्या पश्यन्ति तावत् फलं प्रयच्छन्ति
तथा च स्वल्पजातके “दशमतृतीये नवमपञ्चमे चतुर्षां-
ष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति पाददृष्ट्या फलानि चैवं प्रय-
च्छन्ति” । अर्थादेव खेटा उक्तस्थानानि पश्यन्तीति तथा च
सारावल्याम् “सव्यं पश्यति सदा खगाशरणाद्वितः सर्वे ।
विदयेति त्रिकोणचतुरस्रप्रमगतान् फलं क्रमेणैव ।
पूर्णं पश्यति रविजसृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः ।
चतुरस्रं भूमिभुतः शिताकंबुधश्चिषकराः कलत्रं च” ।
तथा यवनेश्वरः” इति पश्चिमी १११२ । अष्टमय द्वितीयं
संस्थानराशेः परिहृत्य राशिम् । शेषान् खमः पश्यति
सर्वकालमिष्टेषु चैषां विहितता दृगिष्टा । जामिन्ने दृष्टि-
फलं समस्तं स्वपादहीनं चतुरस्रयोश्च । त्रिकोणयोर्दृष्टि-
फलार्थं भाङ्गुर्दृष्टिक्यु सन्ने दशमे च पादम्” । रविजा-
भरेच्छरधिरा इति । किलेत्यागमसूत्रे चरणाभि-
द्वित इत्यनुपत्तते एते रविजादयश्चरणाभिद्वितः
पादोपचयाद्गीक्ष्ये दर्शने क्रमशोऽधिकफलप्रदा भवन्ति
रविजः सौरिः स दर्शने पादफलप्रदः, अमरेच्छो दृक्-
स्यतिरर्द्धफलप्रदः अधिरोऽङ्गारकः स पादहीनफलप्रदः ।
अपरेऽर्कचन्द्रबुधशुक्रास्ते वीक्ष्ये समस्तफलप्रदाः ।
एतच्चैवर्गिकं अङ्कणां दृष्टिफलम् । स्थानवशादेतेषां
यथास्वं दृष्टिफलमूह्यम् एवमेके व्याचक्षते । अपरे तु
आहुतः स्थानफलमेतत् तेन विदयादिस्थानगतान् अङ्क-
राशीन् पश्यन्तो रविजादयो दर्शनेऽधिकफलप्रदा
भवन्ति तद्वथा तृतीयदशमस्थान् अङ्कान् राशीन् वा
यनेश्वरः पश्यन्त्येभ्यो अङ्केभ्योऽधिकफलप्रदो भवति
परिपूर्णं पश्यतीत्यर्थः । एवं त्रिकोणस्थान् जीवः, चतु-
रस्रगान् जीवः, सप्तमस्थान् परे अर्कचन्द्रबुधशुक्राः ।
एतच्च चतुराचारीषां मतम् । तस्मात् च अथवान

गर्गः "इचिक्यश्च दशमान् सौरिक्रिकोषस्थान् इह-
 स्थितिः । चतुर्थाष्टमगान् मीनः शेषाः सप्तमसंस्थितान् ।
 भवन्ति वीर्यशो नित्यसृक्ताधिकफलाः खगाः" । भट्टो
 वराहमते राहोर्गुहत्वाभावेन न तस्य इष्टिकोक्तता ।
 ज्यो० त० अथखेटदृष्टः तद्दृष्टिकोक्ता यथा
 "दशमे च तृतीये च पाददृष्टिचदाहृता । अर्द्धदृष्टिच
 नवमे प्रथमे परिकीर्त्तिता । चतुर्थे त्वष्टमे चैव पादोना
 परिकीर्त्तिता । सप्तमे परिपूर्णा च फलमेव प्रकल्प्यते ।
 तृतीयदशभाशार्किः पश्यन् पूर्णफलप्रदः । त्रिकोष्पगान्
 गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कुजः । सुतमदननवान्त्ये पूर्ण-
 दृष्टिः ६०सुरारैर्युगलदशमराशौ दृष्टिपादत्वयार्हः४५ ।
 सृष्टजरिपुचतुर्थेष्टमे चार्द्धदृष्टिः ३०स्थितिभवनसुप्तान्त्ये
 नैव दृश्यं हि राहोः" ।

सर्वकर्मीपयोगिनैसर्गिकयद्दृष्टिचक्रम् ।

स्थान	र	च	म	वु	ह	गु	श	रा
१	०	०	०	०	०	०	०	०
२								४५
३	१५	१५	१५	१५	१५	१५	६०	२०
४	४५	४५	६०	४५	४५	४५	४५	२०
५	३०	३०	३०	३०	६०	३०	३०	६०
६	०	०	०	०	०	०	०	२०
७	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०
८	४५	४५	६०	४५	४५	४५	४५	२०
९	३०	३०	३०	३०	६०	३०	३०	६०
१०	१५	१५	१५	१५	१५	१५	६०	४५
११	०	०	०	०	०	०	०	०
१२	०	०	०	०	०	०	०	६०

तात्कालिकदृष्टिस्तु द्रष्टृदृश्यग्रहयोर्दृष्टिखेटराशयोर्वा
 अतुपदं वक्तव्यताजतोक्तवत् कल्पनीया
 दृश्यास्तु विशेषः तत्र एकादिशेषे ये भ्रुवा उक्ता अत्र न
 तथा किन्तु दृशितचक्रानुसारेण खगभेदे भ्रुवाः कल्प-
 नीया इति । नैसर्गिकतात्कालिकमितादिकं तु अरिष्ये
 २३५४० उक्तम् । तदनुसारेण मित्रादिदृष्टिचक्रा
 नीलकण्ठताजके तु वर्षप्रवेशफलापयोगिनी अन्वविधैव
 दृष्टिचक्रा यथा "दृष्टिः ख्याञ्जवपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः
 खेददा पादोना४५ऽखिलकार्यसाधनकारी भेदापक्रास्थो-
 ष्यते । पुनश्चेत्करी तृतीयभवमे कार्यस्य संविद्धिदा-
 त्त्राशोया ४०ऽक्षिता तृतीयभवमे प्रकृतागः०दृष्टिर्भवे ११ ।

दृष्टिः पादुकिता१५ चतुर्थदशमे पुनारिमिका खताऽ-
 ष्योन्व सप्तममे तन्मैत्रवने प्रत्यक्षवैराऽखिला६० । दृष्टं
 इत्यतयं सुताञ्जवमिदं कार्यस्य विध्वंसनं संया-
 नादिकलिप्रदं दृश्यं र्भौा खुर्द्धादिशांशान्ते ।

वर्षप्रवेशोपयोगिन्यद्दृष्टिचक्रम् ।

स्थान	र	च	म	वु	ह	गु	श
१	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६० प्रत्यक्षवैरा
२	०	०	०	०	०	०	०
३	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४० पुनश्चेत्हा
४	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५ पुनारिः
५	४५	४५	४५	४५	४५	४५	प्रत्यक्षमिता
७	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६० प्रत्यक्षवैरा
८	०	०	०	०	०	०	०
९	४५	४५	४५	४५	४५	४५	प्रत्यक्षचेहा
१०	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५ पुनारिः
११	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१० पुनमिता
१२	०	०	०	०	०	०	०

तात्कालिकस्तुट दृष्टिस्तु

"अपास्य पश्यं निजदृश्यखेटादेकादिशेषे भ्रुवमिमाकाः
 स्युः । न्यून्यं खनेटाक्षिययोऽखनेदाःखं घटिरभ्रं शरवे-
 दसंख्या । त्रिष्यश्चन्द्रावियदभ्रतर्काः शेषांशयातैवविभेष-
 वातात् । लब्धेः खराभैरधिकोगतेषु स्वर्णं भ्रुवैताः
 स्फुटदृष्टिमित्राः" नी०ता०उक्तया दिशा आनेया ।

ग्रहदेवता स्त्री इत० । सूर्यादिग्रहाणामधिष्ठानरुद्रादि-
 देवभेदे वा च ग्रहयज्ञशब्दे इत्यत्र गृह्याधिदेवताद्वयो-
 ऽप्यत्र । [यज्यमाथे गुग गुलप्रभृतौ धूपे ।
 ग्रहधूपं पु० गृहाणां गृहोद्देशेन धूपः । गृहयज्ञशब्दे
 ग्रहनायकं पु० इत० । इत्यर्थे प्रथमदृष्टे २३मौ च यज्ज्वला०
 ग्रहनाशं पु० ग्रहं नसबन्धं नाशयति नश-विच-
 क्षणं उ० स० । शाकट्ये (ज्ञातियान्) यज्ज्व० ।
 ग्रहनाशनं पु० ग्रहं नसबन्धं नाशयति नश-विच-ल्य
 शाकट्ये रत्नमा० ।
 ग्रहनेमि पु०ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां नेमिरिव । चन्द्रे यज्ज्व०
 तस्य च ग्रहकक्षाप्रस्थितत्वेन नेमित्युक्तत्वात् तथात्वम् ।
 ग्रहपति इ० इत० । इत्यर्थे २३मदृष्टे अमरः । इत्यन्ते
 च । "तस्य विसीयते राज्ञं ज्योत्स्नाः ग्रहपतेरिव"
 भा० शा० १६८ अ० ।

ग्रहपुत्र इ० पक्षं वृथाति सारदरेः पुत्र-क । सख्ये हेम०
तस्य च तद्यात् सख्योत्पत्तये पु० इत्यम् ।

ग्रहप्रत्यधिदैवत न० इत० । ग्रहाणां देवतानां देवतासु
अग्न्यादिषु ग्रहयज्ञस्यन्दे २४२५ पु० इत्यम् ।

ग्रहबल न० इत० । ग्रहाणां बलभेदे तानि च दृष्टव्यातके
तद्ग्राह्याने भद्रोत्पत्तेन चोक्तानि यथा

“खोञ्जसुहृत्सत्तिकोष्णवांशैः स्थानबलं खण्डहो-
पगते च । दिशु बुधाङ्गिरसौ रविभौमौ सूर्यसुतः सित-
शीतकरो च । उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमा-
गमगाः परिशेषाः । विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाद्येष्टत
वीर्ययुताः परिकल्प्याः । निशिशिक्ताजसौराः सर्वदा
शोऽर्ह्यु चाप्ये बह्वक्षसितगताः सुः क्रूरसौम्याः क्र-
मेण । इत्यनदिवहृरामासपैः कालधीर्यं शक्रुषु-
शुचराद्यादृष्टितो वीर्ययन्तः” इहञ्जा० । “अत्र ग्रहाणां
चतुर्विधं स्थानदिग्बलं दोषकेनाह “खोञ्जसुहृदिदि सगृह्यं
प्रत्येकमभिसंबध्यते तत्र खोञ्जे स्थितो गृहो बलवान्
भवति, तात्कालिकस्य सुहृदो मित्रस्य ज्ञेयो स्थितो बलवान्
नेव खतिकोषे आत्मीयमूलखतिकोषे स्थितः, खनवांशे
स्थितः, खण्डहे खराशाशुपगतः प्राप्नो बलवानेव, एते-
षामन्यतमे व्यथस्थितो गृहः स्थानबलयुक्तो भवति ।
तत्कार्कस्य सिंहः खतिकोषम् तदेव गृहं ज्ञेयम् ।
चन्द्रस्य हय उज्ज्वलः स एव त्रिकोणम्, भौमस्य जेभः
त्रिकोणम् तदेव खजेत्वं, बुधस्य कन्या उज्ज्वलः सेव मूल
त्रिकोणं खजेत्वं च । गुरोः धनो त्रिकोणं, तदेव
खजेत्वं सौरैः कुम्भत्रिकोणम् तदेव खजेत्वं । शुक्रस्य
तृजा त्रिकोणं तदेव खजेत्वं एतेषामाचार्येण
विशेषोक्तः अस्माभिरन्यहोर शास्त्रादानीय शिष्य-
चित्तयेह लिख्यते तथा च खाराबल्याम् “विशतिरंशाः
दिंहे त्रिकोणमपरे स्वभवनमर्कस्य । उज्ज्वलं भागवितयं
हय इन्दोः स्थात्रिकोणमपरेऽंशाः । द्वादशभागा जेभे
त्रिकोणमपरे स्वभन्तु भौमस्य । उज्ज्वलं कन्यायां बुधस्य
तृजांशकैः सदा चिन्त्यम् । परतस्त्रिकोणजातः पञ्चभिरंशैः
खराशिशं परतः । दशभागा जीवस्य त्रिकोणफलं स्वभं
परं चापे । शुक्रस्य त्रिधयोऽंशास्त्रिकोणमपरे षटे
खराशिशं । कुम्भे त्रिकोणमिति रविबल रवेर्यथा
दिंहे” एतदात्मोचतुष्टयम् । दिशु बुधाङ्गिरसवित्वादि ।
प्राच्याद्याहुः चतस्रु दिशु क्रवाह भादेवो बलिनो भवन्ति

तत्र पूर्वस्थां बुधाङ्गिरसौ सजीवौ बलिनौ भवतः
खनस्यावित्त्वर्थः दक्षिणस्थां रविभौमौ सूर्याङ्गारकौ
दशमस्यावित्त्वर्थः पश्चिमायां सूर्यसुतः शनिः सप्तमस्य
दत्त्वर्थः । उत्तरस्थां सितशीतकरो शुक्रचन्द्रौ चतुर्थ-
स्यावित्त्वर्थः । यो पक्षो बल बली च तस्मात्प्रमस्यां
नस्थो विबली भवति मध्येऽनुपात जज्ञ इति सर्वत्रयं
परिभाषा पक्षाणासुत्रनीचप्रविभागे राशीनां दिग्बल
प्रविभागेऽपि, तथा च यथेश्वरः “सुर्वैन्द्वौ पूर्वविबल
मसंस्थौ नभस्तलस्थौ च दिवाकरारौ । सौरौऽस्तगः
शुक्रनिगाकरो तु त्वर्थे स्थितो तौ सर्वलौ भवेतामिति” ।
अन्यत्रये पक्षाणाम् अन्तरेऽनुपात एव युक्तः । एतत्-
गृहाणां दिग्बलसुच्यते । अथुना चेष्टाबलं दोषकेनाह
उदगयने इति मकरादिराशिषट्कसुत्तरमयनं कर्कटादि-
राशिषट्कं दक्षिणमयनमिति उदगयने उत्तरायणे
रविशीतमयूखौ सूर्यचन्द्रमसौ बलिनौ भवतः । परि-
शेषाः भौमबुधशुक्रसितसौराः वक्रगाः विपरीतगतवो
बलिनो भवन्ति तथा समागमगासुत्रेण सहिताः
बलिन एव चन्द्रेण संयोगो गृहाणां समागमगन्धवाच्यः
रविणा सहास्तमयो भौमादीनां परस्परं युद्धम् उक्त-
ञ्जाचार्यविष्णुचन्द्रेण “दिवसकरेषास्तमयः समागमः
शीतराशिसहचिदानाम् । कुसुतादीनां युद्धम् निगद्यतेऽ
न्योन्ययुक्तानामिति” विपुलकरा इति विपुलाः करा येषां
ते विपुलकराः विस्तीर्णरश्मयो बलिनो भवन्ति शीघ्र-
केन्द्रे द्वितीयतृतीयपदस्ये गृहस्य विपुलकरत्वं प्रायः
सम्भवति वक्रासक्तत्वात् युधि रंगामे चोत्तरसंस्था
बलिन एव कुसुतादीनां युद्धमित्युक्तम् । तत्र यः उत्तर-
दिग्भागसंस्थितो जयी स च बलवान् उत्तरसंस्थान-
मत्रोपलक्षणाद्यम् । यजेजस्वी स एव बलवान् तत्रै-
तज्जयलक्षणाद्यम् “दक्षिणदिक्स्थः पक्षयो जेपशुभप्राप्य
बलिहृत्तनुः । अश्विहृदो विक्रतोनिःप्रभो विवर्थास यः ।
स जितः उक्तविपरीतलक्षणासम्बन्धो जयगतो विनि-
दिहः । विपुलः क्षिप्रोद्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जय
उक्तः” इति एतच्छुक्रस्य प्रायः सम्भवति यस्मात्सुविद्या-
चार्यः “सर्वे जयिनः प्रदक्ष्णा दक्षिणदिक्स्थो जयी युक्तः”
इति । एतच्च द्वादशसु दशममन्तमेन संयुक्तचेष्टाबल-
संयुक्तो भवति । अथुना गृहाणां कायबलं नैव-
निकबलं च लाञ्छिताह निशीति शशिहृत्सौराचन्द्र-
भौमसंबन्धः त्रिभिः राशौ वीर्ययन्तो बलिनः । खोञ्जः

सर्वदा सर्वजन्म काले निर्दिष्ट दिने च बली । अन्ये परे
 रविगुरुशुक्राः अङ्गु दिने बलिनाः । क्रूराः पापाः पा-
 युक्ताः बह्वपन्न, जगत्स्येऽपि क्रूरो बलवान् भवति
 यवनेश्वरः "मासे तु युक्ते प्रतिपत्पटन्ते पूर्वं शशी-
 मध्यमलो दगाह्ये । अत्रो द्वितीयेऽत्यन्तस्तीने सौम्यैस्तु
 इतो बलवान् सदैवेत"मित्यगताः शुक्लपक्षे स्थिताः सौ-
 म्याः बलिनः । इत्यनेनेति द्वे अयने प्रमाणं यस्य इत्यने
 तन्तु वर्षं स्वर्धे आत्मीयपक्षे, यो गृहो यत्र वर्षेऽधि-
 पतिः स तत्र बलवान् स्वदिवसे आत्मीयवाचरे स्वहो-
 रायां कालकारायाम् । तथा स्वमासे यस्मिन् मासे
 योऽधिपतिः स तत्र बली इत्यनेद्वयसहोरासासानां ये
 अधिपतयस्तैर्गृहेः कालबलीपेतैरपलक्षणीयम् । ते
 कालबलीपेता इत्यर्थः केचिद्द्वययनदिवसहोरासास-
 पैरिति पठन्ति अन्ये स्वदिवससहोरासासपैरिति पठन्ति
 य एषामपरः पाठः एतेषु कालेषु सर्वे एव बलिनो भवन्ति
 एतत् गृहाणां काशवीर्यम् । एतेषामन्यतमेन संयुक्तः
 कालबलसम्बन्धो भवति । शुकबुधशुक्रराह्या इति सादयो
 बन्धीः आद्या वेपाम् ते शकाराद्यः शनैश्चरः सर्वेभ्यो
 बलहीनः कुकाराद्यः कुजः भौमः शनैश्चराह्वतवान् ।
 बुकाराद्यो बुधः स भौमाह्वतवान् शुकाराद्यो शुकः स-
 बुधाह्वनी, युकाराद्यः शुकः स जीयाह्वनी चकाराद्यश्चन्द्रः
 स युक्राह्वनी रकाराद्यो रविः स चन्द्राह्वनीति । एत-
 द्गृहाणां नैसर्गिकबलम् । यस्मादेवानेन स्वल्पजातके
 उक्तम् "मन्दारसौम्याः कर्पतिवितचन्द्राकां यथांतरं
 बलिनाः । नैसर्गिकबलनेतद्बलसास्ये स्यादधिकचित्नेति" ।
 यदा गृहाणां गृहयोर्बलसास्यं भवति तदा बलाधि-
 क्यम् अधिकवीर्ययत्ता ज्ञेयेत । अत्राचार्येण चतुःप्रका-
 रस्य फलं नोक्तं तस्मान्यशास्त्राङ्घ्रिस्थने तथा च साराव-
 ल्याम् "उच्चपक्षेन समेतः परां विभूतिं स्वगः प्रसाधयति ।
 स्वत्रिकोषचक्रः पुंसां साचिष्यं बलपतित्वं वा । स्वर्ध-
 वसेन च सङ्घिनः प्रसुदितधनधान्यसंपदाक्रान्तम् । भित्त-
 वसर्वबुक्तो जनयति कीर्त्यान्वतं पुरुषम् । तेजस्विनमति
 सुखिनः सुस्मिरविभवं नृपाश्च लब्धधनम् । स्वमशंशक-
 वनयुक्तः करोति पुरुषं प्रसिद्धं च" । स्वल्पजातकेषुक्तम्
 "बलवान्मिलस्वप होह्य नशांशकीर्णोऽजितः शनैश्चापि । च-
 न्द्रसती स्त्रीसेने पुरुषस्य लोपगाः शेषाः" इति तत्र शुभ-
 दृष्ट्यादिकं सावत् "शुभदृष्ट्यनङ्गवर्षादितः पुरुषं कुर्वाह्वना-
 न्वितं स्वातम् । सुभनं प्रशान्तस्वित्वं पुरुषदेहं च शीघ्रं

च । पुंस्त्रीभववचनेन च करोति जनपूजितं कथाशुभ-
 कम् । पुरुषं प्रसङ्गचित्तं कल्पं परलोकाधीतम् आया-
 वनसमपेतो नयति स्वदिगं नभश्चरः पुरुषम् । न
 त्या वस्तुवभष्यशास्त्रनसौख्यान्वतं कुर्वते । कचिद्गण्डं
 कश्चित्तपुकां कचिद्दृष्ट्यं कचिद्दगः । टदात्त विह्वगचिष्यं
 चेदावीर्यं समन्वतः । वङ्गयस्तु महावीर्यः शुभा राह्य-
 प्रदाः स्वगः । पापा व्यसनदाः पुंसां कुर्वन्त च दृष्टः टनम् ।
 स्वस्य शरीरसमागमसुप्रसाह्यजयवसेन विदधाति ।
 शुभमत्तलं विह्वगेन्द्रो राज्यं च विनिर्जितारानिम् ।
 रात्रिदशावकपक्षी गजलाभेन शौर्यपरिवहत्या । मलि-
 नयति शत्रुपक्षं भुङ्कति लच्छीं नभश्चरैः पुरुषः । द्विगुणं
 द्विगुणं दृष्टुं पूर्वाधपमासद्वयसहोरेगाः । कर्षुर्द्विगुणं
 सौख्यं स्वदगासु धनं च कीर्त्तयति । पक्षवकाः द्रुपनागं
 परास्वरज्जितसम्पदं दृष्टुः । स्त्रीजनकभूमिनामं कीर्त्तयति
 शशाङ्कवल्गतराम् । सकलबलभारभरिता निर्मलकर-
 जालभासुराः सततम् । राज्यं स्वगा विदधुः सौख्यसु-
 मनोरयातीतम् । आचारसौख्यशुभगोचयुनाः सुह-
 पास्तो ज स्वगः कृतविदो द्विजदेवभक्ताः । सस्वत्यात्यजन-
 भूषणसंप्रयास सौम्यगृहेर्वलयुतैः पुरुषा भवन्ति । कुल्याः
 सुतर्मनिरता निजकार्यनिष्ठाः पापान्विताः सकलहास-
 तमोऽभिभूताः । क्रूराः गठा बधरता बलिनाः जनशुः
 पापगृहेर्वलयुतैः पिपुनाः क्रूरयाः । पुंराशिषु गृहेन्द्री-
 थीराः संग्रामकाङ्क्षणी बलिनाः । निःस्त्रेः चः पुकठोराः
 क्रूरा सुखांश्च जायन्ते । युवतिभवनः स्वतेषु च नृदवः
 संग्रामभीरवः पुरुषाः । जलकुसुमवस्त्र भरताः सौम्याः
 कलहैः सुसंयुक्ताः इति एतत्सर्वं सुगमम्" भट्टे त्पलः ।
 ताजकोक्तस्वगदलं च पञ्चवर्गिण्डे द्वादशद्वादशवर्गी-
 गन्दे च वक्ष्यते । [होह्येन देये शुडोटनादौ द्रव्ये]
 ग्रहवलि पुं चतुर्थ्यर्थे इत० । गृहयज्ञे वक्ष्यमाणे गृ-
 ग्रहभक्ति स्त्री इत० । गृहाणां विभागरूपे देशपुरुषद्रव्यादि
 भेदे वा च इ० व० १६ व० उक्ता यथा
 रवेः— "प्राङ्मूर्धदाधेशोष्णोद्धवङ्गदृष्ट्याः कलिद्रुपयाङ्गीकाः ।
 शकयवनमगशवरप्राग्ज्योतिषधीनकाव्योजाः । नैऋ-
 त्वाकिराताटपिशा बहिरलाः शैलजाः पुनिन्दाश्च । द्रवि-
 षानां प्रागर्धं दक्षिणपूरुतं च यशुनायाः । अस्तोदुस्वर-
 कौशास्त्रिचेद्विन्ध्याटपीकलिद्रुपया । पुण्ड्रा गौशाङ्गू ल-
 श्रीपर्वतवर्द्धमानाश्च । कुमुमती त्वच तस्करमारतकाला-
 रणोपवीजानाम् । तपधान्यकटुकतस्करकदम्बमिषसम-

रघुराषाम् । मेवजभिषक्पुत्रुद्वन्द्विभरन्वर्षिंसुया-
विचौराषाम् । आहारणवयोयुततीष्णानां भास्करः
कालो” ।

विश्वोः—“गिरिशिखरदुर्गकोशकर्मकक्षसुप्ररोमकक्षपा-
राः । वनवासितङ्गणहस्तलोराज्यमहार्णवद्वीपाः ।
मधुरसक्तुमफलसलिलसलवणमन्दिगङ्गुमीक्षकालानाम् ।
शास्त्रियवैभक्तिगोधूमसोमपाक्रन्दविप्रयासाम् । सितसुभ-
नसुरगरतिहरयुवतिचमनाभोप्यवस्त्राणाम् । इह
निशाचरकर्मकयसविदां चाधिपचन्द्रः” ।

कुजस्य—“गोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमाङ्गल्याः ।
निर्विन्ध्या वेत्तवती सिमा गोदावरी वेष्ठा । मन्दाकिनी
पयोष्णी महानदी सिन्धु मानतीपाराः । उत्तरपान्थङ्गुम-
हेन्द्राद्रिवन्धुमलयोपगायोकाः । द्रुविडविदेहान्प्राश-
कभासापुरकोक्याः सप्तं लिशिखाः । कन्तलकेरजदखडक-
कान्तिपुरमेवमसङ्करजाः । नासिक्यगोवर्द्धनधिराटविन्ध्या-
द्रिपार्श्वगा देयाः । ये च विवर्नि सुतोदां तार्थी
ये चापि गोमतीसजिलम् । नागरकषिकरपारतस्तता-
यनाजीविशस्त्रवासीनाम् । आटविकदुर्गकर्वटवधकन्द-
यंशान्विज्ञानाम् । नरपतिभुमारकुञ्जरदाम्बिकडिमाभि-
चातमयुपानाम् । रक्तफलकसुमयिद्रुमचसूपगुडमद्यती-
ष्णानाम् । कोशमयान्निहोत्रिकधात्वाकरशाक्यभिक्षु-
चौराषाम् । शठदोषवैरवह्नाशिनानां च वसुधासुतोऽधि-
पतिः” ।

बुधस्य—“सौराष्ट्रः सिन्धु नदः सरयूगङ्गीरिका रथाङ्गा
च । मङ्गलकोशिकाद्याः हरितो वैदेहकाश्वोजाः ।
मधुराद्याः पूर्वाङ्गं हिमवदुगोमन्त्रिचक्रुऽस्थ्याः । सौराद्र
सैतुत्रलकान्पयवबिलपमेतान्प्रियथः । उद्धानयन्मगा-
न्वर्षेण्यसन्धिरागन्धुसुम्निविदः आलेख्यमन्दगणित-
प्रसाधकायुध्यमित्स्याः । चरपुत्रकृत्कजीवकशिशुक-
विशठसूचकांभचाररताः । दूतनपुं सकृद्वास्तुभूतत-
न्मेन्द्रजालघाः । आरक्षकनटनकक्षतनेत्रस्यो हधीजति-
क्ताभि । प्रतचारिरहावनकुशकवेराचन्द्रप्रत्यक्ष” ।

सुरोः—“सिन्धुनदपूर्वभागो मधुरापचार्द्ध भरतसौवीराः ।
कुम्भोदीम्बविषाशाहरिच्छतद्रुमठसालाः । सैर्गर्तपी-
रवाक्कडवारतावाटकाकसौमेयाः । शारङ्गताजुभावनमन्-
स्कार्यपामराङ्गादि । हस्तमधुरोहितभूपमन्निमाकृत्यपौ-
टिकावन्ताः । कादम्बवन्धुसौ चप्रतपिद्यादाभर्षयुताः
वीरमहावनमहार्द्धवेद बहुदमिभारणीतिष्ठाः । मनु-

जेचरोपकरश्च हस्तध्वजचानराद्यं च । सैवेवकर्त्ता
शीतगरकुठरसवैज्यानि । महीजम् । मधुररसेनसूष्ण-
टानि चोरकचेति जीवस्य” ।

श्वगोः—“तक्षशिकामार्तिकायतवङ्गिगिरिगाञ्जारपुष्पकावत-
काः । प्रस्थकमालवकैकयदाशार्थीमीनराः शिववः । वे च
पिबन्ति वितस्तामिरावती चन्द्रभाषसरितं च । रघरज-
ताकरकुञ्जरसुरगमहामालधनयुक्ताः । सुरभिक्षुसुपा-
नुसेपनमणिवज्रविभूषणास्तु वृहद्यथाः । वरतरुचयुव-
तिकामोपकरणन्दटाक्षमधुरभञ्जः । उद्यानसलिलकास-
कयमःसुखोदार्यैरुपधम्यदाः । विह्वदमात्यंवाणमज्जनवट-
कञ्चिन्नाण्डजास्तकलाः । कौशेयपट्टकम्बलपत्नीर्षिकरो-
ध्रपत्यचोचानि । जानोफलागुरुवचापिप्यल्ल्यचन्दनं च
श्वगोः” ।

शनेः—“आनसीर्दुष्टःप्यारसौराङ्गाभीरन्सूद्रैवतकाः । मटा-
यसिन्द्रेणे सरस्वती पञ्चमो देशः । कुम्भभूमिजाः प्रभाषं
विदिद्या वेदस्यृतीमहीतटजाः । खलमन्दिनभीषतैलि-
कविहीनसन्धोपहतपुंस्वाः । वन्धनयाजुनिकायुचिकैर्न-
विह्वपट्टवहीकरिकाः । मयपुण्यस्त्रलितप्रतयवरपुण्ड्रिन्दा-
र्यपरिहीनाः । कटुतिक्करसायनविधवयोषितो भुजगत-
स्करसहिष्णुः । खरकरभचयकवास्तुनिष्ठावाचार्कपुत्रस्य” ।

राहोः—“गिरिशिखरकन्दरदरीविनिविष्टा स्त्रेण्यजातयः
सूत्राः । गोमायुभक्ष्युल्लिखकोक्तायाः सुखविक्रमाः ।
कलपांसनार्द्धकृतज्ञचौरनिःसत्ययोचदानाश्च । खर-
चरनिमुद्विचीत्रोपगमशय्या मीषाः । उपहृतदाक्षि-
करासधनिद्रावकुशाश्च जलधः सर्वे । धर्मश्च च स-
न्व्यक्ता भाषतिवाचार्कशिशुगोः” ।

केतोः—“गिरिदुर्गपञ्चवशं तङ्गणशोलायगाथमरुचोनाः । प्र-
त्यलधनिमहेच्छुव्यवसायपराक्रपोयेताः । परदारविवाद-
रताः पररन्प्रकृतहृदा मदोक्षिताः । सुखीधा-
र्भिकविजिगीषवश्च केतोः समस्थताः” ।

“उदवसमये यः स्त्रिणांशुमैङ्गान् प्रकतिस्त्वतो यदि च न
हृतो भिर्वातोमकारकोपहर्मनैः । स्वभवमगतः सोऽ-
प्राप्तः शुभस्यहृषीक्षितः स भवति शिवस्यैवां वेदां प्रभुः
परिधीर्कितः । अभिहितविपरीतसन्धयैः स्वयसुपगन्तति
तस्परिपङ्कः । उमरभयगदासुरा जना नरपतयश्च
भयान्नि दुःखिताः । यदि न रिपुक्षतं भवं कथायां
कसुतकतं निवकादकाव्यजं वा । भवति जयपदस्य पा-
त्यवस्था मन्मथपूर्वपुराद्रिनिष्कामसु” ।

ब्रह्मभूतिजित् ए० ब्रह्मभूतिं जयति जि-जिप् इत्० ।
(चिदानाम) गन्धर्व्ये राजनि० ।

ब्रह्मभोजन न० इत्० । ब्रह्मणा देवे बलिहये शुद्धीदनादि
इत्ये ब्रह्मवचनयत्ने विवृतिः ।

ब्रह्ममण्डल न० इत्० । एतद्ब्रह्मण्डे । एतद्देवेन पूजा
नयत्तम् । तत्पूजायै अष्टपद्माकारे स्नानभेदे च एतद्-
वचनयत्ने विवृतिः ।

ब्रह्ममेव न० ब्रह्मवादेत्यतिचन्द्राधिततराशिययोर्भैलम् ।
विवाहे विचारणीये दम्पतराशिययश्चयोर्भैले । उप-
वचनयत्ने विवृतिः ।

ब्रह्मयज्ञ ए० ब्रह्मणा तद्देवेन यज्ञः । शान्तिप्रव्याख्यायै
ब्रह्मदेवेन क्रियमाणे यज्ञभेदे तदारम्भकावादिक्तम्
संस्कृतं तं उक्तं यथा

दीपिकायाम् “शुभयज्ञार्कवारेण ऋद्धिप्रभुवेण च ।
शुभराशिविबन्धेषु शुभं शान्तिकर्मादिक्तम्” । ऋद्धगण्यः

चित्राक्षराधातुगणितोरेवत्यः । त्रिप्रमथोत्तमथः पु-
ष्याश्विहस्ताः । भ्रुवमथोरोहिण्युत्तरालयम् । “गोचरे

वा विबन्धे वा वे एकारिदृक्चकाः । पूजयेत्तान् प्रय-
त्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः” गोचरे खराश्वमेवया

यदा कदापि । विबन्धे जन्मवन्धे सूचका न तु रिटका-
रकाः । तेन इत्यङ्गुचनीयदोषप्रमनं फलम् ।

वत्सुपराधे “उत्सवानन्दस्नानयज्ञोद्वाङ्गादिमङ्गले ।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो माता-

नहाद्याश्च विश्वेदेवास्तथैव च” । नान्दीसुखे वारादि-
दोषोनास्ति । “नान्दीसुखे पितृन्नाह्वे संक्रान्तां एङ्-
चह्वे” । अत्र नृहस्ताधकारः “आर्त्तं शूद्रः समा-

चरिदिति” वचनात् अस्य आर्त्तत्वेन प्रतिभिधिनाम्ना-
रन्धः कर्त्तव्यः “श्रोतं कर्म स्वयं कुर्यादन्धोऽपि

कार्त्तमाचरेत् । अथज्ञौ श्रौतमन्थ्यः कुर्यादाचारम-
न्ततः” इति यातातपीवात् । अन्तत उपक्रमत् परतः ।

तत्प्रकारः वत्सु ए० ६२ अ० उक्तो यथा
“श्रीकामः शान्तिकामोवा एङ्गयज्ञं समारभेत् ।

उद्गातायुःउटिकायो वा तथैवाभिचरन् पुनः । येन त्र-
ङ्गम् । विधानेन तन्धे निगदतः ऋष्यु । सर्वथास्त्राय-
सुक्रम्य संशयं पन्थविचरन् । एङ्गशान्तिं प्रवक्ष्याथि

पराच्युतिगोदिताम् । पुष्येऽङ्गि विप्रकथिते ज्ञत्वा त्रा-
ङ्गकथनम् । एङ्गान् एङ्गादिदेवांश्च स्वायं ज्ञानं

समारभेत् । नृह्वयश्चिकित्वा लोकः पराच्युतिपीविदैः ।

प्रचनोऽनुतङ्गोमः स्वायंज्योमस्ततः परम् । तृतीयः
कोटिङ्गायस्य सर्वज्ञानफलप्रदः । अनुतेनाङ्गुतीनाञ्च
नवनङ्गमस्यः अतः । तस्य तावद्दिधिं वक्ष्ये पराच्युति
भाषितम् ।

एङ्गवेदिः—“नर्वस्योत्तरपूर्वेषु विततिहवविसृताम् । व-
प्रहवाहता वेदिं वितप्सु च्छ्रयवक्ष्यताम् । संस्थापनाय
देवानाञ्चतुरकासुदृक्छ्रयाम् । अग्निप्रचयनं ज्ञत्वा
तस्याकावाहयेत् सुरान् । देवतानां ततः स्वाया विंश-
तिर्होद्याधिकारः । सूर्यः सोमस्तथा भीमो बुधजीव-
शिताकजाः । राहुः केतुरिति प्रोक्ता गृहा लोका
हितावहाः” ।

मन्त्रलेखानम्—“मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्ष-
णेन तु । उत्तरेण सुरं विद्याद्बुधं पूर्वे तरेण तु ।
पूर्वेषु भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन
शनिं विद्याद्वाङ्गं पश्चिमदक्षिणे । पश्चिमोत्तरतः केतुं
स्वापयेच्छुक्लतण्डुलेः” ।

अधिदेवता—“भास्करस्येश्वरं विद्याद्दमाञ्च शशिनस्तथा ।
स्वन्दमङ्कारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् । प्रव्या-
चञ्च शुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् । शनैश्चरस्य
तु यमं राहोः काकं तथैव च । केतोर्धे चित्रपुत्रञ्च
सर्वेषामधिदेवताः” ।

प्रत्यधिदेवता—“अग्निरापः अतिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च
देवताः । प्रजापतिश्च सर्पश्च त्रिधा प्रत्यधिदेवताः” ।

पञ्चलोकपालाः—“विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव
च । आवाहयेद्वाङ्गुतिभिल्लथैवाश्विङ्गपारसी” ।

एङ्गवर्थाः—“संकरेऽङ्गनादिभ्यमङ्गारकसमन्वितम् । सो
मशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ (पीतौ) ।

मन्दराङ्ग तथा शष्पो घृण् (चिह्नम्) केतुगणं विदुः” ।
गृहवर्षानि देयानि वासांश्च कुरुमानि च । भूषा-
मीदोऽत्र सुरभिरुपरिष्ठाहितानकम् । शोभनं स्वापयेत्-
प्राज्ञः कलपुष्पसमन्वितम् ।

एङ्गवर्तिः—शुद्धीदनं रवेर्दद्यात्सोभाव एतपाङ्गवम् ।
अङ्गारकाय स्यायं बुधाय शीरपट्टिकम् । दध्योदनञ्च
जीवाय, शुक्राय च हतौदनम् । शनैश्चराय लहरमाज-
नांश्च राहवे । चिमीदनञ्च केतुभ्यः सर्वैर्भक्ष्यै रथार्चयेत्” ।

“प्राशुकरेण तस्माद् दध्यक्षतविभूषितम् । चतुष्पद्मसंलक्षं
फलवकसुमान्वितम् । प्रसुरजसमायुक्तं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।
स्वापयेदन्नं कुम्भं नद्यं जलं विन्दयेत् । नन्द्याः

“प्राशुकरेण तस्माद् दध्यक्षतविभूषितम् । चतुष्पद्मसंलक्षं
फलवकसुमान्वितम् । प्रसुरजसमायुक्तं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।
स्वापयेदन्नं कुम्भं नद्यं जलं विन्दयेत् । नन्द्याः

“प्राशुकरेण तस्माद् दध्यक्षतविभूषितम् । चतुष्पद्मसंलक्षं
फलवकसुमान्वितम् । प्रसुरजसमायुक्तं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।
स्वापयेदन्नं कुम्भं नद्यं जलं विन्दयेत् । नन्द्याः

हरितः सर्पः ससुद्राश्च सरांसि च । गजाश्चरथ्यावल्-
 लीतसङ्गनाडुदगोक्तानाम् । अटनानीय विदोन्द्र ! सर्वैष-
 धिज्जात्मानम् । ज्ञानार्थं विव्यसिन्त्य यजमानस्य धर्म-
 विसु । सर्वं ससुद्राः हरितः सरांसि च नदास्तथा ।
 आद्यान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः । एवमाशाङ्क्ये-
 देतानभरान् सनिवसन्तम् । होमं समारभेत् सर्पर्ययप्रो-
 हितिजातिना ।

पङ्कसंभत्—“शकः पलाशखद्विरावपासार्गोऽथ पिप्पलः ।

श्रीदुम्बरः शमो दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रम्यात्” ।

एकैकस्याष्टकगतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या सध-
 र्पभ्यां दध्ना चैव समन्विताः । प्रादेशमाला सगिण्याः
 सवल्काः सुपनाशिनीः । समिधः कल्पयेत् पात्रः सर्वक-
 र्णसु सर्वदा । देवानामपि सर्वेषांशु परमार्यवत् ।
 स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् । हो-
 तव्यं च सताम्यक्तं रुद्रभक्ष्यादिकं पुनः । मन्त्रैर्दशा-
 कुतीर्कृत्वा ह्यमं (अयुतम्) व्याहृतमिस्ततः । अटकुसुमाः
 प्राङ्मुखा वा कुर्वांश्चाणपङ्कजाः । मन्त्रवन्तस्य कर्कश्या-
 चरवः प्रतिद्वैवतम् । कृत्वा च तांश्चकृन् सस्यक्ततो होमं
 समाचरेत्” ।

पङ्कादिमन्त्राः—“आ ज्योनेति सूर्याय होमः कार्यो
 द्विजन्मना । आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात्
 पुनः । अग्निर्भूद्री दिवो मन्त्र इति भौमाय कीर्तयेत् ।
 धमने ! शिवस्वदुग्ध इति सःससुताय नै । उहस्यते !
 परिदोषा रथेनेति सुरार्भतः । शुक्रान्ते व्यत्यदिति च
 शुक्रस्यापि निगद्यते । शनैश्चरायेति पुनः शस्यो देवीति
 होमयेत् । कथा भञ्जित आभुव इति राहोरुदाहृतः ।
 केतुं ह्यक्षयं पृथुयात् केतुनामपि शान्तये ।

अग्निदेवतामन्त्राः—“आ धो राजेति रुद्रस्य बलिहोमं समा-
 चरेत् । आपोहिष्ठे ल्युमायास्तु श्योनेति स्वाग्निस्तथा ।
 दिव्योरिदं दिव्यु रिति तभीभेति स्वयम्भुवः । इन्द्र-
 मिद्वैवतायै इन्द्राय जुहुयाक्ततः । तथा यमस्य चायं
 नोरिति ह्यमः प्रकीर्तितः । कालस्य ब्रह्मजज्ञानमिति
 मन्त्रः प्रशस्यते । शिवगुणस्य चाज्ञातमिति मन्त्र-
 यिदो पिदुः” ।

प्रत्यङ्गदेवतामन्त्राः—“अग्निं दूतं हृषीमङ् इति रुद्रैरुदा-
 हृतः । अटुसमं यरुणमित्यर्षां मन्त्रः प्रकीर्तितः । भूमेः
 पृथिव्यन्तरिक्षमिति वेदेषु पद्यते । सङ्कलशीर्षो पुरुष इति
 विष्णोरुदाहृतः । इन्द्राण्डो मरुत्वत इति ब्रह्मस्य

शस्यते । अज्ञानपर्यं सुमने इति देव्याः समाचरेत् ।
 प्रजापतेः पुनर्हीनः प्रजापते इति कृतः । नभोऽस्य
 सर्पभ्य इति सर्पाणां मन्त्र उच्यते । एष ब्रह्मा च
 अत्त्वज इति ब्रह्मण्युदाहृतः” ।

लोकपालमन्त्राः—“विनायकस्य चातू न इति मन्त्रो बुधैः
 कृतः । जातवेदसे सुनवानिति दुर्गमन्त्र उच्यते । आ-
 दिःपल्लस्य रेतस आकाशस्य अटाहृतः । प्रा(क्रा)चा-
 शिशुर्भङ्गीनाञ्च वायोमन्त्रः प्रकीर्तितः । एषो अया
 अप्येति अश्वभोमन्त्र उच्यते” ।

पर्याङ्कितस्य सूत्रं दिव इत्यभिपातयेत् । अथाभिषेकम-
 न्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः । पूर्णकुम्भेन तेनैव होमाल्ने
 प्रायुट्कुसुमम् । अय्यङ्गावयवैर्ब्रह्मणम् ! हेनरुग् दामभू-
 धितैः । यजमानस्य कर्तव्यं चतुर्भिः कूपनं द्विजैः ।

अभिषेकमन्त्रः—“सुरस्वामिभिश्चकृन् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 यासुदेवो जगद्वाचस्तथा सङ्कर्षणा विभुः । प्रदुन्वचानि-
 रुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते । आश्वत्थान्भोऽग्निर्भगवान् यमो
 वै निष्कृतिस्तथा । यरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा
 शिवः । ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्षपालास्वामवन्तु ते ।
 कीर्त्तिर्ब्रह्मोर्ष्टितभैषा पुष्टिः अद्वा क्रिया मतिः । बुद्धि-
 र्ब्रह्मा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः । एतास्वामि-
 भिषिञ्चन्तु धर्मं पत्यः समागताः । आदित्यश्चन्द्रमा भौमो
 बुधजीवो सितोऽनैजः । गङ्गास्वामिभिश्चकृन् राहुः
 केतुश्च तपिताः । देवदानधमश्चर्षा यक्षराक्षसपक्षमाः ।
 ऋषयोऽनयो गायो देवमातर एव च । देवपत्न्यो ब्रुवा
 नागा देव्याद्याप्सरसाङ्गणाः । अश्वत्थाणि सर्वंश्स्वाणि
 राजानो वाहनानि च । श्लेषधानि च रत्नानि कालस्या-
 वयवाश्च ये । हरितः सागराः प्रैलाक्षीर्षानि कसदा
 नदाः । एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये” ।

ततः शुक्राश्वरधरः शुक्रगन्धानुलेपनः । सर्वैषधैः सर्व-
 गन्धैः स्नायितो द्विजपङ्कजैः । यजमानः सपत्नीकः
 अत्त्वजः सुसमाहितान् । दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्-
 गुतविश्वयः” ।

पङ्कदक्षिणाः—“सूर्याय कपिलां चेतुं शङ्खं दद्यात्तथेन्द्रे ।
 रत्नं धुरन्धरं दद्याद्भौमाय च कर्कश्विनम् । बुधाय जात-
 रूपन्तु सुरने दीतवाचसी । श्वेताश्वन्दैत्वसुरने कव्याङ्गा-
 मर्कच्छनवे । आयसं राहवे दद्यात् केतुश्चान्ध्यागस्त-
 मम् । सुवर्षेण समा कार्या यजमानेन दक्षिणा ।
 सर्वेषामथ वा जागो दातव्या हेनभूषिताः । सुवर्षमथ वा

दद्याद्गुणानि तेन तद्वति । अमन्त्रे चैव दातव्याः सर्वाः
सर्वत्र दक्षिणाः” ।

ब्रह्मदानमन्त्राः तत्र कपिलायाः—“कपिले ! सर्वभूतानां
पूजनीयाणि रोहिणी ! । सर्वदेवमयी यस्मादतः शान्तिं
प्रयच्छ मे” ।

ब्रह्मस्य—“पुण्यस्व ! ब्रह्म ! पुण्यानां मङ्गलानाम् मङ्गलम् ।
ना विभ्रतश्चासि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ।

हृष्यस्य—“धर्मो स्व ! हृष्यरूपेण जगदानन्दकारक ! । अष्टभूर्गे
रधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे”

हेम्भः—“हिरण्यगर्भगर्भस्व ! हेम ! धीर्जं विभावसोः । अम-
न्त्रपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

पीतवस्त्रस्य—“पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वाहुरदेवस्य वस्त्रमम् । प्रदा-
नात्तस्य मे विष्णो ! हातः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

अश्वस्य—“विष्णुस्वभस्वरूपेण यस्मादन्तस्तस्यैवः । चन्द्रार्केश-
ह्नो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

चेनोः—“यस्मान्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसञ्जभा । सर्व-
पापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

अयस्य—“यस्मादायसस्त्वर्षिण तवावीनानि सर्वदा । साङ्ग-
लाद्यायुवादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे” ।

ह्यागस्य—“यस्मान्त्वं सर्वयज्ञानामङ्गलेन व्ययस्थितः । यानं
विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

गोः—गवानङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश । यस्मात्तस्मा-
च्छ्रेये मे स्यादहं लोके परत्र च” ।

अथायाः—“यस्मादशुभं गयनं केशवस्य च सर्वदा । शय्या
ममाथशुभ्यास्तु दत्ता जन्तानि जन्तानि” ।

रत्नानाम्—“यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देशाः प्रतिष्ठिताः । तथा
रत्नानि यच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः” ।

भूमिः—“यथा भूमिदानस्य कदाचार्हन्ति षोडशीम् ।
दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवति च” ।

“यं संपूजयेत्पुत्रौ वित्तयाज्ञेन यर्जितः । रत्नकाञ्चनव-
स्त्रोवैभूषणमाल्यानुलेपनैः । कनेन विधिना यस्तु यहपूर्वां
समाचरेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गं महीयते ।
यस्तु षोडशकरो नित्यमत्यविचक्षण वा यहः । तन्न यत्नेन
संपूज्य येषामन्यत्रैव बुधः । यद्वा मागे नरेन्द्रास
ज्जाह्नवाश्च विशेषतः । पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्य-
वधानिताः । यथा वायुप्रहाराणां कवचं वारणं
भवेत् । तद्वैवोपवातानां शान्तिर्भवति वारणम् ।
यस्मात् दक्षिणादीन् कर्तव्यं भूमिविभक्तः । संपूज्या

दक्षिणया यस्माद्देवोऽपि तदप्रति । सर्वैवायुतहोमोऽयं
नवयहमन्त्रे स्थितः । विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु
कर्तव्यः । निर्दिष्टार्थं स्मिन्नेव ! तथोद्देशाद्गुणेषु च ।
कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः ऋणु” ।

लक्षहोमः—“सर्वकामाप्तये दद्यात्लक्षहोमं विदुर्भ्राजाः । पितृणां
वस्त्रमं साक्षाद्गुणिसक्तिफलप्रदम् । यहृतारावकं दद्या
कत्वा ब्राह्मणवाचनम्” ।

मण्डपः—“गृहस्थोत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद् बुधः । इन्द्राय-
तनभूमौ वा चतुरस्रसदृशस्यम् । दशहस्तमथाष्टौ
वा हस्तान् कुर्याद्विधानतः । प्रागुत्तरं समा-
साद्य प्रदेशं मण्डपस्य तु । भोमनं कारयेत् कण्ठं
यथावच्छेषान्वितम् । चतुरस्रं समन्तात् सद्योनिवक्तं
समेखलम् । चतुरस्रविस्तारा मेखला तद्वदुच्छ्रिता ।
प्रागुत्तरं कुर्यात् कार्या सर्वतः समवस्थिता । शान्त्यर्थं
सर्वलोकानां नवयहमन्त्रः स्मृतः । जानहीनाधिकं
कुण्डमनेकभयदायकम् । यस्मात्तस्मात् सुखस्युषं शान्ति-
कुण्डं विधीयते” ।

विस्तारभयात् कोटिहोमोक्तः तत्रैवाध्याययोगे दृश्यः ।
एतत्तथावस्तुकेन यद्वाचा मन्त्रान्तररुक्तं यथा
‘आ लण्ये न, इमन्देवा, अग्निर्भूर्दी दिवः कर्तुः । एतु-
भ्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः । हृदयस्तेः
अतिदर्य,स्तथैवास्मात्परिस्तुतः । शचीदेवीक्षया, आलङ्का-
त्के तुङ्गु, स्वस्तिमास्तथा” ।

विधानपा० विष्णु धर्मोत्तरवाक्यादन्ये मन्त्रा उक्ताः
हेमाद्रिशांतिशाखे विधानमात्रादौ चापरे मन्त्रा उक्ता
यथा विप्रतिपत्ती शांतिभेदाद्दृश्यन्ते । शांतिभेदा-
न्मन्त्रभेदाच्च अतृप्ततत्त्वज्ञानादिपञ्चमी दृश्यताः । तत्रप्रती-
कानि च विवरणपत्रे यत्कव्यानि तानि च तत्र दृश्यानि ।
अत्रिचत् अन्त्यपुराणवाक्यान्मन्त्रभेदस्तु शांतिभेदात् व्य-
ख्यायः ।

तत्र यहयज्ञे यद्वाचा पूजनाय स्फटिकादिमूर्त्तिं करणं
तदभावे षटे लेखनं तदभावे मण्डले यत्तु बाद्याकारले-
खनं वा कत्वा पूजादिकं कार्यं यथाह याज्ञ० १५०
“स्वयं शोभो महीपुत्रः शोभयन्तो हृदयस्थितः । युक्तः
शमैचरो राक्षः केतुश्चेति यद्वाः स्मृताः” याज्ञ० १५०
“यने स्तव्यादयो नव यद्वाः पूज्या इत्युक्तं किं कल्पेत्याह”
विता “तास्मात् स्फटिकादिमूर्त्तयान्त्वं सर्वपादुभौ ।

रजतादवधः शीषात्कांक्षात् कार्या प्रज्ञाः क्रमात् ।
 स्वर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकोष वा" वाङ्म० । "सूर्या-
 दीनां मूर्त्तयश्चाद्यादिभिर्यथाक्रमहृत्वायांस्तद्व्याप्ते स्ववर्णैः
 पटे लेख्या मण्डलेषु वा गन्धैरक्षयन्द्नादिभिर्यथावर्णं
 लेख्या इत्यन्वयः । द्विभुजत्वादिविशेषस्तु मत्स्यपुरा-
 णोक्तो द्रष्टव्यः तद्यथा "पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भ
 समद्युतिः । सप्ताश्वरघर्षस्थोऽपि द्विभुजः स्यात् सदा
 रविः । श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशान्वः श्वेतभूषणः ।
 गदापाणिर्द्विवाङ्गुल कर्त्तव्यो वरदः शशी । रक्त-
 मात्याम्बरधरः शक्तिगूढगदाधरः । चतुर्भुजो जेष्ठा-
 गमो वरदः स्याद्भरासुतः । पीतमात्याम्बरधरः कर्षि
 कारसमद्युतिः । खड्गघर्षगदापाणिः सिंहस्थो-
 वरदो बुधः । देवदैत्ययुद्ध तद्वत् पीतश्वेतौ चतु-
 र्भुजौ । दक्षिणो वरदो कार्यो साक्षस्त्रलक-
 मण्डलम् । इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो ऋध्रवाहनः ।
 वाणवाणासनधरः कर्त्तव्योऽर्केसुतः सदा । कराव-
 यदनः खड्गघर्षगुली वरपदः । नीलः सिंहासनस्थश्च
 राक्षसप्रशस्यते । धूम्रा द्विवाङ्गुलः सर्वे गदिनो
 विक्रताननाः । गुम्भासनगता नित्यं क्रैतवः स्युर्वर-
 प्रदाः । सर्वे किरीटिनः कार्यं प्रज्ञा लोकाहितवहाः ।
 स्वाङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदेति" ।

"यथावस्यं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ।
 गन्धाश्च बलयश्चैव धूपोदयश्च गुग्गुलुः । कर्त्तव्या मन्त्र-
 वन्तश्च चरवः प्रतिदेवतम्" वाङ्म० । "यथावर्णं यस्य प्रहस्य
 योवर्णस्तद्वर्णानि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि" मिता० ।

मण्डले प्रहसेखनाकारस्तु

"वर्तुलो भास्करः कार्योऽहर्षो चन्द्रो निशाकरः । खड्गा-
 रकाक्षिकोणस्तु बुधश्चापाकर्त्तस्तथा । पद्माकृतिः शुक्रः
 कार्योऽसुतःकोणस्तु भार्गवः । सर्पाकृतिः शनिः कार्यो
 राक्षस्तु मकराकृतिः । खड्गाकृतिस्तथा क्रैतुः कार्यो
 मण्डलपूजने" शान्तिदीपिकोक्तः ।

प्रहध्यानं मत्स्यपुराणोक्तमपि प्रहयागतत्त्वोक्तं

मण्डले मानभेदगोलजम्भभूम्याद्यतुशुभं ध्यानं प्रदर्शयते ।
 सूर्यस्य "सुखं काशयप्रं रक्तं काशिकुं हादयाकुलम् ।
 पद्महृत्काहयं पूर्वमनं सप्ताश्ववाहनम् । शिवाधिदेवतं
 सूर्यं यज्ञिप्रत्यधिदेवतम्" ।

शोभस्य "वाङ्म० वैशंप्रभाज्यं हस्तमात्रं शिताम्बरम् ।
 श्वेतं द्विवाङ्गुलं वरदं दक्षिणं समदेवरम् । दशान्वं

श्वेतपद्मस्यं विचिन्वोभाधिदेवतम् । जलप्रत्यधिदेवस्य
 सूर्यास्यमाङ्गयेत् तथा" ।

मङ्गलस्य "आवन्व्यं सखियं रक्तं जेष्ठास्यं चतुरङ्गुलम् ।
 आरक्तपात्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् । दक्षिणोर्ध्व-
 क्रमाच्छक्तिवराभवगदाकरम् । आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव
 समाङ्गयेत् । खन्दाधिदेवतं ध्यायेत् क्षितिप्रत्यधि-
 देवतम्" ।

बुधस्य "भागधं इन्द्रवालेयं वैशंप्र पीतं चतुर्भुजम् ।
 वामोर्ध्वं क्रमतश्चर्मगदावरदखड्गिनम् । सूर्यास्यं सिंहगं
 सौम्यं पीतवस्त्रं तथाङ्गयेत् । नारायणाधिदेवस्य विष्णु
 प्रत्यधिदेवतम्" ।

दृष्टस्यते "द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवस्य षडङ्गुलम् ।
 ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सुपद्मस्यं चतुर्भुजम् । दशो-
 र्ध्वीदक्षवरदकरकादखड्गमाङ्गयेत् । ब्रह्माधिदेवं सूर्यास्य-
 मिन्द्रप्रत्यधिदेवतम्" ।

शुक्रस्य "शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवस्य मवाङ्गुलम् । पद्मस्य-
 माङ्गयेत् सूर्यसुखं श्वेतं चतुर्भुजम् । संदासपरकरका-
 दखड्गहस्तं शिताम्बरम् । शक्राधिदेवतं ध्यायेत् शशीप्र-
 त्यधिदेवतम्" ।

शनेः "शौराङ्गं काशयप्रं शुद्धं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् । कर्णं
 ज्येष्ठाम्बरं ऋध्रगतं शौरिं चतुर्भुजम् । तद्वहाण
 परशूलघतुर्हस्तं समाङ्गयेत् । यमाधिदेवतं प्रजापति
 प्रत्यधिदेवतम्" ।

राहोः "राहुं मलयजं शुद्धं पैठीयं हादयाङ्गुलम् । कर्णं
 ज्येष्ठाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाङ्गयेत् । चतुर्बाहुं
 खड्गवरशुभं चर्मकरन्तथा । कात्याधिदेवं सूर्यास्यं सर्प-
 प्रत्यधिदेवतम्" ।

केतुनाम् "कौशहोपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् । धूम्रं
 ऋध्रगतं शूद्रमाङ्गयेद्विक्रताननम् । सूर्यास्यं श्वेतं
 वरदं गदिनं तथा । चित्तशुभाधिदेवस्य ब्रह्मप्रत्यधि-
 देवतम्" ।

खल चन्द्रस्य सासुद्रत्वं राहोर्भयजलत्वं केतोः कौश-
 ह्रीपत्युक्तं पुराणानाराहसारेण वज्रमाचजन्मभूम्यादि-
 बोधकवचनेन विरोधमिवा विकल्प आश्रयणीवः स
 आचारभेदात् व्यवस्थित इति बोध्यम् । एवं वाङ्मनेऽपि
 विकल्पः । मत्स्यतद्वहादानादिपद्धतौ एतेषां मन्त्रं केना-
 सिद्धन्ववाहनत्वस्य दर्शितत्वात्" ।

अधिदेवादीनां ध्यानसूक्तं विष्णु प्रदीपरे ।

शिवस्य "पञ्चवक्त्रो ह्यारूढः प्रतिवक्त्रं लिखोचनः । कपाल-
न्युत्थङ्गाङ्गी चन्द्रमौलिः सदाशिवः" ।

उभावाः "अक्षरालं च कमलं दर्पणं च कमण्डलुम् । उभा
विभक्तिं हृदयेषु पूजिता त्रिदशैरपि" ।

स्कन्दस्य "कुमारः मण्डलः कार्यः शिखण्डकविभूषणः ।
रत्नरत्नाम्बरोदेवो मयूरवरवाहनः । कुक्कुटश्च तथा
पयसा तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका वैजयन्तप्राख्या
शक्तिः कार्या च वामयोः" ।

विष्णोः "विष्णुः कौमोदश्रीपद्मशङ्खचक्रधरः क्रमात् ।
प्रदक्षिणं दक्षिणाधःकरादारभ्य मित्यशः" ।

ब्रह्मणः "पद्मासनस्थो जटिलो ब्रह्मा कार्यं चतुर्भुजः ।
अक्षमालां क्षुवं विभ्रतं पुस्तकं च कमण्डलुम् । वासः
कृष्णाजिनं तस्य पाशे च संसक्तयेव च" ।

शक्रस्य "चतुर्दन्तगजारूढो वज्रो कुलिशश्चक्रधरः । शची-
पतिः प्रकर्त्तव्यो नानाभरणभूषितः" ।

यमस्य "दशश्रीकोयमः कार्यादण्डहस्तोविजानता । रक्त
हस्तं पाशहस्तश्च महामहिषवाहनः" ।

काशस्य "काशः कराक्षवद्वो नीलाङ्गश्च विभीषणः । पाश-
हस्तोदण्डहस्तः कार्यां दक्षिणरोमयान्" ।

चित्रगुप्तस्य "अपीचत्रवेशः खाकारः द्विभुजः सौम्यदर्शनः ।
दक्षिणे खेचनीं चित्रगुप्तो वामेऽस्य पलकम् । पिङ्गल-
ङ्गशुक्रेशान्तः पीनाङ्गजठरोऽरुणः" । "पिङ्गाक्षलितयो-
ऽरुणः" इति वा पाठः ।

प्रत्यधिदेवानां तत्त्वान्तेः "आगस्त्यः सारक्षलोऽग्निः सप्तार्चिः
शक्तिधारकः । चिह्नितं चमरेणास्य करमन्यं प्रकल्पयेत्" ।
जलस्य "आपः स्त्रीरूपधारिण्यः श्वेता मकरवाहनाः ।
दधानाः पाशकलसौ सक्ताभरणभूषिताः" ।

शक्तिः "शुक्लवर्णा मही कार्या दिव्याभरणभूषिताः । चतु-
र्भुजा सौम्यवपुश्चण्डांशुसदृशाम्बरा । रत्नपालं
सस्यपालं पालभौषधिसंयुतम् । पद्मं करे च कर्त्तव्यं
भुवो वादवनन्दन । दिग्गजानां चतुर्णां वा कार्यां
पृथगसा तथा" । विष्णोरिन्द्रस्य च लक्षणसूक्तम् ।

शशत्राः "वामे शशत्राः करे कार्या सौम्यसन्तानमञ्जरी ।
वरदा मण्डिता कार्या द्विभुजा च तथा शची" ।

प्रजापतेः "वज्रीपवीती संसक्त्य एकवक्त्रचतुर्भुजः । अक्षं
क्षुवं क्षुवं विभ्रतं कुलिशकाक्ष प्रजापतिः" । अक्षं
अक्षमालाम् । कुलिशां कमण्डलुम् ।

दुर्गायाम् "अक्षमालधराः सर्पाः कुलिशकाक्षभूषणाः ।

एकभोगास्त्रिभोगा वा सर्वे कार्यांश्च भीषणाः" ।
ब्रह्मलक्षणं प्रायुक्तम् ।

अथ विनायकादिपञ्चलोकपाललक्षणानि विष्णु धर्मोत्तरे
विनायकस्य "चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽस्य गजाननः ।
नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्कतशेखरः । दण्डं दक्षकरे
दद्याद् द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये परशुं दद्या-
च्चतुर्थे मोदकं तथा" ।

दुर्गायाः "शक्तिं वाम्यं तथा शूलं खड्गं चक्रं च दक्षिणं ।
चन्द्रविम्बमधो वामे खेटमूङ्गे कपालकम् । शुकं टङ्कं
च विभ्राणां सिंहारूढोऽदिग्भुजा । एषा देवी संसु-
दिष्टा दुर्गा दुर्गांर्त्तिहारिणी" ।

वायोः "धावद्भरिण्युपस्थो ध्वजधारी समीरणः । बरदा-
नकरो धूम्रवर्णः कार्यां विजानता" ।

आकाशस्य "नीलोत्पलामं गगनं तद्वर्णाम्बरधारि च ।
चन्द्रार्कहस्तं कर्त्तव्यं द्विभुजं सौम्यखण्डवत्" ।

अश्विनोः "पीतपद्मसवर्णाभौ पद्मपल्लवसाम्बरी । द्विभुजौ
देवभिषजौ कर्त्तव्यौ रूपसंयुतौ । तयोरोपधयः कार्यां
दिव्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोः पुस्तके कार्यं दर्शनीया
स्तथाद्विजाः (खगाः) । एकस्य दक्षिणे पाशे वामे
चान्यस्य वादव ! । नारीयुगं प्रकर्त्तव्यं सुहृषं चार्ददर्श-
नम्" ।

पद्मार्णां वर्णमालादिसूचकध्यानानि यागतत्त्वो-
क्तानि पूर्वदर्शितान्येव

विनायकादीनां मण्डले स्थापनस्थानसूक्तं इन्द्रकल्पे
विष्णु धर्मोत्तरे

"राहुमन्ददिनेभानासुत्तरस्थां यथाक्रमम् । मणेश-
दुर्गां वायुश्च, राहुकेत्वोश्च दक्षिणे । आकाशमश्विनौ चेति
पञ्च तान् स्थापयेत् द्विजः" ।

धूपदौ विशेषः हेमाद्रौ स्कं-पुं "रयेः कुन्दुरकं धूपं
शशिनस्तु हताक्षतम् । भौमे सर्जरसं चैव अशुक्रञ्च बुधे
तथा । सिन्धुजं सुरवे दद्यात् शुक्रे विस्वायुश्च स्रुतम् ।
युग्शुक्रमन्दपारे तु साक्षा राहोश्च केतवे" । कुन्दुरकं
शस्त्रकी नियांसः विस्वायुश्च विल्लफलनियांसर्वाहितमशुक्र ।
गन्धभेदकालेन "दिवाकरकुजाभ्यां तु दापयेद्भक्तचन्द-
नम् । चन्द्रे गन्धं भार्गवे च सितचूर्णं प्रदापयेत् ।
कुङ्कुमेन च संयुक्तं चन्दनं जीवसौम्ययोः । अशुक्र
चापि कर्त्तरी राहोकेत्वर्कजेप च" ।

विधानशास्त्रादौ अन्वयिषा गन्धधूपाः पुष्पभेदासोक्तानि

च विवरणपत्ने इत्याः तत्र जीवस्य चतुःसप्तमस्य उक्तः
 स च “कक्षूरिकाया ह्यो भागौ चत्वारश्चन्द्रस्य तु ।
 कक्षूरस्य त्रयस्यैव शशिनस्य चतुःसप्तमम्” इत्युक्तः सुरो-
 र्दशाङ्गुपक्षलोक्तः स च “हेमाद्रौ प्रतखण्डे”
 अष्टभागकृषं द्विगुणो गुडश्च काष्ठात्त्रयं पञ्च नखस्य
 भागाः हरीतकी सर्जरसः सर्वांशो भगैरुदनकं त्रिलवं
 शिलाजम् । घनस्य चत्वारि पुरस्य चैतोषूपोदशाङ्गः-
 कश्चित्तो सनीन्द्रैः” इत्यादि तु पञ्चशब्दे शारदा० इप-
 उक्तानि इत्यादिनि । “अभावे सितपुष्पाणि चन्दनं च
 त्रिलेपनम् । एतेषां शुग् शुग्नुषूपो मेत्रे द्वां हतपायसम्” ।

गुह्यमण्डलकेखनप्रकारः-उभयतो हस्तमिते गुह्य-
 वेदिमध्यस्थले पूर्वपश्चिमाग्रायुत्तयो दक्षिणोत्तराग्राय
 चतुर्कोरखाः कुर्यात् तथा करणे अष्टाङ्गुलदीर्घवि-
 स्ताराणि समान्तरानि नव खण्डानि सम्पद्यन्ते
 तत्र विवरणपत्ने वक्ष्यमाणमानकं सूर्यादीनां षट् षो-
 ढ्याकारं कुर्यात् । स्वस्वमण्डले च स्व स्व स्थापनम्
 स्वस्वशमेऽविदेवानां स्वस्वदक्षिणे प्रत्यधिदेवानां सूर्या-
 भिसुखतया सर्वेषां स्थापनम् विनायकादिस्थापनञ्च
 प्रायुक्तं स्थानेष्विति विवेकः ।

होमे समिद्धेदनक्षणादिकं विधानपारि० स्कन्दप०
 “प्रादेशमात्रा कर्कस्य समिधश्चार्कभन्नाः । दक्षिणध्वा-
 ञ्चसंयुक्ताः प्रतिदेशञ्च होमयेत् । पालागोत्रैव सोमाय ।
 स्याद्दीर्घोऽहताय च । आपामार्गोऽनुघायेति आश्व,
 त्योश्च हृदयतेः । यौदम्बरीश्च शुक्राय मन्दाय च म-
 भीभयीः । दीर्घोऽहोः कृष्णात् कोतोर्होममन्त्रस्ततः
 परम्” । समिद्धशब्दं चिन्तामणौ “समिधं लक्ष्यं
 वक्ष्ये संख्या तासा तथैव च । विधीर्णा विदना हस्ता
 वक्रः सगुपिरा जगाः । अतिस्यूनातदीर्घं च समिधः
 कार्यनाशिकाः । विगीर्णाऽऽयुःक्षयकरो विदना पुल-
 नाशनी । गुपिरा व्याधिजननी जगा च रिपुर्हनी ।
 दीर्घं विदेशगमनो स्यूला चःत्वविनाशनी । अजशा
 रुसमाऽस्यूला सार्द्रा च सुपकाशनी । प्रादेशश्चाधिका
 न्यूना सभित् स्यात् सर्वकर्षाणि” । अथार्कदीनां फलं
 ज्ञानसंख्या च तत्रैव दर्शितं यथा “अर्को नाशयति
 व्यधिं पलायः सर्वकर्मणः । अदरसार्थलाभाय अ-
 प्तुनामः सुदर्यनः । अश्वसः सर्वकामाय भागप्राप्तौ-
 हुम्बरस्तनः । यमी प्रमथते पापं दुःखोऽऽयुश्चरविद्भिनी ।
 कृष्णात् धर्तार्यकामार्गा रक्ष्यं रक्षसां विदुः । अदो-

सरन्तु साहस्यं शतमहाधिकं तु वा । अष्टाविंशतिमदौ
 वा एकैकस्य तु होमयेत् । देवानामपि सर्वेषामुपानु-
 परमार्थवित् । खेम खेनेव मन्त्रेषु होतव्याः समिधः
 पृथक् । होतव्यं च हताद्यकं चरभक्तादिकं पुनः ।
 मन्त्रैर्होमाङ्गतीर्ह्याहोमोव्याहृतिभिस्ततः” इत्युतादिहोम
 प्रकृत्या व्याहृतिभिर्युतादिहोमः ।

गृहाणां जन्मभूम्यादिज्ञानावधारकतानाह स्कन्द०
 “जन्मभूमौत्वमग्निश्च वर्षस्थाने सन्निधि च । सोऽज्ञात्वा
 कुरुते गान्धिं यहासो नावमानिताः” अतः शान्ति-
 काले तेषां जन्मभूम्यादिज्ञानमपेक्षितं तच्च विशेष्येन
 ध्याने दर्शितमपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते । तत्र रव्यादीनां
 जन्मभूम्यादयो यथा तत्रैव

जन्मभूमिः-“उत्पन्नोऽर्कः कक्षीरुषु यद्यनायास्य चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्वन्त्रां वै मगधेषु द्विर्मांशुजः । सैन्धवेषु
 गुरुजांतः शुक्रो भीजकटे तथा । शनैश्चरश्च सौराष्ट्रे
 राङ्गर्वीरके पुरे । अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता अह-
 भूमयः । यस्य यस्य च यद्गोलं तप्तं वक्ष्याम्यतः परम्” ।
 पञ्चगोलम्-“आदित्यः काश्यपे गोत्रे शीलिवसन्द्रभा
 भवेत् । भारद्वाजो भवेद्भूमिस्तथात्रैव सोमजः ।
 शक्रपुण्ड्रोऽङ्गिरोगोलः शुक्रोवै भार्गवस्तथा । शनिः
 काश्यप एशयं राहुः पैठिनस्तथा । केतवो जैमि-
 नीशश्च यहाग्निस्तदनन्तरम्” ।

पञ्चवङ्गः-“आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
 घूमकेतस्तथा भीमे जाठरोऽग्निर्बुधे श्वेतः । सुरो चैव
 शिखी नाम शुक्रे भवति चाटकः । शनैश्चरे महा-
 तेजा राहुकेत्वोक्तं तामनः” इति । इत्यनेव होमकाले
 तत्तदग्निनाम ज्ञप्त्वा जुहुयात् ।

अथेषां दण्डः स च द्विधा विप्रादिजातिरूपभेदात् तत्र
 रूपे तत्रैव “भास्कराङ्गारकौ रक्तौ शुक्रौ शुक्रनिशा-
 करौ । सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावभौ पीतकौ श्वेतौ ।
 कृष्णः शनैश्चरस्तद्वत् राहुश्चिन्मश्च केतवः” । विप्रादि-
 वर्णस्तु । “ब्रह्मण्यो शुक्रवागीशौ क्षत्रियो भीमभास्करौ ।
 चन्द्रो वैश्यो बुधः, शूद्रानन्दोराहुश्च केतवः” ।
 स्थानं तत्रैव मध्ये तु भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे ।
 दक्षिणे लोहितं विद्याद् बुधं पूर्वोत्तरेण तु । उत्तरे
 तु गुरुं विद्यात् पूर्वतो शनैश्चरवित् । पश्चिमेन
 शनिं विद्याद्वाहुं दक्षिणपश्चिमे । पश्चोत्तरेण केतुः
 स्वात्मा वै शुक्रान्त्युच्यते इति” ।

सुखं स्वान्दं "गुकाशीं प्राङ्मुखो सोमो सुदक्षी तावदुत्सुखी । प्राङ्मुखः सविः सोमः येषां दक्षिणतीक्ष्णः" अत्र प्राङ्मुखो अर्जुनोऽपी, उदङ्मुखो वामहृदो, प्राङ्मुखोऽधोवृष्टिः, दक्षिणतीक्ष्णो दक्षिणहृदय इति व्याख्येयम् "आदित्याभिसृष्टाः सर्वे" इत्यनेन सर्वेषां सुखभित्तवत्त्वोक्तेः इति विधानपरिजातादयः । "वर्षं

रूपगुणैर्बुक्त्वात् व्याहृत्यावाहयेत् तानिति" स्वान्दं त्ते रावाहनसमयेऽपि वर्षेभ्योऽदितीर्षनपूर्वकं प्रायाहः कार्यमेवमयेऽपि होमकारे तथास्वरूपमिति बोध्यं "चित्तासं च" अजाप्रीत्ये संसृष्टा वराश तिस्रस्तस्य साः । अजावर्षस्य रक्तेन रक्तासृत्तासंसृष्टाः" इति कोकिल मन्त्रोऽनेन रक्तासृत्तासंसृष्टा इति उच्यते ।

सूर्यादिपञ्चाशत्यां जन्मभूम्यादिपञ्चकविवरणपरम् ।

जन्मभूम्यादि	सूर्यस्य	चन्द्रस्य	भौमस्य	बुधस्य	जीवस्य	शुक्रस्य	शनेः	राहोः	केतोः
जन्मभूमिः	कलिङ्गः	यक्षना	श्वानिः	मगधः	सैन्धवः	भोजकटः	सौराष्ट्रः	वर्षरकः	अन्तर्वेदी
गोलम्	कश्यपः	श्वानिः	भरद्वाजः	श्वानिः	शङ्कराः	भृगुः	कश्यपः	पैठनसिः	जैमिनिः
श्वानिः	वर्षरकः	पिङ्गलः	धूमकेतुः	जाठरः	शिखी	हाटकः	महातेजाः	कुताशनः	कुताशनः
विप्रादिवर्षः	श्वानिः	वैश्याः	श्वानिः	वैश्याः	विप्रः	विप्रः	शूद्रः	शूद्रः	शूद्रः
रूपतालकवर्षः	रक्तः	शुक्रः	रक्तः	पीतः	पीतः	शुक्रः	कृष्णः	कृष्णः	चित्तम्
मण्डले स्वानम् मध्यम्	पूर्वदक्षिणः	दक्षिणः	पूर्वोत्तरः	उत्तरः	पूर्वः	पश्चिमः	दक्षिणपश्चिमः	पश्चिमोत्तरः	
सुखम् (सर्वे सूर्याभिसृष्टाः)	अर्जुनोऽपी	अधोवृष्टिः	दक्षिणहृदिः	वामहृदिः	वामहृदिः	अर्जुनोऽपी	अधोवृष्टिः	दक्षिणहृदिः	दक्षिणहृदिः
मण्डले आकारः	वर्तुः	अर्धचन्द्रः	त्रिकोणः	चापः	पद्मम्	चतुष्कोणः	वर्षः	मकरः	शङ्करः
उभयतः प्राङ्मुख नवकोष्ठेषु त- ज्ञानम्	४।व्या० १२प०	८।व्या० २४प०	४।व्या० १२प०	२।व्या० ६प०	४।व्या० १२प०	३।व्या० ९प०	४।व्या० १२प०	४।व्या० १२प०	६।व्या० १८प०
वाहनम्	सप्तारथः	दशारथः	मेघः	सिंहः	हृत्ती	हृयः	मृधः	सिंहः	मृधः
सूर्य इव्यम्	ताम्रम्	स्फटिकम्	श्वेतचन्दनम्	स्वर्णम्	स्वर्णम्	रजतम्	सौहम्	सीसम्	कांस्यम्
गन्धभेदा- द्विधा	रक्तच- न्दनम्	श्वेतच- न्दनम्	रक्तच- न्दनम्	कुङ्कुमम्	कुङ्कुमम्	श्वेतच- न्दनम्	कस्तूरी	कस्तूरी	कस्तूरी
मतान्तरे	तत्	तत्	तत्	तत्	चतुःसमम्	तत्	सा	कुलाशुच	सा
पुष्पभेदाः	करवीरम्	कुसुमं	जवा	चम्पकम्	शङ्खम्	जातिः	मङ्गिका	कुन्दम्	मङ्गिका
धूपभेदाः	गुग्गुलुः	हताशुतम्	सर्जरसा-	पीताशुच-	दशा-	शाब्दवि-	पद्मकाष्ठम्	यक्षधूपः	मधुमिश्र- गुहत्वचम्
		यक्षधूपः	कृष्णकृष्णम्	सिङ्गकृष्णम्	कृष्णम्	स्वाशुच			
मतान्तरे	कुन्दरक्तम्	हताशुतम्	सर्जरसः	पीताशुच	सिन्धुजम्	विस्वाशुच	गुग्गुलुः	काष्ठा	काष्ठा
कवचम्	श्राव्या	शुभ्रः	पूगम्	नागरकृष्णम्	जम्बीरम्	बीजपूरम्	जातिफलम्	नारिकेलम्	दाडिमम्
वस्त्रम्	रक्तम्	श्वेतम्	रक्तम्	पीतम्	पीतम्	श्वेतम्	कृष्णम्	कृष्णम्	चित्तम्
रत्नानि	माषिक्यम्	सुक्ता	प्रवालम्	गोखलतम्	पुष्परागम्	हीरकम्	गीतकम्	गोमेदकम्	वैदूर्यम्
वनिभेदाः	गुहोदनः	हताशुतम्	वावकम्	शौर्यटिकम्	दध्योदनः	हतोदनः	कसरम्	आजमांसम्	चित्तासृम्
वनिधः	शर्कः	पलाशः	शदिरः	अपामार्गः	अश्वत्थः	उडुम्बरः	शची	दूर्वालयम्	कुशलयम्
दक्षिणा	कपिलाशुतः	शङ्खः	रक्तपः	कष्यम्	पीतवस्त्रे	श्वेतवस्त्रे	कृष्णाशुतः	सङ्खः	शामः
उपसङ्गा	१०००	१०००	७०००	१७०००	१६०००	२००००	१६०००	१८०००	७०००
आधिदेवता	शिवः	कामा	शान्दः	नारायणः	ब्रह्मा	शक्रः	वसः	शक्रः	चित्तगुप्तः
प्रवृत्तिदेवता	श्वानिः	जबम्	श्वानिः	शिव्युः	रन्ध्रः	शची	प्रजापतिः	वर्षः	ब्रह्मा

वेदभेदे पाहादीनां मन्त्रभेदा हेनाह्न्यायुक्ताः प्रतीकतो दर्शयन्ते

ग्रहादीनाम्	आग्नेदिनः	वज्रुर्दिनः	सामवेदिनः	आध्वनेदिनः
रवेः	आ जप्ये न रजसा	आ जप्ये न रजसा	उदु त्वं जातवेदसम्	विवाहाहं सङ्गामम्
चन्द्रस्य	आव्यायस्य समेत्	इमं देवा असपत्नम्	सन्ते पर्यासि सद्यन्तु	शकधूमं नक्षत्राणि
भौमस्य	आग्निर्भूद्वा दिवः	आग्निर्भूद्वा दिवः	आग्निर्भूद्वा दिवः	त्वया मन्थो ! सरसम्
बुधस्य	अग्ने ! विषस्यदु	उद्बुध्यस्थान्ने !	अग्ने ! विषस्यत्	यद्वाजानो विभजन्तः
गुरोः	दृश्यते ! परिदीया	दृश्यते ! अतियदर्थः	दृश्यते ! परिदीया	दृश्यते ! परिपाद्य
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्वत्	अन्नात्परिच्युतः	शुक्रं ते अन्वत्	हिरण्यवर्षाः शुचवः
शनेः	समग्निरग्निभिः	शन्नोदेवीरभीष्टये	शन्नोदेवीरभीष्टये	सङ्घसुबाहुः पुरुषः
राहोः	कथा नक्षत्रः	काण्डात् काण्डात्	कथा नक्षत्रः	दिव्यं चित्तच्छत्रधः
केतोः	केतुं जप्यन्नकेतवे	केतुं जप्यन्नकेतवे	केतुं जप्यन्नकेतवे	यस्ये प्रुष्टः सानविक्रुः
सूर्याधिदेववक्त्रेः	आ वोराजानम्	त्रियम्बकम्	आ वोराजानम्	सानोपिदन् विव्याधिनः
चन्द्राधिदेवोभावाः	गौरोर्भिमाय	त्रीश ते लच्छीश	आपोहि वा	आपोहि वा
कुजाधिदेवकाण्डस्य	कुमारं माता	यदक्रन्दः प्रथमम्	स्योना पृथिवि !	आग्निरिव मन्थो ! त्विधितः
बुधाधिदेवविष्णोः	इदं विष्णुर्विचक्रमे	विष्णुं रराटमसि	इदं विष्णुर्विचक्रमे	प्र तद्विष्णुः स्वपते
जीवाधिदेवब्रह्मण्यः	त्वमित् सप्रथाः	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः	त्वमित् सप्रथाः	ब्रह्म जज्ञानम्
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वतः	सजोषा इन्द्र !	इन्द्रमित् देवतातवे	इन्द्रेभं प्रतरम्
शम्यधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत	यमाय त्वाङ्गिरस्वते	आयं गौः पृथ्विः	यः प्रथमं प्रयत्नासहाद्
राह्याधिदेवकाण्डस्य	ब्रह्म जज्ञानम्	कार्धिरसि सद्यस्य	ब्रह्म जज्ञानम्	रोहितः काणो अभयत्
केत्याधिदेवचित्तगुप्तस्य	उषोशजं हि	चित्तावसो ! स्वसि	चित्त इच्छियोः	आज्ञातं यदनाज्ञातम्
सूर्यप्रत्याधिदेवार्धेः	आग्निं दूतं ह्यथीमहे	अग्निं दूतं पुरोदधे	आग्निं दूतं ह्यथीमहे	समास्वान्ने ! कतवः !
चन्द्रप्रत्याधिदेवजनस्य	अपसु मे सोमः	आपोहि वा	उदुसमं वरुण !	शन्नोदेवीरभीष्टये
भौमप्रत्याधिदेवज्ञतेः	स्योना पृथिवि !	स्योना पृथिवि !	पृथिव्यन्तरिक्षम्	भूमे ! सातर्भिवेहि
बुधप्रत्याधिदेवहरेः	स हस्रशीर्षा पुरुषः	इदं विष्णुर्विचक्रमे	सहस्रशीर्षा पुरुषः	इदं विष्णुर्विचक्रमे
जीवप्रत्याधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रायेंदो ! मरुत्वते	इन्द्र आसां नेता	इन्द्रायेंदो !	इन्द्र ! जुषस्य प्रवहा
शुक्रप्रत्याधिदेवगव्याः	उत्सानपथे ! सुगमे !	आदित्यै राक्षासि	एकादका तपसे	प्रेतं पादौ प्रस्फुरतम्
शनिप्रत्याधिदेवप्रजापतेः	प्रजापते ! न त्वद्	प्रजापते ! न त्वद्	प्रजापते ! न त्वद्	नक्तं जातास्योमधे !
राहुप्रत्याधिदेवसर्पाणाम्	आयं गौःप्रथिः	नमोऽस्तु सर्पेभ्यः	तवेदिन्द्रा वयम्	शेरभक शेरभ !
केतुप्रत्याधिदेवब्रह्मण्यः	ब्रह्म जज्ञानम्	ब्रह्म जज्ञानम्	एष ब्रह्मा य अत्त्वजः	वे दिशामन्तर्देशेभ्यः
विनायकस्य	आ त्व म इन्द्र !	गणानां त्वा गणपतिम्	आ तू न इन्द्र !	निर्घृष्टां लक्षामान्
दुर्गायाः	जातकेदधे सुनयाम	अग्ने ! अम्बिके !	इमं सोममर्हते	पृतनाजितं सङ्गामान्
वायोः	क्राव्याशिशुर्भुङ्गीनाम्	वायो ! ये ते सङ्घस्रुषः	क्राव्या शिशुर्भुङ्गीनाम्	अन्तरीक्षे वायवे
आकाशस्य	आदित् प्रजस्य	इतं इतपायानः	आदित् प्रजस्य	आस्यतः पचतो विद्धि
आश्विनोः	एषो उषा अपूर्वा	या वां कगा	एषो उषा अपूर्वा	सं चेषया धो अन्विना
एते च मन्त्राः आग्नेदस्य यादृश	एते च मन्त्राः आग्नेदस्य यादृश	एते च मन्त्राः शुक्रयजु-	एते च मन्त्राः साम-	एते च मन्त्राः आध्वनेदे
स्थानस्यास्तद्विज्ञसहितं तदा-	स्थानस्यास्तद्विज्ञसहितं तदा-	वेदे यादृशस्थानभ्यास्तद्वि-	वेदस्य यादृशस्थानस्या-	यादृशस्थानस्यास्तद्वि-
दानादिपद्धतौ ७५-७८ पत्रेषु	दानादिपद्धतौ ७५-७८ पत्रेषु	ज्ञसहितं तदादानादि-	ज्ञसहितं तदादानादि-	ज्ञाह्वारेण तदादाना-
सकृत्पतो दर्शितास्तथावसेवाः ।	सकृत्पतो दर्शितास्तथावसेवाः ।	पद्धतौ १०६-११० पत्रेषु	नादि पद्धतौ १२७-१२० प-	द्विपद्धतौ १४८-१५२ पत्रे-
		सकृत्पतोदर्शिताः ।	त्रेषु सकृत्पतोदर्शिताः ।	षु सकृत्पतोदर्शिताः ।

यह्युति ३० इत० । गृहाणामेकराश्याद्विस्थितिभेदेन
 भूतसंस्थानां कल्पनीययोगभेदे तद्दशमेः सूर्यसि०
 चक्रो यथा "तारागृहाणामन्योन्यं स्थातां बुद्धसमा-
 गमौ । समागमः यथाङ्केन सूर्योऽप्यस्तमनं सङ्घट्ट०सि०
 "तारागृहाणां भौमादिपञ्चगृहाणां परस्परं योगे बुद्ध-
 समागमौ वज्रमाश्लक्षणाभिधौ स्तः । चन्द्रेण सङ्घ-
 पञ्चतारान्यतमस्य योगः समामैसञ्जतः । सूर्येण सङ्घ-
 पञ्चताराणामन्यतमस्य चन्द्रस्य वा योगस्तदस्तमनं पूर्णा-
 स्तद्वृत्तत्वम् न त्वस्तमात्रम् बुद्धभावे प्रागपरकाले
 तस्य सत्वात् । अथ युतेर्गतेपत्रत्वं सार्धसौकेनाह रङ्गना०
 "शीघ्रं मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा । द्वयोः
 प्राग्वायिनोरेव वक्रिणोस्तु विपर्ययात् । प्राग्वायिन्य-
 धिकेऽतीतो वक्रिणोऽप्यत्रः समागमः" सूर०सि० ।
 "दयोर्ष्यं हयोर्योगोऽभिमतस्तयोर्ष्यं हयोर्मध्ये यः शीघ्रगति-
 र्ष्यं हस्तश्चिन् मन्दाधिके मन्दगतिपञ्चादधिके सति तयोः
 संयोगोऽनुत्तिसञ्ज्ञोऽतीतः पूर्वं जात इत्यर्थः । अन्यथा
 मन्दगतिपञ्चे शीघ्रगतिगृहादधिके सतीत्यर्थः । तयोर्योगो
 भविता एव्यः । एषसङ्घं गतेष्वत्वम् द्वयोर्ष्यं हयोः
 प्राग्वायिनोः पूर्वं गतिकयोर्भवति । वक्रिणोर्वक्रगति-
 पञ्चयोर्विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् । तकाराद्गतेष्वो योगो
 भवति । शीघ्रगतिपञ्चे मन्दगतिगृहादधिके एव्यः सं-
 योगो, मन्दगतिगृहे शीघ्रगतिगृहादधिके गतः संयोग
 इत्यर्थः । अथैकस्य वक्रत्वे आह । प्राग्वायिनीति ।
 द्वयोर्मध्य एकतरश्चिन् वक्रिण्य सति तदा वक्रगतिगृहात्
 पूर्वगतगृहेऽधिके सति गतो यातः । यदा तु पूर्वगति-
 गृहादधिकगतिगृहेऽधिके सति समागमो योगस्तदा पत्रः
 स्यात् । अतोपपत्तिः । पूर्वगतयोर्ष्यं हयोर्मध्ये शीघ्रगत्या-
 धिकत्वेऽप्ये योगासम्भवात् पूर्वं योगो जातः । मन्द-
 गत्याधिकत्वे शीघ्रगत्या न्यूनत्वात्प्ये योगो भविष्यति ।
 वक्रिणोस्तु शीघ्रगत्याधिकत्वेऽप्ये तन्मूनत्वेन योगसम्भ-
 वादेऽप्ये योगो मन्दगत्याधिकत्वे शीघ्रगत्योत्तरोत्तरं
 न्यूनत्वसम्भवेनाप्ये योगासम्भवाद्गतो योगः । अथ वक्र-
 गतिपञ्चात् पूर्वगतपञ्चेऽधिके उत्तरोत्तरं योगासम्भ-
 वाद्गतो योगः । पूर्वगतपञ्चादधिकगतिपञ्चेऽधिके वक्र-
 गतिपञ्चस्य न्यूनत्वे नाप्ये योगसम्भवादेव्यः संयोग इति ।
 अथ युतिकाले तदुत्तरपञ्चोत्तरागमनं युतिकाले गतेऽप्य-
 दिनाद्यागमनं च सार्धसौकेनाह रङ्गना० ।
 "यद्वात्तरकालः सङ्घट्टभूक्तिप्रासङ्गिकताः । मूक्तपत्ररेष

विभजेदनुलोमविशोमयोः । द्वयोर्वक्रिणोः एकश्चिन् भुक्ति-
 योगेन भाजयेत् । कथं विप्रादिकं शोध्यं गते, देवं
 भविष्यति । विपर्ययाद्दशमन्तोरेकश्चिन्स्तु धनव्ययौ ।
 समलिप्तौ भवेतां तौ यद्गौ भगवत्संस्थितौ । विवरं
 तद्दृष्टव्यं दिनादि फलविषयते" सूर०सि० ।
 "युतिसम्बन्धिनोर्ष्यं हयोरभीष्टकालिकयोरनरस्य कलाः
 पृथक् स्वस्वगतिकलाभिर्गुणिताः (कर्मभूताः) द्वयोर्ष्यं हयोर-
 नुलोमविशोमयोर्भागमयोर्वक्रगयोर्वैत्यर्थः । सङ्घट्टगत्यन्त-
 रेण गणको भजेत् । विशेषमाह । वक्रिणीति अथानन्तरं
 द्वयोर्मध्य एकतरं वक्रिण्य सति तयोर्गतियोगेन भजेत् ।
 फलं कलादि स्वं स्वं गते योगे सति यत्रयोर्भागमयोः
 शोध्यं, भविष्यति-एव्ये योगे सति तयोर्देवं योच्यम् ।
 द्वयोर्वक्रगन्योः स्वं स्वं फलं विपर्ययाद्दशमवैपरीत्यात्
 कार्यम् । गते योगे योच्यम् । एव्ये योगे चूनिमन्यर्थः ।
 द्वयोर्मध्य एकतरं तकाराद्दशमिण्य सति तयोर्ष्यं हयो-
 र्वक्रभागमयोः स्वस्वकलात्मकफलाद्गौ धनव्ययो युतहीनौ
 कार्यौ । तथाहि । गतयोगे मार्गमगृहे स्वफलं हीनं,
 वक्रिण्य पञ्चे योच्यम् । एषेऽप्ये योगे वक्रगृहे शोध्यम् ।
 मार्गमगृहे योच्यमिति । एवं कते तौ युतिसम्बन्धिनौ
 गृहौ भगवत्संस्थौ भगवो राश्याधिकितचक्रे संस्थितिर्य-
 योस्तौ राश्याद्यात्मकौ समलिप्तौ समकलौ स्तः । विप्रा-
 पदस्य भगवावयवोपलक्षणात्वेन समौ स्त इत्यर्थः । अथ
 युतिकालज्ञानमाह विवरमिति । अभीष्टकालिकयो-
 युतिसम्बन्धिनोर्ष्यं हयोरनन्तरं कलात्मकं तद्गत् समकलो-
 पयुक्तफलज्ञानार्थं यथा गतिगुणतमन्तरं गतियोगेन
 गत्यन्तरेण भक्तं तपोत्यर्थः । तेन चरेण भक्ता फलं
 दिनादिकं गतेऽप्युत्तियशाटभीष्टकालाद्गतेऽप्युत्तियते ।
 तद्व्ययये तदातिकाले तौ गृहौ समौ स्त इत्यर्थः । अतोप-
 पत्तिः । यदि गत्यन्तरेण गतिकलास्तदा गृहान्तरकलाभिः
 का ? इति फले गतयुतौ गृहयोः शोध्यं । एष्युत्तयो
 योच्ये । द्वयोर्वक्रत्वे गत्यन्तरभक्तफले गतयुतौ गृहयो-
 र्योच्ये । एष्युत्तयो शोध्यं वक्रगृहयोत्तरोत्तरं न्यून-
 नत्वात् । अथैको वक्रौ तदा तयोरनन्तरं त्वहं गतियो-
 गेनोपचितम् । अतो गतियोगहरेष्यागतं फलं गतयोगे
 मार्गमगृहे हीनं, पूर्वं तस्य न्यूनत्वात् । वक्रगृहे यो-
 च्यम् पूर्वं तस्याधिकत्वात् । एष्युत्तये मार्गमगृहे
 योच्यम् उत्तरोत्तरमधिकत्वात् । वक्रगृहे शोध्यम्
 तस्याग्रे न्यूनत्वात् । यदि गतियोगेन गत्यन्तरेण वा

दिनमेकं लभ्यते तदान्तरकलाभिः किम् ? इत्यनुपातेन
गतेषु दिनाद्युत्तमः” रङ्गना०

ग्रहयुद्धं न० इत० । गृहाणाद्युत्तमपरिस्थितानां किरण
संस्पर्शादना युद्धभेदे तद्भेदादिकं सू० सि० उक्तं यथा

“उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्यते । युद्धभं-
युद्धभेदात्संस्पर्शयोगे परस्परम् । अंशाद्भेदेऽपसव्याख्यं
युद्धभेकोऽल रेदणुः । समागतोऽंशादधिके भवतश्चेद्द-
वत्त्वान्वितौ” सू० सि० ।

‘भौमादिपञ्चताराणां मध्ये द्वयोर्युतौ तारकास्पर्शा-
द्विष्यतेऽप्योः अर्गमात्तारद्वयसंस्पर्शं युद्धं वदन्ति युति-
भेदज्ञाः । इदं न द्वयोर्मानिक्यखण्डतुल्ययास्योत्तरान्तरे ।
भेदे मण्डलभेदे भेदो भेदसंज्ञां युद्धाधान्तरभेदो युद्धभेद-
तत्त्वज्ञैः कथ्यते । अयं भेदो मानिक्यखण्डादुत्तरे द्वयो-
र्यास्योत्तरान्तरे । अत्र भास्कराचार्यैस्तु “मानिक्याधांद्-
दुत्तराधिवरेऽस्ये भवेद्भेदयोगः कार्यं स्वर्गग्रहवदखिलं
लम्बनाद्यं स्फुटाद्यम् । कल्पयोऽधःस्थः संधांयुक्तदुपरिग
दना लम्बनाद्यं संधैः किं त्वकीदेऽ सन् गृहयुतिसमये
कस्मिन्तार्कात् साध्यम् । प्राग्गतं तत्त्वम्बनेन गृहयुति-
समयः संज्ञातः प्रस्फुटः स्यात् । खेटौ तौ दृष्टयोन्वौ
गृहयुतिसमये कार्यमयं तदैव । यास्योदकस्यद्युत्तरवि-
यं भेदयोगे स वाष्वा श्रेयः सूर्याङ्गति च यतः शी-
तगुः सा शराशा । सन्दाक्रान्तोऽन्धजुरपि तदाधःस्थतः
स्यात् तदैन्द्रां स्पर्शा भोषोऽपरदिशि तदा पारिलेख्येऽ-
धगवः” इति विशेषेऽभिहितः । भगवता तु सूक्त-
विष्वयोराकाशे दूरतो विविक्तदर्शनासम्भवाद्यर्थप्रयासा-
दुपेक्षतमित ध्येयम् । युताः स्योऽस्य किरणयोगे सति
अंगुमदीख्यं किरणसङ्घट्टनसंज्ञं युद्धं स्यात् । द्वयो-
र्यास्योत्तरान्तरेऽंशात् भेदकलात्मकेभागःदूनेऽनधिके
स धपसव्यसंज्ञं युद्धं भवति । अत्र विशेषमाह । एक
इति । अपसव्ययुद्धं एको द्वयोरन्धतरोऽणुरणुबन्ध-
श्चेत् तदापसव्यं युद्धं व्यक्तं स्यादन्यथा त्वव्यक्तं युद्धं
स्यात् । एषां चतुर्णां फलम् । “अपसव्ये भयं ज्ञ-
यात् संग्रामं रत्नसङ्घट्टे । लेखनेऽनालपीडा स्याद्भेदे
तु धनक्षयः” इति भार्गवीयोक्तं शेषम् । युद्धभेदा-
रुक्ता समागतमाह समागत इति । द्वयोर्स्यास्योत्तरा-
न्तरे भेदकलात्मकेभागदधिके सति समागतो योगो
भवति । अत्रापि विशेषमाह भवत इति । युतिविषयसौ
गृही वत्त्वान्वितौ वसेन—“स्यानादिवत्त्वान्नाम व्यपौ

केनापि न स्यात् । प्रकृतयेऽवगम्यन् स्वीक्यसौच्य-
वत् सतम्” इति ब्रह्मविद्यानवचनात् स्वीक्यसव्य-
तयान्वितौ युक्तौ स्वीक्यस्यै समाविविधः । चेत् स-
त्तः समागतयोर्व्यक्तः स्यात् । अन्यथा त्वव्यक्तः
समागतः । “हावपि मयूखयुक्तौ विपुलौ क्षिण्णौ समा-
गमे भवतः । अत्रान्योऽन्धं प्रीतिविपरीतावाक्यपञ्चौ ।
युद्धं समागतो वा विद्व्यक्तं तु त्वव्यक्तैर्भवतः । भुवि
भूषामपि तथा फलभयक्तं विनिर्दिष्टम्” इत्युक्तेः ।
“भेदोऽस्मात्सुसम्भेदा अपसव्यस्यथापरः । ततो योगो भवे-
देवात्मैक्यसमापनात्” इति काश्यपोक्तेश्च सर्वं निरव-
द्यम् । अथ युद्धे पराजितस्य ग्रहस्य लक्षणमाह रङ्गना०
“अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तमान् । रुद्धो
विवर्णो विध्वस्तो विजिता दक्षिणाश्रितः” सू० सि० ।
“द्वयोर्मध्ये यत्नदतरेण विध्वंसो हतः स विजितः
पराजितो ज्ञेयः । हतस्य लक्षणमाह अपसव्य इति ।
अपसव्ये युद्धे बौ जितो जयलक्षणेर्विजितः । एतेनो-
क्ते स्यादत्रये सञ्ज्ञाफलं न पराजितस्य फलमिति सूचि-
तम् । पिहितं स्यात्तदोऽव्यक्त इति यावत् । अणु-
रितरग्रहविष्ववादित्यविष्वः । अदीप्तमान् प्रभावरहितः ।
रुद्धोऽस्त्रगवः विवर्णः वर्येन स्वर्णेन स्वाभाविकेन
रहित इत्यर्थः । दक्षिणाश्रित इतरग्रहपेक्षया दक्षि-
णादिशि स्थितः । “ग्रामो वा व्यपगतपरिग्रवान् रश्मि-
भयङ्गलो वा रुद्धो वा व्यपगतपरिग्रवान् लघो वा ।
साक्रान्तो विनिर्पतितः क्षतापसव्यो विज्ञेयो हत इति
संग्रहो गृहेण” इति भार्गवीयोक्तेः । अथ खोको-
त्तरान्तरेन जयिनो गृहस्य लक्षणमाह रङ्गना०
“उदकस्यो दीप्तिमान् स्वलो जयी थास्येऽपि वो वली” सू०
सि० “इतरग्रहपेक्षयोत्तरदिक्स्थः दीप्तिमान् प्रभायुक्तः
स्युच इतरग्रहविष्वामेक्षया प्रयुविष्वः । जयी जययुक्तः
स्यात् । अयोत्तरदक्षिणदिक्स्थत्वक्रमेण जयपराजयी
न स इत्याह याव्य इति । दक्षिणादिशि यो गृहो
वली दीप्तिमान् प्रयुविष्वो भवति स जयी । अपिचन्द्र
उत्तरदिशासत्प्रयार्थकः । तथा च जयपराजयलक्षणयो
दिक्स्थानमनुपयुक्तमिति भावः । अथ युद्धे विशेषमाह
रङ्गना० “शासकावधुभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागतः । सखी
हावपि विध्वंसो भवेतां कुटविगृही” सू० सि० “उभौ द्वौ
आसञ्जावैकभागान्तरगतान्तरितौ । अपिचन्द्राद्युत्तम-
साक्रान्तौ । दीप्तौ प्रभायुक्तौ चेत् क्षातां तदा वत्त्वान्विता-

विति समागमसङ्घैकदेशसङ्घावात् समागमाख्यं युक्तम् ।
 हावपि यद्वा स्वस्यो सङ्घस्यविश्वो विध्वंसो हावपि
 पराजयसङ्घाक्रान्ती स्यातां तदा क्रमेण कूटविगृह-
 सञ्जक्तौ युद्धभेदौ स्याताम् । अथोत्तमगतः युक्तस्य जय-
 सङ्घाक्रान्तत्वमस्तीति वदन् समागमः शशाङ्केनेति प्राक्
 प्रतिज्ञातसमागमे उक्तप्रकारमितिदिशति” रङ्ग० ।

“उदकस्यो दक्षिणस्यो वा भागवः प्रायशो जयी । श-
 शाङ्केनैवमेतेषां कुर्यात् संयोगसाधनम्” सू०सि० ।

“इतरगृह्णामेक्षयोदकस्यो दक्षिणदिक्स्थो बोभयदिशीत्य-
 र्थः । युक्तः प्रायश उद्वर्गतो जयसङ्घाक्रान्तत्वेन जयी ।
 कदाचिन् पराजयसङ्घाक्रान्तो भवतीति तात्पर्यार्थः ।
 एतेषां भौमादिपञ्चताराणां चन्द्रेण सह संयोगसाधनं
 युतिसाधनमेषाकृत्तरीत्या गणकः कुर्यात् । अत्र विशेषा-
 र्थकम् । “अयनत्वा स्फुटो ज्योतिश्चेपः शीतगोयुतौ”
 इत्यर्थं क्वचित् पुस्तके दृश्यते न सर्वत्रेति क्षिप्रत्वात्सङ्-
 गेक्षितम् अधिकारस्थापस्य श्लोकत्वापत्तेश्च । एतदुक्तप्र-
 न्ययोगे नतिस्फारनिषेधस्य सिद्धेस्तस्यायुक्तत्वमिति
 तदनुक्तौ स्वयं गृह्णोक्तरीत्या साधारण्येन सर्वत्र त-
 दिशेषोक्तेरर्थसिद्धेरिति ध्येयम् । नन्वेषां गृह्णाणां
 दूरान्तरेण सदोर्ध्वधरान्तरसङ्घावात् परस्परं योगा-
 सम्भवेन कथं युतिः सङ्गतेत्यत आह” रङ्ग० ।

“भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता । स्वमार्गगाः
 प्रयान्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः” सू०सि० ।

“एते यद्वाः स्वमागगाः स्वसङ्घास्या अन्योन्यमाश्रिता
 युतिकाकङ्कड्डीधरन्तुराभावेन संयुक्ताः सन्तः प्रयान्ति
 गच्छन्ति इति दूरं दूरान्तरेण दर्शनादियं गृह्युति-
 कल्पना कल्पनात्मिकाऽवास्तवा प्रदर्शिता पूर्वोक्तगुण्येन
 कथिता । नन्वयस्तुभूता किमर्थमुक्तोत्पत्तः प्रयोजनमाह
 भावाभावायेति । लोकानां भूस्थप्राणिनां भावः
 शुभफलभावोऽशुभफलं तस्मै शुभाशुभफलादेशावावस्तु-
 भूतापि युतिरुक्तेति भावः” रङ्ग० ।

युद्धभेदास्तत्फलविशेषाः समागमजयादिफलभेदाश्च उ०
 सं० १७७० उक्ता यथा

“युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञैः ।
 तद्विज्ञाने करणं मया जतं स्वर्गसिद्धान्तात् । विद्यति
 चरतां यद्वाशास्यपुण्यं पर्याप्तानां संस्थानात् । अति-
 दूराद्दृष्ट्विपये समतामिव सञ्जयतामाम् । आसक्त-
 कर्मयोगज्ञे दोहो वापुर्दोषसम्भैः । युद्धं यथाप्रकारं

पराशरादौर्मुनिभिरुक्तम् । भेदे वृष्टिविनाशो भेदः
 सङ्घदां महाकुलाभां च । उल्लेखे शस्त्रभयं मन्त्रिवि-
 रोधः प्रियान्यत्वम् । अंगुविरोधे युद्धानि भूयतां ग-
 ळरुक्कुदवमदीः । युद्धे चाप्यपसव्यो भवन्ति युद्धानि
 भूपानाम् । रविराक्रन्दो मध्ये पौरः पूर्वोऽपदे स्थितो
 यायी । पौरा बुधगुरुरविजा नित्यं शीतांशुराक्रन्दः ।
 केतुकजराङ्कगुक्ता थायिन एते हता यद्वा हन्युः ।
 आक्रन्द्याऽपौरान् जयिनो जयदाः स्ववर्गस्य । पौरे
 पौरेण हते पौराः पौरान् नृपान् विनिर्जित् । एवं
 याय्याक्रन्दो नागरयायिगृह्णाथैव । दक्षिण-
 दिक्स्थः परुषो वेपथुरप्राप्य सङ्घदोऽणुः । अधिगू दो
 विजतो निष्प्रभो विवर्णश्च यः स जितः । उक्त वि-
 परीतकक्षयसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः । विपुल
 क्षिप्रं द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः । हा-
 वपि मयूखष्टकौ विपुलौ क्षिप्रौ समागमे भवतः ।
 ततान्योऽन्यप्रोतिर्विपरीतायात्मपक्षज्ञौ । युद्धं समागमो
 वा यद्यव्यक्तौ तु लक्षणं भवतः । भुवि भूयतामपि
 तथा फलमव्यक्तं विनिर्दिश्यम्” ।

कुजजयस्य “गुरुणा जितेऽवनिष्ठे वा षष्ठीका यायिनोऽग्नि-
 वात्तांश्च । शशजेन मूरमेनाः कलिङ्गसाल्वाश्च पीडयन्ते ।
 सैरेणारे विजिते जयन्ति पौराः प्रजाश्च भीदन्ति ।
 कोशागारश्चेच्छक्तिपतापाश्च युक्तजिते” ।

बुधजयस्य “भौमेन हते शशजे वृक्षसरितापसाश्लकनरेन्द्राः ।
 उत्तरदिक्स्थाः क्रतुदोक्षताश्च भनापमायान्ति । गुरुणा
 बुधे तु विजिते ष्ठेऽश्वघ्नौराधेयुक्तपौरजभाः । शै-
 र्त्तपार्वतीयाः पीडयन्ते कम्पते च मही । रविजेन
 बुधे ध्वस्तं नाविकयोधाजसधनगर्भगणः । मृगुणा
 जितेऽग्निरोपः सस्याम्बुदयायिधिध्वंसः” ।

जीवजयस्य “जीवे युक्ताभिहते कुलतगान्धारकैकया मद्राः ।
 बाला यत्वा यद्वा गावः सस्यानि नग्नान्ति । भौमेन
 हते जीवे मध्ये देशो नरेन्द्रा गावः । सैरेण चार्जु-
 नायनवहातिवौधेयशिविप्रदाः । शशितभयेभापि जिते
 वृक्षस्तौ ष्ठेऽश्वस्यसङ्घतः । उपयान्ति मध्यदेशश्च
 संचयं यश्च भक्तिफलम्” ।

युक्तजयस्य “युक्ते वृक्षस्तहते यावी श्रेणी विनाग-
 स्ययाति । ब्रह्मक्षत्रविरोधः सचिह्नं च न वासवस्य-
 जति । कोशकक्षिप्रवद्वा बत्या मत्स्याश्च मध्यदेश-
 युताः । महतीं प्रजन्ति पीडां सपुंसकाः गुरसै-

नाथ । कुजविजिते भद्रतनवे वलमस्यवधो नरेन्द्रसं-
 ग्राणाः । सौम्येन पार्वतीयाः क्षीरविनायोऽत्यदृष्टिश्च ।
 रविजेन सिते विजिते गणसख्याः शस्त्रजीविनः क्षलम् ।
 अक्षजाश्च निपीद्यन्ते सामान्यं भक्तिफलमन्यत्” ।

शनिजयस्य “सहिते सितेन निहतेऽर्षद्वारद्विहृत्कमानिनां
 योडा । क्षितिजेन दृष्ट्यान्मोक्षकाशिकाक्षीकदेशानाम् ।
 सौम्येन पराभूते मन्त्रेऽङ्गवर्षिग्विहृत्पशुनागाः । सन्ना-
 प्यन्ते गुरुणा स्त्रीवस्तुला मङ्गलप्रकाशम्” ।

अथ विशेषोऽभिहितो हतानां कुजप्रवागीगणसिताधि-
 तानाम् । फलं तु वाच्यं न ह्यभक्तितोऽप्यदृ यथा तथा
 वृत्ति हताः स्वभक्तौः” ।

“भीषक्षितेऽरिष्टहनेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ प्रत-
 विधौ स्मृतिकर्माहीभः” ज्यो० त० । उपपन्नशब्दे तत्-
 कासस्य वर्णनोक्तिर्दृश्या । पञ्चविपक्षपक्षविनदीद-
 योऽप्यत्र, तत्र च चन्द्रस्यान्व खेटैः समानमे विशेषः न
 बुद्धम् इत्युक्तं इ० सं० १८ अ० यथा

“भानां यथासम्भवत्तरेषु यातो नृहाणां यदि वा श-
 याङ्कः । प्रदक्षिणं तच्छुभकराणां यास्येन यातो न
 शिवः शशाङ्कः । चन्द्रमा यदि कुजात् प्रयात्युदक्
 पार्वतीयबलशासिनां जयः । क्षलियाः प्रसृदिताः स्व-
 यायिनो भूरिधान्यसृदिता वसुध्वरा । उत्तरतः
 स्वसुतस्य शशाङ्कः पौरजयाव सुभिक्षकरश्च । सस्य-
 चयं कुपते जयहार्दिं कोशचयं च नराधिपतीनाम् ।
 इहस्यतेरुत्तरगे शशाङ्के पौरद्विजक्षलियपण्डितानाम् ।
 धर्मस्य देवस्य च मध्यमस्य इतिः सुभिषं सृदिताः
 प्रजाश्च । भानवस्य यदि यात्युदक् शशी कोशयुक्तगज-
 वाजिद्विदः । यायिनां च विजयो धनुष्मतां सस्य-
 न्यदपि चोत्तमा तदा । रविजस्य शशी प्रदक्षिणं
 कर्षांश्चेत्पु रभृतां जयः । शकशाङ्कसिन्धुपक्ष्मा
 सुदशम्रा यवनेः समन्विताः । येषांसुदन्मन्त्रत भय-
 चाणां प्राणैरशिक्षिर्नरप्रवच । तद् व्यपौरैतरभक्त-
 देशान् पुण्याति यास्येन निहन्ति तानि । शशिनं फल-
 सुदक्ष्ये यदप्यहस्योपदृष्टं भवति तदपसव्ये सर्वमेव
 प्रतीपम् । इति शशिसमवावाः कीर्तिता भग्नहाणां
 न खलु भवति बह्वं साकभन्दोर्पहृष्टैः” ।

ग्रहयुग्मभ न० नृहयोर्बुद्धं यत्र तावयं भम् । नृहयुग्मा-
 धिकरणे नक्षत्रे उपपन्नशब्दे उदा० ।

यद्वर्षादिफल न० इत० । ११३५०दिग्नृहसामिकवर्षमाव-

फलभेदे । ७४० । ११३५०दिग्नृहसामिकवर्षमाव-
 षध्यायात्मकं यथा

रवेः—“सर्वत्र भूर्विरलसस्ययुता वनानि देयाद्विभक्तयिदुर्द्वि-
 वाहतानि । सन्दन्ति भैव च पयः प्रचुरं स्ववन्तो ह्य-
 भेषजानि न तथातिबन्नाम्नानि । तीक्ष्णं तपस्वद्विद्वजः
 शिशिरेऽपि काले नात्यन्वुदा जलसुषो ऽथकस्रिक्कागाः ।
 नष्टप्रभर्षागणशीतकरं नभश्च सीदन्ति तापसकुलानि
 सगोकुलानि । हस्यश्चपत्तिमदसहस्रबलैरुपेता वाचासना-
 सिंस्रवातिशयाश्चरन्ति । ज्ञानो नृपा युधि नृपासुचरैश्च
 देशान् संवत्सरे दिनकरस्य दिनेऽथ भासे” ।

विधोः—“व्याप्तं नभः प्रचलिताचलसद्विकामैर्व्यानाङ्गनासिब-
 लस्यविभिः पयोदैः । गां पूर्यद्विराखिलासमसाभिरद्वि-
 रत्कण्ठकेन गुरुणा ध्वनितेन चाभाः । तोडानि पद्म-
 कुमुदोत्पलपन्यतीव फुल्लद्रुमा न्युपवनान्यननादितानि ।
 गावः प्रभूतपयशो नयनाभिरामा रौमा रतैरविरतं
 रसयन्ति रामान् । गोधूमशालियवधान्यवरेक्षुवाटा भूः
 पाल्यते नृपतिभिर्नगरकराद्या । चिन्त्यङ्गिना क्रतुवरे-
 टिर्विषुष्टनादा संवत्सरे शिशिरगोरभिसम्प्रादत्ते” ।

कुजस्य—“वातोद्धतश्चरति वज्रिरतिप्रचण्डो ग्राभान् धनानि
 नगराणि च सन्दिधकुः । हार्दंति दक्षुगणपातहता
 रटन्ति निःस्त्रीजना विपशयो भुवि मर्त्यसङ्घाः । अभ्यु-
 क्षता विद्यति संहृतमृतयोऽपि सुहृन्ति न कश्चिदपः
 प्रचुरं पयोदाः । सीन्ति प्रजातमपि शोपसुपैति शस्यं
 निष्यस्यमप्यविनयादपरे हरन्ति । भूपा न सस्यगभिया-
 लनसक्तचित्ताः पिनीत्यङ्कप्रचुरता मुजगप्रकोपः ।
 एवंविधैरुपहता भवति प्रजेयं संवत्सरे ऽपनिस्तस्य
 विपन्नसस्या” ।

बुधस्य—“मायेन्द्रजासकुहकाकरनागराणां गान्धर्वेषुर्गणि-
 तास्त्रविदां च इतिः । पिप्रीषया नृपतयो ऽङ्गुतदर्श-
 नानि दिक्षन्ति दृष्टिजननानि परस्परैर्भ्यः । वाक्तां
 जगद्विपतथाऽविकला लयी च सस्यक चरत्स्यपि मनोरिव
 दृशन्तीतिः । अथ्यश्चरं स्वभिनविषयधियोऽत्र केचित्
 शान्मैःपकीषु च परं पदनीहमानाः । हास्यद्वुत-
 कविवाकनपुंसकानां युक्तिश्चेत्तज्जलपवंतवाविनां च ।
 हार्दिं करोति दृगन्नाम्नजः एकेऽप्यदे भासे ऽथ या
 प्रचुरतां भुवि शीपवीनाम्” ।

शुक्रैः—“ध्वनिरुद्धरितो ऽधरे दुर्गानी विरुद्धो यत्र-
 क्षुवां नरासि सिन्धुः । विचरत्स्यविधं हिजोत्तमाभं

सुदयानन्दकरो ऽध्वर्यावभाजाम् । क्षितिदत्तमवस्यवत्-
नेकद्विपपत्न्यश्वनोरुमोक्तुलाशा । क्षितिपैरभिधातनप्र-
दद्याद्युचरत्क्षेत्रजना तदा विभाति । विविधैर्विद्यदुत्तैः
पञ्चोद्देष्टुमभूमिं पयवाभितपयङ्गः । सुरराजपुरोः शुभे
ऽम वर्षे बह्वस्यसा क्षितिदत्तमर्हियुक्ता ।

श्लोः—“यासीन्मन्त्रवि धरा धरसीधराभधाराधरोज्झित-
पयःपरिपूर्वपदा । श्रीमत्सरोरुहतताम्बुतडागकीर्णं
योषेव भावभिनयभरणीञ्जवाङ्गी । क्षत्रं क्षितौ
क्षितिभूरिवक्षारिपक्षम् उह्युदनेकजयशङ्खविराविताशम् ।
संक्षुद्रगिष्टजनदुष्टविनष्टवर्गं गं पालयन्त्यवनिपा नग-
राकराशाम् । मेपीयते मधु मधौ सङ्ग कानिनीभिर्जे-
गीयते श्वर्यहारि वेषेषुधीणम् । बोभुञ्जते ऽतिथि-
सङ्गन्धजनैः सङ्गात्सम् अग्ने सिनस्य मदनस्य जवाव-
चोषः” ।

श्लोः—“उह्युत्तदस्युगणभूरिण्याकृत्वाणि राङ्गाग्यनेकपशु-
विक्षविनाकृतानि । रोह्यमाशङ्कतवञ्जुजनेर्जनेश्च रो-
मोक्तमाकुलकृत्वाणि बुभुक्षया च । वातोद्धताम्बुधरव-
र्जितमन्तरिक्षम् आरुगन्धनैकविष्टपं च धरातर्क, द्यौः ।
। टार्कचन्द्रकिरणतिरजोऽवनद्वा, तोषाशयाश्च विजहाः
क्षरितोऽपि तन्व्यः । जातानि कुलक्षिदतोयतया विनाशम्
क्षञ्चन्ति पुष्टिमपराधि जलोक्षितामि । सस्यानि मन्द-
मभिवर्षति हतशलो वर्षे दिवाकरसुतस्य सदा प्रहते” ।

“अणुरपटमसूक्ष्मो नीचगो ऽन्यैर्जितो वा न सकलफल-
दाता पुष्टिदोऽतो ऽन्यथा यः । यदशुभमशुभेऽग्ने सासजं
तस्य वृद्धिः शुभफलमपि चैवं याप्यमन्योऽन्यतायाम्”

यद्वावृद्धि ५० इत० । गृह्यस्ये गृहोद्देष्टेन होमोऽधिकरणे
वृद्धिभेदे स च पङ्कयस्यङ्गे २७६२५० दर्शितः ।

यद्वाविप्र ५० इत० । गृहोद्देष्टेनदानपङ्कयेन पतिते विप्रभेदे
(देवस्य) “तस्य गृहदानोद्देश्यता च गृह्यामसे
इपटवे उक्ता यथा

“उहादानञ्च यो दद्याद् पङ्कविप्राय सुन्दरि । आपन्नुक्त्वा
भवेत् सोऽपि भुवि संनोदने सुखम् । सुवर्षस्य तृषां
दद्याद् गृहविप्राय यः प्रिये ! । तस्य तटः सुरसुररा
वुर्हविं करोति सः । अस्तु रोष्यतहादानं दद्यात् गृह-
विप्राय च । सन्तुष्टस्य पुत्रः सन् स खजेद्दीर्घजीवितम् ।
गृहविप्राय यो दद्यात्सुखां ताम्बल पार्श्वति । । सन्तुष्टो
नङ्कसस्य दीर्घायुः करोति हि । यो दद्याद् पङ्कविप्राय
‘पङ्कसस्य तृषां प्रिये ! । तस्य तृषां सदा सुखादायः-

पुष्टिं सुगौरवम् । गृहविप्राय वीहस्य तृषां यस्तु
प्रयच्छति । प्रीतः यमैवरसस्य विपुलायुः प्रयच्छति ।
शीघ्रस्य तृषां दद्याद्, गृहविप्राय यः प्रिये ! । तस्या-
यु राङ्कः सुप्रीतः सौभान्यायुःप्रयच्छति । यः अपरे-
तृषां दद्याद् पङ्कविप्राय सुन्दरि । सन्तुष्टो भगवान् केत
कस्यायुर्बर्हयेत् सुखम् । तृषां ताम्बल यो दद्याद्
गृहविप्राय सुन्दरि ! । आदित्यजस्यं स प्रीतो दीर्घायुः
परियच्छति । गृहविप्राय यो दद्याद् तृषां कांस्यस्य
सुन्दरि ! । सन्तुष्टस्य रात्रीशोविभूत्यायुःप्रयच्छति” ।

यद्वाशुक्लाटका न० इ० सं० २०५० उक्ते पङ्कयोगभेदे यथा
“यस्यां दिशि दृश्यन्ते विशन्ति तारापङ्का रविं सर्वे ।
भवति भयं दिशि तस्यामायुधकोपक्षधातङ्कैः । चक्र-
धनुःशङ्काटकदण्डपुरप्रासवज्रसंस्थानाः । सुदृष्टाकरा
लोके समराय च मानवेन्द्राणाम् । यस्मिन् सांघे दृश्या
गृहमासा दिनकरे दिनान्तगते । तन्मान्यो भवति ऋषः
परचक्रोपद्रव्य सङ्गान् । यस्मिन् कुरुः समागमं
तच्छनान् गृहा हन्तुः । अविभेदनाः परस्परममलव-
युक्ताः शिवास्तोषाम् । गृहसंवर्तसमागमसम्भो हसमाज-
सक्षिपातास्थ्याः । कोषचेत्येतेषामभिधास्ये लक्षणं
सफलम् । एकर्षे चत्वारः सङ्ग पौरैर्यांवनो ऽप्य वा
पञ्च । संवर्तो नाम भनेर्क्षिराङ्कयुतः स सम्भोहः ।
पौरः पौरसमेतो यायी सङ्ग यायिना समाजास्यः ।
यमजीवसङ्गमे ऽन्यो यद्यामक्षेत्तदा कोषः । उदितः
पसादेकः प्राक् चान्यो यदि स सक्षिपातास्थ्यः । अवि-
कृततनवः क्षिगंधा विपुलाश्च समागमे धन्याः । समै
त संवर्तसमागमास्थौ सम्भोहकोशौ भयदौ प्रजातःम् ।
समाजसङ्गस्य सुसमः प्रदिष्टो वैरप्रकोपः खलु सक्षिपाते”

यद्वासमागम ५० इत० । चन्द्रेण सङ्ग भौमादिपङ्कपङ्क-
योगभेदे । पङ्कयुतिगङ्गे गृहशङ्काटकगङ्गे च पिष्टितः
यद्वादि ५० पा० उक्ते कर्त्तरि यिनिप्रत्ययनिमित्ते धातु-
गणभेदे स च गणः स्थिन्यन्तया पा० ग० इ० उक्त्वा यथा
गृही उत्साहो उहासी तृष्णी स्वायी मन्वी संमर्दी
(रचसुवर्षा नौ) निरजो निश्रानि निवायी निशायी
(याच्युव्याङ्गजयदशसं प्रतियिज्ञानाम्) अयाचो कव्या-
हारी अयंय्याहारी अज्ञानी अयाधी अयाधी (अचः
अचिसकर्मकानाम्) अकारो अहारी अविनायी
विशायी विशायो (अविभायी भूने) अपराधी
अपराधी परिभकी अरिभायी इति गृहादिराकृतिस्यः”

ग्रहाधार ५. ६० । भ्रुवनचक्रे । तस्य तथात्वञ्च खगो-
 जयन्ते पु० २४१६।२० दर्शितम् पञ्चान्यादयोऽप्यत्र ।
 ग्रहाधिकरणं न० पञ्चस्य पात्रविशेषस्यैकत्वाविवक्षा-
 याज्ञापकमधिकरणम् । न्यायरूपे पञ्चाङ्गे अधिकरणभेदे
 तच्च जै० श्रु० १पादे दर्शितं संक्षेपतस्तत्र उक्तं तत्त्व-
 बोधिन्यास्तुतं यथा

“सोमयागे नूयते “दशापवित्तेषु पञ्चं संभाष्टीति”
 दशापवित्तं वासःशब्दं पञ्चः सोमरसादिहविःपात्र-
 विशेषः तत्र एकस्यैव भार्जनस्यत एकत्वाविवक्षया सर्व-
 पात्राभित संशये “पशुना हृद् यजेत” इत्यत्रैव एकवचना-
 देकत्वविवक्षया एकस्यैव भार्जनं न सर्वेषां तथा च
 ह० “एकत्वं युक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति, प्राप्ते ब्रूषः ।
 पञ्चाणां यागापकरणतया प्राप्नानामनेन भार्जन
 संस्कारोविधीयते तत्र पञ्चमिति द्वितीयया एकस्योद्दे-
 श्यत्वं फलवत्त्वञ्च बोध्यते प्रधानं पञ्चं प्रति भार्जनं
 गुणः “प्रतिप्रधानं गुण आदर्शनैयः” इति न्यायेन स-
 र्वेषां भार्जनं प्राप्नम् उद्देश्यगतमेकत्वमविवक्षितं न च
 पञ्चत्वजातिभार्जनेन संस्कार्या इति तदान्यैक-
 भार्जनेन सर्वे संस्कृता भवन्ति, जातेः सर्वैरुत्तत्वा-
 दित्येकत्वविवक्षायामपि सर्वभार्जनसिद्धिरिति वाच्यं
 जातेरभूत्तत्वात् अर्थासाधनत्वाच्च तद्वक्षितानां द्रव्या-
 षामपूर्वसाधनतया संसर्गात् तदुक्तम् “उद्देश्य
 सत्त्वं जातिर्यद्द्रव्यं लक्ष्यते तथा । तस्याङ्गमेव सम्भागः
 सर्वस्येति यमिच्छथः” । नचैकत्वं भोद्देश्यगतम् अपि तु
 एकत्वं संस्कारार्जनशुभयं विधेयमिति वाच्यं “पञ्चं
 संसृज्यत् सचैकः कार्य इति वाक्यभेदापत्तेः एकत्वस्य
 सर्वपक्षेण सङ्गत्वेन विधानासम्भवात् स्वसमानाधि-
 करणकर्त्तानिरूपकभार्जनसजातीयकर्मतासमानाधि-
 करणाभ्यामन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपविशिष्ट-
 मेकत्वं विधेयं तथा सति सर्वभार्जनासिद्धिः
 अतएव एकत्वविशिष्टपञ्चस्य भार्जनं विधीयते । एकत्वं
 पञ्चत्वञ्च सर्वेषु वर्त्तत इति एकत्वविवक्षायामपि सर्व-
 भार्जनसिद्धिरित्यापि परास्तं तादृशैकत्वस्याव्यावृत्तेकत्वात्
 विशिष्टैकत्वविवक्षायाम् उक्तदोषादिति वाच्यदा-
 यिकाः । अन्तेदमवधेयम् एकत्वविवक्षायामपि सर्व-
 भार्जनसिद्धिः तथाहि एकत्वविवक्षया प्रत्येकमेव भार्-
 जनं न तु विहितानामेकं भार्जनं तद्यत्वे साहित्ये
 बहुवचनं निर्द्दिश्यते । तस्यादेकवचननिर्द्देशात्

प्रतिप्रधानं गुणादुत्तन्यायात् प्रत्येकं सर्वेषां भार्जनमिति ।
 इत्यञ्च स्वसमानाधिकरणकर्मतामिरूपकभार्जनमिच्छित-
 तकर्मतासमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
 दकैकत्वरूपविशिष्टैकत्वमेव विवक्षितं स्यात् । अवि-
 वक्षितत्वसिद्धान्तस्य एकस्यैव भार्जनं न सर्वेषामिति
 प्रापकस्य स्वसमानाधिकरणेत्यादिपूर्वपक्षोक्तस्य सा-
 मान्यतो भार्जनघटितैकत्वस्य विवक्षामादाय । न चैवं
 पञ्चं संभाष्टीति वाक्यात् कथं सर्वेषां भार्जनबोधः पञ्च-
 त्वेनोपस्थितस्यैव पञ्चस्य भार्जनबोधनादिति वाच्यम्
 उद्देश्यविधेयभेदेन भिन्नानामेव वाक्यानां तन्नेषो-
 च्चारणात् प्रतिप्रधानं गुणादुत्तन्यायात् सर्वभार्जन-
 सिद्धौ वाक्यभेदकत्सनागौरवस्थापानाधिकत्वात् अतएव
 भावार्थदीपिकायां रक्षितोक्तयन्तरीयपञ्चबध्दधारणव्या-
 ख्याने “न चैवं वाक्यभेदः अनूद्यविधेयभेदेन विभिन्ना-
 नामेव वाक्यानां सङ्गप्रयोगात् पञ्चं संभाष्टीतिवदिति”
 दृष्टान्तीकृतं श्रीधरस्वामिचरणैः” ।

ग्रहाधीग ५. ६० । श्रुते पञ्चाध्यक्षादयोऽप्यत्र ।
 ग्रहामश ५. पञ्चकत आमयः । पञ्चावेशे क्कन्दपहाद्या
 वेशे राजनि० ।
 ग्रहावमर्द्देन ५. पञ्चौ चन्द्रसूर्यौ अवच्छ्रति अय+च्छद-
 ल्यु । १राहौ । चन्द्रसूर्यावमर्द्देनमिति तदुच्यमानसिद्धा-
 न्तस्य तथात्वम् । भावे ल्युट् ६० । २पञ्चयोः परस्पर
 युक्ते च । “ग्रहावमर्द्देन चैव पुष्यस्त्रानं समाचरेत्”
 ह० सं० ४८४० ।
 ग्रहाग्निन् ५. पञ्चं क्कन्दपहदेषमन्नाति नाशयति अय+
 अश-णिनि । पञ्चनाशकत्वे शृङ्ग० ।
 ग्रहाङ्गय ५. पञ्चं पञ्चदोषमाङ्गयति नाशाय आकारयति
 आ+ङ्गे-ग । भूताङ्गुश दृक्ते राजनि० । तस्य पञ्च-
 दोषनाशनेऽङ्गुशतत्वात्तथात्वम् ।
 ग्रहीत् लि० पञ्चोऽप्यस्य काशा० इत्थञ्च । निर्वन्ध्युक्ते ।
 निर्वन्ध्यस्य कोपादनुरामातिशयाच्च भवति तत्र “कोपमूक
 निर्वन्ध्युक्ते । “न निशाऽसिद्धयऽपि वापिक्ता प्रसवाद्
 पञ्चैव मानिनी” नेप० । अनुरामाधीननिर्वन्ध्युक्ते
 “प्रसाधनपञ्चैरस्माभिः रसादीनां व्यङ्ग्यत्वसक्तम्” वा०द० ।
 गृहीट लि० पञ्च-दृक् इटोदीर्घः । १पञ्चणक्तसिर् २कृष-
 पाङ्गिणि च । “विषयाणां पञ्चीतृषि यनैः मञ्जेन्द्रि-
 याणि च” मनुः । “पञ्चीता दं द नष्टः स्वात् कुटु-
 म्भार्यं कृतोव्ययः” मनुः ।

गङ्गा पु० पङ्कः इविःपात्रभेदेण स्मार्थे यत् । इविःपात्र
रूपे यन्त्रिये पात्रभेदे । “आशाकोऽसि युक्तो यतो
विचितस्त्वा” यजु० ४।२४। “पङ्कएव पङ्कः युक्तपदमेन्द्र
वायवादिपङ्काणां सुपलक्ष्यम्” वेदटी० ।

ग्राम पु० पङ्क-य वेदे हस्य मः । पाङ्कके । “आ तू न
इन्द्र ! सुमन्त्रं चित्रं ग्रामं संभय” ऋ० ८।२।१।
“ग्रामं पाङ्ककम्” भा० ।

ग्राम पु० पङ्क-मन्त्रं व्यादनादेशः । “विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र
चैव वसन्ति हि । स तु ग्राम इति प्रोक्तः गृह्णाणां यास
एव वा इति” “तथा गृह्णन्तु प्रायाः कुसुमसङ्घर्षी-
वलाः । खेतोपयोगभूमध्ये वसन्तिर्ग्रामसंज्ञिका” इति-
शुक्लजज्ञे विप्रोदीनां वासस्थाने, “धनुः शतं परि-
याहोप्राप्तात् खेतान्तरं भवेत्” याज्ञ० । “ग्रामेषा-
त्प्रविष्टेषु” रघुः । “त्यजेदेकं कुलस्थार्थं ग्रामस्थार्थं
कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्थार्थं आत्मार्थं पृथिनीं त्य-
जेत्” हितोप० “यथा कृत्स्नः सर्व्वेऽप्येकीभूता
भवन्ति हि । तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधी-
यते” इत्युक्ते स्वरासंघभेदे, “पङ्कजगामो भवेदादौ
मध्यमग्रामएव च । गन्वारग्राम इत्येतत् प्रांसत्य-
सुराहृतम्” “नन्द्रावर्जोऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामका-
स्तयः । पङ्कजमध्यमगन्वारस्तयाणां जन्महेतवः”
सङ्गिनाथपतवाक्यम् तेषाम् सप्तस्वरविशेषवोगात् एकविं-
शतिसंज्ञकत्वात् यथोक्तं तत्रैव “क्रमान्तराणां
सप्तानामारोहस्यारोहणम् । सा मूर्च्छा भोच्यते ग्रामस्था
यताः सप्त सप्त च” । “ग्रामावेषि प्रत्येकं सप्त सप्त म-
ूर्च्छनाइत्येकविंशतिसंज्ञकत्वात् भवन्तीति” सङ्गि० । अथिकं
संगीतदासोदरे दृश्यम् । “स्तुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम्”
माधवः । किञ्चिच्छब्दपूर्वकसः शतार्थसंघाते च यथा गङ्कग्रामः
वर्धग्राम इत्यादि । “गङ्काकरकरग्रामः” कथिकल्पद्रुमः ।
४जनपदे च “यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गायो यस्य
ग्रामा यस्य विश्वे रथासः” ऋ० २।१२।७। “ग्रामेऽत्र
ग्रामाजननदाः” भा० । ५ स्मार्थे क तेजर्थे “दीयन्तां
ग्रामकाः केषित्” भा० उद्यो० १४६६ श्लो० । स्वस्मार्थे
टी ततः स्मार्थे क ग्रामटिका स्वस्मार्थे स्त्री “स्वर्ग
ग्रामटिकाविसुखलनहयोऽर्चनैः किमेभिर्भुजैः” वा० द० ।
६ ग्रामयासि कर्षकादिजने इग्रामसङ्घे संज्ञिते ग्रामसे-
हणम् । ७ तत्सम्बन्धिनि व्याख्ययन्ते च ।

ग्रामकाम लि० ग्रामं स्वकीयत्वेन कामयते कर्म-विष्णु

व्यण् उप० म० । आत्मसम्बन्धितया ग्रामस्य काङ्क्षे ।
“यवाग्वा ग्रामकामः” कात्या० श्रौ० ४।१५।२२। “उपङ्क्यो
ग्रामकामस्य” २०।८।७। “दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकाम-
पशुकामानां वा” २२।६।१७।

ग्रामकुक्कुट पुंस्त्री ७त० । ग्राम्ये कुक्कुटभेदे “कलविङ्क-
त्रं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्” “कलाकं पिङ्गवराहं
च लक्षुनं ग्रामकुक्कुटम् । पलाञ्जुं गृह्णन् चैव मत्या-
जग्धुः पतेत् द्विजः” इति मनुना तन्त्रांसभक्षणं निषि-
द्धम् स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

ग्रामकुमार लि० ग्रामेषु मध्ये कुमारः सुन्दरः । ग्राम-
सुन्दरे । तस्य भावः मनोन्ना० बुज् । ग्रामकुमारक
तद्भावे न० ।

ग्रामकुलाल सु० ग्रामे कुलालः । ग्राम्ये कुलाले कुम्भकारे
“ग्रामः शिल्पिनि” पा० अथ वा प्रकृतिस्वरता ग्राम
गङ्क्य आद्युदात्तः । एवं ग्रामनापिताद्यु वा आद्यु
दात्तता । ततः मनोन्ना० भावे बुज् । ग्रामकुलालक
तद्भावे न० । [हीरा० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

ग्रामकूट पुंस्त्री ग्रामस्य कूट इव पञ्चनापधमत्वात् । गृह्णे
ग्रामक्रोड पुंस्त्री ग्रामे क्रोडः । ग्राम्यगृह्णे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । “स दोग्ध्रिं धेनुसुतं हृद्यं ग्रामक्रोडिं दुधु-
क्षति” काशीख० २३६० । ग्रामगृह्णरादयोऽप्यत्र पुंस्त्री० ।

ग्रामगृह्ण लि० पङ्क-वास्तार्थं कर्त्तृप० । १ ग्रामवास्तो
स्त्रियां टाप् सा च २ ग्रामवास्तसेनायाम् । [तथात्वं ।

ग्रामगेय न० ग्रामे गेयम् । सामभेदे तस्य ग्रामे गेयत्वात्
ग्रामगोदुह् पु० ७त० । ग्राम्ये गोपे “ग्रामः शिल्पिनि”
पा० वा अथ प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते युक्तप्रारोहप्रा०
आद्युदात्तता ।

ग्रामघाते पु० ६त० । ग्रामस्य इव्यहरणेन हननप्राये व्या-
पारे । “ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि सोपाभिरर्धने ।
शक्तितोनाभिवापलो निर्वासाः सपरिच्छदाः” मनुः ।
“ग्रामघाते ग्रामलुरगने” कु० ० । ० ग्रामघाते जनकमने
च । “रुगोऽसङ्कटग्रामघातमाचष्टे” वृ० सं० २००० ।
“एकस्थाने रुवन्दीपः सप्ताहाद् ग्रामघातकम्” ८६० ।

ग्रामघातिन् पुंस्त्री ग्रामार्थं तत्रस्वलोकाभक्षणार्थं हनि
पशून् हन-विनि । ग्रामस्य बहुलोकधोषणार्थं पशु-
घातके । “ग्रामघाती च कौन्तेय ! मांसस्य परिविक्र-
यी” भा० शा० २४ व्य० प्रायश्चित्तीयोपास्थाने ।

ग्रामधीषिन् पु० ग्रामे जपके घोषोऽप्यस्य इति । संक्रन्दने

इन्द्रे । “संक्रन्दनः प्रवेदोष्ठुष्णमेवः प्रवेदकङ्कधा
ग्रामघोषी” अथ० ५।२०।६। इच्छयं इषकेषु मन्त्रान-
त्वात्तस्य तथात्वम् ।

ग्रामचर्या स्त्री इत० । ग्राम्यधर्मो स्त्रीसम्भोगे “सर्वथो
वर्जयेद्ग्रामचर्याम्” आश्व०श्रौ० १२।८।१। इतिधर्मोक्तौ
“ग्रामचर्या स्त्रीसम्भोगः” नारा०ह० ।

ग्रामज त्रि० ग्रामे जायते जन-इ । ग्राम्ये धाम्यादौ ।
ग्रामजनिष्ठावी स्त्री कर्म० । नखनिष्ठायां धाम्यभेदे राजनि०
ग्रामजात त्रि० ग्रामे जायते जन-कर्त्तरि क्त । ग्राम्ये
धाम्यादौ “न ग्रामजातान्यासौऽपि मूत्रानि च फनानि
च” मनुः वानप्रस्थधर्मोक्तौ । “ग्रामजातानि अफाल
जटभूभागे जातान्यापि फलादीनि न भक्षयेत्” कुङ्कु० ।

ग्रामजाल न० । ग्रामसमूहे चक्रगच्छार्थे त्रिका० ।
ग्रामजित् त्रि० ग्रामं संकृतं जयति विश्वेपथेन, जि-
क्विप् । संघातकस्य वस्तुनः विश्वेपथितरि । “नियु-
त्वन्तो ग्रामजितो यथा मरः” अ० ५।५।८।

ग्रामणी त्रि० ग्रामं समूहं नयति प्रेरयति स्वस्वकार्येषु
नी-क्विप् चत्वम् । प्रधाने श्यामाध्यक्षे श्यापिते पुं-
सेदि० । “ग्रामणीभ्योऽञ्च” घुरां घुरायेभ्यः” कौषीत०
ब्रा० । ग्रामं ग्रामधर्मं नयति । भोगिके हेम०
ग्रामेण नैद्युमध्यापारेण मयति कालम् । बहुजनभो-
ग्यायां स्त्रियां प्रवेद्यायां इमीडिकायां च स्त्री हेमच०
७विष्णो पुं० “अपणीर्ग्रामणीः श्रीमान्” विष्णुस० ।
“भूतग्रामस्य नेहत्वात् ग्रामणीः भा० । ग्रामण्यः
इदम् तच्छशि० अण् । ग्रामण्यं तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।
ग्रामणीरिवाचरति क्वच् ग्रामणीयते । ततः कर्त्तरि
क्वच् ग्रामणीय तत्तुल्ये त्रि० “सिन्धुङ्कुञ्चित्वाये च
ग्रामणीयमहावलाः” भा० स० १।१०० ।

ग्रामणीय्य न० ग्रामण्यः भावः त्व वेदे प्रणे०। आधिपत्ये ।
“एनोऽलं चित्रै धारणाय राज्ञस्य वा ग्रामणीय्याय”
शत० ब्रा० ८।१।२।। [त्रिचत्तरि ।

ग्रामतद्य पुं० इत० टच् वना० । बहुनां साधारणे काठ
ग्रामता स्त्री ग्रामायां समूहः तच् । ग्रामसमूहे “तस्या-
बेदं प्राच्यो ग्रामता बहुविधायाः” ऐत० १।४।४।

ग्रामधर्म्य पुं० ग्रामे भवः अण् ग्रामो धर्मः । ग्राम्यधर्मो
मैद्युने मन्त्रार्थाणि० तस्य स्त्रीपुं०धर्मत्वात्तथात्वम् ।

ग्रामपाल इ० ग्रामं पालयति पाणि-अण् उप० इ० । ग्राम
रक्षणे शैव्यभेदे श्यामाध्यक्षे च ।

ग्रामपुत्र पुं० ग्रामस्य ग्रामस्वबहुजनस्य पुत्र इव पाल्य-
त्वात् । बहुनां पाल्यतया पुत्रत्वत्वे । ततोमनोशा०
भावे वुञ् । ग्रामपुत्रक तद्भावे न० ।

ग्रामप्रेष्य पुं० इत० । बहुनां प्रेष्ये । ततः मनोशा० भावे
वुञ् । ग्रामप्रेष्यक तद्भावे न० ग्रामप्रेष्यस्य चाङ्गोपात्त
तोक्ता यथा “इष्योपतिः पिशुमोनर्त्तनश्च ग्रामप्रेष्यो
यश्च भवेत् विकर्त्ता” भा०शा०६।५।अ० । “प्रेष्यो ग्रामस्य
राजस्य कुमन्तो ग्रामवदन्तकः” मनुः ।

ग्रामभृत पुं० ग्रामेण तत्त्वस्यसमूहे न भूतः प्रेष्यः । बहुजनभर-
णीये । स च अत्राङ्गण्यः यथाङ्गणता० “अत्राङ्गण्यस्तु
घट्टं प्रोक्ता अत्रिणा तत्त्वशादिना । आद्यो राजभूतकोर्षां
द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो बहुयाज्यः स्यात्
चतुर्थो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु भूतकोर्षां ग्रामस्य
नगरस्य च । अनागतां तु यः पूर्वां शादित्वां चैव पश्चि-
मान् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां च घण्टोऽत्राङ्गण्यः स्यनः” ।

ग्राममद्गुरिका स्त्री ग्रामस्य प्रिया मद्गुरिका । ग्रामस्य
मद्गुरिकेव वा (सङ्गी) । मत्स्यभेदे श्यामयुक्ते च सेदि० ।

ग्राममुख पुं० ग्रामो ग्रामस्वजनो सञ्चनिवास । इदं
त्रिका० तस्य ग्रामजननिष्ठायात्तत्तन्मुखत्वम् ।

ग्रामसृग पुं० इत० । कुङ्कुरे हारा० । कुङ्कुरस्य ग्रामे सृग-
तस्यत्वात्तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

ग्रामयाजक पुं० इत० । ग्रामस्य नानायथांतां याजके अण-
कट्विप्रे । ग्रामभूतयज्जे इत्यम् । “घुरी चान्द्रतके
पापे कृतचे ग्रामयाजके” भा० व० १।६।अ० । अण-
तोक्ता ।

ग्रामयाजिन् पुं० ग्रामान् ग्रामस्वनानायथांतां याजयति
यज-णिच्-णिनि । ग्रामयाजके । “नाथोलियते
बध्ने ग्रामयाजिङ्गते तथा” मनुः अमोञ्जाओक्तौ ।

ग्राम(मे)वास पुं० ७त० वा अणुक्त्वम् । ग्रामे स्थितौ
ग्राम(मे)वासिन् त्रि० ग्रामे वसति वस-णिनि वा
अणुक्त्वम् । ग्रामे स्थायिनि स्त्रियां ङीष् ।

ग्रामधर्म्य पुं० ग्रामे ग्रामधर्मो धर्मः । ग्रामधर्मरक्षिते
ङीप् । ततः मनोशा० भावे वुञ् । ग्रामधर्मक तद्भावे न०

ग्रामस्य त्रि० ग्रामे तिष्ठति स्वा-इ । ग्रामवाणिनि
ग्रामहासक इ० ग्रामं हासयति हस-चिच्-स्तुच् ।
भनिगीपती मन्त्र० ।

ग्रामाधान न० ग्रामस्य ग्रामभोग्यधर्मनाधीयते आन-धा-
स्तुच् । अन्तर्वाताम् इवास्तुच् ।

ग्रामान्त न० इत० । ग्रामसमीपे उपशब्दे “नाधीवीतः
शुभ्रयनान्ते ग्रामान्ते मोत्रजेऽपि वा” इतवापयो नियसित्
ग्रामान्ते मोत्रजेऽपि वा” मनुः । ग्रामान्ते भवः उच्य-
त्वाचः । ग्रामान्तीय ग्रामसमीपभवे लि० “पचि जेते
परिहते ग्रामान्तीयेऽच वा पुनः” मनुः ।

ग्रामिक पु० ग्रामे तद्रूपे नियुक्तः उच्यते । ग्रामरक्षणाय
नियुक्ते ग्रामाध्यक्षे “ग्रामे दोषान् ससुतपद्मान् प्रा-
मिकः जनकैः स्वयम् । शंसित् ग्रामदशेशाय दशेशो
विंशतीशने” मनुः । “यानि राजप्रदेशानि प्रत्यहं
ग्रामयासिभिः । अक्षयानेत्सनादीनि ग्रामिकस्तान्यवापु-
यात्” मनुना तद्वृत्तिरुक्ता । “ग्रामेयान् शुभ्रदोषांश्च
ग्रामिकः प्रतिभावेत्” “यानि ग्राम्याणि भोक्त्यानि
ग्रामिकस्तान्युपासीयात्” भा०शा० ८७७। तस्य भावः
पुरोहित० उच्यते । ग्रामिक्य तद्भावे न० ।

ग्रामिन् लि० ग्रामः स्वामित्वेन आधारत्वेन वाऽऽख्यस्य
इति । १ग्रामस्वामिनि २ग्रामयासिनि च । ३ग्राम्यधर्म
युक्ते मैथुनयुक्ते च । आसुरी नेट्रमवांग्हाव्यवाये प्रा-
मिणा रतिः” भाग० ४।२६।१४। स्त्रियां ङीप् । वा च
४नीलीहसे स्त्री जटा० ।

ग्रामीण पुंस्त्री ग्रामे भवः उच्यते । १कुक्षुरी, २काके, मेदि०
३ग्राम्यन्करे च राजनि० । ४ग्रामोद्धवे लि० । “ग्रामी-
णश्च प्रथमतः पशुतो गवयादिकम्” भाषा० । ग्रामीण-
वध्यक्षमव्यक्षिता जनः” भाषा० । ५नीलिकोपधौ, मेदि०
६पाकङ्कशाके च स्त्री राजनि० ।

ग्रामीय लि० ग्रामे भवः वा०ङक् । १ग्रामभवे “ग्रामेयान्
शुभ्रदोषांश्च” मनुः । २वैश्यायां स्त्री

ग्रामियक लि० ग्रामे भवः कर्त्तृत्वा० ङक् । ग्रामध्वे ।
“ग्रामेयककुशागश्च समथं वीन्नि शाण्यः” मनुः ।
अत्र ग्रामविकेति याठः खिपिकरप्रमादात् ।

ग्रामिय पु० इत० । ग्रामपती ग्रामाध्यक्षे ग्रामेश्वरादयोऽप्यत्र ।

ग्राम्य लि० ग्राम-भवाद्ये-वा यत् । १ग्रामभवे कृपकादौ
“कस्यस्येन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो निष्टमन्नाति” इ०र० ।
२मूढे ३प्राकृते । ४मैथुने च “व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च” अ-
मरः । प्राकृते “ग्राम्यान्पशुत् कविषां पिपासतः” भाषा० ।
मूढे “ग्राम्यभावपवहातनिष्कवः” भाषा० । ५स्त्रीकारे
इतरवन्ते ७भयकादिवचने अस्त्रीये हासिकादिप्रविह-
काके च न० मन्दायार्थि० । ८काव्यदोषभेदे पु० । च
च ग्रन्थतोऽर्थमतश्च तत्र ग्रन्थमतः वा० इ० ।

ग्रन्थदोषविभागे “दुःख्यत्विधास्त्रीकाव्यचितार्थाप्रयु-
क्तताः । ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेवार्थनिहतार्थताः”
इत्यादिना ग्रन्थदोषान् विभज्य “कठिने हरते
जनः” इत्युदाहृतम् “अपुष्टदुष्कर्मग्राम्यव्याहतास्त्री-
लक्षकताः” इत्यादिनाऽर्थदोषान् विभज्य च “स्वर्षिह
त्वं समीपे मे स्वर्षिव्येषामुना प्रिय !” इत्य-
र्थश्च ग्राम्यत्वमुदाहृतम् । “ग्राम्या मिथुनतुलास्त्री
चापाक्षिपटा निशासु मेपद्वयौ च” उद्यो० उक्तेषु ८सदा-
मिथुनादिराशिषु १०राशौ मेघद्वयराशयोश्च पु० ।
११पशुभेदे पुंस्त्री० । यथाह पैठोनिवः “ग्राम्यारग्याश्च-
तर्ह्ये गौरविरजोऽश्वोऽश्वनरो गर्हभो मनुव्यचेति सप्त
ग्राम्याः पश्यः, महिषवानरकक्षरौष्टपक्षुष्टप्रतस्तगाचेति
सप्तारग्याः” । “अन्धान्तरगोखरोऽश्वस्त्रोरधनेदःपुच्छक
प्रभृतयो ग्राम्याः इति सुश्रुतोक्ते १०पशुभेदे पुंस्त्री०
“ग्राम्या वातहराः सर्वे हं हृष्याः कफापचान्नाः । मधुरा
रसपाकाभ्यां दीपना वनवर्हनाः” सुश्रु० । १२श्लेष-
ध्रिभेदे स्त्री । “तिलमाषत्रीहृद्यवाः प्रियङ्गवो गोधू-
माश्चेति सप्त ग्राम्या श्लेषधयः” तैत्ति० । श्लेषध्रि
१५६४ पृ० इत्यत्रम् ।

ग्राम्यकन्द पु० कर्म० । कन्दभेदे (ग्रामेर श्लेष) रत्नभा०
ग्राम्यककंटी स्त्री कर्म० । कुशाण्डे त्रिका० ।

ग्राम्यकर्म्मन् न० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य हासिकादेः कर्म ।
मैथुने व्यवाये । “ग्राम्यकर्म्मण्येव विस्तृतकादावधिः”
भाग० ५।१४।२।

ग्राम्यकुक्षुम न० कर्म० । कुक्षुमे त्रिका० ।

ग्राम्यधर्म्य पु० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य हासिकादेः धर्मः । व्यवाये
मैथुने व्यसरः । “प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्ये” भा०व० ४८ अ० ।
“प्रमत्तं ग्राम्यधर्म्ये” २८० अ० । स अख्यस्य इति
ग्राम्यधर्म्यन् मैथुनरते लि० । “शूद्रादाद्योगव्यापि
वैश्यायां ग्राम्यधर्म्यः” भा०शा० ४८७० । [दर्शिताः ।

ग्राम्यपशु पु० कर्म० । पशुभेदेषु द्वे च पश्यः ग्राम्यगन्धे
ग्राम्यमद्गुरिका स्त्री कर्म० । मृङ्गीमत्स्ये हाराः ।

ग्राम्यसृग पुंस्त्री कुक्षुरे जटा० स्त्रियां ङीप् ।

ग्राम्यवज्रभा स्त्री इत० । १पाकङ्कशाके (पाकङ्क) राजनि०
हासिकादिग्राम्यप्रियत्वात्स्य तथात्वम् । २वैश्यायाश्च

ग्राम्यवादिन् लि० ग्राम्यं वदति षनि । ग्राम्यशब्दवादे
हासिकादौ । “जः परस्तात् ग्राम्यवादी गच्छेत्तदाह
त्रीहीनाहरै” तैत्ति० २।१।।४।

ग्रास्यशुकर पुंस्त्री कर्म० । त्रिध्वराहे स्त्रियां ङीष् ।
ग्रास्या स्त्री प्राप्ते भवा यत् । इतन्स्यां शब्दार्थाच्च० २भी-
नीडहे शनिष्ठावोडके च राजनि० ।

ग्रास्यायणि पुंस्त्री-प्रास्यशुपत्यम् तिका० फिज् । प्रास्यस्य
प्राकृतादेरपत्ये । स्त्रियां इदन्त्यात् वा ङीष् ।

ग्रास्यायण पु० कर्म० । गर्दभे तिका० स्त्रियां जातित्वेऽपि
अजा० टाप ।

ग्रावगाभ पु० ग्रावाणमभिपवरणपापाणं स्तुत्या षट्कृति
यङ्-अण् हस्य भः उप०स० । ग्रावस्तुति ऋत्विग्भेदे ।
“अग्निभन्वो ग्रावगाभ उत शला सुविप्रः” ऋ० १।
१६०।१। “ग्रावगाभः गावणः स्तुत्या षट्कृतीति
ग्रावस्तुति” भा० ।

ग्रावन् पु० ग्रासते ग्रास-ड मः ग्रावन्ति वन-संभक्तौ विच्
कर्म० । इपसारे, २पव्यति, अक्षरः श्मेघे विद्युः ।
इदहे लि० मन्द्र० । “श्रोता ग्रावाणोऽिदुषो न
यस्यम्” यजु० ६।२६। “मूद्धि ग्रावणां जजरा
निर्भरीवाः” भाषः । “ग्रावसु संसृजेजभिनिदधाति
जलं वै सोमोऽयिशांग्रावाणः” शत० ब्रा० १।६।३।

ग्रावरोहक पु० ग्रावणि रोहति रुह-एवुल् ७त० । अश-
यन्त्यावृत्त रत्नमा० ।

ग्रावस्तुत् पु० ग्रावाणं सौति स्तु-किण् इत० होतुः सहाय
ऋत्विग्भेदे अच्चायाकगच्छे ष्टु मृ- विवृतिः । लृच् ।
ग्रावस्तोतायत् । तस्येदम् च ग्रावस्तोत्रिय अण् ग्राव-
स्तोत्र त्सम्बन्धिनि लि० ग्रावस्तोत्राय हितम् क् ।
ग्रावस्तोत्रोय तस्य हने लि० “प्रस्तोता द्राक्षणाच्छंस
ग्रावस्तोत्रोय” कात्या० श्रौ० २४।१।४५।

ग्रावस्तुत् पु० ग्रावा अभिपवसाधनं पापाणोऽहसोऽस्य ।
अभिपवसाधनपापाणयुक्तहसो ग्रावस्तुति ऋत्विग्भेदे ।
“ग्रावहस्तासो अध्वरः” ऋ० १।१।७।

ग्रावयण पु० प्रवरभेदे हेमा० ब्र० ख० प्रवराध्याये ह्यप्रुम्
शास पु० ग्रासते ग्रास-कर्मण्य चञ् । ह्यप्रणयोऽस्यादादीं
तन्मानञ् “कुक्कुटाण्डप्रमाणस्य यावान् वा प्रविशेनुसुखम् ।
एतंग्रासं विजानीयात् शुद्धार्थं कायशोधनम्” पराशरः
“यावतो ग्रासते ग्रासान् इव्यकव्येष्वमन्विवद् । तावतो
ग्रासते प्रेत्य तीव्रगुल्फप्रयोगुडान्” “यामादाहृत्य
वाश्रीयाददीं यासान् वने यसन्” “देकैकं यासमज्ञो-
यात् त्रैज्याणि त्रीणि पूर्ववत्” इति च मनुः । “सायं
ह्यविंशतिर्वासाः प्रातः षड्विंशतिः स्यताः । अया-

चित्ते चतुर्विंशः परश्चानशनं कृतम्” पराशरः ।
प्रायश्चित्ते ग्रासभोजनस्य परिषङ्कुरारूपत्वकृतं प्रा० त०
“भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् नापाप्रपापको विधिः ।
सचाहरहः सन्व्यासुपासीत इत्येवं रूपः । नापि
तद्गुणस्याभाषशुक्त्वेन स्वायोगव्यवच्छेदमाहफल्को
नियमविधिः । स च तत्तत्तद्यौ तत्तद्ग्रासान् भुञ्जीतै-
वेत्येवं रूपः । तथा च “सस्य्या क्रियमाणे च यत्नावश्यं
क्रिया कश्चित् । भोज्यते नियमः सोऽत्र च्छताविभगभो
यथा” । तथात्ये च पितृभरणादावपि भोजनं प्रसज्येत
हृदियान्नभोजनव्रतादावपि एषयासाभाव एक सस्य-
द्येत तद्गुणसमकालमेवान्यभक्षणेऽपि न दोषः स्यात् ।
तस्मादगत्या “श्रुताद्येस्य परित्यागादश्रुताद्येस्य कल्पभात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका” इत्युक्त
स्वार्थान्तर्यान्तरकल्पनरागप्राप्तसाधरूपदोषत्वयदूपापि अ-
न्ययोगव्यवच्छेदफालका परिसंख्यैव युक्ता, सा च
कृति भोजने तत्तत्तद्यौ तत्तद्ग्रासानेव भुञ्जीत नान्य-
दित्येवं रूपः । तस्मात्तदतिरिक्तभोजनभावपरत्वेन उप-
वासेऽपि दोषाभावः । तदुक्तं भट्टपादैः “अन्यार्थ
श्रूयमाणा च यान्यार्थपतिषोषिका । परिसंख्या तु वा
ज्ञेया यथा प्रोक्षितभोजनम्” । अन्यथा प्राजापत्य
व्रतेऽपि “त्रिहमद्याद्याचितकृति” “यथाचितन्तु
मध्याह्ने चतुर्विंशन्तु शुद्धये” इति वज्रपुराणोक्तसा-
त्तत्तत्तद्यौपत्तिः स्यात्” ॥

इत्यहथे आद्यच्छादकयोः २स्यर्थे । “छादकोभास्कारस्ये-
न्दुरधःश्रावणवद् भवेत् । भूच्छायां प्राडुस्यसन्द्रो विग-
त्यस्य भवेदशौ” इत्युपक्रमस्य “यदुपाह्वानमधिके तस्मिन् सकलं
न्यूनमन्वथा । योगाद्वादिधिके न स्यात्किमे याससम्पन्नः”
इति । “स्फुटतिय्यवसाने तु मध्ययहणमादिशेत् ।
स्थित्यर्द्धनाडिकाहीने ग्रासेमासस्तु संयुते” छ०सि० ।
“स्रष्टित्यत्रलकाले तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः ।।
मध्ययहणं । ग्रासोपचयसमाप्तिं कथयेत् । मध्ययहण-
रुम्बन्धेन मध्यसूर्यचन्द्राभ्याममध्यतिय्यन्ते तत्तद्यहण-
इति कस्याचिद् भ्रमस्तद्वारणार्थम् स्फुटेति । स्थित्यर्द्ध
चटिकाभिरुने तिय्यन्ते ग्रासः स्यर्थः । संयुते
स्थित्यर्द्धघटीभिर्युते तिय्यन्ते कासे शोषः । तुकारः
स्यर्धकोषस्थित्यर्धार्थां स्यर्धकोषकावापिति विषयव्यव-
स्यर्धकः । अत्रोपपत्तिः । तिय्यन्तकाले आद्यच्छादकयोः
पूर्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलच्छाद्यौ वावान् कश्चि

सतः पूर्वाग्रहकावयोर्न एवातोऽत्र मध्यग्रहण-
कासः” रङ्गना० ।

प्रासुप्रत्यय न० ग्राहि यत्यम् । ग्राह्यस्थिते मत्स्यादिकप्रत्यय-
रूपे यत्ने तदुद्धारोपायः सुष्ठुते दर्शितोयथा

“ग्राह्यस्थो त कण्ठासक्तो निःशङ्कमनवरुद्वस्तन्वे सुदि-
नाभिहृत्वात् कोहं मद्यं पानीयं वा पाययेत्” ।

ग्राह्य पु० गृह-जलचरे ष । (ह्रागोर) ख्याते जलचरभेदे
असरः “सस्त्रिमञ्जलगदिदं गन्धोरे काससागरे । जरा-

खलुमहाग्राहे न कश्चिदयवुध्यते” भा० शा० २८ अ० ।
“जग्राह्राजगरो पाहोभुजयोर्दभयोर्वसात्” भा० व०

१७८अ० “जग्राहृ ग्राह्राद्विद्यते” मनुः । भावे चञ् ।
१२शाने १२शान्ते निर्वन्वे च । “मूदग्राहेणालनोयम्

पीडया क्रियते तपः” गीता । “मूदग्राहेण अविनेकज्ञतेन
दुराग्राहेण” श्रीधरः । ४आदाने हस्तव्यापारे ५स्त्रीकारे

जलचरमिच्छेऽपि कर्त्तरि वेदे ष । ३गृहीतरि लि०
“अप्यर्थुः यजमानं वा ग्राहो विन्दति” शत० ब्रा०

१५।१।२५। कश्चिञ्चित् कर्मणि उपपदे अच् । तत्तत्कर्म
ग्राहके “पाणिग्राहस्तु पृष्ठतः” असरः । “ऋक्च

ग्राह ऋचं दायः” यौष० ।
ग्राहक पु० गृह-खुल् । १श्रेणपक्षिणि २विषमैद्ये च ।

१गृहीतरि लि० । गृह-षिच-खुल् । ४पापके
बिभ्रेन्द्रिबादौ “ग्राहकेर्दृष्टते चौरौ बोग्नेषाय परेन

वा” शाश्व० “यथासं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामि-
मानि तः । इन्द्रियाणि सदा देही धारयन्ति तथ्यते”

भा० व० ११०अ० । ५सितावरयाके राजनि०
शाहिन् पु० पङ्-षिनि । १कपित्थे शब्दच० । २मलवन्व-

कारके, (धारक) लि० वैद्यकम् । “कपायाहुरसं पाहि
स्त्रिगं जेषावकायम्” भावप्र० दाडिमफलशुषोक्तौ ।

१याहके, व्याहपाहो यथा व्याखान् बलाडुवरते विद्यात्
कायोच० । “पञ्चग्राहि पाण्डित्यम्” उद्भट्टः । क्षिधां

कीप् । वा च ४प्रतिब्रुवायाम् । “ना क भूग्राहिणी
भीहृ ! “भक्तिः ग्राहिणी प्रतिब्रुवा” जयम० । ५जुह-

दरासभावां स्त्री राजनि० । ३ताजमूवाहणे (चौरद)
रत्नमासा तयोर्मलवन्वकारित्वात्पात्तयाम् । [राजनि० ।

ग्राहिफल पु० ग्राहि मलवन्वकं फलं यक्ष । कपित्थउच्चे ।
ग्राहक लि० गृह-वा० उक्तम् । गृह्यश्रीषे “उदावर्षः

प्रसा पाञ्चकः ख्यात् तैत्ति० ३।४।१।१।
ग्राह्य लि० पङ्-खुल् । १गृहीतृक्षिते, २गृह्यश्रीषे,

१उपादेवे, ४स्त्रीवाक्ये, ५उच्चे च । “गर्भं द्विजातिभि
ग्रीहं प्रर्षो यलोपबध्यते” मनुः । “अस्मिंस्तु निज

संगहे ग्राह्यम् विविधमायुधम्” भा० श्रौ० १।१२ अ० ।
“अवाचिताहृतं पाह्यमपि इष्कृतकर्मणः” कृतिः

“विधादयस्वतं ग्राह्यम्” मनुः । “चक्षुग्रीहं भवे-
द्रूपम्” भाषा० । ३प्रतिवध्यज्ञाने, प्रकारीभूतधर्म्ये

यथा सुदोवङ्गप्रभाववानिति ज्ञानस्य प्रतिवध्यं सुदो
वङ्गमानितिज्ञानं तत्र प्रकारीभूतो वङ्गः ।

ग्रीवा स्त्री गिरत्वनया गृ-वनिष् नि० । बन्धरायाम्
“योवाभङ्गाभिरामं सुहुररुपतति खन्दने दत्तदृष्टिः”

शकु० । तन्नाभादिफलतं सुष्ठुते यथा
“चतुरङ्गानि जेह्वनवदभानरनासाकथं उवाटपीथो-

च्छायदृष्ट्यनराणि । हादशाङ्गानि भगविस्रारमेह-
ननाभिहृदयपीवासनान्तरसुखायाममणिवन्वप्रकोष्ठस्यौ-

स्थानि । चतुर्विंशतिविसारपरिणाहं सुसपीवम्”
सुष्ठु० । “योवागृसंस्तयुमे स्तुरङ्गैः” भाषः । “पाद-

योर्हाडिकायाश्च योवायां हृषषेषु च” मनुः । “माग-
पीवस्तुरबोन” आश्व० श्ट० १।१४।१। “इदमहं रसवां

पीवा अपि जन्तानि” वजु० ५।२२। दयपीषः कञ्-
पीवः इत्यादि । [तद्गोलापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् ।

ग्रीवाश्च पु० अविभेदे तस्य गोलापत्यं शिवा० अण् । ग्रीवाश्च
ग्रीवाघण्टा स्त्री ७त० । ग्रीवास्थितघण्टायां लिङा० ।

ग्रीवाविल्ल न० ६त० । ग्रीवान्तर्गते गर्भभेदे लिङा० ।
ग्रीविन् पुंस्त्री० दीर्घां ग्रीवाऽख्यस्य वा० इनि टिबोयः ।

१उच्चे जटाधरः स्त्रियां ङीष् । २दीर्घग्रीवायुक्ते लि० ।
ग्रीष पु० गृसते रसान् गृस-मनिन् । उच्चैः पाहमास-

हयात्तके १अतभेदे । “ग्रीषे तीव्रकरोभानुर्न हेमन्ने
तथाविधः” सूत्र्यसि० । “विहर्नु निष्कोर्षनितासखस्य

तस्यान्वसि ग्रीषसुखे बभूव” रघुः । “अनेन विधिना
आहं निरवदक्षेहं निरदेत् । हेमन्तग्रीषवर्षां

पाह्ययज्ञिकमन्वहम्” “ग्रीषे पञ्चतपःस्तु स्यात् पर्याप्त
नवकायिकः” मनुः । स्वार्थे अणु । ग्रीष तदास्यं मस्ये-

दमण् । तत्सम्बन्धिनि लि० “गृकच सुचिद्ययैग्राह्यत्”
यजु० १।६। “ग्रीषो ग्रीषसम्बन्धिगो कतु ऋत्त्वपयथी”

वेददी० । अतोश्च यथा चान्द्रभाषात्मकता तदनु-
यत्ते १४१७ पु० दर्शिता । चौरत्वं तु अद्योतिर्गण-

नामालोपयोगित्वेन अद्योतिषे व्यवह्रियते तदपि तल्लेव
यत्ते दर्शितम् । सुसुतोश्चपीषायुधादिर्न अतश्चक्रे दर्शितम् ।

श्रीषे स्वर्गकिरणस्य तीव्रत्वे कारणम् सू० वि० उक्तं यथा
“मेघादौ देवभागस्य देवानां याति दर्शनम् । अमु-
राणां तदादौ तु स्वर्गसङ्गावस्यरः” सू० ।

“जम्बुद्वीपस्य पश्चिमदिशि परिधिदत्तं भूगोलमध्ये तस्य-
वस्त्रमेवाकाशे इत्तं विद्युवद्भूतं तत्र क्रान्तिदत्तं वज्रभानुरेष
स्थानद्वये सन्तं तन्मे भद्रवास्यानं प्रवहवायुना विद्युवद्भूत-
साग्रे भवति मेघस्थानात् कक्षादिस्थानं विद्युवद्भूतस्य-
विद्युत्संशान्तर उत्तरतः, अक्षरादिस्थानं विद्युवद्भूत-
स्य विद्युत्संशान्तर दक्षिणतः, तत् स्थाने प्रवहवायुना
भवति । एवं क्रान्तिदत्तप्रदेशाः स्वस्थाने प्रवहवायुना
भवन्ति । तत्र मेघादौ देवभागस्यः “जम्बुद्वीपं च देवानां
देवस्य विभागस्तदिति” पूर्वोक्तेः । तद्व्यवहारा मेघादि-
व्याना राशय उत्तरगोळः । तस्यः स्वर्गो मेघादौ मे-
घादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तरापर्यन्तानां दर्शनं पश्चात्ता-
नन्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विद्युवद्भूतस्य
तत्क्षितिजत्वात् । एवं दैत्यानां मेरोरुदक्षिणापर्यन्ताना-
मित्यस्य राश्यामित्युक्ते नैवोक्तम् । तद्भागस्य चरो दैत्यभागे
वज्रप्रादिदक्षिणविभागस्य सुखादिभोगान्ता राशयो दक्षिण-
गोळस्य च चरो गमनं यद्येते तादृशः स्वर्गस्युखादिप्रदेशे
तदक्षराददर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः तेषामपि
विद्युवद्भूतक्षितिजत्वात् । अथ प्रवहवायुश्रीषे तीव्रकरः
इत्याद्यर्थोक्तप्रसङ्गोत्तरमाह” रङ्गना० ।

“अत्यावस्यतया तेन श्रीषे तीव्रकरा रवेः । देवभागेऽ-
स्यराणां तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा” सू० वि० ।

“तेन—उत्तरदक्षिणगोळयोः स्वर्गस्योत्तरदक्षिणवज्रार-
क्षपकारणेनेत्यर्थः । देवभागे जम्बुद्वीपे अत्यावस्यतया
स्वर्गस्यात्मनिकटस्थत्वेन श्रीषे श्रीषतौ स्वर्गस्य तेजो-
गोळस्य किरणसोपस्था अत्युष्णाः, अस्यराणां देवभाग
इत्यस्यावस्यतया भाग इत्यस्य समन्वयाद्दैत्यानां भागे वज्र-
प्रादिदक्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्ततौ तुकारात् अन्यथा
स्वर्गस्य दूरस्थत्वेन मन्दता किरणानामत्युष्णताभावः ।
देवभागे हेमन्ततौ करणां मन्दता । अतएव तत्र
शीताधिक्यं च । तथाच देवभागे दक्षिणगोळे स्वर्गस्य
दूरस्थत्वात्तत्रोष्णे निकटस्थत्वं मध्याह्ने नतांशानां
क्रमेण अधिकस्थत्वादिति भावः” र० ना० ।

इत्युक्तमभवे कश्चिद् पु० इति लि० जेदि०

श्रीषजा श्री श्रीषे जायते अम-उ । (कोषा जाता)
। अथस्याम् । नवमस्युत्तरात् अर्ध- । श्रीषजातमात्रे लि०

श्रीषधान्य न० श्रीषे जातं तत्कावभवं धान्यम् ।
धान्यभेदे (बोरो) “श्रीषधान्यजननोऽत्र राक्षसः”
इ० व० उ० । वर्षभेदफलोक्तौ [राजनि० ।

श्रीषपुष्पी श्री श्रीषे पुष्पं वस्याः ऊष् । नवमस्युत्तरात् ।
श्रीषभवा श्री श्रीषे भवति भू-अथ । नवमस्युत्तरात् ।
रत्नमात्रा । श्रीषजातमात्रे लि० । [साधे च तत्रार्थे ।
श्रीषसुन्दर पु० उ० । (गिमा) शाकभेदे । राजनि० ।
श्रीषहास न० श्रीषे हासोविकाशोऽस्य । इन्द्रतूणे ।
(वुडिरसता) तस्य विद्यति श्रीषे उच्चैः शीतमानत्वात्
इन्द्रतूणस्यत्वात्सात्त्वम् ।

श्रीषी श्री श्रीषे कावः कारणत्वेनास्त्वस्य अथ गौरा-
ऊष् । नवमस्युत्तरात् राजनि० ।

श्रीषोद्भवा श्री श्रीषे कावे उद्भवति उद+भू-अथ ।
नवमस्युत्तरात् राजनि० । श्रीषजातमात्रे लि० ।

शुच श्रीषे गतौ च भा० पर० उ० । श्रीषे इति
अपुचत् अयोचौत् । कुपोच । उदित् पुचिन्वा-
पत्ता । ह्यो वेत्कत्वात् निघावां नेट् पुक्तः ।

श्रीषे लि० श्रीषावां भवः श्रीरावयवत्वात् इति प्राप्ते “श्री-
वाभ्योऽण् च” पा० अथ । श्रीषाभवे “नाकसत् करिषां
श्रीषं लिपदीच्छेदिनामपि” रघुः ।

श्रीषे लि० श्रीषावां भवः “श्रीषाभ्योऽण् च” पा० अथ ।
श्रीषाभवे “सरसावस्यतयात् श्रीषे रिततिमात्” रघुः ।

श्रीषेयक न० श्रीषावां वक्षः अथकारः “श्रीषावस्यतयाभ्यः
श्रीषावस्यतयाभ्यः” पा० उ० । श्रीषावस्ये अथकारभेदे
(कण्ठे) “अकारं सञ्चि । वासवी न रश्मिरे श्रीषेवकं
नोष्णसम्” हा० उ० ।

श्रीषे लि० श्रीषावां भवः वेदे अथ । श्रीषाभवे । “श्री-
षावाः सप्रतिः संवन्ति श्रीषा श्रीषा” अथ ६।२५।२१

श्रीषी श्री श्रीषे कृतौ भवः पक्षे कृतत्वात् ऊष् । नवमस्युत्तरात्
कायाम् त्रिका० श्रीषीर्त्तु सन्ध्यानि लि० श्रीष अस्या
तस्येदम् उत्सा० अथ । श्रीषावस्यत्वात् लि० उभ-
यतः स्त्रियां ऊष् ।

श्रीषक लि० श्रीषे कृतौ भवः “श्रीषावस्यतयाभ्यामन्तर-
स्याम्” पा० पक्षे उ० । श्रीषर्त्तु भवे “श्रीषावस्यत्
कृतौ समर्थस्यभयोपयोष्यञ्च” इ० व० उ० । “कृतौ पुष्पाति
च श्रीषकम्” उ० । उभयत्र श्रीषकमित्यपवादः
भवार्थे उक्तोऽविधानात् तदधीति वेदेतिविधारे एव
वक्तव्यं उक्तो विधानात् अर्थे उक्तो विधानात् ।

श्रीश्राव नि० श्रीश्रावके वेद तत्प्रतिपादकान्त्वन्वयते वा
वचना० उक्तं । १ श्रीश्रावके वेत्तरि शतश्रुत्याध्यायिनि च
श्रावपत्र न० श्रौ-श्रिच पुक् श्रुतः भावे क्त् । श्रावि
करणे "तद्देवदावापवत्पत्रकृत्प्रविचारवत्करम्" उच्यते ।
कर्त्तरि क्त् । श्राविनिकारके नि० ।

श्रावस श्रावके आ० आत्त० सक० सेट् । श्रावते अक्त्सि ।
अक्त्सि । उदित् श्रावित्वा-श्रावत्वा । श्रावः ।

श्रावस्त नि० श्राव-स्त श्रोवेत्कत्वात् नेट् । भक्षिते अक्षरः

श्राव आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे आ० सक० वेट् । श्राव
वति ते श्रावति अजिग्लिहत् त अग्लहीत् अघ्नाषीत् ।
श्रिचोऽभावे घ्राडा । घ्राटः इत्यादि आदानं च द्रुत-
श्रीकृष्णं पश्चादानम् । "तदेवां श्रावमानानां भ्रुवो
जयपराजयो" भा० क० ८७ अ० । "दुर्ध्वोऽधो श्रावते
पाण्डनेन" भा० प० ६१ अ० । "श्रुने ! हन्त दिव्याभो-
श्रावमानाः परस्परम्" भा० स० ५६ अ० । श्राव
वर्षम् आत्तनेपदम् । "इमाश्चेत् पूर्वैः कितयोऽग्लहीष्वत्"
भा० स० ६६ अ० ।

श्राव पु० गृह-गृह-वा अक्षेण गृहः" पा० कर्षणि नि० ।
देवनविषये पण्यरूपे ग्राह्ये यस्तुनि (कुह) (वाजि) श्रावते
पदार्थे "व्याख्यौर्भिमभसरण्युहामदीव्यम्" भावः ।
"अक्षगृहः शोऽभिभवेत् परं नः" भा० स० ५८ अ० ।
"नक्षत्रमं गृहं त्वेकं श्रुत्वे भरणमं !" ७४ अ०
वभिकस्य द्रुतविषये गृहविभागभेदः याच्यं दर्शितो
यथा "गृहे शतकहरेस्तु वभिकः पञ्चकम् शतम् ।
श्रुतीयात् भूत्तं कितवादितरात् द्रव्यं शतम्" ।

श्राव नि० गृ-कर्त्तरि क्त । श्रोगादिना, श्रोणदेशादौ
दीने अक्षरः । भावे क्त । श्रैव्ये न०

श्राविनी श्री गृ-भावे नि । श्रौवेत्ये श्रकायाश्चनतायाम्
हेन० । "श्रकर्मभ्योनिवर्त्तन्ते ननश्च ग्नानिश्चकृति"
श्रुतः । "रत्यायाश्चनतापश्चुत्पिपाशादिसम्भवा ।
गुनिर्निष्प्रायता कम्पकाश्यांशुत्वाहतादिजम्" शा० ६०
उक्ते श्रव्यभिचारिण्युषभेदे यथा

"किसलवनिष स्रग्धं श्रवनाद्विप्रकूनं श्रुदवकुसुमशोषी
दावचो दीर्घयोः । गृपवति परिपाण्डु चासनस्याः
शरीरं शरदिज दव धर्मः शेतकीपत्रगर्भम्" शा० ६० ।

श्राव पु० द्रव्यभित्तशोरपत्ये श्रावश्रावके अविभेदे ।
"श्रावतः शौच उद्वेग श्राव यकोदाश्रयो ग्नायो वा
नेनेयः आध्यायसुवप्राज" शा० ७५ ।

श्राविन् नि० गृ वा० विनि । अक्षुटे "पश्चादोवाय श्रावि-
नम्" बकु० १०१७ । "श्राविनमक्षुटम्" वेददी० ।

श्राव, नि० श्रौ-श्रु । श्राविश्रुक्ते अक्षरः । "वचन्
वाख्यवति श्रावुराभोजिष्यु रघृष्यु वत्" अङ्किः ।

श्रुच श्रौव्ये गतौ च आ० पर० सक० सेट् । श्रुचति
श्रुत् अग्लचत्-अग्लोचीत् । जगुच उदित् ज्ञा वेट् ।
श्रुचित्वा श्रुक्त्वा श्रो वेट्कत्वात् श्रुक्तः । "वङ्गनाम-
श्रुचत् प्राचानगुचीच रथे ययः" अङ्किः ।

श्रुचुक पु० अविभेदे तस्य गोलापत्यम् "प्राचानवृथात् फिन्
वङ्गवम्" पा० फिन् । श्रुचुकायनि तद्गोलापत्ये
पुंश्री० श्रियां वा ङीप् । श्रुचुकवनिर्भक्तिः श्रुचोऽस्य
"गोलश्रुतियाभ्यो वङ्गवम्" पा० वुञ् । श्रुचुकायनश्च
तत्सेवके नि० ।

श्रुचुच श्रौव्ये गतौ च आ० पर० सक० सेट् । श्रुचति
श्रुत् अग्लचत् अग्लचीत् जग्लुञ्च । जग्लुच(श्च) दः ।
उदित् श्रुचित्वा श्रुक्त्वा । श्रो वेट्कत्वात् श्रुक्तः ।

श्रुप दैन्ये अक्ष० गतौ चाखे च सक० भा० आ० सेट् ।
श्रुपते अगुपिट जिग्लेवे कृदित् अजिगुपेत् त ।
श्रुव सेवने आ० आ० सक० सेट् । श्रुवते अगुपिट ।
जिगुपे कृदित् अजिगुपेत् त ।

श्रुष अन्वेषणे भा० आ० सक० सेट् । श्रुषते अगुपिट
जिगुपे । कृदित् । अजिगुपेत् ।

श्रुक् कृते हर्षण्ये च भा० पर० सक० अणिट् । ग्रावन्ति
आग्राषीत् । जगुौ जगिच-जगुाच । ग्राविः
ग्रावुः । ग्रावः । ग्रावम् । श्रिचि गृपवति ते
अजिगुपेत् त । ग्राविश्रुक्ते उदा० । "मनो गृपयते
तीव्रम् विषं गन्धेन सर्वयः" भा० आहु० ४६६४ शी० ।

"गृपयति यथा शयाङ्गम् न तथा हि कुसुमती
दिवसः" श्रु० । "पतङ्गैर्गृपितावयम्" अङ्किः ।
"वाचस्य श्रुक्ती गृपवन्तान्द्रोः" कुमा० । "वचं
वैराषि कोवञ्च श्रुदवकुसुमजिगुपः" अङ्किः ।

श्रुी पु० "ग्राह्यां ङीः" उदा० श्रौ-ङी । श्रुक्ते तस्य प्रतिपारं
कृत्पक्षे हीयमानत्वात्तथात्वम् तक्षाननामके शकपूर्वे च
अक्षरः । "अन्नेट् कविगुौ च रिपौ कृतौ गौकन्नेट्
श्रुराराच भदे च अन्ने" सूक्त० श्रि० । श्रुदवनाभ्याञ्च
"गौभिशुंक्षान् श्रिरामि अवनोः" बकु० २५६ ।
"ग्रावन्ति आश्रुन्ति ग्रावो श्रुदवनाद्यः" वेददी० ।

श्रुति वाचस्पत्ये शक्रारादि श्रुदार्थनिरूपणम् ।

घ

घ वकारस्योच्चारणं स्थानं जिह्वामूलं “जिह्वामूले ढ क्तः प्रोक्तः” शिखोक्तेः “अङ्गह्रिसर्जनीयानां कण्ठः” इत्यु-
क्तिस्तु जिह्वामूलरूपकण्ठपरा । अस्योच्चारणे आभ्यन्तरः
प्रयत्नः अर्थः जिह्वामूलस्यर्धनेन तदुच्चारणात् अतएवास्य
अर्थवर्णत्वम् । बाह्यप्रयत्नास्तु चोपनादसंवार महाप्राणाः
वि०कौ०मूलं दृश्यम् । तस्य तन्त्रे वाचकशब्दा उक्ता यथा
“घः खड्गी घूर्णुरा मण्डी सुगङ्गीशस्त्रिपुरान्तकः ।
बायुः शिवोत्तमः सत्यकिङ्किणी घोरनाटकः । मरी-
चिवरुषो मेधा कालरूपी च दान्मिकः । लम्बोदरी
ज्वालमाला मन्देशो हननं ध्वनिः । त्रैलोक्यविद्या
संरक्षता कामाख्या मनघा मघा” वस्योच्चारतन्त्रम्
अस्य ध्येयरूपं यथा “मात्रतीपुण्यशस्त्रिभां पङ्कभुजां
रक्तलोचनाम् । गुल्फाम्बरपरीधानां गुल्फमाल्यविभूषि-
ताम् । सदा शेरसखीं रस्यं लोचनत्रयराजिताम् । एवं
ध्यात्वा वकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । अस्य माह-
काम्यासि दक्षिणकराङ्गुलीषु न्यस्यता ।

घ १० घट-वा० ङ । १घटायां २घर्षरगन्धे च मेदि० ।

घकार १० व-स्वरूपे कार । वस्वरूपे वस्ये “एवं ध्यात्वा
वकारन्तु” वस्योच्चारतः । [जघध ।

जघध हसने स्वा० पर० अक० सेट् । घघति अघघीत् ।

घट चेष्टायां स्वा० आत्म० अक० सेट् घटादि । घटे अघ-

टिष्ठ जघटे घटमानः । भित् अङ् घटा । “घटस्य पर-

या वक्तव्या सुश्रुत्वमपि सायंकान्” भा० व० १५८?

स्त्री० । “कदाचित् तस्य दृश्यं घटमानस्य यत्नतः”

१०४७३स्त्री० । “प्रागेव मरणात्तस्माद् राज्यायैव घटा-

महे” १३८? स्त्री० । “अङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ठ

नरान्तकः” भट्टिः । णिच् योजने सक० भित्तात् सुखः

घटयति । अजीघटत् त “सनेन भैभीं घटयिष्यतोवि-

धेः” नैष० । “अन्वया घटविध्याभि” यज्ञ० । “इत्थं

नारीर्घटयिष्यन्तं कामिभिः काममासः” भाषः ।

उद्गु+घटि-आवरणनिवारणे निरावरणकरणे । “द्वारे

पुरेस्योद्घटितापिधाने” कुमा० ।

प्र+प्रारम्भे “ततः प्रजघटे बुद्धम्” भट्टिः ।

वि+विद्युक्ते अक० “ततोविजघटे शैलैः” भट्टिः । “कार्यं

उद्घाटितं कापि मध्ये पिजघटे यतः” हितो० ।

“विघटिताकृष्णाद्यतापन्वयः” प्रबो० । णिच्-विद्यो-

जने सक० विघटयति ते ।

सम्+धम्यकक्षेपे संयोगे अक० । संघटते संयुज्यते इत्यर्थः

णिच् संयोजने सक० संघटयति-संयोजयतीत्यर्थः ।

घट ह्रिंसे सक० संघाते अक० चु० उभ० सेट् । घटयति-ते

अजीघटत्-त । घटा ।

उद्+निरावरणे उद्घाटयति द्वारम् “उद्घाटिनी कुञ्जिका”

नृशक० । “उन्मादः स्वयमुद्घाटितेऽथ पिहिते स्वयं

कुञ्जविनाशः” ह०स० १२ख० ।

घट दुतौ वा चु० उभ० पक्षे स्वा० पर० अक० सेट् । घट-

यति ते घटति । अजीघटत्-त अघाटीन् अघटीत् ।

घट गड्करणे चुरा० उभ० अक० सेट् इदित् । घटयति-

ते अजघटत्-त । घटा निघण्टुः ।

घट १० घटते अच् । कम्बुघीवादिभति प्रथुमुद्गोदरात्मिबुद्धे

पदार्थे अमरः कुम्भस्तल्लानिचलताहेतुत्वात् प्राणायाम-

भेदे २कुम्भके । ३चक्रिजुम्भ च मेदि० । “कुम्भस्तु द्रो-

णविंशतिः” कात्यायनोक्ते द्रोणविंशतिपरिभाषे

इति शब्दक० । तद्विन्त्यम् कुम्भशब्दस्यैव तदर्थे परि-

भाषितत्वात् तदर्थकशब्दभावस्य तत्रापरिभाषितत्वाच्च ।

यद्युक्तोक्तद्रोणपरिभाषायार्थकतापि तत्रोक्ता चिन्त्या तत्र

कुम्भशब्दस्यैव परिभाषितत्वात् । ४कुम्भराशौ ‘हरिः

कीटघटेन च’ ज्यो० त० पताकीवेध

घटक ति० घटयति घट-णिच्-ण्वल् । १योजके । तद्धेदाः

“धायकोभावकश्चैव योजकसांशकस्तथा । दूषकः स्थावक-

श्चैव पङ्केते घटकाः सृताः” इत्युक्ताः । “घटकं ब्राह्मणं

देवि ! स्वर्गेषु यत्नतश्चजेत्” मरिचिप्रमर्दिनीत०तस्यास्य

यत्नोक्ता । योजकश्च वरकन्ययोर्विवाहे योजकः, वस्तु-

मालयोर्योजकश्चेति द्विधा ।

२स्वविषयताव्यापकविषयताविशिष्टे ‘यः स्वार्धघटका-

र्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने । यत्तुज्जोबद्धमीहिः सत-

योरथवादिभः” शब्द०प० । “साध्याभावाधिकरत्नत्वं

च साध्यवत्तापहविरोधिताघटकसम्बन्धेति साध्या-

भाष्यप्रतिथोगित्वञ्च साध्यताघटकसम्बन्धेन इति च

नव्यनैया० । तस्य भावः त्व घटकत्वम् स्वभिन्नत्वस्य-

व्यापकत्वोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टत्वे । भवति च

वङ्गुगाने वङ्गुधटत्वम् वङ्गुभावेदानीविषयताया

वङ्गुविषयताव्यापत्वात् ।

घटकपर्ण पु० विक्रमादित्यसभ्ये नवरत्नान्गते कविभेदे ।

“धन्वन्तरिःक्षपणकोऽभरसिंहशङ्खुर्वेतासभद्रघटकपर्णका-
खिदाबाः । प्लवतो वराहमिहरो ऋषतेः समार्या
रत्नानि वै वरहसि भव विक्रमस्य” ज्योतिर्विदाभरणम् ।
तत्कृतकाव्यञ्च नीतिशाराख्यं तन्नाम्ना प्रसिद्धमस्ति ।
तञ्च “गिरौ कलापी गगने पयोदाः” इत्यादिकं
“यथा करोतु नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः । कसं पुन-
स्तदेव स्याद्दु यद्विद्येभनसि स्थितम्” इत्यन्तम् । इत० ।
२ भन्वघटावयवभेदे (खावरा) “तस्यै यक्षेयसुदकं घट-
कर्परेण” नीतिशारः “घटकपर्णतीक्ष्णापः” पञ्चत० ।

घटकार लि० घटं करोति क-अण् लप० ष० । कुम्भकारे
(कुमार) शिल्पिभेदे “घटकारपुरोहितवद्भ्याः” इ० ष०
१६ अ० । एवम् । घटकारकोऽप्यत्र ।

घटज्जत् लि० घटं करोति क-क्विप् । कुम्भकारके “विहृदमा-
त्यन्विगजनघटकज्ञानान्यजास्त्रिफलाः” इ० ष० १६ अ० ।

घटप्रह लि० घटं मृच्छति कर्मण्युपपदेऽपि न अण् किन्तु
“यस्मिन्नाङ्गुलाङ्गुगतोभरयष्टिघटघटीधनुषश्च पक्षेःप-
संस्थानम्” वाति० अतुद्यमने अण् । कुम्भग्राहके ।
उद्यमने तु अण् । घटप्राह तत्कार्थे लि०

घटज्ज पु० घटात् जायते जन-उ । कुम्भसम्भवे अगस्त्यो-
स्तौ । कुम्भयोगिनश्च २११७ पृ० इत्यम् । “किं बहू
क्तेन घटज ! काशी प्राप्ताथ तेन वै” काशीख० २० अ० ।
घटज्जातादयोऽप्यत्र । [अण् सुलः । कुट्टन्यां लि० का०]

घटदासो स्त्री घटयति नायकौ परस्परं योजयति घटि-
घटन न० वटि+ञ्चुट् । योजने संभेजने “अघटनघटना पटीयमी
माया” वेदा० । “तप्तेन तप्रमयसा घटनाय योग्यम्” विभा० ।

घटना स्त्री चु० घट-युच् । १ संज्ञतकरणे, २ योजने ३ भेजने,
४ करिषां सम्भेदे च अमरः । “वाच्यं अष्टनिजपराङ्
घटनामाशोक्य क्षालविशः” इ० ष० ५१ अ० । “प्रियजन
घटनामाशु दुःशीलतां च” इ० ष० ५२ अ० ।

घटराज पु० घटेन योजनेन राजते राज-अण् । कुम्भे
हारा० कपालहृदययोजनासस्य ज्ञातत्वात्तथात्वम् ।

घटपर्यमन न० इत० । प्रावृत्तिते पराङ्मुखस्य पतितस्य
आगार्थं जीवतएव तस्य प्रेतकाव्याथं च प्रातिभिः
क्रियमाणे दास्याः पादेन कुम्भस्य निरुदककरणे
ततद्विधिः मनुना दर्शितो यथा

“पतिसोदकं कार्यं सपिण्डैर्वाञ्चैर्बहिः । निन्दि-
तेऽहनि सायाङ्गे शाल्मूत्विगगुरुसन्निधौ । दासी घटमपां

पुष्पं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा । अहोरात्रसुपाशीरक्षशौचं
वाञ्चयैः सङ्घे । निवर्त्तेरंश तस्मान्नु सम्भाषणसङ्घासने ।
दायादास्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि कौकिकी । अवेष्टता च
निवर्त्तेत अवेष्टावाप्यञ्च यद्जनम् । अवेष्टां प्राप्नुयात्सास्य
यवीयान् गुणतोऽधिकः” “पतितस्येति । महापातकिनो
जीवतएव प्रेतस्योदकक्रिया वच्छमाणरीत्या सपिण्डैः
समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा शाल्मूत्विगगुरुसन्निधाने
रिक्तायां नवस्यादौ तथौ दिनान्ने कर्त्तव्या । दासीति ।
सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्णे घटे प्रेतव-
दिति दक्षिणाभिसूक्ष्मीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरु-
दको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सङ्घाहो-
रात्रमशौचमाचरेयुः । निवर्त्तेरंशति । तस्मात् पति-
तात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनं च तस्यै
रिक्थदानं सांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिद्वयो लोक-
व्यवहारः एतानि निवर्त्तेरन् । अवेष्टतेति । अवेष्टस्य
यत् स्तुत्युत्थानादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यं अवेष्ट-
सभ्यं च तस्य विंशोद्धारदिकं धनं न देयं यद्यपि
रिक्थप्रदानप्रतिभेदादेवाप्युद्धारप्रतिभेदः विद्वः तथापि
यवीयसक्तप्राम्प्रार्थमनूद्यते तस्यैव अवेष्टस्य सम्बन्ध
धनं सोद्धारार्थं तदनुजो गुणाधिको लभते” कुञ्ज० ।

विस्तरस्तु मिताक्षरायास्तुतोयथा
“यस्वीजत्यादेतस्य चिकीर्षति तस्य किं कार्यमित्याह
“दासीकुम्भं बहिर्गर्भाजिनयेरन् स्ववाञ्चवाः । पतितस्य
वहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम्” या० । “जीवतएव
पतितस्य स्वज्ञानयोवाञ्चवाः साहपञ्चाश ते सर्वे सञ्जपत्य
टासी प्रेष्या तथा सपिण्डादिप्रैषितयाऽऽनीतं कुम्भसमा-
भ्युष्यं ग्रामाद्बहिर्निनयेयुः । एतत्सुख्यैर्दिरिक्ततिथिष्वहः
पञ्चमे भागे गुर्वादिर्षाञ्जघौ कार्यम् “पतितस्योदकह्वार्यं
सपिण्डैर्वाञ्चयैः सङ्घे । निन्दितेऽहनि सायाङ्गे शाल्मू-
त्विगगुरुसन्निधाविति” मनुस्मृत्यात् । अथ वा दास्येव
सपिण्डादिप्रयुक्ता निनयेत् यथाह मनुः “दासी घट
मपाभ्युष्यं सर्वस्येत् प्रेतवत्पदा । अहोरात्रसुपाशीरक्षशौचं
वाञ्चयैः सङ्घेति” । प्रेतवदिति दक्षिणासुखापसव्यात्वयोः
प्राप्प्रार्थम् । तञ्च निनयनसुदकपिण्डदानादिप्रैतक्रियो-
त्तरकाखं इत्यम् । “तस्य विद्यागुरुयोनिसम्बन्धांश्च
सन्निपात्य सर्वेषु दकादीनि प्रेतकस्यांश्च कुर्युः पात्र-
ज्ञास्य विपरिषिञ्चे सुदीघः कर्त्तुं करोवावचारात्यात्मना-
नीव दासी घटं पूरयित्वा दक्षिणासुखी पदा विपर्व-

स्नेदनुदकमुदकद्वरोति नामग्राहानं सर्वे त्वावभेरन्
 प्राचीनाधीतनीसुक्तशिक्षा विद्यागुरवो योनिवचन्याश्च
 वीक्षरक्षपत्रपसृज्य ग्रामस्यपिच्युति"गौतमस्मरण्यात् ।
 अथञ्च त्यागोयांदि बन्धुभिः प्रेर्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं
 न करोति तदा द्रष्टव्यः "तस्य गुरोर्वाश्ववानां राज्ञश्च
 समजन्तोषानिनिव्याप्यानुभाय पुनः पुनराचारं लभ-
 स्वेति न यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं वि-
 पर्यस्येदं" यच्च स्मरण्यात् । ततस्तं लब्धोदकस्मितं
 सर्वकार्येषु सन्नापयन्महासनादिषु बहिःकर्मार्थिजि-
 येयुः । तथा च मनुः "निर्गतं संस्तस्य सम्नापय-
 सहासने । प्रायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि कौर्मिकी" ।
 यदि स्नेहादिना सम्नापयद्गुरोति तदा प्रायश्चित्तं
 कार्यम् । "अथ उर्ध्वं लोने सह सम्नाप्य तिष्ठेदेकरात्रं
 जपन् सवितीमन्त्रानपुत्र्ये" ज्ञानपूर्व्वं त्विरात्रमिति ।
 घटं ननयमादयोऽप्यत्र ।

घटप्रक्षारणं न० ६० । "कृतप्रायश्चित्तेन महापुण्यजलाशये
 स्नानोत्तरं संप्रयत्नसमीपे पुण्यप्रजलपूर्व्वं घटस्थापवर्जनं
 तद्विधिः भित्ता० दर्शितो यथा

"यदा तु भव्यं त्यागादथवा वा जातवेराग्यः प्राञ्चिचत्
 कुर्व्यात्तदा किं कार्यं विद्यात् "चरितव्रतं आयाते
 निनयेरन्नं घटम् । जुगुप्सेरन्नं चार्थेन संवसेयुश्च
 सर्वशः"या० । "कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपस्थु नरायाते
 तत्संप्रयत्नाद्यास्तेन सहिता ननयमुप इतं घटमुदकपूर्णं
 निनयेयुः । एतच्च निनयनं पुण्यकुशादिस्नानोत्तरकाल
 न्द्रष्टव्यम् । "प्रायश्चित्ते तु चरितं पूर्णकुम्भमपां नवम् ।
 तेनैव साङ्गं स्नासेयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये" इति मनु
 स्मरण्यात् । गौतमेन तु विशेष उक्तः "यस्तु प्रायश्चित्ते-
 न हृष्येत्तस्मात्तद्दे श्यात्तकुम्भमयस्यात्रं पुण्यतमाद्दा-
 त्पूरायत्वा क्ववन्तीभ्यो वा त एनमप्युपस्थापयेयुरथास्मै-
 तस्याहन्दे दुस्तस्यस्मैतिष्ठस्य जपेत् शान्ताद्योः शान्ता
 पृथिवी शान्तं विपमन्तरक्षं योरोचनस्तमिह स्तुत्या-
 भीत्ये तैर्यजुर्भिः पावमानोभिस्तरत्समन्दीभिः पूष्याश्वै-
 स्वाब्धं तुङ्ग्याहिरण्यं दद्याद्वाञ्छाचार्याव यस्य तु
 प्राणानिकश्यायश्चित्तं च मृतः शुभेदेतदेव शान्त्युदकं
 सर्वेषूपपातकेन्द्रितं तत एनहृत्तप्रायश्चित्तलं नैव
 कुल्यवेदेजथा सर्वकार्येषु क्रयविक्रयादिषु तेन सह
 संव्यवहरेयुः" । "प्रकृतपत्र चरितव्रतविधौ विशेषमाह
 "घटेऽपवर्जिते स्नातिसभ्यस्यो अवसं सवाम् । प्रदद्यात् प्रथमं

गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया" या० भित्ताद्य०
 कालेदं बोध्यम् घटेऽपवर्जिते इत्यादि वाञ्छा० वचनस्य
 प्रायश्चित्ते तु चरिते इत्यादि मनुवचनस्य च प्रकरणात्
 घटप्रक्षेपस्य पतितविषयकत्वावधारणे "स्नाशिरसा अवस-
 सादाय गोभ्योदद्यात्" इति हारीतवचनस्य गोप्यास-
 मात्रदानप्रतिपादकत्वेन तस्य सर्वप्रायश्चित्तशेषत्वेनावधा-
 रणेऽपि "एवं हारीतयाश्ववल्क्यावचनैकवाक्यतया
 वक्ष्यमाणमनुवचनद्वयमपि सामान्यप्रायश्चित्तोत्तरकर्त्त-
 व्यतापरं न तु प्रकरणादसुप्रतिपाद्यमात्रपरं तस्या-
 सत्प्रतिपाद्यकत्वात्परतया यत् कुल्लूक भद्रव्याख्यानां तत्-
 प्रदर्शनमात्रम् एवं घटापवर्जनमपि न पतितमात्रविष-
 यम् यथाह मनुः "उपवासकर्म तं तु गोप्रजात् पुन-
 रागतम् । प्रथतं परिष्टुष्येयुः सात्यं शौच्यं च्छवी-
 ति किन् । सत्यं च्छुक्त्वा तु विष्टेषु विकिरेत् यपसं गवाम्" ।
 इत्यन्तेन प्रा० त० यद् घटापवर्जनस्यापि सर्वप्रायश्चित्त-
 शेषतया व्यवस्थापितम् तन्नित्यम् दर्शितहारीतवाक्ये
 "उपवासकर्ममित्यादिमनुवाक्ये च घटापवर्जनस्यानुक्तेः
 पतितविषये च प्रागुक्तमनयाश्ववल्क्यावचनयोर्घटापवर्जन-
 श्लोक्तेः उभयस्यैकविषयत्वाभावात् ततश्च सर्वप्रायश्चित्ते
 केवलं गोप्यासदानमात्रं शेषकर्त्तव्यं पतितप्रायश्चित्ते तु
 घटापवर्जनरूपविशेषकार्यं सहितगोप्यासदानमिति विषय
 विवेकसम्भवे मनुयाश्ववल्क्यावचनसङ्कोचस्यायुक्तत्वात्
 किञ्च हारीतवचनस्य गोप्यासदानविषयकत्वेन श्रवणे-
 ऽपि याश्ववल्क्यावचने "घटेऽपवर्जिते इत्यनेन प्राप्तपतित
 विषयकघटापवर्जनमनुया गोप्यासमात्रविधायकत्वान्
 न सामान्यपरत्वं यद्विषये घटापवर्जनं विहितं
 तद्विषयेऽपि गोप्यासदानाधिक्यविधानार्थं तस्य प्रवृत्तेः
 घटापवर्जनं तु पतितविषयकं प्रकरणादवगम्यते ।
 किञ्च पतितविषये दासीपदा घटप्रक्षेपपूर्व्वकं निरुदक
 घटकरणं घटपर्यसनशब्दे मन्वादिवाक्येन दर्शितम्
 तदुत्तरमेव मनुयाश्ववल्क्याभ्यां घटापवर्जनं विहितमिति
 तस्य तद्विषयकत्वौचित्यात् न तु तत्सङ्कोचः इति ।
 वस्तुतस्तु घटपर्यसनशब्दे दर्शितगौतमवाक्ये "एतदेव
 शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु" इत्युक्तेः शान्त्युदकपदस्य
 सर्वेषूपपातक प्रायश्चित्तशेषत्वावधारणात् शान्त्युदकपद-
 स्य च पूर्वं घटनिनयनपूर्वकत्वौचित्येन सर्वेषूपपातकप्राय-
 श्चित्ते शान्त्युदकपदस्यार्थं घटनिनयनं कार्यमिति
 सुपीभिर्भाष्यमिति । घटापवर्जनं च घटनिनयनादयोऽप्यत्र ।

घटसम्भन पु० वम्भवत्यकात् सम्+भू-अपादाने अच् घटः
 वम्भवोऽस्य । कुम्भसम्भवे अगस्त्ये घटोद्भवपादयोऽप्यत्र
 घटसृष्टय्य पु० व० व० दक्षिणस्थे जनपदभेदे “अथापरे जन-
 पदा दक्षिणा भरतर्षभ !” इत्युपक्रमे “मूषकास्तनवालाश्च
 वनीषा घटसृष्टयाः” जम्बुसमुद्रनिम्नांशे भा० भौ० ६८ अ० ।
 घटा स्त्री घट-भावे अच् । इत्युक्ते “यदभारघटाद् कुट्टिम-
 स्रवदिन्दूपलतन्दिहापदा” नैष० । घटनायां शगोष्ठां
 शसभायाश्च मेदि० । पकरिणां युद्धादावेकत्र संघाते अमरः
 “आयाजवङ्गिः करिणां घटागतैः” भावः । घटने
 योजने च अच् । ७तत्रार्थे पु० ।

घटाटोप पु० घटया आटोपः । आटन्करे ।

घटाभ पु० हिरण्यकगिपुत्रेणापतौ अहुरभेदे । “तत्रासीनं
 महाबाहुं हिरण्यकशिपुं प्रभम् । उपासन्ति” इत्यु-
 पक्रमे ‘घटाभो विकटाभश्च संहृद्यन्तापनः’ हरिवं०
 २३२ अ० । कुम्भाकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

घटाला त्रि० घटा घटनाऽस्यस्य निन्दिता सिध्दा० ।
 “जटाघटाकटाकाशाः क्षेपे” ग० सू० लच् । निन्दितघट-
 नायुक्ते । [राजनि० ।

घटालावू स्त्री घटस्वालावू । कुम्भसम्भ्राम् (गोबलाच्च)
 घटिक न० घटेन तरति तरतीत्यधिकारे “भौद्रपचन्”
 पा० टन् । घटेन नद्यादिनारिषि ।

घटिका स्त्री “शुर्वचराणासुदितं च पट्टा पलं पलानां घ-
 टिका किलैका” इति व्योतिर्षिदाभरणोक्तेः पट्टपलात्तके
 दण्डरूपे कावे । घटयति पिहितकार्यं करणाय घट-
 षिच्-ष्वल् । २दण्डद्वयरूपे स्रुतौत्तके कावे । अलो
 घटः ङीप् ततः स्वार्थं क । २स्त्वल् घटे । इषार्थे कन् ।
 ३नितम्बे न० शब्दच० । “चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय
 उच्यते । यतीनां ज्ञानकाशोऽयं गङ्गास्यः सदृशः
 स्रुतः । त्रियामां रजनी प्राङ्मुख्याद्यालचतुष्टयम् ।
 नासीनां तदुभे सन्वरे दिवसाद्यालसंघिते” कालसा०
 ब्रह्मवै० । “त्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
 उदये वा तिथिर्पाहृषा आज्ञादावस्तमामिनी” विष्णु-
 धर्मो० । “सत्र घटिका स्रुतं आद्ययोम्यकालानु-
 रोधादिति पच्यते ब्रह्मवै० घटिकादण्डरूपा परवचने
 नासीनामाद्यालचतुष्टयमित्यहरोधाम्” ति० त० रघु० ।
 “त्रिंशत् कलाशीं घटिका क्षयः स्यात् नासीद्वयं ते
 ऋगुथैर्दिनत्रु” सि० शि० “आशीं भक्षकभवनस्य घटि-
 प्रातः घटिका” प्रथिता० ।

घटिघट पु० वक्ष्या घटते घट-अच् संज्ञात्वात् घृणः । म-
 हादेवे तस्य कालरूपेण घटीवत् स्थितत्वात् तथात्वम् ।
 “नमोऽघटाय घण्टाय नमो घटिघटाय च” हरिवं०
 २७८ अ० शिवस्तुतौ ।

घटित त्रि० घट-षिच्-क्त । श्योजिते रचिते शक्ति-
 घयताव्याप्यविषयताविशिष्टे भवति च वङ्गप्रभावः यङ्गि-
 घटितः वङ्गप्रभावविषयताया वङ्गविषयताव्याप्यत्वात्
 “प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकतया निवेशः”
 व्युत्पत्तिवादे गदाधरः । तस्य भावः त्व घटितत्वं तद्भावे
 न० । विशिष्टानराघटितत्वं विशिष्टद्वयाघटितत्वम्
 इति च सामान्यनिरुक्तौ गदाधरः ।

घटिन् पु० घट+क्तदाकारो अस्त्यस्य इति शकुन्तरागौ “मत्स्यौ
 घटी ऋमिथुनं सगदं सवीणम्” व्यो० त० । तस्य कुम्भा-
 कारत्वात् शिरसि तद्युक्तत्वाच्च तथात्वम् शकुन्तरागौ त्रि०
 स्त्रियां ङीप् ।

घटिन्वम त्रि० घटीं धमति ध्या-खच् ङम् ङुस्यच् । स्र-
 भास्तेन घटीयादके । [धावके ।

घटिन्वय त्रि० घटीं धयति घेठ-खग् उम् ङुस्यच् । कुम्भ-
 घटिल त्रि० घटोऽस्यस्य पिष्का० इलच् । कुम्भयुक्ते ।

घटी स्त्री घटः कालमानज्ञापकः अष्टाङ्गः कुम्भः ज्ञापकतयाऽ
 स्रुस्याम् अच् गौरा० ङीप् । इत्यङ्गात्तके कावे ।
 “शुर्वं सरैः खेन्दुभितैरस्रुतैः । अङ्गिः पलं तैर्घटिका
 स्रुपङ्गिभिः । स्याद्वा घटीण्टिरङ्गः स्रुतापैः” सि० शि० ।
 अल्पाथे ङीप् । २शुद्धे कुम्भे ।

घटीकार स्त्री घटीं करोति अच् । कुम्भकारे शिल्पिभेदे ।

घटीग्रह त्रि० घटीं गृह्णाति अच्-अतद्यमने घटयङ्गवत्
 अच् । घटीयाङ्गके उद्यमेन तु अण् । घटीयाङ्ग तदर्थे त्रि० ।

घटीयन्त्र न० वक्ष्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम् ।
 कालमानज्ञापके यन्त्रभेदे । (घटि) तस्य यन्त्रं नाना-
 विधं सू० सि० रङ्गनाथयोर्देर्गितं तत्र दिवसे काल-
 ज्ञानस्य गङ्गुच्छायादियन्त्रैः कलाध्यात्यसृज्जा घटीयन्त्रा-
 दिकं तु अहर्निगतज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिक-
 मेवात्र तत्रोक्तं प्रदर्शयति यथा

“अथ घटीयन्त्रादिभिरस्रुतारयन्त्रैर्वी सर्वोपजीव्यं कालं
 सृष्ट्यां साधयेदिति कालसाधनसुपसंहरति”

“तोययन्त्रकपालादौर्भयूरनरवानरैः । वसुधारेणुगर्भैश्च
 सम्यक् कालं प्रसाधयेत्” सू० सि० ।

‘जययन्त्रं तत् कपालं च कपालाक्षं जययन्त्रं वक्ष्यामः’

मदाद्यं प्रथमं वेदा तैयन्मैवांलुकायन्मप्रवृत्तिभिः सा-
 पेक्षषटीयन्मैर्भयूरनरानरेः । मयूराख्यं स्वयंयङ्गयन्मं
 निरपेक्षं नरयन्मं शङ्काख्यं छायायन्मं पूर्वोद्दिष्टं
 वानरयन्मं स्वयंयङ्गं निरपेक्षमेतैः सस्रत्तरेणुगभिः स्रत्त-
 सङ्घिता रेणुवो धूलयो गभै मध्ये वेदां तैः स्रत्तप्रोताः
 षट्सङ्घाका षट्कटिता मयूरोदरस्या स्रत्ताद् षटिका-
 न्गेष स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धा तादृशैयन्मै-
 रित्यर्थः । यद्वा स्रत्ताकारेष रेणुवः सिकतांगा गभै
 लटरे यस्यैतादृशं यन्मं बालकायन्मं प्रसिद्धम् । तेन
 सङ्घितैर्मयूरादियन्मैर्भयूराद्युक्तयन्मैर्पालकायन्मेष चेति
 सिद्धोऽर्थः । अकारभ्योययन्मकपालाद्यौरित्यनेन ससु-
 शयार्थकः । कानं दिनगतादिकं सस्यक् स्रत्तं प्रसा-
 धयेत् । प्रकर्मण्य स्रत्तान्वेनातिस्रत्तान्वेनेत्यर्थः । जानी-
 यादित्यर्थः । ननु मयूरादिस्रत्तयंयङ्गयन्मत्राणि कथं साध्या-
 नीयतस्तसाधनप्रकारा बहुवो दुर्गभासु सनीत्याह रं०ना०
 'पारदागाम्बु स्रत्ताणि शुभ्रतैलजलानि च । धीजानि
 पांसवस्त्रेषु प्रयोगान्तेऽपि दुर्लभाः' इति । 'तेषु मयूरादि-
 यन्मेषु स्वयंयङ्गार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्मण्य योज्याः । प्र-
 कर्मस्तु यावदभिमतसिद्धेः । एते क इत्यत आह । 'पार-
 टारागम्बुस्रत्ताणीति । पारदबुक्ता आराः । तथा च सि-
 द्धान्तशिरोमणौ 'लघुकाठगसमचक्रं समसुषिराराः सम-
 लला नेम्बाम् । क्रिस्त्रिका योज्याः सुषिरसुषिर्धे पृथक्
 तासाम् । रसपूर्णे तत्रकं द्वाधारास्यितं स्वयंभ्र-
 मति' । (१) इति । अम्बु जलस्य प्रयोगः । स्रत्ताणि
 स्रत्तसाधनप्रयोगः । सुत्तं तासाम् । तैलजलानि
 तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः । अकारात् तयोः पृथक् प्रयो-
 गोऽपि । तथा च सिद्धान्तशिरोमणौ 'लत्कीर्यं नेमि(०)
 मवया परितो मन्नेन संस्रम् । तदुपरि तासदलाद्यं
 जत्वा सुषिरे रथं क्षिपेत् तावत् । यावद्भ्रसैकपात्रं जि-
 प्रजलं नान्यतो याति । पिङ्गितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्र-
 मति स्वयं जलाजटम् । (२) तासार्दिपयसुपाङ्गु शङ्खपन-
 स्यम्बु पूर्णस्य । एकं कुण्डजलान्दितीयमयं त्वधो-
 स्रत्तं च सङ्घिः । युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाङ्घ्रिः
 पतति । नेम्यां नद्वा षटिकास्रत्तं जलयन्मवत् तथा
 धार्यम् । नक्षत्रप्रभ्युत्सविस्रत्तं पतति यथा तद्वटीमध्ये ।
 भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णषटीभिः समालटम् । अक्र-
 म्युत्तं स्रत्तदकं कुण्डे याति प्रचाक्षिकया इति । धीजानि
 वेवचं तद्वधीजप्रयोगाः । पांसवो धूलिप्रयोभासौर्दुक्ताः ।

अपियद्वात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः । दुर्लभाः साधा-
 रणत्वेन नसुध्यैः कर्तुमशक्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रतिष्ठा
 स्वयंयङ्गानां प्राचुर्यापत्तेः । इयं स्वयंयङ्गविद्या ससु-
 शान्तिनिवासिजनेः फिरङ्ग्राख्यैः सस्यगभ्यस्तेति । कु-
 षकविद्यात्वात्वं विस्तारासुयोग इति संक्षेपः । अथ
 कपालाख्यं जलयन्मनाह रङ्गम० 'तासपात्रमधमिच्छिद्र-
 न्यक्तं कुण्डेऽमलाम्भसि । षटिभञ्जत्यहोरात्रे स्रुटं यन्मं
 कपालकम्' सू० 'यत् तासषटितं पात्रमधमिच्छिद्रमधोभागे
 क्षिद्रं यस्य तत् । अमलाम्भसि निर्मलं जलं विद्यते
 यस्मिन् तादृशे कुण्डे षडङ्गारुण्डे न्यक्तं धारितं सदहो-
 रात्रे नास्रत्ताहोरात्रे षटिः षटिधारमेव न न्यूनाधिकं
 मज्जति अधमिच्छिद्रमार्गेषु जलागमनेन जलपृथ्वीतया
 निमग्नं भवति । तत् कपालकं कपालमेव कपालकं
 षटस्रत्तानां कपालपदवाच्यत्वात् षटाधस्तनाधौकारं
 यन्मं षटीयन्मं स्रुटं स्रत्तम् तद्वटनं तु । 'शुभ्रवस्य
 दिग्भिविङ्गितं पलेयैत् षडङ्गुलोच्चं द्विशुषायतास्यम् ।
 तदभासा षटिपलैः प्रपूर्ये पात्रं षटाधप्रतिभं षटी स्यात् ।
 सस्रत्तगमापत्यनिभिता या हेनः शलाका चतुरङ्गु वा
 स्यात् । विद्मं तथा प्राक्तनमल पात्रं प्रपूर्यते नाडिकया-
 न्मभिस्तत्' इति व्यक्तम् । भगवता तु स्रत्तस्रत्तम् ।
 अथ शङ्खयन्मं दिवैव कालज्ञानार्थं नान्यदेत्याह
 रङ्गम० 'नरयन्मं तथा साधु दिवा च विमले रवौ ।
 छायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाधनसुप्तमम्' सू० चि० ।
 रङ्गनाथ पुत्रसि० शि० वाक्यानि प्रसि० व्याख्यातानि यथा
 लघुदास्यित्यादि (१) पत्न्यकीलरङ्गिते लघुदास्ये अम-
 सिद्धे चक्रे आराः । किंविदिष्टाः । समप्रमाणाः सम-
 सुषिराः समतौल्याः समालला नेम्यां योज्याः । तासु
 मद्यापतंषटैकत एव सरीः क्रिस्त्रिका योज्याः । ततस्ता-
 साभाराणां सुषिरेषु पारदस्तथा जेषो यथा सुषिरार्धमेव
 पूर्णं भवति । ततो स्रत्ताराद्यं तत्रकमयस्कारशास्त्र-
 वद्द्वाधाराख्यं स्वयं भ्रमति । अल बुक्तिः । यन्मै-
 कभागे रथो ह्यारापूत्रं प्रविशति । अन्यभागे त्वाराद्यं
 धावति । तेनाजटं तत् स्वयं भ्रमतीति' प्रसि० ।
 उत्कीर्येत्यादि (२) यन्मनेन भ्रमयन्मेष समन्तादुत्कीर्यं
 द्वाङ्गुलनालं सुषिरस्य वेधो विस्तारश्च यथा भवति तत-
 सस्य सुषिरस्योपरि तासयत्नादिकं मन्नादिना संस्र-
 काय्यम् । तदपि चक्रं द्वाधारास्यितं ललोपरि
 नेम्यां तासदसं विद्वा सुषिरे रथकावत् जेषो वायम्

सुधिरस्त्राधोभागो रसेन सुद्रितः । पुनरेकपात्रे जलं
प्रक्षिपेत् । तेन जलेन द्रवोऽपि रसो शुद्धत्वात् परतः
धारयितुं न शक्यते । अतो सुद्रितच्छुद्धं तन्मूलं
जलेनाकृतं स्वयं भ्रमतीति” प्रसि० ।

ताच्चादिमयस्ये त्वादि (३) “ताच्चादिधातुमयस्याङ्गु शब्दपस्य
पक्षीकृतस्य नलस्य जलपूर्णस्यैकमयं जलभागुऽन्य-
दयं बहिरधोमुखं चैकहेतया यदि विसृज्यते तदा
भागुजलं सकलमपि भलेन बहिः क्षरति । तद्यथा
क्षिप्रकनकस्य कनकनिनीलस्य जलच्छद्भागुऽं विप्रस्य
जलपूर्णसुधिरस्यैकमयं भागुद्धादुबहिरधोमुखं कृतं
यदि प्रियते तदा भागुजलं सकलमपि भलेन बहि-
र्याति । इदं कुक्कुटनाडीयन्त्रमिति शिल्पिनां चर-
मेखलिनां च प्रसिद्धम् । अनेन बह्ववसमत्काराः वि-
ज्ञानि । अथ चक्रनेस्यां घटीर्बद्धा जलयन्त्रवत् द्वा-
धारासंस्थितं तथा निवेशयेद्यथा नलकप्रच्युतजलं
तस्य घटीमुखे पतत । एवं पूर्णघटीभिराकृतं तद्-
भ्रमत् केन निवार्यते । अथ चक्रच्युतस्योदकस्याधः-
प्रसारककया कुण्डगपने कृते कुण्डे पुनर्जलप्रक्षेपनैर-
भेदम्” प्रसि० ।

विष्णुपु० अन्यथा तद्विधायाप्रकार उक्तो यथा

“नाडिका तु प्रमाणेन कला दग च पञ्च च । उन्माने-
नान्मयः सा तु पञ्चान्यर्द्धतयोदश । हेममापैः कृतच्छुद्धा
चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेः । मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्यस्तु सं-
चरतः” विष्णु० पु० ।

“अन्मस उन्मानेन उन्मीयतेऽनेनेत्युन्मानं पात्रम् ।
अङ्गेन योगे तयोदश सार्द्धं द्वादशेत्यर्थः । उन्मानरूपेण
घटितानि सार्द्धं द्वादशपर्याणि सा नाडिका सार्द्धं द्वादश-
पलताम्बुनिर्मितपात्रेण सा नाडिका क्षातव्येत्यर्थः ।
किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्यं तदाह । सार्द्धं द्वादशपलजले-
न हि मागधदेशप्रस्यः पूर्यते तत्प्रमाणं पात्रं कार्यम्
इत्यर्थान् विद्वम् । ननु तथापि पात्रेण कथं नाडिका-
क्षानं क्रियापरिक्रमेद्यत्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासि-
द्धये प्रस्थादि विगिनदि हेनेति । मापः पञ्चगुह्यः ।
हेनोमापेचतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण रचितैः
कतच्छुद्धा । एतद्भक्तं भवति । सार्द्धं द्वादशपलताम्बु-
मयं मागधप्रस्यसंभितमूर्द्धयतं पात्रं चतुर्मापचतु-
रङ्गुलहेमशलाकया कृताच्छुद्धं जले स्थापितं तेन
किङ्क्रेण यावता कालेन पूर्यते तावान् कालो नाडिकेति ।

तथाच मुक्तः “द्वादशाङ्गु पलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
स्वर्णमापैः कतच्छुद्धं वावत् प्रस्यजलमुत्तमिति” ।
श्रीधरव्याख्या । इत० । उद्गोः संज्ञायार्थं सूत्रः ।
घटियन्त्रमप्यत्र “ततः संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटि-
यन्त्रवत्” मार्क०पु० । वज्रा कृत्वात् उद्गारणार्थं यन्त्रम् ।
श्कृत्वात् कुम्भोद्गारणार्थं यन्त्रभेदे । घटीयुक्तं यन्त्रं घ-
टीयन्त्रं तच्च घटीयुक्तजलोद्गारणयन्त्रं पश्चिमदेशे प्रसि-
द्धम् । (जनतोत्तार कल) । “कमलपत्रपुटघटितवटीयन्त्र-
काण्य” काद० ।

घटीतृकच पु० भीमेन हिडिम्बायासत्पक्षे राक्षसभेदे तदुत्-
पत्तिकथा भा० आ० हिडिम्बवधप० १५५ अ० यथा
“विभ्रती परमं रूपं रनयाभास पाण्डवम् । रमयन्ती
तथा भीमं तत्र तत्र मनोजया । प्रजप्ते राक्षसी पुत्रं
भीमसेनान्महाबलम् । विरूपानं महाव्रतं शङ्कुक्षयं
विभीषणम् । भीमनादं सुताम्बुलं तीक्ष्णदंष्ट्रं महा-
रवम् । महेष्वसं महावीर्यं महासत्वं महाभुजम् ।
महाजवं महाकायं महाभायपरिन्दमम् । दीर्घबाणं
महोरस्कं विषटोद्वृष्टिपाण्डकम् । अमानुषं मातृपलं
भीमवेणं महाबलम् । यः पिशाचानतीत्यान्यान् बभू-
वातीव राक्षसान् । बालोऽपि यौवनं प्राप्नो मानुषेषु
विशाम्यते ! । सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली ।
सद्यो हि गर्भान् राक्षसो लभन्ते प्रसवनि च । काम-
रूपधरायैव भवन्ति बहुरूपिकाः । प्रणम्य विक्रमः
पादावन्तुक्लात् स पितृसदा । मातृस्य परमेष्वाससो च
नामास्य चक्रतः । घटी हास्योत् कच इति माता तं
प्रत्यभाषत । अन्नवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति आह ।
अनुरक्तस्य तानासीत् पाण्डवान् स घटोत्कचः । तेषाञ्च
दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव ह । संयाससमयो
जीर्ण इत्याभाष्य ततस्तु तान् । हिडिम्बा समयं कृत्वा
स्वां गतिं प्रत्यपद्यत । कृत्वकाल उपस्थास्यो पितृनिति
घटोत्कचः । आमन्त्र्य रक्षसां श्रेष्ठः प्रत्यस्ये चोत्तरां
दिशम् । स हि सद्यो मधयता शक्तिहेतोर्भ्रं हात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य प्रतियोद्धा महारथः” ।

स च द्रोणप० घटोत्कचवधप० इन्द्रदत्तयज्ञा क-
चैर्न निहतः । तत्कथा तत्र १८० अ० इत्या यथा
“ततोऽद्भुवन् कुरवः सर्व एव कर्णं दृष्ट्वा घोररूपञ्च
मायाम् । शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य त्वर्णं नश्यन्त्येते
कुरवो धार्शराष्ट्राः । करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थी

तपन्नेनं जहि पाषं निशीथे । यो नः संप्रामाहोर-
 हपादिसुच्येत् स नः पार्थान् सबलान् योधयेत् । तन्ना-
 देभं राक्षसं चोररुधं जहि शक्त्या वै दत्तया वासनेन ।
 भा कौरथाः सर्व्य एवेन्द्रकल्या रात्रियुद्धे कर्ण ! नेघुः
 सयोधाः । स बध्यमानो रक्षसा वै निशीथे दहा राजं
 स्त्रास्यमानं वलञ्च । मरुञ्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
 मर्तं दग्धे शक्तिमोक्षाय कर्णः । स वै क्रुद्धः सिंह
 दृश्यात्मर्षी नामर्पयत् प्रतिघातं रणे तम् । शक्तिं श्रेष्ठं
 वैजयन्तीमसत्तां समाददे तस्य वधं चिकीर्षन् । यासौ
 राजन् ! निहिता वर्षपूगान् बधायोजौ सत्कृता फाल्गु-
 नस्य । यां वै प्रादात् स्तनपुत्राय शक्रः शक्तिं श्रेष्ठं
 कुण्डलाभ्यां निनाय । तां वै शक्तिं खेच्छिहानां प्रदीप्रां
 पापैर्बुक्तामन्नकस्यैव रात्रिम् । श्रुत्योः स्वसारं ज्वलि-
 ताभियोग्क्षां वैकर्तनः प्राङ्घोषाक्षसाय । तासुत्तपं
 परकावावहन्तीं दहा सौतेष्वाहुसंस्थां ज्वलन्तीम् । भीतं
 रक्षो विप्रदुहाय राजन् ! कृत्वात्मानं विज्यप्रदस्यप्रमाणम् ।
 दहा शक्तिं कर्णवाङ्मनरस्थां नेदुभूतान्यनरीक्षे मरेन्द्र ॥
 वधुर्वातास्तुसुखासापि राजन् ! सनिर्वाता आशनिर्गं
 जगाम । सा तां मायां भक्ष्य कृत्वा ज्वलन्ती भिन्त्वा
 गाढं हृदयं राक्षसस्य । जह्वं ययौ दीपमाना निशायां
 मन्त्राणांमन्तरागयाविशन्ती । युद्धा चित्तैर्विविधैः
 शस्त्रपूगेर्दिव्यैर्धीरो मानुषैराक्षसैश्च । नदद्यादान् विविधान्
 भैरवंश्च प्राणानिष्टंक्षत्राजितः शक्रशक्त्या । इदंस्त्रान्य-
 जित्वाचर्यरूपं चकारासौ कर्णं शल्युजयाय । तस्मिन्
 काष्ठे शक्तिनिर्मित्तमर्षां वभौ राजन् ! शैलमेघप्रकाशः ।
 ततोऽनरीक्षादपतद्गतासुः स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्न-
 देहः । अवाक्शिरास्तुष्णगालो पिजिङ्गो घटोत्कचो
 मरुदास्थाय रूपम् । स तद्रूपं भैरवं भीमकर्णां भीमं
 कृत्वा भैरवेणः पयात् । इतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेशम-
 पोथयत् स्तेन देहेन राजन् ! । [प्रथमतयोप्यत् ।
 घटोत्कचान्तका पु० ६त० । कर्णे लिक्का० घटोत्कचारि-
 घटोदर पु० घट इव उदरमस्य । अक्षरभेदे । “घटोदरो
 महापार्श्वः प्रथमः पिठरक्षाया” हरिवं० २१२अ० ।
 हिरण्यकशिपुसेनापत्युक्तौ । स च वरुणसभ्यः यथा ह
 मा० स० ६अ० । घटोदर इत्यादि समानम् ।
 घट्ट चाक्षने आ० आक्ष० सक० सेट् । घट्टते अघट्टित् ।
 अघट्टे । घट्टितः घट्टनम् ।
 घट्ट चाक्षने घुरा० उभ० अक्ष० सेट् । घट्टवति-ते अक्ष-

घट्ट-त । घट्टित “विघट्टितागं सरकद्रुमापाम्”
 कुमा० । “नदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः” “मस्यमी चक्ष-
 शफरीविघट्टितघट्टनाहः” भाषः । परिष्कुरकीर्णविघ-
 ट्टितोरैः” किरा० “रक्षत्रिराघट्टनया नभस्वतः भाषः” ।
 घट्ट पु० अक्षनेऽल चञ् । १। आनावावतरणस्थाने (घाट) २। यु-
 ल्कपक्षस्थाने (घाटि) “घट्टाददेवे युल्लोऽक्षी”
 अक्षरः । भाषे चञ् । ३। आक्षने । अक्षरः ।
 घट्टकुटीप्रभात न० घट्टस्या कुटी तल प्रभातमिव । न्यायभेदे
 शुक्लदानमिथा विपद्येन रात्रौ पक्षावमानस्य चौर-
 वणिजः घट्टस्यकुटीसमीपे प्रभाते यथा क्षभीटविद्य-
 भावः एवं विपद्येन धायमानस्य तद्भोभतादवस्थस्यो हि
 न्यायभेदस्तथाभूतः “तदिदं घट्टकुटीप्रभातदृशान्नमहुह-
 रति” । अक्षनस्यस्यसाद्यम् ।
 घट्टगा स्त्री नदीभेदे । राजनि० ।
 घट्टजीविन् पु० घट्टं तरिकयुल्लस्थानं नद्यवतरणस्थाने देवं
 युल्लकं वा जीवति जीव-णिनि । (पाटुनि) नौकातारके
 वर्षसङ्करजातिभेदे स च “वैश्यायां रजकाज्यातः” वि-
 वादभङ्गार्थवसेदुः
 घट्टना स्त्री पु० घट्ट-वृत् । १। आक्षने “रक्षत्रिराघट्टनया
 नभस्वतः” भाषः । २। अक्षी च हेमच० । आ० घट्ट-
 ल्यट् । ३। आक्षने न० । “दृष्टिष्किलानिषु रकण्टवट्ट-
 नात्” भाषः । “कस्ययन्ती महादृष्ट्यासु रपादपघट्टनैः”
 हरिवं० २७०अ० । “सुप्रसपरव दृष्टवट्टनात्” रघुः ।
 घट्टित लि० घट्ट-कर्मणि क्त । निर्मिते, २। आक्षिते, चित्त-
 पटादेरञ्जनार्थम् अक्षचूर्णं चित्ते वसनादौ (कक्षप दिया
 घाँटा) । शब्दार्थचि० ।
 घण्टा दीप्तौ तना० उभ० अक्ष० सेट् । अक्षोति अणुते । अघा-
 क्षोत्-अघक्षोत् अघाक्षित् अघाक्ष अघक्षे । अदित्
 अघाक्षत्वा-अघाट्टा । क्लोकेत्कत्वात् मिथ्वा लघित् अघाट्टः ।
 अघाट्ट लि० अघ-क्त अदित्त्वेन नेट् । १। दीप्ते २। स्नानमस्थाने
 अञ्जनभेदे पु० ।
 अघाट्टक पु० अघाट्ट+संज्ञायां कन् । (घट्टकाश्च) सुपभेदे राजनि०
 अघाट्टकर्ण पु० अघाट्टोदीप्तः कर्ण इव पलमस्य । (घट्टकाश्च)
 सुपभेदे राजव० ।
 अघाट्टा स्त्री पु० अघट्ट-अक्षरत्वे अक्ष् । कांक्षनिर्मिते वाद्य-
 भेदे । “अघाट्टं वा पररु” भाषि वासतः अक्षिमेयवेत्”
 इमांभ्यामम् । तस्मिन्वाचप्रकारमाहात्म्ये स्नान्दे
 अङ्गनारदसंवादे “स्नानार्थं नक्षिवाकाष्ठे अघाट्टानाहं

करोति यः । पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं ऋषु ।
 वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । वसते देवलोके
 तु अप्सुरोगणवैवितः । सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य
 सदा प्रिया । वादनाद्भवते पुण्यं यज्ञकोटिसहस्रवत् ।
 वादित्वाग्निदैत्यैर्ग्रीतमङ्गलनिखनैः । यः स्थापयति
 गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्भिः सः । वादित्वाणामभावे तु
 पूजाकाले हि सर्वदा । घण्टाशब्दो नरैः कार्यः सर्व-
 वाद्यमयी यतः । सर्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् । मन्वन्तरसह-
 स्राणि मन्वन्तरशतानि च । घण्टानादेन देवेशः प्रीतो
 भवति केशवः” । विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रह्लादसं-
 वादे “ऋषु दैत्येन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्य-
 सुत्तमम् । प्रह्लाद ! तत्त्वमो नास्ति मङ्गलो भुवन-
 लये । मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।
 अङ्किता वैष्णवष्टके तत्र मां विद्मि दैत्यज ! । वै-
 तेषाङ्किता घण्टां सुदर्शनयुतां यदि । ममाप्ये स्थाप-
 येद्दुस्तु देहे तस्य वषाम्यहम् । यस्तु वादयते घण्टां
 वैनतेयेन चिह्निताम् । धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले
 विशेषेण । ममाप्ये प्रत्यहं वत्स ! प्रत्येकं लभते फलम् ।
 मन्वायुतं गोऽयुतञ्च चाङ्गायणशतोद्भवम् । विधिना स्ना-
 त्वा पूजा सफलता जायते त्वयाम् । घण्टानादेन तु-
 षोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् । नागारिचिह्निता घण्टा
 रक्षाङ्गेन समन्विता । वादनात् कुरुते नागं जन्मन्त्व-
 भवस्य च । गरुडेनाङ्कितां घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं
 सदा । प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र ! लक्ष्मीं प्राप्य यथाऽधनः ।
 दृष्ट्वाऽन्तं यथा देवाः प्रीतिं कुर्वन्त्यर्हनिशम् । सुपथे
 च तथा प्रीतिं घण्टाशिवरमास्थिते । स्वकरेण प्रकु-
 र्वन्नि घण्टानादं सुभक्तितः । मदीयार्चनकाले तु फलं
 कौशेन्द्वं कथो” । अथर्वण्डे च “घण्टादण्डस्य शिवरे
 सचक्रं स्थापयेत्तु यः । गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं
 भुवनत्रयम् । सचक्रघण्टानादन्तु त्वत्काले ऋषोति यः ।
 पापकोटिद्रुतस्त्रापि नश्यन्ति समकिङ्कराः । सर्वे दोषाः
 प्रसीयन्ते घण्टानादे कृते, इरेः । देवतानां सुनीन्द्राणां
 पितृणास्तृप्तवोभवेत् । अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि
 न संशयः । घण्टानादेन मङ्गलानां प्रसादं कुरुते हरिः ।
 ऋषे यस्य भवेत्तत्त्वं घण्टा नागारिसंयुता । न सर्पाणां
 तत्र भयं नाग्निविद्युत्सहस्रवत् । यस्य घण्टा ऋषे नास्ति
 मङ्गलं पुरतो इरेः । अहं भानवतं नाम गीयते तस्य

देहिनः” “सतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीमद्-
 तान्विता । संप्राज्ञा वैष्णवै र्यज्ञाङ्गकेशोपरिमण्डिता ।
 सुाने शङ्खादिवाद्यान्तु नामसंकीर्तनं इरेः । गीतं
 त्वत्वं पुराणादिपठनञ्च प्रयस्यते” हरिभक्तिविद्यासः ।
 सर्वदेवपूजने धूपदीपदानोत्तरं वामहस्तेन घण्टावा-
 नं तन्त्रसारे उक्तं यथा

“धूपभाजनमस्त्रेण (फट्) प्रोक्ष्याभ्यर्च्यं हृदाशुना
 (नमः) । अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् गुग्गुलुं
 दहेत्” । श्यामादौ तु तन्त्रान्तर्विषेणः तन्त्रसारे उक्तः
 “तथा जयध्वनिमन्त्रमातः स्याहेत्युदीर्यं च । अ-
 थर्च्यं वादयेद् घण्टामस्त्रेण धूपयेत्ततः” गीतमोये
 “उत्तोल्य दृष्टिपर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ।
 वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत्” । एवं
 नीराजनेऽपि । शघण्टापाटलिदृष्टे शब्दर० । शक्ति-
 बलायां ष्णनागबलायां च राजनि० । [दृष्टे शब्दर० ।

घण्टाकां पु० वष्टेव कायति फनेन कै-क । घण्टापाटलि
 घण्टाकर्णं पु० शिवातुचरभेदे (चेंटु) ख्याते “घण्टाकर्णो-
 गणः श्रीमान् शिवस्यातीव वल्लभः” शिवपु० । मीनसंक्रा-
 न्तौ तस्य पूज्यतामाह जल्यचिन्तामथी “चैत्रे मासि
 च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः । आरोग्याय
 क्षुत्तीभूते संक्रान्त्यां तत्र कारयेत्” । पूजामन्त्रः ।
 “घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्वव्याधिनाशन ! । वि-
 स्कोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल !” ति० त० ।
 श्काशीस्थे सुदभेदे । “इयञ्च चित्तघण्टेयी घण्टाकर्ण-
 स्वयं सुदः” काशी० ३३५० ।

घण्टाताड पु० घण्टां कालञ्जापकघण्टां ताडयति ताडि-
 कश्च उप० स० । श्कालञ्जापकघण्टावादके (घण्टापाण्डे)
 “मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधुकं संप्रच्छयते । ननु प्रशंसत्यज
 खं यो घण्टाताडोऽदृश्योदये” मन्त्रो ३३५० श्काशीर्षजातिभेदे च
 घण्टानाद पु० इत० । श्घण्टाशब्दे । घण्टाया नाद इव
 नादोऽस्य । श्कुबेरमन्त्रिभेदे श्कार्यार्थ० ।

घण्टापथ पु० घण्टानां घण्टादिवाद्यानां घण्टायुक्तह-
 ख्यादीनां वा पन्थाः इत० अथ समा० । महति श्काज-
 पथे “दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः”
 कौटिल्यः ।

घण्टापाटलि पु० इत्यते इन-कर्षेण ट टस्य नेचम्
 नि० चत्वं पठ-मती चम् पाटलं भाति वा-वा०
 ङ्कि कर्म० । (घण्टापाटलि) दृष्टभेदे अमरः ।

घण्टारवा स्त्री घण्टे वारौति आ+र-अच् । (घनघण्ट)

दृक्प्रभेदे अमरः यस्य फलं पक्वं सत् घण्टे वारौति

घण्टास्त्री स्त्री घण्टां तच्छब्दमन्वति अल-अण् ङीप् ।

१कोपातक्याम् । इत० । २घण्टान्त्रेषौ । राजनि० ।

घण्टावीज पु० घण्टे व वीजमस्य । जयपालदत्ते । राजनि०

घण्टाशब्द पु० घण्टायाः शब्दरूप शब्दोपस्य । १कांक्षे
हेमच० । इत० । २तच्छब्दे

घण्टिका स्त्री जुष्टा घण्टा स्वल्पार्थे कन् । जुष्टघण्टायां
तन्त्रत्याकारत्वात् २तालस्यजिह्वायाञ्च (आलजिव)
हेमच० ।

घण्टनीवीज न० घण्टाऽस्तप्रस्थाःतदाकारफलत्वात् इनि
ङीप् घण्टिन्याः घण्टायुक्ताया वीजम् । जयपाले
राजनि० ।

घण्टु पु० घण्टि-उन् । १गजघण्टायां २प्रतापे च उष्णादिकोषः

घण्टेश्वर पु० मङ्गलपुत्रे प्रणदातरि देवभेदे "मङ्गलस्य
प्रिया मेधा तस्यां घण्टे शरीरमहान् । प्रणदाता च
तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह" ब्रह्मर्षे ।

घण्ट पु० घण-वा० ङ तस्य नेत्वम् । भ्रमरे संक्षिप्रप्रारः ।

घतन त्रि० इति हन-हन्तेर्युं ज्ञाद्यनयोर्घत्वतत्वे" उष्णा०
युन् । मारुते उष्णत्वद० ब्रह्मार्थे घातनेति घाटोऽयुक्तः

घन पु० हन-भूर्त्तौ अण् घनादेशश्च । १मेघे २सप्तके ३समूहे
४दास्ये ५विस्तारे च ६सौहृद्वारे मेदि० ७शरीरे टक्के
८सम्भके राजनि० । "समन्वितास घनः प्रदिष्टः" इति
१०लीलावत्युक्ते समाहृत्ययमेषे । १निविडे सान्द्रे
ति० अमरः १२ दृढे त्रि० मेदि० । १३पूर्णे १४सम्पुटे
त्रि० शब्द० । १५करतालादिकांक्षयाद्यभेदे १६मध्यम
नृत्ये च न० अमरः । १७सौहे न० हेमच० । १८त्वचे
न० राजनि० । तत्र मेघस्योत्पत्तिभेदादिकं पुराणसर्वस्व
ब्रह्माण्डपु० उक्तं यथा

"सूर्यः किरणजालेन वायुवृत्तेन संघ्नतः । जगतो
जनमादत्ते जगत्स्य द्विजसत्तमाः । आदित्यभूतं भूतेश्च
सोमं संक्रमते जलम् । नाडीभिर्वीयुक्ताभिर्नौकाधारः
प्रवर्त्तते । यत् सोमाञ्चप्रवते सृष्ट्यां तद्वन्धे ज्वगतिषते ।
मेघावाय्वभिवातेन विस्तृजन्ति जलं भुवि । एवं प्रकरणे-
भिव पतते चासज्जलम् । न नाशच्छदकस्यास्ति तदेव
परिवर्त्तते । सन्वारणार्थं भूतानां मायेश विष्णु निर्मित ।
अनया मायया व्याप्तं तै सोम्यं सचराचरम् । विश्वेशो
सोकस्यैवः सृष्ट्यांशुः प्रजापतिः । धाता जगत्सृष्ट

सोकस्य प्रभविष्णुर्दिवाकरः । सार्धैकौकिकमन्त्रोय
तत् सोमो नभसोरसः । एवं भूतं जगत् सर्वमेतत्तस्यं
प्रकीर्त्तितम् । सूर्यादुष्णं निक्षवति सोमाञ्चीतं प्रवर्त्तते ।
शीतोष्णवीथीं हावेतो युक्ता पाचयतो जगत् । सोमा-
च्छतोङ्गवा गङ्गा पवित्रा विमलोदका । भद्रासौमपुरो-
गाश्च महानद्यो द्विजोत्तमाः । । सर्वभूतशरीरेषु या-
स्त्वापोऽपस्तृताभुवि । तेषु सन्दहामानेषु जङ्गमस्यापरेषु
च । पृथान्ते सर्वभूतेश्चो निष्क्रामन्तीह सर्वशः । तेन चा-
व्भ्राणं ज्ञायन्ते स्थानमवधमयं सृष्टम् । तेजोऽर्कः सर्वभू-
तेश्च आदत्ते रश्मिभिर्जलम् । सुसुद्राहायुसंयोगाद्भ्रमयः
प्रवहन्त्यपः । ततस्त्वृत्तगते काले परिवर्त्तते दिवाकरः ।
नियन्त्यपोमेघेश्चः शुक्लकण्ठीर्गमस्तिभिः । अमन्त्रस्थाः
प्रपतन्त्यापो वायुना सुसुदीरिताः । सर्वभूतस्त्रिधाद्य
रस्यभृताः समन्ततः । ततो वर्षति घण्टासानुं सर्वभूत
विष्टद्वये । वायव्यं सनिनश्चैव विद्युद्गन्तससङ्गवा ।
मेघनाञ्च मिहेधातोर्भेषत्वं व्यञ्जयन्त्युत । न भ्रमन्ति
यतश्चापस्तद्वन्धं कवयो विदुः । मेघानां पुनरुत्पत्तौ
त्रिविधा योनिरुच्यते । अग्निजा ब्रह्मजा चैव पद्मजा च
पृथग्विधाः । त्रिधा प्रजाः समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि
सन्ध्याम् । आग्नेयाः सूर्यजाः प्रोक्तास्तेषां भूमात् प्रव-
र्त्तनम् । शीतदुर्दिनवाता ये स्वगुणास्ते व्यवस्थिताः ।
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमानेकहृदिपिणः । भूत्वा धरणि
मध्येत्य रमन्ति विशरन्ति च । जीमूता नाम ते मेघा ये
तेभ्यो वीजसम्भवाः । विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधारा-
वलम्बिनः । सका मेघा महाकाया आयहस्य वशातुनाः ।
क्रोशमात्वाञ्च वर्षन्ति क्रोशाङ्गादिपि वा पुनः । पर्वताप्य
नितम्बेषु वर्षन्ति गङ्गरेषु च । वलाकागर्भदाश्चैव यावाका
गर्भधारिणः । ब्रह्मजाश्चैव ये मेघा ब्रह्मनिश्वाससम्भवाः ।
ते ह विद्युद्गुणापेताः सनयित्तुप्रियस्वनाः । तेषु
शब्दप्रणादेन भूमेःस्रःकरोहोङ्गवैः । वायुवाह्याभिर्मिलेषु
वायुर्धौवनमश्नुते । तेष्वयं प्राहडासङ्गा भूतानां जीवि-
तोङ्गवा । जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ।
द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः । इतो योज-
नमात्वाञ्च साङ्गाङ्गादिपि वा च ते । दृष्टिर्भोःद्वहा तेषां
धाराऽऽधारः प्रकीर्त्तितः । पुष्करायत्तका नाम ये मेघाः
पद्मसम्भवाः । संयोगाद्वायुनोष्किङ्गाः पर्वतानां महौ-
जसाश्च । कामगानां च सोकानां सर्वेषां शिव-
विच्छताम् । पुष्करा नाम ते मेघा दृष्टोःशःसमत्-

धराः । पुष्करावर्षकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः ।
नानाकारधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ये । कल्याणदृष्टेः
स्फटारः संवर्त्तान्नेर्नियामकाः । वर्षन्ति ते युगानेषु
तृतीयांशे प्रकीर्त्तिताः । अनेकरूपसंस्थानाः पूर-
यन्तो महातपस्व । वायुं परिवहन्ते स्युः श्रिताः
कल्याणसाधकाः । योऽण्डस्य च विभिन्नस्य प्राक्ततस्या-
भवत्तदा । यस्मात् ब्रह्मा ससृत्पद्मसत्त्वज्ञाः स्वयम्भुवः ।
तस्यैवाण्डकपालानि सर्वमेघाः प्रवर्त्तिताः । तेषामाप्या-
यनं धूमः सर्वपामविशेषतः । तेषां ग्रेष्ठस्तु पर्जन्य
चत्वारश्चैव दिग्गजाः । गजानां पर्यतानाश्च मेवानां
भोगिभिः सह । कुलमेकं पृथक् भूतं योनिस्त्वैकं जलं
सृष्टम् । पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसम्भवाः ।
तुषारदृष्टिं वर्षन्ति हिमं सस्यविष्टज्वरे ।

वायुविशेषकृतएव घनभेदो भा०शा०३३०ख० दर्शितो यथा
“प्रेरयत्यम्भसंघातान् धूमजांशोष्णजांश्च यः । प्रथमः
प्रथमे मार्गे प्रयच्छो नाम योऽनिलः । अम्बरे स्नेह-
संश्लेषे तडिङ्गप्रसोतमद्युतः । आवहो नाम संभतः
द्वितीयः स्वसनोमदन । उदयं ज्योतिषां शश्वत् सोमादीनां
करोति यः । अन्तर्द्वेषु चोदानं यं वदन्ति मनीषिणः ।
यश्चतुर्थः समद्रेभ्यो वायुधरयते जलम् । उद्धृत्याटते
चापो जीमतेभ्योऽम्बरेऽनिलः । योऽङ्गः संयोज्य जीम-
तान् पर्जन्याय प्रयच्छति । उद्धहो नाम संहृष्ट
स्तृतीयः स सदागतः । समन्तमना बद्धा येन नीताः
पृथग्घनाः । वर्षमोक्षकतारस्मास्ते भवन्त घनाघनाः ।
संज्ञता येन चाविद्धा भवन्ति नदता नदाः । रक्षणाधीय
सम्भताः सेचत्वसुपयानि च योऽसौ वर्त्तत मतानां
विमानानि विहायसा । चतुर्थेः संवहो नाम वायुः
स निरिमर्द्दनः । येन वेगता रगणा ह्युत्पाकजता
नगान् । वायुना सहिता मेघा स्ते भवन्ति वलाङ्गकाः ।
दारुणोत्पातसञ्चारो नभसः स्तनयित्नुमान । पञ्चमः स
महावेगो विवहो नाम भारुतः । यस्मिन् पाणिप्रया
दिव्या बहन्तप्रापोविहायसा । पुगलञ्चाकाशगङ्गाया
स्तोमं विष्टभ्यतिवर्त्तत ।

समन्विघातस्योत्पादेरयमर्थः समसंस्थानां तयाणां घातः
यद्यप्यत्र समयोर्द्वयोर्घातेन वर्षरूपेण तन्मूलस्य समत्वं
नास्ति तथापि समशब्देन सदृशघातद्विघातत्वेन समत्वं
बोध्यं यथा घनः ? इत्याद्यां इहोद्युषणे इक्ष्वारः
तेषां इत्याद्यां पुष्पनेद । एवं त्रयाणां त्रिभिर्गुणैरे एव

तेषां पुनस्त्रिभिर्गुणैरे २७ । एवं क्रमेण वारह्व्यं सम-
सद्विघातरूपप्रगुणानात् घनरूपत्वं जायते तर्हि कादीनां
दशपर्यन्तानां घनसंख्याः सुबोधाय प्रदर्शयन्ते यथा
१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०
१ । ८ । २७ । ६४ । १२५ । २१६ । ३४३ । ५१२ । ७२९ । १०००
यस्य प्रकारान्तरं स्थाप्यः घनोन्मेषोत्पाद लीलावत्यां
दृश्यं विश्वरभयाज्ञोक्तम् ।

“जटासृक्तां विपर्यस्य घनमाङ्गमनीषिणः” इत्युक्ते
१६वेदपाठभेदे ऋग्वेदगण्डे १४०।१।१२।१२ प्र० विष्टितः
तत्र सान्द्रं प्रचण्डघनगर्जितप्रतस्ततातुकारी (रवः)
सृष्टः”वेणो। “जघनेन घनेन सा” लौकोह्वनघनस्कम्भाः”
भट्टिः । लौहसुदरे “प्रतिजघान घनेरिव सृष्टिभिः”
किरा० । मेघे “प्रादृषमिव घनकौशजानाम्” काद० ।
“रजनीतिमिरावयुगुहते पुरमार्गे घनशब्दविकृताः”
कुभा० “असम्भवदुघनरसा शतानोपरिदेविता” उद्धटः ।
घनश्रुमः । सूक्तौ—काठिन्ये “द्वारं तमोघनप्रख्यम्” भट्टिः ।
“तमसोघनो सूक्तिः काठिन्यम् तेन सूक्तिं मत्तमः समम्”
जयम० । [त्रिका० ।

घनकफ पु० घनस्य मेघस्य कफ इव । मेघोपले करके ।
घनकाल पु० घनप्रधानः कालः । वर्षर्तौ शब्दश्च० ।

घनगोलक पु० घनेन भूतप्रां गोल इव कायति कै-क ।
संज्ञस्त्वर्णरजते हेमच० । [चि० ।

घनच्छट पु० घना निविडाम्बटा यस्य । शिप्रौ । शब्दार्थे
घनजम्बाल पु० कर्म० । सान्द्रजम्बाले चुलुके (घनसोयोयाला)
त्रिका० । [टीप्रौ च शब्दर० ।

घनज्वाला स्त्री घनस्य ज्वालिव । १वज्जाम्बौ । इत० । २जेम-
घनताल पु० स्त्री० घनतायां निविडतायम् अलत पथ्यांशेति
अल्-अच् । १सारङ्गखगे स्त्रिधां जातित्वत् उनीप्
कर्म० । २वाद्यादितानभेदे ।

घनताल पु० स्त्री० घनं मेघं तो नयति ऊर्ध्वं नयति आङ्गानन
हल-उन्निती अण् लप० भ० । जातके शब्दे तद्वारादेश्य
हि मेघोत्थानमनुषीयत इत तस्य धात्वम् । स्त्रिधां
जातित्वात् उनीप् ।

घनत्वच् पु० घना निविडा त्वक् यस्य । ‘शची गङ्गाधश्चि० ।
घनद्रुम पु० कर्म० । विकण्टकद्वये राजनि० ।

घननाभि पु० घनस्य मेघस्य नाभिरिव योनित्वात् । धूमे
शब्दर० धूमस्य मेघयोनितात् तथात्वम् मेघस्य धूमयो-
नित्वं च घनशब्दे २७८६पु० दर्शितम्

घनपत्र ३० चनानि पलायन्तः । पुनर्यथायाम् राजनि० ।
२००००० दे विपौ च ।

घनपदवी स्त्री इत० । आकाशे गन्धर्वेषु । तस्य मेघा-
धारतया तद्विहारस्थानतया च तथात्वम् । “क्रामाङ्ग-
घनपदवीमनेकसंख्यैः” किरा० ।

घनपल्लव पु० घना निविडः पल्लवः अथ । शोभाञ्जने जटा० ।
घनपाषण्ड पु० स्त्री घनेन मेघध्वनिना पाषण्ड इव उच्चत्त-
त्वात् । मयूरे गन्धर्वा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

घनफन पु० घनानि निविडानि फलान्यस्य । विकट्टट्टच्छे
राजनि० तत्फलानां निविडतया जायमानत्वात्तथात्वम् ।

घनमूल न० घनस्य समत्विजातस्य मूलमाद्याम् । यस्य समा-
ङ्गत्वयथातस्य घनरूपता तादृशे अङ्के । शक्याद्याङ्गानां
घनमूलादि प्रदर्शने

१।८।२७।३४।४१।४८।५५।६२।६९।७६।८३।९०।९७।१००
१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०

तस्य मूलानवमं लीला० उक्तं यथा

“अथ घनमूले करणसूत्रं दत्तद्वयम् । “आद्यं घनस्थान
मथाद्यने हे पुनस्तथान्याह्वनतो विप्रोध्य । घनं पृथ-
क्त्वं, पदमस्य क्वथा विभ्रता तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ।
पङ्क्त्यां न्यसेत्, तत्कतिमन्त्रनिर्णीं त्रिणीं त्यजेत्तत्-
प्रथमात्, फलस्य । घनं तदाद्याह्वनमूलमेवं पङ्क्तिभ-
जेदेषमतः पुनश्च”

अध्यायेः यस्य घनमूलं षट्छते तस्याद्यं स्थानं घनस्थानं स्यात्
घनयोर्धनस्थानमित्यर्थः । अथ हे स्थाने अद्यने तद्वृत्ति-
रिक्ते तथा पुनः घनस्थानम् अद्यने हे इति पुनः पुन-
रित्यर्थः । अन्त्रात्घनतः स्थानात्घनं विप्रोध्य तस्य घनस्य
पदं पृथक्त्वं स्यात् तस्य पदस्य क्वथा विभ्रता तदाद्यम्
अधनस्थानं विभजेत् । फलं स पञ्चमूलपङ्क्त्यां न्यसेत् ।
तस्य फलस्य कतिम् अन्त्रनिर्णीं पङ्क्तिस्थतद्वृत्तिरिक्त
पूर्वकतिनिर्णीमित्यर्थः । विप्रोध्य तत्प्रथमादाद्यघनस्थानात्
त्वजेत् । तदाद्याह्वनस्थानात्फलघनं त्यजेत् । एवं पुनः
तदाद्या अथ पङ्क्त्यात्कपदस्य क्वथा विभ्रता
तदाद्यं विभजेत् । फलन्तु पङ्क्त्यां न्यसेत् । तत्कतिम्
अन्त्रनिर्णीं त्रिणीं तत्प्रथमात् त्यजेत् । तदाद्यात् फलस्य
घनं त्यजेदिति । एवं जने वा पङ्क्तिभवेत् तद्-घनमूलं
भवति” । “अङ्गुलं वागानतिः” इत्यङ्गुः वागस्त्रिता-
ङ्गुसाम्प्रत्यं दक्षिणस्य च आद्यात्वमिति सर्वत्र प्रथमम् ।
अथपदमस्यत् । “घनपदस्य कर्तोऽपि घनात् लघे । यदि

घनेऽस्ति घना भवतोऽपिः” लीला० । घनं मूलस्य ।
२००००० दे विपौ च ।

घनरस पु० घनस्य मेघस्य सक्तस्य वा रसो निव्यन्तः ।
१।७७ । २००००० दे विपौ च । १।७७ । २००००० दे विपौ च ।
४।७७ । २००००० दे विपौ च । ४।७७ । २००००० दे विपौ च ।

घनवर्त्मन् न० इत० । आकाशे “घनवर्त्मं सङ्घस्येव कुर्वन्”
घनवर्जिका स्त्री घना निविडः वल्ली यस्याः कर्णस्य ।
१।७७ । २००००० दे विपौ च । १।७७ । २००००० दे विपौ च ।

घनवात पु० घनो निविडोवातोऽस्य । १।७७ । २००००० दे विपौ च ।
घनवास पु० घनोवासो मन्वोऽस्य । कुष्माण्डे हारा० ।
घनवाहन पु० घन इव शुभ्रं वाहनमस्य । १।७७ । २००००० दे विपौ च ।

घनवीथि स्त्री घनानां योधिः । आकाशे । “घनवीथिर्गीर्ण
अथतोऽथवतः” साधः ।

घनश्याम पु० घनः मेघ इव श्यामः । निविडकण्ठार्थे ।
“अथ राम घनश्याम ! चुम्बानि सखपङ्कजम् । यदि
जीयामि शोकेन पुनर्द्वेष्यामि ते सखम्” महानाटकम् ।
“समानकर्णविव्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् । हेमाश्वरं
घनश्यामं श्रीवत्सं श्रीनिकेतनम्” भाग० श्रीकृष्णरूपोक्तौ ।

घनसार पु० घनस्य सक्तस्य सारः । १।७७ । २००००० दे विपौ च ।
घनस्वितः । “शरदिन्दुकुन्दघनसारनीहारहारोत्थादि”
दशकुमा० । घनोनिविडः सारोऽस्य । १।७७ । २००००० दे विपौ च ।
१।७७ । २००००० दे विपौ च । १।७७ । २००००० दे विपौ च ।

घनस्तम्भ पु० घनः स्तम्भो यस्य । लीला० उक्तं यथा
घनस्वन पु० इत० । मेघध्वनी । घनेन तच्छब्देन सुप्तु अर्णित
अन-अच् १।७७ । २००००० दे विपौ च । १।७७ । २००००० दे विपौ च ।

घनहस्त पु० घनः समत्विजातमितोऽस्तीऽस्य । दीर्घविसारो-
र्द्धेऽपु १।७७ । २००००० दे विपौ च । १।७७ । २००००० दे विपौ च ।
घनोऽस्ति तदेर्ष्यं पिण्डं यद्वादादयात् घनहस्तस्यम् ।
धान्यादिके तद्घनहस्तमार्थं शास्त्रोदिता नागधर्मादिका
वा” लीला० ।

घना स्त्री घन+अप्यर्के अच् । १।७७ । २००००० दे विपौ च ।
राजनि० तदोर्निविडपलत्वात् तथात्वम् । १।७७ । २००००० दे विपौ च ।
स्त्रियाम् । “अदीयस्त्रीमपि प्रवाम्” (राघवम्) साधः ।

घनाकर पु० इत० । घनानाकारः घनान् आकरति
आ+कृ-अच् वा । घर्षाकाले घन्दरत्ना० ।

घनागम पु० आगम्यतेऽल आ+गम-आधारे घञ् । घनानां
मेघानामागमः इत० । घर्षाकाले "घनागमे राजपथे
हि पिच्छले" नैष० । घञ् इत० । २मेघा-
गमने च ।

घनाघन पु० घन-अच् नि० । १इन्द्रे २वर्षुकमेघे मत्ते
भातुके ३गजे, अमरः ४अन्योन्यनट्टने पु० । ५निरन्तर-
यातुके लि० हेमच० । "ततोऽञ्जुनं भिक्षकटेन
दन्तिना घनाघनेनाभिसतुल्यवर्षा" भा० क० १८७० ।
वर्षुकमेघश्च भा० शा० १२०७० दर्शितो यथा "समु-
दाभाना बहुधा येन नीताः पृथक्प्रजाः । वर्षमेष
कृतारम्भास्ते भवन्ति घनाघनाः" "असञ्जहायुनाक्षिप्ते
यथा खस्यो घनाघनः" हरि० ८७ । ७काकमाख्यां स्त्री
घनात्यय पु० घनानामत्ययत्वम् । शरत्काले हेमच० ।

"वातिकानां घनात्यये" सुशु० । इत० । २घनातिक्रमे पु० ।
घनव्यवायोऽप्यल । "घनव्यवायेन गर्भस्तिमानिव" रघुः
घनामय पु० घनो दृढः आमयो यथात् ५४० । अञ्जूर-
उत्थे लिङ्गा० ।

घनामल पु० घनोऽमलः विशेषणसं० । वास्तु कशाके लिङ्गा०
घनाश्रय पु० इत० । आकाशे हेमच० ।

घनोद्धि पु० घन उद्धिरत् । नरकभेदे हेमच० ।

घनोपल पु० इत० । करके (गल) हेमच० ।

घम्ब गतौ आ० पर० सक० सेट् । घम्बति अघम्बोत् । अघम्ब
घर पु० इत्यते गम्यतेऽतिथिभिः घन- "हृन्नेरन् घम्ब"
उष्णा० नक्षोपश्च । षट्के दशपादीदृष्टिः ।

घरट्ट पु० ह-सिके विच् घर् सेकनकृते अट्ट-अतिक्रमे अण्
उप० ष० । (याता) प्रसिद्धे सक्तु मेघययाम् "प्रतिहृत्-
पथे घरट्टजात्" नैष० । [सत्सुभेदे गञ्जर० ।

घर्वट्ट पु० ह-विच् घरे सेकाय घटते घट अच् । (आङ्गारा)

घर्षर पु० घर्षेऽनुकरणशब्दं राति २।-क । १घरट्टजादि-
ध्वनिभेदे । २तद्युक्ते लि० "ककहाङ्घ घनान् यदुत्थिता-
दमुनाभ्युत्कृति घर्षरः" नैष० । ३घर्षतद्दारे ४द्वारे
५उच्छ्वेके इतदभेदे च पु० नेदि० । ६ध्वनिमाले ७हास्ते
हेमच० । घर्षरनदश्च अङ्गदेभान्तगतः विन्ध्याङ्गे निर्गतः
गङ्गायां सङ्गतः चम्पाननरीतोऽनतिदूरपूर्वस्थः । (घाघर)
लोकप्रसिद्धः दन्तु इच्छन्त्यां स्त्री । "घर्षरा सुदृष्ट्युदी
आत्" मङ्गि० घृतपाक्यम् । "चत्वार्षुदाः कश्चर्या-

रवेः" माघः । घर्षरेति शब्दाहुकरणम् तथा ध्वनि-
भेदः । तादृशध्वनिभेदश्च घर्षरेति मङ्गि० । ६वीया-
भेदे नेदि० । घर्षर+अस्तुर्थे अच् । घर्षर नदसङ्घ-
तायां १०गङ्गायां स्त्री वा गौरा० स्त्री । घर्षरख-
नाप्यल । "घृणावती घृणिनिधिर्घर्षरी घकनादिनी ।
ह्रस्वापिञ्जरतदुर्घररा घर्षरखना" काशीख० २८७०
गङ्गानामोक्तौ । स्वार्थे क नदभेदे पु० । "शोषे घर्षरके
जन्तु रुचिर्द सनापयोधापकम् । पथ्यं यङ्गिकरम्
तथा ह्य वसदं क्षीणाङ्गुलप्रदम्" राजनि० ।

घर्षरिका स्त्री घर्षरोऽस्तुत्याः टन् । १जुङ्गलवृष्टिकायां
२नदीभेदे श्वादिभ्रमण्डले ३अध्याये हेमच० । ४याद्य-
भेदे विन्धः ।

घर्षरित न० घर्षरं करोति षिच्-भावे क्त । शूकरजातीय
ध्वनिभेदे । "निशम्यते घर्षरितं खखेदं घायिष्णु माया-
मयशूकरस्य" भाग० १।१३।२५ ।

घर्षुर्घा स्त्री ए-विच् घुर-ध्वनौ क्विप् तौ हन्ति घन-उ
नि० इत्य चः । (घुरघुरिया) कीटभेदे यमकीटे रत्नमा०
घर्षुं गतौ आ० पर० सक० सेट् । घर्षति अघर्षीत् । जघर्षं
घर्ष्यं पु० घरति अङ्गात् ह-सिके (घरणे) कश्चिरे । मक् नि०

गुणः । १अङ्गुनिष्यन्ते स्त्रे दे अमजवारिणि । घरत्वङ्-
मनेन करणे मक् । २आतये श्योष्णकाले तयोः अङ्गुस्त्रे
साधनत्वात्तथात्वम् । ३आतपयुक्ते दिवसे मित्र० । म-अ
आतपादिव आरविकारसत्वादिपि भवति यथाह वा०द-
"विकाराः सत्वसध्मता सार्विकाः परिकीर्तिताः । सत्व-
मालोङ्गुत्वात्ते भिन्ना अण्यनुभावतः । काम्यः खेदोऽथ
रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वेपथुर्मन्थु प्रलय इत्यदौ
सार्विकाः स्रुताः" इति विभव्य "वपुर्जलोद्भवः खेदो
रतिघर्ष्यं असादिभिरिति" सकारणं खेदोक्तितः
५यज्ञे निघ० । "पिष्टभिर्घर्ष्यसङ्गिः" ऋ० १०।५।१५।
"घर्षसङ्गिः यज्ञसादिभिः" भा० । वै० ह-दोषो मक् ।
वैदिकप्रयोगे ह्दीप्ते लि० घर्षस्वरभङ्ग्ये उदा० ।
७रसे "मधुनः सारस्य घमं पात वसयः यजु०
३८।६। "घर्म रसम्" वेददी० ऋगवादि निष्यगदे इग्धे
३० तस्य गोःशरणात्तथात्वम् । "घर्माय दीष्व" यजु०
३८।२। हे वत्स ! घर्माय घर्मायं दीष्व देहि ययः शेषय
जा सव्यं पासीत्यर्थः" वेददी० । "रक्तु संदानमादाय"
कात्या० श्रौ० २।६।१। "सन्धानम् घर्षघुणव्यनार्याय
पाशवती रक्तुः कर्षः । "उद्वनन्त्यासादिभ्यश्चि घर्ष्यम्"

कात्या०श्री० २६।६।१७। "घर्म्यं घर्मसंबन्धि तन्नाध्यस्थि-
तमाव्ययपयमन्यां च्चि आसिद्धति" कर्कः परीताभ्यां
घर्म्यं सुत्याद्य च्चकपकारस्योपयर्थं धोमखं करोतीत्यर्थः"
शं०व्या०घर्मसंबन्धि घृतसुपयमन्याभामिद्धति एवं च्चकस्यम्
नीतमधुना घर्मस्यं च्चि नयतीत्यर्थः" यज्ञ० २८।१६।
वेददी० । तत्र निटाचकाले "निःश्वासहार्थं गुकभाज-
गाम घर्मः प्रियादेशमिवोपदेष्टुम्" रघुः । उष्णणि
"स वमन् रुघान्धु चनघर्मविगलदुःखगण्डमगण्डलः" भाषः ।
घर्म्यचर्चिका स्त्री घर्मकता चर्चिकेव । (घामाचि) इति
ख्याते घर्मविचर्चिकायाम् । "स्त्रोदयाज्ञानि दुष्यन्ति
क्रोधशोकममैस्यथा । ततः स्त्रोदः प्रवर्त्तते दौर्गन्ध्यं
घर्मचर्चिका । राजिकाकृतिकृष्णोत्या यतो घर्मवि-
चर्चिका" इति प्रयोगास्तम् । घर्मविचर्चिकायाम् ।
घर्म्यदीधिति पु० घर्म्यदीधितो यस्य । सूत्र्ये "यः स-
सोम इव घर्म्यदीधितिः" रघुः । घर्म्यद्युति घर्म्यभानु
घर्म्यरश्मिप्रभृतयोऽप्यत्र "घर्म्यद्युतेरिह दुहः पटलेन
घाम्नाम्" किरा० । "या घर्म्यभानोस्तनयापि शीतलैः"
भाषः । "लोकालोकव्याहृतो घर्म्यरश्मिः" भावः ।
घर्म्यदुह स्त्री घर्म्यं दुग्धं दोग्ध दुह-किप् इत् ।
दुग्धदुहायां धेन्वाम् "घर्म्यधुग्धाले चादोहे च" कात्या०
श्री० २५।६।२। घर्म्यदुघायाम् । "घर्म्यदुघाया दोहन
प्रदेशं तस्यैव कर्कः ।
घर्म्यपात्रन् नम्यमप्यं पिवति पा-वनिप् । उष्णपात्र्ये
पिपिगणभेदे । "स्त्राहा पिपिभ्य ऊर्ध्वं वृद्धेभ्यो घर्म्य-
पात्र्यः" यज्ञ० २८।१५।
घर्म्यमट्ट पु० घर्म्यं यज्ञं सादत रुद-किप् । यज्ञसादित्पु
पिपि । पत्र्यैः पिपिभ्यो घर्म्यमट्टिः" ऋ० १०।१५।१२।१०।
"घर्म्यमट्टं यज्ञसादिभिः" भा० ।
घर्म्यस्तुभ पु० घर्म्यं स्तुभ्राति स्तुभ-किप् । वाथी ।
प्रचारेण घर्म्यनाशान्ध तथात्वम् । "घर्म्यस्तुभे (सा-
नाय) दिव आ पृष्ठे यच्च" ऋ० ५।५।४।१।
घर्म्यनरम् पु० जिघत्ति वै ह-क्षरणं दीप्तौ भक् नि० ।
घर्म्याः दोषाः सू-असुन् स्वरसोपेयाम् । दोषध्वनी ।
"घर्म्यस्वरसोनदो अप व्रन्" ऋट० ४।५।५।६ "घर्म्य-
स्वरसदीपध्वनयः" भा० ।
घर्म्यस्वदृ पु० घर्म्यदीपः स्वरन् वा स्त्रोदो, घर्म्यं यज्ञे स्त्रोदो
मतिवर्त्तते । १।दीपगमने स्वरसुस्त्रोदजले श्यन्ते गमरि च
"ननु यस्मिन्नेभिर्बराहैर्घर्म्येदेभिर्हृदिषं व्यानट्"

ऋ० १०।६।७। घर्मस्त्रोदेभिः दीपगमनेर्बराहैः स्वरदृदकैः
अथवा घर्मो यज्ञः तं प्रति गन्तुभिः" भा० ।
घर्म्यान्त पु० घर्मस्य उष्णोऽन्वोयत्र । वर्षाकाले राजनि० ।
"घर्म्यान्ते तोयदोष्मिभिः" हरिवं० १७७।३० ।
घर्म्यान्तकाम्बुकी स्त्री ७त० वलाकायाम् राजनि० । वर्षा-
काले एव तस्याः कामयमानत्वात् तथात्वम् ।
घर्म्यण न० घृष-भावे ल्युट् । (घषा) व्यापारभेदे ।
घर्म्यणान पु० घर्म्याणामिति अल+पर्याप्तौ अच् । गिला-
पुत्रे (लोटा) विक्रि० । [विक्रि० ।
घर्म्यणी स्त्री दृश्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् ङीप् । हरिद्रायां
घल्ल न० घल्ल+पृगे० । तत्रो घोले गड्ढच० ।
घष(स) क्षरणे भ्या० आत्म० अक० सेट् इदित् । घष(स)ते
अचरि(सि)ट् । उचदे(से)
घस भक्षणे भ्वा० पर० सक० अनिट् । घसति । खदित्
अघसत् । जघास जघतः जघसिय जघस्य । दस्तः
वेदे भिः लोके, घसिः ।
घसि पु० घस-भावे इत् । भक्षणे हेमच० ।
घस्यार लि० घस-कारच् । भक्षणेणौ । "सुराध्वरे घस्यार-
जित्वरेण" भट्टिः । "घस्यारा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुशुभः"
भा० क० ४० अ० । कौशिकपुत्राणां गर्भगिष्याणां गुरु
गवीमांसभक्षणान् व्याघ्रसृगादियोनिसापानां सपानां
मध्ये ऋगभेदे "शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्वारा
सृगाः । त्वासानुत्पाद्य संविना रस्ये कालञ्जरे गरी ।
उन्मूलनियविलसाः स्रव्यकर्णो विलोचनः । पण्डितो
घस्यारोनादो नामतस्तेऽभवन्मृगाः" हरिवं० २१३० ।
घस्य पु० घस्यश्चकार घस-रक् । १दिवसे अमरः । र्हिन्ने
लि० सेट् २कृप् से न विक्रि० ।
घा स्त्री घन-वा० ड ऋस्य घष । १काश्चपां श्वाने च जेदि० ।
घाट पु० च०चट-अच् । सीवायाः पश्चाद्भागे अथवी (वाड)
गच्छन् । तत्रैवार्थं स्त्री टाप अमरः । "दोषास्तु
दुष्टास्त्रय एव मन्यां सपोद्य घाटां सुहजाः शतोवाम्"
सुश्रु० । २चट्टे ४गयादिप्रचारस्थानभेदे "घाटाः किं
बहोनातरभिन्नाः सव्यनोत्रजे" हरिवं० २२१।३० ।
घाटा अस्त्रस्य अर्थ०अच् । ५घाटाशुक्ते लि० ।
घाटाल पु० घाटा+विधा० अस्त्रस्यै अच् । सुश्रुतोक्तो सा-
त्रिपातिकविहृदिरोगलक्षणभेदे "नानाहृदरुजाकावो
घाटाकोविषमोमहान् । विषमं पच्यते वापि विहृदिः
घास्त्रिपातिकः" सुश्रुतः । घाटावस्य मध्याद्युपता-

रस्याभवत् गम्भीरतायुक्तत्वात् तद्वदुच्चतानतत्वेन च तथात्वम् ।

घाटिका स्त्री घाटा स्थायं क । घाटायाम् शब्द० ।

घाण्टिक पु० घण्टया चरति ठक् । “राज्ञां प्रबोधसमये घण्टांगित्यास्तु घाण्टिकाः” इत्युक्त्वन्वये राज्ञां प्रबोधनाय घण्टां वादयित्वा इत्युक्तिपाठके घण्टावादेके त्रि०चमरः । अहं घाण्टिकइत्ययमरटीकायां भरतः पपाठ । घण्टा तदाकारं पुष्पमन्त्रस्य ठन् । इत्युक्ते ज्ञाण० तस्य तदाकारकुसुमत्वात्तथात्वम् “पुष्पे घाण्टिकघोषिकयवनवर्णिकृत्तवज्रयुमानि” । “उपतापं यानि च घाण्टिका विभेदश्च भित्वाणाम् । इ०स०१००००० प्रपद्यचनेन ध्वजवहारिणि” प्रा० वि० । “राजपौरुषिके त्रिमेघाण्टिके परिचारके” । देवधैलयोः अपालोकौ तस्याभोज्याद्यतामाह यमः “राजाज्ञं हरते तेजः” इत्युपक्रमे “पापमा तथाज्ञं शौण्डिल्य घाण्टिकस्य तथैव च । इतरे ये त्वभोज्याद्यास्तो घामसं विवर्जयेत् । कच्छं हादशरात्वं वा तत्रकच्छमथापि वा” । “घाण्टिकोदिव्यवाचकः” प्रा० वि० ।

घात पु० हन-घञ् । १प्रहारे, २मारणे, ३ प्रणे, गुणने च । “चरेत् व्रतमहत्वाऽपि घातार्थेभ्येत् समागतः” याज्ञ० । “पतन्ति हिरदा भूमौ यज्ञघातादिवाचनाः” भा० व्या० १४८५० । “समद्विवातः कतिरुच्यतेऽथ” नील्का० । करणे घञ् । ४वागे भटि० । चतुरङ्गक्रीडायां यस्यादिवचनानां स्थानविशेषेण पूजन्यवाननाभागमे तदपसारणेन तदस्थाने तदाक्रमे । चतुरङ्गशब्दे दृश्यम् । जन्मतारापेक्षया हनिधनाख्ये सप्रमण्डणपञ्चविंशतितममन्त्रत्वे च ।

घातक त्रि० घातयति हन-ण्वल् । हननकर्त्तरि । “अनुमना विश्रुता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहृता च खादकश्चेति घातकाः” मनुः । अत्र खादकस्यापि घातकत्वमुक्तं भित्वाकरादीं तु कर्त्तृप्रयोजकादीनां घातकत्वं समर्थितं यथा

“हन्तिरयं प्राणवियोगकरे व्यापारे हृदः । यद्वापार-
समनन्तरह्नाभान्तरे वा कार्यान्तरनिरपेक्षः प्राण-
वियोगो भवति स ब्राह्मणं हतवाभिति ब्रह्महा” ।

“तथाशब्दः प्रकारवचनोऽनुपाहकप्रयोजकादिकर्त्तृ सं-
घटार्थः । अनुपाहकश्च यः पचायमानममिलस्यपद्वन्तु
दरेभ्यश्च हन्तारभरिरेषन् हन्तुर्दृष्टिमानस्यपञ्जमयस्युप-

करोति स उच्यते । अतएव अनुना अनुपाहकस्य
हिंसाफलसम्बन्धो दर्शितः “बहूनामेककार्याणां सर्वे-
षाम् प्रकृषारिणाम् । यद्येकोघातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः
मृताः” इति । तथा प्रयोजकादीनामप्यापत्तात्वेन फल
सम्बन्ध उक्तः “प्रयोजयिताऽनुमना कर्त्ता चेति स्वर्ग
नरकफलेषु कर्म्मसु योभूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः”
इति । तत्रापहृत्तस्य प्रवर्त्तकः प्रयोजकः स च । त्वि
प्रकारः । आज्ञापयिताऽध्ययमान उपदेष्टेति । तत्राज्ञा-
पयिता नाम स्वयसृष्टः सञ्चोच्यन्त्यादिकं यः प्रेषयति
मदीयमभिलक्षणीत स उच्यते । अध्ययमागस्तु यः
स्वयमसमर्थः प्रायेणादिना मच्छन् व्युपादेष्टे समर्थं प्रव-
र्त्तयति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्धयर्थमेव प्रयो-
क्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनः त्वं शत्रुपितृव्यं व्युपादेष्टेति
मर्मोद्घातनाद्युपदेशपुरःसरस्वरयन् कथ्यते । तत्र च
प्रयोज्यगतमेव फलमिति तेनाशब्दः । अनुमना तु
प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकः स च द्विप्रकारः कश्चित् शार्ङ्गिद्वयं
मनुजानाति कश्चित्परार्थमिति । मन्वनुमनस्य कथं
हिंसाहेतुत्वं न तावत् प्राणवियोगोत्पादनेन तस्य
साम्प्रदायिकं व्यापारजन्यत्वात् नापि प्रयोजकस्यैव साक्षात्
कर्त्तृप्रवृत्तत्वादनद्वारेण, प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च
बाधुत्वया व्ययसतमिति प्रवृत्तमेवानुमन्यत इति शङ्क-
नीयम् । तादृशस्यानुमनस्य हिंसासम्बन्धहेतुत्वाद्द्वय-
त्वाच्च । उच्यते यत् हि राजादिपारतन्त्र्यात् स्वयं मनसा
प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिविक्रमे द्राढागामिदृशमभयाद्वा शिथिलप-
यत्नो राजाद्यनुमतिमपेक्षते तत्रानुमतिहेतुः प्रवृत्तिक्रमो-
द्बोधयन्ती हिंसाफलमस्ति हेतुतां प्रतिपद्यति । तथा योऽपि
मर्त्यनेन तादृशघनापहारादिना परान् कोपयति सोऽ-
पि मरणहेतुभूतमन्यत्पादमद्वारेण हिंसाहेतुमिदमेव ।
अतएव विष्णुनोक्तम् “आक्रुष्टस्ताडितांशपि धनेर्वापि
वियोजितः । यत्तद्दिश्य त्वजेत् प्राणांस्तभाहृत्तं हृत्वातकम्” ।
तथा “जातिमित्कलत्वायं हृत्तं चेत्तस्मिन् च । यम-
दिश्य त्वजेत् प्राणांस्तभाहृत्तं हृत्वातकमित्” । न च
कृतेष्वप्याक्रोशनादिषु कस्यचिन्मन्यत्पत्तुर्दृशनादकारण-
तेति शङ्कनीयम् । पुरुषस्वभावैर्वाचित्वात् येऽस्त्यतरे
षापि निमित्तेन जातमन्यदोषमन्ति तेऽप्यभिचार
इति नाकारणता । एतेपाह्यानुपाहकप्रयोजकादीनां
प्रत्यासिद्धिव्ययधानापेक्षया व्यापारगतमुक्ताः । यः-
पेक्षया च क्रमगुणलाभवात् प्रायश्चित्तगुणलाभसम्बन्ध-

व्यम् “यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः” इति वचनात्तथास्तानुपाहकस्य तावत् स्वयमेव हिंसायां प्रकृतत्वन स्वतन्त्रकर्मत्वे स्वयमि साक्षात्प्राणवियोगफलकस्य प्रहारादिव्यापारयोगित्वाभावेन साक्षात्कर्मव्युत्पत्तौ हिंसारूपकत्वाभावात्फलकत्वमत्यप्रायश्चित्तं च, प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्मप्रकृतजनकत्वेन स्वयं-हितत्वात्ततोऽल्पफलत्वम्, प्रयोजकादीनां मध्ये परार्थप्रकृतेरुपदेष्टुमल्पफलत्वम् । ननु प्रयोजकस्य हस्तम्यानीयत्वात् प्रयोज्यस्य न फलसम्बन्धो युक्तः यदि परप्रयुक्ता प्रवर्तमानस्यापि फलसम्बन्धस्तर्हि स्वपतितहागखनितप्रकृतीनामपि सत्येन प्रवर्तमानानां स्वर्गादिफलप्राप्तिसम्बन्धः । उच्यते । “शास्त्रफलस्योक्तरीति” न्यायेनाधिकारिकर्तृगतफलजनका देवकृततडागनिर्वाद्यादयः । न च स्वपतितहागखनितहादयो देवकृततडागादिकरणादिविधकारिणोऽस्त्वर्कामित्वात् । अत्र पुनः परप्रयुक्ता प्रवर्तमानानामर्थहिंसायावधिकारित्वाद्वाग्येव तदप्रतिफलनिबन्धनो दोषः । अनुभवानुसृतं प्रयोजकादयस्त्वल्पत्वप्रयोजकव्यापाराद्धिंसावृत्त्यालक्ष्यत्वाच्च अनुमननकर्म, निमित्तकारुः पुनराक्रोशकादिः प्रकृतिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन व्यभिहितत्वात्परशालुसन्धानं विना प्रकृतत्वाद्वाग्येव सजाशादल्पफलत्वम् । ननु यदि व्यभिहितस्यापि कारणत्वमस्ति मातापितृरौप्यं च ननु प्रकृतत्वाद्वाग्येव फलसम्बन्धत्वमसद्भिः । उच्यते नहि प्रथमाधिक्यमात्रेण कारणत्वम् आकारणत्वापि तदा भावित्वापत्तेः । यत् ननु स्वस्वार्थकारिणोऽप्यनुगुणव्यापारयोगि भवति तद्विकारणम्, “यत् रथानरमासा सामः स्थाटेन्द्रमायथायानुपहान् गच्छीदिति” रथानरमाभर्तव क्रतोरैन्द्रवायवामदाकरणं, न हि तत्र सोमभागः कर्मण्येण कारणव्यभिचारात् । न च पितृपलाटगुणिकारणत्वस्य योगित्वमितं नातिप्रसङ्गः । अनेनैव न्यायेन धर्माभिसन्धना निमित्तकृपायादी प्रसङ्गपतितप्राज्ञायादि मरणे स्वानयित्तदोषाभावः । न हि कृपाऽनेन स्वानितः अतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कृपस्वनननिमित्तव्यापादनं यथाऽऽक्रोशादौ अतः कृपकर्तृरपि कारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहेतुत्वमिति मातापितृत्वस्यैव । तथा कश्चिदपि हिंसानिमित्ततायोगित्वे पुरोपकारार्थं प्रकृतौ वचनादोषाभावः यथाह ब्रह्मः “बन्धने गो-

विहित्वाधे मूढगर्भविभोचने । यत्र कते-विपत्तिचेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते । औषधं चो ह्येहाहारन्ददुगो ग्राह्यणादिगु । दीयमाने विपत्तिः स्यात्त स पापेन लिख्यते । दाहच्छेदसराभेदप्रयत्नैरुपकर्तव्यताम् । प्राणसन्नाथ विद्वर्थं, प्रायश्चित्तं न विद्यते” इति । एतच्च दानं निदान निपुण्यभिपण्विषयम् । इतरत्र “भिषग्निध्या चरन् दाप्यः” इत्यत्र दोषो दर्शितः । यत्र तु मन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकर्तव्यतोऽपि नाम गृहीत्वोन्मादादिनात्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः । “अकारणं तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्यात्त यन्परिकीर्त्तयेदिति” अस्यात् । तथा यथाऽऽक्रोशकादिजनितमन्यु रात्मानं खड्गादिना प्रकृत्य मरणाददोषाक्रोशनादिकता धनदानादिभा संज्ञापितो यदि जनसमक्षसुच्यैः श्रावयति नात्ता-क्रोशकस्यापराध इति तत्रापि वचनात्त दोषः । यथाह विष्णुः “उद्दिश्य कृपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत्यु नः । तस्मिन्नेन दोषो ऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कर्त्तम्” इति । यथाप्य प्रयोजकादीनां दोषगुरुत्वमभावपर्यालोचनया प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः” मितः ।

प्रायः वि० तत्र पशुविधत्वसुक्तं यथा “प्राणवियोगफलकव्यापारोबधः तद्व्यापादकत्वञ्च साक्षात् परस्मरौदासीनं सृष्टिकारपरिमाणत्वं बधित्वम् अतो नेपुकारादिप्रतिव्याप्तिः तत्र पशुविधं सृष्टिस्वरसान्कर्त्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अनुप्राहको निमित्ती चेति यथा व्यापस्तस्यः “प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गमरककलभोक्तारो योभूय आरभते तस्मिन्फले विशेषः” । अनुप्राहकमाह याज्ञवल्क्यः “चरेद्भ्रत सङ्गत्वापि घातार्थहेतु समागतः” तथा गनुः “वह्ना-नामेककाव्योणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यदोको-वालकस्तत्र सञ्चिंते घातकाः सृताः” । भविष्ये “यदोक्त-बह्वो विद्या भूनि विद्वन्नागसम् । तदेषां निष्कृतिं वच्मि ऽऽसुञ्जेकमना सुह ! । तेषां यस्य गृहारेण स विप्रोनिध-संगतः । सरस्वतीप्रयिकोतः सञ्चरेत् पापसुखे” । रुच-द्विविधः । एकोबध्यप्रतिरोधकः अन्यः स्वल्पप्रकृता । निमित्तिनमाह विष्णुः “अन्यायेन गृहीतस्यो न्याय-मर्थयते तु यः । यत्तद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाह्वयं ह्यघा-तकम्” । अत्र नरान्तरव्यापारव्ययधानेन बधनिध्यादकः कर्त्ता, यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः सोऽपि द्विविधः । एकः सतोऽप्रकृतमेव पदातिं वेतनादिना बधार्थं प्रवर्त्तयति

अपरः स्वतःप्रवृत्तये सन्तोपायोपदेशादिना प्रीतुसाह-
यति । अतुमतिदाता अनुमना अनुमतिश्च द्विविधा ।
एका यद्विरोधाङ्गननं न सम्भवति तस्य विरोधिनोभया
निरोधः कर्तव्य इति युक्तिरनुमतिः । अपरा एनं हन्ती-
तिवचने शक्त्याप्रतिषेधः । अतएव ज्ञान्यायनः “स्व-
द्रव्यं दीयमानस्तु यत् स्वाभो न निवारयेत् । अर्थाभि-
र्वा परेषां च दत्तं तेनैव तदुद्देश्यः” इति दत्तमिति दातुमनुमति-
मित्यर्थः । तथा “प्रार्थमानोऽर्चना यत् योक्तव्यं न
विधातितः । दानकालेऽथवा हृत्पीठे स्थितः सोऽर्थोऽनु-
मोदिनः” । अत्राप्रतिषेध एवानुमतिरुक्ता । अतएव
‘परवचनमप्रतिषिद्धमनुमत्’ भवतीति” न्यायवितः ।
बन्धस्य पलायनादिरोधकोऽनुप्राहकः । उद्देश्यत्वे सति
हन्तुमन्युत्पादको निमित्तो । तत्र प्रयोजकस्य कर्त-
प्रयुक्तिद्वारेण बन्धकारणत्वम् अनुपन्युय हन्तुर्निर्भयत्वेन
ददतरप्रहारोत्पत्तिद्वारेण, अनुप्राहकस्य पलायनाप्य-
सम्भवेन हननीयस्यैव कुर्वतः प्रहारस्वर्धयोत्पत्ति
द्वारेण कारणत्वं, निमित्तिनो हन्तुमन्युत्पादनद्वारेण
इति प्रयोजकादीनां च चतुर्णां व्यभिहितहनन
कारणानाम् अत्रान्तरव्यापारप्रकारभेदाद्भेदः । अतः
पञ्चविधं बन्धत्वम् ॥

तन्मोजकनयतं । दर्शयं दूषयित्वा स्वमते तेन दर्शितं यथा
‘संज्ञाचेतनान्तरव्यापाराव्यवधानेन वात्यर्थनिष्पत्तक-
ये तनः कर्ता, कर्णं करणार्थादकारकचक्रप्रयोजका वा कर्तव्येति
साधन्येन कर्तृत्वक्षणः । यद्य पदातिद्वारा प्राक्कण-
हन्ति तत्र न पदातिः कारणत्वं हननकर्त्तृकाले कर्तृ व्या-
पारव्याधत्वाभावात् न वा तस्याव्यवधायकत्वं प्रमाणा
भावात् स्वङ्गस्य तु व्यवधायकत्वेऽपि न दोषः तस्य चेत-
नत्वाभावात् न वा तस्य व्यवधायकत्वं हन्तुव्यापारे
हन्तुः साक्षादेव कारणत्वात् द्वैधीभावफलनिष्पत्तौ स्वङ्ग-
व्यापारस्य सहकारितामात्रम् अतएवार्थे न पदातिना च
राजा सञ्चरतीति सर्वथा चेतनान्तरव्यापारे तस्य सह-
कारितामात्रं न तु व्यवधायकत्वं स्वव्यापारे राज्ञः
साक्षात्कारणत्वात् एवञ्च यजमानस्य स्वव्यापारे यागे
देवतोद्देशेन द्रव्यभागक्षणे साक्षात्कारणत्वमेव
प्रक्षेपादौ च तदङ्गे अतिगादिव्यापरः, सत्वेऽपि
साधारणद्रव्यव्यागात् सप्रदशानामेव कर्त्तृत्वम् एकस्य
तदसम्भवात् यागव्यतिरिक्तकर्त्तृभिः प्रत्येकं सप्रदशानां
कर्त्तृत्ववत्त्वात् । अथ वा “स्वर्गकामोयजेत” “सप्रदशावरा-

कृत्तिकाभाः सत्वसुपासीरक्षिति” वेदे कामिनां कर्त्तृत्वा-
यनेसादनुपपत्त्या अतिव्यव्यापारान्तर्भावो न व्यव-
धायकः आत्मेयादिकरणत्वात्पत्तिव्यतिरिक्तपत्तृत्व-
मित्य । न चेह तथा, कर्त्तृत्वे प्रमाणाभावात् तस्यानु-
पूर्वीककर्त्तृत्वक्षणाक्रान्तत्वात्स्वतःपदजनपदातिप्रेरको न
वचकर्ता किन्तु प्रयोजक एव । अनुप्राहकोऽपि न
कर्त्ता कर्त्तृत्वक्षणाव्याधत्वात् सत्वे तु विशेष उक्त
एव । पाल्तिभरणानुमन्तृत्वाच्चिन्तितिनोऽनुमन्तृत्वस्य-
ज्ञानं एव प्रयोजकस्यानुमन्तृत्वापत्तेः अतो सन्तुत्पादन
द्वारा योनिमित्तयानु स निमित्तोयनुमन्तृत्वः प्रका-
रान्तरएवार्थं प्रयोजकादिवत् अतो यथा कर्त्तृत्व-
चिन्तिततामात्रेण यदि निमित्तबन्धः तदा सातापिबो
रिपुकारस्यापि निमित्तत्वं स्यादिति निरस्तं, ननु
सत्यं सन्तुत्पादने, न निमित्तत्वं यथा बन्धस्य बन्ध-
कसन्तुत्पादकस्य, न सानुत्पादितमन्युः कश्चित् क-
र्त्तृत्व्यापारदयति, अथवापि सन्तुत्पादिते निमित्तत्वं यथा
सरणाभिसन्धानेन अत्र विषमक्षेत्रे निर्मितं तस्य कर्त्तृत्व-
सम्भवेन अत्रान्तरविषमक्षेत्रव्यापारव्यवधानत्वात् अत-
न्तत्वापि कर्त्तृत्वसत्तो ग अपदेवधत्तं निरस्तं सर्वं कर्त्तृ-
त्वमनुत्पादितमन्युः वा कर्त्तृत्वनिर्भयत्वेन निमित्त-
निमित्तोति निमित्तत्वकर्म केतुकारणं बन्धस्य वा निमित्त-
भावो निमित्तः अथवासदात्तत्वं निमित्तं एव । अचित्तसाधा-
रादिकं सत्त्वफलकं चित्तनिर्भवेन क्रियमाणं न चाप-
हेतुरिति पदता अचित्तं सत्त्वफलकमित्यनुत्पादितं क्रिय-
माणं चापहेतुरिति दर्शितं निमित्तकारणत्वात्कारणत्वेन,
एतन्न बन्धते एवं यत्नातिसन्धानं नास्ति इत्यन्तरव्यापार-
पितं विषं स्यादित्या कश्चित्त्वयति तत्र न चचित्तम् एवं
व्यापारद्विभारणासिद्धतत्त्वादाव्यव्यस्य सरणे न चचित्तम्
एवं कृत्यावादावपि । सरणाभिसन्धाने तु तत्कारणत्वं तथा
यः कश्चित् संग्रहस्यनि प्रस्ताव्येन वचयता च सरणात्तद्वा
भवति तत्र प्रस्थापनीयार्थे अत्रते तत्र बन्धत्वं, पाल्तिभ-
रणभिसन्धानान्तु अतएवतर्निमित्तिनो विषमक्षेत्रेण-
त्वम् तथा च याज्ञवल्क्यः “कच्छ्रव्यं गुरुः कर्त्तृत्व-
व्ययेन परिहितो यदि” । वीशायनः “गुरुः प्रयुक्तस्येन्द्रियते
गुरुस्त्वोन् कच्छ्रान् चरेत्” । उपकाराचरयेन बन्धनिष्पत्तौ
निमित्तबन्धाप्रदात्माह संवर्तः” “व्यौषधं स्नेहमाहारं
ददद्गोमहाक्षणेषु च । प्राणिनां प्राणवृत्त्यर्थं प्राशस्तितं
न विद्यते । यन्मथे गोशक्तिव्यायां सूडगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते। मूढगर्भोऽन्मृतगर्भः। तथा “दाहश्चेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम्। द्विजानां गोहिताद्येषु प्रायश्चित्तं न विद्यते”। याज्ञवल्क्यः “क्रियमाणोपकारे तु कृते विप्रे न पातकम्। विपत्ते गोवधायान्नु भेषजाग्निक्रियासु च”। विशेषमाहाङ्गराः “श्रीपथे तु न दोषोऽस्ति स्वेच्छया पिबते यदि। अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्तं न संशयः”। मन्वुत्पादने निमित्तबधमाह उद्घातातपः “गोभूहिरग्यहरणे स्त्रीसम्बन्धकृतेऽपि च। यद्युद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” विष्णुः “अन्यायेन षट्कृतस्यो न्यायमर्थयते तु यः। यद्युद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्”। तथा उद्घस्यति नास्त्रा पठितानि वचनानि “स्मार्तमित्त्रकलत्वार्यं सुहृत्-क्त्वाथमेव च। यद्युद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। गोभूहिरग्यहरणे स्त्रीणां ज्ञेयगृहस्य च। यद्युद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। पुण्ड्रं पितृभार्यमात्मार्थमथ वा पुनः। यद्युद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” पृथ्विशम्भतमिति कृत्वा पठितम् “अक्रोशितस्ताडितो वा धने वा परिकीर्तितः। यद्युद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्”। अलोद्दिशति सर्वत्र कीर्तनान् उद्देशभावे निमित्ततामात्रेण बधित्वं नास्ति, अर्थाद्दहरणाक्रोशनताडनादीनां मन्वुकारणा-काशुषात्त्वादेरपामभावे घनाद्यर्थे उच्चारोद्घणादिना ये ज्वयन्ते तत्र कीर्तनमात्रेण निमित्तबधोनास्ति तथा च पठति “असम्बन्धेन यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत्। तस्यैव तद्वन्तं पापं न तु यं परिकीर्तयेत्”। असम्बन्धेनेति वाक्यकृतादिसकलापराधसम्बन्धाभावपरम्। यद् “सम्बन्धेन विना देव! शुक्वादेन कोपितः”। इति भविष्यपुराणवचनं वार्षिकपापशुक्लविधायकम् तत् वाक्यकृतेतरापराधसम्बन्धाभावपरं “शुक्वादेन कोपितः” इत्यभिधानात्। एवं यत्नाक्रोशनदौ पश्चात्कृतेनापराधः तत्रापि न बधः। यथा उद्घस्यति: “आक्रु-स्तु यदाऽऽक्रोशंस्ताडितः प्रतिनाहयन्। कृतानतायिन-श्चैव नापराधो भवेत्तरः” शास्त्रविहितताडनादौ कृते यत्र शिष्टादिश्वियते तत्रापि बधो नास्ति यथा भविष्यपुराणे “पुलः शिव्यस्तथा भाव्यां प्राञ्जितचे द्विनश्रुति। नशास्ता तत्र दोषेण श्वियते देववत्तम।” अथास्त्रो-यताडनादौ भवत्येव यथा मनुः “पुलः शिव्यस्तथा भाव्यां

दासी दासस्तु पशुनः। प्राणापराधास्ताड्याः सुरक्षा-वेणुद्वयेन वा। अथस्तासु प्रहृतं व्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन। अतोऽन्यथा तु प्रहरंशौरस्याप्नोति किल्बिषम्”। एवञ्च विहितदण्डाचरणे शास्त्रीयकरग्रहणे क्रियमाणे यदि ज्वयते तदापि बधोनास्त्वेष दण्डादिशास्त्रविधिविरो-धाद्विधेयप्रवृत्तेः। सोमविक्रयणे तु रागादेव प्रदत्तसम्पन्नस्य विरोधः। आततायिनवधायमाह उद्घस्यति: “नाततायिनश्चे हन्ता किल्बिषे प्राप्नूयात् कश्चित्। विना-शिनमथायानं घातयन्नापराधुयात्” किल्बिषाभावः प्राय-श्चित्तनिषेधार्थः। अपराधाभायोदयत्ननिषेधार्थः। यतः “सर्वत एवात्मानं गोपयतीति इति मृत्तिसमन्वितम् अतः पलायनादिनापि आत्मरक्षणाभावे इदं बोद्धव्यम्। कात्यायनः “आततायिनमायानमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसनं जिघांसीयास ते न ब्रह्मज्ञा भवेत्”। जिघांसी-सन् इयात् गच्छेदित्यर्थः। देवस्य: “उद्वस्य शस्त्रमायानं भ्रूणमप्याततायिनम्। निहत्य भ्रूणञ्च न स्यादहत्वा भ्रूणञ्च भवेत्”। भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः दोषदर्शनं नियमाधेम्। मनुविष्णु “शुक्लं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा वृद्धपुत्रम्। आततायिनमायानं हन्यादेवा-विचारयन्”। एवकारो नियमार्थः “तथा नात-तायिनश्चे दोषोऽहन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्वुस्तन्मन्वुः कथ्यति” यस्माद्गन्तुर्मेव्यु-रन्वमान-मन्वुः नाशयति न पुनः पृथोहन्ति हन्यते वेति जननविधेरनुवादः। “आततायिनमाह वशिष्ठः” “अग्निदोगरदशैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। शैलदारा-पहारी च पंडेने आततायिनः” विष्णु कात्या-यनौ “उद्वतासि विधाग्निञ्च शापोद्यतकरं तथा। आथर्वणेन हनारं विशुनश्चैव राजसु। भाश्रीति-क्रमिणश्चैव विद्यात् सप्राजतायिनः। यशोवत्तहरान-ऽन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान्”। विशेषमाह कात्यायनः “अनाकारितपूर्वोयस्त्वपराधे प्रवर्तते। प्राणद्वया-पहारे च प्रहृतस्याततायितो” अनाकारितोऽन्यपकृतः। एतेन पूर्वकृतापकारस्य मारणोद्यतस्य मृततायिता-तेन प्रत्यपकारिवधे दोष एव। मनु आततायिनोदरि-गोब्राह्मणबोधने दोषमाह सुमन्तुः “आततायिनश्चे न दोषोऽन्यत्त गोब्राह्मणान् यदा हन्तात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात्”। तथा भविष्ये “शिव्यस्तथा भाव्यां न-ह-न्याह कदाचन” इति अतः पूर्ववचनविरोधः तत्र व्य-प-

स्थानाद् कात्यायनः “आतदायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वा-
ध्यायजकृतः । बध्नन्तु तु नैव स्यात् पापे ह्येने बधो-
भ्यः” । जन्मपदेन जातिः कुत्रच्योच्यते । तेन हन्त्येवया
तपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टोनाततायी बध्यएव । अतएव
भगवद्गीतायामाह “पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैताना-
ततायिनः” इति एतान् भीष्मादीन् अत्यन्तोत्कृष्टगुणा-
नित्यर्थः । एवम् ताततायिनश्चाहने फलमप्याह उह-
स्यतः “आततायिनस्तुत्कृष्टं हत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
यो न हन्त्यह्वयप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्” यद्यपि “गुरुं
बद्धशुभं हन्यात्” इति श्रूयते तथापि गुरोः सकाशात्
कुत्रविद्यातपोभिः शिष्यस्याऽप्युत्कर्षस्त्वत् एव बद्ध-
शुभतादपि । एवमधमवर्णस्योत्तमवर्णो न बध्यः । पूर्वकृता-
पराधविषयं वा सुमन्तुवचनम् । गौरातताय्यपि न बध्यः
“नखिनां हृङ्गणां चैव दंष्ट्रणामाततायिनाम् ।
हृत्पदानां तथान्येषां वधे हना न दोषभाग्”
इति कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तहृङ्गविषयम् विशेष-
माह कात्यायनः “उद्वृत्तानान्तु पापानां हनुर्दोषो
न विद्यते । निवृत्तास्तु यदारम्भादुपहृषणं बधः-
कृतः” । तन्त्रोक्ते स्यान्मन्त्रसाधकयोः शुभाशुभज्ञापके
राशिचक्रस्य साधकराशयेक्षया साध्यरागेर्हादशाष्टतः
संख्यान्विते कोष्ठेऽवस्थाने । चक्रशब्दे च राशिचक्रं
वक्ष्यते तत्र विवृतिः “पङ्कजसूत्रमयस्तु पोषका हाद-
शाष्टचतुरस्तु घातकाः” एतच्च विष्णुविषयम् रामार्चन-
चन्द्रिकाधृतत्वात्” कृष्णानन्दः ।

घातन न० हन-हन्यर्थत्वात् स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट् ।
शारणे हनेने श्यज्ञार्थपञ्चालम्बने शब्दार्थः । घात-
यति कर्त्तरि ल्यु । शारके त्रि० हनेरौणादिके युनि
तु घतन इत्येव घतनशब्दे विवृतिः । शब्दकल्पद्रु-
मे घतनेत्यत्र लिपिकरप्रमादकृतघातनशब्ददर्शनात् सि०
कौ० सम्मतत्वेन घातनशब्दकल्पेन प्रामादिकमेव “ह-
नेर्युच्चाद्यनयोर्धत्वत्वे” उणा० ५।४२। घतनस्यैव
सिद्धेः दीर्घत्वे निमित्ताभावात् । चुरा० हनेस्त्वथाप्रत्यय-
कल्पने चत्वत्वविधानानर्थक्यप्रसङ्गात् । एवं छद्रित
पुस्तके “घातनो शारकः” इति दीर्घाठोऽपि प्रमादकृतएव
घातवार पु० राशिनिर्णयजातस्याशुभसूचके वारभेदे यथा
“नके भौमो गोहृरिस्त्रीषु मन्दचन्द्रोदन्तेऽर्कोऽजमे जस्य
कके । युक्तः कोदण्डाक्षिणीनेप, कुम्भे यके जीवो
घातवारा न यस्ताः” शब्दार्थचि० उद्यो० वाक्यम् ।

घातस्थान न० इत० । श्लशाने शब्दार्थचिन्तामणिः ।
घाति पु० हन-इण् । पक्षिवन्धने संक्षिप्तसारे उच्यदितिः
घातिन् त्रि० हन-ताच्छील्यार्थे णिनि । हननकरणार्थो
स्त्रियां ङीप् ।

घातिपक्षिन् पुंस्त्री०कर्म० । श्येनखगे हारा०स्त्रियां ङीप्
घातुकं त्रि० हन-उकञ् । इहिके शक्रे च अमरः ।

घात्य त्रि० हन-गयत् । शब्दार्थे शब्दार्थे श्शुभनीये च ।

घार पु० ह-सेके घञ् । सेचने ।

घारि न० कन्दविशेषे । “रं विधाय लं निधाय घारि नाम
हत्तमेह” । यथा “राम राम राम राम । शारमे-
तदेव नाम” । शब्दार्थ चि० ।

घार्तिक त्रि० पु० हतेन निर्दत्तः ठञ् । एतत्पुत्रे सिद्धबद्धे
(चित्रोद्) पक्षाभभेदे हेमच० । एतत्परशब्दे दृश्यम् ।
“तृतीयस्य घार्तिकं ददाति स ददाह “क्षिप्रवन्धो
बद्धोभवन्ति” पद्यत० ।

घार्त्तीय त्रि० घृताया अपत्यम् ट्यच्कत्वात् टक् । दीप्राया
अपत्ये ततः यौधेया० स्वार्थे अञ् । तत्रार्थे स्त्रियां शा-
ङ्करवा० ङीन् । शतद्राजे च तस्य च यौधेया० तद्रा-
जस्य स्त्रियां न लुक् । घार्त्तियो । तत्र घार्त्तियो इति
तत्र पाठान्तरम् ।

घास पु० घव-कर्मणि घञ् । गवादीनां भक्षेत् तदभेदे
अमरः । “घाससुष्टिं परगवे दद्यात् संयत्सरं तु यः”
भा० व्या० ६६अ० । “घासं दद्यात् परगवे” प्रा०त०
शभक्षुद्रव्यमाले च “अश्वार्येव तिष्ठते घासमन्त्रे” यजु०
११।७५ । “घासं समिद्रूपम्” वेदटी० । “कर्पितं व्याधितं
क्षिप्तपानीयमवासाकम् । परित्याजं च मन्दं प्रहृषि-
व्यमरेबलम्” भा० व्या० १४४ख० ।

घासकुन्द पु० घासार्थः कृन्दः । घासार्थकृन्दे तत्पुत्रस्थाने
ततः कुसुदा० चतुरर्थ्यां ठक् । घासकृन्दक तत्संक्षि-
प्तदेशादौ त्रि० ।

घासि पु० वस वा०-इण् । श्यमौ त्रिका० कर्मणि इण् ।
शब्दार्थे तस्यादौ त्रि० उञ्जलटनः “यच्च पपी यच्च
घासिं जघान” श्रु० ११।१६।१४। “घासिमदनीयम्” भा० ।
घिण्य पक्ष्ये भ्वा०भ्वा०स० षेत् इदित् । घिण्यते अघिण्यते
जिघिष्ये ।

घध्वनी भ्वा० आत्त० अक०अनिट् । घदते अघोऽ । अघुणो ।
घ पु० घ-ध्वनी वा० इ । ध्वनी जटाधरः । अत्र ध्वनिः
वनकपोतस्य (घुघु) स्थातस्य ध्वनिः । नैप० यावये अतः

भविष्यति "दाधाषदाप् पा०उक्ते दाधाक्षमे पारिभाषिके
 २धातुद्वये च । "याक्षेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते
 ठिचुभादयः । कथं नु तासां साधुत्वं ? नैव ताः
 साधुयोगतः" इत्याशङ्क्य "अनपन्नं शब्दपत्वं नाप्या-
 सामपशब्दता । असाधूनां प्रयोगे वा प्रत्यययोऽपि नो
 तथा" इति हरिश्चा तस्यानपन्नशब्देन साधुत्वशुक्तं
 संज्ञाकरणफलं तु स्वशास्त्रे तथा व्यवहारः यथा "उप-
 सगात् घोः किः" पा० । "दाक्षीपत्य तन्ने ध्रुप-
 मयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः (जुघु) कण्ठे शब्दौ-
 प्रसिद्धिस्तवस्तु कठिनीषेधमूयानुयातः । सञ्चं विस्मृत्य
 दैयात् स्मृतिस्पर्धुष गतां घोपयन् यो घुसंज्ञां प्राक्
 संस्कारेण सम्प्रत्यपि ध्रुवति गिरः पट्टिकापाठजेन"
 जैष० । "स्वर्णौ गुह्यं सुध्वं परिभाषिते श्लेषयुषे च ।
 घुट आवर्तने (पाँटा) भ्वा० आत् ० सक० सेट् । षोडशे
 जदिन् अच् टत् जुघुटे । [जुघोट ।
 घुट प्रतिघाते लृ० कृटा० पर० सक० सेट् । घुटति अच् टोत्
 घुट पु० कृ० घुट-अच् । अरण्ययन्त्री गुल्फे जैम० । ततः
 स्वार्थे क् घुट-अच् वा । घुटक स्वार्थे वा पु० ।
 घुटि (टी) स्त्री कृटा० घुट-इन् वा ङीप् । गुल्फे द्विरूपको०
 घुटिक पु० घुट+अस्त्वर्थे ठन् । गुल्फे जैम० । तत्रार्थे
 स्त्री टाप् अमरः । [जुघोड ।
 घुड व्याघाते लृ० कृ० पर० सक० सेट् । घुडति अच् टोत्
 घुष अमथे भ्वा० आत् ० अक० सेट् । षोडशे अघोषिष्ठ ।
 जुघुषे ।
 घुषा अमथे लृ० प० अक० सेट् । घुषति अघोषीत् लुधोण ।
 घुष गृहणे भ्वा० आत् ० इदित् सक० सेट् । घुषते अघुषिष्ठ
 जुघुषे ।
 घुष पु० अच्-क । स्वनामख्याते काठभस्मके कीटभेदे ।
 "धुषोपहतकाठवेज्जुनजनालीशुष्कालाव् सञ्चो जेधप्रस्य"
 सुउतः । "भग्नं शम्भुधुषुषे रपत्तम्" महाना० ।
 घुषप्रिया स्त्री इत० । उद्वरपत्तुने शब्दादि० ।
 घुषवल्गभा स्त्री इत० । आतिविधायं भाषण० ।
 घुषाक्षर न० घुषकृतमधुरम् । घुषाख्यलमिषा काठच्छेदन-
 हारेण अथलमिषादिते । यस्याकाररेकाभेदे । तत्
 तद्व्यतयाऽस्तस्य अच् । तत्तुल्ये अनुद्देशेनापि किञ्चि-
 दभीष्टसिद्धिरूपे शन्यायभेदे पु० "सज्जवकरेण-
 रामन्यन्ते हि घुषाक्षरम्" राजत० । अवैद्यकीविनां
 सिद्धिः स्यात् घुषाक्षरवत् क्वचित्" रत्नाव० ।

घुषि लि० घुष-इन् । आत्ने "सं वा अरिष्यते घुषिर्वाभ-
 विष्यति" गत० ब्रा० ११४१=११४ [तत्रैवार्थे] । जैम० ।
 घुषट् पु० घुट-क नि० सुम् । १ गुल्फे शब्दमात्रा । स्वार्थे क् ।
 घुषिट्क न० घुषट्कदाकारोऽस्तप्रस्य ठन् । घुषाकारद-
 ल्ये धनस्ये करीषे (काण्डा) शब्द० ।
 घुषण्ड पुंस्त्री घुष-ड तस्य नेचम् । अमरे उच्चादिको० ।
 घुम् अ० घुष-वा० डुम् । अव्यक्तशब्दे चादावाक्यतिगणस्यः ।
 घुर ध्वनौ भीमभवने च लृ० पर० अक० सेट् । घुरति अघो-
 रीत् । जुघोर । "अघोरीश्च महाघोरम्" । "जुघुरे
 चातिभैरवम्" भट्टिः । भावे ङङ् । घोरम् ।
 घुर लि० घुर-क । ध्वनिभेदकारके । प्रकारे तस्य द्वित्वम् ।
 घुरघुर घुरप्रकारे घोषाशब्दे काद० उदा० ।
 घुरि(रि)रौ स्त्री घुर-वा० कि वा ङीप् । अक्षरतुल्ये "कः
 कः कुल न घुर्घुरायितघुरीघोरोत्सुकः शूकरः" वा०द० ।
 घुर्घुर स० घुरित्यव्यक्तं घुरति घुर-क । (घुरघुरिया)
 । यमकीटे त्रिका० । शूकरशब्दे च । घुर्घुर इषा-
 चरति क्यङ् । घुर्घुरायते । "कासशासकतायाकः
 कण्ठे घुर्घुरायते" गैडकम् । कः कः कुल न घुर्घु-
 रायितघुरीघोरोत्सुकः शूकरः" वा०द० ।
 घुर्घुरक पु० घुर्घुर इव कायति के-क । सुशुतोक्ते दूर्धी-
 करविषोपद्रवभेदे । "दूर्धीकरविषेण इत्युपक्रमे "स्वराव
 सादो घुर्घुरको जडतेत्यदि" सुशु० ।
 घूर्घुरिका स्त्री घूर्घुरोवराङ्घ्वनिरक्ष्यस्थाः ठन् । तमकका-
 सोपद्रवे र्गभेदे (गला चङ्खले) "तृत्स्वेद्वमधुप्रायः
 कण्ठघूर्घुरिकान्वितः । विशेषाद् दिने तास्येच्छासः स्यात्
 तमकोमतः" सुशु० ।
 घूर्घुरो स्त्री घूर्घुरः शूकरशब्दोऽस्तप्रस्य अच् गौरा० ङीप् ।
 जलजन्तुभेदे श्वत्किरायाम् त्रिका० ।
 घुनञ्च पु० घुर-क्लिप् तमञ्चति अन्च-अण् उप० स०
 रस्य लः । (गडगड) गवेधुकाधान्ये रत्नमाला ।
 घुल्लुसारव पुंस्त्री घुल्लुल्लित्यव्यक्तभारौति आ+इ-अच् ।
 पारावतभेदे राजनि० ।
 घुष कान्तौ सक० कृतौ स० भ्वा० आत् ० सेट् इदित् ।
 घुषते अघुषिष्ठ जुघुषे सान्तोऽयमित्यन्वे वृक्षस्यम् ।
 घुष नवे भ्वा० पर० सक० सेट् । घोषति इदित् अघुषत्
 अघोषीत् । जुघोष । घोषः । घुषितः ।
 घुष स्तुतौ आविष्कारणे च वा घु० उभ० पक्षे भ्वा० पर०
 सक० सेट् । घोषयति ते घोषति अघुषयत् त इदित्

अधुषत् अधोषीत् । जुघोषाम् बभूव आस चकार चक्रे । जुघोष णिजभावे घुषितः-घुष्टः । घोषः घोषणा । घोषयम् । “इति स द्रुपदो राजा स्वयंवरमघोषयत्” भा० आ० १८५ अ० । “सुहृदां प्रियमाख्यातं घोषयन्तु च ते जयम्” भा० वि० ३४ अ० । “जयमघोषयदस्य त्वं जैत्रलम्” रघुः । आविष्कारणञ्च सर्वजनश्रुति-योग्यशब्दकरणम् । (टेडरापेटा)

घाः+सस्यक् घोषणे । “आघोषयन् भूमिपतिः समस्तम्” भट्टिः । सततक्रन्दने इत्यन्ये । [वृ० स० १६ अ० । उदु+जङ्गमाविष्करणे । “उदु उजयगण्डविराघिताशाः”

घु(ष्ट)षित लि० घुष-क्त वा इट् । शब्दिते इडभावे । घुष्ट इत्यपि तच्च उच्चगण्डेन प्रकटिताभिप्राये श्वाक्यादौ न० । घुष्टाक्ष न० घुष्टं को भोक्तेत्युद्गुप्त्र देयमक्षम् । कोभोक्ते-त्युद्गुप्त्र सत्तादौ दीयमानेऽङ्के तस्याभोज्यतामाह मतुः “गवा चाक्षुषघुष्टानं घुष्टाक्षञ्च विशेषतः । मथाक्षं गणिकाक्षं च यिदृषा च जुगुप्सितम्” ।

घुष्टण न० घु वि(वि)-बा० अणक् पृषो० नलोपः घुषेः+स्य सय । कृद्गुमे त्रिका० । “घुष्टयैत्यत्र जलाशयोदरे” इति नैपथम् ।

घुष्टणापिञ्जरतन् स्त्री घुष्टणमिव घुष्टणेन वा आ-पिञ्जरा तनुरस्याः । गङ्गायां “घुष्टणापिञ्जरततुर्धरी घर्षरत्नना” काशी० २६ अ० गङ्गानामोक्तौ

घृक् एस्त्री० घृ इत्यव्यङ्गं कायति कै-क । उल्के पेशके । हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

घृकनादिनी स्त्री घृक् इव नदति नद-णिनि ङीप् । गङ्गायाम् “घर्षरा घृकनादिनी” काशी० २६ अ० । गङ्गानामोक्तौ ।

घृकारि एस्त्री० इत० । काके हेमच० । तस्य पेशकवैरत्वं लोकसिद्धम् । स्त्रियां जातित्वात् वा ङीप् ।

घृकावास ए० इत० । शाखोटदृक् राजनि० । तस्य निय-उल्लस्यशास्त्रायुतत्वेन कोटरतुल्यत्वात् दिवाभीरोक्तस्या-न्वकाराद्यतत्वेनावासस्थानत्वात्तथात्वम् ।

घूर हिंसायां सक० जीर्णतायाम् अक० टि० आक्ष० सेट् । घूर्यते अघूरिष्ट । जुघूरे ईदृक् । घूर्णः । भ्रमौ च “जुघूरेचातिभेरवम्” भट्टौ दोर्घमध्यं पठित्वा तस्य ध्यव्यर्थकतां भरत आह ।

घूर्ण भ्रमणे अक० त० उभ० सेट् । घूर्णति ते । अघूर्णीत् अघूर्णित । जुघूर्णं जुघूर्णं । “सुदभारसमाक्रा-

न्वचाक्ष च जुघूर्णं च” रामा० कि० । “केचिदा-सिपत सञ्जा भयात् केचिदवूर्णेषु” “अघूर्णितं जतौ प्ल्याञ्च तावच्चिन्त्रियतासुभौ” इति च भट्टिः । घूर्णितः घूर्णितवान् । “ततोरथो घूर्णितवान् न-रेन्द्र !” भा० क० ६० अ० । “कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य युक्तं हि बाङ्गकम्बतः पतनं घृषिव्याम्” उद्भटः । “भो दृष्टाः परितस्थाः बङ्गकुसुमयुता वायुना घूर्ण-माना” महाना० वायुनेति हेतौ तृतीया स्यकारप ठे गत्यन्तात् कर्मणि शानच् कर्त्तरि तृतीयेति भेदः । णिचि घूर्णयति ते अजुघूर्णत् त । “नयनाभ्यरूपानि घूर्णयन्” कुमा० । “घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटनितद्युती” साधः । कर्ण्यणि घूर्णयति अघूर्ण्य । घूर्ण्यमानः । “वायुना घूर्ण्यमानाः” महाना० पातान्तरम् ।

घूर्ण्य पु० घूर्णयति अच् । (गिमा) १शाकभेदे षीङ्गसुन्दरके शब्दच० । २भ्रान्ते लि० भावे घञ् । ३भ्रमणे । घर्ण-णिच्-घञ् । ४घूर्णकारके रोगभेदे घूर्ण्यन् न० घूर्ण-भावे ल्युट् । १भ्रमणे चक्राकारावत्ते । हेमच० । युच् । घूर्णनायत्न स्त्री “घूर्णनागात्पतन-भ्रमणादर्शनादिकत्” सा०द० ।

घूर्णयमान लि० घूर्णः भ्रान इवाचरति ष्टशा० चूर्णं वा क्यङ् कर्त्तरि शानच् । आस्यमाणे । “इन्द्राद्यैरखिलार्थ-साधनपरैः संसृयमानं सुक्तः पीतोऽन्ततफलाऽतुलनालसतया घूर्णयमानेक्षणम्” इति कलापधातव्याख्यासारः ।

घूर्ण्यं पु० घूर्ण-भावे इन् । भ्रमणे हेमच० ।

घूर्ण्यं त लि० घूर्ण-णिच् कर्मणि क्त । भ्रमिते । कर्त्तरि क्त । २भ्रान्ते प्रचक्रादिते अमरः । घूर्णधातो उदा० ।

घूर्ण्यिका स्त्री शुक्राचार्यकन्यादेवयानीसखीभेदे । “गते त्वाङ्गप्रेतस्मिन् देवयान्यथनिन्दता । उवाच शोक सन्तप्ता घूर्ण्यिकाभागतं पुरः । देवयान्युवाच । त्वरितं घूर्ण्यिके ! गच्छ शीघ्रमाचस्य मे पितुः । नेदानो सस्य नेष्ट्यामि नगरं हृषपयैषः । वैशम्पायन उवाच । सा तत्र त्वरितं गत्वा घूर्ण्यिकाऽतुरभन्दिताम् । दृष्ट्वा काव्य सुतःचेदं सख्यं सःविष्टचेतना” भा० क्षा० ७८ अ० ।

घृषिके आ० पर० सक० अगिट् । घरति अघापीत् । जघर घृषिके आदने च कु० उभ० सक० सेट् । घारयति ते अजी-घटत् त । घारयां बभूव आस चकार चक्रे । घारितः । आ+समन्तात्सेके आधारः । तच्चञ् ६२५ दृश्यम् । “प्रथीत पृषदाञ्जाभिघारलोरा” वीरच० ।

घृ भासे अकं सेके सकं जुं परं अनिट् । लिषति अ-
वाधीत् । अयं वैदिकः । चर्मः (दीप्तः) ।

घृङ् अय्यं अय्यङ्गञ् । “घृङ्ङति पपात्” इत्युपक्रमे
तदाहृङ्ङत्वपदत्तत्वाद्भवः” शत० ब्रा० १४।१।१।१०।
घृण दीप्तौ तना० उभ० अकं सेट् । चर्षीति हर्षीति चर्षुते
चर्षुते अचर्षीत् अचर्षीष्ट जनर्ष जघर्षे घृणा । उदित् ।
वर्षीत्या घृणा । क्लो वेदकत्वात् निष्ठा त्यनित् ।
हर्षः । वेदे गणव्यत्ययोऽपि “आ यो हर्षो न तदुपायो
अजरः” अ० ६।१५।५। “आहर्ष्ये आदीयते” भा० ।

घृण पृङ्घने भ्वा० आत्म० सकं सेट् इदित् । हर्षते अघ-
स्मिष्ट । जघर्षे ।

घृण्य पु० घृण्य-दीप्तौ क । इदिसि निघ० । श्ठीमे श्ठण्ये च ।
“अङ्गा शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ऋट्० १०।३७।
१०। “घृणेन उषेन” भा० । “घृणात्त भीषा अर्द्रवः
ऋट्० १।१२।६। “घृणात् दीप्तात्” भा० ।

घृणा स्त्री घृ-सेके सक् । इकारण्ये-दयायां कारुण्येन हि
हृदयं चिन्तयित्वा भवतीति तस्य तथात्वम् । “मन्द-
मस्त्रिपुनतां घृणया सुनिरेष वः” किरा० । “इत्यङ्गते
गतघृणः किमयं विधत्ताम्” रघुः ३ जुगुप्सायां निन्दा-
याञ्च अमरः “तां विनोक्य वनितावधे घृणाम्” “प्राग-
जीयत घृणा ततो मही” इति च रघुः । “अधारि
पद्मे तु तदङ्घ्रिणा घृणा” नैप० ।

घृणान्तु लि० घृणा+भा० आत्म० । कृपायुक्ते “निष्पादितस्य
कार्त्स्न्येन भगवद्भिर्देवात्मिभिः” भाग० ४।२।४।१।

घृणावत् लि० घृणा+अस्यर्थे मत्तप् मस्य वः इकृपायुक्ते स्त्रियां
ङोप् । सा च अङ्गायास् घृणिनिधिशब्दे उदा० ।

घृणावाम पु० इत० । इकृपायुक्ते लि० । इकृपायुक्ते च
घृणि पु० घृ-नि नि० गुणाभावः । इकिरण्ये, अज्जालायाम्,
अमरः । इतरङ्गे, अहृथ्ये एजले न० सेटि० इदीप्ते

लि० “तस्य त्यक्तसमात्रस्य घृणोर्भावावनौकसः” भाग०
७।१।६। घृणोर्दीप्तस्य

घृणिनिधि पु० निधायते अस्मिन् नि+धा आधारे कि
इत० । इच्छर्थे अङ्गायाञ्च “घृणावती घृणिनिधिः”
काशीख० गङ्गानामोक्तौ ।

घृणीवत् लि० घृणिरस्त्रस्य मत्तप् वा० वेदे न मस्य वः दीर्घः ।
दीप्तिमतिः “घृणीवा केतति त्ना” अ० १०।१७।६।१।
“घृणीवान् दीप्तिमान्” भा० ।

घृत पु० घृ-सेके क्त । अर्द्धं चर्द्धं दुग्धभवे “सर्पिर्विषी-

नमाञ्चं तु चनीभूतं घृतं भवेत्” उक्ते चनीभूते
इत्याञ्चे घृतं गुणभेदादि भाष्ये उक्तं यथा

“हतमाञ्चं हृषिः सर्पिः कव्यन्ते तद्गुणा अथ । हतं र-
सायनं स्वादु चक्षुष्यं वज्रिदीपनम् । शीतं वीर्यं विषालक्ष्मी
पापपित्तानिलापहम् । अस्माभिष्यन्दि कान्थोजसो जो
लाङ्गल्यमुद्दिजत् । स्वरस्मृतिकरं मध्यमायुष्यं बलकङ्कुर ।
उदावर्त्तं ज्वरोन्माटमूलानाहृदयान् हरेत् । स्निग्धं
कफकरं रक्षःक्षयधीसर्परक्तनुग् ।

गव्यस्य हतस्य गुणाः गव्यं हतं विशेषेणेत्यादि भाष्ये
वाक्यम् २५८२ घृ० उक्तम् हतभेदगुणा भाष्ये उक्ता यथा

मार्द्धस्य गुणाः । “मार्द्धस्य हतं स्वादु पित्तरक्तानिला-
पहम् । शीतलं क्षेपलं हृष्यं गुरु स्वादु विपच्यते” ।

कागस्य गुणाः “आलमाञ्चङ्कुरोत्थिनं चक्षुष्यं बलवर्द्ध-
नम् । कासे श्वासे क्षये चापि हितं पाके भवेत्कटु” ।

अथ उष्ट्रीहतम् “शुद्धं कटु हतं पाके शोषकभिषिधा-
पहम् । दीपनं कफघातघ्नं कुष्ठगुल्मीभोदरापहम्” ।

अथ आत्रिकहतम् “पाके लज्जाधिकं सर्पिः सर्वरोगविनाश-
नम् । हृदि करोति चास्थीनामशरीरशर्करापहम् ।
चक्षुष्यमग्निव्युषणं वातदोषनिवारणम्” ।

अथ नारीहतम् । “कफेऽग्निबे योनिदोषे पिप्पे रक्ते च
तश्चितम् । चक्षुष्यमाञ्चं स्त्रीणां वा सर्पिः स्यादस्त्वतो-
पमम्” ।

अथाश्वत्थहतम् “हृदि करोति देहान्नेर्लघु पाके विषा-
पहम् । तर्षणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुद्वेदाघतम्” ।

दुग्धहतस्य गुणाः “हतं दुग्धभवं पाहि शीतलं नेत्र-
रोगहृत् । निहन्ति पित्तादाहकमदगूर्च्छाभ्रमालान्” ।

अथ त्क्षुण्णदधिहतस्य गुणाः “हृदि स्तनदुग्धोत्थं तत्प्रा-
द्वैयङ्गधीनकम् । हृदयक्षीनं चक्षुष्यं दीपनं हृदिहृत्-
रम् । बलकङ्कुरं हृष्यं हृष्यं विशेषाज्वरनाशनम्” ।

पुराणघृतस्य गुणाः “धर्माद्भृत् भवेदाञ्चं पुराणं तत्-
विदोषनुत् । मूर्च्छाहृषिविषोत्सादापस्वारतिभिरापहम् ।
यथा यथाऽस्त्रिं सर्पिः पुराणधिकं भवेत् । तथा तथा
गुणैः स्वैः स्वैरधिकं तदुदाहृतम्” ।

अथ नतनस्य घृतस्य विषयाः “दोषयेच्चमेवाञ्चं भोजने
तर्षणे अमे । बलक्षेत्रे पाण्डुरोगे कामजानेत्ररोगयोः” ।

घृतप्रयोगस्याविषयाः “राजसङ्घाति बाले च हृद्रे लंघ-
नने गदे । रोगे कामे विश्लक्ष्णाद्य विषये च मदादये ।
ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्वज्रं धन्यते” ।

अस्य गव्यादिधृतभेदास्तद्गुणादिकं च सुश्रुतेनोक्तं यथा
 'घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्यं मृदु मधुरमल्पामिष्टान्दि
 स्त्रे हनस्तदावर्तोन्नादापस्कारगूलज्वरानाहवातपित्तप्रशम-
 नमग्निदीपनं स्मृतमतिभेदाकान्तिस्वरलायणसौकुमार्यै-
 जसो जोजनकरमायुष्यं द्रव्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु
 चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पापमालच्छीप्रशमनं विषहरं
 रक्षोप्लव्णं । विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
 चक्षुष्यमग्रं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् । आजं
 घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् । कासे श्वासे क्षये
 चापि पथ्यं पाके च तल्लघु । मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु
 पाके कफापहम् । वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहृषं
 धृतम् । औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ।
 दीपनं कफरातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् । पाके लघ्वा-
 विकं सर्पिर्नैच पित्तप्रकोपणे । कफेऽग्निमे योनिदोषे
 शोषे कम्पे च तद्धृतम् । पाके लघुष्णवीर्यञ्च
 कपायं कफनाशनम् । दीपनं बद्धमूलञ्च विद्यादेकशफं
 घृतम् । चक्षुष्यमग्रं स्त्रीषान्तु सर्पिः स्यादस्त्वतो-
 पमम् । दृष्टिं करोति देहाग्न्याल्लघुपाकं विषापहम् ।
 कपायं बद्धविष्णुमूलं तिक्तमग्निकरम् लघु । हृन्ति
 कारेण्यं सर्पिः कफकुष्ठविषादिभूनु । क्षीरघृतं पुनः
 संघ्राहं रक्तपित्तघ्नमूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च ।
 सर्पभण्डस्तु मधुरः सरोयोनित्रोत्वाक्षिशरसां
 गूलभो वस्तिनस्यान्तिरश्चेत्प्रदृश्यते । सर्पः पुराणं
 सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेद उन्नादोदर-
 ज्वरगरशोफापस्कारयोनित्रोत्वाक्षिशरःशूलघ्नं दीपनं
 वस्तिनस्यान्तिरश्चेत्प्रदृश्यते । भवन्ति चाल ।
 पुराणं विभिरश्वासपोनमज्वः कःसदुत् । मूर्च्छाकुष्ठविपो-
 न्नादपहापस्कारनाशनम् । एकादशशतञ्चैव पत्तराहुपितं
 घृतम् । रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतन्तु मज्जाघृतम् ।
 पयं मज्जाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनधिकैः । यत्नं पथितं
 मेध्यञ्च विषेपात्तिभिरापहम् । सर्पभूतहरञ्चैव घृतनेत-
 न्यग्रह्यते" । "उपगन्धं पुराणं स्याद्गन्धर्पस्थितं घृतम् ।
 लाञ्छारमिभं शीतं प्रपुराणगतः परस्" राजवल्लभः ।
 तस्य गुरुतमत्वमाह वैद्यके "रुद्धादृष्टगुणं सूक्ष्मं चूर्णा-
 दृष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसोदृष्टगुणं
 घृतम्" पक्कघृतस्य यर्पान्तेऽवीर्यतामाह "घृतमवदात्
 परं पक्कं हीनवीर्यत्वमाभूयात्" राजव० । "घृतं
 कांशे दशाहिकम्" इत्युक्तघृतस्याभक्ष्यता । "तेजोवी

घृतमिति" श्रुत्या यावद्यमेधे घृतप्रशंसनात् "अज्ञाः
 शक्रेण उपधाति" इत्यादी घृतैर्नैवाङ्गनम् न तैलेनेति
 भीमाभायां स्थितम् । घृतस्यटितौषधस्य पण्यमासपथ्यं न
 वीर्यं च वैद्यके उक्तम् । पक्कवृतादि नानाविधं
 चक्रदत्तादौ उक्तं विश्वरभयाज्ञोक्तम् । "घृतं घृत-
 पावानः पित्तवसां वसापावानः" यजु० ६।१६। घृत-दीप्तौ
 कर्त्तरि-क्त । २दीप्तेऽसेचके च त्रि० शब्दर० । अस्य
 घृतादित्वात् अन्तोटात्ता । ४जले न० शब्दार्थे च० ।
 घृतकरञ्ज ए० घृतमिव घनीभूतनिर्वासकत्वात् करञ्जः ।
 (प्रियाकरमुचा) करञ्जभेदे राजनि० ।
 घृतकुमारी स्त्री घृतमिव कुमारी सुन्दरी । घृतहृन्त्य
 निर्वासे स्वनामस्थाने गुल्मभेदे शब्दरत्ना० स्वार्थे क
 लृङः । घृतकुमारिकाप्यत्र स्त्री भावप्र० कुमारीशब्दे
 दृश्यम् ।
 घृतकुल्या स्त्री घृतपरिता कुल्या । घृतपरितकृत्विससरिति
 घृतकेश ए० घृतोदीप्तः केश इव ज्वालना अस्य । यज्ञौ "ज-
 जोनिपातं घृतकेशमीमहे" ऋ० ८।६०।२।
 घृतकौशिक ए० घृतोदीप्तः कौशिकः । गोत्रभेदे अतङ्गोत्तान-
 गतप्रवरभेदे च "घृतकौशिकगोत्रस्य कुशिककौशिक-
 घतकौशिकाः प्रवराः" उ० त० २८० । "स च यज्ञ-
 वेदीयःशान्तगतः" घृतकौशिकात् घृतकौशिकः" शत०
 ब्रा० १४।५।५।२१। तथा तत्रैव १४।७।१।२७।
 घृतच्युता स्त्री घृतं च्युतं यस्याः । कुण्डोपपथ्ये नदीभेदे ।
 कुण्डशब्दे २१४५।४० दृश्यम् । [त्रिका० ।
 घृतदोधिति ए० घृतं घृता दीप्ता वा दोधितिरस्य । अग्नी
 घृतधारा स्त्री घृतं घृतहृन्त्यं जलं धारयति धारि-यण्य
 उप० सं० । पश्चिमभेदेगन्धे नदीभेदे । "शुभामतिरथा-
 च्चैव घृतधारेति विद्युताम् । वराहः सरितं पुत्रां प्र-
 तीच्यामकरोत् प्रभुः" हरिवं० २२५।२० । ६त० । घृत-
 स्थाविच्छिन्नसन्तौ च ।
 घृतनिस्त्रिज् त्रि० घृतं दीप्तं निर्णिकृत् रूपं यस्य । १दीप्त-
 रूमे । "दीप्तायानिध्नो घृतनिर्णिकृत्" ऋ० २।५।४।
 निर्णिकृति रूपनाम दीप्तरूपाः" भा० । "जुष्टासो अद्या
 घृतनिर्णिकृजोयुः" ऋ० ४।२५।२। "घृतनिर्णिकृजा निश्च-
 द्रव्येण दीप्तरूपाः" भा० । घृतं निर्णिकृति निर्णिकृज-
 क्रिप् ६त० । तापनद्वाराविज्ञापनेन २घृतशोधके यज्ञौ ।
 "शोचिष्केषो घृतनिर्णिकृ पावकः" २।५।७।१। "घृत-
 निर्णिकृ वृत्स्य तापनद्वारा विज्ञापनेन शोधकः" भा० ।

घृतप पु० व०३० वृत्तमाञ्जं पिबन्नि+पा-क लप० स० ।
 आञ्जपाख्ये पिबन्निगमेदे । "घृतपाः सोमपाः यव्या
 वैश्वानरभर्राचिपाः" भा० शा० १६६ख० । घृतपान
 कर्त्तरि लि० ।

घृतपदी स्त्री घृतं पादे संस्थितं यस्या पाद्भावः स्नाङ्गत्वात्
 ङीप् पद्भावः । १५डादेवताभेदे । शत० ब्रा० इडा
 ब्राह्मणे १।८।१।२६ । तन्निरुक्तिदर्शिता यथा "मानवी
 घृतपदीति मनुष्योऽतमस्य ऽजनयत तस्मादाह मागधीति
 घृतपदीति यदेवास्ते घृतं पादे समतिष्ठत तस्मादाह
 घृतपदीति" । तदुदाहरणोपोद्घाते "इडाया मानवी-
 मिडादेयतां वक्तुं मानवी घृतपदीमैत्रावरुणीत्येतानि
 च निगदपदानि व्याख्यायन्ते" भा० घृताः दीप्ताः पादा
 यस्याः प्राग्वत् पादुभावादि । सरस्वत्यामिडादेव्याञ्च ।
 "हविषीडा देवी घृतपदी जुषन्ते" ऋ० १०।७०।८।
 इडेतेन्नामिका देवी सरस्वती घृतपदी दीप्रपदी-
 येता" भा० । [राजनि० ।

घृतपर्णिक पु० घृतमिव स्वादु पर्णमस्य कप् । घृतकरच्छे
 घृतपीत लि० घृतं पीतं ज्ञेन आहिता० भा परनिपगतः ।
 घृतपानकर्त्तरि पक्षे पीतघृत इत्यपि तत्तार्थं लि० ।

घृतपूर पु० घृतेन पूर्यते परि-कस्त्राणि ज्ञच् । पक्वाक्षभेदे
 तत्र प्राचुरभृतेन पक्वत्वान्तयत्वम् तत्पाकप्रकारादि शब्दार्थ
 चि० "भर्द्दितां सभितां चीरनालिकेरघृतादिभिः । अत्र-
 गाल्य भृते पक्त्वा घृतपूरोऽयमुच्यते । घृतपूरो गुरुद्वृप्यः
 कफकृत्तकभांसदः । रक्षापिबन्तुरोऽह्वयः स्वादुः पिबन्तुरोऽ-
 ग्निदः । अपि च "खीरेण यद्विमं चूर्णे गोधूसानां सुग-
 न्निताम् । विस्तार्य सर्पिषा पाच्यं कटाक्षेऽथ सिता
 म्बितम् । घृतपूरोऽयमुच्यते कर्पूरमदिचाञ्चितः" ।
 भारिकेनजन्तु "सभिता गदिता चीरे नालिकेरसिता-
 द्वृकेः । अथगाल्य भृते पाच्यो घृतपूरोऽपनः स्तुतः" ।
 दुग्धजोऽपि "पाकपिण्डोक्तोऽक्षीरं शर्कराचूर्णमिच्छि-
 तम् । एतत्परिनिर्माणकारयेत् खल्यसर्पिषि" ।
 शालिमवोऽपि "सुशालीपद्यं दुग्धन्तु कार्पायतं वस्त्रगा-
 न्निताम् । खण्डयुक्तं घृते पक्त्वा घृतपूरो भवेद्यम्" ।
 कसेरुजोऽपि "कसेरुचूर्णे निःक्षिप्य पाकपिण्डोक्तं
 पयः । निर्माणं घृतपूरायां शर्करासहितं भवेत्" ।
 प्याम्बरसजः "पक्वाण्यस्य घृते तत्रे रसस्वनसपिण्डितः ।
 सुदुग्धशर्करया योज्यो घृतपूरो यद्गृह्यया । चीरमाद्यं
 खण्डयं हि खण्डं चूर्णं ततः स्तुतम् । दोजिते यो

विशेषोऽत्र तदाख्यावर्ण संज्ञितः । घृतपूरो गुरुद्वृप्यो
 हृद्यः पिबन्निनापहः । सद्यः प्राणप्रदोवल्हः सुख-
 योऽग्निप्रदीपनः । शृङ्गाटकसुखानामभयवं स्वाद् घृत-
 पूरकः । विचार्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेदिति" ।

घृतपूष्मिक पु० घृतं पूष्मत् कप् । करञ्जभेददृष्टे त्रिका०
 घृतपूष्मिकरञ्जकोऽप्यत्र भाषणं करञ्जशब्दे १६८८-पु०
 दशप्रम् ।

घृतपृष्ठ पु० घृतं दीप्तं पृष्ठमस्य । क्रौञ्चहीपपतौ प्रियव्रत
 पुत्रे राजभेदे । क्रौञ्चगच्छे २३४१-पु० विवर्तितः ।

घृतप्रतीक पु० घृतं प्रतीकं सुखं यस्य । अग्नी । तस्य
 उत्तरवेद्यामाञ्ज्याधारेणोद्दीपनात् तथात्वम् "घृतप्रतीको
 घृतयोनिः" यजु० २५।१७ ।

घृतप्रयस्य पु० घृतं तत्सहितं प्रयोऽन्नं यस्य । वज्री "घृत-
 प्रयाः सधमादे मधूनाम्" ऋ० १।४।२।१ "घृतप्रयाः
 घृतसहितानि प्रवांसि अक्षरूपाणि हवींषि यस्य" भा० ।

घृतप्रसक्त पु० प्र-सद-वा० त इत० । घृतेन प्रसक्ते वज्री ।
 "घृत प्रसक्तो अक्षरः सुभेवः" ऋ० ५।१७।१ ।

घृतमण्ड पु० इत० । घृतसारे । गलितघृतसाधःस्यो
 सारंगभेदे (जसादानाधि) "ततः स घृतमण्डेन
 हृद्येनेन्द्रियवेतिना" । "सुक्रवत्" घृतमण्डेन यदी-
 मधुकसिद्धेन तेनेन वानुवासयेत्" सुशु० । सर्पिर्गण्डो-
 ऽप्यत्र घृतमण्डे तद्गुणाः कृशुतोक्ता दर्शिता । घृत-
 मण्डोऽस्त्यस्याः अच् । शकाकोक्त्यां स्त्री शब्दच० ।

घृतमण्डलिका स्त्री घृतमण्डं तदाकारनियार्थं लाति
 ला-क संज्ञायां कन् घृत इत्त्वम् । हंसपदीदृष्टे राजनि०
 घृतलेखनो स्त्री घृतं लिख्यतेऽनया लिख-करणे ल्युट्
 ङीप् । टाकसधे घृतलेखनपात्रीभेदे हेमच० ।

घृतवती स्त्री द्विव० । घृतमुदकं हेतुत्वेन कार्यत्वेन वा-
 क्यस्याम् अल्प मस्य वः ङीप् । दावापृथिव्योः
 निघ० । "अद्भ्यः पृथिवी" इति श्रुतेर्भूमिर्जलपृथक्क-
 त्वात् तथात्वम् दिवस्य उदकहेतुत्वात् तथात्वम् । श्वाञ्ज-
 युक्ते श्घृतपदयुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् । "तैलं प्रति-
 निधिं कुर्यात् घृतार्थे याञ्चिको यदि । प्रकल्पेव तदा
 ब्रूयात् होता घृतवतीमिति" ति० त० यज्ञपार्थः ।

घृतवर पु० घृतं वरमत्र । घृतपूरे पक्वाक्षभेदे हेमच० ।
 तस्य घृतप्रचुरत्वान्त्थात्वम् ।

घृतस्थला स्त्री घृतमुदकं स्वच्छतृपत्तिस्थानं यस्याः घृतं
 दीप्तं स्थलं नितम्बस्थलं यस्या वा । अप्सरोभेदे । अप्-

सरसां हि जलोद्भवत्वं भाग० पा० ७६ । समुद्रमन्थने एतं यथा "ततश्चाप्सरसो जाना निष्करुणहः सुवाससः" तासां मध्ये अस्याः प्रगस्तानित्त्वस्यत्वात् तथात्वम् । "घृतस्यला घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा" हरिवं० २०६ अ० ।

घृतस्युश् त्रि० घृतं सृजति सृज-कृत् । घृतस्यर्गिनि किञ्चनत्वात् स्वादौ क्तः । घृतस्य क् घृतस्य ग्भ्यामित्यादि

घृताची स्त्री घृतसदृकं कारणतयाऽञ्चति अन्त-कृप् नलोपे स्त्रियां ङीप् पूर्वोदीर्घश्च । अप्सरामेदे तस्या अङ्गोजातत्वात् तथात्वम् । घृतस्यकाशज्जे दृशप्रम् । सा च पौरवरौद्राश्चन्द्रपत्न्य परिग्रहे दृग प्रत्वात् कन्याश्च दृग मुपुवे यथा हरिवं० २१ अ० ।

'रौद्राश्च घृताच्यां वै दृगाप्सरसि स्तनयः । कचेयुः प्रथमस्तोषां ककथेयुस्तथैव च । कचेयुः स्थाण्डिलेयुश्च सन्तैयुस्तथैव च । दृशाख्येयुर्जनेयुश्च स्थलेयुश्च महा-वल्लः । दानित्योपनेयुश्च पुत्रिकाश्च दृग स्त्रियः । रुद्रा शूद्रा च भद्रा च मरुदा मलहा तथा । स्थलदा चंभ राजेन्द्र ! नरुदा सुरसाऽपि च । तथा गोचपला च स्त्री रत्नकूपा च ता दृग' ।

२राज्ञौ निध० तस्याः सोमरश्मिणादिशिशिरजलभूय-सदात् तथात्वम् । घृतमाज्यमञ्जति प्राप्नोति । इत्-त-प्राप्तिरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "घृताच्यासि जुहूर्नाम्ना" अङ्ग० २।६। ४ उदकयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । ईं वक्ष्यन्ति सूर्यं घृताचीः" ऋ० ७।६। १२ "घृताचीः उदकवत्यः" भा० । घृतं दीप्तं रूपमञ्जति । प्रदीप्तरूपवति त्रि० स्त्रियां ङीप् पूर्ववत् सर्वम् । "स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीः" ऋ० १०।११२। २। "घृताचीर्दीप्तरूपवतीः" भा० ।

घृताचीर्गर्भसम्भवा स्त्री घृताच्या गर्भ इव सम्भवति सम्भू-भू-अच् । स्थूलैवायाम् राज्जनि० । घृताच्या गर्भे सम्भवोऽस्य । अन्तैयुतश्चतौ पौरवे न्यपभेदे ए० इतत्-कन्यायां स्त्री घृताचीर्गञ्जे विवृतिः ।

घृतादि ए० घृतमादिर्यस्य "घृतादीनाञ्च" सालनशाचार्य-सूत्रोक्ते अन्नोदात्तानिभित्ते गञ्जगणे स च आकृति-मागणः" ि० कौ० ।

घृतान्न ए० घृतमाज्यमक्षमदनीवं यस्य । हविर्भुजि वञ्जौ । "तपुर्भुजां घृतान्नः पावकः" ऋ० ७।१। १। २ घृतभोजि-नि त्रि० घृतेन किञ्चित्तमञ्जम् । २घृतमिदिते अच् न० । घृताचिसु ए० 'घृतेनार्चिर्दस्य घृतं दीपमार्चिर्दस्य वा ।

वञ्जौ । "घृताचिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिधत्तया" भा० आ० ५८ अ० ।

घृतावनि स्त्री घृतस्यावनिरिव । यूपकर्णे हेमच० । घृतावृष्टि त्रि० घृतसदृकं यद्धतेऽनया कृष् दीर्घः इत० । उदकयुक्ते "घृतेन द्यावापृथिवी अभिलते घृतत्रिया घृगृष्टा घृतावृष्टा" ऋ० ६।७। ४। उदकयुक्ते द्यावा-पृथिव्याऽपित्यर्थः धौस्थाने आच् ।

घृतासृति ए० घृतसदृकं दृष्टिदृपमासृति आ+सृ-क्तिञ् दृष्टिसंपादकयोर्मिवायकणयोः "ता (मिलापकण्यौ) कश्चाजा घृतासृती यज्ञे यज्ञ उपसृता" ऋ० १।१२। ६। औस्थाने आच् । घृतमासृतिरन्नं यस्य । घृतान्नयोः इ-न्द्राविष्णोः । (इन्द्राविष्णू) "घृतासृती द्रविषं दत्तमस्य" ऋ० ६।६। ६। अस्मै कश्चायम् ।

घृताहवन ए० घृतेनाहूयतेऽस्मिन् आ+ह-आधारे ल्लुट् जुहोतेरविभिन्नितकर्मण्ये कत्ये नाकर्म कत्वात् घृतस्य कर-णत्वमेव "तृतीया च ह्योऽल्कन्दसि" पा० कर्मणि न तृतीया किन्तु "कत्तृकरणयोस्तृतीया" पा० करणे तृतीया इत० । घृतेनाहवनाधिकरणे वञ्जौ । "घृ-ताहवन ! दीदिवः प्रति आ रिपतो दहः । अग्ने ! त्वं रक्षस्विनः" ऋ० १।१२। २। घृताहवन ! अग्ने !" भा० ।

घृताहुति स्त्री घृतमाहुतिः "तृतीया च ह्योऽल्कन्दसि" पा० कर्मणि तृतीया जुहोतेरविभिन्नितकर्मण्ये ना-कर्मकत्वात् करणे तृतीया वा इत० । घृतेनाहुतौ । "सद्यज्ञूपि घृताहुतिभिः । यत्सामानि मध्वाहु-तिभिः" आश्व० २८० ३।१। २।

घृताह्व ए० घृतं तद्गन्धमाहूयते स्रद्धंते निर्यासेन आ+ह्वे-क उप० स० । घृतह्वान्गन्धनिर्यासके सरलजुसे त्रिका० ।

घृतिन् त्रि० घृतमाज्यसदृकं वा प्रागस्येनास्यस्य इति । प्रगस्ताज्यके प्रगस्तजलके च स्त्रियां ङीप् । "पय-स्त्रिणी घृतिनीमवु दारासु" (गङ्गासु) भा० आ० २०२ अ० । घृतीयु ए० पौरवे रौद्राश्चन्द्रपत्न्यमेदे कतैयुगञ्जे दृश्यम् तत्र जकेतुरित्यत्र घृतेयुरिति विष्णु ए० पाठः

घृतेली स्त्री घृते स्त्र हृदय्ये इलति गेते इल-गये अच् गौरा-ङीप् । तैषदायिकायां (तैलापोका) हेमच० ।

घृतोद् ए० घृतमिव स्वाद् उदकमस्य उदकस्योदः । कुश-हीपावरके कसुद्रोदे घृतोदध्यादयोऽप्यत्र कुशमञ्जे २१४२ ए० दृश्यम् ।

घृतीदन पु० घृतेन निम्नः क्षोदनः । “भक्ष्येण निम्नये”
पा०१त० । आच्छन्निचिते क्षोदने । “दध्नीदनं च जीयाय
गुह्याय च घृतीदनम्” पक्षवचिकघने सं० त० ।

घृत्सामद पु० गृत्सामद+घृपो० । क्वपिभेदे विष्णु पु० तत्रापाठः ।
घृत्सं चर्षणे लक्ष्मीयाञ्च सक० पर० वेत् । चर्षोमहर्षिणम् (घषा)
व्यापारभेदः संसर्षो या चर्षति अचर्षीत् ऊचर्ष । चर्षणं
चर्षः । उदित् चर्षत्या घृत् । ह्यो वेत् कत्यात्
निष्ठा त्वन्ट् घृत् । चर्षित इति प्रयोगस्तु तोरका०
इतजनः । “भातजं खजने रेणुं वायुवेगेन चर्षितम्”
(शैलराजः) रामा० १।७६ख० ।

घृष्ट त्रि० घृष्ट-कर्षण क्त । मर्दिने ऽकृतघर्षणे “घृष्ट
रसाङ्गनं नायाः क्षीरेण” सुश्रु० । “द्रोपद्या ननु मत्स्य
राजभवने घृष्टं न किं चन्दनम्” पञ्चतन्त्रम् । २गम्भेदे
“घृष्टोम नयजोगम्भः सरजश्च नमेरुषा । अगुरुप्रभृति-
चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते । घृष्टः संघृष्टगम्भोऽयं
द्वितीयः परिकीर्तित” इति शब्दार्थचि० घृष्ट-
वाक्यम् ।

घृष्टि पुंस्त्री घृष्ट-कर्षिणि त्रिषु । ऽश्रुकरे मेदि० स्त्रियां या
ङीप् । (चापरखालु) श्वाराह्याम् कभरः । श्वपरा-
जितायाम् स्त्री मेदि० । भावे क्तिन् चर्षणे (चषा)
ऽव्यापारभेदे ऽस्सर्षीयाञ्च स्त्री मेदि० । क्तिन्नन्त्वात्
न ङीप् [कुलिया] । रत्नमा० ।

घृष्टिला स्त्री घृष्टिं जाति का-क । घृष्टपगताम् । (चा-
घृष्टिष्व पुंस्त्री चर्षति भूमिं तुगुह्ये न च घृष्ट-किन् क्विच घृष्टि लघी-
त्वादि उ०नि० न यकोपः । श्वराहे श्वर्षणशीले त्रि० ।
“मदन्ति वीरा विदधेघु घृष्टयः” ऋ० १।८५।१ । “प्र वः
गर्षीय घृष्टये” १।१७।४ । “घृष्टये गत्तु चर्षणयुक्ताय” भा० ।
“क्रीडन्ति क्रोडा विदधेघु घृष्टयः” १।१६।२ । एवं सर्वत्र
नृधियञ्चस्य इदन्तत्वे न प्रयोगदर्शभात् किन्प्रत्ययान्तत्वे व
भिष्यत्त्वान् क्विर्वराह इति सि०भौ० उक्तेश्च शब्दक०
न ङन्शब्दस्य नान्तत्वस्य न मासादिकमेव । स्त्रियां
या ङीप्

घेस्तु लिङ्गा स्त्री (घृत्) ख्याते क्रीडादने दृष्टे रत्नमावा ।

घोह्व पुंस्त्री पक्षिभेदे शब्दच० स्त्रियां ङीप् ।

घोट(क) पु० घुट्-अच् ण्वल् वा । अच् । तस्य भुवि-
वेष्टनाकारेण वेष्टनासत्तायम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
“जोटी खोषा विकृतविहृतं तु हेतुहीनं ह्वनी”
वा०द० । तद्वचपादि अश्वघ्ने ४६८घृ० दृश्यम्” भा० ।

घोटकमुख पु० घोटकस्य मुखमिथ मुखमस्य ऽकिञ्चरभेदे
२प्रवरविभेदे च हेमा० ब्र० प्रवराध्याये दृश्यम् ।

घोटकारि पु० इत० । अङ्घ्रिणे शब्दार्थे षि० । तस्य यथाऽ
श्वैरं तथा उपयमशब्दे १२५० घृ० उक्तम् स्त्रियां वा
ङीप् । श्वयारिहन्तं करवीरे च । श्वयारिघ्ने दृश्यम् ।
घोटिका स्त्री घुट्-ण्वल् टापि अत एत्त्वम् । कर्कश्याम्
राजनि० ।

घोषा स्त्री घुष्-अच् । श्वशनाशिकायां, श्वराशाले
च अमरः “जयनिरोधस्त्रीतरोपपुरश्वरायमाश्वयो र
घोषेन” काद० । “गौरः प्रकम्बोऽङ्गुलपाश्वोषः” भा०
भा० १८६ ख० । अस्स क्रोडादिवात् स्वाङ्गत्वे ऽपि
न ङीप् दीर्घघोषा स्त्री ।

घोषिन् पुंस्त्री दीर्घा घोषाऽन्त्रस्य ब्रीह्या० इति । श्रुक-
रे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

घोषटा स्त्री घुष्-वा ट तस्य नेत्त्वम् । वदरीभेदे (सिन्धो-
लाङ्गुल) श्वपूगदृष्ट च मेदि० । [हेमच० ।

घोष(न)स पु० गीनस+घृपो० । तिलतृप्ते गीनसे चर्षभेदे ।

घोर न० घुर-अच् । श्विषे राजनि० श्भयानके त्रि० छेम० ।
घोषाशब्दे उदा० । “शिवघोरस्त्रनां पद्मात्” रघुः ।
“घोरेऽस्मिन् भूतसंघारे” मनुः । “घोररावां महारौद्रीम्”
कालीध्यानम् । शश्वे पु० “घोराय घोररूपाय घोर-
घोरतराय च” भा०शा०२८६ख० शिवस्तोत्रे । “नमोवः
पितरोघोराः” यजु० २।२२ ।

घोरक पु० व० । देशभेदे । “काश्मीरश्च कुमारश्च घोरका
हंसकायनाः” भा० सं० ५।१ख० ।

घोरघृष्ट्य न० घोरं घृष्टप्रतं घुष्-अच् । कांक्षे राजनि० ।
घोरं घृष्टं यस्य घोरघृष्टमित्यपि तत्र पाठः । तत्रार्थे
राजनि० ।

घोरघोरतर पु० घोर+प्रकारे द्वित्वम् ततः तरप् । शश्वे
घोरशब्दे दृश्यम् श्चत्वन्तघोरे त्रि० ।

घोरदर्शन पुंस्त्री घोरं दृश्यते-घो दृश-कर्षणि ल्युट् ।
ऽल्लुके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । श्भयानके
त्रि० । “वीक्षाङ्गके महाशङ्कसहनं घोरदर्शनम्” भा०
घो० १ख० ।

घोरवासन पुंस्त्री घोरं वासनं शब्दोऽस्य । श्वराशाले शब्दर०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । श्वोरशब्दशुक्ते त्रि० ।

घोररासिन् पुंस्त्री घोरं रसति रश्-थिनि । श्वराशाले
हेमच० । स्त्रियां ङीप् । श्वोरशब्दकारिणि त्रि०

घोर इ० घोरखर्वैरपत्तम् कथम् । कथनगोत्रप्रवरे कश्चि-
भेदे । “कथानांजाङ्गिरसाजमोह एवेति घोरस्य चैके
मुच्यतेऽवत्रजाजमीडमाङ्गरसघोरकाशेति” भा० श्री०
१२ । ११ ।

घ्राच पु० जन्वन्ते रसा कश्चिन् पक्ष-आधारे षड् प्रयो० ।
इतिषि निच० । “यो कश्चिं घ्राच उत वा य जघनित्”
क० ५।२४।१। इमान्दचमधिकत्व निर० ६।१०। उक्तं
यथा घ्राच इत्यङ्गनाम पत्यन्तेऽस्मिन् रसाः” इति ।
कश्चिस्तुत्ये २दीप्ते ति० “प्रति घ्रांसोभना वां वयो गात्”
क० ७।६६।४। घ्राचं दीप्तम्” भा० । इमान्दचमधिकत्व
निरुक्ते तु घ्राचमङ्गरिति व्याख्यातम् । प्रयो० अन्त्य,
ओमे घ्राच अत्तल । “न घ्राचताप न हिषो जघान”
अथ० ७।१८।२।

घ्राच वृक्षगत् धातुरिति केचित् ।

घ्रा गन्धपदार्थे अक० घ्राचजप्रत्यये सक० आ०प० अनिट् ।
जिघ्रति अघ्रात् अघ्रासोत् अघ्राताम् अघ्राविष्टाम् ।
जघी जघ्रिय जघ्राय । घ्राता घ्रायात् घ्रायात् ।
कर्माणि भावे वा घ्रायते अघ्रायि “अघ्रायि यान्
गन्धरहः दुग्न्धः” भट्टिः । “पाङ्चगविकं जिघ्रति
वड्गुण्येयः” भाग० १।२।६। नासिकया गन्धघ्रातःमिह
(घोः) पद्वयम् । उपसर्गपूर्वकस्तदुपसर्गयोत्यार्थ-
युक्ते पद्वये । घ्रायः घ्रातं-घ्राणम् घ्रातिः

घ्राण न० घ्रा-करणे ल्युट् । नासिकेन्द्रिये । तस्य मतभेदेन
भौतिकादिता इन्द्रियभेदे ६।४०।४० दर्शिता । “इन्द्रियं
घ्राणसत्त्वम्” भाषा० तस्य पायिपत्ये प्रमाणं सि०
स० दर्शितं यथा

“घ्राणेन्द्रियं पायिपं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वात् कुङ्कुमगन्धादिव्यञ्जकत्वतश्च न च इष्टान्ते स-
कीयरूपादिव्यञ्जकत्वादिर्निर्दिष्टिरिति वाच्यं परकीर-
रूपादिव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् न च नवशरापगन्ध-
व्यञ्जकत्वत्वेन चैकान्ताभिति वाच्यं तस्य सङ्कुरसाभिव्य-
ञ्जकत्वात् यद्वा परकीयेति न देयं, वाकूपमीतसुरभि-
भागस्य इष्टान्तत्वसम्भवात् न च घ्राणेन्द्रियस्यैवैवस्य
गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं इत्येते
इति इति विशेषत्वात्” । कर्माणि क्त वा तस्य नः ।
श्कतघ्राणे ति० प्रातोऽप्यस्य । भावे ल्युट् । (घोः)।
श्व्याभारे न० घ्राणेन शुकरो इति प्रच्यवतेन कुङ्कुटः”
मनुः । तस्याधिकतारान्द्विभौ ।

घ्राणज न० घ्राणे जायते करणसाधारत्वविषयत्वा “इमस्यां
जनेर्हः” घा० जन-उ ७त० । नासिकेन्द्रियजाते
प्रत्यक्षभेदे “घ्राणजादिभेदेन प्रत्यक्षं पद्विचं मतम्”
भाषा० तत्र प्रत्यक्षं गन्धादेर्यथाह तत्रैव “घ्राणस्य
गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि कृतः” । “घ्राण-
पासोभवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः” इति च
प्राणतर्पण पु० घ्राणमिन्द्रियं तर्पयति । सुगन्धे अमरः ।
प्राणदुःखदा स्त्री घ्राणस्य दुःखं ददाति दा-क । हि-
कन्धा (घ्राचि) भावप्र० ।

घ्राणश्रवस् पु० घ्राणमिव श्रवः कर्षोऽस्य । कार्तिकेय
सैन्यभेदे । “घ्राणश्रवाः प्रतिश्लब्धः काङ्क्षनासोजव-
न्वरः” भा० आनु० ४६७७० कुमारसैनिकोक्तौ
प्राति स्त्री घ्रायते अमया घ्रा-करणे क्तिन् । नासिकायां
शब्दश्च० । भावे क्तिन् । श्घ्राणे (घोः) व्यापारे स्त्री
“प्राङ्गणस्य रजः कत्वा घातिरश्चयमद्ययोः” मनुः ।

इति वाचस्यत्ये चकारादिशब्दाद्येनिरूपणम् ।

ङकारः व्यञ्जनवर्षभेदः कवर्गपञ्चमः तस्योच्चारणस्थानं
कण्ठमूर्धं नासिका च “जिह्वामूले तु क्तःप्रोक्तः” इति
“असोऽस्तनासिका नङ्गी” इति च सिचोक्तेः तदुच्चारणे
आव्यन्तरप्रदत्तः कण्ठमूले जिह्व मूलस्थयः । बाह्यप्रयत्नाः
संशारनादघोषात्प्रयाथाः । माहकान्दासेऽस्य दशकरा-
ङ्कुल्येपु न्यस्यता । तस्य तन्त्रे वाचकशब्दा वषोऽङ्गा-
रतन्त्रे उक्ता यथा “ङः शङ्को भैरवशङ्को विन्दूश-
वः शिष्यः प्रियः । एकोरुद्रोदहनस्यः खर्परोविषयसङ्कः ।
कान्तिः खेटाङ्गयोधीरोहिजात्मा आग्निमी विद्यत् ।
मन्त्रगक्तिय मदनो विज्ञेधी चात्मनायकः । एकने-
भो महामन्दो दुर्भैरवन्दना मतिः । शिवशङ्को नीड-
कवटः कामेधी चनसाङ्गुकी” । कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्वेव
रूपसङ्कं यथा । “ङकारं परमेष्ठानि । सयं परम-
कुण्डलीम् । सर्वदेवमयं यथं त्रिगुणं कोडकोचने ।।
पञ्चमाचमयं यथं ङकारं प्रथमाव्यङ्गम्” “मकार-

आपतुस्कारपञ्चमौ भिद्यधातुः कामधेनो भवन सर्वधातुः वर्गपञ्चमवर्षस्य नकारजलोक्तेः ऊकारस्य तत्र नकारकत्वम् तेन अङ्क-क्वपि ञन् इत्यादि- रूपम् । तत्र काव्यादौ प्रथमनिर्देशकत्वं यथा “कः कः गोचस्य अङ्गीं वितरति त्रियसो ऊलाया चः सुखं कः” इ० टी० इत्युक्तेरप्ययः । [एकाक्षरकोपः । ऊ षु० कु-वा० ङ । १विषये २विषयस्य ङायां नेदि० ३भैरवे कु ध्वनौ भ्या० आत्म० अक० अतिट् । ऊरते अङ्कपिठ । अङ्कुवे । वनि अङ्कपते ।

इति वाचस्पत्ये ऊकारादिशब्दार्थनिरूपणम्

च

चकारः व्यङ्गनवर्षभेदः चवर्गस्याद्यः अस्त्रोच्चारणस्थानं तासु “इत्युचयानां तासु” सि०कौ० अक्तेः तस्योच्चारणे- आभ्यन्तरप्रयत्नः तासुनि जिह्वानभ्यन्तर्यः श्वाश्विवारा- चोवात्सप्राणा बाह्यप्रयत्नाः । नाटकान्यासे वामबाहुमुखे- ऽस्य न्यस्तता । अस्य याचकशब्दाः वयोह्वारतन्त्रे अक्ता यथा । “चः पुष्कलो हली वाथी चात्रशक्तिः सुदर्शनः । चर्मसुखधरो भौषो महिषाचारवज्रयः । एवङ्कपो वचिः कुर्मवाचगुणा दीर्घवाङ्ककः । वामबाहुमुखं भावा चतुर्भूतिसङ्कपिणी । दयितस्य त्रिषोत्सस्य अङ्गी- ङ्कृतीवलोचनः । चन्दनं चन्द्रमा देवसेतनो हृदिको बुधः । देवी कीटसुखस्तःका कुमारी पूर्वका- षुगुनी । अनङ्कनेखला वायुनीदिनी च सुखावणी” । तत्र भ्येवरूपं यथा “चवर्षं ष्टुणु सुत्रोषि ! चतुर्ग- प्रदायकम् । कुण्डलीसङ्कितं देवि ! खयं परमङ्क- षुकोम् । चततं कुण्डलीसङ्कितं पञ्चप्राणमयं सदा । पञ्च प्राणमयं वर्षं पञ्चप्राणात्मकं सदा । लिभक्तिवहितं वर्षं त्रियिन्दुवहितं प्रिये !” कामधेनुतन्त्रम् काव्य- मन्त्रादौ प्रयोगे सुखदायकता ऊच्यते तन्मू लसुक्तम् ।

च अङ्क-चि-चय-वा वा० ङ । १पादूरचे २पञ्चान्तरद्योतने ३चवधारणे नेदि० ङचेती लिङा० । पादूरुषार्थस्य

निरर्थकतैः । “निरर्थकं चादि पादूरुचैकप्रयोजनम्” चन्द्राद्योः ५ सप्तम्ये इत्यन्वाचये ७ इतरतरेद्योगे ङकार- हारे च” अक्षरः । “चार्थे इत्यः” पा० सि०कौ० व्याख्यातं यथा “सप्तम्यान्वाचयेतरतरेद्योगसमाहाराच्चाद्याः । परस्पर (१) निरपेक्षत्वाऽनेकस्य (२) एकस्मिन् (३) अन्यः सप्तम्यः । अन्यतरस्यानुषङ्गिक (४) त्वेऽन्वाचयः । मिलितानां (५) मन्वय इतरतरेद्योगः । समूहः (६) समाहारः । तत्रैव शुरुङ्ग भजस्वेति सप्तम्ये भिद्यानट गाञ्जानयेत्यन्वाचये च न समासोऽवामर्थ्यात् (७) । धवखदितौ । संज्ञापरिभाषम्” । व्याख्यातं चैतद्व्याभिः सरसायाम् ।

(१) “परस्परनिरपेक्षस्येति एकस्य क्रियात्मयोत्तरमप- रस्याटन्या तदन्य इति न तयोः परस्परकाङ्क्षा । (२) अनेकस्येति तेनैकस्य सामेक्षत्वेऽपि न दोष उभयोक्तथा- त्याभावात् । सप्तम्ये चयञ्जेन खसमभिव्याहृतपदा थोत्तरसामेक्षत्वं बोध्यते तदसमभिव्याहारे ङ न । अत- यशानैक एव चयञ्जः प्रयुज्यते तेन अङ्कवदोत्तरं चयवदस्तस्यैव समभिव्याहृतक्रियादाः अन्ये इतरसामेक्षत्वं नत्वन्वयेति बोध्यम् । (३) एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्यय इत्येतस्य यत्वेत्यादिसमाच यत्नैवमन्वय- क्तत्वं सप्तम्यस्य ङादौ रत भावः । न त्वन्वयएव सप्तम्य इति अभितव्यम् । अन्ययस्य विशेषतया विशेषणतया वा तत्त्वाद्यं चैतो मञ्जति पचति चेत्यादौ क्रियासप्तम्ये, अन्यम् ईश्वरं शुरुङ्ग भजस्वेत्यादौ इत्यसप्तम्ये । (४) आनुषङ्गिकत्वप्रतुहे म्दात्मन्यतरस्य ताध्यान्वय तत्त्व- ध्वन्विक्रियाया अत्रयत्कर्मव्यत्यरूपं तथाच समभिव्या- हृतक्रियादिगतमातृषङ्कत्वव्याप्तत्वमन्वाचयचकारार्थः । (५) मिलितानामिति परस्परामेक्षायास्तुतु तापयभेदक- समूहरूपाणामित्यर्थः । अन्यय इत्यस्यैकधर्मावच्छिन्ने मा- न्ययइत्यर्थः । तेन भीषातोः संयोगजनकव्यापारजन- कव्यापारवोचकतया द्विकर्मकत्वेन अत्रां धामं नयतीत्यादौ अजापामयोद्भवयोरपि धातुप्राप्तक्रियावामन्वयेन तत्र न चकारद्योगो नापि उमासः तयोरेकस्य संयोगेऽपरस्य संयोगादङ्कत्वव्यापारेऽन्वयादेकत्वान्वयाभावात् । अत- एव यत्नानेकचकारप्रयोगः, यत्नैवमन्वयस्य तत्रैतरेतर- द्योगसाध्यसमूहस्य चार्थे इत्यर्थः । (६) अटङ्कानव- ङवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकानवपठित्तिसर्षं एव ष्टः

क्तिनिमित्तं समाहारे तु द्वित्वत्वादिनेव समूहस्य
 भानात् समूहत्वनेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः । एवञ्च
 उभयत्रैव समूहस्य बोधः । (७) असामव्यादिति एका-
 र्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि बहुव्रीहिसटकपदानां
 कर्माद्यन्तर्भावित्वैव इत्यस्यटकपदानां चाद्यन्तर्भावित्वैव
 एकार्थीभाव व्यावश्यकः "समर्थेः पदविधिरिति" पा०
 परिभाषितत्वात् चार्थे इत्यस्यत्वे च । नचेत्तरंतरान्वये
 परस्परनिरपेक्षानामेकार्थीभावः सम्भवति येन सम-
 न्वयान्वाचयानेकार्थीभावेऽन्तर्भावो स्याताम् । ततश्चेत्तरंत-
 रद्वये समाहारे च साहित्यत्वं सत्त्वदेकार्थीभावस्त-
 योक्तदभावाच्च तथेति बोध्यम् । इयांस्तु विशेष इतरेतर-
 योगे साहित्यं विग्रहणं द्रव्यं विशेष्यं, समाहारे तु
 साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेष्यमिति यथा चानयोर्वैध-
 वेनक्षण्यं तथाकरे दृग्प्रम्" । पद्यान्तरं चात्र पुनरथकम्
 यथा "मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां परस्परवेदितः ।
 तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चित् न भाषते"
 इति० । एतल्लययोगित्वे १०१-नियोगे च शब्दार्थाच०
 तत्र तुल्ययोगितालङ्कारस्य चेन द्योतनात्तस्य तदर्थकता
 यथा "सङ्कुचन्ति सरोजानि स्त्रैरिणी यदनानि च"
 चन्द्रा० । एवं दीपकालङ्कारद्योतकताऽपि २६६८०
 दृष्ट्या । "सती च प्रयोपित् प्रकृतिय नियन्ता" भाषः ।
 चकारद्वयप्रयोगे क्वचिद्विलम्बयोगितायाः क्वचित्तुल्य
 प्राधान्यस्य चावबोधनस्य यथा "इतीरिता पत्नरघेन
 तेन स्त्रीणा च हृष्टा च गभाण भौमी" नै० "कला च
 वा कानिमती कलाश्चतस्वमस्य लोकस्य च नेल कौस्तुभे"
 कुमा० । लिट्प्रत्ययः चण् यत्तथै तस्य प्रयोगे शिष्यम् ।
 च पु० चौयते शुक्लः च किरणैः अङ्गं परधनं वा चिन्वति
 वा चि-ड । १८८२ २कच्छमे ३चौरि ४चयुद्धे ५चर्चये
 च सेदि० । द्वितीये ७दुर्जने च लि० शब्दरत्ना० ।
 चक्र भ्रान्तौ सौ० पर० अक० सेट् इटि । चक्रति चक्रतीत् ।
 चचङ् ।
 चक्र प्रतिघाते तप्तौ च भ्रा० व्या० अक० सेट् । चकते
 चक्रति चक्रके । चिरे चक्रयति । प्रतिघातः मध्यहेतुकोऽ-
 मिष्टशब्दया गवनादिप्रतिरोधः । "वातावुधारचकिता
 हरिखोत्र याति" शब्दम् । "दीवकस्यचकिनेधरः" रघुः ।
 चट्-अप्रतिघाते । "यं चकितामनुचिन्तय उज्ज्वलि"
 भाग० ६।१७।४३। उज्ज्वलनि अप्रतिघातनि भवन्ति
 चक्रास दीप्तौ चदा० जल० पर० अक० सेट् । चक्राति

चक्रकाशीत् । चक्रसाम्-बभूव व्यास चकार । अटिन् ।
 व्यचक्रासत् । "चक्रासति च मांसाटासता रज्ज्वेषु जा-
 पति" । "चक्रासां चक्रु रत्तस्युः" "शोकादभूपैरपि भू-
 चक्रासाञ्चकार नागेन्द्रयाचमिन्त्रैः" भट्टः । "चक्रासतं
 चार चमूरुचक्रणा" भाषः ।
 चक्रित न० चक्र-भावे क्त । १भवे २सम्भवे च । "कृतो-
 ऽपि दयितस्यापि चक्रितं भयसम्भ्रमः" सा० द० उक्ते
 श्लोकां सात्त्विकालङ्कारभेदे यथा "हस्यन्ती चक्रगफरी-
 विघटितोद्धर्षांशोरु रतिगयमाप विभ्रमस्य । च्चुम्बनि प्रस-
 भमहो विनाऽपि हेतोर्धीनाभिः किञ्च वति कारणे
 तरुण्यः "सचपितसखितवद्भवारिकन्त्रीः" । "भय-
 चक्रितमाहवे निजम्" भाषः । "भः सभभनगा यस्यां
 साट्किटिह चक्रिता" घ० र० उक्ते ३इन्द्रोभेदे स्त्री ।
 कर्त्तरि क्त । ४शङ्किते ५भीते च लि० ।
 चक्रोर घ० चक्र-तृप्ती चोरन् । स्वनामख्याते-पक्षिभेदे
 "कोकप्रीतिचक्रोरपारण्यपट्टः" सुरारिः । "इमां किमा-
 चामवसे न चक्षुषी चिरं चक्रोरस्य भयन्मुखं सृष्टी"
 नैप० । "इतच्चकाराक्षि ! विभोक्तयेति" रघुः । स्वार्थे
 क तलार्थे अमरः । "तन्मांस गुणा राजनि० उक्ता यथा
 "चाटकं शीतलं हृद्यं घृद्यं कापिञ्जलाभिषम् । तद-
 च्चक्रोरजं मांसं वृषप्रञ्च बलपुटिदम्" ।
 चक्र व्याप्तौ चुरा० उभ० अक० सेट् । चक्रयति ते व्यचक्रत् त ।
 चक्र घ० क्रियतेऽनेन छ-अर्थे क नि० द्वित्वम् । १चक्रवाके
 पक्षिणि. (चक्रा) अमरः २रथाङ्गे, (चाक्रः) शैश्वे,
 ३सहस्रादे, ५राट्टे, ६दसभेदे, ७कुम्भकारोपकरणे,
 "कलसे निजहेतुदयुजः किञ्च चक्रभ्रमिकारितागुणः"
 नैषधम् । ८अक्षभेदे । ९व्यूहभेदे, १०जलाचर्चे,
 भेद० ११प्रासजाते, त्रिका० १२तगरुडमे, १३तैलिक-
 यन्त्रे तन्त्रोक्तेषु मूलाधारादिषु स्थितेषु पटसु १४पद्मेषु,
 १५सर्वभोगादिषु, १६देवास्त्रैर्भयन्त्रेषु "क्षीचक्रमेतद-
 टितं परदेवतयाः" तन्त्रम् । कन्त्रोक्षोपयोगेषु १७अक-
 छनःदिषु, १७भैरवदिचक्रेषु, "प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सव्यं
 वफादितीरजः सति" तन्त्रम् १८मल्लहारोक्ते काव्यव्य-
 यिभे च न० अन्वहारशब्दे २९०८० इत्यम् अर्षीर्षादि-
 त्वात् द्विविधत्वेऽपि उच्यतेऽनेनास्य लिङ्गभेदभिव्यक्तः ।
 तत्र अक्षभेदेऽत्राकक्षयं हेमाद्रौ परि० तच्छयसुच्ये
 "अश्वभदे धनुर्वेदे जपदग्निं मति शुभं लभाच ।
 यत्त यमप्रज्ञद्वारिद्वयानं निबोध ततोक्तमव्यभाषभेदेन

चक्रलिङ्गं भवति । चन्द्रमण्डलिरादेवतं, चक्रं
 मध्यं चतुर्भिरादेः चन्द्रमण्डलं भवति । तत्र चक्रोक्तः ।
 चक्रारुत्तमं चक्रं चक्रारं मध्यं भवेत् । तत्र चक्रं चक्ररा-
 रं क्वादिति चक्रं भवेत्किंच । हादयपरचक्रमनेकादय-
 पक्षं मध्यं दयपक्षमधनं चेति वाक्यानाम् । अथाकानां
 पञ्चाशत्पञ्चसप्ततमं चक्रारियत्तुपक्षं मध्यं त्रिपक्षं
 कनिष्ठमिति । तथाऽऽष्टाशु चक्रसप्तं चक्राशु च मध्य-
 मधनं चक्राशु च भवति वाक्यानाम्, अथाकानान्तु चो-
 क्ताशु चक्रसप्तं चक्रदशाशु च मध्यमधनं हादय-
 पक्षं भवति । तत्र चक्रो । हादयैकादयदयपक्षानि
 क्रमयः शिशोः । अथाकश्च द्विदशौ सुद्विंशत् हाद-
 यार्थं च । अथाकानां त्रिविधं चक्रमष्टसप्तचक्रम ।
 चोक्त्याशु चक्रमन्वे वा द्विदशौ मध्यमाधने । त्रिविधं चक्र-
 दशाशु चक्रमार्थं द्विदशौ मध्यं कनिष्ठं चेति । तत्र
 त्र्यशुक्ता सैक्यायसमयो प्रथमा नेमिः । चाईदशशु वा
 मध्यमा नेमिदशशु वा त्र कनिष्ठा नेमिःचातु मध्य-
 मपरिमच्छुक्ता नेमिभिर्विदुताभिः स्यात् मन्विरत्नाशुक्ता
 स्युक्ता वा या नेमिः सा चक्रे पूजिता भवति । तत्र
 सैक्यं शिखिभिर्विचित्रमनेकविधसंस्थानमतिमनोहरं
 चक्रं कर्त्तव्यमत्र च सुधारयज्ञं कुर्वीत ।

विष्णु चक्रचक्रान्तु हरिभ० ३वि० । “हादयारन्तु चक्र-
 कोणं मध्यमयसंबुतम् । चक्रं स्याद्द्विषणवर्त्तः मधुच
 श्रीहरेः कृतः”

तन्मोक्तं भैरवीचक्रं च तत्त्वचक्रत्वेन प्रविष्टम् तत्र च
 निष्कामाशाधिकारः चद्रयामकोक्ते चक्रपञ्चके त
 सकामानाम् अथाह चक्रं पञ्चविधं प्रोक्तं तन्मे
 त्र चद्रयामने । विधिना पूजिते चक्रे सौख्यमोक्षफलं
 लभेत् । महाचक्रं राजचक्रं दिव्यचक्रं तथाऽपरम् ।
 धीरचक्रम् चतुस्रं पशुचक्रं च पञ्चमम् । राजचक्रं
 राजदं स्यात्तथाचक्रं त्र मोक्षदम् । देवचक्रं देवचक्रं
 धीरचक्रं त्र विद्विदम् । पशुचक्रं त्र दारिद्र्यशोक-
 हृत्क्षानयप्रदम् । कापट्यं दक्षिणाङ्गिने सर्वचक्रन्तु
 निष्कलम् । अथाकश्च निष्कामाहिविधाभुवि आनवाः ।
 चद्रयामाः कानिचो वे तेषामन्वधिकारिता । ब्रह्मज्ञानाय
 त्र प्रोक्तं भैरवीचक्रमन्वम् । ब्रह्मज्ञानयुतानां त्र तत्त्व-
 चक्रेऽधिकारिताः । अथाकानिचो च “नामाधिकारः
 चक्रैर्ना ब्रह्मज्ञानं वाचकात् विना । परब्रह्मोपासकावे

माधिकारिते रताः । निर्विकारा निर्विकल्पा दयाशीलाह-
 व्रताः । सर्ववदुस्त्वका प्राणान्तर्यामिणाधिकारिणः ।
 ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञा वे स्यात्किंच चराचरम् । तेषां तत्त्व-
 विदां पुंसां तत्त्वचक्रेऽधिकारिता । सर्वब्रह्ममयो
 भावसत्त्वेऽस्मिन् तत्त्वचक्रके । वेमास्तुपद्यते देवि ! त
 यत्र तत्त्वचक्रिणः” । अत्र सर्वत्र चक्रारेण वाचकैरप-
 नेक्यात् चक्रत्वम् । चक्राट्टणमत्र अन्तारहृत्सादो इत्य-
 श्च । योगोपयोगितया देहस्यसुखाधारादिचक्रनिष्कपस्याव
 द्वादिनाडीनिवेशनोक्तिपूर्विका चक्रभेदोक्ताः तन्वसारे
 “गौतम उवाच । देवर्षे ! योगयुक्तानां योगासुभवद-
 र्शक । । सांख्ययोगवियोगश्च । कर्मयोगनिषेधक ! विना
 योगं न सिध्येत्तु कृत्वाकीचक्रमन्वः प्रभो ! । भूषणदुर्गे क-
 ष्टकनिनी वावजिह्रायिता प्रभो ! । तावत् किञ्चिच्च सिध्ये त
 मन्वयन्मार्त्तनादिकम् । जागर्ति यदि सा देशी चक्रुः
 पुण्यचक्रवैः । तदा प्रसादमावाप्ति मन्वयन्मार्त्तनादयः ।
 शिववद्विहरेणोके पञ्चैश्वर्यवर्षावन्तः । योगवांगानुभवेन
 क्लिप्तं मन्विरहिरुत्तमा । सिद्धे चन्ने परावाप्तिरिति-
 मास्तेषु निर्वयः । तथात् कार्यं परं योगं कथयस्व
 सुधीवर ! । सत्तात्वा वेन विचरेत् स्वर्गे मर्त्ये रक्षामणे ।
 जीपञ्चकस्य देहान्ते निष्ठास्यदनामुद्यात् । मारद
 उवाच । कथयामि तव स्त्रे हादोगोमोम्बोऽसि गौतम ! ।
 संसारोत्तरणे युक्तिर्भोगयज्ञेन कथ्यते । शैक्यं जीवा-
 क्तनोरास्तुर्भोगं योगविचारदाः । तव स्त्रे हात् सभास्यास्ये
 योगविज्ञकरास्त्वमे । कामक्रोधमोभमोहमदमा-
 त्त्वर्थसंशकाः । योगाङ्गैर्भैरविर्जित्य योगिनोयो-
 क्तानामुद्युः । अमनियमावाप्तमप्राणायाभौ ततः परम् ।
 प्रत्याहारं धारणास्यं ध्यानं हाहं समाधिना । यो-
 गाङ्गाभ्यास्तरेतानि योगिनां योगशाधने” । “यमाद-
 यस्तु । “कर्त्तव्या सत्त्वमजोदं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जयम् ।
 क्षमा हृतिर्धृतिश्चाहारः शौचद्येति यमा दय । तपः
 सन्तोषमात्मिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तचर्यैश्च
 सुनिमित्तं जगोक्तम् । दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्र-
 विशारदैः” आध्यानि प्रोक्तानि । “रुदयान्तपेदेहायुं
 वास्यं मोक्षयमात्तया । धारयेत् प्रतिं योगी चतुःपञ्चा
 त्र पातया । सुपुत्र्या मध्यं सत्त्वःहासिं गनुमात्तया
 यने । नाट्या पिङ्गवसा येन रेचयेद्दयोगनिषयः ।
 प्राच्यामार्गिणस्य हृद्यैश्चक्रविचारदाः । भूमी भूयः-

सव्यगृहादय जोडय । उपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं
 विदुर्बुधाः । तदपेतं निगर्भञ्च प्राणायामम्परं विदुः ।
 क्रमादभ्यस्यतः पंचां देहखे दोह्नोऽधमः । मध्यमः कल्प-
 संयुक्तो भूमित्यागः परोमतः । उत्तमस्य गुणावाप्सिर्थांश्ची-
 कनमसिष्यते । इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु निवर्त्तयम् ।
 वनाटाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुलुफ-
 जानुसमीपनीलिङ्गनाभिषु । हृद्यीवाकरुदंशे तु लम्बि-
 कायां तथा नसि । भ्रूमध्ये मन्त्रके सूङ्गि ह्यादशान्ते
 यथाविधि । धारणं प्राणमसतो धारणेति निगदते ।
 समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरासिना । आत्मन्यभीष्ट-
 देवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते । समत्वभावनां नित्यं
 जीवात्मपरमात्मनोः । समाधिमाह्वयं नयः प्रोक्तमटा-
 ङ्गवक्ष्यम् । इत्यादि कथितं विप्र ! कामादिषट् कना-
 मनम् । इदानीं कथयिष्येऽहं मन्त्रयोगमनुत्तमम् ।
 विश्वं शरीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं सुने ! । चन्द्रसूर्याग्नि
 तेजोभिर्जीवब्रह्मीत्यरूपकम् । तिस्रः कोक्यसादङ्गेन
 शरीरे नाड्येभ्यः । तासु सुख्या दश भोक्तास्तासु ति-
 कोऽधप्रस्थिताः । प्रधाना मेरुदण्डेऽत्र सूर्याग्नि
 चन्द्ररूपिणी । शक्तिरूपा सा च नाड्यो साक्षादन्त-
 यिषहा । दक्षिणे पिङ्गलाख्या तु पुंरूपा सूर्येवि-
 षहा । दाडिमीकुसुमप्रस्था विषाभा सुनिभिः स्रता ।
 मेरुमध्यस्थिता या तु मूलस्था ब्रह्मविषहा । सर्वतेजो
 मयो सा तु सुप्रमृणा बहुरूपिणी । तस्यामध्ये त्रिचिताख्या
 अमृतस्नापिणी शुभा । सर्वदेवमयो सा तु योगिनां हृदय-
 क्कमा । तिस्रोऽहं यन्तं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः । मूला-
 धारं त्रिगोत्राख्ये इत्याज्ञानक्रियात्मके । मध्ये स्रथम्बु
 लिङ्गन्तु कोटिसूयसमप्रभम् । तदूर्ध्वं कामपीजन्तु कर्ण-
 शानीन्दुमादकम् । तदूर्ध्वं त्रिखण्डाकारा कुण्डली ब्रह्म-
 विषहा । तद्बाह्ये जैववर्णमं शसधर्यं चतुर्हलम् । इत
 लेभसमस्यं पद्मं तत्र विभावयेत् । तदूर्ध्वंऽहं ससमप्रभं
 पङ्कजं हीरकप्रभम् । वादिनामपङ्कजं युक्ताधिष्ठा-
 नसंज्ञकम् । मूलमाधारषट् कानां मूलाधारं ततो विदुः ।
 अक्षवन्नेन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः । तदूर्ध्वं
 नाभिदेशे तु मन्त्रपरं पञ्चप्रभम् । मेघाभं विद्युदाभञ्च
 बहुनेजोमयम् । तदूर्ध्वं पद्मं पद्मं अग्निपरं
 तथे च । तदूर्ध्वं तदूर्ध्वं इति कान्ताक्षरास्त्रितम् ।
 शिवात्मनि तं प्रोक्तं तिस्रैः ककारणम् । तदूर्ध्वंऽभा-
 जतं पद्मसु ददादत्यसंज्ञम् । कादिनाक्षरैरेकैः पदैव

समधिष्ठितम् । तन्मध्ये वाक्लिङ्गन्तु सूर्याद्युतसमप्रभम् ।
 शब्दमङ्गलमयं शब्दोऽनाहतकल लक्ष्यते । तनाहताख्यं
 पद्मं तन्मूनिभिः परिकीर्तितम् । आनन्दसदं तत्तु पुष्-
 पाधिष्ठितं परम् । तदूर्ध्वं त्रिखण्डाख्यं षोडशदल
 पङ्कजम् । स्वरैः षोडशभिर्युक्तं धूमवर्णं महाप्रभम् ।
 विशुद्धिं तनुते यस्मात्जीवस्य हंसबोकनात् । विशुद्धं
 पद्ममाख्यातमाकाशः ख्यं महाप्रभम् । आशाचक्रन-
 दूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् । आशासंक्रमणन्तल सुरो-
 राज्ञेति कीर्तितम् । द्विदं हलसंयुक्तं बोधनन्तु तदूर्-
 ध्वतः । एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ! ।
 सहस्रारान्कुञ्जं विन्दुस्थानं तदूर्ध्वं भीरितम् । इत्येतत्
 कथितं सर्वं योगमार्गमनुत्तमम् ।
 टीक्ष्णयितन्त्रोक्तमन्त्राणां साधकस्य शुभाशुभदायकता
 विचाराङ्गचक्राणि तन्त्रसुरैः दर्शितानि यथा
 “अनूक्तं मन्त्रं गृह्णीयात्तथा च “स्वतारराशिकोष्ठानामनु-
 क्तान् भजेन्ननु” । वाराहीतन्त्रे “ताराचक्रं राशि-
 चक्रं नामचक्रं तथैव च । तत्र चैत् सगुणो मन्त्रो मान्त्र
 चक्रं विचारयेत्” । इति तु प्रधानतया बोद्धव्यम् ।
 “यस्मिन् मन्त्रं गृह्णीयात्कलसु तथैव च” । इत्या-
 दिदर्शनात् ततश्च चक्रविचारस्यावश्यकत्वात् प्रथमं
 तद्विदुष्यते । तत्र सिद्धिसारसूत्रं “द्विसिंहाकाराङ्गाणां
 प्रसादप्रणयस्य च । सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्वैव
 शोधयेत् । स्वप्रलम्बे स्त्रिया दते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरं ।
 वैदिकेषु च सर्वेषु सिद्धादीन्वैव शोधयेत् । एकाक्षरस्य
 मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्श्वेति ! । वैदिकस्य च मन्त्रस्य
 सिद्धादीन्वैव शोधयेत्” । मालामन्त्रो यथा वाराहीतन्त्रे
 “विंग्ल्यर्थाधिक्या मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः । नपुं-
 सकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्वैव शोधयेत् । हंसस्याष्टाक्षर-
 स्थापि तथा पञ्चाक्षरस्य च । एकद्वित्रयादितीजस्य सिद्धा-
 दीन्वैव शोधयेत्” चासुखलातन्त्रे “काली तारा महा-
 विद्या जोडुशी भुवनेश्वरी । भैरवी विजयमस्ता च विद्या
 धूमवती तथा । यगला सिद्धादिद्या च मातङ्गी कथलाङ्गि-
 का । एता दश महाविद्याः सिद्धा विद्याः प्रकीर्त्तिताः ।
 नात्र सिद्धाद्यपेशक्ति नक्षत्रादिविचारणा । कावादि
 शोधनं नास्ति न चाभिलादिदूषणम् । सिद्धाविद्या तथा
 नात्र युगसेवापरिचरनः । नास्ति किञ्चिन्महादेय ! इत्य-
 ध्यायं कथञ्चन” । मादिनीविजये “काली तारा महा-
 विद्या त्वरिता विजयमस्ता । वाक्पादिनी चक्राङ्गा

तथा मन्त्रिणा मता । कामाख्यावासिनी वाचा मातङ्गी
 येनवासिनी । इत्याद्याः सकला विद्याः कसौ पूर्णफल-
 प्रदाः । सिद्धविद्यास्तथा मातृ युगसेवापरिचयः ।
 तथा चैता महाविद्याः कलिदोषैर्न बाधिताः” इत्यादि
 वचनादेष् विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु इदन्तु प्रमंसापरम
 सर्व्वेति विचारस्यावश्यकत्वं । इदं दृष्टवशात् कदाचिद्द्वैरि
 मन्त्रस्य स्वप्नादौ मातृया तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वादित त्तु
 साम्प्रदायिकाः । तत्रादौ

कलाकलचक्रम् तत्र तच्छब्दे २६२४ष्ट० दमितम् ।

राशिचक्रम् व्यागमकल्पस्ये “रेखाद्वयं पञ्चपरेश
 कर्थात्तन्मध्यतो यास्यकवेरभेदात् । एकैकमीशाननिगा-
 चरे तु कृतागवायुर्विलिखेमतोऽर्णान् । वेदान्तरङ्गि-
 युगजन्त्रवर्णाशिसंख्यान् पञ्चेष्टुपाशशरपञ्चचवष्टयाणान् ।
 मेयादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णान् कन्यागतान्
 प्रविलिखेदथ शादिवर्णान्” । सङ्केतान्तरं शारदायाम्
 “बाहं गौरं खुरं शोषं शमी शोभेति राशिषु ।
 क्रमशोभेदिता वर्णाः कन्यायां शादयः स्मृताः” । अथ
 इ ई मेघः । उ उ कृ दृषः । ऋ ऋ लु मिथुनम् ।
 ए ऐ कर्कटः । ओ औ सिंहः । अं अः शश मङ्ग
 ललाः कन्याता । कवर्गस्तुला । चवर्गो दृष्टिकः ।
 टवर्गो धनुः । तवर्गोमकरः । पवर्गः कर्माः । यवर्गो
 मीनः । स्वरागीनामदृक्कं मन्त्रं भजेत् “स्वतार-
 राशिक्लोठानामदृक्कान् भजेन्मन्त्रम्” इति वचनात् ।
 “रागीनां शुभता प्रोया त्यजेत्स्वयं स्मृतिं व्ययम् । स्वरा-
 शेम्बन्तराश्यान्तं राशनीयं विचरन्तः” । यदा तु स्वरा-
 शेरज्ञानम् तदा साधकनामाक्षरसंख्यानं राशिं
 ष्टहीत्या गणयेत् । “साध्यादाक्षरराश्यान् गणयेत्
 साधकाक्षरादिनि” रामार्चनचन्द्रिकाधृतवचनात् ।
 नारायणीये च “अज्ञाने राशिनक्षत्रे नामाक्षर
 राशितः” इति । रामार्चनचन्द्रिकायाम् “एकपञ्चनव
 बाधवराः ष्टुताः द्वौ च षट् च दशभास्तु सेवकाः । वङ्गि-
 रुद्रसुनयस्तु दोषकाः द्वादशाष्टहस्तु घातकाः” ।
 अष्टरस्तु घातका इति त्रिण्यु विषयं रामार्चनचन्द्रिका-
 धृतत्वात् । यत्रादौ तु षट् वर्जनीयम् “वशादपि वशात्
 वर्जनीयानि यत्रतः” इति वचनात् । तन्मान्तरं “वशा-
 धनं श्वातृवन्धु पुत्राभिलककलकम् । मरणं धर्मेन-
 ष्ठीयव्यथा द्वादश राशयः । बन्धोऽतिके शकनकोधनं
 वषण्यते । श्वाता रक्षाकरो बन्ध रक्षित वषटः शतः ।

शत्रुनाशाय, सम्पत्तौ कलत्रं भवति ध्रुवम् । मरणं
 मरणाधीय, धर्मोवर्ध्याय कल्पते । कर्माणि स्वल्पसिद्धिः
 स्यादायोऽतिभीषदस्तथा । शाभाभाभौ व्ययः कृत्यादिधा-
 क्रमविचारणा । नामानुष्पमेतेषां शुभाशुभफलं
 दिशेत् । वैष्णवे तु गत्स्थाने बन्धरिति पाठः । तत्राच
 तन्तराजे “तेन मन्त्रादिवर्णैर्न नाम्नाद्याद्याक्षरेण च ।
 गणयेद्दशदि पठं वाषष्टमं द्वादशान्तु वा । रिपुर्भन्ताद्य-
 वर्णः स्यात्तेन तस्याहितं भवेत् ।”

अष्टवर्गचक्रम्— अष्टवर्गशब्दे १२२ ष्ट० तस्यंज्ञम् ।

नक्षत्रचक्रम्— भैरवोतन्त्रे “ऊर्ध्वगा दश रेखाः स्तिर्यये
 स्यात्तस्यकाः । सम्प्रविशति कोष्ठाणि भेषु वर्णाः प्रवृत्तया ।
 गणयाक्षरनिर्णयः । अथ आश्विनी देवगणाः । इ भरणी
 मानुषः । ईउज्ज्वलिका राजसः । ऋट्ट लुखु रोहिणी
 मानुषः । ए ऋगिरोदेवः । ऐ च्चाट्टी मानुषः ।
 ओ औ पुनर्वसू देवः । कः पुष्योदेवः । लग्नमङ्गो वा
 राजसः । षड् मघा राजसः । च पूर्वफल्गुनी मानुषः ।
 छज उत्तरफाल्गुनी मानुषः । भज हस्ता देवः । टठ चि-
 त्ता राजसः । उ स्वाती देवः । ढण विशाखा राजसः ।
 तथद अनुराधा देवः । ध षष्ठा राजसः । न पफ मृगा
 राजसः । ब पूर्वाषाढा मानुषः । भउत्तरषाढा मानुषः ।
 म श्रवणा देवः । वर धनिष्ठा राजसः । ल शतभिषा राजसः ।
 वश पूर्वेभाद्रपदा मानुषः । षषष्ठ उत्तरभाद्रपदा मानुषः ।
 अं अः लक्ष रेवती देवः । निधन्वे “प्राप लोभात् षट्
 प्राद्यं रुद्रस्यादिकरुः करम् । लोकोलोपपटुः प्रायः
 खलौ योभेषु भेदिता । वर्णाः क्रमात् स्वराण्यौ तु रेवत्यं-
 शगतौ तदा । अन्यव्यञ्जनसंख्यात् प्रोया वर्गादि-
 वर्णतः” । तथा च पिङ्गलातन्त्रे “उत्तरार्द्धेक्षया
 पान्तु रेखां कृत्यांस्तुष्टयीम् । दश रेखाः पश्चिमाग्राः
 कर्त्तव्याः पर्यणिनि । अश्विन्यादिक्रमेषु वै विलिखेत्तारकाः
 पुनः । यज्यस्यन्निधनेन तन्मध्ये वर्णकान् निखेत् ।
 अकारादिषु कारान्तादिचन्द्रवर्णिकान् । भूमीन्द मेत-
 चन्द्रां च आग्ने पायां रुमी मिधे ! । द्विभूमेतन्तदुष्कानि
 ितुः ललाग्निचन्द्रकान् । मवादिष्ये षापयन्तं द्वितीयं
 तारकम् । अङ्गिभूमीन्दु च्चाट्टी च येन्दु मेतमङ्गिकान् ।
 वेदेन भेदितान् वर्णान् रेवत्येनपुणे क्रमात् । एष्येत् तत्र-
 त्विरुपावनिभुजकुमुगा पुष्प पुद्गलपद्माः पुष्पे कहित्करुपा-
 नक्षत्राणिशिशुहरे कपकाग्निवेदाः । वर्णाः क्रमात् स्व-
 राण्यौ तु रेवत्यं शगदायुभौ । तथा च निधन्वे “पूर्वात्तरा-

त्रयं चैव भरण्याहं च रोहिणी । इमानि मातृमास्योक्त-
 नक्षत्राणि मनीषिणः । अष्टोत्तशतभिषामुक्तमिच्छामि
 ज्ञानिकाः । चित्तामवाविषाणाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ।
 चान्दिनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तपुनर्वसु । अश्लेषा
 मृगशिरःश्रवणा देवतारकाः । तथा च “स्वजाती परमा
 पोतिमध्यमा भिक्षजातिषु । रक्षोभानुषयोनीशोवैरं
 दानशदेवयोः । जन्मसम्बन्धिपत्तुत्वेनं प्रखरिः साधको-
 वधः । मितं परममित्तञ्च जन्माटोमि पुनः पुनः ।
 जन्मश्रतीयपञ्चमसप्तमानि मञ्जुत्वाणि वञ्छानि । तथा च
 “वसाहनवभद्राणि युगयुक्तमताम्यपि । इतराणि न
 भद्राणि” इत्यादि । स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं मण्डीयम् ।
 स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्रादेव नक्षत्रं
 मण्डीयमिति । प्रादक्षिण्येन मण्डीयेत् साधकाद्याक्ष-
 रात् सुधीः” ।

- अक्षरचक्रम्—तत्र अक्षरचक्रम् ३८ प्र० दशमम्
- अक्षरचक्रम्—गोपालविषयम् अक्षरचक्रम् ३७ प्र० अक्षरम्
- अक्षरचक्रम्—ऋषिधर्मचक्रम् १४२८ प्र० दशमम्
- अक्षरचक्रम्—अक्षरचक्रम् १४२८ प्र० दशमम्
- अक्षरचक्रम्—अक्षरचक्रम् १४२८ प्र० दशमम्

। मातास्वरचक्रम्—“अद्यतः संप्रयच्छामि प्रोक्ता ये ब्रह्म
 यामये । मातादिभेदभिन्नानां स्वराणां षोडशोदयात् ।
 भावकादां परा प्रोक्ताः स्वराः षोडशसंख्यया । तेषां
 ह्रास्वलिपी त्वाद्यौ चत्वारस नपुंसकाः । दश शेषाः स्वरा-
 प्याहः स्यादेकैकं द्विके द्विके । शेषाश्च स्वरा आद्या ह्रस्वाः
 दक्षुः स्वरोदये । माताक्षरं ह्रस्वं दुःखं जीवितं मरणं
 तथा । जयो पराजयो वेति सर्वं ज्ञेयं स्वरोदये । स्वरादि
 मातृकोष्ठारोमोत्थानं जगत्त्रयम् । तस्मात् स्वरोद्वं
 सर्वां लोकोक्तं स्वरोत्तरम् । स्वरोद्वं चित्तं न दैवज्ञो
 देवतांशकः स्वकारास्वराः पञ्च मञ्जाद्याः पञ्च देवताः ।
 निश्चयाद्याः कथाः ह्रस्व इच्छायां शक्तिपञ्चकम् ।
 मन्त्राद्या मन्त्रभेदाच्च स्वराद्यं भूतपञ्चकम् । शब्दादि-
 विषयास्तै च कामनाया इतीरिताः । पिच्छं चदं
 तथा ह्रस्वं इच्छातोतं निरञ्जकम् । स्वरोद्वं चानं

निदास्यम् । माता वर्यो पश्यो जीव राशिर्भे विष्णु
 योगकम् । “प्रकृतो भावते येन येनामकति शक्तिः ।
 नामाद्यवर्षे वा माता मातास्वरः उ हि स्वतः” ।

२ वर्षस्वरचक्रम्—“कादिहान्तान् विच्छेदयान् स्वराधोक्त-
 भयोच्छ्रितान् । तिर्यक्पङ्क्तिमेषैव पञ्चानिपत्प्रकोष्ठके ।
 नरनामादिमोवर्षो अस्मात् स्वरादधः स्थितः । उ स्वर
 कस्य वर्षस्य वर्षस्वर इहोच्यते । वयो वही स्वयो चैव
 जयो चेत परस्परम् । ज्यो त्वयवहो भिक्षस्वरा-
 धःस्थितावपि । न प्रोक्ता उ अथोवर्षा नामादौ वन्ति
 ते न हि । चेदुभवन्ति तथा ज्यो वा मञ्जुसाधो अथा-
 क्रमम् । वर्युनि यस्य नामानि नरस्य स्युः कश्चन ।
 तस्य पञ्चाह्रभवं नाम पाद्यं स्वराविधारदेः । यदि
 वान्ति भवेद्वर्षः संयुक्तास्वरचक्रस्य । पाद्यस्यसादिमो-
 वर्षं इत्युक्तं ब्रह्मवामके ।”

३ अक्षरचक्रम्—“अक्षरोमेवविंशति, इः कन्याहन्-
 कर्कटाः । उस्वरे च प्रवृत्तीनी एस्वरे तु त्वाह्रपी ।
 अस्वरे नृगह्रपी च राशीमास्तु अक्षराः । स्वराधः
 स्थापयेत् खेटान् रामेथोत्रस्य नायकः । भौमयुक्त-
 चन्द्राकां वधयुक्तारमन्त्रिणः । शौरिः शौरिस्तथा जीवो
 मेघादीनामधीश्वराः” ।

४ जीवस्वरचक्रम्—“षोडशाक्षरोऽज्ञाधर्मः स्यात् कादिधर्मोस्तु
 पञ्चकाः । अतर्वर्षो यगो वर्गी संख्याधर्मं प्रकीर्तिताः ।
 नान्नि वर्णाः स्वरापाद्यावर्षाणां वर्षसंख्यया । पिच्छ-
 ताः पञ्चभिर्भक्ताः शेषं जीवस्वरं विदुः

५ राशिस्वरचक्रम्—“मेषह्रस्वकारे च निष्पुनाद्याः षड्-
 शकाः । निष्पुनागलयज्ञैर्विषकारे शिंशुर्कर्कटौ । कन्या-
 तुवे उकारे च ह्रस्वकाद्यास्वरोऽशकाः । एकारे टश्चक-
 खांशाः षट् चामे षट् ह्रस्वादिनाः । अक्षरयोः षड्शान्नाः
 कृन्दाधीनो तर्षास्वरे । एवं राशिस्वराः प्रोक्ता कर्षाशक-
 क्रमोदिताः

६ अक्षरचक्रम्—“अकारे मपृष्ठवाचि देवत्यादि क्रमेष
 च । पञ्च पञ्च रकारादावेवमस्वस्वरोद्वे”

७ पिच्छस्वरचक्रम्—“नान्नि वर्षस्वराद् संख्यातश्च माता
 स्वरात्तथा । पिच्छे शरद्वृते शेषे पिच्छस्वररहोच्यते”

८ योगस्वरचक्रम्—“मातादिस्वरभेदेन स्वरास्तुपद्य
 मानतः । योगे शरद्वृते भेदे योगस्वर इहोच्यते”

९ साद्वर्षाधिकस्वरचक्रम्—“प्रोक्ता वैदिकीकासादी माता-

- क्रमात् । प्रभवादिक्रमेणैव अकारादिस्वरास्तथा । वर्षैर्द्वी-
 दशभिर्मानमेकैकस्य स्वरोदये । उदयोद्वादशाब्दानां प्रत्येकं
 द्वादशाब्दिकः । अस्थानरोदयोवर्षमासमेकं दिनद्वयम् ।
 लोकाब्धिनाडिकाः ४२ प्रोक्ता अप्तविंशत्पलानि च”
 १० वार्षिकस्वरचक्रम्—प्रभावाद्यवृत्तेकैकसदयस्वरादि-
 कः । द्वादशाब्दस्य वर्षोना तद्भुक्तिवर्षिके स्वरं”
 ११ अयनस्वरचक्रम्—“अस्वरोदक्षणे स्वामी इस्वरश्चोत्तरा-
 यणे । वर्षभुक्तप्रवृत्तमानेन भोगः पाण्मासिकस्वरं” ।
 १२ षट्स्वरचक्रम्—“अकारादिस्वराः पञ्च वसन्तादिक्र-
 मोदयाः । एकैकस्मिन् स्वरं प्रोक्तोद्दिशप्रतिदिनोदयः ।
 षड्दिनानि रदाश्च नाड्यो वङ्गवेदश्च पलानि च ।
 अन्तरोदयमानं स्याद् षट्पलानि स्वरोदये” इति
 १३ मासस्वरचक्रम्—“नमस्युसामार्गवैशःस्वेष्टस्वरस्योदयोभवेत् ।
 आदिनश्रावणाषाढेज्वकारो नायकः स्मृतः । उकार-
 श्रौतपौषे स्यादेकारो ज्यैष्ठकार्तिके । थोकार उदयं
 याति मघफालगुनमासयोः । हे दिने त्रयोदशोद्दि-
 नाड्यप्रश्नाप्तविंशत् पलानि च । अन्तरोदयः षट्पलोऽ
 साधति मासस्वरोदये”
 १४ पञ्चस्वरचक्रम्—“अस्वरःक्षणपक्षेणः शुक्लपक्षेण इस्वरः ।
 पञ्चात्मिकान्तरा भुक्तिमासभुक्तप्रवृत्तमानतः”
 १५ तिथिस्वरचक्रम्—“अकारादिक्रमाच्चतस्रस्य नन्दादितिथि
 पञ्चकम् । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च कथिताः
 क्रमात् । दिनस्वरोदयोभित्त्यं स्वस्वतिथ्यादि जायते ।
 एकैकस्य स्वरस्य स्युर्वटी पञ्च पलानि भैः२७ । अस्थान-
 न्तरोदयः प्रोक्तोदिनभरस्य सूरिभिः”
 १६ षट्स्वरचक्रम्—“षट्स्वरोऽष्टौ पञ्च पलानि सप्तविं-
 शतिः । एवं षट्स्वरोद्याति दिनस्वरवटीस्वरः । अष्टौ-
 न्तरोदयः प्रोक्तोऽष्टौ पलानि तः”
 १७ तिथिवारक्षीदिस्वरचक्रम्—“द्वादशाब्दादिभाष्यन्ताः
 स्वस्थानाद्भवकारतः । उदयने पुनस्तौ च ते कैकादशधा
 स्वराः । वर्षमासदिनामाडीपलानि च यथाक्रमम् । काल-
 मानं मया प्रोक्तं पञ्चधात्र स्वरोदये । द्वादशाब्दस्वरा-
 दीनां भुक्तं पलमथन्तु यत् । तद्भुक्तं च स्वभोगेन लब्ध-
 प्रेक्षादिकं भवेत् । लब्धभक्तस्वरा ज्ञेयाः जेपञ्चैषोदिताः
 स्वराः । अस्मिन् षट्पदादिभक्ते च भुक्तं स्यादुदितः स्वरः ।
 उदितस्य स्वरस्य स्वर्द्धामस्वरवशेन ताः । पञ्च बाला-
 दिकापस्थाः स्वस्वकालप्रमाणतः” ।
 (यो यस्य कालसंभोगो तस्य कालगतान्तरम् । पिच्छितं

भुक्तिसंभक्तं लब्धाङ्केन गतोदयः । जेपस्वरोदयोऽङ्केः
 स्वस्य संख्याङ्केन ततः । पञ्चावस्थाः स्वस्वपक्षे ज्ञेयं
 तस्य बलाबलम् । उदयास्तस्वरौ यत्र नामाद्यन्तर-
 जस्वरात् । तत्र बालादयोऽयस्या भवन्त्येकार्दिस्वरव्याः ।
 नामस्वरोदयोबालः कुमारस्य द्वितीयकः । तत्तृतीयो-
 युवा तृतीयो वृद्धोऽष्टमस्तु पञ्चमः) यन्म्यान्तरेऽधिक पाटः ।
 आद्योबालः कुमारस्य युवा वृद्धो षट्तिस्तथा । निजा-
 वस्थास्वरूपेण फलदानात् संशयः । किञ्चिन्नाभकरोबालः
 कुमारस्वर्द्धालामदः । सर्वसिद्धिं युवा दत्ते वृद्धे हानि-
 ष्टतिं जयः । आत्मायुद्धे विवादे च नष्टष्टे हजान्तिने ।
 बालस्वरोभवेद्दुष्टोविवाहादिशुभे शुभः । सर्वेषु शुभकार्येषु
 यात्राकाले तथैव च । कुमारः कुरुते सिद्धिं संशयं सर्व-
 तोजयम् । शुभाशुभेषु कार्येषु भन्धयन्त्वादिमाधने ।
 सर्वसिद्धिं युवा दत्ते यात्रायुद्धे विशेषतः दाने देवार्धने
 दीक्षागूढमन्त्रप्रकल्पने । वृद्धस्वरो भवेद्भव्यारणे भङ्गो
 भयं गमः । विवाहादिशुभं सर्वं संशयान्ताशुभं तथा । न
 कर्त्तव्यं षट्भिः किञ्चिच्छान्तं षट्स्वरोदये । षट्स्वोबाल
 स्तथा वृद्धः कुमारस्वरूपस्वरः । यथोत्तरबलाः सर्वे ज्ञा-
 तव्याः स्वरवैदिभिः । थोयस्य पञ्चमे स्थाने स स्वरो षट्स्व-
 दायकः । तृतीये तु भवेत् वृद्धः शेषामध्यफलपाटाः ।
 षट्स्वोहीनस्वरे नास्ति जयोनान्ति स्वराधिके ।
 समनान्ति भवेत् सास्यं सन्धिजयपराजयो । एकमात्रो
 द्विमात्रश्च त्रिचतुःपञ्चमात्रकाः । यथोत्तरबलाः सर्वे
 ज्ञातव्याः स्वरपारगेः । एकमात्रः कथंश्च कियम्श्च
 द्विमात्रकः । कसूतीदस्तु तथैः के, कायस्यः पञ्चमा-
 त्रकः । आद्यो स्वरो भवेत् सास्यं द्वितीयोऽर्धफलपाटः ।
 तृतीये तु फलं पूर्णं तथैः वन्धपरस्वरा । षट्स्वोऽष्टौ
 स्वरे प्राप्ते यूनि प्राप्ते स्वधीयते । तत्काले प्रारभेत्सुद्धं
 विजयो भवति शुभम् । तत्काले साहित्योपायोऽपि
 वर्णस्वरस्तथा । पक्षे अष्टस्वरोऽपि पाते जीवस्वरवदयः
 षट्पदा राश्यां भवोप्राप्तः पञ्चसक्ति विचारप्रमाणः ।
 अष्टे पिएष्टस्वरोऽपि योगो द्वादशवार्षिके । अष्टौ
 काले बली वर्णः सर्वव्यापी न संशयः । सप्तदशवर्षे
 प्रयत्नेन कर्त्तव्यं धीयं यथावत्सु । यथा पदं ज्ञातमिदं
 प्रायश्चित्तं यथा हि नद्यः सन्तु सागरेषु । यथा हरेर्हे
 नगाश्च देवास्तथा स्वरा वर्णफलोदयाःसुः । साध-
 कन्धवन्धस्य यात्रायोगश्च सर्वदा । अथोऽष्टादिभि
 कार्याणि मात्रास्वरवले कुरु । वर्णस्वरवले सर्वं कर्त्तव्यं

च शुभाशुभम् । सिद्धिदं सर्वकार्येषु युद्धकाले । विशेषतः । मारणं मोहनं क्षमविद्वेषोच्चाटनं तथा विवादं विग्रहं वातं कुर्यात् पंचस्वरोदये । खान पानादिकं सर्वं वस्त्रालङ्कारभूषणम् । विद्यारम्भं विवाहञ्च कुर्याज्जीवस्वरोदये । प्रासादारामहस्याणि देवतास्थापनार्चनम् । राजाभिषेचनं यात्रा प्रवेशो धीजवापनम् । स्त्रीविवाहश्च दीक्षा च कर्त्तव्या राशिके स्वरे । शान्तिकं पौष्टिकं यात्रा प्रवेशोधीजवापनम् । स्त्रीविवाहस्तथा सेवा कर्त्तव्या भस्वरोदये । शत्रूणां देशभङ्गश्च कोटयुद्धं च वेष्टनम् । सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्री कर्त्तव्यः पिण्डकोदये । योगेन साधयेद्योगं देहस्थं ज्ञानसम्भवम् । व्याणवं शाश्वतं चैव शाक्तेयञ्च तृतीयकम् । तिथिवारश्च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषितम् । यत्तदेकत्र संमेल्य कुर्याद्वर्णस्वरोदये । स्वस्वरो वर्णतोयत्र तत्तस्याधःस्थितं कुरु । यस्य नामादिमं वर्षं तिथिवारसंस्मरणम् । तद्दिनं वर्जयेत्तस्य हानिश्चल्युकरं यतः । अनेन स्वरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम् । मन्त्रयन्त्रक्रियाहोमं साधयेत्तद्दिने बुधः । तत् बालादयोऽवस्थाभानुसंख्याभवन्ति हि । उदयान्ते क्रमेणैव स्वस्वभुक्तप्रमाणतः । घटिकास्थे दिने पक्षे मासे ऋतवयने तथा । वर्षे द्वादशवर्षे च व्यवस्था जायते स्वरः । भपलानि घटीपञ्च सपादाईं दिनद्वयम् । घटहं पक्षमासं च वर्षकं भुञ्जते क्रमात् । भुक्तस्वरप्रमाणं च पिण्डस्य भोगभाजितम् । गतावस्था गताङ्गेन शेषास्तत्कालजा मताः । भूका १ च बाला २ शिशुश्च ३ सासिका ४ च कुमारिका ५ यौवन ६ राज्यदा ७ च । क्लेशा च मोघा ८ उव्रिता ९ प्रवासा ११ मृता १२ च बालस्वरजा व्यवस्था । स्वस्था १ शुभा २ मोहन ३ हर्ष ४ द्वि ५ मर्होदया ६ शान्तिकरो ७ सदर्पा ८ । मदा ९ समा १० शान्तिगुणोदया ११ च माङ्गल्यदा १२ द्वादशधा कुमारे । उत्साह १ धैर्योपजया २ । ३ । ४ च बाला ५ माङ्गल्ययुक्ता ६ च सकाम ७ पुष्टी ८ । सुखा ९ च सिद्धि १० धनेश्वरी ११ च शान्तिभिधा १२ द्वादशधा युवास्थे । वैकल्य १ शोषा २ च तथा च मोघा ३ च्युतेन्द्रया ४ दुःखिता ५ रात्रि ६ निद्रा ७ । उद्विग्नप्रकाश च तथा ८ च खिन्ना १० जरा ११ मृता १२ द्वादश दृष्टजा च । किन्ना १ च बन्धा २ रिपुघातकारी ३ शोका ४ मर्ही ५ उवाचन ६ कुपदा ७ च । प्रणाङ्किता ८ भेदकरी ९ च दाहा १०

मृत्युः ११ क्षया १२ द्वादश मृत्युजा इमाः । एवं पंचरवस्थाः स्वरवस्थापञ्चके सदा । तासु सर्वास्तु विज्ञेयं स्वनामसदृशं फलम् । व्यवस्था फलम् ।

१८ तात्कालिकदिनस्वरचक्रम्—“तिथ्यादावुदयं याति ककारादिघटीस्वरः । बालस्वरादिकं प्रश्ने फलं तस्य वदास्यहम् । तिथिभुक्तघटीसंख्यां ज्ञात्वा फलमर्थी ततः । ऋतुवर्ज १२ ७ हृते शेषे स्वरस्तत्कालसम्भवः । तिथिभुक्तघटी या स्याद्गुद्गु ११ पट्टिभाजिता । शेषे तिथिस्वरात् प्रोक्तस्तत्कालजघटीस्वरः । शेषं द्वादश ११ हृतं पट्टा भाजयेज्ज्ञानरोदयः । पश्यतस्तु फलं वाच्यं शेषे तत्कालजस्वरः । तिथिभुक्तघटीसंख्यां विंशत्या नयस्वेन्दुना १०८ । हृता घटीस्वरः शेषे तत्र स्यादन्तरोदयः । यस्मिंश्च कतः प्रश्नः फलं तस्य प्रजायते । यत्र नोद्दिश्यते किञ्चित् तत्र प्रष्टुः शुभाशुभम् । बालोदये यदा पृच्छा लाभार्थे स्वल्पलाभदा । रजार्थे चिररोगश्च गर्भे हानिः क्षयो रणे । कुमारोदयवेलायां लाभोभवति पुष्कलः । रजानाशोजयी युद्धे यात्रा सर्वत्र सिद्धिदा । युयोदये लभेद्राज्यं क्लेशच्छेदश्च तत्क्षणात् । संपामे शत्रुहन्ता च यात्रा च सफला भवेत् । दृष्टोदये न लाभः स्यात् क्लेशिनां क्लेशवर्द्धनम् । संपामे भङ्गमायाति यात्रायां न निवर्त्तते । मृतोदये यदा दूतः पृच्छति स्वप्रयोजनम् । तत् सर्वं मृत्युदं ज्ञेयं युद्धे मृत्युश्च भङ्गदः । योजस्वराः पुमांसः स्त्र्युः स्त्रियो युग्मस्वरान् विदुः । स्वस्वस्वरोदये जाते पुंसां स्त्रीणां बलं भवेत् । बलिनःस्युस्तदा तेभ्यो बली स्वस्व स्वरोदये । गर्भार्थे पुंस्वरे पुंलः कन्या कन्यास्वरोदये । युग्मे युग्मं, क्षयो नष्टे मातृस्मृत्युश्च संक्रमे । द्युनाडीस्वरयोः पुंसोः पुंयुग्मं, स्त्रीयुग्मं स्त्रियोः । तयोस्तु पुंस्त्रियोः पुंस्त्रीयुग्मं गर्भे विनिर्हिंशेत् । तिथिनाडीस्वरे सान्ये पुंस्त्रीस्त्री पजायते । असाय्ये तिथिनाडीस्थे गर्भे सान्यं न विद्यते” ।

“तत्रजन्मनि विशेषः । जन्मर्षे जन्मपादसाहचर्ये योऽस्वरजस्वरः । तेनाक्षरेण विज्ञेयः स्वभावः प्राणनामिह । चपलः कातरोऽर्क्षः क्षणवशाज्जितेन्द्रियः । असत्यवह्वभाषी च जाते बालस्वरोदये । व्यवसायो कलाभिन्नः स्त्रीरतः सुभगः सदा । दीर्घायुर्विग्रही गूरः कुमारोदयसम्भवः । सर्वलक्षणसम्पूर्णो राजा भवति धार्मिकः । सर्वकालजयी युद्धे जातो युयोदये शुभः । स्त्रीजतो धार्मिकः काशी विवेकी स्वरसाहसः । सत्यवादी सदाचारः

पुमान् दृष्टोदयोद्भवः । क्लेशो समत्सरः क्रूरोनिःकाभोवि-
कलेन्द्रियः । सर्वकार्यासौ दुष्टो जन्म यस्य ऋतोदये”
जातस्य शुभाशुभनिर्णयः । “ककारादिदकारान्ताः पञ्च
ह्रस्वाः स्वरान्तथा । वलिनः स्युः सिते पक्षे शेषाः
सर्वे सितेतरैः । एकस्वरः पृथक् वर्णो यो धयो र्भयो र्थदि ।
तत्र पञ्चमं ग्राह्यं शुक्ललक्षणविभेदतः । एकपञ्चाक्षरैरेक
स्वरश्चेद्यो धयो र्भयोः । शुक्ले गौरः परः कण्ठे युद्धे जयति
निश्चितम् । यस्मिन्नेव स्वरं कण्ठो गौरो वा सुभटो यदि ।
स्वरासन्नाक्षरे ह्रस्वोटीर्षोद्वाराक्षरे जयी । प्रमाणनाम
वर्णैक्यं युद्धकारकयो र्थदि । तत्र युद्धे बलं देयं यायि-
स्थायिविभेदतः । यो धयोः सर्वभेदैक्ये स्वरं यूनि कुमारके ।
यायी जयी तथा स्थायी बालवृद्धान्निभस्वरैः । आद्यास्तिये
ऋद्योवर्णा द्वौ द्वौ शेषकयो र्भतौ । एवं तिथित्वये ज्ञेया
वर्णसंख्या तिथिस्वरैः । वर्णतिथ्यादितिथ्याख्या जन्म-
हानिर्णयतिस्तथा । श्रीर्जन्म भीरुजा हानौ ऋतौ
ऋत्युर्द्धं संशयः । यदुक्तं यामले तन्ने ज्ञातं गुरुप्रसादतः ।
स्वराद्दिनफलं वक्ष्ये पुंशं कर्मप्रकाशकम् । योगपिण्ड
र्चा राश्यास्थान् जीवखेटाऽक्षरस्वरान् । उत्पाद्य नामत-
श्चाष्टौ मात्नानान् स्थापयेत् क्रमात् । तस्याधःस्थाञ्जखेटाष्टौ
द्वादशाब्दादिकालजान् । स्वभोगेन समायुक्तान् भोग
श्चैकादशांशकः । यथोत्तरबलाः सर्वे तथा कालबलात्-
पुनः । कालोदयबलाश्चापि ज्ञातव्याः स्वरवेदिभिः । अका-
रादिस्वराधःस्था संख्याः वेदप्रमाणिकाः । विष्यस्य चक्र-
योगेण तेन विंशोपकामताः । योगात् द्वादशवर्षाः स्युरवस्था
पिण्डतोवद्के । भस्वरादयने ज्ञेया राशिस्वराब्दस्व-
रैः । जीवात् मासस्वरैऽवस्था पञ्चात्पञ्चस्वरैः तथा । वर्णा-
द्दिनस्वरैः ज्ञेया मात्नास्वरात्षटीस्वरैः । द्वादशाब्दादिकः
कालो यत्नाऽकारादिकस्वरैः । स्थितस्तत्र शुभे न स्यात्
पञ्चावस्थाशुभोऽपि च । स्वरो दृष्टान्निभौ दुष्टौ बालपूर्व-
टकं तथा । शेषं सार्द्धं द्वयं भव्यमिति ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
बालवृद्धान्निभादुष्टाः, शुभौ युवकुमारकौ । उत्पाद्यौ
क्रमयोगेण योद्गुरङ्गौ शुभाशुभौ । यो यत्र वर्तते कालो
द्वादशाब्दादिसम्भवः । अकारादिस्वरस्थाने योगादि
फलनिर्णयः । योगाद् द्वादशवर्षं च पिण्डाद्द्वयं च
सायनम् । भावतुर्जीवितोमासं पञ्चात् पञ्चोऽक्षरात्
दिनम् । योगादिस्वरयोगेण द्वादशाब्दादिकः क्रमात् ।
यावदुत्पाद्यते राशिस्वाप्तं ज्ञेयं शुभाशुभम् ।”
(अङ्कयुग्माङ्कित्वेन तद्दिने तस्य तत्फलम् । द्वादश-

वादिंकाद्या ये स्थान्तरोदयसंस्थिताः । ते शुभाशुभतः
स्थाय्यास्वशुभास्तन्यतः पृथक् । वेदवेदाङ्गनेत्राणि
वेदसंख्या क्रमेण च । शुभाशुभस्वरूपस्य राशिगुणस्य
मधुगतः । एकस्मात्पतिते शेषे ज्ञेयं तद्दिनजं फलम् ।
विंशत्या ताडिते शेषे चतुःषष्टिविभाजिते । लब्धा
विंशोपकामता शुभाशुभप्रकाशकाः । योगे स्वकर्णतः
पिण्डे शरीराङ्गे सुहृज्जनात् । राशौ स्वकुलतो, जीवे
स्वविच्छाद्, पक्षतो रिपोः । वर्णं स्वस्वामिनो ज्ञेयो
मात्नायां स्त्रीजनात् फलम् । एवं ज्ञात्वा वदेद्द्विद्वान्दिने
फलशुभाशुभम्) । पन्थान्तरेऽधिकपाठः

१९ दिक्चक्रम्—“पूर्वाक्षरस्वरः स्वामी इस्वरो दक्षिणे
तथा । उस्वरः पश्चिमे ज्ञेयः एःसौख्ये मध्यं चोस्वरः ।
यस्यां दिग्गुदयं याति स्वरस्तत्पञ्चमीं दिग्गम् ।
वर्जयेत् सर्वकार्येषु यात्नाकाले विशेषतः । गच्छतः
पृच्छकस्याशु स्वरस्थास्तमितां दिग्गम् । हानिर्णयु भयं
रोगो जायते नाम संशयः

२० देहजस्वरचक्रम्—“अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शरीरस्य
स्वरोदयम् । संस्वारस्वरूपेण येन ज्ञानं त्रिकाल-
जम् । कुण्डलिनी महाशक्तिर्नाभिस्थाऽहिस्वरु-
पिणी । ततोदशोर्द्धं गा नाद्योदयं चाधोगतास्ततः । हे
हे त्रियं गगते नाद्यौ चतुर्विंशति संख्यया । कुण्ड-
लिन्यां महाशक्तौ मूलभागं भवन्त्यमूः । ताभ्यः सृष्ट्या-
सृष्ट्या नाद्यः शरीरस्थानिपोधिकाः । सप्त शतानि
जायन्ते सप्तोत्तराणि संख्यया । प्रधाना दश नाद्यस्तु
दशवायुप्रयाहिकाः । नामानि नाडिकानाञ्च वातानाञ्च
वदास्यहम् । इडा पिङ्गला सुषुम्णा गात्राती
हस्तिजिह्विका । पूषा यथाऽलंबुषा च कुकूः शङ्ख-
निका तथा । प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानी तथैव
च । नागः कूर्मः ककरश्च देवदत्तो धनञ्जयः । प्रकटो
वायुसञ्चारो लक्ष्यते देहमध्यगः । पिङ्गलेऽसुषुम्णा-
भिर्घाटीभिस्तिष्ठतिर्भुंघैः । (अष्टाङ्गुले वृद्धेऽङ्गि
रनिलचतुरङ्गुलः । दिवाकराङ्गुला पृथ्वी सलिलं
पोडशाङ्गुलम् । नीलवर्णो भवेद्दयूरः क्वणोऽङ्गुलाशनः ।
पीतवर्णस्तु माहेयः शुक्लवर्णस्तु वारुणः । चापाकारो
भवेद्वायुस्त्रिकोणो यस्त्रिरुच्यते । चतुरस्रस्तु माहेयो
वर्तुलो वारुणः सतः । कटुस्वाङ्गुलं भवेद्वायुस्त्रीक्षण-
दोऽनलो भवेत् । कषायकस्तु माहेयो मधुरो वारुणो-
मतः) अधिकपाठः । “इदानीं स्थितचन्द्रः पिङ्गला

स्थिते । इदञ्च सौम्यक्रूराणां बलं स्थानवशात् समम् ।
 एतदेव फलं विद्धि सौम्ये क्रूरे विपर्ययात् । स्थान-
 वेधसमायोगात् यत्संख्यं जायते बलम् । तत्संख्यं
 वेध्यवस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् । पक्षाः सौम्या-
 स्तथा क्रूराः वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः । स्थानञ्च वेध्य-
 मित्वेवं बलं ज्ञात्वा फलं वदेत् । वक्रपक्षे फलं द्विजं
 त्रिशुणं खोच्चसंस्थिते । स्वभावजं फलं शीघ्रे नीचस्थे ऽर्द्ध-
 फलोपपन्नः । तिथिराश्विनमन्वन्तं विद्धं क्रूरपक्षेण
 यत् । सर्वेषु शुभकार्येषु वर्ज्येत्तत् प्रयत्नतः । न
 नन्दति विवाहे च यात्रायां न निवर्तते । न रोगान्-
 मच्यते रोगी वेधवेलाकनोद्यमः । रोगकाले भवेद्दोषः
 क्रूरखेचरसम्भवः । वक्रगत्या, भवेन्मृत्युः शीघ्रे चाथ-
 रुजान्वितः । वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गं खण्डः
 (भङ्गः) प्रजायते । कथिप्रवेशनं तत्र योधा-
 पातश्च तत्र वै । (कथिचौरयोद्धा) । “यत्र पूर्वोदि-
 काशायां ह्यराश्रादिगो रविः । सा दिगस्तमिता
 ज्ञेया शेषास्तिष्ठः सदोदिताः । रैशानस्याः स्वराः
 प्राचुरां ज्ञेया अग्नेयगा यमे । नेत्रं तस्याय
 वारुण्यां, वायव्यां सौम्यगा मताः । नक्षत्राणि
 स्वरा पश्चां राशयस्तिथयोदियः । ते सर्वेऽस्तमिता
 ज्ञेया यत्र भागुस्तिमासिकः । नक्षत्रेऽस्ते रुजा,
 वधे हानिः, शोकः खरेऽस्तमे । राशौ विघ्न, स्तिथौ
 भीतिः, पञ्चाक्षे मरणं भवेत् । यात्रा युद्धं विवादाश्च
 द्वारं प्रासादाहर्षप्रयोः । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ता-
 शाभिमुखं नरैः । अस्ताशायां स्थितं यस्य नास्त्रः प्रथम-
 मक्षरम् । स आर्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयो देवहतो नरः ।
 अरौ कोटे तथा युद्धे चातुरङ्गे महानले । त्यजेदस्त-
 गतान् योद्धा यदोच्छेद्विजयं रणे । नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टि,
 वधे लाभः, खरे सुखम् । राशौ जय, स्तिथौ तेजः
 पदाग्निः पशुकोटये । मन्त्रकाले भवेद्द्विजं यज्ञम् क्रूर-
 खेचरैः । तद्दुष्टं, शोभनं सौम्यै, मित्रैर्मित्रफलं भवेत् ।
 पक्षैर्न विद्धं यज्ञम् फलं लज्जस्तभावतः । ज्ञातव्यं दे-
 गिकेन्द्रेण भाषितं यच्चरादिकम् । (शीघ्रोदये सौम्यवि-
 लम्बनये लम्बेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् । अतोऽन्यथा-
 त्से त्तदन्यथात्वं, मित्रं विमिश्रैरधिकं वलायैः) केन्द्रोप-
 गानवमपञ्चमगाश्च सौम्याः केन्द्राट्यजमशुभास्तिष्ठाय-
 संस्थाः । सर्वार्थसाधनकराः परिपृच्छतां स्युरेभिर्विप-
 र्ययगतैस्तु विपर्ययः स्यात् । अस्त्राधिनाथोवदि केन्द्रगः

स्यात् तन्मित्रमेतस्य च केन्द्रगं वा । व्ययाटकेन्द्रात्पत्रहाय
 पापा अन्यत्र याता यदि तच्छुभं स्यात् । आद्योलम्बा-
 धिपः कार्ये लम्बे कार्योधिपोयदि । लम्बपः कार्यप-
 क्षापि लम्बे यदि तृतीयकः । चतुर्थः कार्यगौ स्यातां
 यदि लम्बपकार्यपौ । कार्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्वे-
 दधिकं फलम् । एवं दृष्टिपञ्चाङ्गज्ञेयं फलं तद्वचत्तदयम् ।
 पर्यनाडीस्थितो दूतोयत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्वं
 सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं समोरणे । आदौ शून्यगतः
 पृच्छेत् पश्चात् पश्चां विग्रेहं यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः
 स्यात् यामे वामं न संशयः । श्वासप्रवेशकाले चेद्दूतो-
 जल्पति वाच्छ्रितम् । तस्यार्थसिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति
 सुन्दरम् । ऊर्ध्ववामाप्यदूतोज्ञेयो वामपथस्थितः । पृष्ठे
 दक्षे तथाधस्ताहृषवाहौ गतोमतः । यात्रादानविवाहेषु
 वस्त्रालङ्कारभूषण्ये । शुभे कर्मणि सन्धौ च प्रवेशे वामगः
 शुभः । कलह दूतयुक्तेषु ज्ञानभोजनभैक्षुने । व्यवहारे
 भये भङ्गे दक्षनाडी प्रशस्तता) । अन्यप्रकरणोक्त
 मेतत् ज्यो० त० पक्षिप्रम् । “क्रूरैरुभयतोविद्धा यस्या-
 क्षरतिथिस्वराः । राशिधिष्णुश्च पञ्चापि तस्य ऋतुर्न
 संशयः । मण्डलं नगरं यामोदुर्गं देवालयं पुरम् ।
 क्रूरैरुभयतोवेधे विनश्यन्ति न संशयः । कृत्तिकायां
 तथा पुष्ये रेवत्याश्च पुनर्वसौ । वेधे सति क्रमाद्दो-
 वधेषु ब्राह्मणादिषु । पूर्वार्थं तथाग्नेयं ब्राह्मणानां
 प्रकीर्त्तितम् । उत्तरातितयं पुष्यं कृत्तिकायां विनिर्दि-
 शेत् । पौष्णं शैलं मघा चैव प्राजापत्यं विशाखतेः ।
 आदित्यमश्विनीं हस्तं शूद्राणामभिजित्तथा । विद्धै-
 रेभिर्हिजातीनां कारुकायां च शेषके । तौख्यं भास्करं
 रसोधान्यं गजाशादिचतुष्पदाः । सर्वं मन्त्रार्त्तं
 याति यावत् क्रूरोव्यधे स्थितः । क्रूरवेधसमायोगे
 यस्त्रोपपन्नसम्भवः । तस्य ऋतुर्न सन्देहो रोगाहापि
 रणेऽपि वा । सर्व्यं भात् पञ्चमं धिष्णुं ज्ञेयं विद्यु-
 न्युखाभिधम् । शून्यश्चाटमं प्रोक्तं सन्निपातचतुर्ह-
 यम् । केतुरटादयं प्रोक्तसुक्ता स्यादेकविंशतिः । द्वाविं-
 शतितमं कम्पस्त्रयोविंशच्च वज्रकम् । निर्घातश्च चतु-
 र्विंशच्छक्ता अष्टादशपञ्चाः । प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः
 सर्व्यं कार्येषु सर्व्यं दा । प्रसङ्गादत्र
 ? पञ्चाडीचक्रं नवनाडीचक्रज्ञोक्तं यथा “जन्मं कर्म
 आधानं विनाशः सासुदायिकम् । सांघातिकमिदं धिष्णुं
 पट्कं द्वावर्जनीनकम् । जातिदेशाभिषेकैश्च नव धिष्णुं

भूपतेः । वेधं ज्ञात्वा फलं ब्रूहि सौम्यैः क्रूरैः शुभा-
-भम् । जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्मसंज्ञकम् । एको-
-विंशत्तमं त्रयोविंशं विनाशकम् । अष्टादशञ्च नक्षत्रं
-दायिकसंज्ञकम् । सांघातिकञ्च विज्ञेयं धिष्ण्य
-भोक्ष्यमेव हि । षट्त्रिकञ्च राजजातेर्जातिनाम
-स्वनामभम् । देशभं देशनामकं राज्यभं चाभिप्रेकभम् ।
-मृत्युः स्याज्जन्मभे विद्धे कर्मभे क्लेश एव च ।
-आधानर्क्षे प्रवासः स्यात् विनाशे वन्दुविग्रहः । सासुदा-
-यिकभे रिष्टं हानिः सांघातिके तथा । जातिभे कुल-
-भागः स्यात् वन्दनञ्चाभिप्रेकभे । देशर्क्षे देशभङ्गः स्यात्
-क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् । उपग्रहसमायोगे मृत्युर्भयति
-नान्यथा । भयं भङ्गश्च घातश्च मृत्युर्भङ्गयुता मृतिः ।
-क्रूरैरेकादिपञ्चान्यैर्युधि वेधे फलं भवेत् । तिथिं
-धिष्ण्य स्वरां राशिं वारञ्चैव तु पञ्चमम् । यद्दिने
-वेधयेच्चन्द्रस्तद्दिने स्यात् शुभाशुभम् । तिथ्यादिपञ्चके
-विद्धे चन्द्रयोगोयदा भवेत् । उक्तं फलं तदा वाच्यं
-तद्दिने ग्रहसम्भवम् ।

अथाद्यं संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं चादिजामले । एकाशीति
-पदे चक्रे ग्रहभेदान् शुभाशुभम् । देशः कालस्ततः पण्य-
-मिति त्रीण्युर्ध्वनिर्णये । चिन्तनीयानि विद्वानि सर्व-
-कालं विचक्षणेः । देशोऽथ मण्डलं स्थानमिति देशस्त्रि-
-धोचरते । वर्षमासदिनं चेति त्रिधा कालोऽपि कथ्यते ।
-घातुर्भूलं च जीयश्च इति पण्यं त्रिधा मतम् । अथ त्रिक
-लयस्यास्य बचत्राभि खामिखेचरान् । देशेना राज्ञः
-मन्दे च्या मण्डलस्वामिनः पुनः । केतुस्त्यसिताः स्थान-
-भाथाश्चन्द्रारचन्द्रजाः । वर्षेना राज्ञेत्वाकिंजीवा मासा-
-धिपाः पुनः । भौमाक्षतसिता ज्ञेयाश्चन्द्रः स्यात् द्विषाधिपः ।
-घातीशाः सौरिपातारा, जीवेशाश्चेन्द्रः सूरयः । मूलेशाः
-केतुशुक्रार्क इति पण्यधिपाग्रहाः । पुंघ्रहा राज्ञेत्वर्क
-जीवभूमिसुता मताः । स्त्रीपहौ शुक्रशशिनौ सौरिसौ-
-म्यौ नपुंसकौ । सितेन्द्रु मितवर्णेशौ रक्तेशौ भौम
-भास्करौ । पीतेशौ शशुक्र कण्ठनाथाः केतुतमोऽर्कजाः ।
-ग्रहोवक्रोच्चयोयः स्यादुदये च बलाधिकः । देशादीनां
-स एवैकः स्वामी खेटस्तदा मतः । खण्डे वक्रतङ्गे स्या-
-दुदये च बलाधिकः । वक्रोदये खण्डे च पूर्णधीर्थी-
-ग्रहो भवेत् । तदग्रप्रसंगे खेटे बलं तैराधिकत्वात्
-मतम् । उच्चान्त्ये बलं पूर्णं नीचान्त्ये दलं बलम् ।
-तैराधिकवशात्तत्रेयमनरे तु बलं बुधैः । एवं देशा-

दिनाथा ये ग्रहवेधे व्यवस्थिताः । सुहृदः शत्रुभो-
-ध्याश्चिन्तनीयाः प्रयत्नतः । स्वमित्तसमग्लूणां विध्यन्
-देशादिकं क्रमात् । शुभग्रहः शुभं दत्ते चतस्त्रिद्वी-
-कपादकैः । दुष्टं दुष्टग्रहः कुर्वादेकद्वित्रिचतुःपदैः ।
-विद्धं पूर्णदशा पश्यन् तत्पादेन फलं ग्रहः । अविद्धं
-त्वन्वथा ज्ञेयं फलं दृष्टप्रतुमानतः । वर्णादिस्वरराशीनां
-मेघाद्ये रागिसखुले । ग्रहदृष्टिग्रहात् सर्वं विद्धं वर्णादिकं
-मतम् । स्वरवर्णैः स्वचक्रोक्तस्त्रिधिवेधाश्च पीडयेत् ।
-तिथिवर्णेषु यो राशिकदृष्टिः स्यात्तथीक्षणत्वात् । अशुभो
-वा शुभोवापि शुक्ले विध्यस्त्रिधं ग्रहः । सर्वं
-निजफलं दत्ते लग्ने पक्षे तु तद्दलम् । खेटकेकैशांगके
-ज्ञेया पूर्णा दृष्टिः सदा बुधैः । दृष्टिज्ञेने पुनर्वेधे न
-स्यात् किञ्चित् शुभाशुभम् । इत्येवं दृष्टिभेदेन निर्दिष्टं
-सकलं फलम् । वर्णादिपञ्चके विद्धे ग्रहो दत्ते शुभा-
-शुभम् । सौम्यः पूर्णदशा पश्यन् विद्धं वर्णादिपञ्च-
-कम् । फलं विंशोपकाः पञ्च क्रूरस्य चतुरोदितेत् ।
-वर्णादिपञ्चके यावत् स्थानवेधे च तावती । दृष्टिस्तदनु-
-मानेन वाचत्रा विंशोपका बुधैः । एवं विंशोपका येऽत्र
-सम्भवन्ति शुभाशुभाः । अन्योन्यं शोधयेत्तेषां गेपात् ज्ञेयं
-शुभाशुभम् । देशध्वंसः प्रजापीडा नृपविप्रवधस्तथा ।
-यत्र दृष्टस्तु तत्र स्याद् दुर्भिक्षं मण्डले तथा । वर्षमानार्थं
-विंशान्ताः कल्पत्रा विंशोपका इह । ते क्रमात् वर्त्तमा-
-नार्थं देयाः पात्याः शुभाशुभाः । अकालेऽपि फलं
-पुष्यं दृष्ट्याणां यत्र जायते । स्वजातिमांसभुक्तिश्च
-दुर्भिक्षं तत्र रौरवम् । परचक्रागमोयत्र विग्रहश्च
-स्वराज्यके । अतोर्विपर्ययो यत्र दुर्भिक्षं मण्डले
-भवेत् । भूमिकम्पोरजःपातोर्लक्षदृष्टश्च जायते । देशे
-सर्वसुखोपेते वेधादेतद्दत्तबुधः । दीपो यथा गृहस्थान्
-सुदृष्टोयति सर्वतः । तथेदं सर्वतोभङ्गं चक्रं ज्ञान-
-प्रकाशकम् ।

२ शतपदचक्रम्—“चक्रं शतपदं वक्ष्ये ऋचांशान्तरसम्भ-
-वम् । नामादिवर्णतोत्रेवा ऋक्षराश्यांशकाक्षया । सिर्य-
-गूर्द्धगता रेखा इन्द्रसंख्यालिखेद्बुधः । जायते कोष्ठ-
-कानाञ्च शतैकं १०० नात्र शययः । न्यस्येदवकह-
-डादि रौद्रादिविदिधि क्रमात् । (अ वकह डा ऐशाभ्यां
-म ट प र ता हरिति चान्तेथ्याम् । न य भ
-ज खा नैर्ऋतां ग ग द च ङावायव्याम्) पञ्च पञ्च
-क्रमेणैव विंशपर्णान् नियोजयेत् । पञ्चस्वरसमायोगे

एकैकं पञ्चधा कृत् । (अवर्णाद्यास्त्रयोऽज्ञेयाः सन्ध्याचर
युतस्तथा । सजातीयेक्यमास्थाय पञ्चस्वरविनिर्णयः ।
मद्दलतोरप्यकारेण जेन सस्य परिपहः) अधिक्र पा० ।
“कथ्यात् कपभुदुस्थाने तीणि तीम्यद्वराणि च । कृषडको
भवेत् स्तम्भे रौद्रे स्त्रीगानगोचरे । पुषण्ठो भवेत् स्तम्भे
इत्ते चाम्ने यमंत्तके । भुधफढोभवेत् स्तम्भे पूर्वापादे च
नैकर्त्ते । दुषभडो भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्रवचरे ।
एवं स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । धिष्णानि
कृत्तिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरैः । साभिजन्यशका
क्तव्यं शतैकं द्वादशमधिकम् । यदृक्षांशकौषस्यः क्रूरः
सौम्योऽपि वा यद्दः । ततस्तं वेधयेत् तिर्यक् पुंसोनामा-
दिमाक्षरम् । सौमैर्विद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः ।
मिश्रैर्भिक्षफक्तं तत्र निर्वेधे न शुभाशुभम् । यदुक्तं
सर्वतोभद्रे पञ्चोपपहवेधतः । शुभाशुभफलं सर्वं तदि-
हापि विचिन्नेत् । (पञ्च स्वराः अ इ उ ए ओकारास्त-
यीगे धिष्णानि नक्षत्राणि । अ त्र चतुर्भिर्वैरैकं नक्षत्रं
यथा । अ इ उ ए शत्रो वत्रिवु । ४ । वेवोक्कि । ५ ।
कषडक । ६ । केकोहृहृ । ७ । डहेहोड । ८ ।
डिहुडेडो । ९ । ममिसुमे । १० । मोटटटु । ११ । टेदो-
पपि । १२ । पुषण्ठ १३ । पेपोररि । १४ । हरे-
गीत । १५ । तितुनेतो । १६ । ननिगुने । १७ । नोय-
दियु । १८ । येयोभमि । १९ । भुधफढ । २० । भेधो-
जाजि । २१ । जुजेजोख । (अभिजित्)० । खिखुखे-
स्यो । २२ । गगिगुगे । २३ । गोगशिगु । २४ ।
गेशेदटि । २५ । दुषभज । २६ । टेदोचचि । २७ ।
चवेचोन । १ । जिलजेलो । २ । ऋतृलृयुक्तः अकार
युक्तो न ज्ञेयः । ह्रस्वेन दीर्घोऽज्ञेयः । तालव्यशकारेण
दन्यसकारोऽज्ञेयः) ।

३ अंगचक्रम् — “अष्टाविंशोर्द्धगा रेखा अष्टाविंशतितिर्यग्-
गाः । अंगचक्रं भवत्येवं यदुक्तं चादिजानले । कृत्तिकादीनि
भान्यत्र पादाक्षरक्रमेण च । साभिजलि न्यसेत् सर्वा-
वष्टाविंशतिसंख्यया । यो यद्दो यत्र ऋक्षांशे तं तत्रैव
न्यसेद्भुधः । वेधयेत् संसुखं वर्षं शुभो वायुशुभोऽपि वा ।
व्याद्यंशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन
तृतीयं तु तृतीयेन द्वितीयकम् । यस्य नामाक्षरं
विद्वंसंशक्रे यद्वेषेण तु । क्रूरैः रिष्टं, शुभैर्हानिद्वर्षा-
दीर्घं ल्युन संशयः । क्रूरोभयस्यते वेधे ऋतृयिष्णुं
शुभाशुभैः । शुभोभयगते वेधे व्याधिपोडा च बन्ध-

नम् । वैधव्यञ्च विवाहे तु यात्राकाले महाभयम् ।
रोगे ऋतृरूपे भङ्गः क्रूरवेधे न संशयः । अद्रयः
सागरानदौ देश्यामपुराणि च । क्रूरवेधे विनश्रान्ति
नात् कार्या विचारणा । चन्द्रस्यर्क्षांशको विष्णो भवेद्यात्वा-
परपहैः । तन्मानं तद्भिर्न वर्ष्यं सर्वदा शुभकर्माणि”

४ कृतत्वचक्रम्—आदौ चक्रं समालिख्य कृतत्वचक्रगोभि-
तम् । अश्विन्यादीनि लेख्यानि सप्तविंशतिभानि च । अश्वि-
न्याद्यं मघाद्यञ्च मूलाद्यञ्च क्रमेण च । उत्तरे पूर्वके वाय्वे
चैतच्छतत्रयं मतम् । प्रतीचीमध्यरेखायासीशानानं
हयाधिपः । आग्नेयानं नराधीशस्तन्मध्ये च गजा-
धिपः । अश्वार्थ्या गजाध्यक्षोनराध्यक्षः क्रमेण च ।
एषां कृतविभागेण ज्ञातव्यं हि शुभाशुभम् । अन्येषां
भूभृताश्चक्रं यत्र कृत्वे व्यवस्थितम् । तच्छत्रं तस्य भूपस्य
शुभाशुभफलपदम् । यत्र कृत्वे स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य
त्रिनिर्दिशेत् । फलञ्च चाभरादीनां प्रत्येकं च यदास्य-
हम् । चाभरं कलसं वीणा कृतं दण्डं पतङ्गहम् ।
आसनं कीलकं रज्जुर्ध्रुव भेट्टा प्रकीर्त्तताः ।
चाभरे श्चण्डता बायोरनाड्यदस्य जायते । दुर्भिक्षं
च भवेद्वृषारं प्रजापोडा न संशयः । कतसस्ये
भवेद्वृषुडं रणे भङ्गो मङ्गलशम् । वातपातादिकं
सर्वं जायते नात्र संशयः । वीणासंस्थे श्चार्कपुत्रे
पट्टराज्ञी विनश्यति । चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता
च भेदिनी । यदाकृतत्वये सौरिस्त्वे ४ दण्डे ५ पत-
ङ्गहे ७ तदा तस्य भयेद्भङ्गस्तस्यापि न संशयः । आसनस्य
भवेद्वाश आसनस्ये ७ भनैचरे । युवराजकृतः कीलेन वन्धनं
रज्जुसंस्थिते ९ । सौम्ययुक्तोऽतिचारस्यः शनिकृत्-
फलो न हि । यक्रुगः क्रूरयुक्तश्च सर्वं क्रूरं करोति
सः । शनिराष्टकृजादिख्यायदाजीरेन्दुसंयुताः । उत्त-
राधीशराज्यस्य निश्चितं कृतभङ्गदाः । क्रूरचतुष्टयं
चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् । पूर्वकृतविनाशाय कथितं
पूर्वस्वरिभिः । एवं पापचतुष्कं च यदा युक्तेन्दु
संयुतम् । दक्षिणाधिपतंश्चक्रविनाशो भाषितो बुधैः ।
एवमन्येषु राज्ञेषु यत्र यस्य च सम्भवः । उपग्रह
समायोगाश्चक्रभङ्गं धिनिर्दिशेत् । यथा दुष्टफलः सौरि-
कथा सौम्यफलोऽगुरुः । भौमसौ शुकुरारु च रविचन्द्रौ
बले समौ । यथा हानिकराः क्रूररक्षा सौम्याः शुभप्रदाः ।
क्रूरयुक्तो भवेत् क्रूरचन्द्रः सौम्ययुतः शुभः । सौम्य-
क्रूरा यदा कृत्वे अष्टानेकत्र संस्थिताः । कृतभङ्गो भवे-

तस्य परचक्रागमेषु च । नृपनामर्कगोराहुः केतुर्वा यस्य संस्थितः । कृत्वभङ्गोभवेत्तस्य विषदागेन भूपतेः । नृगयां साहसं यातां दुष्टाश्वजवाहनम् । विप्रहञ्च त्यजेद्राजा कृत्वस्यैः क्रूरखेचरैः । एवं ज्ञात्वा सदा राजा करोति अहशान्तिकम् । यदुक्तं यामले तन्त्रे तेन शान्तिर्भविष्यति” इति

५ सिंहासनचक्रम्(२)—“अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासन त्रयम् । येन विज्ञातमात्रेण क्रियते राज्यनिर्णयः । सप्त- विंशतिनक्षत्रेष्वैकैकन्तु नवात्मकम् । अश्विनीमघमूलादां पञ्चमाङ्गीविभेदितम् । अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघाद्यं पूर्व- तः स्थितम् । मूलादां दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतित्रयम् । इतरेषु च राज्येषु नृपनामन्तोपदेत् । शुभाशुभमिदम् सर्वं यस्य यत्र गनिः स्थितः । भाङ्गिकापञ्चभेदेन एकैक- स्यात्संज्ञं भवेत् । आधारभासनं पट्टं सिंहं सिंहासनं तथा । आधारदिफलं सर्वमेकैकस्य यदास्यहम् । अह्वेष यथाज्ञेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् । नृपस्याऽऽधारना- मर्के यदा पट्टाभिषेचनम् । पराधीनगतं राज्यं कुरुते नात्र संशयः । आसनस्थेन ऋक्षेण नीतियुक्तो भवेच्चतुः । प्रधानपुरुषादेशो प्रजाशान्तिकरो भवेत् । पट्टं ऋक्षे यदा राजा चोपविष्टो यदासने । पूर्वराजस्थिते स्तुत्यं चिरं पालयते महीम् । सिंहरूपी भवेद्राजा सिंहनृत्वासने स्थितः । संचामस्य प्रियोनित्यमसाध्यो मन्त्रिणः कदा । सिंहासनगते ऋक्षे तेजस्वी भीषणाकृतिः । चलचित्तो मङ्गाक्रोधी प्रजापीडाकरोनृपः । तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्धननाडिके । शुभावस्ये शुभलग्ने संस्थायो नृप आसने । ईदृशे च समायोगे उपविष्टो यदासने । उच्छिद्य भक्तुसंधातमेककृतं करोति सः । क्रूरग्रह गतनाड्यासुपविष्टो यदासने । बन्धनं भसिनाशश्च तथा नृत्युः प्रजायते । आधारादिफलं तत्र क्रूरैरेव शुभं शुभम् । आधारऋक्षगः सौरिरनाडिष्टं करोति सः । दुर्भिक्षं रौरवं घोरं प्रजानृत्युः प्रजायते । आसनस्थो यदा सौरिर्युद्धे भङ्गप्रदोभवेत् । अथ वा व्याधिपीडा च घातदुःखञ्च जायते । पट्टं ऋक्षे यदा सौरिः पट्टराज्ञी विनशति । प्रियो वाथ कुमारो वा मन्त्रिणगणयोऽपि वा । सिंहे सिंहासने वाथ यदि तिष्ठति सूर्यजः । तदा नृत्यं सन्देहो यदि शकसमो नृपः । शन्यर्क- राहुमाहेया यदा चन्द्रर्षसंयुताः । यस्यासनगता एते तदा तस्य चयङ्कराः । क्रूरयुक्तोऽतिवक्रश्च क्रूरनाडीगतो-

ऽपि वा । आसने चन्द्रयोगेण कालरूपो शनैश्चरः । एवं शुभफलं ददाद्देवमन्त्री न संशयः । करोति विपुलं- राज्यं यस्यासनगतो शुभः”

६ कूर्मचक्रम्(५)—“कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं कौशलागमे । येन विज्ञातमात्रेण ज्ञायते देशनिर्णयः । यस्य ऋक्षैक देशस्या देवास्त्रिंशकोटयः । स मेरुः पृथिवीमध्ये अ- यते दृश्यते न तु । तादृशाः पर्वताश्चाष्टौ सागरा द्वीप दिग्गजाः । सर्वे तु विष्टताभूम्या साधता येन तं ऋणु । दंष्ट्रायां सा वराहेण विष्टता सवराधरा । सुस्ताखन- नतोयस्य शोभते नृत्तिका यथा । ईदृशोऽपि मङ्गाकाशे वराहः शेषमस्तके । तस्य चूडामणेरुद्धं शोभते मङ्गकोपमः । एवंविधः स शेषोऽपि कुरुक्षेत्रीभ्य संस्थितः । कूर्मपृथैक भागेन विसतन्तुरिवाश्रमौ । वपुःस्कन्धः शिरः पुच्छनखाङ्गु, पाण्डतीनि च । मानेन तस्य कूर्मस्य कथयामि प्रयत्नतः शङ्कोः शतसहस्राणि योजनानि वपुः स्थितम् । तदङ्गेन भवेत् पुच्छं पुच्छाङ्गेन तु कुक्षिकम् । मीथाऽस्याऽयुतकोटीभिर्भक्तकं सप्तकोटिभिः । नेत्रयोरन्तरं तस्य कोटिको प्रजा- यते । सुखं कोटिद्वयं तस्य द्विगुणेन च पादयोः । अङ्गु- लीनां नखाप्ये तु योजनायुतसंख्याया । एवं कूर्म प्रमाणन्तु कथितं चादिव्यामले । तस्योपरिस्थिता चैवं सप्त द्वीपयती मही । कूर्माकारं लिखेच्चक्रं सर्वत्रयसंयुतम् । पूर्वभागे सुखं तस्य पुच्छं पश्चिममण्डले । पूर्वापरं लिख- द्वेषं वेधसोत्तरदक्षिणे । ईगानराजमे वेधं वेधमाग्रेथ साकृते । नाभिशीर्षेचतुःपादकालिपुच्छेषु संस्थिते । तारात्तयाङ्किते ह्यसिन्धु सौरिं यत्नेन चिन्तयेत् । अधिके भक्तिके तत्र पादाङ्गेषु भक्तमण्डलम् । चतुर्विंशति संस्थाः स्युस्तांश्च हलि गनिः क्रमात् । अश्विन्याद्युत्तरे- भागे मघाद्यं पूर्वतः स्थितम् । भूलं च दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतित्रयम् । व्यापकवचुरागमस्यं चक्रं सन्देहिगद्गदा । यद्यदृष्टिष्वणुपदाङ्गं च तत्र दाम्भ- मप्रत्यर्षी । अतिष्टिरनाडिभूमिकाः शकभाः शुकाः । स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैताः ईदृशः स्मृताः । दक्षिणा रोहिणी सौम्यं (५) कूर्मनामो गतं त्रयम् । साकृता मिथिला चम्पा कौशाख्या कौशिकी तथा । अतिच्छर्मा गवा विन्ध्यमन्त्रिदी च मेकला । कान्यकुब्जं प्रधानस्य सवपुदेशो धिनश्रुति । रौद्रस्युर्बवच्छ पुष्यः कूर्मस्य च शिरःस्थितम् । सगौडो हस्तिवन्धश्च पञ्चराटश्च कामरुः वरेन्दो च तथा जया मगधश्च तथैव च । सूरसेनी

वासः पूर्वदेशो विनशति । अन्नेषा च महापर्वफाल-
गुम्यान्ने यगोचरे । अङ्गवङ्गी कलिङ्गश्च पूर्वजाश्चैव को-
शलाः । डाहलो जयहन्ता च तथैव च सुलज्जिका । उड्डी-
याभं वराटश्च अग्निदेशो विनशति । उत्तरा हस्ताचिता
च दक्षिणं कुक्षिसाधिताः । दर्दुरश्च महेन्द्रश्च वनवासश्च
निहलः । तापी भीमरथी लङ्का तिकूटं मलयस्तथा ।
श्रीपर्वतः किष्किन्वा इति नशति दक्षिणः । स्वाती
विशाखा भैतं च कूर्मनैर्धृत्यगोचरे । नासिक्यं च सुराङ्गं
शोत्तरमालवकं तथा । बाङ्गीकं च प्रकाशञ्च भृगुकच्छ-
ञ्च कोङ्कणम् । खेटापुरं च मौटेरं देशा नश्यन्ति चेदशाः ।
जेपुशा मूनं तथापाठा पुष्के कूर्मस्य संस्थिताः । पारावतं
मरुकच्छमवन्ती पूर्वमालवः । पारातवर्वरहीपं सौराङ्गं
सैन्धवं तथा । जनस्थानं विनश्यन्ति स्त्रीराज्यं
सुष्कपीडने । उत्तरादित्तिक्ष्णादि पादे वायव्यगोचरे ।
गर्जरं तङ्गणञ्चैव मरुदेशं सरस्वतीम् । जालन्धरं
वराटं च पालुकोटधिसंयुतम् । मेरुष्टङ्गं विनश्यन्ति
ते चान्ये कोणसंस्थिताः । जतभिपादित्वयध्वेव उत्तरं
वृत्तिमाधितम् । नेपालं कीरकाश्रारीरगञ्जन खुर-
मानकम् । साधुरं बल्लभदेशश्च रुसकोटारमण्डले ।
दिमाश्रया विनश्यन्ति वे देशाशोत्तराश्रयाः । रंवती
चाश्विनी यास्यं २ पादे स्त्रीशानगोचरे । गङ्गाद्वारं
करुज्जलं श्रीकण्ठं हस्तिनापुरम् । अश्वपत्तकपादाश्च
गजकभीस्तथैव च । विनशन्ति च ते सर्वे देशा
स्त्रीशानगोचरे । सौरिः स्वदेशगोत्रल तत्र यत्नेन चिन्त-
हेत् । परदेशस्थितः कुर्याद्द्विपङ्कष्टं यगोयते । यत्स्यः
पीडयेत्तत्र वेधस्थाने तथैव च । देशनामर्कगः सौरिर्भङ्ग-
टो नात्र संशयः । १ पृथ्वीकूर्मं समालेख्यं कृत्तिकादि यमा-
नकम् । देशादिस्वस्वस्वजादि वक्ष्ये कूर्मचतुष्टयम् । पूर्व-
सकमालिख्य देशनामर्कपूर्वकम् । २ देशकूर्मो भवेत्तत्र यत्र
सौरिस्तयन्तथा । नगरे शनागरमृत्तं कृत्वा लेख्यं तु पर्व-
यत् । सौरिस्थाने मनेष्टुष्टं वेधस्थाने तथैव च । ४ खेतजे
केलभास्यत् कृत्वा कूर्मं यथास्थितम् । सौरिस्थाने तथा
वेधे जायतेऽत्र महङ्गयम् । ५ गृहकूर्मं समालिख्य गृहद्वा-
रमुखस्थितम् । स्वास्यर्कपूर्वकम् कृत्वा ततोदीक्ष्यं शुभा-
द्गुभम् । गृहमध्यस्थितः सौरिः शोकसन्नापदायकः । द्वारे
विघ्नप्रदो ज्ञेयः पावके वङ्गदायकः । श्रेयो मत्स्यप्रदो या-
भ्ये राक्षसे राक्षसाङ्गयम् । वारुणे शुभदोक्षेयो वायव्ये
सुन्दहायकः । अर्धलाभप्रदः सौम्ये शाङ्करे सर्वसिद्धिदः ।

सौरिर्ब्रह्माधिकोडुष्टः सत्ययीर्यः शुभावहः । समकानं
पीडयेद्यत् भानुजः कूर्मपञ्चकम् । तत्र स्थाने
महायुद्धं जायते नात् संशयः । दुष्टस्थाने गते चन्द्रे
कर्त्तव्यन्तत्र शान्तिकम् । यदुक्तं यामले तन्त्रे सर्वविघ्न
विनाशकम् । यन्दे शङ्खैव पशुनि राक्षभौमशनै-
शराः । परचक्रमयं चाग्निदुर्भिक्षान्तत्र दारुणम् । कूर्म
चक्रं महाचक्रं कथितञ्चादियामले । त्रिकाशत्रिपय-
ज्ञानं पाणिस्यं येन जायते” ।

तन्त्रोक्ते मन्त्रग्रहणतत्साधनोपयोगिकूर्मचक्रे तु
कूर्मचक्रगङ्गे पृष्ठे उक्ते तत्र दृश्ये ।”

७ पट्टमचक्रम्—“पद्माकारं लिखेच्चक्रमष्टपदं सुगोभनम् ।
कोष्ठकं नवमं मध्ये पद्मचक्रं प्रजायते । कृत्तिकादीनि
भान्वल त्रीणि त्रीणि यथाक्रमम् । मध्यकोष्ठादि रु-
द्रान् सप्तविंशतिसंख्यया । नव खण्डा घरा सा च
नवभागेषु संस्थिता । यत्र खण्डे स्थितः सौरिः खण्डं
तत्र विनश्यति”

८ फणीश्वरचक्रम्—“कृत्तिकाद्यं लिखेच्चक्रं सर्पाकारं
फणीश्वरम् । सप्तनाडीसमायुक्तं सौरिवेधं विलोकयेत् ।
नाड्यो केकसमायोगे जम्बू द्वीपादि गण्यते । सप्त द्वीपा
कमेणैव पीड्यन्ते सौरिपीडया । जम्बू म्लःक्षस्तथा शाकः
कुशः कौञ्जश्च शालमलिनः । सप्तमः पुष्करद्वीपः पीड्यन्ते
सौरिपीडया” । कालानलचक्राणि सप्त

९ राक्षकालानलचक्रम्—(३) “अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रोक्ता
या व्रक्ष्यामले । राक्षकालानली यात्रा सदृःप्रत्यय
कारणम् । ग्रहयोगवशाद्दयात्रा ज्योतिःशास्त्रे प्रभा-
पिता । या सा शुभेषु कार्येषु फलदा न तु सङ्करे ।
यस्य आयाप्रभावेण काद्यते शशिभास्करौ । तस्य राक्षीः
प्रभावश्च वक्ष्येऽहं रणकर्षणि । केचित् मूर्खा वद-
न्त्येव ग्रहोराक्षकारणम् । यतो वर्षे दिने लग्ने-
व्याधिपत्यं न दृश्यते । व्याधिपत्ये स्थिताये च वर्षे मासे
दिवानिशोः । ते चाधिकारिणो ज्ञेया राक्ष राजाऽ-
भिधीयते । वेदागमपुराणेषु विख्यातो राक्षसेचरः । तस्य
माहात्म्यप्रज्ञात्या मिथ्या जल्पति सत्यदित् । दुष्टारिषु
सर्वेषु जातकारिषु मन्यते । सदृः प्रत्ययदो राक्षः
स कथं स्यादकारणम् । भ्रमं च काश्चर्येषु संहारेण
महीतले । स्वप्नदृष्टया रौद्रो ज्ञेयो राक्षसं संशयः ।
ग्रहा व्यासभयाद् यस्य दृष्टिमार्गे भ्रमन्ति च । तस्य ना-
सान्यहं वक्ष्ये रुखं पुष्कं कमेण च । राक्षरयुक्तमः

पातः स्वभानुः विंशिकासतः । दैत्यम्बाया शिरोवक्त्रं
 पहारिच विभुन्दुदः । पुच्छं केतुः गिखी सर्पो गुदं गुह्यं
 घटोमतम् । उत्पातो विषमर्भश्च धूमकावः पद्मालकः ।
 ऋक्षाधारगतोराहुः सर्परूपेण संस्थितः । तस्य चक्रं
 प्रवक्ष्यामि राहुकालानलाख्यकम् । शलाकासप्तकं चक्रं
 मीशादौ कृत्तिकादिकम् । साभिजित् सर्वमालिख्य अष्टा-
 विंशतितारकाः । यत् ऋक्षस्थितोराहुवदनं तद्विनिर्दि-
 शेत् । सुखात् पञ्चदशे ऋक्षे पुच्छं तस्य व्यवस्थितम् ।
 एकोत्तरशतं स्याताः जायन्ते तत्र केतवः । व्याघ्रवन्तो
 जगत्सर्वे सहस्राक्षसमन्वितः । राहुभुक्तानि ऋक्षाणि
 जीवपक्षे त्रयोदश । त्रयोदशाऽपि भोग्यानि मृतपक्षः
 प्रकीर्तितः । मृतपक्षे रुखन्तस्य गुदं जीवाङ्गमध्यगम् ।
 एवमङ्गद्वयं राहोर्ज्ञातव्यं स्वरेदिभिः । जीवपक्षे क्षपा-
 नाद्ये मृतपक्षे रवौ स्थिते । तस्मिन् काले शुभा यात्रा
 विपरीता तु हानिदा । चन्द्रादित्यौ यदा युक्तौ जीवपक्ष-
 व्यवस्थितौ । तत्र जेमं जयो लाभो यात्राकाले न
 संशयः । मृतपक्षे यदा काले संस्थितौ चन्द्रमास्करौ ।
 तदा हानिर्भयं भङ्गोमृत्युर्वात्नाफलं मतम् । जीवप-
 क्षस्थिते चन्द्रे कार्यं स्यादऽमृतोपमम् । मृतपक्षे मृतं
 ज्ञेयं यतश्चन्द्रवनात् बलम् तत्राङ्गभेदेन फलभेद उक्तस्तत्
 राहुपटङ्कविभागचक्रम्—“अतः पटङ्कभेदेन राहु-
 चक्रं वदाम्यहम् । सुखं हृद्दरं गुह्यं पुच्छं मरुका-
 भय च । मुखैकं हृदये सप्त पटङ्काणि तद्योदरे । ऋक्षैकं
 गुह्यं तस्य पट् पुच्छे
 “सुखाद्यङ्गनामभेदः सप्तमस्तके सुखाद्यङ्गस्य नामानि फलं
 चास्य वदाम्यहम् । यथोत्तरं क्रमेणैव चन्द्रार्कभ्रमणे न
 च । यत् ऋक्षे स्थितो राहुस्तस्याभिधानभीरितम् ।
 गिलितं कर्त्तरी जिह्वा चन्द्राङ्गं वदनं तथा । राहु-
 धिष्णप्राप्तः सप्त भुक्तधिष्णप्राणि यानि च । तानि सम्पुट-
 संज्ञानि कामाङ्गं हृदयन्तथा । हृदयाद्ये स्थिता-
 याश्च तारका रससंख्यया । कामाङ्गं जठरं जीवं सम्पु-
 टोदरसंज्ञकम् । तत्पुरोयत्तु नक्षत्रमेकं पञ्चदशं सु-
 खात् । गुदसद्वृगिलितं गुह्यं केतुश्चन्द्राङ्गकर्त्तरी ।
 गुदधिष्णप्राप्तोयानि विष्णुनि रससंख्यया । पुच्छं
 सूर्याङ्गवज्राङ्गपुष्टिमृत्तयैव च । शेषाणि सप्त भा-
 न्यत्र मध्यस्थान्यस्य पुच्छयोः । कपालं मस्तकं शीघ्रं
 रुद्राङ्गं भोगिमण्डलम् । स्थिररूपी स्थितोभानुश्चररूपश्च
 चन्द्रमाः । क्रमेणैकैकशोऽङ्गानां योगपट्कं वदाम्यहम् ।

सुखादियोगपट्कम्—“राहुवक्त्रे स्थिते सूर्ये चन्द्रे हृदय-
 संस्थिते । यायिनो विजयस्तत्र स्यायिनो भङ्ग आह्वने ।
 सुखापसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे चोदरगे तथा । अत्र यायी
 जयेद्युद्धे हेत्वया नात्र संशयः । भास्करे गिलिताङ्गस्य
 चन्द्रे यज्राङ्गसंस्थिते । स्यायी भङ्गमवाप्नोति यायी
 जयति सन्नतः । राहुऋक्षस्थितो भानुश्चन्द्रे पुच्छाङ्ग-
 संस्थिते । स्यायिनोविजयोयुद्धे यायिनो ऋत्युभादिशत् ।
 राहुजिह्वां गते सूर्ये चन्द्रे रुद्राङ्गसंस्थिते । बलापती
 भवेत्तत्र सैन्ययोरुभयोरपि । राहुऋक्षस्थितोभानुश्चन्द्र-
 स्तत्रैव संस्थितः । न कश्चिज्जयमाप्नोति सैन्ययो-
 रुभयोःक्षयः” ।

हृदयादियोगपट्कम् । “हृदयस्ये दिवानाद्ये जठरस्ये
 निशाकरे । निर्दिष्टः स्यायिनोऋत्युर्थायी जयति
 निर्गणः । हृदयस्यो यदा भानुः शशाङ्कोगुदमाश्रितः ।
 हेत्वया जयते यायी स्यायी च म्रियते रणे । कामाङ्गके
 दिवानाद्ये पुच्छपट्के निशाकरे । स्यायिनो विजयस्तत्र
 यायिनश्च पराजयः । सम्पुटस्यो यदादित्यो रुद्राङ्गे
 चन्द्रमा स्थितः । यायी च भङ्गमायाति किञ्चित्स्यायी
 जयी रणे । कामाङ्गं याति चेत् भानुश्चन्द्रे राहुसुख-
 स्थिते । संप्राप्ते विजयी यायी, स्यायिनो भङ्गमादिशेत् ।
 हृदयाङ्गे यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ व्यवस्थितौ । देवानापि
 जयेत् यायी किंपुनर्मानयं बलम्” ।

उदरादियोगपट्कम्—“उदरस्ये दिवानाद्ये निशानाद्ये गुद-
 स्थिते । समयुद्धं भवेत्तत्र किञ्चित् यायी जयी रणे । म-
 सम्पुटस्यो यदा भानुः पुच्छे भवति चन्द्रमाः । यायिभङ्गो,
 जयः स्यात्स्तत्र काले न संशयः । कामाङ्गगः सहस्रां-
 शुष्मस्तकस्यो निशाकरः । यातिकोभङ्गमायाति स्थाने यासी
 जयी रणे । भानुरुदरगोयत्र निशेशोराहुवक्त्रगः । विशाटी
 हीयते तत्र स्यायी जयति नान्यथा । स्वभानोरुदरे
 भानुर्हृदये तारकाधिपः । अनायासेन संप्राप्ते यायिनो
 जयमादिशेत् । उदराङ्गे यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ
 व्यवस्थितौ । तदा सन्धिर्न सन्देहः सैन्ययोरुभयोरपि” ।

गुदादियोगपट्कम्—“केतुधिष्णुस्थिते सूर्ये चन्द्रे वज्राङ्ग-
 संस्थिते । यायिभङ्गो, जयी स्यायी मापितं ब्रह्मयामले ।
 गुदे तीक्ष्णंशुसंयुक्तो कपालस्ये निशाकरे । यायी च
 भञ्जते तत्र स्यायी जयति नान्यथा । गुदश्चक्षस्थितः
 सूर्योराहुऋक्षस्थितः शशी । महाह्रवं भवेद् वीरं
 किञ्चित् स्यायी जयी रणे । भानुरुद्वृगिलिते ऋक्षे शशभृत्

संपुटे यदि । यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्गमादि-
शेत् । गुदभे वर्तते भानुर्जठरे रोहिणीपतिः । दण्ड-
यित्वा रिपो; सैन्यं याताभ्येति निजाजयम् । गुदे
दिनकरो यत्र तत्रैव यायिनीकरः । समयुद्धं भवेत्तत्र
क्रिष्टिदागन्तुको जयी” ।

वज्राङ्गयोगपट्टकम्—“सूर्याङ्गस्थः सहस्राङ्गुर्जिह्वायां
शीतगुः स्थितः । यायिनोविजयं विद्यात् स्थायिनश्च
पराजयम् । पुच्छजेत्स्थितो भानुः रुद्रचेले तु चन्द्रमाः ।
यायिनो मृत्युं रायाति जयनाभौ च स्थायिनः । पुच्छ-
पट्टके यदादित्यः कामाङ्गे चन्द्रमाः स्थितः । यायी वि-
जीयते तत्र शक्रतुल्योऽपि वैरिभिः । अंगुमाली स्थितो वज्रे
जठरस्थ सुधाकरे । आदनेऽरिश्चर्यं सर्वां जित्वा यायी
रणाङ्गणे । भास्करे राक्षपुच्छस्थे मृगाङ्गे गुदमाश्रिते ।
समयुद्धं भवेत् तत्र क्रिष्टित् यायी जयी रणे ।
सूर्याचन्द्रमसो यत्र वज्राङ्गे यदि संस्थितौ । सैन्य-
योः भयोस्तत्र वधो भवति निश्चितम्” ।

कपालादियोगपट्टकम्—“रुद्राङ्गस्थे दिवानाथे राक्षजिह्वा-
ङ्गः शशी । स्थायिनस्तु जयस्तत्र भङ्गो भवति यायिनः ।
राक्षशीर्षस्थिते मित्ते शशाङ्गे हृदि संस्थिते ।
विना युद्धेन मृत्क्रीयाद्यायी सर्वांमरिश्चयम् । कपाल
संस्थितः सूर्यः सम्पुटस्थो यदा शशी । यायिना जीयते
तत्र स्थायिनो भङ्गमादिशेत् । मस्तकस्थे दिवानाथे
धिष्णप्राथे गुदस्थिते । यायिनो विजयो युद्धे स्थायिनस्तु
पराजयः । राक्षशीर्षगतो भानुः पुच्छजेत् तु निशाकरे ।
अन्धोऽन्वं विग्रहं शोरं युद्धं भवति दारुणम् ।
दितेशो राक्षरुद्राङ्गे चन्द्रस्तथैव सङ्गतः । विनाशं
कोपराज्यस्य यायिनो मृत्युमादिशेत्” ।

राक्षदशाङ्गविभागचक्रम्—“हृदयादीनि चाङ्गानि जिह्वानानि
क्रमेण च । दशसंख्यात्वं वक्ष्ये राक्षचक्रस्य मध्यतः ।
पुष्पितं फलितं चैव निःफलं भ्रष्टं तु गुदम् । राजम-
नामसं वृद्धं स्रुतं जिह्वा क्रमेण च । पुष्पिते लीणि
धिष्णप्राणि ज्येष्ठाभकराणि च । शत्रुभङ्गो भवेदाज्ञे
वात्वा मासेन लाभदा । ततश्चत्वारि धिष्णप्राणि पक्षे-
केण फलानि च । गजशाजिधनं देशं यायी तु लभते
ध्रुवम् । अफलेषु त्रिविष्णुषु परमसैर्यायिनं प्रति ।
सन्धिं सेवां तथा देशं स्थायी यत्कति निश्चिनम् ।
फलं प्राप्नोति वर्षेण भ्रष्टितेषु त्रितारकैः ।
हस्त्यश्वपत्नित्वादि देशकोपपरिग्रहैः । गुदैकेन भृशं

लक्ष्मीः पद्मिनी प्रियवादिनी । रूपयौवनसम्पन्ना
मासयुग्मेन लभ्यते । विग्रहस्य भवेद्दृष्टिर्बुद्धे भङ्ग
स्तथैव च । रोगपीडा भवेद्दुर्घे राजशास्त्रैस्त्रितारकैः ।
हस्त्यश्वपत्नित्वादि देशकोपपरिग्रहाः । पङ्क्तिर्भर्षि-
र्विनश्यन्ति यायिनस्तामसत्रये । तामसाप्ये चतुष्के तु
तारकादृष्टसंज्ञकाः । सव्यनागकराः प्रोक्ता मासंकेन न
संग्रयः । ततस्त्रीणि मृत्युभानि राजमृत्युप्रदानि च ।
आर्शावातश्च गुल्मश्च पक्षेकेण फलानि च । युद्धे भङ्गो-
महाभीतिर्द्व्यनाशः कुलजयः । मद्यो मृत्युं लभेद्दु-
यायी राक्षशक्ते सुनिश्चितम्” इति दशाङ्गफलम् ।

“युद्धकाले यदा शीघ्रं यातायोगो न लभ्यते । उत्पाद्यते
तदा शीघ्रं तत्कालेन्दु दिवाकरौ । इदनाद्योहताधिष्णुः
पट्टभागाग्रपक्षे । अश्विन्यादीन्द भुक्ते न युतस्तत्काल-
चन्द्रमाः । यथा चन्द्रस्तथा सूर्यः कर्त्तव्यस्येष्टकालिकः ।
अहोरात्रस्य मध्ये तौ विभ्रान्तौ धिष्णपमण्डले । स्थिर-
चक्रे परा प्रोक्तं चन्द्रादित्यफलं मया । चरचक्रेऽप्यनेनेय
प्रकारेण फलम्भवेत् । सर्वेषु शुभकार्येषु यात्राकाले
विशेषतः । सर्वकाले शुभशुद्धो ज्यो हृदि गुदोदरे ।
पुच्छपट्टके कपालस्थे शशाङ्गे राक्षशक्ते । बन्धनं हानि-
मृत्युश्च सर्वकार्येषु जायते । हृदि गुदोदरे चन्द्रे शिवाङ्गे
नन्दति हयम् । नैऋतं वैधव्यविधेयो सुखे पुच्छे तु
मस्तके । पुष्पिते फलिते गुह्ये प्रश्नकाले शशो शुभः ।
अफले भ्रष्टिते मध्ये मृत्युः शेषाङ्गे विधौ । जङ्घे तु
खेचरं चक्रमधीभूचरमुच्यते । उभयोः सन्निपातेन
राक्षकालानलं मतम्” ।

१० सूर्यकालानलचक्रम्—“जङ्घे गास्त्रिस्तः शूलापास्ति
स्त्यैर्षकं च संस्थिताः । द्वे द्वे नाड्यो स्थिते कोण
शुद्धयुग्मे तथैकथा । मध्ये त्रिभुजदण्डाधो भानुभावा
भमरद्वयम् । साभिजिच्च प्रदातव्यं सव्यसार्गेण सर्वा
वज्राष्टके जयो लाभः पञ्चपट्टके तथा पुनः । शुद्धयुग्मे
रुद्राभङ्गा मृत्युः मूलत्रये स्फुटम् । नामकक्षं स्थितं
यत्र ज्येष्ठं तत्र शुभाशुभम् । अधोगतैश्च नक्षत्रैरुद्देशो-
वधवन्धनम् । विदाहे विग्रहे युद्धे रोगाक्षीं गमये तथा ।
सूर्यकालानलं चक्रं ज्ञातव्यं च प्रथमतः” (रोगे च
कुजनसत्वं दिन फलान्तु युद्धके । प्रयागे क्तिका लेख्या
अन्यत्रार्कस्य दीयते) । क्वचित् अक्षिपाठः

११ चन्द्रकालानलचक्रम्—“चन्द्रकालानलं चक्रं व्योसाकारं
लिखेद्बुधः । चतुर्दश त्रिभुजानि मध्ये भिन्नानि कार-

वेत् । पूर्वत्रिगुणमध्यस्यं दिनऋत्वादि लेखयेत् । सव्य-
भागेण दातव्या अटान्तिशतितारकाः । त्रिगुले च बहिर्भध्ये
मध्ये बहिर्भग्गुणके । त्रिगुले चक्रवाहो च चक्रमध्ये
तथैव च । नामऋत्वं स्थितं यत् तत् त्रयेण शुभाशुभम् ।
त्रिगुले च भवेन्मृशुर्भव्यञ्च बहिरष्टकम् । लाभः
क्षेमं जयः प्रज्ञा चन्द्रगर्भं न संग्रयः । वज्रभीयं
प्रयत्नेन प्रथमाष्टपञ्चकम् । ऋत्वं द्वार्तिशकं चाल
कालरूपं न संग्रयः । लाभालाभौ सुखं दुःखं जय
सैव पराजयः । चन्द्रकालानलं चक्रं ज्ञात्वा संग्रय-
वर्जितम्” ।

१२ घोरकालानलचक्रम्—“शलाकासप्तकं चक्रं लिखित्वा
चन्द्रभादितः । त्रिषु त्रिषु च ऋत्वेषु नव सूर्यादयो-
पचाः । यदङ्के नामनक्षत्रं युद्धकारस्य जायते । फल-
नक्षत्रं प्रवक्ष्यामि एकैकस्य यथाक्रमम् । भानुना शोकस-
न्नापः शशाङ्कः क्षेमनाभदः । भूसुतो मृत्युमाधत्ते बुधे-
बुद्धिः प्रजायते । जीवे लाभः, शुभं शुक्रे, सूर्य्यं पुत्रे
महद्भयम् । राहुणा घातपातय केतो नृत्युर्ज्ञं संग्रयः ।
यात्राजन्मविवाहेषु संपाप्ते विपद्दिशि वा । घोर
कालानलं चक्रं ज्ञात्वा कसं समारभन्त”

१३ गूढकालानलचक्रम्—“सप्तरेखोद्भवं चक्रं चन्द्रभादयं
भ्रमण्डलम् । लिखित्वा कल्पयेच्चक्रं षडङ्गं जयका-
ङ्क्षिभः । दिनचार्दृगण्यते चक्रे गूढसम्पुटकर्त्तरी ।
दण्डः कपालं वज्राङ्कं ज्ञातव्यं खरवेदिभिः । यत् ऋत्वे
स्थितश्चन्द्रस्तत्त्वादौ त्रीणि गूढकम् । सम्पुटे नव भान्य-
त् कर्त्तरी च ततस्त्रिभिः । दण्डे धिष्णुपानि च त्रीणि
कपाले धिष्णुसप्तकम् । वज्राङ्के त्रीणि धिष्णुपानि षडङ्ग
स्येति निर्णयः । यदङ्के नामनक्षत्रं युद्धकारस्य जायते ।
वज्रं शुभाशुभं तस्य गूढकालानले स्थितम् । गूढस्ये
विश्वभो, युद्धे जयो भवति सम्पुटे । कर्त्तार्यां सज्जतं
युद्धं, दण्डे भङ्गो न संग्रयः । कपालस्य भवेन्मृत्युर्वज्रे
तस्य महद्भयम् । गूढकालानलं चक्रं भाषितं ब्रह्म-
जामले” ।

१४ शशिस्त्यकालानलचक्रम्—“द्वादशारं लिखेच्चक्रं शेषादि
द्वादशान्वितम् । जेवयुग्मञ्च तलैव विख्यातं रविचन्द्रयोः ।
विंहाद्यं मकरान्तञ्च भाद्रशेखदाहृतम् । कुम्भादिकर्क
पर्यन्तं चन्द्रशेखं न संग्रयः । चन्द्रशेखले सूर्यं चन्द्र-
स्तलैव संस्थितः । यायिनो विजयोयुद्धे स्थायिनो भङ्ग
मादिशेत् । सूर्य्यं शेखे गते चन्द्रे सूर्य्यं कलैव संस्थितः ।

यायी भङ्गमवाप्नोति स्थायिनो विजयो भवेत् ।
सूर्य्यं सूर्याङ्गसंयुक्ते चन्द्रे चन्द्राङ्गसंगते । तदा
काले भवेद्दुस्त्रियुद्धं तस्य विपर्यये । सूर्य्यं जेते गते
चन्द्रे चन्द्रजेतृगते रथौ । महायुद्धं प्रयत्नेत संहारः
सैन्ययोर्द्वयोः । यात्रायां युद्धकाले च चक्रमेतद्वि-
लोकयेत्” । अत विधेयः । “एकेन क्रूरवेधेन विद्धो
भवति चन्द्रमाः । स्वल्पं युद्धं तदा काले जायते नात्र
संग्रयः । द्वाभ्यां वापि त्रिभिर्व्यापि पापैर्विद्धो यदा
शशी । तदा युद्धं महाघोरं सैन्ययोरुभयोरपि ।
यकैः पृष्ठे भवेद्दुयुद्धमप्ये चैवातिचारिभिः । मध्यगत्या
भवेन्मध्ये पापैः सौम्यैस्तु तत् न हि । ऊर्ध्व-
दष्टौ भवेद्दुर्गं मध्यदष्टौ तु मध्यमे । अधोदष्टा-
वधस्ताञ्च केकरे पार्श्वतो भवेत् । अनिराहुकुजादित्या-
स्त्वे करेखागता यदि । चन्द्रेण संयुतास्ते च तदा पात
चतुष्टयम् । शनिना चन्द्रयुक्तेन जीववेधमतेन
च । तदा दृष्टिर्भवेद्भूतं वर्षीपलमथोच्छ्रितम् । भौमे-
नाग्नेर्भवेत् पातो राहुणा लौहपातकत् । भानु
ना चण्डवातस्य सूर्य्यः सज्जं भवन्ति च । शुक्रेण
जलपातोऽपि पांग्रपातः शशाङ्के । गुरुणा चञ्चला-
पातः दिग्दाहः केतुना भवेत्” ।

१५ संचट्टचक्रम्—“अश्विन्यादि लिखेत् चक्रं सप्तविंशति
तारकम् । त्रिकोणं नवविधैः कर्त्तव्यं व्यक्षित्या गङ्गति ।
अश्विनीरेवतीधेधो वेधयाश्विनिय्येहयोः । मघापर्यणो
मघाश्लेषे अश्लेषासत्रयोस्तथा । एवं संचट्टचक्रं च
काव्यं सृष्टागता यदाः । भूपगामकान्घट्टं युद्धं भवति
नाम्यथा । निर्दये सौम्यवेधे च युद्धं नास्ति न संग्रयः ।
क्रूरवेधे भवेद्दुर्गं तत्काले घोरदर्शनम् । युद्धकाली
भवेद्भ्राजा यस्य सं क्रूरवेधनम् । सुद्धेपी भवेत् सौम्ये
तथा वेधविजिते । सौम्यदूरविभागेन नित्रापित्त
क्रमेण च । वक्रातिचारगत्या च युद्धं स्वल्पञ्च नास्ति च” ।

१६ कुलाकुलचक्रम्(२)—“द्वितीया दशमी पथी कलाकुल-
सुदाहृतम् । त्रिपसा अकृपाः सर्गाः शेषाश्च तिषसः
कुलाः । रविचन्द्रौ युगः सौरित्यारोऽप्यकुलामताः ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः । यारु-
णाद्गोभिजिन्मूलं कुलाकुलसदीरितम् । कुलानि
सप्तधिष्णुपानि शेषभावात्कुलानि च३ । तिथौ वारे च
नक्षत्रे अकृते यायिनो जयः । कुलाख्ये स्थायिनोभूतं
सन्वियैव कुलाकुले” ।

१७ त्र्यम्बकम् (२) — “कृष्णाकारं लिखेत्कृत्यं चोखाप्रभे-
दितम् । तस्य चोर्ध्वमधोलेख्यमेकेकान्तरभं क्रमात् ।
भानुभावाद्यं न्यसेत्तत्र रिक्तां पूर्णानिति क्रमात् । एवं
राशिक्रमाङ्गे ख्यारिक्ता पञ्चां इति क्रमात् २ । रिक्ते
रिक्ता भवद्यात्वा प्रख्यं यात्वा शुभावहा । इति यात्वा
फलं ज्ञेयं कुम्भचक्रद्वये स्थितम्” ।

८ प्रसारचक्रम् — “तयोद्देशोर्ध्वं गारेखा दश रेखाश्च तिर्य-
गाः । भवेयुः कोष्ठकास्तत्र सङ्ख्ययाष्टोत्तरं गतम् ।
मेधाद्या राशयोलेख्यास्तिर्यक् प्रथमपङ्क्तिषु । नवां-
गराशयद्याधो नवधा सर्वराशिषु । कवर्गाच्चवधा
लेख्यं कोष्ठके प्रथमाष्टके । द्वितीये सप्तमे चाद्या एवं
टाद्यास्तिसप्तके । यशवर्गौ चतुर्थे च अश्वर्गः पञ्चमे
तथा । नयद्वादशके ताद्याः शेषे पाद्याः द्विकोष्ठके । चत-
रक्षरसंयोगात् अश्विन्यादिक्रमेण च । ज्ञेया नवां-
शका वर्यां मेधादिराशिभक्त्युत्तरे । भोमं शुक्रं बुधं
चन्द्रं भानुं सौम्यं सितं कुजम् । गुरुं शौरिं शनिं
जीवं विद्वान्गाम् कोष्ठकोपरि । कोष्ठाक्षरगतौ ज्ञेय
चन्द्रस्तत्कालसम्भवः । तद्धीनं फलं सर्वं लाभ-
लाभजयादिकम् । दिनऋतुलगतानाष्टौः सप्तविंशति
ताडिताः । षष्टिभक्ते भवेद्वक्ष्यं तत्कालेन्दुगतं स्फु-
टम् । इष्टनाष्टोद्देशाधिष्णयैः षष्टिभागाप्रशेषके ।
अश्विन्यादीन्द भुक्तौ न यत्कालस्तत्कालचन्द्रमाः । क्रूर
क्षयाक्षरे चन्द्रे न शुभं सर्वकर्मसु । शुभक्षेत्रे शुभं
चैव प्रस्तारे चन्द्रे निर्ययः । नाडीफलौ यशौ वर्गा
वशर्गोद्यु फलोद्देशः । कुःपक्षेण च भासेन ऋतौ च
तोऽयमोद्देशः । जन्मकाले विवाहे च यामे जन्मानि
सङ्करे । शशाङ्कस्य फलं श्रेष्ठं स्वराशस्त्रेषु निश्चितम् ।
अंशकेनांशकं गुण्यं भ्रुवयुक्तं कृतं पुनः । चतुःस्था-
सुनयः (७, ७, ७, ७) । सूर्याः १२ सप्त ७ रश्मि ६ गुण्ये
धवः ५२ । मासाः १२ गैलाः ७ इना १२ स्तवः ७४ राशीनां
च भ्रुवाद्देशे । गुणाः ३ गैलाः ७ युगाः ४ पञ्च सप्त
पञ्चाङ्गयो ७ युगाः ४ । नागाद वाणा ५ रमा ६ भूता ५
मेधादेरंशका इमे । नमस्य योऽंशकोद्देशे ! तस्य स्वाभी
च यो ग्रहः । नह्यन्तु कालविज्ञानसुदितांशकसं-
ख्यया । सूर्योऽयनं क्षणचन्द्रे दिनान्यारे तथा बुधे ।
ऋतुवय, गुरो मासाः, शुक्रे पक्षः प्रकीर्तितः । सूर्य-
पक्षे समा देवि ! सर्वदैवंविधिः स्रुतः” ।

१८ त्र्यम्बकचक्रे षष्टिचक्रम् — “प्रस्तारे ह्यदगारे च कृष्णाक्षर-

क्रमेण च । नवांशराशिभागेषु चक्रं भवति तद्व्यवहृत् ।
यत्र मेधादिराशिस्तत्कालेन्दुः प्रजायते । ग्रहदृष्टि-
गाम् सर्वं ज्ञेयं तत्र शुभागुभम् । त्रिदशे पञ्चमे धर्मं
चतुर्थाष्टमसप्तमे । पाददृष्ट्या निरीक्षन्ते प्रयच्छन्ति
तथा फलम् । ऊर्ध्वदृष्टौ च भौमाक्षौ केकरौ बुधभाग-
वौ । समदृष्टौ च जीवेन्दुः शनिराङ्ग त्वधोसुप्तौ । मेधो
दृष्टौ स्रुगः कन्या कर्कमीनतुलास्तथा । आदित्यादियष्टेषू-
च्चा नीचं तु तस्य सप्तमम् । परमोच्चा दिशोः रामाश्
अष्टाविंशतियोन्द्रियाः १५।१५ । सप्तविंशतास्तथा विंशः
सूर्यादीनां तथाशकाः । परमोच्चात् परं नीचमर्द्धचक्रां-
शसंख्यया । नीचस्थानात् कुमेषोच्च उक्तोऽसावत्र खेचरः ।
उच्चाक्षीचाञ्च यत्तुल्यं समस्थानं तदुच्यते । उच्चनीच
समस्थाने चन्द्रं ज्ञात्वा फलं वदेत् । उच्चस्थानस्थितं
चन्द्रं भौमादित्यौ प्रपश्यतः । समस्थाने च सुर्विन्दुः
नीचस्थं राक्षस्यं जौ । बुधशुक्रौ त्रिकोणे च चन्द्रं
तत्कालसम्भयम् । अम्यत्वस्थं न पश्यन्ति जात्य
न्या इव खेचराः । सौम्यदृष्टिस्थिते चन्द्रे सर्वं वीक्ष्य
प्रजायते । क्रूरदृष्टिगतं पुंसां स्त्व्युर्ज्ञानमेहद्वयम् ।
एवं शुभयुते चन्द्रे सर्वं सौम्यं प्रजायते । क्रूरैः
क्रूरफलं तत्र भिन्नैर्भिन्नं न संशयः । रक्तां पीतं सितं
कृष्णं चन्द्रे वर्णचतुष्टयम् । ज्ञानव्यञ्ज प्रयत्नेन प्रत्यकाले
सदा वधेः । रविभूमिः सितः सौम्योगुरुः शौरिः श
शी तमः । वर्गशास्त्र अश्वर्गादौ ग्रहाद्येया विच-
क्षणैः । स्यातां रविकुजौ रक्तौ पीतौ जीवबुधौ स्रुहौ ।
शशिशुक्रौ सितौ वर्णौ कृष्णत्वं राक्षसन्दयोः । यद्वर्ण
वर्गस्यन्दस्तस्य स्वाभी च यो ग्रहः । तस्य वर्णं न
वर्णत्वं शशाङ्कस्य प्रजायते । रक्ते चन्द्रे भवेद्युद्धं
कृष्णे स्त्व्युर्ज्ञ संशयः । पीते शुभं विजानीयात्सिते
शुभतरं फलम्” ।

२० त्र्यम्बकचक्रम् — “ह्यदगारं लिखेत्तत्र नाडिकैका त्रिधा
पुनः । पञ्चमे पञ्चमे स्थाने तिर्यग्वेधं तथा कुक ।
अष्टोत्तरशतं चैव नाडीसंख्या प्रजायते । अक्षरागणस्य
चक्रस्य नाडिकाप्रेषु विन्यसेत् । क्रूरवेधाक्षरे चन्द्रे यदा
तत्कालसम्भवः । तदा तस्य फलं वक्ष्ये विवाहादौ
शुभागुभम् । विवाहे क्रूरवेधेन वैधव्यं च विशीलता ।
यात्वाथाञ्च भवेज्जानिस्त्व्युर्भङ्गोमहाहवे । क्रूराः
सर्वे ज्ञानकरायुहाः सौम्याः शुभप्रदाः । ह्यादिवेधो
भवेदास्य तस्य स्त्व्युर्ज्ञ संशयः । तत्कालेन्दुफलं सर्वं

यद्दत्तं चादिजासते । गोपितं त्वन्यथास्त्रेषु मया चाल
प्रकाशितम् । अक्षयशब्दे ७२५० चक्रनामोद्देशे चर-
मित्यनुब्रूय । तस्मिन्मिति शुद्धम् एवमन्यस्याप्यनुब्रू-
यात् दक्षिणतश्चक्रामानुसारेण तत्र शुद्धता बोध्या

२१ भूचरखेचरचक्रम्—“अधःस्थं भूचरं चक्रमर्द्धस्थं
खेचरं तथा । चरस्थिरविभागेन स्थायी यायी फलं
क्रमात् । सैषादिहादगारे च वाममार्गेण भूचरम् ।
तस्योर्ध्वं खेचरं चक्रं दक्षमार्गेण सर्वदा । ये ग्रहाराक्तु
मार्गस्था भूचक्रे ते व्यवस्थिताः । सूर्यमार्गेण ये लग्नाः
खेचराः खेचरस्थिताः । भूचक्रे संस्थितैः पापैः खेचक्रे
शौच्यखेचरैः । स्थायियायिबलं ज्ञेयं क्रमात् स्वर
विचक्षणैः । सौम्याश्च भूचरे चक्रे क्रूराः खेचरगा यदि ।
संहारो जायते तत्र सैन्ययोश्च भयोरपि । भूचरस्थाग्रहा
यत्र दृश्यन्ते च शुभाशुभाः । यायी संहारमायाति-
स्थायी सार्द्धं जये जयी । खेचरे खेचराः सर्वे सौम्याः
पापगतायदा । स्थायिनो बलसंबन्धौ यायी जयति
सद्यतः । भूचरे खेचरे सर्वे यदा मित्रा शुभाशुभाः ।
तदा मित्रं फलं वाच्यं स्थायिनो यायिनोऽपि वा” ।

२१ पथचक्रम्—“अश्विन्यादीनि धिष्णानि पङ्क्तियुक्तानि
लिखेद्भुजः । नाडीनाञ्च त्रये वेधः सर्पाकारः पथास्थिते ।
क्रूरवेधस्थिता नाडी तद्विष्णोऽत्र न युते दिने । यात्रा
युद्धं न कर्तव्यं पथचक्रे त्विदम फलम्” ।

२२ नाडीचक्रम् (२)—“आर्द्रादिकं लिखेच्चक्रं कृगालञ्च
त्रिनाडिकम् । भुजङ्गसदृशाकारं मध्ये मूलं प्रतिष्ठि-
तम् । यद्दिने चैकनाडीस्थानान्द्रनामकं भास्कराः ।
तद्दिनं वज्रवेत्तस्य विवाहे विपद्दे रणे । एकनाडीगतं
भौमे रविजोवसमन्विते । यदा चन्द्रोऽथ संयुक्ते तदा-
क्षौभी परिश्रुता । ऊर्ध्वनाडीगतो वायु मधुप्रनाड्यां
सन्भवेत् । अधोनाड्यां भवेत्तद्विष्टि रेतद्दृष्टेस्तु लक्षणम्
विवाहाङ्गत्विनाडीचक्रम्—“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं
सर्पाकारं त्रिनाडीकम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विधा-
हादि शुभाशुभम् । आद्यनाडीगनक्षत्राण्यश्विनौद्र पनो-
त्तराः ७।१२। इत्तेन्द्रमूलाः कथ्यः पूर्वभाद्रपदस्तथाः वायुः
सौम्योऽथ गुह्योऽथोनिः। शिला मिल १७ जलः ह्यथम् २० ।
धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाडीव्यवस्थिताः । कृत्तिका
रोहिणी सर्पश्च मघास्वातोविशाखकम् । उत्तरा अश्विनं
पौषम् २७ पृथनाडीव्यवस्थिताः । वेधनाञ्च मधुमन्व्यादि-
घटं च द्वितीयकम् । यास्यादि तृतीयं तृथं च कृत्तिकादि

दिकं द्विकम् । एवं निरोक्ष्य बोद्धव्यं कन्यामन्त्रे गुरौ
स्वरे । पत्न्यस्त्रीस्वामिभिलेषु देशे ग्रामे पुरे ष्टके ।
एकनाडीस्थानेषु यदा स्युर्वरकन्ययोः । तदा
वेधं विजानीयाद्गुर्वादिषु तथैव च । प्रकटं यस्य
जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतो वदेत् । प्रनष्टं जन्मभं यस्य
तस्य नामार्क्षतो वदेत् । इत्योर्जन्मभयोर्वेधो इत्योर्नाम
र्क्षयोस्तथा । जन्मनामर्क्षयोर्वेधो न कर्तव्यः कदाचन ।
एकनाडीस्थिता दुष्टा भर्तुश्चैव कुनाङ्गना । तस्मा-
द्नाडीव्यधोवीक्षेया विवाहे शुभमिच्छता । आद्यनाडी
व्यधे भर्ता मध्यनाडीव्यधे इयम् । पृथनाडीव्यधे कन्या
न्वियते नात्र संशयः । समासश्चे व्यधे शीघ्रं दूरवेधे चि-
रेण तु । व्यधान्तरभमानेन वर्षे रिष्टं प्रजायते । एकर्क्षं
जायते यत्र विवाहे वरकन्ययोः । मूलवेधो भवेत्तत्र
महादुष्टफलप्रदः । एकनाडीस्थिता यत्र गुरुमन्त्रश्च
देयताः । तत्र द्वैवं रुजं ष्टक्युं क्रमेण फलमादिशेत् ।
प्रभुः पगत्याङ्गना मिलं देशो ग्रामः पुरं ष्टकम् । एक
नाडीगता भव्या न भव्या वेधवर्जिताः । क्रूर
ग्रहगता नाड्यो यस्य जन्मर्क्षसम्भवाः । तस्य ष्टक्युं
सन्देहो यात्रायुद्धे भयं भवेत् । ह्य्रादि क्रूरव्यधो यस्य
चक्रे चैव त्रिनाडिके । हानिर्विघ्नं भयं क्लेशो जायते
वधवन्धनम् । एवं सौम्यव्यधो यस्य जन्मधिष्णो प्रजायते ।
जयो लाभः सुखं तस्य जायते नात्र संशयः । शुभपाप-
ग्रहैर्विहा यस्य जन्मर्क्षनाडिका । तस्य मित्रं फलं
वाच्यं नाडीचक्रे स्वरज्ञकैः” २ ।

“एतच्चक्रं समालिख्य अश्विन्याद्यं हि पङ्क्तिगतः ।
वेधो हादशनाडीभिः कर्तव्यः पद्मगाहतिः । आद्य-
शेन चतुर्थीगं चतुर्थीगेभ चादिभम् । द्वितीयेन तृती-
यतु तृतीयेन द्वितीयकम् । एवं चांगव्यधोयेषां जायते
वरकन्ययोः । तेषां ष्टक्युं सन्देहः शेषांगाः कल्प-
दुःखदाः । गुरुमन्त्राश्च देवाश्च स्वस्थाने च सुगोभनाः ।
न्यन्तांशकगताभव्या ज्ञातव्या स्वरवेदिभिः । एवं जाना-
ति यश्चक्रं चक्रराजं त्रिनाडिकम् । तस्य पाणितले
ज्ञानं सर्वदेव प्रतिष्ठितम्” ३ ।

२३ कालचक्रम्—“नवोद्देशानि धिष्णानि नव तिर्यग्ग-
तानि च । अधोगतानि धिष्णानि नव चैव विनिर्दिशेत् ।
चतुर्नाडीगतो वेधो मध्यक्षत्रयोष्णितः । सर्पाकारश्च
तच्चक्रं कालचक्रं प्रजायते । क्षीण मध्यगतर्क्षाण्य
तानि कालसुखानि च । कोष्णस्थिते च ये धिष्णो ते च

दंष्ट्रे द्वयं मतम् । दिनर्चमादितः कृत्वा नामर्चं यत्
संस्थितम् । सुखदंष्ट्रागतो नृत्यः शुभमन्यत्वं संस्थिते ।
ज्वरिते नष्टदग्धे च विवाहे विप्रहे रणे । काल
दंष्ट्रास्त्रमं नाम यस्य तस्य महद्भयम् ।

२४ सूर्यफणिकम्—“सप्रतिशतिमान्यत्वं पङ्क्तियुक्तप्रा
क्रमणम् । तत्रानुरे तत्रानुरे चैव फणिकम् त्रिना
दिकम् । यत्नश्च स्थितो भानुस्तदादि गणयेद्बुधः ।
नारुक्तं च स्थितं यत्नं ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् । कृत्या-
न्मृत्युं च रोगञ्च नाडीविवं गतो नृणाम् । वर्जयेत्
सर्वकार्येषु युद्धकाले विशेषतः । निर्वर्धकं कर्मध्यस्थं
यस्य नाम प्रजायते । सिद्धान्ति तस्य कार्याणि संग्रामे
पिजयो भवेत्” ।

२५ “चन्द्रफणिकम्—“सूर्यफणीश्वरे चक्रे यदुक्तं च शु-
भाशुभम् । चन्द्रादौ तत्फलं चक्रे ज्ञेयं सर्वं फणीश्वरे ।”

२६ कविचक्रम्—“हीनसैन्यः सदा स्थायी यायी सैन्या-
धिकः सदा । स्वबलस्य बलोपायं वक्ष्ये ऽहं कविसङ्करे ।
प्रयागे चोत्प्रयागे वा निशीथे मृगयाङ्कते । शोकार्ति
व्यसनप्राप्ते हतसैन्ये विनायके । अष्टधा कविकाल-
स्तु कथितो दुर्वले नृपे । इत्यं कुर्वन् परान् युद्धे जयती-
ह न संशयः । चतुरस्रं त्रिनाडीकम् कविचक्रं लिखे-
द्बुधः । प्रवेशे निर्गमे भानि स्थानधिष्णप्रादि विन्यसेत् ।
यत्नं नामाङ्किते स्थाने शत्रुसैन्यं व्यवस्थितम् । तत्र
चक्रम् समालोक्यं सेनाध्यक्षश्च पूर्वकम् । त्रीणि त्रीणि
प्रवेशे च ईगादौ विदिश कृमात् । निर्गमे तृथ्यतृथ्यै
च पूर्वाशादिक्रमेण च । सौम्याः क्रूरा यद्वायत्न
प्रवेशे निर्गमे स्थिताः । वक्रातिचारगस्तत्र ज्ञात्वा
कविरणं कुरु । जीवपक्षम स्थितं चन्द्रे कृत्स्नज्ञे वि-
शके । यानं कविरणे प्रोक्तं ज्ञात्वा प्रवेशनिर्गमौ ।
उदितोऽस्तस्वरो यस्य यत्नं जन्तेन्दुसम्भवः । तद्वि-
ते भटाः सर्वे वर्जनीयाः कवी रणे । क्रूरे शीघ्रे प्रवे-
शश्च यत्नं तत्र विशेषेण । वक्रस्यै निर्गमे सौम्ये
तद्दिशि निर्गमं कुरु । प्रवेशे च प्रवेशं च निर्गमे
निर्गमे कुरु । भूबलं पृष्ठतः कृत्वा प्रोक्तः कविरणे जयः”

२७ खलचक्रम्—“चतुरस्रं चतुर्द्वारं खलचक्रं लिखे-
द्बुधः । नन्दाद्यास्त्रिषयोन्यस्याः पूर्वद्वारक्रमेण च ।
पूर्वाशादिचतुष्के तु सप्त सप्त क्रमेण तु । कतिमादि
लिखेन्मध्ये खले भान्यद्विशतम् । शभिचन्द्रौ कुज
सौम्यौ भानुशुक्रौ दृश्यतः । मध्ये चर्चुर्गतादेया

अपसव्यं दिशां क्रमेः । यद्दिने यद्दिशि स्युस्तो तिथि-
धिष्णपदिनाधिपाः । प्रवेशः खलकाभ्यन्तरे कर्त्तव्यस्तो न
सर्वादा । खलकाभ्यन्तरे कालः शनिसूर्यौ ज्यमङ्गलैः ।
बुधशुक्रेन्दुभिर्वात्ते यायी स्थायी कृमाञ्जयी । ख-
लके मध्यमखले यो यद्गो यत्नं संस्थितः । तत्र स्थाने
गतं चन्द्रे फलं वक्ष्ये शुभाशुभम् । सूर्यस्थाने-
स्थिते शूरे नृत्यश्चन्द्रसमाप्तये । भौमस्थाने महा-
क्रोधी बुधस्थाने महद्भयम् । गुरुस्थाने स्थितः
स्थास्तु भङ्गमायाति भागवते । शनिस्ये सत्ततं युद्धं
राहुस्थे मरणं भुवम् । वक्रस्थाने भवेदाहुः शीघ्र
स्थाने च धावति । समचारगतं स्थायी जायेन्दु-
स्थे च मोहनम् । क्रूरपृष्ठ जयो युद्धे, सौम्यपृष्ठे
पराजयः । क्रूरे च संसुखे नृत्योर्जयः सौम्य-
पृष्ठे स्थिते । योधयोः पृष्ठगाः क्रूरा उभयोर्मृत्यु
कारकाः । सौम्याः सन्धिप्रदा युद्धे मित्रा मित्रफलप्रदाः”

२८ कोटचक्रम्(८)—“अथातः सं प्रवक्ष्यामि कोटयुद्धस्य
निर्णयम् । व्यस्तारिः कुरुते यत्नं भूरिसैन्यपराभवम् ।
यस्यान्वयवलादेव राज्यं कुर्वन्ति भूतले । विपक्षं
चतुराशायां सामात्यैः शत्रुभिः सह । विपक्षं दुर्गमं
धारं चक्रं भीरुभयावहम् । कविशीर्षञ्च शोभायं
रौद्राङ्गकमण्डितम् । प्रतोली यत्नं कालास्यं परिष्ठा
कालरूपिणी । रणमण्डलताटोपः ठिङ्गनीयन्मण्डितम् ।
ससलेसङ्करैः पाशैः कनखङ्गैर्धनुःशरैः । स युतः सुभटः
शूरैरिति दुर्गं समादिशेत् । दुर्गस्थो दुर्गमः
शत्रुरथाध्यो येन सिध्प्रति । कोटचक्रं प्रवक्ष्यामि
विशपाददृष्ट्वा मतम् । प्रथमं नृणामयं कोटं जलकोटं
द्वितीयकम् । तृतीयं व्याभकोटञ्च चतुर्थं गिरिगह्वरम् ।
पञ्चमं पर्वतारोहं षष्ठकोटञ्च डामरम् । सप्तमं
वक्रभूमिस्थं विषसाक्षां तथाष्टमम् । नृणामये काषयेत्
खण्डिर्जलस्थो जलभोजणम् । ग्रामदुर्गं ज्मिदानञ्च
प्रवेशो गह्वरस्य च । पर्वते स्थानभेदय भूबलं डामरे-
रणे । चक्रस्थे कवियागश्च विपक्षे स्थायिययायिता ।
अतिवसुं कालकर्षश्चक्रावर्तं च डामरम् । ताला-
वर्त्तञ्च पट्टमाङ्गं दक्षिणदिशि शम्बरम् । एतन्नामाष्टकं
ज्ञेयं दुर्गाष्टकक्रमेण च । यस्य वर्गस्य योगक्षत्रः
स वर्गस्य भङ्गदः । अ गरुडः क माञ्जारिः च सिंहः
ट शुनीहृतः । त सर्पः प व्यासुकश्च य गजः श काजा-
सुतः । दुर्गवर्गस्य वे भक्ष्या वज्रीकङ्गागजा नराः ।

तद्वर्गास्तु रथे त्वाग्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः स्वयं-
 पञ्चमे स्थाने खण्डिर्भङ्गश्च जायते । अथर्गाद्यटकं
 ज्ञेयं पर्वोद्यदृदिर्गं क्रमात् । कोटचक्रं लिखेच्चादौ
 चतुरस्रं त्रिनाडिकम् । कृत्तिकादीनि भान्यत् सभि-
 ज्जिनि न्यसेद्बुधः । बहिः कोटे च मध्ये च मध्ये दुर्गे
 बहिर्बहिः । प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः खरवेदि-
 भिः । देशान् प्रवेशधिष्णुपानि मध्यात् प्राचीविनि-
 र्गमः । यहिर्हादग भान्यत् प्राकारे तारकाट-
 कम् । दुर्गमध्ये तथा चाटौ तन्मध्ये सप्ततय्यं कम् ।
 कृत्तिका पुष्यसार्पञ्च मघास्वातीविशाखकम् । अनुराधा-
 भिजित् कर्णौ चनिष्ठाश्रियमाङ्गयम् । ब्राह्मं पुनर्वसु
 भाग्यं चित्रा च्छेष्टा तथोत्तराः २ । शतभं रेवती चैवं
 प्राकारे तारकाटकम् । नृगरौद्रोत्तराङ्गस्तमूलमाषाढ-
 पूर्वकम् । पूर्वोत्तरा तथा भाद्रा मध्ये ताराटकं तथा ।
 प्राच्यां रौद्रं यमे हस्तं पूर्वाषाढा च पश्चिमे । कौबेर्यां
 धत्तरा भाद्रा ज्येष्ठस्तम्भचतुष्टयम् । कृत्तिकाद्यं मघाद्यञ्च
 मैत्राद्यं वासनादिकम् । त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च द्वाद-
 शर्चाणि निर्गमे । कृत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधार्थः प्रद-
 श्रितः । दुर्गभाद्रगणना चात्र पञ्चैवाच्यं ततः फलम् ।
 दुर्गनामस्थितो वर्षोद्यद्दुर्गाचारितः स्फुटम् । तदाशादि-
 लिखेच्चक्रं क्रमात् खरविचक्षणैः । चतुरस्रं १ दत्तं २ दीर्घं ३
 त्रिकोणं ४ दत्तदीर्घकम् । अर्द्धचन्द्रं ६ तथा ज्ञेयं गोस्तनं ७
 धत्तराकृतिम् । चतुरस्रे यथा न्यासे भूमिभागकर्मण च ।
 प्रवेशे निर्गमे ह्यस्ति तथा दत्तादिसप्रके । दुर्गे भिन्नि
 विभागेन दातव्यं धिष्णुप्रमण्डलम् । तत्र स्त्रीः खेरैः सर्वैः
 फलं वाच्यं यथोदितम् । बाह्ये मध्ये यापि यत्रस्थाः
 क्रूरखेचराः । तत्र स्थाने कृतं यत्नं ह्यनि दुर्गं सर्वैर्नि-
 कम् । बुधशुक्रेन्दुजोवाह सदा सौम्या पहा मताः ।
 शन्यर्कराङ्गकेत्वारो मताः क्रूरा बुधैरिमे । त्रिप्रकारो
 यद्दे चारो वक्रः शीघ्रः समोमतः । उच्चनीचसमाप्तौ च
 त्रिधा चक्रे अर्धनि च । अर्द्धं चाधः समास्त्यर्गं गडि-
 भेदस्यतर्षिधः । खक्रे मित्ने समं शत्रौ चतुर्धा च
 षट्के पहाः । सूर्यश्चक्रा उदीर्यन्ते शीघ्राश्चाक्रे
 द्वितीयगे । समास्तृतीयगे यान्ति मन्दगत्या चतुर्थगे ।
 वक्रः स्थात् पञ्चपठेऽकं त्वतिवक्रोऽष्टसप्तमे । नवमे
 दशमे भागौ जायते कुटिला गतिः । शीघ्रगन्ध भवन्ते प्रते
 द्वादशैकादशे तथा । राङ्गवक्रः सदा ज्ञेयो रवीन्दू शीघ्र
 गौ तथा । शीघ्रोऽतिचारगत्या च समश्च सप्तमन्द्या ।

वक्रातिवक्रकोटिल्यगत्या वक्रपहोमतः । क्रूरोऽति-
 क्रूरतां याति सौम्योवात्यतिसौम्यताम् । वक्रचारे सप्त-
 त्पञ्चे शीघ्रे त्त्रविपर्ययः । जेजो द्योऽष्टगः कन्या क्रक
 मीनतलापुथा । रव्यादीनां कृमादुच्चं नीचं यत्तस्य सप्त-
 मम् । उच्चानीचाञ्च यत्तुर्थं समस्थानं तदुच्यते । उच्चस्थं
 मध्यमं नीचं वक्रं यत् व्यवस्थितम् । अर्द्धदृष्टौ च
 भौमाक्रीं केकरौ बुधभागेशौ । समदृष्टौ च जीवेन्दू
 शनिराह त्वधोदृष्टौ । सप्तदोक्तेन्दुभौमेच्छा एवं
 शुकृत्तभात्तजाः । अन्योन्यं वैरियोह्येते राहोः सर्वे च
 शत्रवः । खक्रे तस्थे वलं पूर्णं पादोनं मित्ने यद्दे ।
 अर्द्धं समष्ट्ये ज्ञेयं पादं शत्रुष्टहस्थिते । क्रूरोगर्भे पुर-
 ह्यनि प्राकारे खण्डिकारकः । बहिःस्थो वेदके सैन्धे
 षट्पुदो नात्र संशयः । क्रूरागर्भे, शुभा बाह्ये निश्चितने
 पुरानकाः । सौम्या मध्ये बहिः क्रूरा असाध्यं
 दुर्गस्यन्ते । क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ।
 भेदोभङ्गो भवेत्तत्र विना युद्धेन षट्पते । प्राकारे
 संस्थिताः क्रूरामध्ये सौम्यापहा यदि । दुर्गभङ्गे
 सप्तुत्पञ्चे भङ्गमायाति वेदकः । मध्ये नाडोस्थिताः
 सौम्याः क्रूरा बहिरवस्थिताः । सैन्ध्यावर्त्तोर्बहिः शत्रो-
 र्विना युद्धेन जायते । प्राकारे पुरमध्ये च यदा
 क्रूरा व्यवस्थिताः । सौम्या बाह्ये तदा दुर्गमयत्ने-
 नापि सिद्धति । सौम्या मध्ये च कोटे च बाह्ये
 पापयद्दे यदि । देवैर्ब्रह्मादिभिर्दुर्गे रणारम्भे न
 षट्पते । प्राकारबाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ।
 युद्धे प्राकारखण्डिश्च पुरभङ्गो न जायते । सौम्या
 बाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरपहाः स्थिताः । स्वयं दुर्गे
 प्रयच्छन्ति वेदकस्य गडाधिपाः । बाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः
 प्राकारे शोभना पहाः । रिपुपक्षः ज्ञेयं याति विना-
 युद्धेन निश्चितम् । प्राकारस्था पहाः क्रूरावर्द्धमध्ये
 शुभाः स्थिताः । समयुद्धं भवेत्तत्र खण्डिः पाता दिने
 दिने । सन्धानरगता यस्य पहाः सौम्याः शुभा-
 न्विताः । भवेयुक्तस्य कोटस्य न नाशस्तु कदाचन ।
 यदि साक्षादहं (शिवः) तत्र यद्प्रमानोरथेऽम्बिके ! !
 तथापि न भयं विद्यादिति सत्यं च मान्यथा ।
 भौम्याः क्रूरापहाचाटौ मध्ये प्राकारबाह्यगाः ।
 एकस्या यत्र कुर्वन्ति सङ्ग्रामं तत्र दारुणम् ।
 गजाश्वरथभूपासैः सामन्तैश्चैवैः । तत्राध्यक्षभटा-
 न्हं ह्यभवोः सैन्धयोः क्षयः । बाह्ये शत्रुप्रवेशे

संपासं चारभेद्यादा । तदा सिधप्रति तत् दुर्गं न करो-
 तोह विहितम् । कोटस्थैस्तु गतोयोद्धा यस्त्वहो
 मङ्गावसः । यस्त्वन्वत्त्वा त्रयीत्येवं चर्म्मामं दद-
 स्व मे । निर्गमेपु च षट्कोषु संपासं द्वाद्वि चारभेत् ।
 नेय सिद्धति तद्दुर्गं कोटस्थश्च जयायहः । बाह्याना-
 षट्प्रां स्थिता ये च यज्ञाः पापान्विता यदा । मध्ये शुभा-
 न्विता ये च तत्र भङ्गो न जायते । गडाधीशाः स्रुताः
 सौम्या वेटाधीशाश्च पापकाः । खेतयुग्मे स्थिता ये च
 ज्ञातव्याश्च प्रयत्नतः । गडाधीशो भवेच्चन्द्रो वेटाधीशश्च
 भास्करः । चन्द्रसूर्ययिभागेन ज्ञातव्यं च बलाबलम् ।
 अंगधीशो भवेच्चन्द्रस्ताराधीशो हि भास्करः । चन्द्र-
 सूर्यगतिं ज्ञात्वा पश्चाद्द्वेषं तु कारयेत् । वेटाधीशो
 भवेन्मध्ये गडाधीशो हि बाह्यगः । स्वयं दुर्गं प्रय-
 ष्कान्ति वेष्टकस्य गडाधिपाः । चापकृत्वादापायसङ्क-
 चभौसंहाभटैः । अंभङ्गयोर्द्वयो रात्रोः सेन्यावर्त्तौ हि
 जायते । बाह्येन्यो रक्षणाहिन्यो दुस्तराः प्रेतस-
 ङ्कलाः । यसासृक्पङ्कलिप्राङ्गा अन्वमालावगुण्डिताः ।
 षट्प्रकाशशशाशत्रे नशाकिनीपेतराक्षसाः । वेतास्रखेच-
 रा भूताः पिशाचाः स्नेच्छयाहताः । रैटयश्च मङ्गा-
 योरं तत्काले जायते भ्रुवम् । न कश्चिद्विजयी युद्धे-
 ह्यं याति यमालयम् । समसंख्याः शुभाः क्रूराः
 बहिर्मध्ये यदा स्थिताः । तदा सन्धिं विजानीयात्
 सेन्ययोरुभयोरपि । क्रूरैर्भङ्गोजयः सौम्यैर्मित्रै
 मित्रं फलं मतम् । विचार्य युद्धं कर्त्तव्यं कोटचक्रे
 स्वरोदये । प्रवेगधिष्णग्रे चन्द्रे जीवपक्ष्यं ससंस्थिते ।
 निगि कविरणं दुर्गे कर्त्तव्यं बाह्यैर्न्यकेः । निर्गम-
 क्षंस्थिते चन्द्रे दुर्गाभ्यन्तरगैर्ज्ञैः । कर्त्तव्यं कवि-
 युद्धं तु रात्रौ द्रुमे बहिर्जने । प्रवेशनिर्गमायुधौ
 सैन्ययोरुभयोरुच्चिगि । कथौ कोटे जययुद्धे विपरीते
 पराजयः । क्रूरोवक्रौ प्रवेशर्त्तौ पुरमध्यगतो यदा ।
 तदा कोटधिनशाय कोटस्थो बाह्यभपतेः । प्रवेशे वा-
 द्दामैर्भङ्गैः क्रूरैः स्वसैन्यविग्रहः । दुर्भिक्षं सत्युर्भङ्गश्च
 बहिःसैन्यस्य जायते । निर्गमर्त्तौ बहिःस्थे च क्रूरो-
 यक्रं करोति चेत् । प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्ये
 परस्य च । पुरभे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः ।
 दुर्गे सङ्गा तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते । यथा क्रूरैस्तथा
 सौम्यैः फलं याद्यं विपर्यये । मित्रैर्मित्रं विजानीयात्
 कोटचक्रे न संशयः । उत्कल्पहैः समाद्योगो न चान्यै-

र्न बलोच्छ्रितैः । न भास्करकरोच्छ्रितैर्न खेचरपरा-
 जितैः । दुर्गसैन्यं तथा तूत्रे प्राकारे मधुभागतः ।
 नीचस्थं वेष्टकं सेन्यं ज्ञातव्यं खरवेदिनिः । कोटं
 कोटाधिपौ नीचौ निम्नलौ भीमभास्करौ । समस्थौ
 च पुरं सर्वसुखस्थौ निम्नलौ च तौ । प्राकारवेष्टकान्
 चन्नायुक्षस्थौ राक्षसूर्यजौ । प्राकारस्थौ बहिः-
 सैन्यं नीचस्थौ निःफलौ चतौ । समदृष्ट्या गुरु
 चन्द्रौ पश्यतः सर्वतः सदा । तिर्यकस्थानं बुधगुक्रौ
 फनदौ नात्र संशयः । अर्द्धदृष्टिपहैः कृत्वात्-
 टङ्कुनीयन्त्ववाहनम् । समे च साधयेत् खण्डिरभ्याग-
 मनीसुखे । दुर्गमध्यस्थिते सूर्ये जलशोषः प्रजायते ।
 चन्द्रे भङ्गः, कुजे दाहो, बुधे बुद्धिबलानराः । वाक्यपती
 दुर्गमध्यस्थे सुभिक्षं प्रचुरं जलम् । चलाचित्तानराः युक्ते,
 न्यत्रु, रोगो शनैश्चरे । दुर्गमध्ये स्थिते राक्षौ भेटोभङ्गो
 महद्भयम् । केतौ मधुगते तत्र विषदानं गडाधिपे ।
 इत्युक्तं फलं मध्ये एवं बाह्यस्थितेर्षहैः । उपग्रह
 समायोगाद्दयनं प्राणसंगयः । अकारादिखराः पञ्च
 प्रीदाशाचतुष्टये । मध्येऽन्यं सव्यमालिख्य अन्वस्थाने
 च खण्डिका । दुर्गनाम्नः स्वरोयस्य बालो वास्तमितो-
 ऽपि वा । तद्दिने पारभेद्युद्धं दुर्गं सिद्धति नान्यथा ।
 वज्रागेलविधानं च कर्त्तव्यं दुर्गेरक्षणे । भङ्गने यम-
 राजास्यं यदुक्तं चादिजामले । युक्तोबुधो गुरुर्मन्दो
 राक्षर्मन्दः सितोबुधः । चन्द्रः सूर्यः शनिः सौम्यो
 वैशाखात् कोटपालकाः” ।

२८ गजचक्रम्—‘अथातः सं प्रवक्ष्यामि चक्रं मात-
 ङ्गनामकम् । येन विज्ञातमात्रेण यात्रायुद्धे जयोभवेत् ।
 गजाकारं लिखेच्चक्रं सव्यावयवसंयुतम् । व्यष्टाविंशति
 भान्यत्र देयानि सृष्टिमागतः । सुखे शुण्डाय
 नेत्रे च कर्णं शीर्षाङ्गुपुच्छके । द्विकं द्विकञ्च दातव्यं
 पृष्ठोदरे चतुश्चतुः । द्विरदनामभान्यादौ वंदनाद्गण्यते बुधैः ।
 यत्र धिष्णु स्थितः सौरिर्ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ।
 सुखशुण्डायनेत्रे च सौरिभं मस्तकोदरे । युद्धकाले
 भनेद्यास्य जयस्तस्य न संशयः । पादे पृष्ठे च पुच्छे च कर्ण-
 संस्थे शनैश्चरे । न्यत्रु भङ्गो रथे तस्य शिरावतसमोयदि ।
 एतेषां दुष्टभानाश्च यत्काले संस्रुतः शनिः । तत्काले
 पट्टवन्धश्च वर्जनीयः प्रयत्नतः । पृथिव्या भूपथं मेरुः
 यर्ष्यैर्भूपथं शयी । नराणां भूपथं विद्या सैन्यानां
 भूपथं गजः । शरतोमरचक्राद्यैर्गजस्तन्वहृत्तानराः ।

तत्क्षणात् स्वर्गमायात् तस्मात् स्वर्गोपमागजाः ।
नास्ति हस्तिशयोयोज्ञा नास्तिहस्तिशयः सखा ।
नास्ति हस्तिशयोवस्त्रुर्नास्ति हस्तिशयोरिपुः ।

३० अश्वचक्रम्—“अश्वकारं लिखेच्चक्रमश्वविष्णुप्रादिता-
रकाः । वटमात् वृष्टगा देया अष्टाविंशतिसंख्यया ।
सुखालिकर्णशीर्षेण पुष्पाङ्गुली युक्तसंख्यया । पञ्च
पद्मोदरे पृष्ठे सौरिर्यत् फलं ततः । सुखाप्युदरशी-
र्षेण यदा सौरिर्यत्सथितः । युद्धकाले तदा तस्य जयो
भवति नान्यथा । कणपुष्पाङ्गुलीपृष्ठस्य अश्वचक्रं ऽक-
नन्दने । विभ्रमं भङ्गं हानिञ्च करोत्यश्वो महाह्वये ।
एतत्स्थाने स्थितः सौरिर्यदा काले ह्यस्य च । पञ्च-
वक्त्रे गमे युद्धे वर्जयेत्तं ह्यं नृपः । देशान्तर-
स्थितास्तस्य रिपवः सन्ति शङ्किताः । तरङ्गायस्य
भूपस्य विचरन्ति महीतले । मेदिनी तस्य यस्याश्वा
दति वाक्यं विनिश्चितम् । सर्वाःश्रियो न राजन्ने विना-
ऽश्वेन महीभुजाम्” ।

३१ रथचक्रम्—“आदौ चक्रं समालिख्य रथाकारं सुगो-
भनम् । रथाप्ये लिखिगुलानि रथचक्रं लिदण्डकम् ।
भानुभं मध्यगुलाप्ये ततः स्वर्णगताभि च । त्रीणि त्री-
णि लिखेदेवं सप्तविंशतिसंख्यया । महारथिकनक्षत्रं
यत् तत्त शुभाशुभम् । शङ्के सत्युज्जयसक्रे रथे
सन्निः सदण्डके” ।

३२ व्यूहचक्रम्—“अटारं वक्तुंलाकारं व्यूहचक्रं त्रिना-
डिकम् । दण्डचतुष्टयं बाह्ये कर्त्तव्यञ्च चतुर्द्दिगम् ।
पूर्वदण्डापानोन्यस्य दिनभाद्यं भमण्डलम् । प्रवेशे निर्ग-
मे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे । शशिसंज्ञाएकं मध्ये
तद्बाह्ये भादुसंज्ञकम् । तृतीयं राडुसंज्ञं च क्रते
दण्डचतुष्टये । चन्द्रजे विजयोनामः सूर्यजे मध्यमं
फलम् । राडुधिष्णुप्रादके विन्नं सत्यः केतुचतुष्टये ।
एवञ्चक्रं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम् । तद्दिने
तत् फलं तस्य सर्वकार्येषु सर्वदा” ।

३३ कुलचक्रम्—“कुलाकारं लिखेच्चक्रं तीक्ष्णदण्डसम-
न्वितम् । दिनभादि समारभ्य कर्त्तव्यं नवकालयम् ।
राजभं नयके यत् तत्र वक्ष्ये शुभाशुभम् । तीक्ष्णे मृत्यु-
ज्जयोदण्डे शेषधिष्णुं सभं रणम्” ।

३४ खड्गचक्रम्—“खड्गचक्रं समालिख्य नयभेद समन्वि-
तम् । योधिष्णुप्रात् समारभ्य त्रीणि त्रीणि लिखे-
द्बुधः । यवं वज्रं तथा वृष्टिं पात्तिकां वज्रधारिके ।

खड्गं तीक्ष्णं विजानीयान् नवाङ्गानि विधानतः ।
यथादौ यत् वज्रान्ते जायन्ते क्रूरखेचराः । मृत्यु-
भङ्गो भवेदुज्जं सौख्यंलाभो जयस्तथा । खड्गे
धाराद्वये तीक्ष्णं क्रूरैर्जयति सङ्करे । सौख्यैस्तथा
भवेद्भङ्गो मिश्रं मिश्रफलं मतम्” ।

३५ कुरिकाचक्रम् । “यथा खड्गं तथा विद्याच्छुरिका
चक्रनिर्णयम् । क्रूरसौख्यविभागेन योधिष्णुप्रादि
विन्यसेत्” ।

३६ चापचक्रम्—“चापचक्रं समालेख्य गुणयाणसमन्वितम् ।
शशिनक्षत्रतोभानि त्रीणि त्रीणि समालिखेत् । त्रीणि-
याणस्य मूले त्र मध्ये मूर्द्ध्नि क्रमात्तथा । चापसमस्य
मध्येर्द्धं त्रीणि त्रीणि तथा पुनः । गुणे तु त्रीणि
त्रीण्येव योधनक्षत्रतः फलम् । शरमूले भवेन्नृत्युर्मध्ये
व्याधिः फले जयः । गुणमध्ये भवेद् भङ्गचापमध्ये
धनक्षयः । चापोर्द्धं विजयोक्षेत्रो, गुणोर्द्धं लाभसंयु-
तः । चापाधो विपद्को सत्युर्गुणाधोऽपि तथा फलम् ।
पापपहयुते नेष्टं विशेषेण तु नान्यथा । सौख्ययोगे
जयोलाभयापचक्रे समादिगेत् । शुभपापसमाधोने
बलाधिक्ये व्रजं स्फुटम्” ।

३७ शनिचक्रम्—“शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभा-
दितः । नामधिष्णुं भवेदौल ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ।
सुखैकन्दक्षदोस्तुर्थं षट्पादे तुर्थं वामके । हृदि पञ्च
तयं शीर्षे नेत्रगुह्ये द्विकं द्विकम् । हान्यास्ये दक्षदोर्नाभः
श्रमोऽङ्गुली वामदोरुजम् । हृदि श्रीर्षात्के राज्ञं नेत्रे
सौख्यं सतिगुदे । जन्मादहादगे तुर्थे यदा विन्न-
करः शनिः । तदा सौख्यं यपस्यं चेत् हृत्शीर्षे नेत्रद-
क्षदोः । तृतीयैकादगे पष्ठं यदा सौख्यकरः शनिः ।
तदा विन्नं शरीरं चेत् वज्राङ्घ्रिगुह्युवाभदोः । यस्य
पीडाकरः सौरिस्तस्य चक्रमिदं स्फुटम् । लिखित्वा
क्षणवर्षेण तैलमध्ये क्षिपेद्बुधः । निःक्षिप्य भूमिसम्यस्यं
क्षणपथ्यैः प्रपजयेत् । वृष्टिं याति न सन्देहः पीडां
रुद्धा शनैश्चरः”

३८ सेवाचक्रम्—“सेवाचक्रं शीरे सप्त पृष्ठे सप्त तथोदरे ।
पादयोः सप्त अक्षाणि साभिजिन्यत् विन्यसेत् । स्वामि-
भादुष्टयभं शुण्यं, षट्त्वभात् स्वामिभं तथा । निष्कलं
पादपृष्ठस्ये फलदं मस्तकोदरे” ।

३९ नरचक्रम्—“नरचक्रं समालिख्य अष्टावयवसंयुतम् ।
वेन विद्यातमात्रेण क्रियते घातनिर्णयः । सुखैकं मस्तके

लीणि हस्तो पादे चतुस्रतः । हृदि पञ्च त्रिकं कण्ठे
 चाभिजित् तत्र विन्यसेत् । क्त्वा योधममादौ तु स्र-
 मस्तकवामके । हस्तपादोदरे कण्ठे दक्षहस्ताङ्घ्रि
 गण्यते । यत्नाङ्गे भानुभौमाङ्गिराहधोधिष्णुसंस्थिताः ।
 तत्र घातं विजानीयात् चन्द्रयोगे विशेषतः । यद्-
 भुङ्क्तप्रमाणेन नवांशकक्रमेण च । प्रहारोजायते तत्र
 वक्रो द्विगुणसंख्यया । निजभे चाङ्घ्रिघातं च पादोनं
 मिलभे यद्दे । उदासीने भवेत् सयं द्विगुणं गतून्मन्त्रे ।
 एकोऽप्यनेकघातं च करोति भूवलोकितः । भूवले
 च यदा खेटाः स्थिताघातं न कुर्वते । यत्र यत्र स्थिते
 घातो यत्रयत्रस्थितेन हि । तत्फलं कथयिष्यामि
 श्रद्धभूमिवशात्पुनः । क्रूराघातं न कुर्वन्ति पृथदक्षिणगा
 रणे । सन्मुखानामगा हेरते योधाङ्गे घातकारकाः ।
 दक्षिणाङ्गे गताः क्रूराः सौम्यावामाङ्गसंस्थिताः । गिर-
 ष्कदे ससुत्पन्ने भटं धावति सन्मुखम् । यस्य
 वामाङ्गगाः क्रूराः सौम्या यस्य च दक्षिणे । तस्य भङ्गे
 रणे नूनं यदि शूरो महाभटः” ।

४० डिम्बचक्रम्—“डिम्बचक्रे न्यसेद्भानि भानुभात् लीणि
 मस्तके । सखे लीणि द्वयं स्कन्धे एकैकं बाहुहस्तयोः ।
 पञ्चहस्ताभिगुहेत्रकं पट्जान्मकैकपादयोः । विवेख्यं-
 क्षर्यं नक्षत्रात् जन्मभं तत्र चिन्तयेत् । शीर्षस्थे क्लृप्ता-
 भस्र वक्रे मितान्मोजनम् । स्कन्धेऽवनी च, बाहुभ्यां
 स्थानभ्रष्टोमवेक्षरः । पाणिभ्यां तस्करोलच्छ्री हृत्वात्यायुच
 नाभिभे । गुहेत्र कामी, क्षमो, जानी, स्तोत्रजीवी च
 पादयोः” ।

४१ पञ्चचक्रम्—“चक्षुमस्तककण्ठे च हृदुदराङ्घ्रिपक्षयोः,
 लीणि तीणि क्रमेणैव शशिभाहिन्यसेद्बुधः । चक्षुस्ये
 नामभे मृत्तुः, शीर्षे कण्ठोदरे हृदि । विजयः ज्ञे
 मलाभश्च च भङ्गदं पादपक्षयोः” ।

४२ वर्गचक्रम्—“अगहःक भाजारीचः सिंहः टः शुभी-
 सुतः । तःसर्पः प व्याखुश्च य गजः शशजासुतः । वसु-
 वाणाङ्गवेदास्तु चन्द्राग्निनेत्रवज्रयः । वर्गाङ्गाः क्रमशो-
 ज्ञेया वैनतेयाद्यजानकाः । पूर्वादिक्रमशो ज्ञेयं वर्गा-
 परिदिगटकम् । नान्नि मात्वाक्षराः पाङ्ग्रा वर्गाङ्गोपेत
 संख्यया । प्रत्येकं स्वापयेत्तत्र पिण्डं क्त्वाटभिर्भजेत् ।
 शेषसंख्यो ध्वजोऽधुनः२ सिंहः२ श्वा४ हृष्यरास
 भौ६ । गजो७धाङ्गः८ क्रमेणैवमायाहाटी भवन्ति च ।
 धाङ्गुरासभोजायो गजः सिंहोध्वजोऽनसः । यथो-

त्तरवलाः सर्वे ज्ञातव्याः स्वरवेदिभिः । प्रभौ योधे
 सुरे देशे मिलनारोम्बहेपु च । बलिग्राये भवेद्ब्रह्मभोग
 साभोवस्तवर्ष्किते” ।

४३ आयचक्रम्—“ध्वजोधुर्ध्वोऽथ सिंहःश्वा सौरभेयः ख-
 रोगजः । ध्वाङ्गुर्वेति क्रमेणैव आयाटकदिशाटके ।
 प्रतिपदाद्वितीयादौ तिथिभुक्तिप्रमाणतः । अङ्गो-
 रात्रे ततः सर्वेयामभुक्त्या ध्वमन्ति च । इन्द्रस्थाने महा-
 लाभ आग्नेय्यां मरणं भ्रुवम् । दक्षिणे विजयः
 सौख्यं, नैर्ऋत्यां बन्धनं नृतिः । वारुण्यां सर्वलाभश्च
 वायव्यां हानिकारकम् । उत्तरे धनधान्यं च
 त्वैशान्यां निःफलं मतम् । अतीतं गोहृरधाङ्गै
 वृत्तमात्रं ध्वजेऽनले । अनागतं परं विद्यात् धूस्व
 कुक्कुट हस्तिभिः । हृषे ध्वजे समीपस्थं, दूरस्थः गजसिं-
 हयोः । श्वाने खरे च मार्गस्थो निःफलं धून्धधाङ्गयोः ।
 ऐन्द्राग्नेयो मूर्त्तचिन्ता घाताहृत्क्षणेनैर्ऋतौ । वारु-
 ण्यां धातुचिन्ता च जीयचिन्तोत्तरे शिवे” । आया-
 वर्गाटके ज्ञेया दिगटकक्रमेण च । खोदये मृत्तुदं ज्ञेयं
 सर्वकार्येषु सर्वदा” ।

४४ विरिञ्चिचक्रम्—“अघातः संप्रवर्ष्यामि सद्यःप्रत्ययका-
 रकम् । चक्रं विरिञ्चिविख्यातं यत्स्वरैरपि दुर्गमम् ।
 क्तिका चोत्तरा फालगुन्युत्तराषाढभादितः । पञ्चक्र
 युक्त्या नृषेङ्गानि क्रमेण नवकल्पयम् । वेधोऽपि तिर्य-
 गक्षत्र कर्त्तव्यो नवकल्पये । क्रूरसौम्यैर्पैर्विद्धं ज्ञेयं तत्र
 शुभाशुभम् । जन्मसम्पद्विपत्क्षेपं प्रत्यरिः साधको
 बधः । मित्रातिमित्रगास्तारानव भेदा भवन्ति च ।
 जन्मतयस्य वेधेन मृत्तुः क्रूरपहैर्भवेत् । जयो-
 लाभः श भैक्षत मित्रैर्मित्रफलं मतम् । सौम्योयः
 शुभतारास्थस्तारामावयोपकः । दुष्टास्यो दुष्टमाधत्ते
 क्रूरे तस्माद्विपर्ययः । जन्मतये स्थितः सौरिः क्षेमाये-
 राङ्गभूमिजौ । मित्रातिमित्तगे सूर्ये जायते बधबन्धनम् ।
 जन्मतये यदा मन्त्री क्षेमाये बुधमार्गवौ । मित्राति
 मित्तगे चन्द्रे जयलाभसुखानि च । त्रिषष्टसप्ततासु रोगोत्
 पत्तिर्यदा तदा । चिरं रोगे नृतिस्तानु क्रूरविद्वांसु
 जायत” ।

४५ सप्तशलाकचक्रम्—“तिर्यग्भूजं गतारेखा सप्तसप्त न्यसे-
 द्बुधः । क्तिकादीनि भान्यत् साभिजित्ति क्रमेण च ।
 भुक्तं भोग्यं तथाऽऽक्रान्तं विद्धं पापपक्षेण भम् । शुभा-
 शुभेषु कार्येषु वर्ष्कनीयं प्रयत्नतः । यस्याभिधान

नक्षत्रं विद्धं क्रूरपक्षेण च । देशयामं पुरं सैन्यं नरो-
नारी विनश्यात्” । अधिकसप्तमशब्दे १२६३४० इत्यम् ।

४६ पञ्चमनाकचक्रम्—“तिर्यग्गताः पञ्च द्वे द्वे रेखे च
कोणयोः । ईशकोणापररेखायां कृत्तिकां विलिखेद्विषुधः ।
विशाखाकृत्तिकावेधो भरगयासानुराधया । धनिष्ठा
शार्पयोवेधो मन्वाश्रययोस्तथा । शुभाशुभैर्धैर्विद्धं
विवाहे परिवर्जयेत् । यदि विद्धं महादुष्टं क्रूरवेधे-
मचङ्कयम्” । अधिकसप्तमशब्दे १२६३४० इत्यम् ।

४७ चन्द्रचक्रम्—वकेन्द्रसदृशं चक्रं त्रितिशूलसम-
न्वितम् । मध्ये द्वादश भान्यत्र षट् पृष्ठे नव शूलके ।
मध्ये शूलस्य मध्यस्थं शगण्डद्वयमादितः । सव्येन
गगयते चक्रं यापदुयोधस्य नामभम् । षट्के मृत्युर्भयं
मध्ये, पृष्ठे भङ्गो महाहृषे । चतुरङ्गे कथौ कोटे इन्धे
युद्धे विभेपतः” ।

४८ भास्करचक्रम्—“रेखाख्यं त्रिशूलायं तिर्यगेखा-
पङ्कनितम् । एकैकाः कोणगास्तत्र मध्याधोभानुभादितः ।
अधस्त्वये भवेन्मृत्युसप्तभिः कोणगैः शुभम् । द्वादश
मध्ये संशोक्ता नवर्षाश्चैव दाहकाः ।”

४९ प्रथममाशुकाचक्रम्—“धोडुगोर्जगतारेखाः पञ्च रेखाश्च
तिर्यगाः । कोठकानां भवेद् घटिष्ठीलाङ्गस्वरयोजना ।
पुष्पिष्ठादिविलोसर्त्तान् लिखेत् प्रतिपदादिकान् । तदधो
माशुकाख्येन उज्जयिन्यास्वरोऽङ्कितान् । संदृष्ट्वा
नामवर्षाङ्कान् मालाभेदेन संयुतान् । सुनिभि(७)स्तु
हरेद्भागं पश्चात् ज्ञेयं शुभाशुम् । मालाधिके भवेत्कामो
मालाहीने पराजयः । माशुकायाः प्रभेदोऽयं तस्मात्
ज्ञेयः प्रयत्नतः” ।

५० द्वितीयमाशुकाचक्रम्—“द्वादशोर्जगता रेखाः पञ्च
रेखाश्च तिर्यगाः । माशुकाप्रकारे तत्र षण्डान्यस्वर-
वर्जितान् । कोठकाधोलिखेदङ्कान् पञ्च युग्मं त्रिकं
त्रयम् । षड्विंशत्येकं त्रीणि नवकेकं तथैव च । नाम
वर्षस्य द्वा संख्या मालासंख्या तथैव च । पिण्डिता
नवर्षभिर्ज्ञा जयोमालाधिके रणे” ।

५१ तृतीयमाशुकाचक्रम्—“भानुमार्त्तण्डोदीर्घतिर्यग्द्विरस-
दिग्गजाः । नवाङ्कास्तदवः स्थाप्याः पञ्चस्वरकस्ता-
दितः । उज्जयिणा हकारानां नवधा कोठकक्रमैः ।
नाममालाशराङ्गैश्चप्रथमेऽधिके जयः” ।

“भूषणादिलोदीर्घतिर्यगेदाशुदिपसान् । वसुनन्दान्-
कान् लिख्य प्रण्डकोऽङ्कितमाशुकात् । पुनानवर्षमालाया

मङ्कयोगेऽशेषके । मातृाधिके जयो युद्धे मातृाहीने
पराजयः” पाठान्तरम् ।

५२ विजयचक्रम्—“अथ शारतरं वक्ष्ये लम्पटाचार्यभाषि-
तम् । जयपराजयौ येन नामोच्चारणतः स्फुटम् ।
लम्पालम्नप्रभेदेन शोधाशोपक्रमेण च । प्रवेशनिर्ग-
माभ्यां च चक्रं जयपराजयम् ।”

५३ म्येनचक्रम्—“म्येनचक्रं समालिख्यत्र पञ्चरूपं
शुभोभनम् । चञ्चुपे भातुभं कृत्वा अष्टाविंशतिभं लिखेत् ।
ऋक्षेनं चञ्चुकोटिस्थं शीर्षे नेत्रे त्रिकं त्रिकम् ।
पादे पृष्ठे चतुष्कं च उदरे नव भानि च । नाम ऋक्षं
स्थितं यत्र फलं तस्य वदास्यहम् । चञ्चुपे बधव-
न्धाय नामर्षं च यदा भवेत् । लाभः शीर्षोदरे नेत्रे-
ऽशुभं स्यात् पादपृष्ठयोः ।”

५४ तोरणचक्रम्—“नाडीचतुष्टयं चक्रं लिखित्वा तो-
रणाकृति । न्यपभादिन्धसेत् भानि प्रवेशे निर्गमे तथा ।
लम्पामूले स्थितान्यष्टौ सिंहद्वारे तथाष्टकम् । मालाया-
नष्टकं चैव चतुर्धियापानि तोरणे । निर्गमे चन्द्रभा-
यत्र प्रवेशे यत्र भास्करः । तत्र काले शुभा यत्रा
विपरीता च हानिदा । चन्द्रःप्रवेशेऽन्येऽशुधो नि-
र्गमस्यो दिवाकरः । बधवन्धनदा यात्रा प्रवेशे तत्र
शोभना । चन्द्रादिसौ प्रवेशेऽन्ये वा निर्गमे स्थितौ ।
मित्रं फलं भवेत्तत्र प्रवेशे वाऽय निर्गमे । क्रूरपक्ष
युतचन्द्रः प्रवेशे वाऽय निर्गमे । तद्दिने भूभुजां चैव
निपिड्या राजपट्टिका । गृभयहयुते चन्द्रेऽसिंहद्वार-
भसंस्थिते । प्रवेशः पट्टवन्धय भूभुजां शोभनः स्फुटः ।
अशुभे सौमिन्द्रेऽपं कृत्वा सिंहे खचक्रविषयः । माला-
स्थिते बलं राज्यं तोरणे सर्वसिद्धिदः” ।

५५ अहिचक्रम्—“अहिचक्रं प्रयक्ष्यामि यथा सर्वज्ञ
भाषितम् । इत्थं शूल्यं तथा मृत्युं येन जानन्ति सा-
धकाः । निषिद्धिं वर्त्तनैकस्यः सन्धानो यत्र भूतले ।
तत्रचक्रमिदं स्याद्यं स्थानद्वारसुखस्थितम् । अत्ररेखा-
ष्टकं लेख्यं तिर्यक् पञ्च तथैव च । अहिचक्रं भयत्वेव
मष्टाविंशतिकोठकम् । अहिगया च भजते तत्र-
काले यत्र चन्द्रभाः । इत्थं शूल्यं भवेत्तत् चन्द्र
भास्करसंक्रमे । तत्र पौष्पाश्रियास्यर्षा कृत्तिकासभ-
भाय्यक्रमम् । उत्तराफालगुनी लेख्यं पृष्थं पङ्कानां भसं-
चक्रम् । अहिबुध्नाजपादर्थे शतभं द्वाङ्गसर्पभम् ।
पुष्यं हस्तं समाखेत्सं द्वितीयपङ्किसंस्थितम् । विधिं

विष्णुं घनिष्ठाख्यं सौम्यं रौद्रं पुनर्वसुम् । चित्रं
 च तृतीयायां पङ्क्तौ वै विष्णुप्रसक्तम् । विश्वं
 तोयं मूलं ज्येष्ठं चैत्रविशाखके । स्वातीं पङ्क्त्यां
 चतुर्थ्यां च कृत्वा च प्रविलोकयेत् । एवं प्रजायते चक्रे
 प्रस्तारः पद्मगाढतिः । द्वारस्तम्भे मवायाम्ये द्वारस्था
 कृत्तिका ततः । अश्विन्यादितिःकृत्तुञ्च आर्द्रादिपञ्चकं
 तथा । रेवती पूर्वभाद्रेन्दोः पूर्वाषाढचतुष्टयम् । जेषाणि
 भातुभान्यत्र प्रोक्तानि सर्वसंख्यया । शशाङ्के चन्द्र-
 भे द्रव्यं गल्यं भवति सूर्यभे । उदयादिगतानाङ्गो
 भरुणाःषट्प्राप्तेषुके । दिग्देन्दुपुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्
 गत्कालचन्द्रमाः । पङ्क्त्यभिक्तानि धिष्णानि खलभै
 युष्येत्ततः । भुक्तपादकलायोज्याः षष्ठा भावं ततो-
 हरेत् । लब्धस्य त्रिंशता भागो पङ्क्ताःस्युः शशपूर्विकाः ।
 अश्विन्यादीन्दुभुक्तानि भानि पट्टितानि च । स्वभुक्त
 नाडीसंयुक्तं द्वित्रं नन्देऽङ्गं तिधा । दिनेन्दुभुक्तभा-
 गादि जायन्ते चेटकालिकाः । चन्द्रवत् साधयेत्-
 सूर्यस्यैव च चेटकालिकम् । पश्चात् विलोकयेत् तौ
 च खञ्जटके चाल्ये स्थितौ । चन्द्रको च यदाऽ-
 केन्दु तदास्ति निश्चितं निधिः । भातुञ्जटके-
 गतौ ही च तदा गल्यं च संशयः । खलभे
 द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्यये । स्थितं न लभ्यते
 द्रव्यं चन्द्रे क्रूरपहान्विते । पुष्टे चन्द्रे भवेत्पुष्टः
 क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः । पङ्कट्टिपश्चात् सोऽपि वि-
 क्षेयो भवन्ना नुषैः । नवांशकालुभाजेन भूमानं
 तस्य कल्पयेत् । कालमानेन ननु संख्या घातुञ्जानं
 गिरीक्षणेः । हैमं तारं च तावत् च रत्नं धंस्याय-
 सं तपु । चन्द्रे नागं विजानीयाद् भास्करादिपट्टिते ।
 भिन्नं भिन्नं भयेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविजिते ।
 सर्वपट्टिते चन्द्रे िट्टितोऽसौ महानिधिः । हैमं
 तारञ्च भास्कारं पाषाणं षष्ठमयायुरुम् । सूर्यादित्पट्टि-
 गे चन्द्रे द्रव्यमाण्डं प्रजायते । भुक्तुराग्यं गमा-
 नेन भमानं कायिकेः करः । नीच निम्नः परे नीच-
 जलस्थोऽपौ महानिधिः । खोजस्थे ऊर्ध्वं द्रव्यं न-
 वांशकक्रमेण च । कोष्ठद्वयं परिवृज्य लेख्या मे-
 षादयः क्रमात् । प्रश्नलग्नाधिपोषत्र तत्र द्रव्यं
 विनिर्दिशेत् । परमोच्चै परे तुक्ते भित्तिस्थस्य-
 चक्रभे । चन्द्रांशभुक्तिमानेन द्रव्यसंख्याभिधीयते ।
 अथाद्दशगुणा दृष्टिः पङ्क्ते तं वलक्रमात् । अधिपितं

भवेत् द्रव्यं यत्र चन्दो पङ्कान्वितः । तदधिष्ठायको-
 चोयो भास्करादिपङ्कमात् । पङ्कं सुष्टपङ्कं चैव
 चोत्रपालं च माहकाम् । दीपेगं भीषणं रुद्रं यत् नानं
 विदुः क्रमात् । पङ्के होमः प्रकर्त्तव्यो सुख्ये नायराणो
 बलिः । चोत्रपाले सुरामांशं माहकायां महाबलिः ।
 दीपेणे दीपिकापूजा भीषणे भीषणाचनम् । रुद्रे
 च रुद्रियोजायोयच्छे यथादिशःलयः । नागे नाग
 पङ्काःपूज्या गणनाधेन संयुताः । अक्षोभरादित्तपानि
 सर्वकायेषु पूजयेत् । निर्घर्त्तनैकमध्ये च सम्भ्रान्तो
 यत्र भूतले । तत्र चक्रं लिखेद्दीमान् द्रव्यशल्यस्य
 निर्णयम् । एवं कर्मविधाने तु अथाध्यो निधिराष्यते ।
 निधिं प्राप्य नरा लोके वन्दनीया न संशयः” ।

५६ चन्द्रशुद्धोत्पत्तिचक्रम्—“मीनमेरोदयचन्द्रः सततं
 दक्षिणोत्तरा । उत्तरोत्तरप्रेषेण स्वमत्वं दृष्यकर्मयोः ।
 विट्परं स्यात् सभे चन्द्रे दुर्भिक्षं दक्षिणोत्तरे । रिति
 रोयं भयं शूले सुभिक्षं तुत्तरोत्तरे” ।

५७ जीवचक्रम्—“शंभो राज्यं चतुर्भिर्भवति खलु करे
 दक्षिणे श्रीचतुर्भिः पीडां पङ्क्तिः पदस्यैर्नैतरपि,
 च भवेद्दामहृत्ते चतुर्भिः । कण्ठे चैकेन भूर्तिर्मदन-
 शरमितैश्चैषि प्रीतिलाभः स्याच्चेत्स्यैस्त्रिभिर्नैरपि
 यशमसुखं वाक्पतेश्चक्रमेतत्” ।

५८ लाङ्गलचक्रम्—“लाङ्गलं दक्षिणायुक्तं योत्तद्वयसम-
 न्वितम् । दक्षिणार्धे लिखेद्भानि दिनेशाक्रान्तभादिनः ।
 दण्डिकाहलयुक्तानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम् । योत्तयोः
 पञ्चकं सव्यगणना चक्रलाङ्गले । दण्डस्थे च गणं
 हानियुगस्ये स्वामिनो भयम् । लक्ष्मीर्लाङ्गलयोत्तस्ये
 क्षेत्रारम्भो दिनर्त्तगे” । “त्रिकं त्रिकं त्रिकं पञ्च त्रिकं
 पञ्च द्विकं द्विकम् । अशुभानि शुभानि स्युश्चक्रे लाङ्गल
 संशके” क्वचिदधिकः पाठः ।

५९ वीजोत्पत्तिचक्रम्—“सूर्यं भादुरगं स्यात्तृतिनाडेत्प्रकाल
 नरं क्रमात् । सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश
 चोदरे । पुच्छे त्र्यं बहिः पञ्च दिनभास्य फलं वदेत् ।
 यदने पुलाकं विद्याङ्गलकोऽङ्गारकस्तथा । उदरे घान्य-
 दृष्टिश्च पुच्छे धान्यक्षयोभवेत् । रितरोगभयं वाद्ये चक्रे
 वीजोत्पत्तिचक्रमे” ।

६० दृषचक्रम्—“दृषचक्रं दृषाकारं सर्वाययवसंयुतम् ।
 लिखित्वा विन्यसेद्भानि दृषनामर्त्तपूर्वकम् । सुखाधि-
 कर्त्तव्येषु दृषचक्रे द्विकं द्विकम् । त्रीणि पुष्टे द्विकं

पुष्के द्विर्द्विः पादोदरे न्यसेत् । हलपवाङ्घवीकोप्रिपार-
म्भादिदिनर्चकम् । यत्नाङ्के संस्थितचन्द्रस्तस्य वक्ष्ये शुभा-
शुभम् । हान्यास्ये च सुखानि लोचनगते कर्णे च
भिन्नाटनम्, शीर्षे स्थात् स्तरत्न इन्द्रकयुगे स्तन्त्रे स्थिते
शोभनम् । पृष्ठे राजभयं च पुच्छभगते पादे भ्रमं हृत्-
सुखमेवं चन्द्रभजं फलं प्रकटितं चक्रे वृषाखेत्रे चर्याम्” ।

६१ सप्तनाडीचक्रम्—“अथातः संप्रवक्ष्यामि यच्चक्रं
सप्तनाडिकम् । येन विज्ञातमात्रेण वृष्टिं जानन्ति
साधकाः । कृत्तिकादि लिखेद्भागानि साभिजित्ति क्रमे-
ण च । सप्तनाडीव्यधस्तत्र कर्त्तव्यः पञ्चगाढातिः ।
ताराचतुष्कवेधेन नाडेः प्रजायते । तासां ना-
मान्यङ्कं वक्ष्ये तथा चैव फलानि च । कृत्तिका च
विशाखा च मैत्रास्यं भरणी तथा । ऊर्ध्वं ग्या शनि
नाडी स्थाञ्जण्डनाड्यभिधा मता । रोहिणी स्थाति
व्येवास्ति द्वितीया नाडिका मता । आदित्यप्रभवा नाडी
वायुनाडी तथैव च । सौम्यं चित्रा तथा मूलं पौष्ण्यं
च चतुर्थकम् । तृतीयाऽङ्कारका नाडी दहनाङ्गा तथा-
व च । रौद्रं हस्तं तथा पूर्वाषाढभाद्रोत्तरा तथा ।
चतुर्थी जीवनाडी स्थात् सौम्या नाडी प्रकीर्णिता ।
पुनर्वसूत्तराफालगुन्युत्तराषाढतारका । पूर्वभाद्रश्च शुक्रा-
ङ्गा पञ्चमी नीरनाडिका । पुष्यं फालगुनी
पूर्वा साभिजिच्छततारका । षष्ठी नाडी च विज्ञेया
बुवाङ्गा जलनाडिका । अश्लेषं मघा कर्कशं धनि-
ष्ठाभं तथैव च । अश्लेषाङ्गा हि चन्द्रस्य सप्त नाड्यः
प्रकीर्णिताः । मध्यमार्गे स्थिताः सौम्या नाडी तस्यापि
पृष्ठतः । सौम्ययास्यगतं ज्ञेयं नाडिकानां त्रिकं
त्रिकम् । क्रूरा यास्यगता भाड्यः सौम्याः सौम्यदि-
माश्रिताः । मध्यनाडी च मध्यस्था पृष्टरूपफल
प्रदा । एकनाडीगता इत्याद्या यहाः क्रूराः शुभायदि ।
ततोनाडीफलं वाच्यं शुभं वा यदिवाऽशुभम् । यहाः-
कुर्बुर्भ्रं हायातं गताश्चण्डाङ्गा नाडिकाः । वायुनाडी
गतावायुं दहन्वामपि दाहकाः । सौम्यनाडीगता-
मध्या नीरस्था मेघवाङ्काः । जलायां वृष्टिदा चन्द्र
नाडिकाऽप्यतिवृष्टिदा । एकोऽप्येत्फलं दत्ते स्तनाडी
संस्थितो यद्दः । भूसुतः सर्वनाडीषु धत्ते नाडीभवं
फलम् । प्रादृक्काले समावाते रौद्रचतुष्टयगते रवौ ।
नाडीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् । यत्र नाडी
स्थितचन्द्रस्तस्याः खेचरा यदि । क्रूरसौम्यैर्वि-

मिन्त्रैश्च तद्दिने वृष्टिस्तथा । एवञ्चजायसंयोगो
जायते यदि खेचरैः । तत्र काले महावृष्ट्यांश्च
तस्यांशके शशी । केचरैः सौम्यपापैर्वा यद्द्विविधो यदा
शशी । तदा तु तच्छपानीयं दुर्दिनं तु भवेद्भुवम् ।
यस्य पृष्टस्य नाडीस्यचन्द्रमास्तदपहेण च । वृष्टो
युक्तः करोत्यशो यदि क्षीणो जायते । पीयूषनाडी
गच्छन्स्तत्र खेटाः शुभाशुभाः । त्रिचतुःपञ्चपानीयं
दिनाभ्ये कतिपयकम् । एयं जलाङ्गा नाडीस्ये चन्द्रे
मिन्त्रपह्नान्ते । दिनाईं दिवसं पञ्च दिनानि जायते
जलम् । नीरनाडीस्थिते चन्द्रे तत्रस्यैः पूर्ववद्-
यद्दः । यामं दिनार्कं त्रीणि दिनानि जायते जलम् ।
अमृतादित्ये यत्र भवन्ति सर्वखेचराः । तत्र वृष्टिः
क्रमाज्ज्ञेया वृष्ट्यैरसवासरान् । सौम्यनाडीगताः
सर्वे वृष्टिदास्ते दिनतयम् । शेषनाड्यां महावात
दुष्टवृष्टिप्रदा यहाः । निर्जला जलदानाडी भवेद्योगे
शुभाधिके । क्रूराधिकसमायोगे जलदा ऽप्यम्बुवाङ्का ।
एकनाडीसमाह्वौ चन्द्रभोधरयोस्तौ । यदि तत्र
भवेज्जीवस्तदा वारिमयी मही । यामप्रनाडीगताः
क्रूरा अनावृष्टिप्रदाः । शुभयुक्ता जलास्यास्या-
लोऽतिवृष्टिप्रदायकाः । बुधशुक्रौ यदैकत्र युव्या च
समन्वितौ । चन्द्रयोगे तदा काले जायते वृष्टिस्तथा ।
जलयोगसमायाते यदा चन्द्रसितौ यद्दौ । क्रूरै
र्दृष्टौ युतौ वापि तदा मेघोऽस्यवृष्टिः । उदयास्त
मिते मार्गे चक्रे युक्ते च संक्रमे । जलनाडीगताः खेटा
महावृष्टिप्रदाभताः” । “प्रादृपि शीतकरो भृगुपुत्रात्
सप्तमराशिगतः शुभवृष्टः । सूर्यस्तुताञ्जयपञ्चमगोवा सप्त-
मगश्च जलागमनाय” । कश्चित् पाठान्तरम् ।

६२ सप्तसरचक्रम्—“चक्रं सावत्तरं वक्ष्ये यदुक्तं कौ-
शलागमे । येन विज्ञायते सम्यग्दर्शं वर्षं शुभाशुभम् ।
द्वादशारं लिखेच्चक्रं तत्र मेघादिरागयः । संस्थायाः
क्रमयोगेण धीनान्ताः सव्यमार्गगाः । तत्र चक्रे स-
मालेख्या मेघादिराशिमागंगाः । प्रभवाद्यवृद्धेकैकं
वृष्टिपञ्चप्रवर्त्तनैः । एकराशौ स्थितो यत्र पत्तरो-
वर्त्तमानकः । तद्राशिस्थं फलं वीक्ष्य यत्किञ्चित् वार्षिकं
मतम् । चेत्मे या प्रतिपञ्चुक्ता तस्याः काले प्रवेद्येत् ।
एतद्विधोक्तेचक्रं कालज्ञानविनिश्चये । तत्र सप्त यहा-
ञ्चस्य राशौ यो यत्र संस्थितः । वर्षे राशौ विचिन्त्या-
न्ते रेखास्थानमता यहाः । उपचयेषु गता, क्रूराः सौम्या

स्विहान्यवर्जिताः । च हरेखाप्रदाज्ञेया भित्त-
मध्यस्थिता यहाः । स्वर्गे द्वित्रं फलं दत्ते स्वोच्चे त्रित्रं
तथैव च । फलाङ्गं शत्रुगेहस्थो नीचस्थो निष्कलो-
ग्रहः । एवं रेखाप्रमाणेन वर्षविंशोपका मताः । ज्ञातव्या-
दिशि केन्द्रेण वर्षे वर्षे प्रयत्नतः । एवं वर्षफलं प्रोक्तं चेल-
मासाद्यवामरात् । आषाढे कार्तिकेऽप्येवं जलं धाम्यं
विचिन्तयेत् । ननु देशे पुरे यामे फलं भिन्नं प्रदृश्यते ।
तस्मात् तत्कारणं वाच्यं येन जानन्ति साधकाः । दे-
शादिराशिनान्यस्य यो रेखादायको ग्रहः । भित्तोदासीन
शत्रुत्वे फलं भिन्नं करोति सः । भित्तं द्वित्रं फलं
दत्ते सप्तः सप्त्यं करोति च । शत्रुः सर्वहरोज्ञेयः
सर्वदा कालचिन्तकैः । एवं विचार्य कर्तव्या काल
विंशोपकावृधैः । तथा पानीयधान्यानां स्वकाले च
विचिन्तयेत् ।

६३ स्थानचक्रम्—“स्थानचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं जम्पटा-
गमे । येन विज्ञायते सत्यं स्थाने स्थाने शुभाशुभम् ।
स्थानपोडाप्रभावेण राक्षां षोडश प्रजायते । तस्मादपो-
डिते स्थाने स्यातव्यं सर्वदा वृधैः । स्थाननामोद्भव
राशिं क्षत्वादी द्वादशारके । राशिमण्डलकं न्यस्य वाम-
भागेषु स संघतम् । तच्च नव यहा स्याप्याः मासचन्द्रः
स्वराशिभे । तेषां विनोक्तं वीक्ष्य स्थानराशिनतायया ।
यतोयैकादशे पादं द्विपादं व्योमवन्वुगे १०।४। त्रिकोणे ५।६।
त्रयङ्गुलं सूर्ये १।७। पूर्णं पश्यन्ति खेचराः । शन्यर्क
राहुकेत्वाराः पञ्च क्रूरा यहा मताः । शेषं चतुष्टयं
सौम्यं भासेन्दु यापि पञ्चमः । एवं पञ्च यहाः क्रूराः
पञ्च सौम्यास्तथैव च । तेषां शुभाशुभासु दृष्टिं ज्ञात्वा
स्थानबलं वदेत् । एकैकमङ्गला दृष्टिः पूर्णपादचतुष्ट-
यम् । पञ्चमे क्षापकैस्तेषां पादानां विंशतिर्भवेत् ।
तत्र विंशोपकाज्ञेया सौम्यक्रूरहाङ्गयाः । एवं प्र-
साधयेद्दृष्टिं शुभं मानं शुभाशुभम् । बह्वी सौकोनिता
शेषा जायते वक्रशुभाशुभा । तं च विंशोपकास्तस्य
स्थानस्य बलनिर्णये । एवं देशे पुरे यामे बलं यत्र शभा-
धिकम् । तत्र स्थाने स्थितोराजा दुष्टारिष्टं च पोडयते ।
स्थानबलप्रभावेण स्वबलस्य बलोदयः । शत्रुसैन्यं जयं
वर्ति यावत्स्थाने शुभे स्थितः । एतानि सर्वं चक्राणि
ज्ञात्वा युद्धं समारभेत् । जत्रेदिह न सन्देहः शक्र-
द्वन्द्वोऽपि भूजि । ऐतेषां द्विषट्ठसंख्याकत्वेऽपि स्ववा-
नरचक्रसंख्याभेदेन चतुरशीतिसंख्यापूरणम् ।

अङ्गशब्दे ७१ पृ० दर्शितानि “तथाचान्तरचक्रं च सृज-
चक्रं तथैव च । स्वचक्रं वातचक्रञ्च चक्राङ्गेषु
चतुष्टयम्” गर्गीकानि च चत्वारि चतुष्टयङ्गः श्योतिप-
मध्ये अन्तरादिचक्राणि यानि तत्र चान्तरचक्रं ह० सं०
८७७० चक्रं यथा

“शेन्द्रां दिशि गान्नायां विरुच्य पञ्चत्रितागमं वर्जित् ।
शकुनिः पूजान्नाभं मणिरत्नद्रव्यसम्प्राप्तम् । तदनन्तरं
दिशि कनकागमो भवेद्वाञ्छितार्थसिद्धिश्च । आयुधधन
पूजफलागमस्तुतीये भवेद्भागे । क्षिप्रद्विजस्य सन्दर्शनं
चतुर्थे तथाऽऽहितान्नेषु । कोषेषुसुजीविभिक्षुप्रद-
र्शनं कनकलोहाभिः । यास्ये त्वाद्ये नृपपुत्रदर्शनं सि-
द्धिरभिमतस्याभिः । परतः स्त्रीधर्माभिः सर्वपयवत्त्विर-
प्युक्ता । कोषाञ्चतुर्थसण्डे लब्धिर्द्रव्यस्य पूर्वनेष्टस्य । यद्वा
तदा फलमपि यात्रायां प्राप्नुयाद्याता । यात्रासिद्धिः
प्रथमदक्षिणेन शिखिर्माङ्गलकुटाभिश्च । यास्याद्वितीय-
भागे चारणसङ्गः शुभं प्रीतिः । ऊर्ध्वं सिद्धिः कैवर्त्त-
सङ्गभो मीनतन्त्रिराद्याभिः । प्रव्रजितदर्शनं तत्परे च
पकाक्षफललब्धिः । नैर्ऋत्यां स्त्रीलाभस्तुरगालङ्कारदूतले
खाभिः । परतोऽस्य चर्मतच्छिल्पिदर्शनं चर्ममयलब्धिः ।
यानरभिक्षुम्रमणावलोकनं नैर्ऋतीतीतीयांशे । फलकुसुम-
दलघटितागमस्य कोषाञ्चतुर्थांशे । वारुण्यामर्षवजान-
रत्नवेदुष्यं मणिमयपाभिः । परतोऽतः शवरव्याधचौर-
सङ्गः पिशितलब्धिः । परतोऽपि दर्शनं दातरोग्यां
चन्दनागुरपाभिः । आयुधपुस्तकलब्धित्तसमागम-
शोर्ध्वम् । वायव्ये फेनकचामरौगिकाभिः ससेति का-
यस्यः । सृणुस्यलाभोऽन्यस्मिन् नैतालिकडिगण्डभाण्डा-
नाम् । वायव्याद्यत्तीये मिहण्य समागमो धनप्राप्तिः ।
पश्चात्प्राप्तिरतः परमिष्टसुहृत्सम्प्रयोगश्च । दक्षिणतः
लाजानां लब्धिर्दृष्टदर्शनं च विपस्य । स्वर्ग्याभिर्नर-
नरसुपगच्छति साधवाङ्गश्च । वेद्यायट्टदाससमागमः परे
गुण्यपुष्पफललब्धिः । अतः परं चित्रकरस्य दृशनं
पुस्तकसम्प्राप्तिः । ऐशान्यां देवलकोपसङ्गमो धान्यरत्न-
पशुलब्धिः । प्राक् प्रथमे वस्त्राभिः समागमस्यापि व-
न्धक्या । रजनेन समायोगो जलजद्रव्यागमस्य परतो
ऽतः । हृदय्युपजीयसमाजसाङ्गान्नदृष्टिर्नृषिश्च ।
द्विगत्तु पविभक्तं दिकचक्रं वास्तुवन्धनेऽप्युक्तम् ।
स्वर्नाभिस्यैरन्तः फलानि नवधा विकल्प्याभिः । ना-
भिस्ये बन्धुसुहृत्समागमस्तुष्टिरत्तमा भवति । प्रापत्त

पट्टवस्त्रागमस्वरं नृपतिसंयोगः । आम्नेये कौलिक-
तक्षपारिकर्माश्चतसंयोगः । लब्धिश्च तत्कृतानां द्रव्या-
श्यामललब्धिर्वा । नेमीभागं ब्रह्मा नाभीभागं च दक्षिणे
योऽरः । धार्मिकजनसंयोगस्तत्र भवेद्धर्मलाभश्च ।
उन्नाम्नीडककापालिकागमो नैर्घते सप्तद्विष्टः । दृषभस्य
चात्र लब्धिर्भाषकनत्याद्यगमनं च । अपरस्यां दिशि यो
ऽरस्तत्वाशक्तिः कधीवलैर्भवति । सासुद्रद्रव्यसुधारकाचफल-
मदालम्बिश्च । भारवहतक्षभिक्तु कसन्दर्शनमपि च वायु-
दिकम्स्ये । तिलककुसुमस्य लब्धिः सनागपुद्गागकुसु-
मस्य । कौवेर्यां दिशि शकनः शान्तायां विसृताभमा-
ख्याति । भागवतेन समागममाचष्टे पीतवस्त्रैश्च ।
शेशाने व्रतयुक्तवनितासन्दर्शनं समुपयाति । लब्धिश्च
परिक्षेया कृष्णायोवस्त्रचरणानाम् । यास्येऽष्टांगे प-
ञ्चाङ्गिपट्विषम्राष्टमेषु मध्यफला । सौम्येन च द्वितीये
शेषेष्वातिगोभना यात्वा । अथन्तरे तु नाभ्यां शुभफलदा
भवति षट्सु चारेषु । वायव्यानेर्घतयोर्दभयोः क्लेश-
वहा यात्वा । शान्तासु दिक्षु फलमिदं सुक्तं दीप्तास्ततो
ऽभिधास्यामि । ऐन्द्रां भयं नरेन्द्रात् समागमश्चैव
शत्रूणां । तदनन्तरदिशि नाशः कनकस्य भयं सुवर्णका-
राणाम् । अर्धनक्षत्रतीये कलहः शस्त्रप्रकोपश्च ।
अग्निभयं च चतुर्थे भयमाग्नेये च भवति चौरैः ।
कोष्ठादपि द्वितीये धनक्षयो नृपसुतविनाशः । प्रम-
टागर्भविनाशस्तृतीयभागे भवेत्तुर्थे च । हैरग्यकका
रुकयोः प्रध्वंसः शस्त्रकोपश्च । अथ पञ्चमे नृपभयं
मारोह्यतदर्शनं च यत्कथ्यम् । षष्ठे तु भयं ज्ञेयं गन्ध-
वाणां सडोष्वनाम् । धीवरशकनिकानां सप्रमभागे
भयं भवति दीप्ते । भोजनविघात उक्तो निर्यन्विभयं
च तत्परतः । कलहो नैर्घतभागे रक्तस्त्रावो ऽथ शस्त्र-
कोपश्च । अपराद्ये चर्भकतं विनश्यति चर्भकारुभयम् ।
तदनन्तरे परित्राट्श्रमणभयं तत्परे त्वनशनभयम् ।
दृष्टिभयं वारुण्यं श्वत्स्करायां भयं परतः । वायुय-
क्ते विनाशः परे परे शस्त्रपुस्तवासां नाम् । कोष्णे पुस्तक-
नाशः परे विपक्षेन वायुभयम् । परतो विसृतिनाशो
मिलैः सह विषहश्च विज्ञेयः । तस्यासन्नेऽश्ववधो
भयमपि च पुरोधसः प्रोक्तम् । गोहरणशस्त्रघाता-
वुदकं परे सार्धवातधननाशौ । आसन्ने च श्वभयं प्रात्य-
द्विजदासगणिकानाम् । शेषानस्थासन्ने चित्ताम्बरचित्त-
कल्लवं प्रोक्तम् । शेषाने त्वग्निभयं दूषणमप्युत्तमस्त्री-

णाम् । प्रोक्तस्यैवाश्वे दुःखोत्पत्तिः स्त्रिया विनाशश्च ।
भयमध्वं रजकानां विज्ञेयं काष्ठीकानां च । हस्तदा-
रोहभयं स्याद् द्विरदविनाशश्च मण्डलसमाप्तौ । अथ-
न्तरे तु दीप्ते पत्नीभरणं ध्रुवं पूर्वे । शस्त्रानलप्रकोपा-
वाग्नेये वाजिसरणाभित्थिभयम् । यास्ये धर्मविनाशः
परे ऽग्नयस्त्रन्दचोत्तवधाः । अपरे तु कर्मिणां भय-
मथ कोष्णे चानिले खरोद्भवधः । अत्रैव मनुष्याणां
विसृतिश्चाविषभयं भवति । उदगर्धविप्रपीडा दिग्मै-
शान्यां तु विसृत्सनापः । यामोणगोपपीडा तत्र च
नान्या तथात्मवधः ।

२८३५ चक्रं दृ० स० ६२३० यथा

“सोमागता वन्यस्त्रगा रुचलः स्थिता व्रजन्तो ऽथ समा-
पतन्तः । सम्यत्पतीतेष्वभयानि दीप्ताः कुर्वन्ति शून्यं
परितो भ्रमन्तः । ते ग्रास्यसत्यैरनुवाश्यामाना भयाय
रोधाय भवन्ति वन्यैः । हाभ्यामपि प्रत्यनुवागितास्ते
यन्दिपहायैव नृतौ भवन्ति । वन्ये सत्ये द्वारसंस्थे
पुरस्य रोधो वाचः सम्यविष्टे विनाशः । मूर्ते नृत्युः,
स्याद्भयं संस्थिते च गेहं याते वन्यं सम्यदिष्टम् ।”

३ चक्रं दृ० स० ८६ च०

“नृतरगकरिकुम्भपर्यायसलीररुष्टेकासञ्च यच्छत्रय या-
सनोल्खलानि ध्वजं चाभरं शाहलं पुष्पितं वा प्रदेशं
यदा श्वायसूत्रप्राप्तो याति यातस्तदा कार्यसिद्धिर्भवेदादृक्के
गोमये मितभोज्यागमः शुष्कसम्पत्तये गोष्टिकाभोदकावा-
प्रिरेवाथ वा । अथ विपतश्चकराट्कीकाठपायाण्यशुष्कद्रुमा-
स्थिरशृगानानि मूलप्रावहत्याथवा यायिनो ऽप्येसरो
ऽनित्पमाख्याति गत्याकुलानादिभाण्डान्यभुक्तान्यभि-
द्यानि वा भूतयन् कन्यकादोपलदु भुञ्जमानानि चेद्दुष्टतां
तद्दृष्टिगयास्तथा स्यादुपानत्फलं गांस्तु सम्पत्तये वर्णजः
सङ्करः । गमनसुखसुपानहं सम्यष्टतोयतिष्ठेद्यादा
स्यात्तदा सिद्धये सांसर्गानिने ऽर्थाप्रिरेद्रेण चास्या
शुभं शम्भुजातेन शुष्केण चास्या नृतीतेन नृत्युः
प्रशान्तोल्खलेनाभिधातो ऽथ पुंसः शिरोऽपकपादादि-
वक्त्रे भुवो ह्यागमो वस्त्रचौरादिभिर्व्यापदः केचिद्राहुः
सवस्त्रे शुभम् । प्रविशति तु नृहं सशुष्कार्थ्यवक्त्रे
प्रधानस्य तस्मिन् वधः शृङ्खलाशीर्णवल्लीनरत्रादि वा वन्य-
नं चोपनृहोपतिष्ठेद्यादा स्यात्तदा वन्यं लेटि पादौ विधु-
न्वन्तु शकण्यावुपर्याक्रमंथापि विज्ञाय धातुर्विरोधे विरोध-
स्तथा स्याद्भुक्तशून्ये स्यात् स्वपंथोर्ध्वपादः सदा दो-

पलन् । सूर्योदये ऽर्काभिसुखो विरौति यामस्य मध्ये
यदि सारमेयः । एको यदा वा बहवः समेताः शंसन्ति
देशादिप्रमन्यमाशु । सूर्योन्मुखः स्या जननिदिक्स्थितस्य ।
चौरानमत्वासकरोऽचिरेण । मध्याह्नकाले ऽनलसृष्ट्यु-
शंशो सगोणितः स्यात्कलहो ऽपराह्णे । कथन्दिनेशाभि-
सुखो ऽस्तकाले कधीवक्तानां भयमाशु धत्ते । प्रदोष-
कालेऽनिनिदिङ्मुखस्य धत्ते भयं मारुततस्करोत्यम् ।
उदङ्मुखवशापि निशाधकाले विप्रव्यथां गोहरणं च
शास्ति । निशायसाने शिवदिङ्मुखस्य कन्याभिद्रूपानल-
तर्भपातान् । उच्चैःस्तराः स्युस्तुण्णकूटमंस्थाः प्रासादवंप्रसो-
त्तमसंस्थिता वा । वर्षासु दृष्टिं कथयन्ति तीव्रामनप्रल-
सृष्ट्यां दहमं रुजस्य । प्राहृत्कालेऽवपह्ने ऽम्भो ऽवगाह्य
प्रत्याटनै रेचकैश्चापभीक्ष्णम् । आधुन्वन्तो वा पिवन्त्य
तोयं दृष्टिं कर्तव्यन्त्यरे द्वादशाहात् । द्वारे गिरो न्यस्य
बहिः शरीरं रोक्ष्यते स्या गृह्णीं विनोक्त्य । रोगप्रदः
स्याद्य भन्दिरान्तर्बहिर्भुक्तः शंसति बन्धकीं तासु ।
कुड्प्रमत्कारित वेश्मनो यदा तत्र खानकभयं भवेत्तदा ।
गोष्ठमत्कारित गोयहं वदेदुधानप्रलव्यमपि धान्यभूमिषु ।
एकेनाज्ज्णा सायुणा दीनदृष्टिर्भन्दाहारो दुःखकृत्तु-
हस्य । गोभिः सार्धं क्रीडमानः सुभिक्त्वं ज्येमारोग्यं
जाभिधत्ते सुदं च । वामं जिघ्रेज्जानु वित्तागमाय
स्त्रीभिः साकं विप्रहो दक्षिणं चेत् । जरुं वामं चेन्दु
यार्थापभोगाः सव्यं जिघ्रेद्विष्टमिन्वैर्विरोधः । पादौ
जिघ्रेत्प्रायिनश्चेद्यादां प्राहा र्थाप्रिं वाञ्छतां निरुक्तस्य ।
स्थानस्थशोपानकौ चेद्विजिघ्रेत् जिघ्रं यादां सारमेयः
करोति । उभयोरपि जिघ्रतीह बाह्योर्विज्ञेयो रि-
पुचोःसस्ययोगः । अथ गोपायति रश्मिं स्वभक्षान् मा-
सास्थीन च शीघ्रमग्निर्कापः । यामे भषित्वा च बहिः
प्रसृजाने भषन्ति चेदुक्तमपुंविनाशः । यियास्तुतशाभि-
सुखो विरौति यदा तदा स्या निरुण्णं याताम् ।
उकारश्चैव हते ऽर्थमिद्विरोकारश्चैव च वामपाश्वे ।
व्याघ्रेपभोकाररुतेन विद्यान् निषेधकत्ववैरुतेष पश्चात् ।
खङ्गति चोच्चैय सुकुम्भं उच्यं स्वनिं दण्डैरिव तदङ्ग-
मानाः । श्वानो ऽभिधावन्ति च मण्डलेषु ते शून्त्रतां
सृष्ट्युभयं च कृत्युः । प्रकाश्य दन्तान् यदि लेटि सृष्टिणी
तदाऽशनं मितसृष्टिं तद्विदः । यदाननं चावलिहेत्
सृष्टिणी प्रहसभोज्ये ऽपि तदासुविप्रकृत् । यामस्य मध्ये
दृष्टिं वा पुरस्य भषन्ति संहृत्य सुकुम्भं उच्यं । ते ज्ञेय-

माख्यानि तदीश्वरस्य श्वारगदंस्थो ऋग्यजुर्विचिन्त्यः ।
दृक्षोपगे क्रोशति तोयपातः स्यादिन्द्रकीले सचिन्त्यस्य
पीडा । वायोर्दंहे शस्यभयं गृहानः पीडा पुरस्यैव
च गोपुरस्थाः । भयं च गय्यासु तदीश्वराणां याने भषन्तो
भयदास्य पश्चात् । स्यापसव्या जनसन्निवेशे भयं भषन्तः
कथयन्त्यरीणाम् ।
४ अत्रिलचक्रञ्च अत्रिलगच्छे १६६६६६ दशितम् । व्यूहश्चात्र
चक्राकारः स च द्रोणेनाभिमन्युवधपर्वाणि कृतः ।
“चक्रव्यूहो महाराज ! ह्य्राचार्येणाभिकल्पितः” भा०
द्रो०१४४०० इत्यादिनोक्तः । यन्त्ररूपचक्राणि यन्त्रशब्दे
वक्ष्यन्ते । तत्र राष्ट्रे “स्वचक्रं परचक्रञ्च” इति-
कथने एतद्वच्यते अत्रुपदं दर्शितवाक्ये । समूहे
“भूरेणवो नभसि नक्षत्रयोदचक्रम्” माघः । “दिक्-
चक्रमाक्रामति” ऋच्छ० । सुदर्शनस्थे राष्ट्रे च ।
“अविचालितचारुचक्रयोरनुरागादुपगूढयोः श्रिया”
माघः । “न चक्रमस्याक्रमताधिकन्वरम्” माघः ।
चक्रवाके । “तव तन्त्र ! कृचावेतौ नियतं चक्रव-
र्तिनी” दृष्टः । कृष्णकारचक्रे चक्रवाके च । “कलसे
निजहेतुदण्डजः किञ्च चक्रभ्रमिकारितायुणः । स तदु-
च्चक्रचौ भयन् प्रभाभरचक्रभ्रमिमातनोति यत्” नैप० ।
राशिचक्रे “लिंशुत्कृत्यो युगे भानं चक्रं प्राक्प्रविलि-
क्यते” सू०सि० । “रवेश्चक्रभोगोऽर्कैर्षं प्रद्विष्टम्” सि०
शि० । २० मण्डलाकारे रेखायिनप्रासभेदे “चक्रो
रुचक्रनिभश्चक्रमण्यच्छलेन” “यित्तव वात्यामयचक्र
चङ्कमान्” नैप० । “शालग्रामशिलाचक्रम् गोमती-
चक्रम्” एकदारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम्” शाल-
ग्रामशब्दे दृश्यन् ।
चक्रका पु० चक्रामिदं कायति कै-क । तर्कभेदे । तल्लक्षणं
स्वामेक्षणीवार्पितसामेक्षत्वनिबन्धनः प्रसङ्गचक्रकः”
तर्के जगदीशः । अपेक्षा च ज्ञप्ते उत्पत्तौ स्थितौ च ।
अन्योन्याश्रयशब्दे दर्शिते व्यापादके जन्यपदमन्तर्भाव्योदा-
हरणम् । अपेक्षा चाल साक्षात्परस्परसाधारणी
याच्यतां तर्के जगदीशः । तत्र ज्ञप्ते एतद्वच्यते ज्ञानं यद्ये-
तद्वच्यते ज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्वच्यते-
ज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात् । उत्पत्तौ षटोऽयं
यद्येतेद्वच्यते जन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्वच्यते जन्यजन्य
भिन्नः स्यात् । स्थितौ षटोऽयं यद्येतेद्वच्यते तद्वच्यते स्यात्
तथात्वेभोपलक्ष्यतेति । २१ ऋषिभेदे पु० चक्रस्य गोला-

भयम् अथाः फञ् । चाक्रायण चक्रगोत्रापत्ये पुंस्त्री
 “उग्रस्तिर्ह चाक्रायणः” का० उ० । क्रुरङ्गलकलितनगण-
 मिह सुलभं गन्धनुसुमरसविरचितत्रयम् । चक्रसुरग-
 पतिवरपरिगणितं षोडशकलमतिमुन्नतभणितम्”
 इत्युक्तावच्छेपे २२ कन्दोभेदे चक्राकारे २२ दहुरोगे
 चक्रमहः । २४मनस्तत्वे चक्रगदाधरगच्छे उदा० ।
 गिरिनद्या० ततः परं नदीनितम्बशङ्कस्यनस्य वा णत्वम् ।

चक्रकारक न० चक्रं चक्राकाररेखां करोति क-ण्व ल
 इत० । १ नखे शङ्कापिचि० । तस्य नारीकुचयोः चक्रा-
 काररेखाकरणात् तथात्वम् ० व्याजनस्यः गन्धद्रव्ये
 अमरः ।

[[चाक्रिय) शङ्कच०

चक्रकुन्त्या स्त्री चक्रस्य तदाकारस्य कुन्त्येव । इतिवपण्यीम्
 चक्रगज पु० चक्रे चक्राकारे दहुरोगे गजद्वय मर्हकत्वात् ।
 चक्रमर्ह इच्छे (दादमर्दनदृजे) राजनि० ।

चक्रगण्ड, पु० चक्रमिव गण्डुः । (गालवाल्लिप्त)ख्याते उप-
 धानभेदे हेमच० ।

चक्रगदाधर पु० “मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां
 गदाम् । धारयन् लोकरत्नाथं युद्धचक्रगदाधरः” विष्णु सं०
 भाष्यछतशाक्योक्ते परमेश्वरे

चक्रगुच्छ पु० चक्रमिव गुच्छोऽस्य । अशोऽदृष्टे शङ्कच० ।
 चक्रचर वि० चक्रेण संघशरति चर-ट । संघीभूय चा-
 रिण गजविहगादौ । “तथा नागाः रुपथीय धि-
 द्वाशकचरास्तथा” भा० व० ८२१४ स्तो० ।

चक्रचारिन् पु० चक्रेण चरति णिनि । रथे । “विधिरैकक
 चक्रचारिणं किमु निष्कर्तुमिति नाकथं रथम्” नैष० ।

चक्रजीवक पु० चक्रेण क्रमसाधनचक्रेण जीवति जीव-ण्वल्
 इत० । कुम्भकारे हेमच० ।

चक्रतीर्थ न० चक्रेण सुदर्शनेन चालनेन कृतं तीर्थम् । प्रभास
 चालस्ये वैष्णवे तीर्थभेदे तत्कथा स्त० प्रभा०

“तस्य सोमं प्रवक्ष्यामि विष्णुसूत्रस्य भासिनि ! । पूर्व-
 यमेश्वरं यावत् श्रीसामेशस्तु पश्चिमं । उत्तरे तु विशा-
 लाक्षी दक्षिणे सरितां पतिः” इत्युपक्रमे “चक्रतीर्थं नरः
 स्नात्वा शोपवाशोऽजितेन्द्रियः । हादस्यां कार्तिके मासि-
 दद्यात् विप्रेषु काञ्चनम् । विष्णुं संपूज्य विधिना सुच्यते
 सर्वपातकैः । देव्याश्च चक्रतीर्थं कथं नाम त्वया
 प्रोक्तं वृषध्वज ! । कुत तिष्ठति तत्तीर्थं किंप्रभावं वदस्व
 मे । ईश्वर उवाच । पुरा देवासुरे युद्धे हत्वा देवान्
 जनाहु नः । चक्रं प्रस्थापयामास तत्र वै रत्नरञ्जितम् ।

अथ कोटीसु तीर्थानि तत्रानीय स्वयं हरिः । तीर्थे
 प्रकल्पयामास शुद्धिं कृत्वा सुदर्शने । तीर्थस्य चक्र
 नामापि चक्रतीर्थमिति श्रुतम् । अष्टायुतानि तीर्था-
 नाभट्टो कोट्यस्तथैव च । तत्र सन्ति महादेवि ! चक्रतीर्थे
 न संग्रयः । यस्तत्र कुरुते स्नानमेकचित्तो नरोत्तमः ।
 सर्वतीर्थानिपंकस्य स प्राप्नोत्यखिलं फलम् । तीर्था-
 नामपकोट्यस्तु नियसन्ति वरानने ! । एकादश्यां विशेषेण
 चन्द्रधर्यग्रहे तथा । तत्र स्नात्वा महादेवि ! यज्ञ-
 कोटिफलं लभते । तस्य कल्पेषु नामानि श्रव्यं ते
 कथयानुग्रहम् । कोटितीर्थं पूर्वकल्पे श्रीनिधानं द्विती-
 यकं । तृतीये शतधारं च चक्रतीर्थं चतुर्थकं । एवं ते
 कल्पनामानि व्यतीतान्यखलानि ते । कथितान्येवमन्यानि
 श्रेयाणि विबुधैः क्रमात् । तत्र यद्दीयते दानं तस्य
 संख्या न विद्यते । अर्द्धक्रोशप्रमाणञ्च विष्णु शैलं प्रकी-
 र्त्तितम् । ब्रह्महत्यापसर्पाय सत्यमेतन्मयोदितम् ।
 मासोपवासी तत्त्वेष्वभग्निस्रोत्रो पतिप्रता । स्वाध्यायी
 यज्ञयाजी च तपसान्द्रायणादिकम् । तिनोदकं च
 पितृणां आहुञ्च विविष्वक्कम् । एकरात्रं त्विरात्रं वा
 कच्छसालपनं तथा । मासोपवासी तत्रैव अन्यद्वा पु-
 ण्यकर्मकृतं । दैव्याखितमामाद्य यतकिञ्चित् कल्पते
 नरः । अन्यत्वेनात् कोटिशुभं पुण्यं भूयान्न संग्रयः ।
 सुदर्शने वरे तीर्थे गेदानं तत्र दापयेत् । सम्यक्पुता-
 फलमेपसुः सर्वपापविशुद्धये । चागुडालः शपथोवापि
 तिर्यग्प्रानिगतस्तथा । तस्मिन् तीर्थे श्रुतः सम्यक् आ-
 च्युतं लोकमाप्नुयात् । इति संक्षेपतः प्रोक्तं चक्रतीर्थं
 सङ्क्षेपम् । माहात्म्यं सर्वापन्नं सर्वपापफलप्रदम्” ।

चक्रतैल न० चक्रस्य तत्कनस्य तैलम् । चक्रमर्हफल-
 जाते तैले । “चक्रतैलेन चाभ्यज्य सञ्जन्तुर्न चूर्णयेत्” ।
 “कृत्वा सृष्ट्येण नेत्रेण चक्रतैलेन तर्पयेत्” श्रुतः ।

चक्रदंष्ट्र पुंस्त्री चक्रमिव दंष्ट्रास्य । शूकरे राजनि० ।
 चक्रदत्त न० चक्रपाणिना निर्मिते वैद्यकशास्त्रभेदे
 चक्रदन्ती पु० चक्रमिव फलरूपदन्तोऽस्याः । दन्तीदृशे
 राजनि० ।

चक्रदन्तीवीज न० इत० । जयपालवीजे राजनि० ।
 चक्रदेव पु० यादवे श्यभेदे । “अष्टादश महात्वाणि आतृणां
 सन्ति नः कुले । आङ्गकस्य शतं पुत्रा एकैकस्तिदगा-
 वरः । चास्यदेशः सह आत्मा चक्रदेवश्च सायकिकः । अहञ्च
 रौहिणेयश्च” भा० व० १२३० । कथोक्तिः ।

चक्रदंष्ट्र पुंस्त्री चक्रमिव दंष्ट्रास्य । शूकरे राजनि० ।
 चक्रदत्त न० चक्रपाणिना निर्मिते वैद्यकशास्त्रभेदे
 चक्रदन्ती पु० चक्रमिव फलरूपदन्तोऽस्याः । दन्तीदृशे
 राजनि० ।

चक्रदन्तीवीज न० इत० । जयपालवीजे राजनि० ।
 चक्रदेव पु० यादवे श्यभेदे । “अष्टादश महात्वाणि आतृणां
 सन्ति नः कुले । आङ्गकस्य शतं पुत्रा एकैकस्तिदगा-
 वरः । चास्यदेशः सह आत्मा चक्रदेवश्च सायकिकः । अहञ्च
 रौहिणेयश्च” भा० व० १२३० । कथोक्तिः ।

चक्रदंष्ट्र पुंस्त्री चक्रमिव दंष्ट्रास्य । शूकरे राजनि० ।
 चक्रदत्त न० चक्रपाणिना निर्मिते वैद्यकशास्त्रभेदे
 चक्रदन्ती पु० चक्रमिव फलरूपदन्तोऽस्याः । दन्तीदृशे
 राजनि० ।

चक्रदन्तीवीज न० इत० । जयपालवीजे राजनि० ।
 चक्रदेव पु० यादवे श्यभेदे । “अष्टादश महात्वाणि आतृणां
 सन्ति नः कुले । आङ्गकस्य शतं पुत्रा एकैकस्तिदगा-
 वरः । चास्यदेशः सह आत्मा चक्रदेवश्च सायकिकः । अहञ्च
 रौहिणेयश्च” भा० व० १२३० । कथोक्तिः ।

चक्रदंष्ट्र पुंस्त्री चक्रमिव दंष्ट्रास्य । शूकरे राजनि० ।
 चक्रदत्त न० चक्रपाणिना निर्मिते वैद्यकशास्त्रभेदे
 चक्रदन्ती पु० चक्रमिव फलरूपदन्तोऽस्याः । दन्तीदृशे
 राजनि० ।

चक्रदन्तीवीज न० इत० । जयपालवीजे राजनि० ।
 चक्रदेव पु० यादवे श्यभेदे । “अष्टादश महात्वाणि आतृणां
 सन्ति नः कुले । आङ्गकस्य शतं पुत्रा एकैकस्तिदगा-
 वरः । चास्यदेशः सह आत्मा चक्रदेवश्च सायकिकः । अहञ्च
 रौहिणेयश्च” भा० व० १२३० । कथोक्तिः ।

चक्रदंष्ट्र पुंस्त्री चक्रमिव दंष्ट्रास्य । शूकरे राजनि० ।
 चक्रदत्त न० चक्रपाणिना निर्मिते वैद्यकशास्त्रभेदे
 चक्रदन्ती पु० चक्रमिव फलरूपदन्तोऽस्याः । दन्तीदृशे
 राजनि० ।

चक्रदन्तीवीज न० इत० । जयपालवीजे राजनि० ।
 चक्रदेव पु० यादवे श्यभेदे । “अष्टादश महात्वाणि आतृणां
 सन्ति नः कुले । आङ्गकस्य शतं पुत्रा एकैकस्तिदगा-
 वरः । चास्यदेशः सह आत्मा चक्रदेवश्च सायकिकः । अहञ्च
 रौहिणेयश्च” भा० व० १२३० । कथोक्तिः ।

चक्रहार पु० चक्रमिव हारमत् । पर्वतभेदे । “द्रोणश्च शत
शृङ्गश्च चक्रहारश्च पर्यतः” भा० शा० १२० अ० ।

चक्रधनुस् पु० सूर्याञ्जाते कपिलाख्ये ऋषिभेदे । “ऋतु
चक्रधनुर्नाम सूर्याञ्जातोमहाऋषिः । विदुर्यं कपिलं देवं
येनार्त्ताः सगरात्मजाः” भा० उ० १०८ अ० ।

चक्रधर पु० चक्रं मनस्तन्वं सुदर्शाख्यमस्त्रं वा धरति-
ष्ठ-अच् । १ चक्रधारिणि विष्णौ २ पामयाजिन च
सेदि० । “प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः” रघुः । ३ चक्रास्त-
धारकमात्रे ऋषादौ “यजन्ते कृतभिर्देवाक्षया चक्र-
धराऋषाः” भा० व० ८५ अ० ।

चक्रधर्मान् पु० विद्याधरभेदे । “विद्याधराधिपयैव चक्र-
धर्मा सहानुजैः । उपाचरति तत्त्वस्य धनानामोश्वरं
प्रभुम्” भा० स० १० अ० ।

चक्रधारण न० चक्रं धार्यतेऽनेन धारि-करणे ल्युट् ।
रथावयवभेदे अक्षनाभौ गण्डार्थ० ।

चक्रधारा स्त्री इत० । चक्रस्यापे शब्दार्थ० ।

चक्रनख पु० चक्रमिव नखोऽस्यस्य अच् । व्याघ्रनखे गन्ध
द्रव्यभेदे राजनि० ।

चक्रन(ण)दी स्त्री चक्रप्रधाना विष्णुचक्राविर्भवस्यानं नदी
गिरिनद्या० वा णत्वम् । गण्डकीनद्याम् । “यत्ना-
यमपदान्यभयतो नाभिर्दृशन्तैश्चक्र(ण)नदी नाम
सरित्प्रयरा सर्वतःपवित्रीकरोति” भाग० ५।७, ११। “चक्रनदी
गण्डकी” श्रीधरः ।

चक्रनाभि पु० इत० । चक्रस्य नाभौ । “यावत्सु सिराः
काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्वां निवृत्ताः
प्रतन्वन्ति समन्ततः । नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्रा-
णाद्याभिव्यपान्श्रिता । सिराभिराहता नाभिसकृन्ना-
भिरिवारकैः” सुश्रुतः ।

चक्रनामन् पु० चक्रात् सञ्ज्ञिकाचक्रात् नाम यस्य । १ सञ्ज्ञिक
धातौ छेभच० । तस्य सञ्ज्ञिकापटलजातत्वात् तथात्वम्
२ चक्रनामनामके चक्रवाके च ।

चक्रनायक पु० चक्रं तदाकारं नयति नी-एव ल् इत० ।
व्याघ्रनखे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

चक्रपद्माष्ट पु० चक्रः चक्राकारो दद्रु रोगः पद्ममिव तलाटति
प्रभवति अच् ७त० । चक्रमर्हृष्टले दद्रुष्टे शब्दर० ।

चक्रपद न० “चक्रपदमिह भवनमशुभमिः” ह० र० टी० उक्ते
। तयोदशाक्षरपादे ऋद्धोभेदे । [इत० । आरग्वधे वैद्यकम् ।

चक्रपरिव्याध पु० चक्रं दद्रुरोगं परिविध्यति परि+अध-अच्

चक्रपर्णी स्त्री चक्रमिव पर्वमस्या ङीप् । पृश्निपर्णीम् शब्दच०
चक्रपाणि पु० चक्रं पाणावस्य प्रहरणार्थात् सप्रत्याः
परनि० व्य० बह्व० । विष्णौ । “निष्प्रक्षमितान् सभरे
चक्रपाणिरिवासुरान्” भा० भी० ४८ अ० । “प्रायेण
निष्क्रामति चक्रपाणौ” भाषः ।

चक्रपाणिदत्त पु० चक्रदत्ताख्यवैद्यकयन्त्रकारके विद्वद्भेदे ।
चक्रपाद् पु० चक्रं पादरव यस्य । रथे अजयपालः ।

चक्रपाल पु० चक्रं पालयति पालि+अच् । सेनापति
चक्ररक्षके योधभेदे । चक्ररक्षगण्डे दृश्यम् ।

चक्रपुष्करिणी चक्रेण खननात् विष्णुना कृता पुष्करिणी ।
काशीस्थे मणिकर्णिकाख्ये पुष्करिणीभेदरूपे तीर्थे तत्-
कथा काशीख० २६ अ० यथा

“खनित्वा तत् चक्रेण रम्यां पुष्करिणीं हरिः निजा-
ङ्गस्तेदसन्दोहसलिलस्तामपुरयत् । सभाः सहस्रं पञ्चा-
शत् तपःपञ्चकार सः । चक्रपुष्करिणीतीर्थे नत् स्याणु-
समाकृतिः” इत्युपक्रमे “त्वदीयचरणाम्बोजमकरन्दमधू-
त्सुकः । मञ्जे तोभ्रमरो भ्रान्तिं विहायास्त्राणु निचलः ।
त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनार्थं । यन्मया लो-
लितो मौलिरिच्छन्वणभूषणः । तदान्दोलनतः कर्णात्
पपात मणिकर्णिका । मणिभिः अचिता रम्या ततोऽस्तु
मणिकर्णिका । चक्रपुष्करिणीतीर्थे पुरा ख्यातमिदं
शुभम् । त्वया चक्रेण खननात् शङ्खचक्रगदाधर ! ।
मम कर्णात् पपातेयं यदा च मणिकर्णिका । ततः प्रभृति
लोकैऽपि ख्यातास्तु मणिकर्णिका” । “अस्मिंस्तीर्णवरे
गन्धो ! मणिश्रवणभूषणे । सन्म्रां स्नानं जपं ह्रीं
वेदाध्ययनसूक्तमम् । तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पज-
नम् । गोभूतिजिह्वरग्यानि दीपाद्याम्बरभूषणम् ।
कन्यादानं प्रयत्नेन सप्रततन्नु ननेकशः । व्रतोत्सर्गं
दृष्टोत्सर्गं लिङ्गादिस्थापनं तथा । करोति ध्यो ब्रह्मा-
प्राप्तो ज्ञात्वायुः क्षणगत्वरम् । विपत्तिं विपत्ताकृत्वापि
सम्पत्तिमतिभङ्गुराम् । अक्षया सन्निरेकाऽस्तु विपाकस्तस्य
कर्म्मणः । अन्धज्ञापि शुभं कर्म्म यद्वत्तं श्रद्धया कृतम् ।
विनात्मघातमीशान् । त्यक्त्वा प्रायोपवेशनम् । नैःश्रे यक्षाः
श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ! । नानुशोचति नाख्याति
कृत्वा काबान्तरेऽपि यत् । तदिहाक्षयमेधास्तु तस्येण ! त्व
दह्यमहात् । तव प्राणादात्तस्येण ! सर्वमक्षयमस्तु तत् ।
यदस्ति यद् भविष्यच्च यद्भूतञ्च सदाशिव ! । तस्मादेतञ्च
सर्वं क्वात् ज्ञेयमस्तु शुभोदयम् । यथा सदाशिव !

त्वत्तो न त्रिष्विदधिकं शिव ! । तथाऽऽनन्दवनाद्वात्
किञ्चनास्त्वधिकं क्वचित् । विना सांख्येन योगेन विना
स्वात्मावलोकनम् । विना व्रततपोदानैः त्रयोऽस्तु प्राण्यि-
नामिह" । [अस्तभेदे त्रिका० ।

चक्रफल न० चक्रमिव फलमयं यस्य । चक्राकारपयुक्ते
चक्रवन्धु पु० इत० । स्वर्ग्ये हेमच० । चक्रवान्वादादयोऽप्यत्र ।
चक्रभृत् पु० चक्रं विभर्ति भृ-कृप् इत० । १ सुदर्शनधरे
विष्णौ २ चक्रास्त्रधारिणि च

चक्रभेदिनी स्त्री चक्रौ चक्रवाकौ भिनत्ति वियोजयति
भिद-षिनि डीप् । रात्रौ त्रिका० रात्रौ हि तयो-
र्वियोगात्तथात्वम् ।

चक्रभोग पु० चक्रस्य राशिचक्रस्य भोगः । "यत्स्थानमारभ्य
चलितो पृष्ठः पुनस्तत्स्थानमायाति स चक्रभोगः परि-
वर्त्त संज्ञः" इति सू० सि० टी० रङ्गनाथोक्ते पृष्ठाणां राशि
चक्रभोगे "तिपान्तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः"
इति सू० सि० टी० कायां दृश्यम् ।

चक्रभ्रम पु० चक्रमिव भ्रमति भ्रम-यच् । कुन्दाख्ये
शिल्पिनां यन्त्रभेदे शब्दार्थचि० । इन् च कृभ्रमिरप्यत्र ।
भावे इन् । चक्रभ्रमणे चक्रवाकभ्रान्तौ च "किञ्च
चक्रभ्रमिकारिता गुणः" नैप० ।

चक्रमण्डलिन पु० स्त्री० चक्रमिव मण्डलोऽख्यस्य इति ।
अजगरसर्पे हेम० स्त्रियां डीप् । [भा० मौ० ४५० ।

चक्रमन्द पु० नागभेदे । "तथा नागौ चक्रमन्दातिपण्डौ"
चक्रमर्द् पु० चक्रं चक्राकारं दद्रु रोगं स्मृति स्मृ-व्यण्
उप० सं० (दादमर्दनं) लुपभेदे राजनि० । खुल् । चक्र-
मर्दकोऽप्यत्र अमरः । "चक्रमर्दोलघुः स्वादूरुणः
पित्तानिनापहः । हृद्यो हिमः कफघासकुष्ठदद्रु क्रिभीन्
हरेत् । हन्युष्णं तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रु विघामिलान् ।
गुल्मकासक्षमिहासनाशनं कटुकं स्मृतम्" भावप्र० ।

चक्रमुख पु० स्त्री चक्रमिव वृत्तं मुखमस्य । शूकरे हारा०
स्त्रियां जातित्वात् डीप्

चक्रमुद्रा स्त्री "हस्तौ तु संसृष्टौ कृत्वा संलग्नौ सुप्रसा-
रितौ । कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ मृग्नौ सुद्रौ भा चक्रसंज्ञिका"
तन्त्रसारोक्ते देवपूजनाङ्गसुद्राभेदे ।

चक्रमुपल पु० चक्रं सुप्रलक्ष्य साधनतया व्यत्याजि व्यच् ।
चक्रसुप्रलक्षिण्याद्यो युद्धभेदे "तत् चक्रं हलञ्चैव गदां
कौपीन्दकीलथा । सौनन्दं सुप्रलक्ष्यैव वेष्णवान्यायुधानि
च । दर्शयिष्यन्ति संपामे पाश्वन्ति च महीषिताम् ।

हधिरं कालयुक्तानां वयुभिः कालसञ्चिभैः । स चक्र-
सुप्रलो नाम संपामः कृष्ण ! विन्मुतः । दैवतैरिह
निर्दिष्टः कालः स्यादेव संज्ञितः" हरि० ६६५० । चक्रुण
निर्दिष्टम् व्यण् । चाक्र तन्निर्दिष्टे युद्धे "चाकं शौपल-
मिद्येवं संपामं रणवित्तमाः । कथायिष्यन्ति लोकेऽस्मिन्
ये धरिष्यन्ति पार्थिवाः" हरि० १०५० ।

चक्रयान न० चक्रयुक्तं यानम् । चक्रयुक्ते याने रथादौ ।
"असौ पुष्य(अ)रघसकृयाणं न समराय यत्" अमरः ।

चक्ररत्न पु० चक्रं रक्षति अण् उप० सं० । युद्धे सेनापति
चक्ररत्ने योद्धभेदे । "माद्देयौ चक्ररत्नौ तु फालगुनस्य
तदाऽकरोत्" भा० आ० १२८५० । "यसौ च चक्ररत्नौ ते
भवितारौ महाबलौ" भा० वि० २२५० । "चक्ररत्नञ्च
शूरोवै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः" २२५० । खुल् चक्र-
रत्नकोऽप्यत्र । [जातित्वात् डीप् ।

चक्ररट् पु० स्त्री चक्रमिव दृष्टोरदोऽस्य । शूकरे त्रिका० स्त्रियां
चक्रलक्षणा स्त्री चक्रे मण्डलाकारकुष्ठे लक्षणं प्रतीकार
साधनरूपं चिह्नमस्य । गुडव्याम् रत्नमा० ।

चक्रलतास्त्र पु० चक्र-तृणौ करणे रक् चक्रः तृणसाधनं
लतास्यः । दृष्टरसालवृक्षे राजनि० [कुन्दाभेदे अमरः ।

चक्रला स्त्री चक्रं दद्रु रोगं लाति ला-क । लघुट्टायाम्
चक्रलिप्ता स्त्री इत० । राशिचक्रस्य कलाहमे भागभेदे
कलाय २१६०० भिताः । तथाहि द्वादशराश्यात्मकचक्रस्य
एकैकराशेस्त्रिंशत्शतकत्वात् २६० अंशात्मकं राशिचक्रम्
अंशस्य ६० कलाभितः तदङ्कस्य पट्टा गुणने २१६००
कलाभवन्ति इति कलापर्यायलिपिनां तार्किकत्वम् ।

चक्रवत् लि० चक्रमख्यस्य सतृप् मस्य वः । १ चक्रास्त्रयुक्ते
स्त्रियां डीप् । २ तैलिके च । "सुनाचक्रध्वजयतां वेगो-
नैव च जीयताम्" मतुः । "सुनायान् पशुभारणपृथ्वक
सांसविक्रयजीवी । चक्रवान् वीजवधविक्रयजीवी तैलिकः
ध्वजवान् मद्यधिक्यजीवी गौशिल्कः" कुल्लूकः । चक्रं
तदाकारोऽख्यस्य । चक्राकारसदृशाकारयुक्तं शपर्वत्-
भेदे पु० । "तत्रैव चक्रसदृशं चक्रवन्तं मन्त्राचलम् । बह-
वः कूटं विपुलं भगवान् संन्यवेद्ययत्" हरिवं० २२५५० ।

चक्रवर्तिन् पु० चक्रे भूमण्डले, वर्तिष्ठं, चक्रं सम्यचक्रं
वा सर्वभूमौ वर्त्तयितुं शीलमस्य वृत्त-वृत्त-षिच्-या
षिनि । १ सुसदृपर्यन्तकितेरधीश्वरे, अमरः २ यासूक-
शाके राजनि० । ३ जलकायां शब्दार्थचि० पूजटामा-
स्याम् ४ अलक्षके च स्त्री डीप् राजनि० । पूजनीनाम-

गन्धद्रव्ये स्त्री अमरः चक्र इय वर्त्तते । चक्रवाकस्तस्येति ।
 तत्र तन्वि ! कृचापेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनी । आसन्नद्र-
 क्तितीगोऽपि भवान् यत्न करप्रदः” उद्धटः । “यच्चक्र-
 वर्त्तित्वमवाय योरः स्त्रीः कर्म्मभिः शक्रसमप्रभावः”
 हरिवं० १५४ अ० । “इन्द्रैर्गजानां गिरिचक्रवर्त्ती” कुमा० ।
 “जन्म यस्य पुरोयंशे युक्तरूपमिदं तत्र । पुलभेवं गुणोपेतं
 चक्रवर्त्तिनमामुहि” शक्र० । “विद्याधरराज्यमिव चक्र-
 वर्त्तिभरशाहनोचितम्” काट० ।

चक्रवाक पु० स्त्री० चक्रगच्छेन उच्यते यच्च-परिभाषणे कर्मणि
 चञ् व्यङ्का० कृत्वम् । खनामख्याते खगे अमरः ।
 “परस्वराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरोपियुक्ते मिथुने
 कृपावती” कुमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “वरु-
 णाय चक्रवाकीम्” यजु० २४।२२ । “सरिदपरतटः-
 लादागता चक्रवाकी” माधः । “दूरीभूते मयि सहचरे
 चक्रवाकीमिवैकाम्” मेघ० ।

चक्रवाकवती स्त्री चक्रवाकाः भन्ना सन्त्यत्र मत्पुं मस्य वः
 ङीप् अजरा० संज्ञायामपि न दीर्घः । बह्वलचक्र
 वाकयुक्ते नदीभेदे ।

चक्रवाट पु० चक्रस्यैव वाटोऽत्र वट-वेदने चञ् । १ क्रिया-
 रोहे कर्म्म प्रारम्भे २ पर्यन्ते ३ शिखातरो च भेदे ।

चक्रवाड(ल) पु० चक्रमिव वाडते वेदयति वाड-अच् । वा डस्य
 लः चक्रमिव वडते बल वा० थ लस्य वा डः । १ लोका-
 लोकपर्यन्ते । २ भगवते न० अमरः । लोकालोकपर्यन्तस्य
 भगवडलवेदनाकारेण स्थितत्वात् तथात्वम् । ३ भगव-
 लाकारेण वर्त्तिनि समूहमात्रे च “किरीटहा-
 राङ्गदचक्रवाडैर्विभूषिताङ्गाः पृथुवाहवस्ते” भा० व्या०
 १८७ अ० । “एवं स जणो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः”
 हरिवं० ७७ अ० । बलधातोर्वाडधातोर्वा अलःस्थादि-
 त्येन वर्ग्यादित्वाभावात् अस्य शब्दस्य वर्ग्यमध्यत्वकल्पनं
 ग्रामाटिकमेव ।

चक्रवात पु० चक्रमिव वातः । (चुम्बे) । अग्निगयो वात्या-
 यःम् । “दैत्योनाम्ना दृष्यावर्त्तः कंसष्टव्यः प्रचोदितः ।
 चक्रवातस्त्रपेण जहाराशीनमभंभसम्” भाग० ७।१८ स्तो०

चक्रवृद्धि स्त्री चक्रमिव वृद्धिः । “इद्वेरपि पुनर्वृद्धिचक्रवृद्धि-
 रुदाहृता” इति नारदोक्ते १ वृद्धिभेदे । तद्दानादिप्रकारः
 मनुष्या दर्शितो यथा “नातिशयवत्सरीं वृद्धिं न चावटं
 पुनर्करेत् । चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता काविका च
 या ! अर्थं दातुमशक्नोयः कर्त्तुमिच्छेत् पुनः क्रियात् ।

स दत्त्वा विजितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् । अदर्शयित्वा
 तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् । यायती सम्भवेद् वृद्धिस्ता-
 वती दातुमर्हति । “ममैकस्मिन्नापि मासद्वये मासद्वये
 वा गते तस्य वृद्धिः विगण्य एकदा दातव्येत्येवं विधि
 नियमपूर्वकवृद्धिपक्षसुत्तमर्थः संवत्सरपर्यन्तं कुर्यात्
 नातिक्रान्ते संवत्सरे वृद्धिं नृह्णीयात् न च शास्त्रोक्त-
 धर्म्यद्विकल्पकयताद्यधिकां नृह्णीयात् । अधर्म्यत्ववोच-
 नार्थो निषेधः । चक्रवृद्ध्यादिवृद्धिर्वा चाशास्त्रीयां न
 नृह्णीयात् । तासां स्वरूपमाह वृहस्पतिः “कायिका
 कायसंयुक्ता मासयाज्ञा च काविका । वृद्धेर्द्धिचक्रवृद्धिः
 कारिता ऋषिणा कृता” । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव
 गृह्यता । कालवृद्धिस्तु द्विशुष्णाधिकपक्षेण । कायिका
 चातिवाहदोहादिना । कारिता ऋषिकेन या आपत्त-
 काल एव उत्तमर्णपीडया कृता । चतस्रोऽपि वृद्धीरशा-
 स्त्रीया न नृह्णीयात् । तथा च वृहस्पतिः “भागो
 यद्विशुष्णादूर्द्ध्वं चक्रवृद्धिश्च नृह्यते । पूर्णं च सोदयं
 पश्चात् वार्द्धुष्यं तद्विगृह्यतम्” । कात्यायनः “ऋषिकेन
 कृता वृद्धिरधिका सत्यकल्पिता । आपत्कालकृता मित्य”
 दातव्या कारिता तथा । अन्यथा कारिता वृद्धिर्द्धि दातव्या
 कथञ्चन” । अर्थं दातुमिति । अथमर्थो धनदानासासमर्थ्यात्
 यदि पुनर्लक्ष्यादिक्रियां कर्त्तुमिच्छेत् स निवृत्तितं
 चक्रमार्गेण सत्यतया आत्मसात् कृतां वृद्धिं दत्त्वा करणं
 लेख्यं पुनः कुर्यात् । अदर्शयित्वेति । यदि देवगत्या
 वृद्धिहिरण्यमपि समर्थं दातुं न शक्नोति तदा तद्
 नृह्णीत्यैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिर-
 ण्यादिशेषमारोपयेत् । यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं तदानीं
 सम्भवति तदातुमर्हति” कुल्लू० ।

चक्रमन्त्रस्य अच् चक्रं चक्रयञ्चकटादि तच्चिन्ता वृद्धिः ।
 २ शकटादिभाटकस्वरूपलाभे च । “चक्रवृद्धिं समाहृदो
 देशकालव्यवस्थितः । अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फल-
 मवाप्नुयात्” मनुः । “चक्रवृद्धिमिति । चक्रवृद्धिशब्दे-
 नात्र चक्रयञ्चकटादिभाटकस्वरूपा वृद्धिरभिमतता चक्र-
 वृद्धिसान्निध्य उत्तमर्थो देशकालव्यवस्थितः । यदि वारा-
 णसोपर्यन्तं लवणादि शकटेन वृद्धामि तदा ममेक-
 ज्जनं दातव्यमिति वेतने देशव्यवस्थितिः । यदि मासं
 यावद्वृद्धामि तदा ममेकज्जनं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिः
 एवमभ्युपगतदेशकालौ नियमस्थौ देवादपूरयन् शक-
 टादिनाऽनहन् वाभरूपफलं सकलं न प्राप्नोति” कुल्लू० ।

चक्रव्यूहं पु० चक्राकारः व्यूहः । चक्राकारे शिवासक्ति-
वेशभेदे चक्रव्यूहे इत्यम् ।

चक्रशल्या स्त्री चक्रमिव शल्यामिव । श्वेतगुह्यायां राजनि०
चक्रश्रेणी स्त्री चक्राणां श्रेणिरस्य ङीष् । अजशङ्क्याम्
इत्यभेदे रत्नमाणा तस्याः फलानां चक्राकारशङ्करूपतया
जातत्वात्तयात्वम् । [२चक्रवाके अमरः ।

चक्रसंज्ञा न० चक्रस्य संज्ञा संज्ञास्य । १वृत्ते धातुभेदे हेमच०
चक्रसंवर पु० चक्रमिन्द्रियचक्रं संवरोति ऋच् । वृद्धभेदे
त्रिका० ।

चक्रसंज्ञा त्रि० चक्रमिव सक्थि अस्य पच् पचः पितृत्वेन
नित्यमनोदासता "सकृद्यज्ञाचक्रान्तात्" पा० चक्रान्तप्रति-
पेधात् न विभाषयाऽनोदासता । चक्रतुल्यसक्थियुक्ते ।

चक्रसाहच्यं पुंस्त्री० चक्रण्ये समाना आह्ना यस्य । चक्रवाके
"चकोरान् वानरान् हंसान् वारसान् चक्रसाहचरान्" भा०
आनु० ५४अ० जातित्वेऽपि योपधत्वात् स्त्रियां टाप् ।

चक्रहस्तं पु० चक्रं हस्तेऽस्य । १चक्रपाणौ विष्णौ २चक्रधा-
रिमात्रे त्रि० । [१चक्राच्च राजनि० ।

चक्रा स्त्री चक्र-हस्तौ रक् । १नागरसस्तायां, २कर्कटश-
चक्रांशु पु० चक्रस्य राशिचक्रांशुः । राशिचक्रस्य २६०
षट्पुत्ररगतत्वात्तत्के भागे ।

चक्रा(की)ङ्गी स्त्री चक्राकारेणाकृति अङ्कते वा अक-गतौ
अकिङ् गतौ अच् गौरा० ङीष् । हंस्यां शब्दरत्ना० ।

चक्राङ्ग पु० चक्रमिवाङ्गं चक्रमिवाङ्गं यस्य । १हंसे । स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । चक्रमङ्गमस्य । २रथे अमरः । "इ-
दमूचुश्च चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः" भा० कर्ण०
४१अ० हंसकाकीये । २चक्रवाके "कलविङ्गं सुवं हंसं
चक्राङ्गं पामङ्गकुटम्" मनुः अभयसंज्ञासोक्तौ । हंसस्य
पृथगुपादानादस्य चक्रवाकार्यता । [अतायां रत्नमाणा ।

चक्राङ्गा स्त्री चक्रमिवाङ्गमस्तस्याः अच् । सुदर्शनायां
चक्राङ्गी स्त्री चक्रमिव चक्रं तन्निर्करमङ्गं वाऽस्याः ङीष् ।
१कर्कटोद्दिष्ट्याम् मेदि० । २हंस्यां शब्दर० । ३हि-
जसोचिकायां त्रिका० । ४सङ्घिषायां ५दृषपण्यां
च राजनि० । ६कर्कटशङ्करां रत्नमा० ।

चक्राट पु० चक्रं चक्राकारमउति अट-अण् उप० स० ।
१विषवैद्ये २धृत्ते ३दीनारे परिमाणभेदे च मेदि० ।

चक्राधिवासिन् पु० चक्रं तन्निर्करमधिवासयति अधि+वासि
णिनि । तन्निर्करसौरभयुक्ते नागरङ्गहस्ते(नारेङ्गनेवु)त्रिका० ।

चक्रायुधं पु० चक्रायुधमस्य । १विष्णौ "चक्रायुधेन चक्रेण

पिबतोऽस्तमोजसा । शिग्च्छिद्यम्" भा०षा० १६२अ० ।
२चक्रास्त्रधारिणाले चक्रमहरणादयोऽप्यत्र ।

चक्रावर्त्तं पु० चक्रस्येवावर्त्तः । घूर्णने हेमच० ।
चक्राङ्ग पु० चक्रेति आह्ना यस्य । १चक्रमहे राजनि० ।
२चक्रवाके च ।

चक्रि त्रि० क-क्ति द्वित्वम् । कर्णश्रीले "चक्रिं विश्वानि
चक्रये" ऋ० १।६।२। विश्वानीत्यत्र कियोगे षष्ठी
निपेधात् कर्म्मणि द्वितीया । [राजनि० ।

चक्रिका स्त्री चक्रं तदाकारोऽस्यस्याः ठन् । जानुनि
चक्रिन् पु० चक्रमस्यस्य इनि । १विष्णौ २पामजातिके
३चक्रवाके ४सर्पे पुंस्त्री० । ५कुशले ६चक्रके त्रि०
मेदि० । ७अजे पुंस्त्री दत्तैतिके शब्दर० । चक्रं राष्ट्रचक्रं

स्वल्पेनास्यस्य इनि । ८चक्रवर्त्तिनि हेमच० । ९चक्र-
महे तस्य तदाकारपलत्वात् । ११तिलिगे १२व्याखनसे पु०
१३काके १४गर्दभे च पुंस्त्री० राजनि० । तयोश्चक्रवद्-

अमणवत्त्वात्तथात्वम् । १५चक्रयुक्ते त्रि० सर्व्वेत् स्त्रियां
ङीप् । १६चक्रयुक्तरथाद्याकृटे त्रि० । "चक्रियोदश
मीस्यस्य" मनुः । "चक्रिणः चक्रयुक्तरथाद्याकृटस्य"

कुङ्ग० । "वैश्यायां शूद्रतश्चौराणां चक्रिणो व उच्यते"
उशनसोक्ते १७संकीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० । "पदं महे-
न्द्राख्यचारु चक्रिणः" भावः । विष्णोश्च मनस्तत्त्वा-

त्वरुचक्रस्य लोकरुचार्थं सुदर्शनचक्रस्य वा धारणात्
तथात्वम् । अतएव "अरौद्रः कुण्डली चक्रि" "शङ्क-
भृत्तन्की चक्रि" विष्णुस० द्विधा प्रयोगः अवयव-
वार्थभेदाभ्यामिति बोध्यम् ।

चक्रिवत् पुंस्त्री० चक्रं तदङ्गमणमस्यस्य मत्पुं व्यासन्दी-
यदित्या० पा० नि० । १गर्दभे अमरः । "चक्रिवदङ्गुरुच
ध्वञ्चो विसञ्चुः" भावः । २राजभेदे पु० सि०कौ० ।
वैदिकप्रयोगे ३चक्रयुक्तमात्रे च । "सदोहविधानानि
चक्रिवन्ति" कात्या० श्रौ० २४।२।२१० । सदोहविधाना

मीध्राणि चक्रिवन्ति २४।५।२६ । स्त्रियां सर्व्वेत् ङीप्
चक्रु त्रि० क-क्तु द्वित्वम् । कर्त्तरि उच्चसद० ।

चक्रेश्वरी स्त्री इत० । १जिनानां विद्याभेदे २राष्ट्रेश्वरे पु० ।
चक्रोपजीविन् त्रि० चक्रं तैलनिष्पीडनयन्त्ररूपजीवति उप
जीव-णिनि । तैलिके ।

चक्र कथने त्यागे च अदा० आत्म०सक०सेट् । चटे । अस्थत्
अस्थत् त्यागे तु समचक्षिष्ट चण्डौ चख्ये चचखे ।
भाष्यमते अकशासीत् अक्यास । चक्यौ चक्ये ।

अनु+पश्चाद्भूतो "परावर्ती मातरमन्वचष्ट" ऋ० ४।१८।१।
 अभि+आभिसृष्ट्येन दर्शने "कदा चिकित्वा अभिचक्षसे नः"
 ऋ० ५।१।६।
 अत्र+अधोदर्शने । "सुपर्णोऽवचक्षत प्ल्यां सोमः" ऋ० ६।७।१।६।
 आ+आख्याने । "विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षते । "स रावण-
 कृतां ताभ्यां वचसाचष्ट सैथलीम्" रघुः । [२।४।४।२।
 अनु+आ+अन्वाख्याने "एतमेव तदन्वाचक्षते" शत० ब्रा०
 अभि+आ+आभिसृष्ट्येनाख्याने । "अभ्याचष्टाहुरागासुरै-
 र्भ्योभूतेन चक्षुषा" भाग० १।६।११। "अभ्याचष्ट" प्रच-
 क्षते" ८।५।१४। [शत० ब्रा० १।१।१।४।
 उद्+आ+उदाहरणे "तथादध्यथु रेव गोवीथ्यांगुदाचष्टे"
 प्रति+आ+प्रत्याख्याने निराकरणे "गुरुपुत्रीति कृत्वाऽहं
 प्रत्याचक्षे न दोषतः" भा० व्या० ७७७७० ।
 वि+आ+व्याख्याने विवरणे । "व्याचक्षाणस्य तु मे निदि-
 ध्यासस्य" शत० ब्रा० १।४।५।४।४ ।
 सम्+आ+सस्यगाख्याने । "तत्सत्यं नः समाचक्षु" भाग० १।
 ४।११। [परिचक्षते" मनुः ।
 परि+परितः कथने विख्यातौ "वेदप्रदानादाचार्यं पितरं
 प्र+प्रकर्षण कथने विख्यातौ । "तं देयनिष्कृतं देयं ब्रह्मा-
 वसं प्रचक्षते" मनुः "दहति प्रेतमिति प्रचक्षते" रघुः ।
 प्रति+प्रस्तुत्तरोक्तौ प्रतिरूपोक्तौ च "यदा तु सर्वभूतं दुःख-
 र्जनिमिव स्थितम् । प्रतिचक्षीत मां लोकः" भाग० १।६।१।
 वि+विश्रमणेण कथने विख्यातौ "विश्वं विशक्षते धीराः
 योगराज्ञेन चक्षुषा" भाग० १।१।१।७। विचक्षणः ।
 सम्+सस्यकथने । "मेरोरप्यनरे पाश्वे" पूर्व संचक्षु
 मञ्जय ।" भा० भी० ७७७० ।
 चक्षुषा न० चक्षु-ल्युट् न ख्यादेशः । १अनुग्रहेण दर्शने "कह-
 रणस्य चक्षुषम्" ऋ० १।१०५।६। "चक्षुषमनुग्रहदर्श-
 नम्" भा० । २कथने च । करणे ल्युट् । ३अदंशे
 मद्यपानादिरोचके (चाकभा) द्रव्यभेदे हेमच० ।
 चक्षुषि लि० चक्ष-ञिनि । प्रकाशके । "स नो विभावा
 चक्षुषिर्न" ऋ० ६।४।२। [२उपाध्याये उपादिकोपः ।
 चक्षुस् पु० चक्ष-ञिनि न ख्यादेशः । १दृश्यतौ लिङ्गा० ।
 चक्षुःश्रवस् पुंस्त्री० चक्षुषा शृणोति श्रु-अश्रुन्, चक्षुरेव
 श्रवः कर्णौ यस्य वा । सर्पे अमरः । "अदस्तदाकर्ण-
 फलाढ्यजीवितं दशोद्दयं नस्तद्वीक्षि चाफलम् । इति
 च चक्षुःश्रवसां प्रिया नखे स्तुवन्ति निन्दन्ति कृदा तदा-
 ब्जनः" नैष० ।

चक्षुर्मूल न० इत० । (पिचुटि) नेत्रमणे शब्दार्थचि० ।
 चक्षुर्वेदनिष्ठा स्त्री शाकदीपस्ये नदीभेदे । "महानदी-
 च कौरव्य ! तथा मणिजला नदी । चक्षुर्वेदनिष्ठा
 चैव नदी भरतसत्तम !" भा० भी० १।१०० । [रत्नमा०
 चक्षुर्वहन न० चक्षुस्तज्जोतिर्वहति वह-ल्यु । १मेघशृङ्गीदृशे
 चक्षुर्विषय पु० इत० । १चक्षुर्पाहो रूपदो । स च
 भाषा० उक्तो यथा "उद्भूत रूपं नयनस्य गच्छरो द्रव्याणि
 तद्वानि पृथक्त्वसंख्ये । विभागसंयोगपरापरत्वे स्नेह
 द्रव्यत्वं परिचाययुक्तम् । क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं
 समवायञ्च तादृशम् । दृष्ट्वाति चक्षुः, सम्बन्धादा-
 लोकोद्भूतरूपयोः" । २नेत्रप्रचारस्थाने च "पुरोस्तु
 चक्षुर्विषये न यथेष्टासगो भवेत्" मनुः ।
 चक्षुर्हन् लि० चक्षुषा इति हन-क्तिपु शत० । दृष्टिमात्रेण
 घातिनि "सर्पस्पर्शसभाः केचित्तथान्ये मकरस्युगः ।
 विभाष्य घातिनः केचित्तथा चक्षुर्हयोऽपरे" भा० आतु०
 १५७० । "त्वां ते चक्षुर्हृषां प्राप्य दग्धा घोरेण च-
 क्षुषा" भा० भी० १।२२७० ।
 चक्षुष्मात् लि० प्रशस्तं चक्षुरस्तस्य मतुप् । प्रशस्तनेत्रयुक्ते
 "चक्षुष्मता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शना" रघुः ।
 चक्षुष्य लि० चक्षुषे हितः यत् । १चक्षुर्हिते श्प्रियदर्शने
 जटा० । २केतकदम्बे ४पुण्डरीकदम्बे पु० नेदि० ५शो-
 भाञ्जनदम्बे पु० राजनि० ६रसाञ्जने हेमच० । ७सौ-
 वीराञ्जने दक्षर्परीतृत्ये ६प्रपौण्डरीके ७राजनि० ।
 "शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत्" सुश्रु० ।
 "चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद" छा० उ० । चक्षु-
 षि भयः शरीरावयवत्वात् यत् । १नेत्रजाते लि० ।
 "चक्षुष्यः खलु महतां परैरलङ्घ्यः" भाषः । "चक्षुष्यः
 अलिजः प्रियश्च । "प्रियेऽलिजे तु चक्षुष्य" इति
 विश्वः" मङ्गल० ।
 चक्षुस् न० चक्ष-धातुनामनेकार्थत्वात् दर्शने करणे ङि ।
 १नेत्रे तच्च चाक्षुपज्ञानवाचननिन्द्रियभेदः अलिजश्चे
 ४५ पु० दृश्यम् तस्य तैजसत्वं कृत्वा० समर्पितं यथा
 "चक्षुर्भौजसं परकीयस्यर्गाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीय
 रूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्य स्वीयस्यैव्यञ्जकत्वा-
 दाद्यं परकीयेति घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वात् व्यभिचा-
 रधारणाय द्वितीयं परकीयेति अथवा प्रभायादृष्टान्तत्वं
 सम्भवादाद्यं परकीयं न देयम्" चक्षुःसङ्घिकर्षे तथात्व-
 वारणाय द्रव्यत्वे सतीति वाच्यम् । चक्षुषोऽधिष्ठातृदेवः ।

सूर्यः । "दिग्वातार्क प्रचेतोशीत्यादि" शा० ति० उक्तेः ।
 २तेजसि च । सूर्यश्चक्षुषे" ताण्ड० ब्रा० । चक्षुषे
 तेजसे" भा० ।

चक्षुष्या स्त्री चक्षुषे हिता यत् । १गुभगायां स्त्रियां रक्त-
 लयिकायां मेदि० । २अजष्टङ्गाम् ४वनकुललिकायाञ्च
 राजनि० ।

चक्षुराग पु० चक्षुरोरागः रक्तता । १नेत्रारुणतायां चक्षुषः
 तदाकर्षकः रागः अनुरागः । २नेत्राकर्षके अनुरागे "च-
 क्षुरागः कोक्त्रिषु (न परकलत्रेषु)" काट० ।

चक्षुरोग पु० ६त० । नेत्ररोगे नेत्रापयवविभागः सुश्रुतोक्तः
 अक्षिशब्दे ४५ प्र० दर्शितः । तत्र निदानादि सुश्रुते उक्तं
 "उष्णामितप्रस्य जलप्रवेशाद्दूरक्षणात् सप्रयिपर्ययाञ्च ।
 प्रसक्तसंरोदनशोककोपक्रे शाभिघातादतिमेषुमाञ्च । शु-
 क्तारनालाञ्चकुलल्यपाघनिपेषणाद्देगविनिपहाञ्च । स्वे-
 दाङ्गोष्णमनिपेषणाञ्च ऊर्देर्विघाताद्दमनातियोगात् । वा-
 ज्ञ्यपहात्प्लानिरीक्षणञ्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
 दोषाः । वाताहय तथा १० पिप्तात् कफाञ्चैव त्रयोदश । र-
 क्तात् षोडश विषुया सर्वजाः पञ्चविंशतिः । तथा बाह्यौ
 पुनर्द्वौ च रोगाः षट्सप्ततिः स्युताः । हताभिभव्योऽ-
 निमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या । यञ्च वातहतं यत्नं
 न ते सिध्यन्ति वातजाः । याप्योऽथ तन्मयः काचः
 साध्याः स्युः सान्ध्यावृताः । शुष्काक्षिपाकाधोमन्वस्यन्द-
 वारुतपर्ययाः । असाध्योस्तुलजात्सो यो जलक्षायश्च
 पैत्तिकः । परिस्त्रायी च नीलश्च याप्यः काचोऽथ त-
 न्मयः । अभिष्यन्दोऽधिमन्वोऽस्त्राध्युपितं शुक्तिका-
 ह्या । दृष्टिः पित्तविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः ।
 असाध्यः कफजस्रायो याप्यः काचोऽथ तन्मयः । अ-
 भिष्यन्दोऽधिमन्वश्च बलासपथितश्च यत् । दृष्टिः स्त्रे-
 प्यविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः । क्रिमिपन्थि-
 परिक्लिन्नवर्त्मशुक्लात्पिपकाः । स्त्रेष्णोपनाहः साध्यस्तु
 कथिताः स्त्रेष्णजेषु तु । रक्तस्रावोऽजकाजातं शोषि-
 तार्थोऽवलम्बितम् । शुक्रं न साध्यं काचश्च याप्य-
 स्रज्जः प्रकीर्तितः । मन्वस्यन्दौ क्लिष्टवर्त्महर्षोत्पातो
 तथैव च । सिराजावज्जनाख्या च सिराजालश्च यत्
 स्युतम् । पर्वगलयात्रञ्च शुक्रं शोषितात्स्राज्जुनश्च
 यः । एते साध्या विकारेषु रक्तजेषु भवन्ति हि । प-
 यसावो नाजुसाव्यप्रमथिपाकात्स्योऽलजी । असाध्याः
 सर्वजा याप्याः काचः कोपश्च पञ्चणः । बर्त्साधिमन्वो

यो व्याधिः सिरासु पिपका च या । प्रसार्थसार्धि-
 सांसारमन्वाय्वर्त्मात्किन्नी च या । पयालसन्वारुदश्च श्या-
 वकर्दमवर्त्मात्नी । तद्यार्थवर्त्मशुक्रार्मः शर्करावर्त्म यश्च
 वै । सशोफसायशोफश्च पाको बहलवर्त्म च । अ-
 क्लिन्नवर्त्म कुम्भोका विषवर्त्म च सिध्यति । सनिमित्तो
 ऽनिमित्तश्च ह्रावसाध्यौ तु बाह्यजौ । षट्सप्ततिविका-
 राणामेषा संग्रहकीर्तना । नव सन्ध्यात्रयास्तेषु व-
 र्त्मजास्त्रेकविंशतिः । शुक्रभागे दगैकश्च चत्वारः क-
 ष्णभागजाः । सञ्चान्त्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ।
 बाह्यजौ द्वौ सनाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ । भूय
 एतान् प्रवक्ष्यामि सङ्ग्रहरूपचक्रितैः" ।

"अथातः सन्ध्यागतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 पूयालसः १ शोपनाहः २ स्रावाः ३ ४ ५ ६ पर्वणिका-
 लजी ७ ८ । क्रिमिपन्थिश्च ९ विषुया रोगाः सन्ध्या-
 गता नय । एकः शोफः सन्ध्याजः संस्रवेद्यः सान्द्रं
 पूयं पूति पूयालसः १ सः । पन्थिनौत्यो दृष्टिसन्धा-
 वपाकः कण्डूप्रायो नीरुजसूपनाहः २ । गत्वा
 सन्धीनशुभार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावान् रग्विहीनान्
 खलिङ्गान् । तान् वै स्रावान् नेत्रनाडीमयेक
 तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्द्वौ । पाकः सन्धौ
 संस्रवेद्यश्च पूयं पूयास्रावो २ नैकरूपः प्रदिष्टः । श्वेतं
 सान्द्रं पिप्पिलं यः स्रवेत् स्त्रेष्णास्रावो नीरुजः स प्र-
 दिष्टः । रक्तस्रावः २ शोषितोत्यः सरक्तं कोष्णं नाल्यं
 संस्रवेत्सातिसान्द्रम् । पीताभासं नीलसृष्णं जलाभं
 पित्तस्रावं ४ संस्रवेत् सन्धिमध्यात् । तासां तन्वी द्वाह-
 न्शुलोपपन्ना रक्तान्त्रेया पर्वणी ७ दृत्तशोफा जाता सन्धौ
 कृष्णशुक्लं ऽलजी ८ स्यात्सन्धौ वाख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ।
 क्रिमिपन्थिवर्त्मिनः पञ्चणश्च कण्डूः कुर्युः क्रमयः ९
 सन्ध्याजाताः । नानारूपा वर्त्मशुक्तस्य सन्धौ चरन्तोऽ-
 नर्नयनं द्रुपयन्ति । "अथातोवर्त्म गतरोगविज्ञानीयम-
 ध्यायं व्याख्यास्यामः । पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा
 वर्त्म व्यपान्त्रयाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्म स्वधिक-
 म्बर्त्मिताः । विवह्यर्त्मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्म व्यपान्त्र-
 यान् । विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तोऽभिधोधत ।
 उत्सङ्गिन्त्यः कुम्भोका २ पोथक्यो ३ वर्त्म शर्करा ४ ।
 तद्यार्थवर्त्म ५ शुष्कार्थे स्तथैवाङ्गननासिका ७ । बहल-
 वर्त्म ८ यश्चापि व्याधिवर्त्मावबन्धकः ९ । क्लिष्टकर्दम-
 वर्त्मा १० श्यायवर्त्म ११ तथैव च । प्रक्लिन्न १२ सपरि-

क्लिप्तं १२ वर्त्म १४ वातहत १५ न्तु यत् । अर्जुदं १६
 निमिष १७ चापि शोषितार्थ १८ च यत् अतम् ।
 जगत्थो १९ विद्यनामा २० च पञ्चकोप २१ सथैव च ।
 एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः । नामभित्तो
 ससुहृष्टा सस्यैस्तान् प्रचक्ष्महे । पिडकाभ्यन्तरसुखी
 बाह्याधोवर्त्मसंश्रया । विज्ञेयोत्सङ्गिभोः नाम तद्रूपपिड-
 कान्विता । कुष्मीकवीजप्रतिभाः पिडकाः पञ्चवर्त्मनोः ।
 आध्यायन्ते तु भिन्ना याः कुष्मीकपिडकास्तु ताः २ ।
 कण्डूस्त्रावान्विता शुष्योरक्तसर्पसङ्घिभाः । पिडकाश्च र-
 जावन्तः पोषक्यश्च इति संज्ञिताः । पिडकाभिः सस्य-
 च्छाभिर्धनाभिरभिसंज्ञता । पिडका या खरा स्थूला
 वा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ४ । स्रच्छाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शो
 वर्त्म ५ कीर्त्यते । दीर्घोऽङ्गुरः खरः सस्यो दाहणो वर्त्म
 सस्यवः । व्याधिरप्य सनाख्यातः शुष्कार्थ ६ इति संज्ञितः ।
 दाहतोदवती ताम्ना पिडका वर्त्मसस्यवा । नृही
 मन्दरजा स्रच्छा ज्ञेया वा ऽङ्गुननामिका ७ । वर्त्मोपधो
 यते यस्य पिडकाभिः सस्यततः । सस्योभिः सस्यभिश्च
 विद्याहृत्सवर्त्म ८ तत् । कण्डूस्त्रतास्यतोदेन वर्त्मशोफेन
 यो नरः । न सस्यं काद्वेदधि भवेत्सस्यः ९ स वर्त्मनः ।
 नृहृत्सवेदनं ताम्नां सहस्यं सस्यमेव च । अकस्मात् भवे-
 द्रक्तं क्लिष्टवर्त्म १० तदादियेत् । क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं वि-
 द्येच्छोषितं यदा । तदा क्लिप्तत्वनापक्षस्यते वर्त्मक-
 र्दसम् ११ । सहस्यं बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं न्यूनं सवेदनम् ।
 दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मोति १२ तन्मत्तम् । अखलं
 बाह्यतः न्यूनमन्तः क्लिप्तं सस्यत्वापि । कण्डूनिस्तोदभू-
 यिषं क्लिप्तवर्त्म १३ तदुच्यते । यस्य धौताभि धौतानि
 मस्यन्वृत्ते पुनः पुनः । वर्त्मान्धपरिपक्वावि विद्यादक्लि-
 प्तवर्त्म १४ तत् । विसक्तसन्निविष्टे वर्त्म यस्य निधी-
 ल्यते । एतद्वातहतं १५ विद्यात् सस्यं यदि वाऽ-
 रजम् । वर्त्मान्तरस्यं विषमं यन्विभूत्सवेदनम् । वि-
 ज्ञेयमर्जुदं १६ पुंसं सरक्तमवसम्बितम् । निमेषयोः
 सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः । चासवेदतिवर्त्मनि
 निमेषः १७ स गदो जनः । क्लिप्तान्विच्छा विवर्त्मने व-
 र्त्मस्था नृद्वोऽङ्गुराः । दाहकण्डू रजोपेताक्तो ऽर्थः शो-
 षितसस्यवाः १८ अपाकः कठिनः स्थूलो यन्विर्वर्त्म भवो
 ऽरजः । सक्तण्डूः पिच्छिलः कोष्ठप्रमाथो सगस्यस्तु १९
 सः । नूनं सहस्यं बहुभिः स्रच्छोऽन्विष्टैः सस्यन्वितम् । विसस-
 लज्जैश्च इव विसवर्त्मोति २० तन्मत्तम् । पञ्चाशयगता दोषा-

कीच्छापाधि खराधि च । निर्वर्त्मबलि पञ्चाधि
 तैस्कुट्टाधि दूयते । उत्पादितैः पुनः शानिः पञ्चभि-
 शोपजायते । वानातपानसङ्घे वी पञ्चकोपः २१ स उच्यते ।”
 शुक्लभागरोगभेदास्तु ११ अर्जुन् शब्दे १७९४० सुसुतोक्ता
 दर्शिताः तत्रार्थं ततः शेषन्तु यथा
 “स्त्रायभैत्वभिपठितं खरं प्रपाण्डू ५ । श्यावाः स्युः पियि-
 तनिभास्तु विन्द्वो ये शुक्लवर्मा सितमयने स शुक्लसंश्रः ६ ।
 एको यः शस्यद्विरोपनः सुविन्दः शुक्लस्यो भवति तम-
 च्जुर्न ७ वदन्ति । अस्त्यः सस्यनिभोऽथ पिष्टरुक्तो
 विन्द्वुर्दुः स भवति पिष्टकः ८ सुदृप्तः । जातभः कठिन-
 सिरो महान् स रक्तः सन्तानः अत इह जालसंज्ञि-
 तस्तु । शुक्लस्याः सितपिडकाः सिराजना यास्ता वि-
 द्यादसितसमीपजाः सिराजाः १० । कांश्याभो भवति
 सिरावतः सिते यो विन्दुव्यो स तु सिरजो
 बलासकास्यः ११ ।”
 कण्यभागतरोमास्तु तलोक्ताः ४ कण्यगतशब्दे २२१२४०
 दर्शिताः । सर्वगतरोमास्तु ५ तलोक्ता यथा
 “अथातः सर्वगतरोमविज्ञानीयसध्यायं श्याव्यास्यामः ।
 स्यन्दास्तु ४ चत्वार इहोपदिष्टास्त्रावन् एनेह तथाधि-
 मन्वाः ४ शोफान्वितोऽशोफयुत ७ च पाकावित्येयमेते दय
 सस्यदिष्टाः । हताधिमन्वो ११ ऽनिलपर्यय १२ च शुष्काधि-
 पाको ऽनृत्त एव वातः १३ । दृष्टस्तथाच्छाध्युपिता १५
 सिरापासत्यातहर्षावपि १६ सर्वभावाः । प्रायेण सर्वे
 नयनामयास्ते भवन्त्यभिष्यन्निमित्तमन्वाः । तस्मादभि-
 मृन्दसदीर्यमास्यपाचदेदाद्यु हित्वाय धीमान् । नि-
 स्तोदनं सस्यनरोमहर्षसकृत्पपाचप्रथिरोऽभिक्षापाः ।
 विशुष्कभावाः शिगिराश्रुता च वाताभिपक्षे नयने भवन्ति १ ।
 दाहप्रपाको शिगिराभिनन्दा धूमयनं वायससस्ययश्च ।
 उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपक्षे नयने भवन्ति २ ।
 उष्णाभिनन्दा शुक्ताधिशोफः कण्डूपदेहो सितताति-
 शैलम् । स्रावो सुष्ठुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपक्षे
 नयने भवन्ति ३ । ताम्नाश्रुता शोहननेत्रता च राज्यः
 सस्यनादतिशोहितश्च । पित्तस्य क्लिप्तानि च याणि तानि
 रक्ताभिपक्षे नयने भवन्ति ४ । हर्षरैरैरभिपृन्दैर्नरा-
 श्याकिल्लावावताम् । तावन्त्यस्यधिमन्वाः स्युर्नयने तीव्रवे-
 दनाः । उत्साहत इवात्थं नेत्रं निर्भय्यते तथा ।
 शिरसोऽर्जुन्तु तं विद्यादधिसुखं सस्यस्यैः । नेत्रस-
 त्याहत इव मस्यतेऽरविचक्षुः सत् । सस्युर्धतोदिनिर्भेद-

सांसंख्यमाविकम् । कृष्णनास्कोटान्घ्नानवेपथुव्यथनैर्यु-
तम् । शिरसोऽर्द्धं च वेन स्यादधिमन्वः स सात्तात् ॥
रक्तराजचितं स्यावि वक्रिनेवावदहृते । यत्नपि-
युषोपमं दाहि चारेयात्तमिय चतम् । प्रपकोच्छून-
वर्णान्तमखेदं पीतदर्शनम् । मूर्च्छांशिरोदाहृतं पि-
त्तेनाच्छधिमन्वितम् ॥ शोफवद्भातिसंख्यं स्यावकच्छुस-
मन्वितम् । शैत्यगौरवपैच्छिन्नद्विकाहर्षणान्वितम् ।
रूपं पश्यति दुःखेन पर्युपूर्णमिवाविकम् । नासाघ्ना-
नशिरोदुःखयुतं श्लेष्माधिमन्वितम् ७ । बन्धुजीवप्रतीकार्यं
ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् । रक्तासाव' सनिस्कोदं पश्य-
त्यग्निनिधा दियः । रक्तमन्मारिदवञ्च कृष्णभागश्च
लक्ष्यते । यहीमं रक्तपर्यन्तं गङ्गकनाधिमन्वितम् ८ ।
हनप्राहृष्टिं सप्ररात्मात्कफोत्थोऽधीमन्वोऽसृक् सन्धवः प-
ञ्चरात्मात् । पञ्चरात्माहा सात्तोत्थो निहृन्प्राग्निध्या-
चारात्तैस्त्रिः सद्याएव । कश्चूपदेहान्द्रुतः पकोहु-
न्वरसन्निभः । दाहर्षं हर्षतात्त्वशोफनिस्कोदगौरवैः ।
जुडो सृष्टः स्रवेहास्रसृष्टयथीताम्बुपिच्छिलम् । संरन्धी
पच्यते यच्च नेत्रपाकः स शोफजः ९ ॥ शोफहीनाग्नि वि-
ष्कानि नेत्रपाके त्वशोफजे १० ॥ अनासिराणां श्वसनः स्थितो
दृष्टिं प्रतिक्षिपन् ॥ हृताधिमन्वः ११ जनयेत्तमसाध्यं विदु-
र्बुधाः । पञ्चहयाश्चिन्नुवमाश्चितस्तु यत्नानिचः सञ्चरति
प्रदुष्टः । पर्यायवशापि च्मः करोति तं वातपर्याय-
१२ सुदाहरनि ॥ अत्सृष्टितं दाहणच्छवत्सं विषोक्ते
वाविसदर्शनं यत् । सुदाहणं अत्प्रतिबोधने च शुष्का-
क्षिपाकोपहतं १३ तद्वि ॥ वक्ष्यापटूकर्णशिरोहृत्स्यो
धन्वागतो वायुनिक्षोऽन्यतो वा । कुर्याद्दुजोऽतिभ्रुवि
क्षोचने वा तसन्वतोवातः १४ सुदाहरनि ॥ अन्धेन भुक्तेन
विदाहवा वा सञ्छाद्यते सर्वत एव नेत्रम् । शोफा-
न्वितं क्षोहितकं सनीक्षैरेतावगन्तव्यधुपितं १५ वदन्ति ॥
अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षराज्जो हि भवन्ति
ताम्नाः । सञ्चर्विरञ्चलि च ताः समन्नाहृत्प्रधिः शिरो-
त्प्रातः १६ इति प्रदिष्टः ॥ सङ्खानुसरोत्प्रातः उभेः क्षतस्तु जावेत
रोगस्तु शिरामर्कः १७ । तात्प्राच्छसकं क्षयति प्रगाढं
तथा न शक्नोत्वभिषीक्षितम् ॥ अघातो दृष्टिगतरोग-
विज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मरुदरदबमान्तु
पञ्चभूतप्रसादज्ञाम् । अद्योतविष्कृ लिङ्गाभां सिद्धां
तेजोभिरख्यैः ॥ आहतां पटलेनाच्छोर्वाद्येन विवरा-
कृतम् । शीतसाक्षरां च्मणां दृष्टिमाङ्गनैयमचिन्तकाः ॥

रोगांस्तदान्धयान् शोरान् पट् च पट् च प्रचक्ष्णहे । पट-
चासुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥ शिराभिरभिस-
व्याप्य विशुषोऽभ्यन्तरे भ्रमम् । प्रथमे पटले दोषो यस्य
दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अन्धकारानि च रूपाणि सर्वाण्येव
प्रपश्यति । दृष्टिर्भ्रंशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ॥
सच्चिदान् सशकान् कैशान् जालकानि च पश्यति ।
सञ्चलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परि-
प्लवांश्च विविधान् वर्धमभं तर्भांसि वा । दूरस्थान्यपि
रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च
दृष्टेर्गोचरविधमात् । यत्नवानपि चात्यर्थं सूक्ष्मीपाशं न
पश्यति ॥ ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्ताकृतीयं पटलं गते ।
मङ्गान्यपि च रूपाणि स्थादितानीव वाससा ॥ कर्ण-
नासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते । यथादोषञ्च
रञ्च्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ अघःस्थिते समीपस्य दूर-
स्थञ्चोपरिस्थिते । पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न
पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते दोषे सङ्खुलानीव प्रपश्यति ।
दृष्टिमध्यगते दोषे च एकं मन्यते द्विधा ॥ द्विधास्थिते
त्रिधा पश्येत्सञ्चधा चानवस्थिते । तिमिराख्यः स वै
दोषचतुर्थपटलक्षणः ॥ रश्मिर्ब्र सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनामः
स लक्ष्यते । तन्निक्षिपि तमोभूते नातिच्छेदे मङ्गागदे ॥
चन्द्रादित्यौ समन्तात्वावन्निश्चे च विद्युतः । निर्मलानि
च तेजांसि भ्राजिन्सूनि च पश्यति ॥ स एव लिङ्ग-
नायस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः । तत्र वातेन चाक्षि
अननीव स पश्यति ॥ आविलान्यश्वाभानि व्यावि-
ह्वानि च मानवः । पित्तनादित्यश्चद्योतशक्रचापशङ्क-
द्वयान् । शिखिर्हृद्विचिन्नाणि नीलकण्ठानि पश्यति ।
शौरचाभरमौराणि श्वेताभप्रतिमानि च ॥ पश्येद-
सृष्ट्यागत्यर्थं व्यभे चैवाभ्रसंज्ञवम् । सञ्चलप्राविता-
नीव परिआद्यानि मानवः ॥ तथा रक्तेन रक्तानि
तर्भांसि विविधानि च । कफेन पश्येद्गूपाणि क्षिण्डानि
च शितानि च । हरितप्रयवकण्ठानि धूमधूमार्णव
चेक्षते ॥ सञ्चिपरतेन चिन्नाणि विष्णुतानीव पश्यति ।
बहुधा वा द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः । हीनाधि-
काङ्गान्यथ वा अक्षोर्तीपृष्पि च पश्यति ॥ पित्तं कुर्यान्-
परिष्ठापि पूष्णितं रक्ततेजसा । पीता दिग्दन्धो-
द्यन्तसादित्यमिव पश्यति ॥ विकीर्षमाणान् अद्योने-
र्दृक्षांस्तेजोभिरैव च । वक्ष्यामि प्रह्वविधैरागैर्लिङ्गना-
ममतः परम् ॥ रागोऽरथो सात्तजः प्रदिष्टः पित्तात्

परिष्ठाप्यथवापि भोजः । कफात् सितः शोणितजस्तु
रक्तः समस्तदोषोऽथ विचित्ररूपः ॥ रक्तजं मण्डलं दृष्टौ
स्थूलकाचारुण्यप्रभम् । परिष्ठाप्यनि रोगे स्थानुष्ठाप्या-
नीलञ्च मण्डलम् ॥ दोषक्षयात् कदाचित् स्यात्स्वयं तत्र
च दर्शनम् ॥ अरुणं मण्डलं वाताञ्जलं परुषलया ।
पित्तान्मण्डलमानीलं कांक्ष्याभं पीतमेव वा ॥ स्नेह्या
वह्नं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् । चक्षुष्यपला-
शस्यः शुक्लविन्दुरियाम्भसः ॥ नृद्यमाने च नयने मण्डलं
तद्विषयति । प्रवालप्रद्वयत्नाभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥
दृष्टिरागो भवेत्स्त्रियो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे । यथास्त्रदोष-
लिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ पङ्कलिङ्गनाशाःपङ्क्तिमे
च रोगा दृष्ट्याश्रयाः पङ्क् च पङ्क्वेव च स्युः । तथा
नरः पित्तविदग्धदृष्टिः । कफेन चान्यस्त्वथ धूमदशीर् ॥
यो ह्यस्त्रजात्योऽनकुलाभ्यताश्च गम्भीरसंज्ञाश्च तथैव
दृष्टिः ॥ पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेदास्य
नरस्य दृष्टिः । पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स
मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः । प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे
दिया न पश्येत्क्षिति वीक्षते च । तथा नरः स्नेह-
विदग्धदृष्टिश्च स्नान्येय शुक्लानि हि मन्यते तु ॥ त्रिपु
स्थितोऽस्यः पटलेषु दोषो नान्नाभ्यभापादयति प्रसङ्ग ।
दिशा स सूर्यानुष्टहीतदृष्टिर्वीक्षते रूपाणि कफाल्य-
भावात् ॥ शोक्ञ्वरायासशिरोभितापैरभ्याहता यस्य
नरस्य दृष्टिः । सधूमकान् पश्यति सर्वभावास्तं धूम-
दशीर्तिश्च यदन्ति रोगम् ॥ स ह्यस्त्रजात्योऽदिवसेषु कक्षा-
ङ्गस्नानि रूपाणि च यो न पश्येत् । रात्रौ स
शीतानुष्टहीतदृष्टिः पित्ताल्यभावादपि तानि पश्येत् ॥
विद्योतते येन नरस्य दृष्टिदोषाभिपन्ना नकुलस्य वदन् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वे विकारो
नकुलाभ्यसंज्ञः ॥ दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यते
ऽभ्यन्तरतश्च याति ॥ रुजावगाढा च तमस्त्रिरोगं
गम्भीरिक्केति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । बाह्यौ पुनर्द्विविह
सम्प्रदिष्टौ निमित्ततत्त्वाभिमित्ततश्च ॥ निमित्ततत्त्वा
शिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिपण्डन्दिदर्शनैश्च । सुरर्षि-
गन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भासुराणाम् ॥
हृन्ते दृष्टिर्भुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ।
तत्रास्य विश्वरूपविवायभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
विदूर्यते धीदति हीयते वा नृणामभीघातहता तु
दृष्टिः । इत्येते नयनमता महाविकाराः सङ्घाताः पृथ-

गिह पङ्क् च सप्ततिश्च । एतेषां पृथगिह विकारेण सर्वं
वक्ष्येऽहं तदनु चिकित्सितञ्च तावत् ॥ [चक्षाघ ।
चक्षु धानने स्नादि०पर०सक०सेट । चक्षोति अचधीत् अचाधीत्
चक्षु र पु० सौ० चकि-भ्रान्तौ कर्तृकरणादौ-उरश्च । १२थ
२दृष्टे च मेदि० । श्यानमाले न० त्रिका० ।
चङ्क्रमणं न० क्रम+यङ् ल्युट् यञोलुक् । अतिवेगेन
गमने पुनः पुनश्च मण्ये च । तस्य गुणमाह सुश्रुतः "यत्तु
चङ्क्रमणं नीतिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेधाग्नि
प्रदभिन्द्रियबोधनम्" । "अमानिलहरं दृष्टं प्रदिनि-
द्रादृष्टिप्रदम्" "अनारोग्यमनायुषं चक्षुषोरुपघातकत् ।
पादाभ्यामनुपानङ्ग्रां सदा चङ्क्रमणं नृणाम्" इति
च सुश्रुतः । रोगभेदे तद्विषयः सुश्रुते दर्शितो यथा
अनर्हं पृथक् "यच्छेद्येदित्यनुष्ठौ अन्नादियानं
ध्यायामं मेथुनं वेगनिपङ्गम् । अत्यशनं चङ्क्रमणमुप-
वासं शुक्लं च" । "स्थानासनं चङ्क्रमणं यान-
यानाभिभाषणम् । व्रणवाङ्ग निषेधेत्" । "तत्र स्निग्ध
स्त्रिज्वान्निर्विरक्तास्थापितानुवासितसिरापिङ्गैः परि-
परिहर्त्तव्यानि क्रोधायासमेथुनदिवान्प्रवाग्वायाम
यानोत्थानासनचङ्क्रमणयोवातातपविरुद्धासात्त्याजोर्षा-
न्यावबलाभात् मासमेके मन्यन्ते" ।
चङ्ग त्रि० शीयते ची० वा० ड चमङ्गं यस्य शक० । (चाङ्गा)
ख्याते १सुस्ये २शोभने ३दृष्टे च मेदि० ।
चक्षर त्रि० चर-अच् वा० द्वित्वम् । चरणशोले "पतरं
चक्षरा चन्द्र निर्णिक" ऋ० १०।१०६।८। चक्षरा संचलौ
भा० औस्थाने आच ।
चक्षेष्ठा स्त्री अस् उपधीयमानं प्रकारे द्वित्वम् उपधीय-
मान प्रकारण अणुडमिथ फलमस्य पृषो० । (टिचिङ्गा)
क्याते दृष्टत्फले पटोल सहजे लतःभेदे वैदा० ।
चक्षु पु० चक्षु-अच् । पञ्चाङ्गले मानभेदे शब्दार्थाच० ।
चक्षुत्पट पु० "ताले चक्षुत्पट्टे शोयं शुद्धम् लघुत्तम्"
संगीतदा० उक्ते तालभेदे ।
चक्षुरिन् पुंस्त्री० चर-यञोलुक् वा० उपवाभावः णिनि ।
अमरे । "करी वरीभरीति चेतु दिशं सरीसरीति-
काम् । स्थिरी चरीकरीति चेतु न चक्षुरीति चक्षुरी"
उङ्कटः" स्त्रियां ङीप् । [अमरे त्रिका० ।
चक्षुरीक पुंस्त्री० चर-फर्फरीकादि० दिकन् नि० द्वित्वम् ।
चक्षुरीकावली स्त्री"यमौ रौ विख्याता चक्षुरीकावली गः"
दृ० र० टी० उक्ते तयोदशाक्षरपादके वर्षदृष्टभेदे ।

चञ्चल पु० चनुच-अच चञ्च गतिं ज्ञाति ज्ञा-क वा ।
 १। कासके, २। वायौ शब्दार्थ० । ३। चपले, ४। स्थिरे च लि०
 अमरः । ५। विद्युति, ६। लघ्नाश्रय स्त्री मेदि० । पि-
 पपल्यां शब्दच० । “चञ्चलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः कोवि-
 परम्” । (कण्वम्) कन्दोम० । “नागजिह्वैव चञ्चला”
 भा० क० ७७ अ० ।

चञ्चा स्त्री चनुच-अच् । गलनिष्कान्ति कटभेदे (चाच)
 मेदि० । चञ्चेति इवार्थं कन् “लुक् मनुष्ये” इति तस्य
 लुप् । तृणमयपुरुषे लुपिव्यक्तिचनत्वात् स्त्री

चञ्चु पु० चनुच-उन् । १। एरण्डवृक्षे मेदि० २। गे गन्दर०।
 ३। शकैरखण्डे ४। सुदृक्चञ्चु वृक्षे राजनि० । ५। नाडीचशाके श-
 ङ्गार्थचि० (चेचुनाडी) ख्याते ६। पलशाकभेदे स्त्री
 भावप्र० । “चिञ्चुचञ्चु चिञ्चुकी च दीर्घपला सति-
 क्तिका । चञ्चुः शीता सरा रूच्या स्वाद्वी दोपलयापहा ।
 घातपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छलिका कृता” । ७। पश्चि-
 षामोष्ठे स्त्री वा ऊङ् । “स्रगचञ्चु पुटशोणीप्रस्थे तव कः
 अमः” चातका० । “हरयन्मणदन्तरान्तरे व्याल्लिखञ्चञ्चु
 पुटेन पला” । “तुनुते तनुक्त खडु पण्डितः पटुचञ्चु पुटकोटि-
 कुट्टनेः” इति च नैष० । स्वार्थे क । पश्चिषामोष्ठे स्त्री ।

चञ्चु पत्र पु० चञ्चुरिव पत्रमस्य । चञ्चुशाके राजनि० ।
 चञ्चुभृत् पुंस्त्री० चञ्चुं विभक्ति भट-क्रिप् । पश्चिषि त्रिका०
 चञ्चु मत् पुंस्त्री चञ्चुरख्यस्य भद्रुप् । पश्चिषि हारा०
 स्त्रियां ङीप् ।

चञ्चुर पु० चनुच-उरच् । १। पलशाकभेदे चञ्चुनामके शाके
 राजनि० । २। दले लि० “पुराणः पुण्यचञ्चुरः” भा०
 आ० ६०७ अ० । “विज्ञाताखिलशास्त्रार्थे लौकिका-
 चारचञ्चुरः” काशी० १० अ० ।

च(चु)ञ्चुल पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । “विश्वामित्रस्य च सुता
 इत्युपक्रमे “उदुम्बराज्ञभिष्णातास्तारकायणच(चु)ञ्चु-
 लाः” हरि० २७ अ० । [शाकभेदे ।

चञ्चुशाक न० चञ्चुनामकं चञ्चुसदृशं वा शाकमस्य ।
 चञ्चुसूचि पुंस्त्री० चञ्चुः सूचिरिव यस्य । कारण्यवपश्चिषि
 स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । वा कप् । अत्रैव ।

चट भेदे आ० पर० सक० भेदः । चटति कचटीत्-अचटीत् ।
 चचाट । चटुः चाटुः ।

चुट वधे भेदे च पु० उभ० सक० सेट् । चाटयति ते अचीचटत् त
 उट्+भेदे वधे उच्चासने स्थानान्तरावने च । “उच्चा-
 टनीयः करतालिकामाम्” नैष० । उच्चाटनम् ।

चटक पुंस्त्री० चटति भिनत्ति धान्यादिकम् चट-कनु ।
 १। कलविह्वे (चडुड) अमरः जातित्वेऽपि स्त्रियामजादि-
 त्वात् टाप् न तु ङीप् । स्वार्थे क । चटककोऽप्यल ।
 स्त्रियां जातित्वेऽपि टापि लिपका० नित्यं न अत
 इत्यम् । तन्मांसगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“चटकः कलविह्वः ख्यात् कुलिङ्कः कालकगृहकः । कु-
 लिङ्कः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफपदः । सञ्चि-
 पातहरो यामचटकश्चातिशुकलः” । २। पिपप्ली
 मूले न० अमरटीका । ३। श्यामाखगे स्त्री राजनि० ।
 चटका+स्वार्थे क । अतो वेचम् चटकका चटकिका”
 सि० कौ० । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं पुमान् अण्
 ऐरक् । चाटकैर चटकापत्ये पुंसि । स्त्रियान्तु अणो
 लुक् । चटका चटकयोः स्त्रुपत्ये स्त्री ।

चटकामुख न० चटकाया सुखमिव सुखमस्य । अस्त्रभेदे
 “सुरप्रैचटकासुखेः” भा० क० ४० अ० । [हेमच० ।

चटकार्काशिरम् पु० चटकायाः शिर इव । पिपप्लीमूले ।

चटचटाय चट-भेदने अच् प्रकारे द्वित्वम् । चटचटम्
 चटचटेल्यव्यक्तं शब्दं वा करोति भ्रशा० चार्थे वा क्यङ्-
 नामधातुः आत्म० अक० सेट् । चटचटायते अचट-
 चटायिष्ट । “ऊतभुक्तेन चास्त्रेण भगं चटचटायते”
 सुशु० । “चामरतलिस्त्रिद्वार्थकादीन् निरन्तरं चट-
 चटायितान्” दशकु० । क्विप् यङ्-लोपासोपौ । चट-
 चटा तादृशशब्दकरणे “ततश्चटचटाशब्दः प्रादुरासीत्
 महारणे” । [हला० ।

चटिका स्त्री चट-वा० इकन् । १। पिपप्लीमूले २। चटकायां
 चटिकाशिरम् न० चटिकायाः शिर इव । पिपप्लीमूले
 अमरः । “सर्वे सान्ता अदन्ताःस्युः” इत्युक्तेः पृषो०
 चटिकाशिरोऽप्यल भरतः ।

चट्ट पु० चट-ङन् । १। प्रियवाक्ये, २। त्रतिनासासनभेदे, ३। उदरं
 च मेदि० । प्रियवाक्ये न० संज्ञि० । “छायां निज-
 स्त्रीचट्टलावसानाम्” माघः ।

चट्टु लि० चट-उलच् । १। चञ्चले, २। चपले हेमच० । ३। वि-
 द्युति स्त्री जटाधरः । “मदेन किञ्चिच्चट्टुलावसानां”
 “आयस्तमैवत जनश्चट्टुलायपादम्” चञ्चुपदचट्टु-
 लाङ्गिपनाकयाऽप्ये” माघः । “लासातिमात्रचट्टुलैः
 अरतः सुनैलैः” रघुः ।

चट्टुलाल लि० चटौ उल्लोळः । १। चाटुकारलोके २। चञ्चले
 त्रिका० ३। सुन्दरे उषादिशो० सुचञ्चले हारा० ।

चण्ड कोपे आ० आत्म० अक० सेट् इदित् । चण्डते अचण्डित् ।
 चचण्डे । चण्डः चण्डो [चण्डत् त ।
 चण्ड कोपे चुरा० उभ० अक० सेट् इदित् । चण्डयति ते अच-
 चण्ड गच्छे आ० पर० अक० सेट् । चणति अचाचीत्-अचणीत्
 चचाय चेषतः ।

चण गतो हिंसे च आ० पर० अक० सेट् वा घटा० मित् ।
 चणति अचाचीत्-अचणीत् । चचाय चेषतः चण-
 यति ते-चाणयति ते ।

चण दाने आ० पर० अक० सेट् घटा० । चणति अचणीत्-
 अचाचीत् । चणयति । चचाय चेषतः । चणकः ।
 अण् अण्य० चण्-क्रिप् । चेदर्थे अण्य णिण्यम् । सप्तम्या-
 दी तु अणनुबन्ध एव चणञ् इति मनोरमा

चण्ड पु० चण-अच् । चणके प्रत्यभेदे (छोडा) राजनि० ।
 चण्डक पु० चण-दाने कृन् । प्रत्यभेदे (वुठ)(छोडा) अमरः

२ सुनिभेदे च तस्य गोत्रापत्यं गर्गा० अञ् चाणक्यः । “चणकः
 शीतलोत्सवः पितरक्तकपापहः । सप्तुः कथायो विष्टमी
 वातसो अवरनाशनः । उचाङ्गारेण सन्धृष्टसौषधेष्टश्च
 तद्गुणः । आर्द्रंष्टो वलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ।
 युष्कभटोऽतिरूक्षः स्नाहातकुष्ठप्रकोपनः । खिन्नः पित्त-
 कर्कं हन्यात् स्रपः शोभकरोऽङ्कितः । आर्द्रोऽतिकोमलो
 हृद्यः रक्तपित्तहरो हृषः” । हरितार्द्र चणकरज्वनन्तु ।
 “सुहरित हरिमन्थः शोदभिन्नो नखापैः प्रथमसुदक-
 सिक्तो नेत्रवारेण सिद्धः । सवणकरिचसङ्गात् तैर्वाङ्क-
 प्रसिक्तः शिखरयति विभोक्तुर्जाटर् मन्द्वाङ्गम् । छोडा
 मिधायकमत्तं परिष्टस्य सुद्धं तप्ते हते सुवर्जितकथितो-
 चचाध्याम् । संवाधितम् सुरभितं भुचिरामठेन जिह्वा-
 तवे विशति निम्नमतिप्रकामम्” गन्धार्थ० च० धृतवैद्यकम् ।

तस्य शाकगुणपाकादि तत्रैव दर्शितं यथा “हृद्यं
 चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफघातकम् । अण्डं विष्टम्-
 जनकं पित्तहृन्नायोपहृत् । सकृत् चाणकं शाकमन्ध-
 तक्रेश वाधितम् । सङ्कृष्टवप्ये तप्ते भर्जितं रागठा-
 न्वितम् । आराण्यभावसहजाचणकप्रवाहाः सन्नादिता
 भरिषुवैश्ववहृङ्गवेदैः । संसृथिताः कटुकैतैश्चयुतैः
 सुपकेभ्यैः सुङ्कृष्टचणकैः परिदत्तवाहाः ।”

चणकरोटिका स्त्री चणकचूर्णनिर्मिता रोटिका । “चा-
 चक्या रोटिका कृत्वा ज्ञेयपित्तासृत्तुं शुचः । विष्ट-
 ण्मिनी न चचण्णा” गन्धार्थि० धृतवैद्यकोद्धे चण-
 करोटिका रूपे भक्षणेदे

चणकात्मज पु० इत० । चाचक्ये वात्स्थायने सुनो हेमच०
 चणकाञ्च न० चणकजातमन्त्रम् । चणकचारे तन्त्राक-
 याकेन निष्पादिते आरभेदे “चणकाञ्चकमन्त्रम् दीपनं
 दनहर्षणम् । उदकाचुरसं हृद्यं गूढालीर्षविवञ्ज
 त्तु” भावप्र० । [गन्धार्थि० ।

चणकाञ्चवारि न० इत० । ज्ञेयस्यचणकपत्रशिखिरजले
 चणद्रुम पु० चणचणसद्व द्रुमः । सुद्रुगोक्षुरे राजनि०
 चणपत्री स्त्री चणस्य चणकस्य पत्राणिव पत्रमस्याः स्त्रीम् ।
 इदनीदृशे राजनि०

चणिका स्त्री चणति रसं चण-दाने वा० कृन् चण इव
 इवार्थं कृन् वा । गोडुग्भायाम् तृणभेदे राजनि०

चण्ड न० चण्डि-कोपे अच् चण-दाने चण-अदाने वा० उ
 तस्य नेत्वम् । १तीक्ष्णे गच्छर० । २तिनिडीदृशे अमकि-
 कुरे श्दैत्यभेदे च पु० मेदि० ।। “चण्डसुखी महा-
 चुरी” देवीमा० । ४अत्यन्तकोपने त्रि० अमरः ५तीव्रता-
 युक्ते त्रि० गच्छर० । “अथैकचेनोरपराचणण्डात्” रघुः ।
 “चण्डयाङ्गवती श्रीमान्” भा० आ० १७७अ० । बह्वा०
 पाठात् स्त्रियां वा स्त्रीम् । चण्डी चण्डा । तस्य भावः
 तत् चण्डता स्त्री त्व चण्डत्व न० इमनिच् चण्डिमन् पु०
 तीव्रत्वे । “भ्रातृपिण्डितचण्डिमा” वीरच० । ततः
 शिवा० अण्ये अण् चाण्ड तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां स्त्रीम्
 चण्डकौशिक पु० १ऋषिभेदे “अथ काञ्चीवतः पुत्रं गौत-
 मस्य महात्मनः । शुश्राव तपसि आनसुदारं चण्ड-
 कौशिकम्” भा० सं० १६अ० । चण्ड कौशिको वगर्त्यत्वेन
 ऽप्यत्र अच् । २स्वनामख्याते नाटकभेदे न० ।

चण्डतुण्डक पु० गच्छात्मजभेदे “सुवर्षचूडो नागागो
 दाहणचण्डतुण्डकः” भा० उ० १००अ० गच्छात्मजोक्तौ
 चण्डनायिका स्त्री दुर्गानायिकाभेदे । एवं चण्डवती च-
 ष्ठीया अपि दुर्गानायिकाभेदे ।

चण्डवल पु० वानरभेदे “वसं चण्डवलाण्यश्च वज्रवाङ्म
 वानरम्” भा० व० २८६अ० ।

चण्डभार्गव पु० चण्डवनवंशे ऋषिभेदे । “तत्र होता वभवाद्य
 ब्राह्मणचण्डभार्गवः । अवनस्यान्वये ख्यातोविप्रो वेदविदां
 वरः” भा० आ० ५१अ० । सर्पवने होलाद्युक्तौ

चण्डमुण्डा स्त्री चण्डस्य चण्डश्चाद्यात्वे नास्त्वस्याः अच् ।
 चाण्डायां हेमच० । चाण्डायन्दे इत्यम् ।

चण्डमुण्डी स्त्री खानभेदे “चण्डमुण्डीसहास्याने दण्डिनी
 परमेवरी” तन्त्र० ।

चण्डवृद्धिका स्त्री चण्डोद्भोजोवेदत्वेनाख्यस्याः ठन् । विद्या-
भेदे शब्दरत्ना० ।

चण्डवृष्टिप्र(यात)ताप पु० “यदिह नयुगलं ततः सप्र-
रेफासदा चण्डवृष्टिप्र(यातो) पातोभवेहण्डकः” इ०
र० उक्ते दण्डकभेदे ।

चण्डगति पु० चण्डा गतिरस्य । बलिसेव्यस्यदैत्यभेदे ।

“शुभ्र पुत्रवृष्टिगतिस्तत्र कुशनेतः शशिध्वजः” हरि०२४अ०
चण्डा स्त्री चण्डि-अच्-चन-चसु वा उ तस्य नेत्वं वा टाप् ।
ऽदुर्गानाधिकारभेदे । अथचण्डा प्रचण्डा च चण्डोपा
चण्डनायिका । चण्डा चण्डवती चण्डनायिकायति
चण्डिका” देवीपु० । जिनामां २शासनदेवताभेदे हेम० ।
२शोरनामगन्धर्व्ये अमरः ४शङ्खपुष्पीकृमे भेदि० ।
५लिङ्गनीलतायां इकपिकच्छाम् ७आसुपगर्गां दन्वे-
नद्वीयां च राजनि० । एनदीभेदे शब्दर० । एतासांच-
ण्डवीर्यत्वात् तथात्वम् । १०कोपनायां स्त्रियां च स्त्री
चण्डांशु पु० चण्डाकीर्णा अंशवो यस्य । मूर्त्ये अमरः ।
चण्डदीपितचण्डभाहुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

चण्डात पु० चण्डमतति अत-अच् । करवीरे अमरः ।

चण्डातकृ पु० न० चण्डां कोपनामतति अत-एत् । वर-
स्त्रीषामर्होरपर्यान्ते वक्षे अमरः अथ पुंस्त्वमथ्येने

चण्डाल पु० चण्डि-आलच् । १खनामख्याते जातिभेदे, नृद्वेष
ब्राह्मणप्राप्त्यादिने सङ्गीर्णवर्षे “नृद्वेषाद्योगवः क्षत्ता
चण्डालसाधनोमतः” मनुना यैश्चक्षत्रविप्राङ्गनासु
नृद्वेषजातानां क्रमेष आयोगवादिषंशा जाता । ततः
जातित्वात् स्त्रियां ङीप् प्राप्ते शाङ्करवा० ङीन् खरे
भेदः । “चण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुङ्क्ता च प्रतिगृह्य च ।
पतत्प्रज्ञानतोविप्रः ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति” स्मृतिः ।
चण्डालस्य उजस्य अपेयशब्दे २५४ पु० तद्वज्रस्य-
स्य नमस्यशब्दे २७४ पु० तत्स्यस्य अस्यर्थांशब्दे ५७०
पु० तद्वृष्यस्यशब्दस्य च निषेधः अपाशशब्दे ६७ पु०
उक्तः । “अथ राज्ञां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव
ह । चण्डालदर्शनो राम ! सद्य एव दुराकृतिः । नील-
योताम्बरधरो रत्नाम्बरकृतोत्तरः । संरक्षताञ्जवोराक्षः
करावो हरिपिङ्गवः । कक्षार्धनिवासी च शौचाभर-
णभूषितः” तस्य सख्यपादिनां रामा० उक्तम् । तत्क-
र्मादि महानोक्तं यथा “चण्डालस्यपचानान्तु बहि-
र्यामात् प्रतिश्रयः । अपपात्ताच्च कर्त्तव्या वननेषां
वृगर्हभम् । वावांसि अतपेवानि भिक्षभाण्डेषु भोजनम् ।

वाप्यावसनसङ्घारः परित्रय्या च निवृत्तः । न तैः सम
यमन्विच्छेत् पुत्रवो धर्मभाषरन् । व्यवहारो निघन्तेषां
विषाहः सद्यैः सङ्घ । अक्षमेषां पराधीनं देवं स्थाङ्गि
भाजने । रामो न विचरेयुक्ते यामेषु नगरेषु च ।
दिवा चरेयुः कार्याधिं चिह्नता राजघासनैः । अवात्सवं
शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः । अध्यांश्च हन्तुः सततं
यथाशास्त्रं नृपासया । बध्यवाचांसि नृङ्गीयुः शय्या-
शाभरयानि च । २ङ्कूरकर्मांसि त्रि० । “कर्मचण्डा-
लयोगोत्थं मम पापक्षयं कुरु” यद्वृष्यस्यज्ञानमन्त्रम्
चण्डालकन्द पु० चण्डालप्रियः कन्दः शाक० । कन्दभेदे राजनि
चण्डालवृक्षकी स्त्री इत० । वीषाभेदे कण्डोले अमरः ।
चण्डालिका स्त्री चण्डालः भक्षकत्वेन वादकत्वेन वा ख्यस्याः
ठन् । १चण्डालवीषायां २श्लोषधिभेदे च । चण्डमर्तति
अल-एत् । ३ठमायां स्त्री भेदि० ।

चण्डि स्त्री चण्डि-कोपे इत् । दुर्गायां भरतः

चण्डिकचण्डा पु० चण्डकीर्णस्यनोऽख्यस्याः ठन् चण्डिका
तीक्ष्णसना चण्डा यस्य । शिने । “नमश्चण्डिकचण्डाय
चण्डाय चण्डचण्डिने” मा० शा० १८६अ० शिवस्तुतो
चण्डिका स्त्री चण्डी सार्धं क चण्डि कोपे एत् वा । दु-
र्गायाम् अमरः ।

चण्डिल पु० चण्डि-कोपे इत् अच् चण्डि+अख्यर्थे इत् अच् वा ।
१नापिते २वास्तुकशास्त्रे हेम० नापितस्य तीक्ष्णस्यव-
त्त्वात् वास्तुकस्य तीक्ष्णवीर्यवत्त्वाच्च तथात्वम् । २नदीभेदे
स्त्री उष्णादिको०

चण्डी स्त्री चण्ड-बङ्गा० वा ङीष् । १दुर्गायां सप्तमती-
व्याख्यायां युप्रवत्यां त तन्नामनिबन्धप्रदिशक्तं यथा
“प्रसादो निष्कलो यस्य कोपोऽपि च निरर्थकः । न
तं भर्तारमिच्छन्ति चण्डं पतिमिव स्त्रियः” इत्यादिना
महाभयजनकत्वेनैव कोपस्य साफल्योक्तोक्तादय एव
कोपे चण्डिधातोर्त्स्यस्येत्या प्रहसेत्साहशदेव “नमस्ते
रुद्र मन्धव” इत्यादिना प्रथमं मन्धव एव नमस्कार दर्श-
नात् “भीषास्त्राद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्त्राद्-
न्निचेन्द्रश्च नृत्सु धीपति पञ्चमः” इत्यादिश्रुत्या वाक्यादि
भयजनककोपस्यापि परब्रह्मविज्ञानत्वमन्त्रमेव अतएव “सङ्-
क्षयं वज्रस्यतमिति श्रुतौ वज्रपदेन ब्रह्मैवोच्यते नायुध
विशेषो भयजनकत्वविज्ञादित्युक्तसत्तरसीमांसायाम् । “क-
न्मनादित्त्वधिकारश्चे । तन्नाम्बन्दात्पुंयोगकक्षये ङीप् च-
ण्डीति पदनिष्पत्तिः । तत्सख्यं चोक्तं रत्नत्रयपरीक्षायाम्

दीक्षितः “मित्रं निर्वृत्तमन्त्रं निरतिशयवृत्तं ब्रह्मचैतन्य
 मेकं धर्मो धर्मोति भेदहितवसिति पृथग्भवत्वावा-
 नयेन । धर्मकामानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्यानु-
 भूत्या यत्किञ्चेच्छादिकृपा भवति गुणगण्यवाच्यस्त्रेक
 एव । कर्तृत्वं तत्र धर्मो कथयति जगतां पञ्चस्रष्ट्यादि
 काले धर्मः पुंरूपमाप्नुा सकलजगदुपादानभावं विभक्तिं ।
 स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च सहिषी स्त्रान्त्रयस्यादि
 कर्तुः प्रोक्तो धर्मप्रभेदावपि निगमविदां धर्मिवत् ब्रह्मकोटी
 इति ॥ ब्रह्मसिद्धे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशे खगे स्रष्ट्या-
 रम्भकालिकं ब्रह्मसत्तामात्रं प्रकृत्य “तदात्मनि स्वयं
 किञ्चिन्नैवतामिव गच्छति । अष्टहोतात्मकं संविदहं-
 मर्शनपूर्वकम् । भाविनामार्थकलमैः किञ्चिदूहितरूपकम् ।
 आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन् भाति बोधनम् । ततः सा
 परमा सत्ता सचेतचेतनोन्मुखी । चिदात्मयोग्या भवति
 किञ्चिन्नस्यतया तदा । धनसंवेदना पञ्चाङ्गाविजीवा-
 दिनामिका । सम्भवत्यात्तकलना यदोच्छति परं पद-
 मित्यादि” । तद्वीकायानपि सन्मालस्य ब्रह्मणः “स ईशत
 लोकास्तु सृजते” इति श्रुतिसिद्धमीक्षणभावं दर्शयति तदि-
 ति त्रिभिः । अष्टहोतात्मकम् अष्टहोताराध्यावरहि-
 तम् । अतएव संविद्यात्वेणाहन्ताविमर्शः । सर्वविश्वपि
 सृष्ट्याविषये भाविनामरूपानुसन्धानांशेऽपि किञ्चिदेव
 संपृक्तमिव । अतएवाकाशादयस्यैव न तु धनम् ।
 अतएव च शुद्धमेव धनमालिन्याभावाद्ब्रह्मणैव । चेत्यतां
 गच्छन्तीव सती सचेतचेतना ईशस्यहत्तप्रभिव्यक्तचैतन्यं
 तदनुसृष्टी तत्प्रधाना सती किञ्चिन्नस्यतया वाक्प्रवृत्ति
 विषय धर्म लाभेन तदा चिदात्मयोग्या भवतीत्यर्थः । प-
 ञ्चात्तु सैव हत्तिशिराहत्या धर्मो भूता सभ्यगेवात्तकलना
 सूक्ष्मपञ्चात्मभावलक्षणपरिच्छेदस्याहिषी सती परं
 पदमपरिच्छिन्नभूमानन्दात्मभावं यदा विस्मरति तदा-
 हिरण्यगुणभीत्यसमष्टिजीवादिनामिका भवतीत्याह ।
 ननेति । ईदृशेक्षणयाद्यात्मिका चण्ड्री चिदादि
 नामकसमष्टिचित्कूपधर्मात्मकशुद्धब्रह्माभिज्ञानां ज्ञाने-
 ष्काक्रियायां तिसृणां व्यष्टीनां महासरस्वतीमहा-
 कालीमहालक्ष्मीरितिप्रवृत्तिनिमित्तवैलक्षण्येन नाम-
 कान्तराणि तादृशनामरूपविशिष्टदेवतालयसम-
 पित्वं प्रवृत्तिनिमित्तोक्त्य धर्मं चण्डिकेति व्यव-
 हारः । एवं व्यष्टीनां नामाज्जेकारौहीति पञ्चगुणीमध्य-
 मक वैखरीति ब्रह्मा विष्णुः इह इति रूपभेदेन समष्टे-

रपि अम्बिका शान्ता परेत्यादि संज्ञा अनन्ताः
 तन्मान्तरादवगन्तव्याः द्वितीयसमष्टित्वादेवैवा तुरीयेत
 शक्ति निर्दिशते आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तं “गिरा-
 माहर्देवीं द्रुहिष्यष्टहिषीमानमविदो हरेः पत्नीं
 पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम् । तुरीया कापि त्वं
 दुरधिगमनिःशीममहिमा महाभाये ! विश्वमाभयसि
 भरब्रह्ममहिमोति” । इहिष्यायां इकोपनायाञ्च
 मेदिनी । “मल्लिकासुकुले चण्डि !” सा० द० “नयु-
 गसयुगगुरुभिः किल चण्डी” इत्त० १० उक्ते षडन्दा-
 भेदे उपचारात् दुर्गाभावात्प्रावेदके मार्कण्डे-
 यपुराणान्तर्गते सप्तशतीमालामन्त्रात्मके पूज्यभेदे ।
 तत्पाठप्रकारादि यथा वाराहीत० “अमलं कीलक-
 ज्जादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्तशतीं
 पञ्चात् क्रम एव शिवोदितः । अमलं दुरितं हन्ति कीलकं
 फलदं तथा । कवचं रक्षत्रेन्द्रियं चण्डिका त्रितयं तथा”
 तिथित० मत्स्यसू० । “जप्त्वा च प्रणवं चादौ
 स्तोत्रं वा संहितां पठेत् । काले च प्रणवं दद्यादित्यु-
 वाचादिपूरुषः । सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्वया विफलं
 भवेत् । शुद्धेनाऽनन्याचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ।
 न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् । आधारे
 स्यापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः । हस्तसंस्थापना-
 देव यथादत्सफलं लभेत् । स्वयञ्च लिखितं यत्तु
 कतिना लिखितं न यत् । अत्राङ्गुल्येन लिखितं तच्चापि
 विफलं भवेत् । अविच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं
 विचक्षणः । स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवव्यासभाचरेत् ।
 सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः । अध्यायं
 प्राप्य विरमेन्नतु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये
 तु अध्यायादि पठेन्नरः” तत्रैव भविष्यपु० “ब्राह्मणं वा-
 चकं विद्यादान्य वर्षजमादरात् । सुत्वान्यवर्षजाद्राजन् !
 वाचकाक्षरकं ब्रजेत् । देवाङ्गीमपतः कृत्वा ब्राह्मणानां
 विशेषतः । अन्यञ्च शिथिलं कृत्याद्वाचकः कुरुनन्दन ! ।
 पुनर्ब्रूयति तत्फलं न सङ्गा धारयेत् क्वचित् । विस्पष्टम-
 द्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदन्तथा । कलस्वरसमायुक्तं रस-
 भावसमन्वितम् । दध्यमानः सदर्थं वै पन्थार्थं कतुस्त्रयो
 षट्प ! । ब्रह्मणादिपु सर्वेषु पन्थार्थञ्चार्पयिष्वव । य एवं
 वाचयेद्ब्रह्मणु ! स धिमो व्यास उच्यते । सप्तस्वरसमायुक्तं
 काले काले विशास्यते ! । प्रदर्शयन् रसान् सर्वांन् वाचये-
 द्वाचको षट्प !” । तस्य फलं यथा “चण्डीपाठ-

फलं देवि ! इष्टेषु नदतो मम । एकादशादिपाठानां
यथावत् कथयामि ते । संकल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्केषु मनू-
यन्तु । पाठाङ्गलिप्रदानाङ्गि सिद्धिमाप्नोति मानवः ।
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिराष्टत्तं पठेत्परः । पञ्चोपशान्त्यै
कर्त्तव्यं पञ्चाष्टत्तं वरानने ! । महाभये ससुत्पक्षे सप्ता-
ष्टत्तं ससुचयेत् । नवाष्टत्तप्रा भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं
लभेत् । राजवशप्राय भूत्यै च द्वादशत्तसुदीरयेत् ।
व्यक्रीडत्या काव्यसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते । नवा-
ष्टत्तप्रा रिपुर्वशस्तथा स्त्री वशप्रतामियात् । सौख्यं
पञ्चदशाष्टत्तप्रा श्रियमाप्नोति मानवः । कदाष्टत्तप्रा पुत्र-
पौत्रधनधान्यागमं विदुः । राज्ञां भीतिविभोक्षाय
वैरस्योच्चाटनाय च । कुर्यात् सप्तदशाष्टत्तं तथाष्टादशकं
प्रिये ! । महात्रयविभोक्षाय त्रिंशाष्टत्तं पठेत्
सुधीः । पञ्चविंशवर्त्तनात् भवेत्तन्वविभोक्षणम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्थानये तथा । जातिध्वंसे
कुलोच्छेदे व्यायुषो नाश आगते । वैरिद्वन्द्वौ व्याधिद्वन्द्वौ
धननाशे तथा क्षये । तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवाति-
पातके । कुर्याद् यत्नात् शताष्टत्तं ततः सम्पदाते
शुभम् । श्रियोद्विजः शताष्टत्ताद्वाद्यद्विजस्तथापरे । मनसा
चिन्तितं देवि ! सिध्येदष्टोत्तराश्वतात् । शताश्वमेधय-
ज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! । सहस्रावर्त्तनात् लक्ष्मी-
राष्टयोति स्वयं स्थिरा । भुक्त्वा मनोरथान् कामान्
नरोभोजमवाप्नुयात् । यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च
यथा हरिः । स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ।
अथ या वहुनोक्तेन क्रमेतेन वरानने ! । चण्डप्राः शता-
ष्टत्तपाठात् सर्वाः सिद्धयन्ति सिद्धयः” तिथितोमत्स्यसूक्तादि
‘सकामैः संपुटो जायो निष्कामैः संपुटं विना । शत-
मादौ शतश्वान् संपुटोऽयसुदाहृतः’ इत्याद्युक्तेः कामना
भेदेन नवार्थं (ये ह्यौ क्तौ चासुख्ययै विज्ञे)
मन्त्रादिभिरस्या संपुटता, अथवा वा नवार्थस्य संपुटता
कार्येति मतद्वयं तत्र सुप्रशत्यां सप्तशतीस्तोत्रेण नवा-
र्थस्य संपुटताक्ता यथाह ङामरतन्त्रे “मार्कण्डेय
पुराणोक्तं नित्यं चण्डीस्तवं पठन् । पुटितं मूलमन्त्रस्य
जपेनाप्नोतिवाञ्छितमिति” । पुटितमिति पाठक्रिया-
विशेषणम् । पुटितत्वं संपुटाकारता । तथा च स्वोयथा
मूलमन्त्रजपस्य संपुटाकारोभवति तथा पठनात्कूलजपस्य
यद्वाञ्छितफलान्तसिध्यतीत्यर्थः । ततस्तथीयथीदिन्यास-
पूर्वकश्चरित्त्वयम्पठित्वा मध्ये स्वसङ्कल्पितसंख्यासुसारेण

सहस्रादिसंख्याकं नवार्थं क्षपित्वा पुनश्चण्डीस्तवं पूर्ववत्प-
ठेत् । परंत्वे तदन्ते पुनर्मूलमष्टोत्तरशतमात्रं जप्त्वाऽऽत्मनि-
वेदनादिकं कुर्यात् । कथं च जपोऽङ्कभूतोऽन प्रधानसंख्या-
वाधुपयुञ्जते इति विशेषः । तदप्युक्तं तत्रैव चरित्त्वयस्य
ऋष्यादीसुक्ता “एवं संख्यात् नृपप्रादीन्वप्रात्वा पूर्वोक्त-
मार्गतः । सार्थस्त्वितिः पठेत्चण्डीस्तवं सप्तपदाश्वरम् ।
समाप्नो तु महालक्ष्मीं ध्यात्वा कृत्वा पङ्ककम् । जपे-
दष्टशतं मूलं देवतायै निवेदयेदित्यादि” । केचित्तु मूल
मन्त्रजपेन पुटितं चण्डीस्तवं पठन्ति प्रथमं श्लोकं योज-
यन्त्वरमश्लोके पुनर्विधानं संख्यामात्रपरमिति मन्त्र-
मानाः सप्तशतीस्तोत्रस्यैव मूलेन संपुटीकारोविधीयत-
इत्यङ्गाङ्गीभाववैपरीत्यमिच्छन्ति । तदप्युक्तं “वहु-
तन्त्रेषु नवार्थं प्रकृत्य तत्प्रकरणे सप्तशतीपाठविधानेन
नवार्थजपस्य प्राकरणिकत्वेनान्यःङ्गत्वायोगात् । तत्र-
विद्यमानाया अपि स्तोत्रे फलश्रुतेः प्रयाजफलश्रुतेः
“वसन्तमेवर्त्तनामवच्छेद” इत्यस्यादवाविवक्षितार्थ-
कत्वात् । मरीचिकस्ये “रात्रिसूक्तं जपेदादौ मध्ये
चण्डीस्तवम्पठेत् । प्रान्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति
क्रमः । एवं संपुटितं स्तोत्रं पूर्वोक्तफलदायकम्” इत्य-
नेन वैदिकसूक्तद्वयेन संपुटिततायाः सप्तशत्यां विधा-
नाच्च । सच स्तवः मार्कण्डेयपुराणस्थलिसप्तत्यध्यायो-
त्तरं पठ्यशीतितमाध्यायान्मभिव्याप्तः । “सायण्यः
सूर्यतनयः” इत्यारभ्य सायण्यिर्भविता मन्त्रित्यन्तस्तयो-
दशभिरध्यायैः परिच्छिन्नः श्लोकसमूहात्मको माला-
मन्त्रत्वेन प्रसिद्धः । अस्य सप्तशतीत्वव्यवहारस्तु न
श्लोकसंख्यया तेषां षट्शतीतोऽपि न्यूनत्वात् । नापि
कवचादित्यरहस्यलयथोर्भलनेन, संख्याधिक्यापत्तेः ।
“जपेत् सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा तु कवचं पुरः” इत्यनेन
कवचस्य सप्तशतप्राः पृथङ्निर्देशाच्च । तस्माज्जपे एक-
मन्त्रात्मकस्यापि मालामन्त्रस्य होमाङ्गत्वेन संपुटार्थत्वेन
च सप्तशतधा विभजनात् शतरुद्रिप्रस्थेवैश्वानेकमन्त्रात्मक-
त्वे विरोधाभावात्तथा व्यवहारोपपत्तिः । एतस्मिन्म-
त्वन्तु तन्त्रान्तरे “यथाश्वमेधः क्रतुपु देवानाञ्च यथा
हरिः । स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः” ।
तत्रापि कलावतिप्रशसाः “कलौ चण्डीविनायकार्थविति”
यचनात् । वाराहीतन्त्रे सर्वेषां स्तोत्राणां परशुराम-
श्यापसङ्गा तद्विरहितानि कतिचिद्वर्णितानि “भीष्म-
पर्वणि या गीता सा प्रशस्ता कलौ युगे । विष्णोर्नाम

सहस्राक्षं महाभारतमध्यगम् । चण्ड्याः सप्तशती-
 स्तोत्रं तथा नाभसहस्रकम्” इत्यादिना “भार्गवाख्येन
 रामेण सप्तान्यन्यानि कारणात्” इत्यनेन । यद्यपि तन्त्रा-
 न्तरेऽस्यापि स्तोत्रस्य शिवशपः कीलनं चेति सिद्धिनिरोध-
 काशुक्तौ तथापि तत्रैव शपोद्धारोत्कीलनयोः कर्मविशेष-
 प्रयोक्तृत्वेन सहस्रकारणविधानात्तदकरणे सिद्धिविर-
 होक्तृता तदावश्यकत्वपरौ तावर्थवादी । तच्च शपोद्धारो-
 यथा तयोदगप्रथमौ, दादगद्वितीयौ, एकादश इतीयौ,
 दगमचतुर्थौ, नवमपञ्चमौ, अष्टमषष्ठौ, अध्यायौ
 पठित्वा सप्तममध्यायं द्विः पठेदित्याकारकः प्रयोगः ।
 उत्कीलनं यथा । आदौ मध्यमचरित्रं पठित्वा ततः
 प्रथमचरित्रन्तस्तृतीयचरित्रं पठेदित्याकारकः । “अ-
 न्याद्यार्कद्विरुक्तिदिग्भ्यश्चोपिभर्तवः । अशोऽथ इति
 सगंथां शपोद्धारो मनोः क्रमः । उत्कीलने चरि-
 त्वाणां मध्याद्यान्यमिति क्रमः” । अङ्गोनवमः इषुः
 पञ्चमः इभोऽष्टमः । “ददाति प्रतिबद्धाति नान्यथेषा
 प्रसिद्धप्रति” इति विहितं दानप्रतिग्रहनामकमहोत्की-
 लनं तु कीलकाध्यायव्याख्यायसरे, विग्रहीकरिप्रति ।
 एवं सप्तदायस्य निर्दोषसुत्तमङ्गलौ शीघ्रसिद्धिदमिद-
 मिति सिद्धम् । एतद्वाचनक्रमो वाराहोतन्त्रे
 “यावत् प्रयतेऽध्यायस्तावत् विरमेत्यञ्ज । यदि प्रमा-
 दादध्याये विरामोभवति प्रिये ! । पुनरध्यायभारभ्य-
 पठेत्सर्वं सुखसुखः । अनुक्रममात्थे देव शिरःकम्पादि-
 कं त्यजेत् । न भानसं पठेत्स्तोत्रं वाचकन्तु प्रशस्यते ।
 कण्ठतः पाठाभावे तु पुस्तकोपरि वाचयेत्” । तत्रैव खने-
 ऽपि तत्र विशेषः “न स्वयं लिखितं स्तोत्रं नाम्राक्ष्ण
 लिपिम्यठेत् । न च स्वयं कृतं स्तोत्रं तथान्येन च यत्-
 कृतम् । यतः कलौ प्रशंसन्ति ऋषिभिर्भाषितं तु यत्” ।
 यत् “आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत्ततः । हस्त
 संस्थापनादेव भवेद्द्विफलं भ्रुवमिति” । तस्य व्यवस्थापि
 तत्रैव “पुस्तके वाचनं हस्ते सहस्राधिकं यदि ।
 ततोऽन्यत्र हस्तं भवेद्वाचनं पुस्तकं विना” । सहस्राक्षं न
 भन्तस्य कण्ठे पाठसत्त्वे पुस्तकं विनैव वाचनं, तदाभावे
 आधारे पुस्तकस्थापनेनैव वाचनं सहस्राधिकस्य तु
 पाठसत्त्वेऽप्याधारस्थापितपुस्तकोपर्येव वाचनमिति वच-
 नाथः । प्रकृतस्तोत्रस्य सहस्रानुन्वयत्वात् “ततः कृता-
 ङ्गलिपुटः स्तुवीन चरितैरिभैरिति” वैकृतिकरहस्ये विधा-
 शङ्क कण्ठपाठाभावे पुस्तकस्थापारे स्थापनेनैव वाचनम् ।

कण्ठपाठीकृत्य पुस्तकं विनैव तु कृताङ्गलिपितया पठन-
 सुत्तम मिति द्रष्टव्यम् । यत्र सहस्रसंख्येन द्वाविंश-
 त्स्वरात्मकस्यैकानुष्टुप् प्रकल्पनेन तादृशानुष्टुप्कन्दः
 सहस्रं ज्ञेयमिति स्पष्टम् शक्तिवक्त्रमतन्त्रराजे “द्वाविं-
 शता स्वरैर्युक्त एकोऽन्यथो निगद्यते । स एव गदितः
 श्लोक स्तारानेवसस्रस्रवः” इत्यादिना । तेन गद्यात्मक-
 मालामन्त्रेष्वप्यस्य नियमस्य प्रसरो ज्ञेयः । स्तोत्रपूर्वो-
 त्तरभागपाठाभावे नैष्कल्याद्विचरणावि शक्तिवक्त्रम एव
 द्रष्टव्यानि । “ऋषिच्छन्दोदेवतादि पठेत् स्तोत्रं समाहृ-
 तः । यत्र स्तोत्रे न दृश्येत प्रथमव्यासमाचरेत्” । डामरे
 “सप्तमव्याचरित्वे तु प्रथमे पद्मभूर्त्तुनिः । छन्दो मायत्-
 सुदितं महाकाञ्ची तु देवता । वाग्बीजं पावकस्तत्त्वं
 धर्मार्थं विनियोजनम् । मध्यमस्य चरित्रस्य सुनिर्विण्यु-
 क्तादहृतः । उष्णकृच्छन्दो महालक्ष्मोर्देवता बीज-
 मद्रिजा । वायुस्तत्त्वं भवेत्तत्र भोक्तार्यं विनियोजनम् ।
 उत्तरस्य चरित्रस्य ऋषिः शङ्कर ईरितः । लिष्टुप् कन्दो
 देवतास्य महापूर्वाः सरस्वती । कामोबीजं रविस्तत्त्वं
 कामार्थं विनियोजनम् । ह्रीं अण्डिकायै व्यसनेन सम-
 स्तेन प्रहङ्गको । वाग्दे अद्रिजा ह्रीं कामः क्लीं इति
 नवार्थप्रथम बीजत्रयम् ध्यानादिकं नवार्थवत् । अस्य पुर-
 चरणस्वरूपं मरीचिकत्ये ‘हृण्पाष्टमीं समारभ्य यावत्-
 ङ्गण्यचतुर्दशीम् । हृत्त्रैकोत्तरसाजाप्यं पूर्वसंपुटितन्तु तत् ।
 एवं देवि ! मया प्रोक्तः पौरचरणिकः क्रमः । तदन्ते
 हवनं कुर्यात्प्रतिज्ञोक्तेन पायसम् । रात्रिस्तु प्रति-
 क्षप्तं तथा देव्यास स्तुतकम् । कृत्यान्ते प्रजपेत्स्तोत्र
 मादौ प्रजादिकं सुने !” इति । पूर्वाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां
 रात्रिस्तु देवीस्तुताभ्यां संपुटितम् । प्रतिज्ञोक्तेनेत
 मन्त्रविभागोपलक्षणम् कात्यायन्यादितन्त्रोक्तसप्त-
 शतीविभाग्यनुचस्य हवनादिपरिहं प्रति वाक्यशेषत्वेन
 तेनैव वेद्यपदार्थनिर्णयवाच्यम्भावात् “यच्च दुःखेनेत्या-
 देः स्थलानरस्यस्याग्निहोत्रादिविशेषत्वेन स्त्रीका-
 रेण स्वर्गपदार्थनिर्णयस्य वैदिकसंमतत्वात् । होम
 संख्या तु स्तोत्रस्य त्रिराष्टसंख्येति इत्याः । रात्रि
 स्तुतदेवीस्तुते च ऋग्वेदशाकलसंहितायां प्रसिद्धे तथे-
 त्यनेन जपे क्लृप्तक्रमः संपुटाकारो निर्दिश्यते । तच्छ-
 ङ्खस्य पूर्वपरामर्शितत्वात् । तस्य श्लोकपूरणमात्रार्थत्वे
 तु द्वाभ्यामपि स्तुताभ्यां त्रिराष्टसप्तशतीहोमोत्तर-
 भेव पठक्रमानुसारेण होमः । “विश्वेश्वरीं जगद्वातीम्”

इति स्तवोरात्रिसूक्तम् । “नमो देव्यै महादेव्यै” इति स्तवो देवीसूक्तमिति कथित् । तन्न । प्रतिज्ञोक्तेन प्रतिष्ठाचमिति प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् । ऋत्सूक्तादिशब्दानां वैदिकमन्त्रेष्वेव रूढ्या प्रसिद्धेः । मत्स्यसूक्तमित्यादिकाचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवलयोगिकत्वेनोपपत्तेः । तेन ऋत्सूक्तपदस्य श्लोके लक्षणाद्युक्तिरपि साहसमात्मम् । सप्तसप्तमनोध्यानादिविधौ दृष्टदृश्यन्तरपदयोः प्रतिनियतनिर्देशबलादेव लक्षणाव्यवस्थाया इव प्रकृते क्लृप्ताया एव शक्तेर्व्यवस्थादार्ढ्यस्य कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धेः । यदि त्वेवमाद्योच्यते “विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं यद्ब्रह्मणा पुरा । स्तुतये योगनिद्राया मम देव्याः पुरन्दर ! । महिषान्तकरी सूक्तं सर्वसिद्धिप्रदन्तया । देव्या ययादिकं दिव्यं दृष्टं देवैः महर्षिभिः । देवि ! प्रपञ्चास्तिहरे प्रसीदेत्यादिकं तथा । नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम् । असुपत्रास्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः । नमो देव्यादिकं सूक्तं सर्वकामफलप्रदमिति” विशकन्नितवेषेण पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहारदर्शनादेतेषां स्तोत्राणामपौरुषेयसिद्धान्तत्वाच्च सूक्तसंव्यवहारो युज्यत एवेति, तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति स्तोत्रात् पूर्वं ब्रह्मोपाचेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पाठाच्च त्वं स्वाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः तस्य च योगनिद्रात्मकरात्रिदेवतात्वान्तरोचितन्त्रे रात्रिसूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयम् । परन्तु तत्तन्त्रमनुसरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकाङ्गहोमदशायां न होतव्यम् । स्तोत्रान्त्रिमश्लोकास्य इधा विभागोऽपि न कार्यः । देवीसूक्तेऽपि त्रिधा विभागोऽङ्गहोमे न विधेयः प्रधानविविशेषस्याङ्गविधावन्वयेन प्रतिष्ठाचमिति पदे लक्षणाकल्पने मानाभावादित्यधेयम् । क्रौडतन्त्रे “प्रतेऽकावर्षेण देवि ! त्वहमेपेन संमितम् । त्रिराष्ट्रत्या लभेत्कामान् पञ्चाष्ट्रत्या रिप्नु जयेत्” । कास्ये तु प्रयोगे विशेषः । ज्ञातप्रायनीतन्त्रे “एकाष्ट्रत्यादिपाठानां प्रतग्रहं पठतां नृणां । सङ्कल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मनन् सकृत् । पञ्चाङ्गलिप्रदानेन फलं प्राप्नोति मानवः” । अत्रिय ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्थयोक्तः कालिकापुराणे विशेषः द्रष्टव्यः । तत्राशक्ता-नामपि तत्रैव “कुष्माण्डभक्तुदण्डस्य मद्यमासवमेव च । एते बलिस्वभाः प्रोक्तास्तृणौ ज्ञागसभाः सदा” । ज्ञागसभाः पञ्चविंशतिवर्षावधिहृत्प्रजन्मकाः “अजा-

विकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवर्षिकीम् । हृत्प्रमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथेति” तत्रैयोक्तेः । यस्तुतस्तु “न हिंसा दिति” निषेधस्य संकोचमन्त्रेष्वेव ज्ञागसभानर्तप्रसम्भवे ज्ञागवलिर्ब्राह्मणैर्न कार्येव । एवं मद्यासवे अपि न देये । “वरं प्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत्सुरामिति” “ब्राह्मणो सदिरां दत्त्वा ब्राह्मण्यादेवहीयते” इति च दृष्टव्यम् । अतएव तत्प्रतिनिधिरपि कालिकापुराणे अर्थत “अवश्यं विहितं यत् मद्यं तत्त द्विजः पुनः । नारिकेलजलसङ्घास्यं, ताक् चंवात्सूजं न्मधु” । कात्यायनीतन्त्रे “उपसर्गोपशान्त्यर्थे त्रिराष्ट्रं पठेत्तरः । अष्टदोषोपशान्त्यर्थे पञ्चाष्ट्रं वारानने ! । महाभये सप्तपत्रे सप्ताष्ट्रसुदोरेत्” इत्यादिना फलभेदेन संख्याभेदानेकानुक्तोपसङ्गतम् “अथ वा ब्रह्मणोक्तेन किमन्येन वरानने ! । चण्ड्याः शताष्ट्रपाठात्सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः” इति । इतोऽप्यधिकाः सप्तसंख्यादयोऽत्र द्रष्टव्याः । हरगौरीतन्त्रे “श्रीकामः पुत्रकामोवा दृष्टिमार्गक्रमेण तु । जपेच्छक्रादिमारभ्य शुभदैतव्रधावधि । आदिमारभ्य प्रजपेत्पञ्चाष्ट्रं समापयेत् । शान्त्यादिकामः सर्वत्र स्थितिभागक्रमेण तु । सार्धैः सूर्यतमयः सार्धैर्भिषता मनुः । सङ्कटे चान्यभारभ्य पश्चादादि समापयेत्” । इत्यादिकस्य कामनाभेदेन पाठवैचित्र्यस्य कतिपयश्लोकमात्रपाठेन तत्तत्प्रयोगवैचित्र्यस्य च विस्तरो उभारादितन्त्रस्योपन्यानेरेव्य एवावगन्तव्यः । केरलास्तु एकैकशिन्द्यसे एकैकमेऽक्षरं पठेदिति दिनत्रयेणैकाष्ट्रित्तिरत्येकः पत्रः । “चन्द्राक्षिभूवेदकरेन्दुदक्षसङ्क्राकानध्यायान् क्रमेण दिनभेदेन पठेदिति सप्तभिर्दिनेरेकाष्ट्रित्तिरत्येकः पत्रः इत्याहुः । अत्र द्वितीयमेव पत्रं पाठोऽयद्विप्रकारः । इति सप्ताक्षर्यां संकल्पनं ब्रह्मस्तदनुयायिनोऽनुतिष्ठन्ति कचटतपयश्वर्गवैरिहभिरण्डान्येरज रैरङ्गाः नेत्रे न्युत्थं ज्ञेयं तथा स्वरे केवले कथिते” इति प्रसिद्धपरिभाषया प्रकारयकारककारा एकस्मिन्ठपरिका इयो द्विगन्धस्तुर्प संकेतित इति । तत्रमन्तन्त्राणि त एव जानन्ति । सन्त्यपि तानि तन्त्रवचनादि एकदिनेवैकाष्ट्रन्यगत्परानि । अस्ति च तादृशोऽप्यस्य प्रयोगः कात्यायनीतन्त्रे मन्त्रविभजनान्ते” होमे स्वाहा-न्तिमा एते पूजावां तु नमोऽन्तिमाः । तर्पणे तर्पथा-

स्थाना ऊरुनीयाबुधैर्मताः” इति वचनात् सप्तशत-
ब्राह्मणभोजने प्रतिव्यक्तप्रैकमन्त्रेण कारुण्डितुसमयेन
पोडगोपचाराणां पदार्थादुसमयेन वा पञ्चोपचारा-
णां वा कर्त्तुं भगवत्तया स्वेच्छयाऽध्यायभेदेन वाऽनेक
दिनवाध्यैकप्रयोगप्रसक्तौ उक्तवचनैर्विभजननियमो-
विधीयत इति । अत्र स्वयं पठितुमसमर्थस्य वा प्रभोर्वा
ब्राह्मणद्वाराऽपि प्रयोग इष्टः । तत्पक्षे दक्षिणा
निग्रमस्तन्त्रेषु “पञ्चस्वर्णां शताहतेः पञ्चाहतेस्तु त-
त्रयम् । पञ्चाहतेः स्वर्णमेकं त्विराहतेस्तदर्धकम् ।
एवाऽसौ पादमेकं दद्याद्वा शक्तितो बुधः” इति गुप्त-
वती । पाठे इतिवधशब्दौ न पाठ्यौ अध्यायान्ते विधा-
नपारिजाते स्थितम् ।

नन्दादिशक्तिभेदाभ्यामर्थ्यादिवीजभेदाद्य अन्यतोक्ता दृष्टव्याः।
चण्डप्राः होमाङ्गत्वेन संपुटार्थत्वेन च सप्तशतमन्त्रवि-
भागः कात्यायनीतन्त्रे दर्शितः गुप्तवत्यां च तद्वाक्यव्या-
ख्यामर्थकं मन्त्रविभागे विशेषं युक्तप्रा निरर्थं संप्रह-
शौकैर्यथा निर्धारितं तथात्वं प्रदर्शयते । तत्र एकाध्यायात्मक
प्रथम चरितस्य मन्त्रविभागसूक्तस्तत्वाः श्लोका यथा
“मार्कण्डेय उवाचेति मन्त्रः प्राथमिकोमतः। सावर्णाद्या
स्मिन्विराजमान्ताः श्लोकका दश । सोऽचिन्तयत् तदा तन्त्रे-
त्यर्धश्लोकात्मकोमतः । मत्पूर्वैरित्युपक्रमस्य सप्त श्लोका
नृपान्तिसाः । अथ वैश्वः, समाध्याद्याःसंस्थितान्तास्त-
स्त्रयः । किं नु तेषां कथं ते किम् इत्यर्धश्लोककौ मन् ।
राजोवाच ततोयस्त्रोष्वित्यर्धश्लोकमन्त्रकौ । मार्कण्डेयस्त
तसौ समाधिः श्लोकाधेमन्त्रकौ । वैश्वोक्तिरेवमित्याद्या
अनुष्वन्तास्तस्त्रयः । तेषां कृते करोमीति हावर्द्धश्लोकम-
न्त्रकौ । कृत्वा तु तावति श्लोको राजोक्तिर्भगवत्प्रति ।
दुःखायेति च मन्त्रौ हावर्द्धश्लोकात्मकौ मतौ । समत्या-
द्यामृदतान्ताश्चत्वारोऽथ ऋषेर्वचः । ज्ञानमस्तीत्युपक्रमस्य
सुक्तयेऽन्तास्ततोदश । सा विद्येति च संसारेत्यर्धश्लोक
कौ मन् । राजोक्तिर्भगवत् केति श्लोको यत्तदिति द्वयम् ।
अर्द्धश्लोकात्मकमृदपिर्नित्यैवेति तथापि तत् । हावर्द्धश्लोक-
मन्त्रौ स्तो देवानां कार्यमादितः । तेजसः प्रभुरित्यन्ता
श्लोकाः षड् ब्रह्मणोऽथ वाक् । त्वंस्वाहा त्वं स्वधेत्याद्याः
श्लोकमन्त्रास्तयोदश । प्रबोधं चेति बोधस्यैत्यर्धश्लोका-
त्मकौ मन् । ऋषिरेवं स्तुतेत्यादि विभ्वन् श्लोकपञ्चकम् ।
तावपीत्युक्तयन्तावित्यर्द्ध श्लोकमनुद्वयम् । भगवांच भवेतां
किमन्येनेत्यर्धदुम्बकम् । ऋषिवाक्यं विसृताभ्यामित्येकः

श्लोकमन्त्रकः । अथां जङ्घीत्यर्धमृदपिस्तथेति श्लोक-
योर्युग्म् । इत्येसप्रतिश्लोकैः७८२ध्यायप्रथमात्मनः । प्रथ-
मस्य चरितस्य सर्वे मन्त्राश्चतःशतम्ः१०४ । तेषवाचा
द्वितामन्त्राद्द्वैप्रकहेप्रकल्पिपञ्चभिः । ऋगुण्डपुत्रभगवैश्व
ब्रह्मण्डपरिभिः । चतुर्दश स्युः श्लोकाद्वाशतर्विशतिरी-
रिताः । अथशिलास्तु षट्पटिःश्लोकमन्त्रा इति स्थितिः” ।
अध्यायत्वयात्मकस्य द्वितीयचरितस्य मन्त्रविभागसूक्तका
स्तत्वाः संप्रहश्लोका यथा

“ऋषिवागपटिः स्युः श्लोकादेवासुरादयः । एवं द्वि-
तीयकेऽध्याये मन्त्रा एकोन सप्ततिः६९ । ऋषिर्निहन्त्य-
मानाद्याः पञ्चविंशत् मन्त्रकाः । देव्युक्तिर्गर्ज गर्जति
श्लोक एक ऋषेर्वचः । पञ्च श्लोका इति चतुश्चत्वारिं-
शत्४४ तृतीयके । ऋषिः शक्रादयः श्लोकाः षड्विंशति
रथपिशाक् । श्लोकद्वयमथो देवी श्लोकाधे विद्यतामिति ।
देवा उचुस्त्रयः श्लोका भगवत्या कृतादिकाः । वृद्धयेऽस्मत्
प्रपक्षा स्वमित्पूर्धश्लोककोमतः । ऋषेर्वचश्चतःश्लोकीत्य-
ध्याये तु चतुर्धके । मन्त्राद्विचत्वारिंशत्४२ स्युरध्याय
त्रितयात्मनः । मध्यमस्य चरितस्य पञ्चपञ्चाशदुत्तराः ।
शतं१५५ मन्त्रा स्तेषु देव्या वचधी द्वे ऋषेस्तु षट् । देव-
नामेकमर्धे द्वे अन्ये श्लोका इति स्थितिः” ।

नवाध्यायात्मकस्य तृतीयचरितस्य मन्त्रविभागसूक्तकाः
तत्वाः संप्रह श्लोका यथा

“अथर्षि वाक्पुराशुभेत्यादयः श्लोककास्तु षट् । देवा-
ऊर्चुर्नभोदेव्या इत्यादिश्लोकपञ्चकम् । ततःश्लोकैकविंशत्या
प्रतिश्लोकं त्रिंशस्त्रयः । विभागादनुपङ्गाभ्यां त्रिपञ्चा
श्रुतयो यथा । महाकात्याद्यर्धभेदाक्षमस्तस्या इति त्रयः।
मन्त्राः पूर्वोत्तरौ शेषौ या देव्यर्धं नभोनमः । तेषामाद्य-
नयोर्द्वौप्रतिमन्त्रक्रमेण तौ । तेन पर्यवसानं स्या-
देकैकोमन्त्र ईदृशः । या देवीत्यर्धसुचार्यं नमस्तस्यै
नभोनमः । इत्युत्तरेत् त्रिपादुगायत्रे प्रया त्वर्धावसानका ।
एते पूर्वार्धतुर्थ्याङ्गयोगोत्था एकविंशतिः । भवन्ति वि-
ष्णु सायादिभ्रान्त्यन्तपदगर्भगाः । प्रथमा विष्णु सायोक्ता
द्वितीया चेतना ततः बुद्धिर्निद्रा क्षुधात्याया शक्तिरूपया
तथाऽमी । कान्तिर्जातिरथो लज्जा शान्तिः अज्ञा-
न्योदशी । कान्तिर्लक्ष्मीस्ततोऽर्चिः स्मृतिरूपेण
संस्थिता । दया तुष्टिस्ततोमर्ता भ्रान्तिरित्येकविंशतिः ।
स्वस्थानदृष्टप्रा त्रिः मोक्ता द्विपटिर्भनवः श्रुताः ।
इन्द्रियाणामितिश्लोक एकमन्त्रश्रुत्तरः । चिति-

रूपेण येषु प्राग्बन् मन्त्रत्वयात्मकः । स्तुता सुरै
रिति श्लोकाष्टधरेषु क्षयादिकाः । श्लोकाः सप्तदशार्धं
निर्गम्येति मनुजयम् । द्रुतोक्तिर्देवि ! दैत्येति नव-
श्लोका ऋषेर्वचः । इत्युक्त्वा सा तदैत्येकः श्लोको
देवीवचस्ततः । सत्यसुक्तमिति श्लोकचतुष्कमथ द्रुत-
वाक् । अर्वाभिप्रेति चत्वारः श्लोका देव्यास्ततोवचः ।
एवमेतदिति द्वावित्येकोनत्रिंशदुत्तरम् । शतं १२६ मन्त्राः
पञ्चमे षट्सप्तति ७६ श्लोकमण्डिते । अथपरित्या-
कयत्येति चतुःश्लोकी ऋषेर्वचः । तेनाज्ञप्तइति श्लोक
त्रयं देवीवचस्ततः । दैत्यैश्चरेण्येकोऽथ ऋषिरित्युक्त
इत्यपी । द्वादशेति मताः षष्ठे चतुर्विंशतिमन्त्रकाः २४ ।
अथर्षेवाक् मयाज्ञप्ता इत्याद्यास्त्रयादत्रिंशतिः २९ ।
ऋषिस्तावित्युभावेत्यं सप्तमे सप्तत्रिंशतिः २७ । अथर्षिवाणी
चण्डे चेत्यारभ्यप्राभिजवान तम् । इत्यन्तः पञ्च पञ्चा-
शच्छ्लोकामन्त्रास्ततः परम् । सुखेन काशी जग्दृष्टे
इत्यर्धश्लोकमन्त्रकः । ततोऽसाविति षट् श्लोकास्त्रि-
षष्टित्येवमष्टमे ६९ । राजा विचित्रमित्यादि श्लोक
द्वयमथो ऋषिः । चकार कोपमित्याद्याः सप्तत्रिंश
दुदीरिताः । इत्येकचत्वारिंशत् ४४ स्थुर्नवमाध्यायमन्त्र-
काः । ऋषिर्निशुम्भं निहतमिति द्वावित्येका-
वचः । ऐकैवेति द्वयं देवी तत एकोऽहमित्यृषिः ।
ततः प्रवृत्ते युद्धमिति श्लोकास्त्रयोदश । तत्रापि सा नि-
राधारेत्यर्धश्लोकात्मकोमनुः । नियुद्धं खे तदा दैत्य
इत्याद्या मनवोनय । इत्येवं दशमेऽध्याये द्वाविंशन्
मनशोमताः ९२ । ऋषेर्देव्याहृते तत्रेत्याद्यास्त्रिंशच्चत-
सृता ११४ । देवीवाग् वरदेत्येको देवाः सर्वेति चैककः ।
देवी वैवस्वतेत्यटावथ शाकम्भरी मनुः । अर्धश्लोका-
त्मकः पञ्चाच्छ्लोकास्तत्रैव चेति षट् । एवमेकादशे
मन्त्राः पञ्चपञ्चाशदोरिताः ५५ । देवीवागेभिरित्याद्याः
श्लोका अष्टादशोदिताः । सर्वं समैतदित्यर्धं पञ्चाद्याः
श्लोकका दश । ऋषेर्वचनमित्युक्तेत्याद्याः श्लोका-
स्ततस्तयः । निशुम्भे चेत्यर्धमनुरेधं भगवतीति षट् ।
इत्येकचत्वारिंशत् ४४ सप्त द्वादशाध्यायमन्त्रकाः । ऋषिरे
तत्त इत्यर्धश्लोको मन्त्रस्ततस्तयः । एवंप्रभावा से
ध्याद्या मार्कण्डेय उवाच ह । इति तस्येति षट् श्लोका-
देवी यदिति चैककः । मार्कण्डेय उवाचाथ ततो वज्रे
मनुद्वयम् । देव्युवाच ततः स्वल्पैरहोभिरिति धण्ड-
ताः । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रा मार्कण्डेयवचस्ततः । इति

दत्त्वा तयोरेवं देव्यावरमिति द्वयम् । द्विर्दण्डकलितन्या-
यादाष्टसं स्याच्चतुष्टयम् । इत्येवमेकोनत्रिंशन् २६ मनवः-
स्युः त्रयोदश । अत्रापरे नवाध्वानि केचिदेकादशाभ्यधुः ।
न तत् कात्यायनीतन्त्रजल्पितं किन्तु कल्पितम् । इत्यु-
त्तरचरित्तेऽस्त्रिंशत्तथायत्त्रिघनाऽत्मनि । सम्भूय मन्त्र
संख्येत्त्रकचत्वारिंशत्तःशतो ४४१ । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रा
स्तेषु द्वादश कीर्तिताः । त्रिपाटु मन्त्रास्तु षट्षष्टिर्द्वै-
श्लोकौ पुनरुक्तौ । श्लोका अपुनरुक्तास्तु त्रिघती सप्त-
विंशतिः १२७ । राजेको देवद्रुतोक्ती द्वे द्वे देव्युक्तयो-
दश । मार्कण्डेयोक्तयस्त्रिंशत्तृषिवाक्यानि षोडश ।
इत्युवाचाङ्गितामन्त्राश्चतुस्त्रिंशदिति ३४ स्थितिः । अथ-
सर्वे मिलितास्तदध्यायेषु त्रयोदशसु । पञ्च शतानि
श्लोका अष्टसप्ततियुतानि ५७८ । तेष्वन्यौ श्लोकौ द्विसुणो
भवतस्त्रेधा द्वाविंशतिभागः । एकोनविंशतेश्च द्वेधा ते
पञ्चषष्टिरतिरिक्ताः । ब्रह्मा भगवान्द्रुतोवैश्वरो देवा
न्दपो षडकण्डुसुतः । देव्युपयस्यैकैर्द्विद्वित्युक्तः
शरार्कऋचमिताः । इति सप्ताधिकपञ्चाशदुवाच
पदाङ्किकता समी अधिकाः । द्वाविंशतिशतमेधं
श्लोकैर्योगेन मन्त्रसप्तशती । इति विभजनमुदित
प्रतिमन्त्रं कात्यायनीतन्त्रे । तस्मादेतत् प्रकृतिकम-
पूर्णमन्यन्तु यामसप्रवृत्ति । एकमन्त्रस्त्रिपान्मन्त्रः पुन
रुक्तोऽधमन्त्रकः । उवाचाङ्कितइत्येवं मन्त्रः प्रोक्तोऽत्र
पञ्चधा । मन्त्रपिण्डः श्लोकपिण्डोऽध्यायपिण्ड इति
त्रिधा ।” सुप्रवती

नागोजोभट्टकतविभागस्त्वन्यादृशः विस्तरभशाज्ञोक्तः उ-
भयोश्च युक्तायुक्तत्वसुभयग्रन्थदर्शनेन सुधीर्भविचिन्त्यम् ।

तदयं संक्षेपः ।

अध्यायः श्लोकः श्लोकात्मा अर्धश्लोकात्मा त्रिपाटु उवाचाङ्कितः मन्त्रः

१८०	१	७८	६६	२४	०	१४	१०४
२	६८	६८	०	०	०	१	६८
३	४१	४१	०	०	०	२	४६
४	३६	३५	२	०	०	५	४२
२८०१	१४५	१४४	२	०	०	८	१५५
५	७६	५४	०	०	६६	८	१२८
६	२०	२०	०	०	०	४	२४
७	२५	२५	०	०	०	२	२७
८	६१॥	६१	१	०	०	१	६३

अध्यायः श्लोकः श्लोकानां अर्धश्लोकानां लिपाद् उवाचाङ्कितः मन्त्र

८	२८	२८	०	०	२	४१
१०	२७॥	२७	१	०	४	२२
११	५०॥	५०	१	०	४	५५
१२	२८	२७	२	०	२	४१
१२	१७॥	१४	७	०	६	पुनरुक्त२२८
३८०	८	२५५	३२७	१२	६६	२४ पुनरुक्त२४४१

समष्टिः १२ ५७८ ५२७ ३८ ६६ ५७ पुनरुक्त ७००

व्यसा रक्षस्युक्तं मार्कण्डेय पुं प्राधानिकादिरहस्ये
 "राजोवाच । भगवन्भवतारा मे चण्डिकायास्त्वयोदिताः ।
 यतेषां प्रकृतिम्बुध्नन् ! प्रधानं यत्तुमर्हसि । आराध्यं
 यन्मया देव्याः स्वरूपं येव च द्विज ! । विधिना ! ब्रूहि
 सकलं ज्ञेयवत् प्रथमस्य मे । अथिहं "इदं रक्षसं परम-
 मनाख्येयं प्रथमते । भक्तोऽसीति न मे किञ्चित्कवावाच्यं
 वराधिप ! । सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी ।
 लक्ष्म्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य तत्सं व्यवस्थिता । मातु-
 लिङ्गकृदां खेटं पानपालं च विभ्रती । नागं लिङ्गं च
 योनिञ्च विभ्रती नृप मूर्धनि । तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्त-
 काञ्चनभूषणा । शून्यं तदखिलं स्त्रेण प्रयासास
 तेजसा । शून्यं तदखिलं लोकं विलोक्य परमेश्वरी ।
 वभार रूपमपरन्मया केवलेन हि । सा भिक्षाञ्जनसं-
 काशा दंडाक्षितत्रारानना । विशाललोचना नारी बभूव
 तनुमध्यमा । खड्गपालशिरःखेटैरलङ्कृतचतुर्भुजा ।
 कदम्बहारं शिरसा विभ्राणा हि शिरःस्रजम् ।
 ताश्चोवाच महालक्ष्मीः कामर्षीं प्रमदोत्तमाम् । ददामि
 तव नामानि यानि कर्माणि तानि ते । महाभाया म-
 हाकाशी महामारौ जुवा तृषा । निद्रा तृष्या चैकवीरा
 कालरात्रिर्दुरत्यया । इमानि तव नामानि प्रतिपाद्यानि
 कर्माणिः एभिः कर्माणि ते ज्ञात्वा योऽ धीते वोऽऽप्नुते
 सुखम् । ताभित्युक्त्वा महालक्ष्मीः स्वरूपमपरम्पु ।
 सत्वाख्येनातिगुह्येन गुह्येनेन्दुप्रभन्दधौ । अक्षमासाङ्गु य-
 धरा वीणापुस्तकधारिणी । सा बभूव वरा नारी नामा-
 न्यस्यै च सा ददौ । महाविद्या महावाणी भारती याक्-
 मरसती । आर्यां ब्राह्मीं सहाधे तुर्वेदगर्भां सुरेश्वरी ।
 अथोवाच महालक्ष्मीर्भहाकाशीं सरसतीम् । युवां
 जनयतान्देव्यो मिथुने स्वातृरूपतः । इत्युक्त्वा ते महा-
 लक्ष्मीः ससर्ज मिथुनं स्वयम् । हिरण्यगर्भां हचिरी

स्त्रीपुंसौ कमलासनौ । ब्रह्मन्निधे विरिञ्चेति धा-
 तरितग्राह तं वरम् । श्रीःपद्मे कमले लक्ष्मीतग्राह-
 माता स्त्रियञ्च ताम् । महाकाशी भारती च मिथुने
 स्रजति का ह । एतदोरपि रूपानि नामानि च वदा-
 मि ते । नीलकण्ठं रत्नवाङ्मं चेतान् चन्द्रशेखरम् ।
 जनयासास पुत्रं महाकाशीं चितां स्त्रियम् । स रक्षः
 शङ्करः स्थाणुः कपर्दी च त्रिभोचनः । तयो विद्या
 कामधेनुः शास्त्रीभाषाशरासरा । सरसती स्त्रियङ्गौरीं
 कण्ठं च पुत्रं नृपः । जनयासास नामानि तयोरपि
 वदामि ते । विष्णुः कण्ठो कृष्णिकेशो वामुदेवो जनार्दनः ।
 उमा गौरी सती चण्डी सुन्दरी सुभगा शिवा । एवं
 युवतयः सतःपुत्रसत्वं प्रयेदरे । चक्षुष्मन्तोऽनुपमश्लि
 नेतरैःतद्विदो जनाः । ब्रह्मणे प्रददौ पत्नीं महालक्ष्मी-
 र्दप तयोम् । इद्राय गौरीं वरदां वासुदेवाय च
 श्रियम् । सरया सह सम्भूय विरिञ्चोऽल्लमजीजनत् ।
 विभेद भगवान्मुद्रसङ्घोर्यां सह वीरवान् । अखलमध्ये
 प्रधानादि कार्यजातमभूत्पु । महाभूतात्मकं सर्वं
 जयत्स्यावरजङ्गमम् । सुपोष पाशयामास तं लक्ष्म्याः सह
 केशवः । महालक्ष्मीरेवमजा राजन् ! सर्वेश्वरेश्वरी ।
 निराकारा च साकारा सैव नामाभिधानभत् । नामा-
 न्तरैर्निरूप्यैषा नाम्ना नाम्येन केनचित्" १४७० ।
 "अथिरवाच । त्रिगुणा तामधी देवी सात्विकी या
 त्रिधोदिता । सा शर्वा चण्डिका दुर्गा भद्रा
 भगवतीर्येते । योगनिद्रा हरेरुक्ता महाकाशी तन्मो-
 गुणा । मधुकैटभनाशाचं यानुष्टावाभ्युजासमः ।
 दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा । विशालया राज-
 माना त्रिशङ्कोचनमालया । सुरदृश्यनदंडाढ्या भीम
 रूपानि भूमिप ! । रूपसौभाग्यकालीनां सा प्रतिष्ठा
 महान्निधाम् । खड्गबाणगदाशूलचक्रयङ्गुभुगुण्डिभत् ।
 परिधं कार्त्तिकं श्रीधं त्रिशोतङ्गुविरे दधौ । एषा
 सा वैष्णवी माया महाकाशी डुरत्यया । आराधिता
 वशीकृत्यात्पूजाकर्त्तुंशराचरम् । सर्वदेवशरीरेभ्यो योऽऽ
 विर्भूताऽमितप्रभा । त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः साक्षान्-
 हिप्रमर्दिनी । चेतानना नीलभुजा सुश्रुतज्ञानमखल-
 सा । रत्नमध्या रत्नपादा नीलमङ्गुलीरुच्यदा । सुचित्त
 जपना चित्तसाक्षात्परिभूषणा । चित्तासुतेप ना कान्ति
 रूपसौभाग्यशाशिनी । अष्टादशभुजा पूज्या सा सङ्क
 भुजा सती । आनुधान्मल वक्षन्ते दक्षिणाधःकरः

क्रमात् । अक्षमासा च कमलं वाणोऽसिः कुलिशङ्गदा ।
 चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खोचण्डा च पाशकः । शक्ति-
 दण्डसङ्घं चापं पानपात्रं कमण्डलुः । अलङ्कृत भुजा-
 जेभिरायुधैः कमलासनाम् । सर्वदेवमयीभीर्षा महा-
 लक्ष्मीनिर्मा नृप ! । पूजयेत्सर्वदेवानां स्वर्लोकानां प्रभु-
 भवेत् । गौरीदेहात्सङ्गता या सत्त्वैकयुष्मात्रया ।
 साक्षात्सरस्वती प्रोक्ता शुभासुरनिवर्हिणी । दधौ
 चाष्टभुजा वायसुधले शूलचक्रभट् । शङ्खं वष्टां बाहु-
 लञ्च कार्त्तिकं वसुधाधिप ! । एषा संपूजिता भक्त्या सर्व-
 शत्रुं प्रयच्छति । निशुम्भमधिनी देवी शुभासुरनिव-
 र्हिणी । इत्युक्तानि स्वरूपाणि सूक्तीनाम्ब वाधि-
 व ! स्वरूपाणि जगन्मातुः, पृथग्दर्शा निशामस । महा-
 लक्ष्मीर्षदा पूज्या महाकाशी सरस्वती । दक्षिणोत्तरयोः
 पूज्ये पृथतो मिथुनत्रयम् । विरिञ्चिः स्वरया मध्ये रु-
 द्रोर्गौरी च दक्षिणे । वामे लक्ष्म्या कृषीकेश इत्येवन्दे-
 वतामयम् । अष्टादशभुजा मध्ये वामे चास्या दशानना ।
 दक्षिणेऽष्टभुजा लक्ष्मीर्भङ्गती तां समर्चयेत् ! अष्टादशभुजा-
 चैषा यदा पूज्या नराधिप ! । दशानना चाष्टभुजा दक्षि-
 णोत्तरयोस्तादा । कालकृत्य च संपूज्यौ सर्वांरिष्ट
 प्रशान्तये । यदा चाष्टभुजा पूज्या शुभासुरनिवर्हिणी ।
 नवास्याः शक्तयः पूज्यास्तदा रुद्रविनायकौ । मनो
 देव्या इति स्तोत्रैर्भङ्गलक्ष्मीं समर्चयेत् । अयतार-
 तयार्चायां स्तोत्रमन्त्रास्तदान्त्रयाः । अष्टादशभुजा चैषा
 पूज्या महिषमर्हिनी । महालक्ष्मीर्भङ्गकाशी महती च
 सरस्वती । ईश्वरी पुण्यपापानां सर्वलोकमहेश्वरी ।
 महिषान्नहारी येन पूजितासौ जगत्प्रभुः । पूजयेज्ज-
 गतां धार्त्वीं चण्डिकांभक्तवत्सलाम् । अर्घ्यादिभिरलङ्का-
 रैर्गन्धपुष्पैस्तथोत्तमैः । धूपदीपैः सनैवेद्यैः नानाभक्ष्य
 समन्वितैः । रुधिराक्षेण वस्त्रिणा मांसेन सुरया नृप ! ।
 सुरभिषा क्षामिणेन चन्द्रेण सुगन्धिना । सक्रूरैश्च
 ताव्युखैर्भक्तिभावसमन्वितैः । यामभागेऽप्यतो देव्याः
 किञ्चशीर्षं महासुरम् । पूजयेन्महिषं येन गतं सा-
 युज्यमोषया । दक्षिणे पुरतः सिंहासत्युप धर्ममीश्व-
 रम् । ततः कृताञ्जलिभूत्वा स्तुवीत चरितैस्त्रिभिः । एके-
 न वा मध्यमेन नैकेनेतरयोरिह । चरितार्द्धञ्च न जपे-
 ज्ञपन् विद्वन्ब्रामुयात् । स्तोत्रमन्त्रैस्तुवीतेनां यदि वा
 जगदम्बिकाम् । प्रदक्षिणमन्त्रकारं कृत्वा मुनिं क-
 ङ्गाङ्गलिः । क्षमापयेज्जगद्गार्त्वीं सुहृत्सुहृतरतन्द्रितः ।

प्रतिश्लोकञ्च जुहुयात्पावसं तिलसर्पिणा । जुहुयात्क्षील
 मन्त्रैर्वा चण्डिकायै शुभं हविः । नमोनमः पदैर्देवीं
 पूजयेत् सुसमाहितः । प्रयतः प्राञ्जलिः प्रह्वः प्राप्स्याना
 रोष्य चात्मनि । सुचिरम्भाववेदीर्षा चण्डिकानन्मयो
 भवेत् । एवं यः पूजयेज्जङ्गता प्रत्यहं परमेश्वरीम् ।
 भुक्त्वा भोगान्यथाकामं देवीसायुज्यमाप्नुयात् । योन
 पूजयते नित्यं चण्डिकां भक्तवत्सलाम् । भक्तीकृत्यास्य
 पुण्यानि निर्दोषेत्परमेश्वरी । तस्मात्पूज्य भूपाल !
 सर्वलोकमहेश्वरीम् । यद्योक्तेन विधानेन चण्डिकां
 सुखमाप्स्यसि” १५५० ।
 “अधिरुवाच । नन्दा ! भगवती नाम या भविष्यति नन्द-
 जा । संस्तुता पूजिता ध्याता वशीकृत्याञ्जगत्त्रयम् ।
 कनकोत्तमकान्तिः सा सुकान्तिकनकाम्बरा । देवी क-
 नकदामाच्छ्रा कनकोत्तमभूषणा । कमलाङ्गुणपाशा-
 जैरलङ्कृतचतुर्भुजा । इन्द्रिया कमला लक्ष्मीः सा-
 षीरुक्ताम्बुजासना । या रक्तदन्तिकाश् नाम देवी प्रोक्ता
 मयानघा । तस्याः स्वरूपं वक्ष्यामि ऋषु सर्वभया-
 पहम् । रक्ताम्बरा रक्तवर्णा रक्तसर्वाङ्गभूषणा ।
 रक्तायुधा रक्तनेत्रा रक्तकेगाऽतिभीषणा । रक्ततीक्ष्ण
 नखा रक्तदशना रक्त दंष्ट्रिका । पतिं नारीवानुरक्ता देवी
 भक्तं भजेज्जनम् । वसुधाभनितम्बा सा सुमेरुयुगल
 क्षनी । दीर्घीं लम्बावतिस्फुली तावतीव मनोहरौ ।
 कर्कशावतिकान्तौ तौ सर्वानन्दपयोनिक्षी । भक्तान्
 सम्प्राययेद्देवी सर्वकामदुघौ क्षनौ । खड्गपात्रं च सु-
 खलं लाङ्गलञ्च विभर्त्सि सा । आख्याता रक्तचासुखडा
 देवी योगेश्वरीतिषा । अत्रया व्याप्तमखिलं जगत्स्था-
 वरजङ्गमम् । इमां यः पूजयेज्जङ्गता स व्याप्नोति च-
 राचरम् । अधीते य इमं नित्यं रक्तदन्तीवपुस्तवम् ।
 तं सा परिचरेद्देवी पतिंस्मिद्यमिवाङ्गनाश् । शाकम्बरीश्
 नीलवर्णा नीलोत्पलविभूषणा । गम्भीरनाभिक्लिवला
 विभ्रिततनूदरी । सुकर्कशसमोत्सुकहस्तपीनचनक्षनी ।
 सुष्टौ शिलीसुखैः पूर्यं कमलं कमलाक्षया । पुष्प-
 पद्ममूलादिफलादिशाकसुखयान् । काव्यान्तरसै-
 र्युक्तं सुसृष्टवत्सुजरापहम् । कार्त्तिकञ्च स्फूर्त्त-
 कान्तिविभर्त्सि परमेश्वरी । शाकम्बरीं यतासौ स्था-
 तुषैव दुर्गां प्रकीर्त्सिता । शाकम्बरीं स्तुवन्ध्यायन् जप-
 नसंपूजयन्नमन् । अक्षय्यमन्त्रुते श्रीपद्मक्षपानादि सर्व-
 शत्रुः । भीमाऽपि नीलवर्णा सा दंष्ट्रादशनभासरा ।

विशाललोचना भारी वृत्तपीनघनस्रगी । चन्द्रहासं
च डमकं शरं पातञ्च विभ्रती । एकवीरा काल-
रात्रिः सैवोक्ता कामदा स्तुता ॥ तेजोमण्डलदुर्धर्पा-
भ्रामरीः चित्रकान्तिभृत् । चित्रश्रमरपाणिः सा महा-
भारीति गीयते ॥ इत्येतामूर्त्तयोद्देव्या व्याख्याता वसु-
धाधिप ! जगन्मातृशक्तिगङ्गायाः कीर्त्तिताः कामधेनवः ।
इदं रहस्यं परमं न वच्यं कस्यचित्त्वया । व्याख्यानं
दिव्यमूर्त्तीनामधीष्ठावहितः स्वयम् । देव्याभ्यानं मया
प्रोक्तं गुह्यात्गुह्यतरम्यहम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सवकाम
फलपदम् । १६५० ।

शतचण्डीविधानं मन्त्रमहोदधौ १८ तरङ्गे नवार्थं
प्रयोगानन्तरं प्रतिपादितं यथा
'शतचण्डीविधानन्तु प्रवक्ष्ये प्रीतये नृणाम् । नृपो-
पद्मस्थापञ्चे दुर्भिक्षे भूमिकम्पने । अतिदृष्टावना-
दृष्टौ परचक्रभये क्षये । सर्वे विघ्ना विनश्यन्ति शतं-
चण्डीविधौ कृते । रोगाणां वैरिणां नाशो धनपुत्र
सन्तुष्टयः । शङ्करस्य भवान्या वा प्रासादनिकटे शुभम् ।
मण्डपं द्वारवेद्याटं कुर्व्यात् सध्वजतोरणम् । तत्र
कुण्डं प्रकुर्वीत प्रतीच्यां मध्यतोऽपि वा । स्नात्वा नित्य
कृतिं कृत्वा दृगुयाद्ग बाडयान् । जितेन्द्रियान् सदा-
चारान् कुलीनान् सत्यवादिनः । व्युत्पद्मांश्चण्डिका-
पाठरताञ्च ज्वादायावतः । मधुपर्कविधानेन वस्त्रस-
र्वादिदानतः । जपार्थमासनं सालां दद्यात्तेभ्योऽपि
भोजनम् । ते हविष्यान्नमन्त्रान्तो मन्त्रार्थगतमानसाः ।
भूमौ शयानाः प्रत्येकं जपेयुश्चण्डिकास्तवम् । मार्कण्डेय-
पुराणोक्तं दशकल्पः सचेतसः । नवार्थं चण्डिकाभक्तं
जपेयुस्याऽयुतं पृथक् । यजमानः पूजयेच्च कन्यानां
नवकं शुभम् । द्विपर्णाद्यादशावदानाः कुमारीः परि-
पूजयेत् । नाधिकान्नां न हीनाङ्गीं कुठिभीञ्च व्रणा-
ङ्किताम् । अन्वां काणां केकराञ्च कुरूपं रोमयुक्-
तसुम् । दासीजातां रोगयुक्तां दुष्टां कन्यां न पूज-
येत् । विप्रां सर्वेऽसंसिद्धैः यशसे क्षत्रियोद्भवाम् ।
वैश्याजं धनलाभाय पुत्राप्तौ शूद्रजं यजेत् । द्विपर्णं
सा कुमार्युक्ता लिम्बुर्त्तं हार्थनतिका । चतुरवदा तु
कल्याणो पञ्चवर्षा तु रोहिणी । षडवदा कालिका प्रोक्ता
चण्डिका सप्तहायनी । अष्टवर्षं शान्भवी स्याद्दुर्गा च
नवहायनी । सुभद्रा दशवर्षोक्ता ता मन्त्रैः परिपूज-
येत् । एकावदायाः प्रीत्यभाषो रुद्रावदा तु विवर्जिता ।

तासामावाहने मन्त्रः प्रोच्यते शङ्करोदितः । मन्त्रा-
क्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् । नवदुर्गा-
त्मिकां साक्षात् कन्याभावाद्याव्यहम् । कुमारिकादि
कन्यानां पूजामन्त्रान् ब्रुवेऽधुना । जगत्पुच्छे ! जग-
दन्धे ! सर्वदेवस्यरूपिणि । पूजां षडहाण कौमारि !
जगन्मातृर्नमोऽस्तु ते । त्रिपुरांश्च त्रिपुराधारं त्रिवर्गज्ञान-
रूपिणीम् । त्रैलोक्यवन्दितां देवीं लिम्बुर्त्तं पूज-
यास्यहम् । कालात्मिकां कलातीतां कारुण्यहृदयः
शिवाम् । कल्याणजननीं देवीं कल्याणींश्च पूजयास्य-
हम् । अष्टिमादिगुणाधारामकाराद्यक्षरात्मिकाम् ।
अनन्तशक्तिकां लक्ष्मीं रोहिणींश्च पूजयास्यहम् । काम-
चारां शुभां कान्तां कालचक्रस्यरूपिणीम् । कामदां
करुणोदारां कालिकांश्च पूजयास्यहम् । चण्डवीरां च-
ण्डमायां चण्डसुण्डप्रमङ्गिणीम् । पूजयामि महादेवीं
चण्डिकांश्च चण्डविक्रमाम् । सदानन्दकरीं शान्तां स-
र्वदेवनमस्कृताम् । सर्वभूतात्मिकां देवीं शान्भवींश्च पूज-
यास्यहम् । दुर्गमे दुर्गरे कार्ये भवार्थविविनाशनीम् ।
पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गांतिनाशनीम् ।
सुन्दरीं स्वर्णवर्णां सुवर्णसौभाग्यदायिनीम् । सु-
भद्रजननीं देवीं सुभद्रांश्च पूजयास्यहम् । एतेभ्योः
पुराणोक्तैस्तं तां कन्यां प्रपूजयेत् । गर्भैः पुष्पैर्भक्ष्य-
भोक्ष्यैर्वस्त्रैराभरणैरपि । वेदां विरचिते रस्ये सर्वतो
भद्रमण्डले । घटं संस्थाप्य विधिवत्तत्वायाज्ञाञ्चैर्विष्क-
याम् । तदग्रे कन्यकाद्यापि पूजयेद्ब्राह्मणानपि ।
उपचारैस्तु विविधैः पूर्वाङ्गावरणान्यापि । एवं चतु-
र्दिनं कृत्वा पञ्चमे होमसाधरेत् । पायसान्निस्त्रि-
मध्वन्नाद्रौक्षारम्भाफलैरपि । साठलाङ्कैरिन्ध्रखण्डै-
नौरिकैः सुरैस्तैः । जातिफलैराक्षफलैरन्यैर्भु-
रवस्तुभिः । सप्तम्या दशाष्टम्या प्रतिशुभकं कृतञ्चरेत् ।
अयुतञ्च नवार्थेन स्थापितेऽग्नौ विधानतः । कृत्वाऽऽ-
परणदेवानां होमं तन्नाममन्त्रतः । कृत्वा पूर्णाङ्कितं
सम्यग्देवमन्त्रं विस्तृत्य च । अर्धविघ्ने च यष्टारं शि-
घ्रौघः कलसोदकैः । निष्कं सुवर्णमघ वा प्रत्येकं द-
क्षिणां दिशेत् । भोजयेच्च शतं विप्रान् भक्ष्यभोक्ष्यैः
पृथग्भिधैः । तेभ्योऽपि दक्षिणान्दन्त्वा षड्ङ्गीवादागप-
स्ततः । एवं कृते जगद्गस्यं सर्वे नश्यन्त्युपद्रवाः । राज्यं
धनं यशः पुत्राञ्चैवमन्यं लभेत सः ।
सहस्रचण्डीविधानं तत्रैव १८ तरङ्गे

“एतद्दृशगुणं कृत्याञ्चण्डीसाहसिकं विधिम् । विद्या-
वतः सदाचारान् ब्राह्मणान् हणुवाञ्छतम् । प्रत्येकं
चण्डिकापाठान् विदधुस्ते दिशाः० नितान् । अयुतं
प्रजपेयुस्ते प्रत्येकं च नवार्णकम् । पूर्वोक्ताः कन्यकाः
पूज्याः पूर्वमन्त्रैः शतं शुभाः । दशाहमेवं संपाद्या-
होमं कृत्युः प्रयत्नतः । सप्तशत्याः शताहृत्या प्रति-
ज्ञोकं विधानतः । लक्षसंख्यं नवार्णेन पूर्वोक्तैर्द्रव्य-
सञ्चयैः । होहभ्यो दक्षिणान्द्रत्वा पूर्वोक्तान् भोजये-
द्विजान् । सहस्रसंमितान् साधून् देवाराधनतत्-
परान् । एवं सहस्रसंख्याके कृते चण्डीविधौ न्ययाम् ।
सिध्यत्यभीपसितं सर्वं दुःखौघश्च विनश्यति । मारी-
दुर्भिक्षरोगाद्या नश्यन्ति व्यसनोञ्जयाः । नेमं विधिं व-
देह्युष्टे खले चोरे गुरुदुहि । साधौ जितेन्द्रिये दान्ते
वदेद्विधिमिमं परम् । एवं सा चण्डिका तृष्टा वक्तृन्
श्रोतुं च रक्षति” ।

चण्डीनवाक्षरविधानं तत्रैव १८तरङ्गे

“अधोनवाक्षरमन्त्रं वक्ष्ये चण्डीप्रसक्तये । वाङ्माया
मदनो दीर्घलक्ष्मीस्तन्द्रा श्रुतीन्दुयुक् । डायै सटक्
जकं कूर्मद्वयं भिण्टोशसंयुतम् । (ए स्तो त्रीं चास-
खण्डायै विज्ञे) नवाक्षरोऽस्य ऋषयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
हन्दांशुक्तानि सनिभिर्गायत्रुष्णिगनुष्टुभः । देव्यः प्रोक्ता
महापूर्वा काली लक्ष्मीः सरस्वती । नन्दाशकम्बरी
भीमाः शक्तयोऽस्य मनोः श्रुताः । स्याद्वक्तृदन्तिकादुर्गा
भ्रःमर्योवीजसञ्चयः । अग्निवायुभगास्तत्त्वम्फलं वेदत्वयो-
दितम् । सर्वाभीष्टप्रसिद्धार्थं विनियोगउदाहृतः ।
ऋषिच्छन्दोदैवतानि शिरोसंखण्डि न्यसेत् । शक्तिवीजानि
स्तनयोस्तत्त्वानि हृदये पुनः । एकेनैकेन चैकेन चतुर्भि-
र्भुगलेन च । समस्तो न च मन्त्रेण कृत्यादङ्गानि षट्
सुधीः । ततश्चादश न्यासान् कुर्वीतेऽफलप्रदान् ।
अथमोमातृकान्यासः कार्थः पूर्वोक्तमार्गतः । कृतेन
वैन देवस्य साहस्यं याति मानवः । अथ द्वितीयं कुर्वीति
न्यासं सारस्वताभिधम् । वीजत्वयन्तु मन्वादां तारादि
हृदयान्तिकम् । क्रमादङ्गुलिषु न्यसेत् कनिष्ठाद्यासु
षडङ्गु । करयोर्मध्यतः पृष्ठे मणिबन्धे च कुर्परे । हृद-
कादिपङ्क्तुषु विन्यसेत् जातिसंयुतम् । अस्मिन् सारस्वते-
न्यासे कृते आद्यं विनश्यति । ततस्तृतीयं कुर्वीति न्यासं
मातृगखान्वितम् । मायावीजादिका ब्राह्मी पूर्वतः पाठ
सां सदा । साहेश्वरी तथात्वेयां कौमारी दक्षिणेऽवत ।

विष्णवी पाठ नैर्ऋत्ये वाराही पश्चिमेऽवत । इन्द्राखी
वायुकाणे च चासखण्डा चोत्तरेऽवत । ऐशाने त महा-
लक्ष्मीरुर्ध्वं व्योमेश्वरी तथा । सप्तदीपेश्वरी भूमौ रत्ने-
ज्ञागेश्वरी तले । तृतीयेऽस्मिन् कृते न्यासे त्रैलोक्यविज-
यी भवेत् । न्यासं चतुर्थं कुर्वीति नन्दजादिसमन्वितम् ।
नन्दजा पाठ पूर्वोक्ते कमलाङ्गु शमण्डिता । खड्गपात्र-
करा पाठ दक्षिणे रक्तदन्तिका । पृष्ठे शाकम्बरी पाठ
सुषुपल्लवसंयुता । धनुर्वाणकरा दुर्गा वामे पाठ सदैव
भाम् । शिरःपात्रकरा भीमा मस्तकाञ्चरणावधि ।
पादादि वस्तकं यावद्भ्रामरी चित्रकान्तिभृत् । तृथ्यं
न्यासं नरः कुर्वन् जराहृत्य व्यपोहति । अथ कुर्वीति
ब्रह्माद्यं न्यासं पञ्चमसुत्तमम् । पादादिनाभिपर्यन्तं
ब्रह्मा पाठ सनातनः । नाभेर्विशुद्धिपर्यन्तं पाठ नित्यं
जनाईनः । विशुद्धे ब्रह्मरन्ध्रान् पाठ इन्द्रस्त्रिलोचनः ।
हंसः पाठ पदहन्तं वैनतेयः करहयम् । चक्षुषी-
हृषभः पाठ सर्वाङ्गाणि गजाननः । परापरौ देहभा-
गी पात्वानन्दमयोहरिः । कृतेऽस्मिन् पञ्चमे न्यासे
सर्वान् कामानवाप्नुयात् । षष्ठं न्यासं ततः कृत्यान्महाज-
ल्लप्रादिसंयुतम् । मध्यं पाठ महालक्ष्मीरष्टादशभुजा-
न्विता । ऊर्ध्वं सरस्वती पाठ भुजैरष्टाभिर्हृज्जिता ।
अधः पाठ महाकाली दशबाहुसमन्विता । सिंहोत्सव
हयं पाठ मम हंसोऽस्त्रियुक्तकम् । महिषं दिव्यमाहू-
टोयमः पाठ पदहयम् । महेश्वरशण्डिकायुक्तः सर्वा-
ङ्गाणि समावतु । पृष्ठेऽस्मिन् विहिते न्यासे सद्गतिं
प्राप्नुयाच्चरः । मूलाक्षरन्यासरूपं न्यासं कुर्वीति
सप्तमम् । ब्रह्मरन्ध्रे नेत्रयुगे श्रुत्वोर्नासिकयोर्मुखे ।
पाथौ मूलमनोर्वर्षेऽस्ताराद्यासुभसाऽन्वितान् । विन्यसेत्
सप्तमे न्यासे कृते रोगक्षयोभवेत् । पायुतो ब्रह्मर-
न्ध्रान् पुनस्तानेव विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन् ऋषिमे न्यासे
सर्वदुःखं विनश्यति । कुर्वीति नवमं न्यासं मन्त्रव्याप्त
स्वरूपकम् । मस्तकाञ्चरणं यावच्चरणान्मस्तकात् ।
पुरोदक्षे पृष्ठदेशे वामभागे ऽष्टशो न्यसेत् । मूलमन्त्रं कृते-
न्यासो नवमो देवताभिः । ततः कुर्वीति दशमं पङ्क्तु-
न्याससुत्तमम् । भूतमन्त्रं जातियुक्तं (दीर्घस्वरयुक्तम्) हृद-
यादिषु विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन् दशमे न्यासे त्रैलोक्यं
यशं भवेत् । दशन्यासोक्तफलदं कृत्यादेकादशं ततः ।
खड्गिनी श्रुतिनीत्यादि(१०६१-६५) पठित्वा लोकपञ्च-
कम् । आदां(रिं) कृष्णातरं वीजं ध्यात्वा सर्वाङ्गके न्यसेत् ।

शूलेन पाहि नो देवीखादि (४७०-२१-२६) श्लोक-
 चतुष्टयम् । पठित्वा स्वर्यं सद्यं द्वितीयं (शुी) सर्वतो-
 न्यसेत् । सर्वस्वरूपे सर्वेशे इत्यादि (११०-२१-२७)
 श्लोकपञ्चकम् । पठित्वा स्फटिकाभासं तृतीयं (शुी)
 स्वतनौ न्यसेत् । ततः षडङ्गं कुर्वीत विभक्तैर्भूतपर्यकैः ।
 एकैकेन चैकेन चतुर्भिर्युगलेन च । समन्तेन च
 मन्त्रेण कुर्याद्भङ्गानि षट् सुधीः । शिखायां नेत्रयोः
 शूल्योर्नसोर्वक्त्रे युगे न्यसेत् । मन्त्रवर्णान् समन्तेन
 व्यापकं त्वष्टयश्चरेत् । खड्गं चक्रगदेषुचापपरिधान्
 शूलं भुशुण्डिं शिरः शङ्खं सन्धधतीं करैस्त्रिनयनां
 सर्वाङ्गभूषाभूषणम् । नीलाश्रयदुतिमास्यपाददशकां सेवे
 महाकालिकां यामसौत् शयिते हरौ कमलजोहनुं
 मधुकैटभौ । कलकपरन्तु गदेषुशङ्खिणं पद्मं धनुः कु-
 शिकं दण्डं शक्तिमण्डपं चक्रं जलजं षष्टां सुरा-
 भाजनम् । शूलं पाशसुदर्शने च दधतीं हस्तैः प्रवाल
 प्रभां सेवे वैरिभनर्हिनीनिह महाकल्पीं सरोजस्थि-
 ताम् । षष्टाशूलहस्तानि शङ्खसुखे चक्रं धनुः
 सायकं हस्ताज्जेर्धतीं घनान्वितसञ्जीतांशुतल्य
 प्रभाम् । गौरीदेहसुसङ्गवां त्रिजगतामाधारभूतां
 महापूर्वात्मल सरसतीमनुभजे शुभ्रादिदैतप्राहिनीम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेद्ब्रह्मचतुष्कं तद्दशंशतः । पायसानेन
 जुहुयात् पूजिते हेमरेतसि । जयादिशक्तिभिर्युक्ते प्रीठे
 देवीं यजेत्ततः । तन्त्र २५ पलाहृतमन्त्रे षट्कोणादद्वि-
 न्यते । त्रिकोणमध्ये संपूज्य ध्यात्वा तां मूलमन्त्रतः ।
 पूर्वकोणे विधातारं स्वशक्त्या सह पूजयेत् । विष्णुं
 शिवाः च नैर्ऋत्ये, वायव्ये तमसा शिवम् । उदग्दक्षिणयोः
 सिंहं महिषञ्च क्रमाद्यजेत् । षट्कोणेषु च पूर्वादौ
 नन्द्यां रक्तदन्तिकां । शक्रधरिणीं तथा दुर्गां भीमाञ्च
 आभरीं यजेत् । सविन्दुनामवर्णाद्यासाराद्याश्च
 नमोऽर्पिताः । नन्द्याद्या यजेच्छक्तीर्विष्णुनाथा अपी-
 टधीः । अष्टपत्नेषु ब्रह्मार्थी पूज्या माहेश्वरी परा ।
 कौमारो वैष्णवी चाथ वाराही नारसिंहपि । प-
 सादैन्द्री च चासुगुहा तथा तन्त्र २५ दशैविभाः ।
 विष्णुभाषा चेतना च बुद्धिर्निद्रा श्रुधा ततः । ज्ञाया
 शक्तिः परा तृष्णा ज्ञानिज्जातिश्च सज्जया । शान्तिः
 अज्ञा कान्तिसञ्ज्ञा प्रीतिर्हंसिः श्रुतिः स्मृतिः ।
 इया तद्विद्यतः प्रुष्टिर्माता ज्ञानिरिति क्रमात् ।
 बुद्धिर्भूतहकोषेषु गणेशः क्षेमपाशकः । षट्कवापि

योगिन्यः पूज्या इन्द्रादिका अपि । एवं विद्धे मनौ
 मन्त्रो भजेत् सौभाग्यभाजनम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तं
 नित्यं चण्डीकां पठन् । पुष्टितं मूलमन्त्रेण जपसा-
 प्रीति वाञ्छितम् । आश्विनस्य विते पक्षे आरभ्याम्नित्यं
 सुधीः । अष्टम्यन्त्रं जपेद्ब्रह्मं दशंशं होमनाचरेत् ।
 प्रत्यहं पूजयेद्देवीं पठेत् सप्तशतीमपि । विप्रानाराध्य
 मन्त्रो स्वमिदार्थं लभतेऽचिरात् । सप्तशत्याचरिते तु
 प्रथमे पद्मभूर्जनिः । इन्दो गावत्सदितं महाकाली
 तु देवता । वाग्मीजं (१०) पावकस्तम्भं धर्माद्यं विनियो-
 जनम् । मध्यमे च चरिते तु सुनिर्विण्णु रदाहृतः । उ-
 ष्णिकइन्दो महाकल्पीर्देवता वीजमष्टिका (शुी) । वायु-
 स्तम्भं धनप्राप्तौ विनियोग उदाहृतः । उत्तरस्य चरितस्य
 ऋषिः शङ्कर ईरितः । त्रिष्टुपइन्दो देवता च महा-
 पूर्वां सरसती । कामोवीजं (शुी) रविसत्त्वं कामाप्तौ
 विनियोजनम् । एवं संस्मृत्य ऋष्यादीन् ध्यात्वा पूर्वोक्त
 मार्गतः । सार्धं कति पठेत्पुण्योक्तं स्वष्टपदाचरम् ।
 सप्तमौ तु महाकल्पीं ध्यात्वा कृत्वा षडङ्गकम् । जपे-
 दष्टशतं १०८ मूलं देवतायै निवेदयेत् । एवं यः कुरुते
 सोऽन्नावसीदति जातुचित् । अष्टिकां प्रभजन्मूर्ति-
 धनेषां न्यैर्यशस्यैः । प्रत्नैः शौलैश्चाऽऽरोम्यैर्बुक्तो
 जीवेद्ब्रह्मः समाः” ।
 नित्यं यच्च २ परि० शतचण्डीविधौ विशेष उक्तो यथा
 इन्द्रायाम्बे “शतचण्डीविधानञ्च प्रोच्यमानं श्रद्दयुष्य तत् ।
 सर्वोपद्रव्यनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् । षोडशस्य म्भ
 संयुक्तं मण्डपं पद्मवोष्णवम् । षड्कोणयुतां वेदीं मध्ये
 कुर्यात्त्रिभागतः । पक्षे एकचित्तां रम्यासुच्छ्राये हस्तस-
 म्पिताम् । पञ्चवर्णजोभिश्च कुर्यान्मण्डपकं शुभम् ।
 पञ्चवर्णवितानञ्च किङ्किणीजातमण्डितम् । आचर्य्येण
 सभं विप्रान् वरवेह्य सुप्रतान् । शैशान्यां स्थापयेत्कुम्भं
 पूर्वोक्तविधिनाचरेत् । वारुण्याञ्च प्रकर्तव्यं कुण्डं
 लक्ष्म्यकक्षितम् । मूर्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पथेन
 वै । तदर्धेन तदर्धेन तदर्धेन महामते ! । अष्टादशभुजा-
 न्देवीं कुर्याद्वाटकरामपि । षडङ्गवयुगम्भ्रान्देवीं मध्ये
 निधापयेत् । देवीं संपूज्य विधिपूज्यं कुर्युर्दश द्विजाः ।
 शतमादौ शतशान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्चनम् । चण्डीं
 सप्तशतीमध्ये षड्कोणसुदाहृतः । एकं द्वे लीचि च-
 त्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् । रूपायि क्रमशःसहस्रं पूज-
 नादिकनाचरेत् । पञ्चमे दिवसे प्रातर्होत्रं कुर्याद्विधाः

मतः । शुद्धीकृत्यासन्दूषान्निवान् शुक्लान् यवानपि ।
 चण्डीपाठस्य होमस्तु प्रतिश्लोकन्दशंयतः । होमं कु-
 र्याद्गृहादिभ्यः सविदाज्यचण्डन् क्रमात् । कृत्वा पूर्वा-
 कृतिन्द्यात्विप्रेभ्यो दक्षिणां क्रमात् । कपिसाङ्गां
 नीलमणिं श्वेताशं ब्रह्मचामरे । अभिषेकस्तः कुर्युर्ज-
 मानस्य ऋत्विजः । एवञ्चृतेऽमरेशान् ! सर्वविद्धिः
 प्रजायते । “सहस्रचण्डी” विधिवच्छृणु विष्णो
 महाभते ! । राज्ञश्च श्वे महीत्याते जनमारे महाभवे ।
 गजमारेऽश्वमारे च परचक्रभवे तथा । इतः प्रादिवि-
 विधे दुःखे ज्ययरोगादिजे भवे । सहस्रचण्डिकापाठं
 कुर्याद्वा कारयेत्तथा । जापकास्तु शतश्लोका विंशत्य-
 स्तस्य षण्ण्डपः । भोज्याः सहस्रं विप्रेन्द्रा गोशतं दक्षिणा-
 न्दिशेत् । गुरवे द्विशुचन्देयं शय्यादानमथैव च । सप्त-
 धान्यं च मूदानं श्वेताशं च मनोहरम् । पञ्चनिष्क-
 मिता मूर्तिः कस्तं व्या वार्धमानतः । अष्टादशभुजा देवी
 सर्वविधविभूषिता । अघारितासं दत्तस्य सहस्रं
 प्रतप्रहस्यते ! । शतं वा नियताहारः पयःपानेन
 वर्त्तयेत् । एवं यच्छण्डिकापाठं सहस्रं तु समाचरेत् ।
 तस्य स्वात्कार्यसिद्धिस्तु नात्र कार्या विचारयेति । एत-
 द्दशं यद्यपि सहस्रानिबन्धेषु नास्ति तथापि प्रचरद्रूप-
 त्वाद्भक्तिमति दिक् । याराहीतन्त्रे “सहस्रे समस्तप्राप्ते
 दुर्भिक्षित्वाभवे तथा । जातिभ्रंशे कुलोच्छेदेऽप्यायुषो
 नाश आगते । वैरिद्वन्द्वौ व्याधित्वद्वौ धननाशे तथा-
 न्तये । तथैव त्रिविधोत्याते तथा चैवातिपातके । कु-
 र्याद्भण्डप्राः शतावृत्तस्ततः सम्पद्यते शुभम् । श्रेयोद्विद्धिः
 शतावृत्तावृत्तद्विद्धिशा परा । मनसा चिन्तितन्दे पि !
 सिद्धेददोत्तराच्छतात् । सहस्रावर्तनाङ्गुलीरावृत्तौति
 स्वयं स्थिरा । भुक्त्वा मनोरथान् कामाक्षरो मोक्षमवा-
 प्रुयात् । चण्डप्राः शतावृत्तपाठास्तुः सिध्यन्ति विद्वयः” ।
 २काव्या भैरवभेदे पु० । “असिताङ्गोदरचण्ड उन्नतः
 क्रोधनस्तथा” तन्महा० । श्यामावरणाष्टभैरवोक्तौ ।
 संज्ञायां कन् । चण्डिका सप्तवर्षायां कुशाख्यां अथैव
 शन्दे मन्मथहोदधिवाम्यम् इत्यम् । [राजनि० ।
 चण्डीकुसुम पु० चण्डीप्रियं कुसुमं यस्य । रक्तकरवीरदले ।
 चण्डीश्वरीश्वरी पु० इत्यम्भेदे “चण्डे (चण्डी)यः पूषणं देवं
 भगं मन्दीश्वरोऽप्यहीत्” भाग० ४।५।१६। इत० । २शिवे
 पु० चण्डीश्वरोऽप्यत्र लिभुवनपुरोधानं चण्डीश्वरस्य” भेद-
 चण्ड, पु० चण्ड-उन् । उन्दुरे भूमिके शन्दः ० ।

चण्डेश्वर पु० चण्डेश्वरः । रक्ततनौ शिवमूर्तिभेदे
 “चण्डेश्वरं रक्ततनुं त्रिनेत्रम्” तन्महा० ।
 चण्डीश्वरुलपाणि पु० शिवमूर्तिभेदे । “चण्डीश्वरुल-
 पाणे च मन्त्रः सर्वार्थसाधकः” तन्महा० तन्मन्त्रः उक्तः ।
 चतु वाचने आ० उभ० द्वि० सेट् । चतति ते एदित् अच-
 तीत् । अचतिष्ट । अचात चेत । निरुक्तौ अयं ग-
 त्थर्थतयोक्तः । “शुद्धा चतन्तुश्रिजो मनोभिः” ऋ० १०।
 ४६।२। “चतन् चततिर्गतिकर्मा” निरु० भा० । अस्य
 वैदिकेऽनित्यम् अचतः । “अचो इतश्चाचतः” ऋ०
 १०।१५।२। “दूरे अत्तायच्छनत्सहस्रम्” ऋ० १।१२।
 ६। याचनस्य हिंसायां इत्तेरस्य हिंसार्थत्वमपि ।
 “तं व इन्द्रं चतिमस्य” ऋ० ६।१६।४। “चतिनं नाश-
 किति” भा० । वा० इति ।
 चतुःकूटा स्त्री त्रीविद्यामन्त्रभेदे तन्महा० तत्संख्यं इत्यम्
 “चतुःकूटा महाविद्या शङ्करेण प्रपूजिता” तन्महा० ।
 चतुःपञ्च लि० चत्वारः पञ्च वा वार्धे बह्व० उच् । चतुः-
 संख्यके पञ्चसंख्यके वा । “अजानतामिवान्योन्यं चतुः
 पञ्चावशेषिताः” भाग० १।१५।२१। वा रस्य षत्वे च-
 त्पञ्चैत्यप्यत्र ।
 चतुःपञ्चाशत् लि० चत्वारिका पञ्चाशत् । (चौयात्र)
 १चत्वारिकपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च “पशु-
 पुरोडाशोद्विस्तृतःपञ्चाशत्” शत० ब्रा० ६।२।२।३७।
 ततः पूरणार्थे उट् । चतुःपञ्चाश तत्संख्यापूरणे लि०
 स्त्रियां ङीप् । वा रस्य षत्वे चतुष्पञ्चाश इत्यप्यत्र ।
 चतुःपत्नी स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्न्याख्याः । शुद्धपाशाण-
 भेदे राजनि० । वा रस्य षत्वे चतुष्पत्नीत्यप्यत्र ।
 चतुःपत्नी स्त्री चत्वारि चत्वारि प्रतिपथं पत्नीत्याः ।
 शुद्धान्धिकायाम् (आमरुत्) । राजनि० । वा रस्य षत्वे
 चतुष्पत्नीत्यप्यत्र ।
 चतुःपुण्ड्र पु० चत्वारि पुण्ड्राणीवासा । भिष्ठावृत्ते
 राजनि० । वा रस्य षत्वे चतुष्पुण्ड्र इत्यप्यत्र ।
 चतुःफला स्त्री चतुर्धा विभक्तं फलमस्याः । नागवत्यायाम्
 राजनि० । वा रस्य षत्वे चतुष्फलाप्यत्र ।
 चतुःशाल न० चतुश्चपां शाखानां समाहारः । अन्वोन्वाभि-
 लषशाखाचतुष्टये “एकपात्रे चतुःशाखे दुर्भिक्षे राष्ट्र-
 विप्लवे । पत्निना नीलमालायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति”
 उक्तो० त० । वा रस्य विसर्गषत्वे चतुश्शाखेत्यप्यत्र ।
 चतुः वा ङीप् चतुः(श्)शाखीत्यप्यत्र स्त्री ।

चतुःषष्टि स्त्री चतुरधिका षष्टिः।(चौषष्टि) चतुरधिकषष्टि-
संख्यायां २तत्संख्यामिति च । वा रस्य विसर्गधत्वे । ततः
पूरणे ङट् । चतुःषष्ट तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां ङीप् ।
चतुःषष्टिकला स्त्री चतुःषष्टिमिता कला । उपविद्याभेदे
ताय कलाशब्दे श्रीधरपुत्रवाक्ये दर्शिताः । खिलशुक्र-
नीतिशास्त्रे तु २२०० अन्वविधा उक्ता यथा
“पृथक् पृथक् तु विद्यानां लक्षणं संप्रकाशितम् ।
कलानां न पृथग् लक्ष्यं नाम चास्तीह केवलम् । पृथक्
पृथक् क्रिया चाल कलाभेदस्तु जायते । यां यां
कलां समाश्रिता, तद्भावा जातिरुच्यते । हावभावादि
संयुक्तं नर्तनं १ च कला श्रुता । अनेकवाद्यविहतौ
ज्ञानं तद्वादनं २ कला । वस्त्रालङ्कारसंघामं ३ स्त्रीयूनोश्च
कला मता । अनेकव्यापारिभाष्यकृतज्ञानं ४ कला
श्रुता । शय्यास्तरणसंयोगे सुप्पादियघनं ५ कला ।
दूताद्यनेकक्रीडाभिरञ्जनं ६ तु कला श्रुता । अनेकासन
संघाने रतिज्ञानं ७ कला श्रुता । कलासम्पत्कमेतद्धि
गान्धर्वं ससदाश्रुतम् । मकरन्दासवादीनां सद्यादीनां
कतिः ८ कला । गुह्यशस्त्रश्रुतौ ज्ञाने सिरा-
त्रणव्यधः ९ कला । स्त्रीनादिरससंयोगे ऽज्ञादिसंघाचनं
१० कला । हजादिप्रसवारोपपासनादिकतिः ११ कला ।
पापाणघात्वादिद्रुतिस्तम्भस्य करणं १२ कला । याव-
दिच्छुविकाराणां कतिज्ञानं १३ कला श्रुता । धात्वो-
पधीनां संयोगक्रियाज्ञानं १४ कला श्रुता । धातु-
साङ्ख्यं पार्थक्यकरणं १५ तु कला श्रुता । संयोग-
पूर्वविज्ञानं १६ धात्वादीनां कला श्रुता । द्वारनिष्कासन
ज्ञानं १७ कलासंज्ञं तु तत् श्रुतम् । कलादशकमेतत्तु ह्या
युर्वेदागनेपु च । शस्त्रसन्धाननिष्पेयः १८ पदादित्या-
सतः कला । सम्प्राघाताकृष्टिभेदैर्मन्त्रयुद्धं १९ कला-
श्रुता । कलाऽभिलक्षिते देशे यन्त्राद्यस्त्रनिघातनम्
२० । वाद्यसंज्ञेतोष्यूरचनादि २१ कला श्रुता ।
गजान्धरथयुग्मं तु युद्धसंयोजनं २२ कला । कला
प्रसूकमेतद्धि धनुर्वेदागमस्थितम् । विविधासनसुष्टः-
भिरुपेतातोषणं २३ कला । सारथ्यञ्च गजाश्वादेर्गति-
शिक्षा २४ कला श्रुता । कृत्तिकाकाष्ठपाषाणघात-
भाण्डादिसत्क्रिया २५।२६।२७।२८ । पृथक् कला
चतुष्कं तु चित्तोद्याने खनिः २९ कला । तडागवापी-
प्रासादसभभूमिक्रिया ३० कला । घञ्जाद्यनेकयन्त्राणां
वाण्याद्यानां कतिः ३१ कला । हीनमध्यादिसंयोग

वर्षादेरञ्जनं ३२ कला । जलवायुनिर्धयोगनिरो-
धादिक्रिया ३३ कला । नौकारथादियानां कतिज्ञानं
३४ कला श्रुता । स्त्र्यादिरज्जुकरणे विज्ञानं ३५ तु
कला श्रुता । अनेकतन्तुसंयोगैः पटवन्धः ३६ कला-
श्रुता । वेधादिसदसज्ज्ञानं ३७ रत्नानां तु कला श्रुता ।
खर्खादीनां तु याथात्म्यविज्ञानं ३८ च कला श्रुता ।
कलिमखर्खरत्नादिक्रियाज्ञानं ३९ कला श्रुता ।
खर्खाद्यलङ्कारकतिः ३९ कला लेपादिसत्कतिः ४० ।
मार्हवादिक्रियाज्ञानं ४१ चर्म्मणां तु कला मता ।
पशुचर्मार्ङ्गनिर्हारक्रियाज्ञानं ४२ कला श्रुता ।
दुग्धदोहादिविज्ञानं ४३ हतानं तु कला श्रुता ।
शिवने कञ्जुकादीनां विज्ञानं ४४ तु कला श्रुता ।
बाह्यादिभिश्च तरणं ४५ कलासंज्ञं जले श्रुतम् ।
मार्जने गृहभाण्डादेर्विज्ञानं ४६ तु कला मता । यस्त्र
सम्पार्जनं ४७ चैव चुरकर्म्म ४८ कले श्रुते । तिलम-
सादिस्त्रेहानां कला निष्कासनं ४९ मता । सीराद्या-
कर्षणे ज्ञानं ५० हृत्पाद्यारोहणे ५१ कला । मनोऽ-
लङ्कनसेवायाः कतिज्ञानं ५२ कला मता । वेणुहृत्पादि
पात्राणां कतिज्ञानं ५३ कला मता । काचपात्रादि
करणविज्ञानं ५४ तु कला मता । संसेचनं ५५ संहर-
णं ५६ जलानां तु कला श्रुता । लोहाभिसारशस्त्रास्त्र-
कतिज्ञानं ५७ कला मता । गजान्धरपभोद्गाणां प-
त्रानादिक्रिया ५८ कला । शिशोः संरक्षणे ज्ञानं ५९
धारणे ६० क्रीडने ६१ तथा । सुयुक्तताडनज्ञानं ६२
मपराधिजने तथा । नानादेशीयवर्षाणां सुसम्यग्-
लेखनं ६३ कला । ताम्बूलरत्नादिकतिविज्ञानं ६४
तु कला श्रुता । आदाने आशुकारित्वं प्रतिदाने-
चिरक्रिया । कलासु द्वौ शुणौ ज्ञेयौ सर्वास्त्रे तौ मनी-
षिभिः । चतुःषष्टिः कलाज्ञेयाः संज्ञेपेण निर्दिशताः ।
यां यां कलामाश्रितोयस्त्रांतां कुर्यात् स एव हि” ।
“चतुःषष्टिकलाविद्या ईश्वरीप्रोतितवर्द्धनम्” गायत्रीकव-
चम् । वा रस्य विसर्गधत्वे चतुःषष्टिकलाप्यत्त
चतुःसप्तति स्त्री चतुरधिका सप्ततिः । (चौहत्तर) चतुर-
धिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्यामिति च ततः पूरणे
ङट् । चतुःसप्त तत्पूरणे लि० स्त्रियां ङीप् । वा
रस्य विसर्गधत्वे ।
चतुःसप्त न० चत्वारि समानि यत्त । “लवङ्गं जीरकं पय्या
वसानी च चतुःसप्तम्” दैद्यकोक्ते लवङ्गादिचतुर्द्वैत्यात्मके

श्रीप्रभेदे, शब्दार्थचि० वैद्यके तद्गुणा उक्ता यथा
 “लवङ्गं जीरकं पथ्या यमानी च चतुः समम् । आम-
 शक्तिव्यञ्जनं पाचनं भेदि शोधनम्” । “कस्तूरिकाया
 ह्यौ भागौ चत्वारसन्दनस्य तु । कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशि-
 नश्च चतुःसमम्” इत्युक्तेषु २ मिलितेषु तत्तत्परि-
 भाष्यान्वितकस्तूरीचन्दनकुङ्कुमकर्पूरेषु च । वा रस्य
 त्रिसोसले चतुस्सममथ्य भयत् ।

चतुर् लि० ब० व० चत-उरन् । १ चतुःसंख्यायाम्, २ चतुः-
 संख्यान्विने च । “चत्वारोषयस्त्वजः स भगवान्
 कर्म्मोपदेष्टा हरिः” वेणी० । स्त्रियां गौणे मुखे च
 चतस्रादेः । “तासामाद्याश्चतसस्तु निन्दितैकादशी
 च या” मनुः । प्रियचतसा कतिचतसा । नञा सुना
 धिना च समासे बङ्ग० अच् समा० । अचतुरः सुच-
 तुरः विचतुरः । अव्ययीभावे टच् समा० उपचतुरम् ।
 अयववे तयप् चतुष्टय । चतुःसंख्यायां तदन्विने च लि०
 स्त्रियां डीप् “चरितार्था चतुष्टयी” कुमा० । “ततोवारे
 तुच् “रात्सस्” पा० सनीपे । चतुर् २ चतुर्वारे अव्य० ।
 तत्तार्थे चतुस् इति शब्दकल्पनं प्राभादिकम् । “चत्तर-
 वत्तः कात्या० श्रौ० । “चतुर्नभो अष्टकत्वो भवाय”
 व्यथ० ११।२।६। “चतुष्टययते” तै० स० २।६।७।३।
 चतुष्टयार्थे च “गूढमैथुनधर्म्म” च काले काले च संप-
 हम् । अप्रमादमनालयं चतुः शिञ्जेत वायसात्” इति
 चाणक्यः

चतुर पु० चत-उरच् । १ वक्रगती २ कृत्तिगालायाञ्च हेमच० ।
 ३ कार्यदक्षे ४ आलस्यहीने ५ निपुणे च लि० । ६ नायकभेदे
 पु० तल्लक्षणं रसमञ्जय्याम् “वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमचतुरः ।
 तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा “तमोजटाले हरिदल-
 राले काले निशायास्तव निर्गतायाः । तटे नदीनां
 निकटे वनानां घटेत गातोदरि ! कः सहायः” । चेष्टा
 व्यङ्ग्यसमागमो यथा “कान्ते कनकजम्बोर” करे
 कमपि कुर्वन्ति । अपारनिश्चले भानौ विन्दुविन्दु
 स्रस्ती ददौ” । तं वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः “नय प्रियं
 यश्चतुरावलोकिनः” कुमा० । “न पुनरैति गतं चतुरं
 वयः” । “वृग्था जहार चतुरेव कामिनी” रघुः ।
 चतुर्+अर्थ० अच् । ३ चतुर्विंशति लि० ।
 चतुरंशा स्त्री वर्षावसभेदे “द्विजवरकृपां विहरसवर्णां
 भवति यदा सा किल चतुरंशा” कन्दोप० ।
 चतुरक्रम पु० “दुतदन्वं सुतदन्वं तथा प्रान्ते शुक्रभवेत् ।

इति शदचरैर्युक्तः शब्दारे चतुरक्रमः” इति संगी०टा०
 उक्ते रूपकभेदे ।

चतुरङ्ग न० चत्वारि अङ्गानि यस्य । १ हस्त्यश्वरथपदातिरूपा-
 ङ्गचतुष्टययुते सैन्ये । “प्रयातेऽस्त्रिचरव्याघ्र ! बलेन म-
 हताहतः । कृपेन चतुरङ्गेण यत्नेन जितकाशिनः”
 भा० व० २० अ० । रक्तहरितपीतश्यामलरूपपाणि चत्वारि
 बलसंरूपाणि क्रीडासाधनान्यङ्गान्यस्य । (चतुराजो)
 २ क्रीडाभेदे । तत्क्रीडाप्रकारः ति० त० व्यासयुधिष्ठिरसंवादे
 “युधिष्ठिर उवाच । अष्टकोष्ठाश्च या क्रीडा तां मे
 ब्रूहि तपोधन ! । प्रकर्षणेय मेनाथ ! चतुराजो यथा
 भवेत् । व्यास उवाच । अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य
 प्रदक्षिणक्रमेण तु । अक्षयं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं
 बलम् । पार्थ ! पश्चिमतः पीतसुत्तरे श्यामलं बलम् ।
 राज्ञोवामे गजं कुर्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् । कुर्यात्
 कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पश्चिचतुष्टयम् । कोणे नौका-
 द्वितीयेऽश्वसृतीये च गजोवसेत् । तृतीये च वसेद्राजा-
 वटिकाः पुरतः स्थिताः । पञ्चकेन वटी राजा, चतुष्के-
 णैव कुञ्जरः । त्रिकोणैव चलत्यश्वः पार्थ ! नौका ह्येन तु ।
 कोष्ठमेकं विलङ्घ्याय सर्वतोयाति भूपतिः । अथएव
 वटी याति बलं हन्यपकोणगम् । यद्येष्टं कुञ्जरोयाति
 चतुर्दिक्षु महीपते ! । तिर्यक् चतुरङ्गमो याति लङ्घ-
 यित्वा त्रिकोष्ठकम् । कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य ब्रजेसैका युधि-
 ष्ठिर । सिंहासनं चतुराजो नृपलक्ष्मण पटपटम् । काक-
 काष्ठं वृहन्नौका नौकालक्षप्रकारकम् । धाताघाते वटी
 नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! । राजा गजोहयश्याःप
 त्यङ्गा घातम् निहन्ति च । अत्यन्तं स्वबलं रक्षेत् स्वराज
 वलसुतमम् । अत्यस्य रक्षया पार्थ ! हन्तव्यं बलसुत्त-
 मम्” । नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वश्याष्टौ पदानि दद्या-
 धिक्वमश्वस्य । “मत्तङ्गजस्य गर्धेण राजा क्रीडति निर्भ-
 रम् । तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ।
 सिंहासनं चतुराजो यदपस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यं-
 गजैर्वापि रक्षितव्योमहीपतिः । अन्यराजपदे गत्वा
 यदा धातो युधिष्ठिर । तदा सिंहासनं तस्य भगयते
 नृपसत्तम । राजा च नृपतिं हत्वा कुर्यात् सिंहासनं
 यदा । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत्” ।
 द्विगुणं पण्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् । “मित्रसिंहासनं
 पार्थ ! यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नाम सर्वं
 नयति तद्वत्सम् । यदा सिंहासनं कर्त्तुं राजा घट-

यदाश्रितः। तदा चातेऽपि ह्यन्यो बलेनापि सुरक्षितः।
 विद्यमाने नृपे यश्च सक्तीने च नृपत्वम्। प्राप्नोति तु
 यदा तस्य चतुराजी तदा भवेत्। नृपेयैव नृपे हत्वा
 चतुराजी यदा भवेत्। द्विगुणं वाहयेत् पश्यन्मथै-
 कगुणं भवेत्। स्वपदस्यं यदा राजा राजानं हन्ति
 पार्थिव !। चतुरङ्गे तदा भूप ! वाहयेत् चतुर्गुणम्।
 यदा सिंहासने काले चतुराजी ससन्निता। चतुराजी
 भवत्यत्र ननु सिंहासनं नृप !। अक्षदं वीजम् उभयथा
 जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परराजवधे शौर्या
 धिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रीडायामपि तथा कल्प्यते।
 "राजहयं यदा हस्ते आत्मनोराशि संस्थिते। परेषु
 संसृतस्यैको बलेनाप्यपहायते। राजहयं यदा हस्ते
 न स्यादन्यकरे परः। तदा राजा हि राजानं चातेऽपि तं
 हनिष्यति। नृपालो यदा राजा गमिष्यति युधि-
 चिर !। चाताचाते पि ह्यन्यो राखा तत्र न रक्षकः।
 कोखे राजपदं त्वङ्गा वटिकानं यदा व्रजेत्। वटी च
 षट्पदं नाम तदा कोषत्रयं नयेत्। यदा तस्य भवेत्
 पार्थ ! चतुराजी च षट्पदम्। तदापि च चतुराजी
 भवत्येव न शत्रयः। पदातेः षट्पदे विद्धे राज्ञा वा
 हस्तिना तथा। षट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं श्रेण्यु
 पार्थिव !। सप्तमे कोषके यत् स्याद्वटिका दशमेन वै।
 तदान्योन्मस्य ह्यन्यं सुखाय दुर्बलं बलम्। त्रिवटीकस्य
 कौन्तेय ! पुरुषस्य कदाचन। षट्पदं न भवत्येव इति
 गीतमभाषितम्। नौकैका वटिका वस्य विद्यते खेलेने
 यदि। गाढावतीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति"।
 पदं राजपदं कोषपदम्। "हस्ते रङ्गे बलं नास्ति
 काककाष्ठं तदा भवेत्। यद्वन्ति राज्ञसाः सर्वे तस्य शक्यौ
 जयाजयौ। प्रोत्थिते पक्ष्मे राशि नृते वक्ष्याम्य षट्-
 पदे। अशौचं स्यात्तदा हन्ति चलिता चालितं बलम्।
 हिराष्टत्प्रागते तस्मात् ह्यन्यात् परबलं जयी। पार्थ !
 सिंहासने काले काककाष्ठं यदा भवेत्। सिंहासनं
 भवत्येव काककाष्ठं न भवत्येते। उपरिष्ठाञ्च
 यत्स्थानं तस्योपरि चतुष्टये। नौकाचतुष्टयं यत्र
 क्रियते तस्य नौकया। नौकाचतुष्टयं तस्य वृद्धौ-
 क्तेति भवत्येते। न कुर्वीत धर्मज्ञः पापपक्षो भविष्यति।
 स्थानाभावे यदा पार्थ ! ह्यन्यं ह्यन्यसंमुखम्।
 कुरिष्यति तदा राजन् ! इति गीतमभाषितम्। प्राप्ते

गजहये राजन्। ह्यन्योवासतोमजः"। इति चतु-
 रङ्गक्रीडनम्।

चतुरङ्गिन् लि० चत्वारि अङ्गानि ह्यन्यत्रयपदानयः
 भूम्ना सन्त्यस्य इति। वाङ्मयेन ह्यन्यत्रादिसेनाङ्ग
 चतुष्टययुक्ते ! "चासयन् वसुधां चेमां बलेन चतुरङ्गि-
 षा" भा० आ० ६४३०। स्त्रियां ङीप्। "प्रेषयिष्ये
 तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम्" ७३३०।

चतुरङ्गुला स्त्री चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य पर्वणः अच-
 सना। श्वारग्वधे (शोन्दाव)। अमरः। चतुरङ्गुल-
 मिते लि०। "य चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्त उयमहति"
 शत० ब्रा० १०।२।२। "तस्मात्साश्च सुमा दीर्घाः प्रादे-
 याश्चतुरङ्गुलाः" आ० त० ह्यन्दोप०।

चतुरङ्ग न० चतुर्षामन्वदृष्टाणां समाहारः पात्वा० न
 स्त्रीत्वम्। "अन्वयेतसदृष्टान्त्वदृष्टान्स्वीरनिम्बुकैः।
 चतुरङ्गं हि, पञ्चान्वं वीजपूरयुतं भवेत्" भावप्र
 एते अन्वयेतसादिचतुष्के।

चतुरशीति स्त्री चतुरधिका अशीतिः। (चौराशी)
 चतुरधिकाशीतिसंख्यायां शतसंख्यान्विते च। पूर्ये
 षट्। चतुरशीत तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां ङीप्।

चतुरश्र लि० चतस्रोऽश्रयः कोषा अस्य मि० अच्। चतु-
 ष्कोषे पा० तालव्यमध्यस्थैव निपातनम्। दन्तमध्यस्थे
 चतुरश्रिरित्येव स्यात्। अस्य दन्तमध्यस्थं शब्दकल्पद्रु-
 मोक्तं चिन्नम् सुप्रातश्चेति" पा० ५।४।१। ह्य० ताल-
 मध्यस्थैव यदृष्ट्यात् "चतुरश्रं त्रिकोणं वा वक्तुं
 चाह चन्द्रकम्। कर्त्तव्यमातृपुष्पेण ब्राह्मणादिषु मण्ड-
 लम्" वीधा०। श्रद्धासन्ताने केतुभेदे पु० "चतुरश्रा,
 ब्रह्मसन्तानाः" इ० सं० १।१३०। केतुशब्दे दृश्यम्। शस्य-
 नानतिरिक्ते लि०। "बभूव तस्याश्चतुरश्रयोभि" कुमा०।
 "चतस्रोऽश्रयोऽस्य तश्चतुरश्रमन्यु नामतिरिक्तम्" मल्लि०।

चतुरात्मन् पु० चतुरं निपुणम् आत्मा मनोऽस्य चत्वारोवु-
 ज्जादय आत्मानोयस्य, चतस्रोविभूतय आत्मानोऽस्य वा।
 परमेश्वरे विष्णौ। "चतुरात्मा चतुर्बुद्धिः" "चतु-
 रात्मा चतुर्भावचतुर्भेदविदेकपाद्" इति च विष्णुसु०।
 "रागद्वेषादिरहितत्वाच्चतुरं मनोऽस्येति मनोबुद्धि-
 रहृद्धारचितं चतुष्टयमात्मा अस्येति वा चतुरात्मा।
 "ब्रह्मा दद्यादयः काशकषैवाश्चिञ्जलवः। विभूतयो
 हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः। विष्णुर्भवाद्यः काशः
 सर्वभूतानि च द्विज !। स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेतः

विभूतयः । इहः काबान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।
 चतुर्धा प्रकृत्यायैता जनादेनविभूतयः” विष्णु पु० ।
 उभयविधव्युत्पत्तौ द्विधानामकत्वात् विष्णु ष० द्विकृत्तः
 चतुरानन पु० चत्वारि आननान्यस्य । चतुर्ष्वे वेधसि
 अमरः । “तस्यां च चान्धोदृक्कणिकायामवस्थितो
 लोकनपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विदत्तनेत्रच-
 त्वारि लेभेऽनुदिपं सुखानि” भाग० १।८।१८। उक्तेस्तस्य
 तथात्मम् । “इतरतापयतानि यद्येकया वितर तानि
 सहे चतुरानन !” उद्गतः

चतुरात्रम न० चतुर्षामात्रमाणां समाहारः । “चत्वार-
 आत्रमा ब्रह्मचारिष्टहृत्स्ववानप्रस्थपरिव्राजकाः” वसि-
 षोक्तेषु ब्रह्मचार्यादिषु । तेषां विशेषधर्मास्तत्तच्छब्दे
 दृश्याः । तेषां साधारणधर्मांस्तु नोक्ता यथा
 “चतुर्भिरपि चैवैतैर्निस्वमात्रमिभिर्हि जैः । दशवक्ष्यको-
 धर्माः शिवितव्यः प्रयत्नतः । धृतिः क्षमा दमोऽश्रेयं
 शौचमिन्द्रियनियहः ! धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं
 धर्मं सज्जसम् । दश सज्ज्यानि धर्मस्य ये विप्राः सम-
 धीयते । अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमाङ्गतिम् ।
 दशवक्ष्यकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदानां
 विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदृच्छोद्विजः” ।
 तस्य भावः अज्, स्वार्थे वा अज् । चातुरात्रस्य तद्वत्त्वं
 चतुर्षामत्रमेव च न० । “चातुरात्रस्यधर्माश्च वेदधर्माश्च
 पार्थिवः” भा० शा० ६५.अ० ।

चतुरूपण न० चतुर्षामुपस्थानां समाहारः । पिपप्लीधल
 संहिते गुण्ठीपिपप्लीधरिचरुमे त्रिकटौ । “मू-
 पचं सज्ज्यामूलं कथितं चतुरूपणम् । व्योषश्चैव गुणाः
 प्रोक्ता अधिकारचतुरूपणे” भावप्र० ।

चतुर्गति स्त्री चतुर्षां वर्णाश्रमाणां यथोक्तकारिणां गतिः ।
 १परमेश्वरे । “चतुर्भूति चतुर्वाङ्मयचतुर्व्यूहचतुर्गतिः”
 विष्णुसं० । चतुर्भूतिरित्यस्य । २कल्पे पु०स्त्री हेमच० ।
 चतुर्जातक न० चतुर्षां जातकानां सुरन्दराणां सुरभीणां
 समाहारः । त्वगेवापत्कनागकेशरेपु तदुपक्रम्य “एतच्च
 रोचनं कृत्वा तीक्ष्णं सुखमन्वहत् । क्वपि पितान्नि-
 लदुवर्षं कफशतविधायकम्” भावप्र० । “त्रिकटु चतु-
 र्जातककुल्लुङ्गु, हमिश्रं खादेत्” सुश्रुतः ।

चतुर्षां(न)वति स्त्री चतुर्भिरधिका नवतिः पूर्वपटाद् वा
 चतस्रम् । (चौरानव्युद्) १चतुरधिकनवतिसंख्यायां
 २तत्संख्येये च । चतुर्षां(न)वत्तदधिकानि त्रीणि यतानि”

कात्या० श्रौ० १।६।८।२१। पूरणे उट् । चतुर्षां(न)वत
 तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां ङीप् ।
 चतुर्थे लि० चतुर्षां पूरणः उट् युक् च । चतुःसंख्या
 पूरणे स्त्रियां ङीप् सा च चन्द्रस्य २चतुर्थकनायाः
 सासृष्टिद्विपायां तिथौ” चतुर्षांस्तदितचन्द्रो नेचितव्यः
 कदाचन” ति० त० पुरा० । श्रव्याकरणपरिभाषिते डे
 भ्याम्भ्यश्चरूपे विभक्तिभेदे “सम्प्रदाने चतुर्थी” पा०
 “धृतिहोमे न प्रयुञ्जतात् गोनामसु तथातृष्टु” इन्द्रो गप० ।
 चतुर्थीर्नाति शेषः गुणकण्ठपक्षयोश्चतुर्षां उभयदिनप्राप्ती
 कस्याप्याहता तद्विषयः कालमा० चतुर्थीप० यथा
 “अथ चतुर्थी निर्णीयते । सा च युष्मवाक्यात् पर-
 यिद्धा प्रक्या । न च गुणपक्षे तथात्वेऽपि कण्ठपक्षे
 पूर्वैव स्यादिति शङ्कनीयम् युष्मवाक्यस्य पक्षद्वयसाधा-
 रणत्वात् । “चतुर्दश्या च पूर्वमेतत्तत्पक्षपक्षविषयत्वे
 विष्णुमिति चेत् तस्यैकस्य युष्मस्य गुणपक्षविषयत्वेऽपि
 “प्रतिपदाव्यभावात्सा” इत्यनेन पक्षद्वयस्यार्थिना युष्मेन
 साहचर्यादितरेषामपि पक्षद्वयस्यार्थित्वं किं न स्यात् ।
 एवं तर्हि साहचर्ययोर्द्वयोरपि परस्परकलहादित्यर्थय
 इति चेत् न कारणान्तरेण निश्चेतव्यत्वात् । तर्हि
 चतुर्दशोर्पूर्वमायुष्मेकपक्षवर्तिर्तिथिद्वयात्मकत्वात् द्वि-
 तीयादियुष्मैः सदृशं प्रतिपदाभावात्सायुष्मन्तु
 भिन्नपक्षद्वयवर्तिर्तिथिद्वयरूपत्वाद्द्विकक्षणम् । अतः प्र-
 र्थिमायुष्मसाहचर्येणैव निश्चय इति चेत्कैवम्
 श्रुत्या साहचर्यस्य बाध्यमानत्वात् । द्वितीयादिशब्दो
 सुख्यया इत्या पक्षद्वयवर्तिर्नस्तितीन् ऋते । सोऽयं श्रुति
 लिङ्गादिषु घट् सु प्रथमं प्रमाणं साहचर्यन्तु सन्निधिः ।
 स च स्थानागान्तरभेदत्वात्पुनश्च प्रमाणम् । तच्च प्रथमा-
 दत्यन्तदुर्बलं सोऽयमर्थः पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्याये
 श्रुतिलिङ्गादिषु मङ्गता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः जै० सत्त्व-
 श्चैतत् “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानकमाख्यानां समवाये
 पारदौर्बलप्रमर्धविप्रकर्षादिति” । इममेव च श्रुतिमन्त्रि-
 ध्योर्विरोधस्यद्विष्योत्तरमीमांसायां सुषोपसंहारे विचा-
 रितम् । तथा हि ताण्डिशाखायां श्रूयते “ओमि-
 त्थे तद्वररुहोयसुपासीतेति” । अस्यायमर्थः । पञ्चमभि-
 युक्तस्य साम्ना उद्गीथाख्या मङ्गलः कश्चिदवयवः तच्चावयव-
 च्छाता वासकाथे गायति । गीयमानं तसुह्रीद्यं सपयो-
 द्धाता ताण्डिशाखान्तोपनिषद्द्विहितैरनेकैषु चैरुपासी-
 तेति ते च सुषासाविष्वाशावाभेव विहितः । उद्गीः

यभक्तस्व ताण्डिशादृक्कर्मभिनीयतकवकारादिषु सर्वांशु कामशाखासु पठिता । तत्र यदिदनाण्डिशाखीकृत्युणा-
नासुपासनं तत्किन्नाण्डिशाखागत एकोद्गीथविशेषे अ-
तिष्ठते किं वा सर्वशाखागत उद्गीथसामान्ये सञ्चरतीति
संशयः । तत्र सञ्चिधनादुद्गीथविशेषेऽवतिष्ठत इति
पूर्वः पक्षः । उद्गीथशब्दे सुख्यया दृश्योद्गीथसामान्यं
ब्रूते । न च सञ्चिधना पञ्चमप्रमाणेन प्रथमप्रमाणस्य
श्रुतेः सङ्कोचोयुक्तः । तस्मादुपासनसुद्गीथसामान्ये संचर-
तीति राद्धान्तः । अनेन न्यायेन प्रकृतेऽपि साहचर्याख्येन
सञ्चिधना द्वितीयादिश्रुतेः सङ्कोचायोगाद्युष्मादि-
शाख्ये पक्षद्वयविषयं दृष्टव्यम् । यदि चतुर्थीपूर्व-
मयोः कृष्णपक्षविषयत्वं न सम्भाव्यते तर्हि तत्रैकत्र
शुक्लपक्षविषयत्वमस्तु । तथा प्रतिपद्युष्ममपि गत्यन्तरा-
भावात्पक्षद्वयसम्बन्धविषयम् एवं व्यवस्थितौ सत्यां युष्म-
शाख्ये पक्षद्वयेऽपि चतुर्थी परविज्ञैव प्राप्नोति । ननु
यचनान्तरेण चतुर्थीद्वयस्य व्यवस्था प्रतीयते । तथा च
मार्कण्डेयपुराणे “शुक्लपक्षे तिथिर्थाह्या यस्यामभ्यु-
दितोरविः । कृष्णपक्षे तिथिर्थाह्या यस्यामस्तमितोरवि-
रिति” । अत्र च वक्तव्यं किमिदं शुक्लादिवाक्यं युष्मा-
दिशाख्यनियमद्वारा एकभाक्यतया तिथीनां व्यवस्थाप-
कसुत स्वातन्त्र्येण । यदि नियमद्वारा तर्हि युष्माग्नी-
त्यादिश्रुते पूर्व तिथीनासुत्तरविज्ञानाभ्युच्छत्वेन “शुक्ल-
पक्षे तिथिर्थाह्या यस्यामभ्युदितोरविः” इत्येतत्पूर्वा-
ह्यमविरोधि उत्तरार्हन्तु विरोधि । तथा तेष्वेव युष्मेषु
चरमातिथीनां पूर्वविज्ञानां पृच्छत्वेन “कृष्णपक्षे तिथि-
र्थाह्या यस्यामस्तमितोरविः” इत्युत्तरार्हमविरोधि ।
पूर्वार्हन्तु विरोधि । तथा दर्शप्रतिपद्युष्मे कृष्ण-
पक्षगतस्य दर्शस्योदये पृच्छत्वं शुक्लपक्षगतायाः प्रतिपदो-
ऽस्तमये पृच्छत्वं तथा सति तत्रोभयत्र विरोधः स्फुट-
तरः । तस्माच्च युष्मादिशाख्यमनेन नियन्तुं शक्यम् ।
नापि स्वातन्त्र्येण तिथीनां व्यवस्थापकम् तत्र
युष्मादिशाख्यविरोधस्यापरिहार्यत्वात् । अनिरोधेन
तु शुक्लादिवाक्यस्य दर्शस्याद्विषयत्वमतिपत्प्रकरणे
प्रमत्तादुदाहृतम् । तस्माच्छुक्लकृष्णयोरपि पक्षयोर्युष्मा-
दिशाखासुचतुर्थी परविज्ञा याह्या । बृहद्विषयोऽपि
“एकादशी तथा षष्ठी क्सावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः
परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः” इति । ननु परवि-
ज्ञोपवासः क्वचित् प्रतिषिध्यते । “द्वितीया पञ्चमी वेधा-

द्वितीया च त्रयोदशी । चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वा-
न्तरे तिथी” इति । अयमर्थः । पञ्चमी वेधेन पूर्वाह्ण-
धीन्निधिसुत्तराच्च षष्ठी निधिसुत्तरासविषये हन्ति अतः
पञ्चमीविज्ञायां चतुर्थ्यासोपवास इति । नैषदोषः
व्रतभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः सन्नि हि चतुर्थ्यास्त्रिभुजदेवता
विषयाणि बहूनि व्रतानि । तत्र विष्णुधर्मोत्तरप्रोक्ते
चतुर्भूर्तिव्रते मूर्तिचतुष्टयोपेतो विष्णुदेवता । स्कन्द-
पुराणोक्ते अङ्गारकचतुर्थीव्रते भौमो देवता कूर्म-
पुराणोक्ते यमव्रते यमोदेवता । सौरपुराणादिप्रोक्तेषु
दूर्वागणपत्यादिव्रतेषु विनायको देवता कूर्मपुराण
प्रोक्ते नागचतुर्थीव्रते शेषशङ्खपालादयः सर्पादेवता-
स्तत्र विनायकनागव्यतिरिक्तानां व्रते परेद्युरूपवासः
प्राप्नोति तादृशे विषये पञ्चमीवेधनिषेधो व्यवस्थाप-
नीयः । तथा पूर्वविज्ञाप्राशंसा च तस्माच्चेव विषये
दृष्टव्या । अतएव ब्रह्मवैवर्ते पूर्वोत्तरविज्ञयोर्विधि
निषेधौ कथ्येते “चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया, च
चतुर्थिका । तृतीयया युता, नैव पञ्चम्या कारयेत्कचि-
दिति” । तथा तत्रैव पूर्वविज्ञा प्रशस्यते “चतुर्थी-
संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा । चतुर्थी तु तृतीया
या महापुण्यफलप्रदेति” । तस्याच्च विनायकव्रतविष-
यत्वं तत्रैव सूचितम् “कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्सु ! गणनाथ-
सुतोपणीति” स्कन्दपुराणेऽपि “विनायकव्रते कार्या
सर्वभासेषु षण्मुख ! । चतुर्थी तु जयायुक्ता गणनाथ-
सुतोपणीति” । विनायकव्रतानुष्ठाने चतुर्थ्या मध्याह्न
व्यापित्वं मुख्यं प्रयोजकम् । तदाह बृहस्पतिः “चतु-
र्थी गणनाथस्य मातृविज्ञा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी-
चेत् स्यात्परतश्चेत्परेऽह्नीति” । (विनायकस्य माता दु-
र्गातिथिसुतृतीया तथा विज्ञा) यदा पूर्वद्युर्मध्याह्नव्या-
पिनी भवति तदा मुख्यप्रयोजकस्य विद्यमानत्वा-
न्मातृविज्ञत्वगुणसङ्गावाच्च सा याह्या तादृशे विषये परे-
द्युः सत्या अपि मध्याह्नव्यापिन्याख्याज्यता । अत-
एव प्रशस्यत इत्युक्तम् । परेद्युरेव यदा मध्याह्नव्या-
पिनी तदा मातृविज्ञत्वगुणाभावेऽपि प्रधानप्रयोजकानु-
सारेण परविज्ञैव याह्या । तथा च स्मृत्यन्तरम्
“मातृविज्ञा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनाथके । मध्याह्नेऽ
परतश्चेत् स्यान्नागविज्ञा प्रशस्यते” इति । ननु ब्रह्मपु वचनेषु
पूर्वविज्ञायां गणनाथसन्निपकत्वमुक्तम् । अतः पूर्ववि-
ज्ञत्वस्यैव मुख्यप्रयोजकता युक्ता । नैदम् । मध्याह्न

व्यापित्वस्यैव वैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । अथर्वं हि तदा-
 मध्याह्नव्यापित्वं प्रसङ्गाद्भवति । अतस्तद्विधानं व्यर्थं
 व्यापित्वाभावात् । अथोच्येत पश्चान्तरेऽप्यनेकवचन
 विहितस्य पूर्वविद्वत्स्य वैयर्थ्यं नदवस्थम् मध्याह्न
 व्यापित्वेनैव तद्विधिर्वादिता तत्र यदा तिथिचय
 वशादुभयत्र मध्याह्नव्यापिर्नास्ति यदा चोभयत्र कृत्-
 स्ममध्याह्नव्यापित्वं तदेकदेशव्यापित्वं वा समानन्त
 सर्वत्र मध्याह्नव्यापिना निर्णयाभावे सति पूर्वविद्वत्त्वेनैव
 निर्णयत्वव्यत्वात् । एवं तर्हि सावकाशनिरवकाशयो
 निरवकाशम्बुध इति न्यायेन मध्याह्नव्यापित्वस्य नि-
 रवकाशतया प्राबल्यमित्येव वक्तव्यमत्र सुख्यतयेति
 चेत् । सुख्यत्वस्यापि सम्भवात् तिथिनिर्णये कर्म-
 कालव्यापिशास्त्रस्य सुख्यत्वज्ञास्य प्रकरणस्य प्रारम्भे
 दर्शितम् । कर्मकालस्य विनायकव्रतस्य मध्याह्नः ।
 “प्रातःशुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत्तु मेति” तत्कल्पे
 विधानात् । अतोसुख्यत्वादपि मध्याह्नव्यापित्वं प्रवच-
 मिति । ननु कस्याञ्चित्कृतौ पूर्वविद्वत्त्वेन मध्याह्न
 व्यापित्वबोध उपलभ्यते । “जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी
 ह्रसते यदि । जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्वान्न कारये
 दिति” अरण्यात् । सैवम् । अस्य वचनस्य दिनद्वये मध्याह्न
 सश्राभावविप्रयत्वेनाप्युपपत्तेः । तथाहि पूर्वदिने
 विनायकव्रतप्रयोजके मध्याह्ने जया सम्पूर्णा, परेदु-
 र्भङ्गर्त्तयक्षयवशान्मध्याह्नदर्यागेव चतुर्थी समाप्ता-
 तदा दिनद्वये कर्मकाले याज्ञतियेचतुर्थी अभावा
 द्विनायकव्रते किन्दनसुपादेयमिति वीक्षायां पूर्वदिनं
 विधातुं परदिनं प्रतिषेधति । अथोच्येत । “जया च
 यदि सम्पूर्णा” इत्यनेन कर्मकालरूपमध्याह्नमनापिपर्य-
 न्तत्वं विपर्ययतम् किन्तुर्त्तमयपर्यन्तत्वमिति । एवं
 तर्हि पूर्वविद्वत्त्वेन नास्ति वेधिकायाः पूर्वतिथेः सम्पूर्णात्वे
 सति वेध्यायाश्चतुर्थी अनवकाशत्वात् । अथ सा भूत्सू-
 र्वविद्वत्त्वं तथापि मध्याह्नव्यापिन्यां जयायां विहि-
 तायां परेदुर्भ्याह्नव्यापित्वं बाध्यत इति चेत् । सैवम् ।
 न खलुत्तरदिनज्ञेयत्वे मध्याह्नव्यापित्वं कारणतयोपन्य-
 स्यते किन्तु नागविद्वत्त्वम् । अतो नागविद्वत्त्वनिन्दायां
 वचनस्य तात्पर्यम् न चतुर्थीरहितजयाविधाने । अन्यथा
 चतुर्थीनिन्दायामपि तात्पर्यं प्रसज्येत । नच तद्युक्तम् ।
 नहि वरघाताय कन्यासहाय्यनि । वचनच्छाया तु
 कैसुतिकन्यायेनाभिलष्यते यदिसन्ध्यायोज्यात् ।

जया सम्पूर्णा तथापि नागविद्वत्त्वा हेया । किमुत जया
 युक्तायाश्चतुर्थी सम्भवन्त्यामितिहि वचनव्याक्तिः ।
 मध्याह्नव्याप्रावियती भक्तिः कुतस्तवेति चेत् । चतु-
 र्थीरहिततायां युद्धतृतीयायान्तवापि कुतो भक्तिरिति
 समानः पर्यंतुयोगः । वचनबलादित्युत्तरमन्त्राकमपि ।
 वचनयोः परस्परकलहे पूर्वोक्ताभ्यां सुख्यत्वनिर-
 वकाशत्वाभ्याममध्याह्नवचनमेवातिप्रबलं सिद्धिविना-
 यकव्रते तस्य प्रतिपदोक्तत्वादपि प्रबलत्वम् । जया-
 वचनन्तु गौर्यादिब्रते अरितार्थम् । तत्र ब्रतं भविष्यत्-
 राशेऽभिहितम् “विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुन-
 न्दन ! । सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यसिद्धिमवाप्नुयात्”
 इत्यभिधायानन्तरमिदं पद्यते “निष्ठां रतिं शिवां
 भद्रां कीर्त्तिं मेधां सरस्वतीम् । प्रज्ञां तुष्टिं तथा-
 कान्तिं तत्रैवाहनि पूजयेत् । विद्याकामो विशेषेण
 पूजयेच्च सरस्वतीमिति” । लिङ्गपुराणेषुपि “चतुर्थ्यां
 गणेशस्य गौर्याशैव विधानतः । पूजां कृत्वा लभेत्सिद्धिं
 सौभाग्यञ्च नरः क्रमादिति” । मारदीयपुराणेषुपि
 “माघशुक्लचतुर्थ्यां गौरीमाराधयेद्बुधः । चतुर्थी
 वरदा नाम गौरी तत्र सुपूजतेति” । अतो यथोक्तरीत्या
 विनायकव्रते मध्याह्नव्यापित्वेनैव निर्णयः । गौरीव्रते
 तु जयावचनन्द्रष्टव्यम् । तत्र यदा दिनद्वयेऽप्ये तद्विषये
 मध्याह्नकदेशव्यापिनी तदा पूर्वदिने तन्महत्त्वज्ञेति
 तदेवोपादेयम् । उत्तरदिने तन्महत्त्वे किन्महत्त्वगुणेन
 तदुपादेयं ? किं वा सातृविद्वत्त्वगुणेन पूर्वसुपादेयमिति ?
 संशये पूर्वमिति ब्रूमः । परस्य नागविद्वत्त्वोपोपेतत्वात्
 पूर्वस्य च तदभावात् । एतदेवाभिप्रेत्य स्कन्दपुराणे
 पद्यते “ज्यैष्ठे च वटसावित्री तथा नङ्गवयोदमी ।
 विनायकचतुर्थी च कर्त्तव्या संसुखी तिथिरिति” । विना-
 यकव्रतवद्भागवतेऽपि चतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा ।
 नागव्रतञ्च कूर्मपुराणे दर्शितम् । “तिथौ युगाह्वयायः
 ससुपोपय यथाविधि । शङ्खपादादिनागानं भेषस्य च
 मङ्गलमनः । पूजा कार्यं पुष्यगन्धचीरायायनपूर्वकम् ।
 विषाणि तस्य नश्यन्ति नच तान् घ्नन्ति पद्मगाः” इति ।
 युगाह्वया चतुर्थी । मध्याह्नव्यापित्वञ्च देवलेभोक्तम्
 “युगमध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् । क्षीरेणा-
 ध्याय्य पद्मस्यं पूजयेत्प्रयतीनरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति
 न तान् चिंसन्ति पद्मगाः” इति विनायकचतुर्थीनागचतु-

भेदे इति यदा परेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तिस्तदा विनायक चतुर्थी परा । इतरेषु तु पञ्चम्य भेदेषु जयायोगस्य प्रशस्तत्वात् पूर्वैद्युरेव सा भवति । यदा तु पूर्वैद्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा नागचतुर्थी पूर्वा । इतरेषु तु पञ्चम्य भेदेषु पञ्चमीयोगस्य प्रशस्तत्वात् उत्तरा भवति । तत्राश्वयुज्य पूजयेदिति वचनादवसीयते ।

चतुर्थीक पु० चतुर्थेऽङ्ग भवोरोगः कन् । “दिनत्रयमतिक्रम्य यः स्नात् सङ्घि चतुर्थीकः” इति वैद्यकोक्ते विषमज्वरभेदे ।

चतुर्थीकाल पु० चतुर्थेः कालः भोजनकालः । “सुनिभिरश्विनं भोक्तं विप्राणां मत्स्यं वासिनां नित्यम् । अङ्घ्रि च तमस्विन्याम्” छन्दोपरिशिष्टेन दिने भोजनद्वयस्य विधानेन तृतीयभोजनकालोत्तरे सार्द्धं दिनात्मके भोजनकाले । “चतुर्थीकालमश्रीयादक्षारणयथं भितम्” मनुः ।

चतुर्थीभक्त न० चतुर्थे चतुर्थीकाले भक्तं यत्न । सार्द्धं दिनात्मके भक्तकाले । “चतुर्थीभक्तकाले येषु शूद्रे विधीयते” भा० आनु० १०६५० ।

चतुर्थीभाज् पु० चतुर्थीभंशं धान्यादेः भजते कररूपेण भजति । व्यापदि चतुर्थीभागरूपकरयाङ्घ्रि ऋषे ! “चतुर्थीमाददानोऽपि क्षत्रियोभागमापदि । प्रजाः रक्षन् परं शक्नोति किल्बिपात् प्रतिमुच्यते” मनुः । “चतुर्थीभाङ् मङ्गराज ! भोज इन्द्रसखो बली” भा० स० १६५० ।

चतुर्थीश पु० कर्म । १ चतुर्भागैकभागे “चतुर्थीशोऽथ धर्मस्य रक्षिता लभते फलम्” हरिवंशे १७०५० । चतुर्थीशोऽथोऽस्य । २ चतुर्थीशस्वामिनि त्रि० । “सर्पामर्द्धिनो सुख्यास्तदङ्गे नार्द्धिनोऽपरे । तृतीयधिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः” मनुः दक्षिणार्धगोशतविभागोक्तौ । तृतीयांशादयोऽप्यत्र । “श्रीरसे पुनस्तुपक्षे तृतीयांशहराः सुताः” कात्या० स्मृ० ।

चतुर्थीका स्त्री । पक्षपरिमाणे वैद्यकपरिभाषा तस्य चतुःकर्षात्मकत्वात्तथात्वम् ।

चतुर्थीकर्म पु० विवाहादनन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ कर्त्तव्यं कर्मभेदे । “अथातश्चतुर्थीकर्म” गोभिलः “विवाहनिष्पत्त्यनन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ वक्ष्यमाणं कर्म वर्त्तिपत्रे” सं० त० रघुनन्दनः ।

चतुर्दंष्ट्र पु० चतस्रोदंष्ट्रा यस्य । स्तान्दस्य सैनिकभेदे । “चतुर्दंष्ट्रोऽपि सैनिकस्य मेघनादः पृथुश्रवाः” भा० श० ४६०५० स्तान्दस्य सैनिकोक्तौ । २ सर्पसैन्यभेदे । “अष्टदंष्ट्रचतुर्दंष्ट्रो मेघनादो जलस्युजः” हरिवं० २४०५० सर्पसैन्योक्तौ । ३ परमेस्वरे च ।

“चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः” विष्णुसं० । “चतस्रोदंष्ट्रा अस्य चतुर्दंष्ट्रोऽसिं हविष्यकः सादश्याद्वा ऋक् दंष्ट्रा इत्युच्यते चतस्रोदंष्ट्राः ऋक्काणि अस्य ‘चत्वारि ऋक्का इतीति’ इत्यादिश्रुतेः” भा० ।

चतुर्दंष्ट्र पु० चत्वारो दन्ता अस्य । शिरावते इन्द्रगजे हेमच० । “चतुर्दन्तगजाङ्घ्रौ वज्री कुलिगभृत्करः” विष्णुध० इन्द्रध्यानम् । चत्वारोदन्ता अस्य गवादेः संख्यापूर्वकत्वात् यद्यसि दन्तादेः । चतुर्दंष्ट्रं चतुर्दन्तोपलक्षितययोविशिष्टे गवादौ स्त्रियां ङीप् ।

चतुर्दंष्ट्रान् पु० व० व० । चतुरधिकदश । (चौहा) १ चतुरधिकदशसंख्यायां शतसंख्ये च । ततः पूरणे ङ् । चतुर्दंष्ट्रं तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । सो च चन्द्रस्य चतुर्दंष्ट्रकलाया ह्यासद्विहङ्गप्रक्रियारूपायां तिथौ । “चतुर्दंष्ट्रस्यैव चैव अमावास्या च पूर्णिमा” त्रि० त० पु० ।

उभयपक्षयोस्तस्या उभयदिनसत्त्वे कर्मभेदे कस्या याज्ञानां तन्निस्यं यः कालमा० चतुर्दंष्ट्रीप्रक० यथा

“यथ चतुर्दंष्ट्री निर्णीयते । अत्रापि शुक्लपक्षभेदेन व्यवस्था भवति । तत्र युष्मशास्त्रेण शुक्लचतुर्दंष्ट्री परविद्धा याज्ञाना । तथा व्यासोऽपि “शुक्ला चतुर्दंष्ट्री याज्ञाना परविद्धा सदा व्रते” इति । पूर्वविद्धाप्रतिषेध उत्तरविद्धा विधिश्चेत्युभयन्मविपत्स्युराणे पठते “सदा कार्या तयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दंष्ट्री । पौर्णमासीयुता सा स्याच्चतुर्दंष्ट्र्या च पूर्णिमेति” । नारदीयेऽपि “तृतीयैकादशी पथी शुक्लपक्षे चतुर्दंष्ट्री । पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुतेति” । यत्तु भाद्रशुक्लचतुर्दंष्ट्र्यामनन्तव्रतम्विष्णोर्नरेऽभिहितम् तत्र पूर्वविद्धा परविद्धा वा मध्याह्नव्यापिनी याज्ञानेति केचिदाहुः । विष्णुश्च तत्र प्रमाणत्वे मोदाहरति । “मध्याह्ने भोज्यवेलायां स सुचीर्य सरित्ते । ददर्श शीला सा स्त्रीणां सभृङ् रक्तवाससाम् । चतुर्दंष्ट्र्यामर्चयन्तन्मङ्गला देवं पृथक् पृथगिति” । “अत्र मध्याह्ने भोज्यवेलायामित्यनेन मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं प्रतीयते । अतस्तद्व्यापिनी तिथिर्प्राज्ञा । नैतत्कारम् । यथा विनायकव्रते “मध्याह्ने पूजयेच्चैवेति मध्याह्नः कर्मकालत्वे न विहितः । नात्र तथा विधिरस्ति । उदाहृतं तु विष्णुमर्थवादगतत्वात् सातन्त्रेण कश्चिदर्थस्य प्रमाणं किन्तु इति प्रमाणान्तरे तस्योपोद्भवकं भवति । नचान्न प्रमाणान्तरम्श्यामः । अतोऽनु

मध्याह्नः कर्मकालः । तथा सति ह्यौदयिकी प्राज्ञेति वचनेन युष्मदास्त्रादिभिश्चोदयव्यापिनी प्राज्ञा । सा च तिव्यन्तरवन्निभूतंतेति सुख्यः कस्यः 'द्विसुक्तंतेत्यनुकस्यः एवं सति शिष्टाचारोपबुद्धीतो भवति । चैत्रत्रायण चतुर्दशी शुक्लपक्षे अपि रात्रियोगिन्यौ प्राज्ञेति । तथा च बौधायनः "मधोः त्रायणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी प्राज्ञा परा पूर्वाह्ण गामिनीति" । परा मासान्तर्गमिनी शुक्लचतुर्दशी । कृष्णा चतुर्दशी तु पूर्वविज्ञैव प्राज्ञा । तथा चापस्तम्बः "कृष्णपक्षेऽपि चैत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविज्ञा तु कर्त्तव्या परविज्ञा न कस्यचिदिति" । अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्दश्यपि पूर्वविज्ञा प्राज्ञा तथा च स्कन्दपुराणे "चतुर्दशी च कर्त्तव्या तयोदश्या युता विभो ! । मम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापरारह्णिकी । दर्शविज्ञान कर्त्तव्या राकाविज्ञा कदाचनेति" । अत्र मम भक्तैरितीश्वरोक्तिलिङ्गात्त्रयचतुर्दशीविषयत्वं द्रष्टव्यम् । तदेवं व्रतान्तरेषु चतुर्दशी निश्चीरता । अथ शिवरात्रिव्रतं निश्चीर्यते । तत्रेदं चिन्त्यते । किमयं शिवरात्रिशब्दः कूटः ? । किं वा यौगिकः ? । उत लाक्षणिकः ? । अथ वा योगकूट ? इति । किन्तावत्प्राप्तम् । कूटइति । तिथिविशेषे शिवरात्रिशब्दस्य संज्ञारूपेण स्मरणात् । तथा च स्क० नागरखण्डे "माघमासस्य शंभु या प्रथमा फालगुनस्य च । कृष्णे चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्ततेति" । कामिके "माघमासेऽसिते पक्षे विद्यते या चतुर्दशी । तद्व्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्पूर्वपुण्यशुभायहेति" । यद्यत्तत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरित्यवयवार्थः प्रतीयते तथापि योगात् कूटैर्बलवत्त्वादोगोऽत्र न प्राज्ञः । प्राबल्यञ्चाश्रुत्वादिशब्देऽवगम्यते । अश्वस्य कर्ष इत्यवयवार्थप्रतीतायपि तस्यपेक्ष्य कूट्या दृष्टविशेषशक्तिस्वीकारात् । ननु काकदन्तपरीक्षासमानोऽयं विचारः । यद्ययं शिवरात्रिशब्देकूटः यदि वा यौगिकः उभयथाप्यनुष्ठाने विशेषाभावात् । नैवम् । अस्त्वैव महान्निशेधः । यौगिकत्वे शिवसम्बन्धिव्रतजातं त्वयं यस्यां रात्रावनुष्ठायते सा सर्वाशिवरात्रिः स्यात् । माघमासादिपदस्य तदानुसंगसम्बन्धं भवेत् । कूटि पक्षे तु माघमासादेश्विशेषणत्वात् तद्विशिष्टाया एकस्याएव तिथेः शिवरात्रित्वम् । अतः कस्यव्यएव विचारः । तत्राहीनत्वात्वेन कूटिमेवाश्रित्यते । तस्य

च न्यायस्य संपादकाभेदौ श्लोकौ भवतः "अहीनस्य द्वादशेति प्रकृतौ विक्रतावुत । न हीन इति योगेन प्रकृतौ तद्विकल्पप्रताम् । शीघ्रधीहेतुतो कूटैरहीने विक्रताविदम् । उक्तप्रतां द्वादशत्वं साक्षात् प्रकृत-कर्मणः" । अयमर्थः ज्योतिष्टोमे ज्ञेयते 'तिस्र-एव साङ्गस्योपसदोद्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सर्वीर्थत्वायेति" । अज्ञा सह वतंत इति साङ्गः । एकदिननिष्पाद्योज्योति-ष्टोमः । तस्य प्राचीनेषु त्रिषु दिनेष्वङ्गत्वेनानुष्ठेया होमा उपसङ्गश्चैवाद्याः । तास्त्रिषु उपसदो विधाय पुनरहीन-शब्दवाचप्रस्य कर्मणो द्वादशोपसदो विधीयन्ते । तत्र संशयः । किमिदं द्वादशोपसत्त्वं द्विरात्राद्यहीनप्रकृत-भूते साङ्गशब्दवाच्ये प्रकृते ज्योतिष्टोमे निविशते ? आहो-स्त्रिदहीनशब्दवाच्ये विक्रतिरूपे द्विरात्रादावुत्कृत्प्रते ? इति । तदर्थमिदं चिन्त्यते । अहीनशब्दो यौगिको कूटो-वेति । तत्र न हीन इति व्युत्पत्तेर्विच्छेदं प्रतिभासा-द्यौगिकत्वायम् । तदर्थं प्रकृतावुपसत्तः साङ्गप्रधानस्य सर्वस्य साक्षाद्वाचकशब्देरेवोपदिष्टत्वेन हीनत्वाभावाद्दि-कृतौ तु विशेषएव वाचकशब्दरूपदिश्रुते । इतरत्वे-मतिदेशात् प्राप्यते । अत उक्तिसङ्कोचात् विक्रतेर्हीन-त्वम् । एवञ्च सत्यहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रकृतिसम्भवा-त्प्रकरणाणानुपपत्त्याञ्च तत्रैव द्वादशत्वं निविशते । न च पूर्ववाक्यविहितेन तित्वेन बाधः शङ्कनीयः वाक्ययोः समानबलत्वेन त्रीहियवद्विकल्पोपपत्तेः । तस्माद्-ज्योतिष्टोमएव द्वादशत्वविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । विक्रति-रूपे द्विरात्रादाविदं द्वादशत्वं विधीयते । कुतः अ-हीनशब्दस्य त्रौतप्रयोगवाङ्मत्येन तत्रैव कूटत्वात् । कूटिषु शीघ्रबुद्धिहेतुत्वेन योगाद्बलीयसी, योगे त्वत्रय-वार्थं प्रथमतो निश्चित्य पश्चात्सुदायार्थो निश्चेतव्य इति विलम्बः । न चात्र प्रकरणविरोधः शङ्कनीयः बलीयसा वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् । तस्माद्विदं द्वादशत्वं प्रकृतज्योतिष्टोमावुत्कृत्प्र विक्रतिषु द्विरात्रा-दिषु निवेशनीयमिति । अत्र यथा कूटोऽहीनशब्द-स्तथा शिवरात्रिशब्दोऽपि कूट इति प्रथमः पक्षः । अ-पर आह । यौगिकत्वायं शिवरात्रिशब्दः । कुतः शिवसम्बन्धस्युपजीव्यं तच्छब्दस्य पृष्ठत्वात् । तथा च स्कन्दपुराणे "माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी । शिवरात्रिस्तु सा स्याता सनपापनिपूदनी" । "तस्य रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया । तस्यां सर्वेषु वि-

केषु सदा संक्रमते हरः । यानि कानि च लिङ्गानि चराणि स्यावराणि च । तेषु संक्रमते देवि । तस्यां रात्रौ यतो हरः । शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हरवक्त्र-भेति । शिवरहस्ये "तत्प्रभृत्ये देवर्षे ! माघकृष्णचतुर्दशी । शिवरात्रिः समाख्यता मिश्रेयन्त्रपुरादिभिः" इति स्तोत्रे । अथान्तर्यामिणे "माघफाल्गुनयोर्मध्ये अस्मिता या चतुर्दशी । शिवरात्रिस्तु सा ख्यता सर्वपापनिपूदनी" । तस्माच्छिवसम्बन्धिनी रात्रिः शिवरात्रिरिति यौगिकोऽर्थः प्रोक्षणीन्यायेन ग्रहीतव्यः । तस्य च न्यायस्य संपादकावेतौ स्तोत्रौ "संस्कारजातियोगेषु कं ब्रूते प्रोक्षणीरिति । संस्कारं सार्वभौमत्वाज्जातिसुद्वेजनो-क्तितः । अन्योन्याश्रयतो नाद्योन जातिः कल्पप्रकृतितः । यौगिकः कृत्प्रकृतित्वात्कृत्प्रियाकरणे स्थिता" अयमर्थः । दर्शपूर्णमासाङ्गतया श्रूयते "प्रोक्षणीरासादयतीति" । तत्र संशयः । किमयं प्रोक्षणीशब्दोऽभिमन्त्रणासाद-नाद्युदकसंस्कारं ब्रूते ? किं वा जलान्तरजाति-यिगेपम् ? आहोस्वित् प्रोक्ष्यन्ते पात्राण्यभि रिति यो-गम् ? तत्र संस्कारं ब्रूत इति तावत्प्राग्भूतः ? सार्व-भौमत्वात् । सर्वेषु हि संस्कारविधवाक्यादिप्रदेशेषु प्रोक्षणीशब्दः श्रूयते । "प्रोक्षणीरासादयेभ्मावहिरुप-सादयेति" प्रैषवाक्यप्रयोगः । "प्रोक्षणीरासादयतीति" विधवाक्ये । एवमभिमन्त्रणादिव क्यान्यप्युदाहरणी-यानि तस्मात्संस्कारं ब्रूत इत्येकः पक्षः । जातिं ब्रूत इति पक्षान्तरम् । लोके हि जलक्रीडामु प्रोक्षणी-भिरुद्देजिताः स इत्युदकजातौ प्रयोगो दृश्यते । तत्र न तावत्संस्कारं ब्रूत इत्याद्यः पक्ष उपपद्यते । कुतः ? अन्योन्याश्रयत्वात् । नापि जातिं ब्रूत इति द्वितीयः पक्षोयुक्तः उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दशक्तेर्व्यवहारे पूर्वभक्तप्रत्येनातः परं शक्तेः कल्पनीयत्वप्रसङ्गात् । नच योगेऽपि शक्तिः कल्पनीया व्याकरणेनैव कृत्प्रत्वात् व्याकरणे हि उच्च सेचन इत्यस्माद्जातोः करणे ल्युट्प्रत्य-येन शब्दो व्युत्पादितः । तथा सति प्रकर्षेणोच्यते अने-नेति योगेन सेचनसाधनसुदकादिकं सर्वं प्रोक्षणीशब्द-वाच्यं सम्पद्यते । प्रकृतं तु स्त्रीशब्दवाच्याभामपां सेचनसाधनत्वात् तद्वचनस्य प्रोक्षणीशब्दस्य लीपप्रत्ययान्त-त्वेन प्रोक्षणीरिति द्वितीयावच्छेदचनान्तः शब्दो निष्प-द्यते । अन्यहीनाधिकरणे कृद्वेः प्राबलप्रसक्तम् । प्रोक्षणीधिकरणे च योगस्य पाबलप्रसुच्यते । अतः

परस्परविरोधः । नैवम् लब्धात्मिका हि कृद्वि-यौगमपहरतीति । नच प्रोक्षणीशब्दे कृद्विलम्बते । उच्चव्यवहारेण जातावव्युत्पादितत्वात् । अहीनशब्दोऽपि द्विरात्रादिषु न उच्चव्युत्पादित इति चेत् न । व्याकरणे व्युत्पादितत्वात् । "अङ्गः सः क्रतौ" इत्यनेन वाररुचेन वार्तिकेनाहनुशब्दात् स्वप्रत्ययस्यत्वात् तस्मिन्नादेशं कृत्वा क्रतुविषयतया व्युत्पादितो अहीनशब्दः । नन्वेवं सति चतुर्दशीप्रभातन्यायस्य प्रसज्येत यतोऽहीनशब्दे यं-ग-स्परिहर्त्तुं कस्मिन् भयता व्याकरणसुपजीव्य योगे पर्यव-सानं कृतम् । नायन्दोषः । पूर्वपक्षिणोऽभिमते समः स लक्षणो योगे पर्यवसानस्यानभिधानात् । नच नञ्स्य-मासोऽपि व्याकरणेषु व्युत्पादित इति शङ्कनीयम् । नञ्समासस्वीकारे सति "अयज्ञोवाप" इत्यादाविधाऽ-हीनशब्दस्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गात् मध्योदात्तोऽप्ययं शब्द-व्याख्यायते । तस्मात्तद्वदेव योगसाम्येऽपि समासकृत्-योगस्य पूर्वपक्षाभिमते निराकृत्य श्रौतकृद्विः सिद्धान्तिना स-माश्रिता । तामेव कृद्विं प्रकटयितुं वररुचिना वार्तिके-कृतम् अतः सत्यपि प्रकृतिप्रत्ययविभागे यौगिकत्वं न-शङ्कितं शक्यते । तथा शोत्वजातौ कृद्विज्ञापि गो-शब्दस्यौणादिकसूत्रेषु "गमेर्हीः" इति प्रकृतिप्रत्ययविभा-गङ्गत्वा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । तत्र-दत्ताप्यवगन्तव्यम् । प्रोक्षणीशब्दे तु न कृद्विज्ञापनाय-किञ्चित्सूत्रं स्वतन्त्रं विहितमस्ति । किन्तु-सर्वधातुसाधारणेनावयवार्थव्युत्पादकेन ल्युट्प्रत्ययेन-व्युत्पादितत्वात् । यौगिक एवायं प्रोक्षणीशब्दः । तस्मात्प्रोक्षणीशब्दावच्छिवरात्रिशब्दो यौगिक इति-द्वितीयः पक्षः । अन्ये तु पुनर्भन्वन्ते । लाक्षणिकोऽयं-शिवरात्रिशब्दः । तिथिवाचकेन शब्देन तन्निधौ-क्रियमाणस्य व्रतविशेषस्य लज्यमाणत्वात् । अतएव-शानसंज्ञितायासुक्तम् "शिवरात्रिव्रतद्वाम सर्वपाप-प्रणाशनम् । आचारण्डालमनुप्राणां भुक्तिर्लक्ष्-मिदायकम् । अर्द्धरात्रादध-सोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती । शिवरात्रि-व्रतद्वयं भूतान्वितमहानिधि । शिवरात्रिव्रतन्देव करि-पत्रे शिवसिद्धिधौ । निर्विघ्नं कुरु मे देव । भक्तपात्र ! महेश्वरेति" । नारदीयसंहितायाम् "अर्द्धरात्रयुता-यत्र माघकृष्णचतुर्दशी । शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्वी-ज्जागरणं तथेति" । पञ्चपुराणेऽपि "अर्द्धरात्रादध-

श्रीर्षे' यदि कृष्ण चतुर्दशी । तत्तिसाधेव कुर्वीत शिव-
 रात्रिव्रतं श्री' स्कन्दपुराणे "शिवरात्रिव्रतम् ।
 तत्रैवैव यदेवरेति" । नच काशवाचकस्य शब्दस्य
 अर्थकालमहत्परमिति शङ्कनीयम् । काशवाचकाभ्या-
 मनावाक्यापोर्षाशीयन्दाभ्यां वागम्यवहूपयोरिष्टो-
 क्तान्वावसन्निध्योत्पद्यतत्वात् । अतएव, श्रूयते
 "यद्यद्यद्विद्वान् पौर्षमाशीं यजते य एवं विद्वाननावाक्यां
 यजते" इति । कृतिस्यपि सर्वत्र तिस्रिवाचकैः शब्दैक-
 त्वस्यन्विनो व्रतविशेषा चक्षन्ते । स्कन्दपुराणे "जन्मा-
 दमी नैव ज्ञता कदाचित्कल्याणवृत्तं पश्यते रौरवेक्षिति" ।
 अत्रप्रहस्योऽपि "एकादशीन्तु कुर्वीत शीयते द्वादशी
 यदेति" एवमन्यात्माद्युदाहारम् । तस्मान्नावाचिकोऽयं
 शिवरात्रिव्रत इति तृतीयः पद्यः । अथ सिद्धान्तं ब्रूमः ।
 योगरूपेणैव शिवरात्रिव्रतः । योगोद्वितीयपद्यो-
 पन्यासेन दर्शितः । इदिस्य प्रथमोपन्यासेन । तत्रैकस्य
 श्रीकारे सत्यन्वविषयं शास्त्रमदहृपाहृषदाहृतो
 न्यायस्य बाध्येत । नच यौगिकत्वे इति शिवव्रतोपेतेषु
 तत्रोदश्यादितिचतुरसरेषु शिवरात्रित्वं प्रसज्येतेति-
 वाच्यम् । तस्यातिप्रसङ्गस्य इदं निवारणात् । यथा
 पञ्चमशब्दे पञ्चाप्यायत इति योगं श्रीकाल्य भेकादिस्त्रि
 प्रसङ्गो इदिस्रीकारेण निवार्यते । तद्वदत्रापि योग
 इदतादां न कोऽप्यतिप्रसङ्गः । नच सुखे सम्भवति
 सत्यवाच्यस्यस्यचितम् । अपोच्यते । सत्यवाचा
 अभावे व्रतविषयत्वस्य स्यादिति । तत्र । बह्व्रीहि
 श्रीकारे योगेनैव तद्विधेः । शिवस्य प्रिया रात्रिर्यजिन्-
 व्रतेऽङ्गत्वेन निश्चिता तद्व्रतं शिवरात्रिप्राख्यं तस्यास्ति
 अन्वयान्वायेनात्र योगरूपः शिवरात्रिव्रतः । तस्यात्र
 न्यायस्य संपादकः श्लोकः "निर्मलप्रो यौगिको योगरूपो
 वा योगभाषणात् । यौगिकोऽचिरजाते ऽम्नो नियते
 यौगिकदिभाक्" । अस्यायमर्थः । इदंकाचयने श्रूयते
 "निर्मलप्रो नेष्टकाः पचन्तीति" । तत्र संशयः । किमयं निर्म-
 लप्रशब्दो यौगिकः ? किं वा योगरूपः ? इति । निःशे-
 नेषु मद्युत इति योगस्य प्रतीकमानत्वात्प्रोच्यशीत्यायेन
 योग इति पूर्वःपद्यः । अत्र हावन्ती विद्योते चिरनिर्म-
 लितोऽचिरनिमित्तस्य । चयनस्यप्रसङ्गोर्षा निमित्तं तस्या
 उच्यतेऽहृषितास्यारवात् । योऽग्निनिर्भयते योऽचिर
 निर्मितः । तेनेष्टकाः पचन्ते तस्यैव प्रकाशकत्वात् ।
 तत्र । न । अन्वयान्वायेनात्र योगरूपः शिवरात्रिव्रतः ।

मन्त्रि' निरन्तु' इदिरात्रवशीया । यथा वा नावनीत-
 कृत निरन्तु नवनीतजनप्रत्ययोगस्य चिराचिरबोधधयोः
 साधारण्येऽपि नूतनएव इते नावनीतशब्दो लोके प्रसिद्धे-
 नियम्यते तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । तथा च इति प्रती-
 यमानयोगस्यापरिहृतत्वात्तद्वत्त्वं इदिस्रीकारात् योग-
 रूपायं निर्मलप्र इति राहान्तः । अनेनैव नप्रायेण
 शिवरात्रिव्रतेऽपि योगरूपेण शीयते । तत्र शिवस्य
 रात्रिः शिवरात्रिरिति तस्युत्पत्तिसाधेन योगेन प्रवस-
 नानः शब्दोऽहृषा साधकत्वात्चतुर्दशीरूपे काशविशेषे-
 नियम्यते । शिवस्य रात्रिर्यजिन् व्रते इति बह्व्रीहि
 समासेन योगेन प्रहस्यः शब्दोऽहृषाव्रतविशेषे नियम्यते ।
 तत्र शिवरात्रिव्रतमेकदाशीजयन्तीव्रतवत्संयोगप्रथम
 न्यायेन नित्यत्वात्तद्वत्त्वं भवतिप्रसङ्गम् । तत्र नित्यत्वमक-
 रणे प्रत्यवायवीप्राप्तित्वनिश्चयशब्दैरवगन्तव्यम् ।
 तस्मात्कारणे प्रत्यवायः स्कन्दपुराणे पद्यते "परात्पर
 तरङ्गास्ति शिवरात्रिः परात्परम् । न पूजयति भक्ते-
 यं इन्द्रनिभुयनेन्दरम् । जन्तुर्जन्मसङ्गेषु अमते नात्र
 संशयः" । वीप्सापि तत्र पठिता "वर्षेवर्षे महादेवि !
 नरोनारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महादेवह्यानभक्त्या
 प्रपूजयेदिति" । नित्यनिश्चयशब्दौ च तत्रैव "मात्र
 ज्ञानचतुर्दश्यां वः शिवं शंसितवृतः । सुसङ्गः पूजयेत्तत्र
 व सभेदीपचितम्पद्य मिति" । "अथ'नो यदि वा यु-
 नेत्प्र शीयते इतिवचनपि । नेष्टमन्दरकहास्य श्रीशेषो-
 विन्द्य एव च । चक्षन्त्येते कदाचिद्द्वै निरुक्तं हि शिव-
 व्रतमिति" । काश्यात्तस्य फलश्रवणादवगन्तव्यम् । तत्र
 स्कन्दपुराणे "शिवस्य पूजयित्वा योजगर्षि' च चतु-
 र्दशीम् । मातुः पयोधररसस्य पिनेत्य कदाचन । यदी-
 योऽहृषितान् भोगान् दिवि देवमनोरमान् । आग-
 जोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति परमम्यदम् । नम भक्तकतो
 देवि ! शिवरात्रिसुपोषकः । मत्तत्त्वस्यवन्निन्द्यमस्य
 शिवशासनम् । सर्वाङ्गुज्ञा महाभोगास्युतो भूयोन
 जायते" इति । काश्याव्रतस्य शानसंहृतादां वर्षसंख्या-
 पठ्यते "एवमेतद्व्रतं कृत्यात्पुंतिवन्त्यरं व्रती । द्वाद-
 शान्दिकमेतत्प्राप्तैर्षायाञ्चिकन्तु वा । सर्वाङ्गु कामान-
 वाप्नोति मेत्त चेह च मानवः" इति । नित्यकामरूपस्यास्य
 व्रतस्य सर्वाधिकारित्वमीशानसंहृतादास्युक्तम् "शिव-
 रात्रिव्रतज्ञान सर्वपापप्रणाशनम् । आचाख्यहास
 सङ्गमायां मुक्तिस्तिस्रप्रदायकमिति" । अत्रिपारिचि-

यमाः स्कन्दपुराणे दर्शिताः “माघमासे तु कृष्णा या-
फाल्गुनादी चतुर्दशी । सा च पुण्या तिथिर्दश्या सर्व-
पातकनाशिनी । अहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यं दया
श्रमा । शान्तात्मा क्रोधहीनश्च तपस्वी ह्यनसृष्टकः ।
तस्मै देयमिदन्देवि ! गुरुपादानुगोयदि । अन्यथा
योददातीदं स तदा नरकं वृजेदिति” । उक्ताधिकारिणा
तुष्टं यं वृतस्वरूपं त्रिविधम् “उपवासो जागरणं-
पूजा च । तदुक्तं नागरखण्डे “उपवासप्रभावेण
बलादपि च जागरात् । शिवरात्रौ तथा तस्य लिङ्गस्थापि
च पूजया । अक्षयानुत्सभते भोगान् शिवसायुज्य
भाप्नुयादिति” । स्क० सप्तखण्डे “स्वयञ्च लिङ्गमभ्यर्च्य
सोपवासः सजागरः । अजानक्षपि निष्पापो निषादो
गण्यतां गतः” । अत्रेदंस्मृत्यते किमेता उपवासजागर
पूजा यतस्य स्वरूपे स्वेच्छया विकल्प्यन्ते ? । उत ससृष्टि-
ताएवेति ? । तत्र विकल्प्यन्ते इति तावत्प्राम् । कुतः ।
एकैकस्येतरनिरपेक्षतया विधानान् । तथाहि स्कन्द-
पुराणे केवलसोपवासविधिः पठ्यते “अथशिवत
वृत्तयोहि शिवरात्रिसुषोषयेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति
शिवेन सह भोदत इति” । तथा केवलजागरणं पठ्यते
“कश्चित्पुण्यविशेषेण वृतहीनोऽपि यः पुमान् । जागर-
क्षु इति तत्र स इष्टमतां वृजेत्” । तथा केवलपूजा प-
ठ्यते “यःपूजयति भक्तप्रथमनेकफलतां वृजेदिति” ।
तस्मादुपवासादयस्त्रयोऽपि विकल्प्यन्ते । यदि नागर-
खण्डसप्तखण्डयोः ससृष्टयविधिरस्तीत्युच्यते । तर्हि-
प्रत्येकं वा ससृष्टयोवा यद्येष्टमनुष्ठीयतामिति प्राप्ते-
र्रमः । वैश्वानरविद्योपासनन्यायेन ससृष्टाय एवात्मा
नुष्ठेयः । तस्य च नप्रायस्य संपाहकावेतौ श्लोको
“वैश्वानरसुपासोऽतु प्रत्येकससृष्टायतः । विकल्पः ससृ-
ष्टायो वा नियतोद्विविधाहिधेः । विकल्प इति चेन्नै-
वं ससृष्टायप्रशक्तितः । अथयुत्यानुवादेन प्रत्येकोक्तु-
पपत्तितः” इति । अयमर्थः । स्कन्दोऽगौराज्जायते
“वैश्वानरसुपासो इति । तुल्लोकादित्यवायाकाशोदक
पृथिवीरूपैः षड्भिरवयवैरुपेतोऽवयवी सर्वतको विराट्
पुरुषो वैश्वानरश्चेद्वाचपुः । तत्र संशयः । किं तु-
ल्लोकादवयवा अवयवी च प्रत्येकं विकल्पेनोपास्याः ?
उतावयव्येव नियमेनोपास्याः ? इति । विकल्प इति
तावत् प्राप्नु कुतः द्विविधस्य विधेः श्रूयमाण-
त्वात् । प्राचीनशास्त्रसम्बन्धेन्द्रशुक्लजनवुड्डिहासक

नामभिः पञ्चमर्हर्षिभिः क्रमेण तुल्लोकादयः षड्-
वयवाः प्रत्येकसुपासिताः । तद्दृष्टान्तकथनपरेषु
वाक्येषु षण्णामवयवानां प्रत्येकसुपत्तिविधयो निव-
माश्च फलसङ्घिता उपलभ्यन्ते । पुनश्चान्ते षड्भ्यस्तेभ्यो
महर्षिभ्योऽन्वपती राजा ससृष्टायोपासितमवोचत । अतो-
द्विविधविधिवलेन यद्येच्छं विकल्प इति प्राप्ते र्रमः ।
ससृष्टायएवात्न नियमेनोपासितव्यः कुतः प्रसुत-
त्वात् । अथयोपासितवाक्यान्ययुत्यानुवादरूपत्वेना-
प्युपपद्यन्ते । तस्मात्ससृष्टाय उपास्य इति राजान्तः ।
अनेन न्यायेन प्रकृतेऽप्युपवासादीनान्त्वयाणां ससृष्टायस्यैव
व्रतरूपत्वम् । नतु कश्चिदुपवासादित्यं विधाय पुनः
पश्चान्तरूपेषोपवासव्यतिरिक्तं ह्यं पठ्यते । “अथवा
शिवरात्रिञ्च पूजाजागरणैर्नयेदिति” । नायन्दोषः ।
अथ नेत्यनुकलोपक्रमेणाशक्तविषयत्वोपपत्तेः । अत्र व्रते
विहितान्नयाणां परस्परमङ्गाङ्गिभावबोधकप्रभाषा-
भायादान्नेयादिषद्यागवत्प्रत्येककालसम्बन्धविधानात्फल-
विधानाञ्च समं प्राधान्यन्दृष्टव्यम् । अस्यैवोपोद्वलकं
लिङ्गमभिधीयते । कुम्भकस्य भद्राश्वजन्म प्राप्नुवतो
दुर्वाससा सह संवादे पठ्यते “कृष्णपक्षे चतुर्दश्याञ्च
कश्चिन्मृगभाप्नुवान् । अथपि प्राणरक्षायं क्षुधा-
सम्भोऽङ्गितोऽवसत्” इत्युपक्रम्य “धनुःकोटप्राङ्गतान्येव
विल्लपत्वाणि मानद ! । पतितानि महाराज ! शम्भोः
शिरसि भूतले । तत्रैव तस्यो राजेन्द्र ! सर्वरात्रमत-
न्द्रितः । रात्रिशेषं स्थितोव्याधः सत्स्रष्टिरनामिषः ।
प्रभाते विमले जाते दृष्टा तत्रैव शङ्करम् । विल्लपत्वां नर-
क्षेष्ट ! कन्दमूलैश्च पारितः” इति । एतस्मिन् यद्योक्ति-
यिच्छिष्येऽतम् इदं विचार्यते । किं वृत्तान्तरेज्जिवात्माद्युदयाक्ष
मयवेध आदर्शव्यः ? किं वा प्रदोषवेधः ? आहोस्त्रिद्विशीक्ष
वेध ? इति । तत्र पूर्वोदुक्तद्वये तयोदशीवेधः परेदुरक्ष
मये दशवेध इत्युदयाक्षमये वेधोयुक्तः तस्य वृत्तान्तरेषु
रूपप्रत्यात् रूपस्य च कल्पप्राङ्गुलीयत्वात् । मैवम् ।
समान्यादिशेषस्य बलीयत्वात् । समानरूपोक्तौ
दयास्तमयवेधः सर्वतथिसु समानत्वात् विशेषरूपौ
प्रदोषनिशीथयेधौ कृष्णचतुर्दशीकृष्णये तिथिविशेषे
शिवरात्रप्रास्यं व्रतविशेषरूपजाव्य प्रवृत्तत्वात् । एतदे-
वाभिप्रेत्य ईशानसंहितायासुक्तम् । “उद्वेऽन्विताः
कश्चिद्प्राज्ञाः कश्चिदक्षमयेऽन्विताः । वृत्तिभिक्षिष्यो
यस्माद्दूर्जयित्वा वृत्तनिवदमिति” । अस्मिन् वृत्ते प्रदोष

वेधोवायुपुराणे दर्शितः “त्वयोदश्यसने सूर्ये चतस्र-
 ष्वेव नाष्टिषु । भूतविद्वा त्व या तत्र शिवरात्रिव्रतसुरे-
 दिति” । ऋत्वनन्देऽपि “प्रदोषव्यापिनी पाहृत्रा शिव-
 रात्रिचतुर्दशी । रात्रौ जागरणं यथात्तथात्तां सस्र-
 पोषयेदिति” । कामिके “आदिश्यास्तमये काले क्खि-
 चेद्या चतुर्दशी । तद्वात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सम्भवे
 दुत्तमीत्तमेति” । निगीथवेधो कारदीयसंहितायां
 दर्शितः । “अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी ।
 शिवरात्रिव्रतन्तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेदिति” । ऋत्वन-
 न्दरेऽपि “भवेद्यत्र त्वयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।
 शिवरात्रिव्रतन्तत्र कुर्याज्जागरणन्धेनि” । ईशान-
 संहितायाम् “माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवोमहा-
 निशि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ।
 तत्कालव्यापिनी पाहृत्रा शिवरात्रिव्रते तिथिः । अर्द्ध-
 रात्रादधसोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । तत्तिथावेव
 कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती । नार्द्धरात्रादधसोर्ध्वं
 युक्ता यत्र चतुर्दशी । नैव तत्र व्रतङ्कुर्यादायुरैश्वर्यहानि
 हेति” । “व्याप्यार्द्धरात्रं यस्यान्तु लभ्यते या चतुर्दशी ।
 तस्यामेव व्रतङ्कार्यं मत्प्रसादाधिभिरनरैः । पूर्वेद्यु-
 र्वा परेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते
 यस्यान्तस्यां कुर्यात्प्रतद्वरः । लिङ्गाविर्भावकाले त्व व्याप्ता-
 पाहृत्रा चतुर्दशी । तदूर्ध्वाधोन्मिता भूता सा कार्या
 व्रतिभिःसदा । मम प्रियकरी हेत्रमा माघकृष्णचतुर्दशी ।
 महानिशान्वितायान्तु तत्र कुर्याद्विदं व्रतमिति” । एवं
 सति पूर्वद्युरेव यत्र प्रदोषनिशीघोभयव्याप्तिस्तत्र व्रत-
 माचरणीयम् । पूर्वद्युरेवोभयव्याप्तौ स्कन्दपुराणे प-
 ष्यते । “त्वयोदशी यदा देवि ! दिनभुक्तिप्रमाणतः । जा-
 गरे शिवरात्रिःस्यात्त्रिंश पूस्यां चतुर्दशी । दिनभुक्तिरस्त-
 मयः । परेद्युरेवोभयव्याप्तौ कामिके पठ्यते “निशाद्वये
 चतुर्दश्यां पूर्वा व्याप्या परा शुभेति” । दिनद्वयेऽप्युभय-
 व्याप्तिस्तु न सम्भाव्यते यामद्वयद्वयैरभावात् । दिन-
 द्वयेऽप्युभयव्याप्तिभावोऽपि न सम्भाव्यते यामद्वयद्वयस्या-
 भावात् । एकैकस्मिन् दिनैकैकव्याप्तौ त्व कर्त्तव्यमिति चेत् ।
 सा हेत्रवं प्रसज्यते । पूर्वद्युर्निशीघव्याप्तिः परेद्युः
 प्रदोषव्याप्तिरिति । तत्रैकव्याप्तेर्दिनद्वये समानत्वेऽपि
 जयायोगस्य प्रयत्नाद्दुर्गयोगस्य निन्दितत्वाच्च पूर्वद्यु-
 रेवोपवासः । जयायोगप्राप्त्यङ्गानेकत्रचनैराहतत्वाद्द्वय-
 ष्यते । तथा च स्कन्दपुराणे पठ्यते “ज्याष्टमी स्कन्द-

प्रती शिवरात्रिचतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्त-
 व्यन्ते पारणमभवेत्” । “ज्याष्टमी रोहिणी च शिव-
 रात्रिस्तथैव च । पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या तिथिमान्ते च
 पारणम्” । “श्रावणी दुर्गनयमी तथा दुर्वाष्टमी च या ।
 पूर्वविद्वा त्व कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति” । “जय-
 नी शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते” इति । नागर-
 षण्डे “माघफाल्गुनयोर्मध्ये क्खिता या चतु-
 र्दशी । अश्वमेधेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथि-
 रिति” पद्मपुराणे “अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्त्रेक्ययायोगो
 यदा भवेत् । पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिव-
 प्रियैरिति” । ब्रह्मवैवर्ते “रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या
 संसृष्टी तिथिः । अन्येषु व्रतकल्पेषु परयुक्तास्तथापि-
 दिति” । दर्शयोगनिन्दा च स्कन्दपुराणे दर्शिता
 “महतामपि पापानां दृष्टा वै निःकृतिः पुरा । न दृष्टा
 कुर्वतां पुंसां कुह्ययुक्तां तिथिं शिवाभिति” । अन्यान्व
 पि यानि कार्त्तिकदुर्दशयोगनिन्दावचनानि तत्र तत्र
 क्ख्यन्ते । तानि सर्वान्स्वस्तिप्रये योजनीयानि ।
 यदा पूर्वद्युर्निशीघादूर्ध्वं पृथक्ता चतुर्दशी, परेद्युः क्ष-
 यवशात्निशीघादानीव समाप्ता तदा पूर्वद्युः प्रदोष
 निशीघव्याप्तौरुभयोरप्यसम्भवात्परेद्युः प्रदोषव्याप्ते-
 रेकस्याः सङ्गावाच्च परविज्ञैव श्याता । एतदेवाभिप्रेत्य-
 स्स्यते “माघासिते भूतदिनं कदाचिदुपैति योगं यदि
 पश्यदश्या । जयाप्रयुक्तां न त्व जात कुर्यात्क्वस्व-
 रात्रिं प्रियकृष्णवस्येति” । यदा पूर्वद्युः प्रदोषादूर्ध्वं
 पृथक्ता चतुर्दशी, परेद्युः क्षयवशात्प्रदोषादानीव समाप्ता
 तदा परेद्युर्व्याप्तिद्वयाभावान्पूर्वदानीशीघव्याप्तेः स-
 ङ्गावाक्जयायोगाच्च पूर्वद्युरेवोपवासः । अत्रार्थं वि-
 नेकः सम्पन्नः । दिनद्वये निशीघव्याप्तौ तदव्याप्तौ च
 प्रदोषव्याप्तिर्नियामिका । तथा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्याप्तौ
 तदव्याप्तौ च निशीघव्याप्तिर्नियामिका । एकैकस्मिन्
 दिन एकैकव्याप्तौ जयायोगो नियामक इति । अथ
 शिवरात्रिव्रतस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाहृत्रि रात्रौ च सम्भवे
 साधारणे सति अर्द्धवैधुष्येऽपि प्रदोषनिशीघयोरेव
 कुतः शास्त्राणां पक्षपात इति चेत् । रात्रेरत्र प्रधा-
 नत्वादिति शून्यः । तत्प्रधान्येन शोपपत्तिः स्कन्द-
 पुराणे पठ्यते “निशि भवन्ति भूताणि शक्तयः शूलधृद्-
 यतः । अतस्तस्यां त्वयोदश्यां सत्यां तत्पूजनमभवेदिति” ।
 तस्यान्तयोदश्यामिति आधिकरणे सम्पत्तौ । तथा

चायमर्थः सम्पद्यते । त्रयोदशीनिशीथे तस्यां चतुर्दश्यां विद्यमानायां शिवपूजनम्भवेदिति । नागरखण्डेऽपि "माघमासस्य कल्याणां चतुर्दश्यां सुरेश्वर । । सङ्घं या- स्मानि भूयुते रात्रौ नैव दिवा कस्यौ । किङ्क्रेषु च समस्तेषु चरेषु स्वावरेषु च । संक्रामिष्याम्यसन्दिग्धं वर्षेषामपविशुद्धये । रात्रौ तस्यां हि मे पूजां यः करि- ष्यति मानवः । मन्त्रैरेतेः सुरश्रेष्ठ ! विपायः स भवि- ष्यतीति" । सा च शिवरात्रिचतुर्दशी लिधा भवति । एकतिथ्यत्रिका तिथिद्वयात्मिका तिथिद्वयात्मिका चेति । तत्र सूर्योदयपारम्भ्य प्रद्युम्ना परदिनोदयपर्यन्तं कतिथ्यत्रिका । सा वेधदोषाभावात्प्रशस्ता । तिथिद्वयात्मकत्वं च हेधा भवति । जयायोगेन दर्श- योगे न च । तत्र योगद्वयमेकैकस्मिन्निपये प्रशस्तम् । स च विषयविशेषः पूर्वमेवोदाहृतः । तिथिद्वयात्मकत्व- न्वतिप्रशस्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य पुराणेषु पठ्यते "त्रयो- दशीकलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी । अन्ते चैव सिमी- बासी त्रिस्त्रयां शिवमर्षयेत्" । यथा त्रिस्त्रयो प्रशस्ता तथा वारविशेषेण योगविशेषेण च प्रशस्ता भवति । तथा च स्कन्दपुराणेषु पठ्यते "माघकल्याणचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् । भीमोयाच भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतसुत्त- मम् । शिवयोगस्य योगे वै तद्गुणैरुत्तमोत्तमम् । शिव- रात्रिव्रतन्वेतत्तद्गुणैरुत्तमोत्तममिति" । ननु यदा पूर्व- विद्यायासुपवाससदा परेद्युः किं तिथ्यन्ते पारण्यभ्यति किं वा तिथिमध्ये । शास्त्रान्तु पञ्चदश्याऽपि समानम् । तत्र तिथ्यन्तपारण्यवचनानि पूर्वसदाहृतानि "तिथि मध्यपारण्यवचनान्तु स्कन्दपुराणेषु पठ्यते "उपोषणं चतु- र्दश्यां चतुर्दश्यान्तु पारण्यम् । कर्तैः सुकतलक्षैश्च लभ्यत वाच वा न वा । तद्ग्रा स्य चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैः साधायहम् । सिक्त्ये सिक्त्ये फलन्त्ये यत्तौ वक्तुं न पार्थति ! त्र- ङ्गाण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारण्ये कर्तैः" । "तिथीनामेव सर्वसा- सुपवासव्रतादिषु । तिथ्यन्ते पारण्यद्वयार्थिना शिव चतुर्दशीमिति" । बाढम् । अस्ति हि द्विविधं शास्त्रं तस्य च द्विविधस्य शास्त्रस्य प्रतिपत्प्रकरणोक्तन्यायेन व्यवस्था इदृश्या । यदा यामलयादयौगेव चतुर्दशी परि- समायते । तदा तिथ्यन्ते पारण्यम् । यदा तु चतुर्दशी यामलयावतिक्लामति तदा चतुर्दशीमध्ये पूर्वोक्ते पारण्य- द्वायात्" । ति०त० अन्वयोक्तं गौडनामपाहृत्कामोक्तम्

चतुर्दश्या अस्ति । चतुर्दश्याशुक्ते लि० । "अभीति- बोधाचरणप्रचारणैर्दशाचतस्रः प्रथयन्तु पाधिभिः । चतु- र्दशत्वं कृतवान् कृतः ? स्वयं न वेत्ति विद्यासु चतुर्दश- स्रवम्" नेष्ट० । प्रकारे चाच् । चतुर्दश्या चतुर्दश प्रकारे लब्ध० । नान्त्वात् पूरणे उटि प्राप्ते अर्षस्वारे रिति पर्युदासेऽपि कश्चिदर्थे षट् । चतुर्दशम चतुर्दश पूरणे लि० । "महर्षी इन्द्रावर्षिचतुर्दशम इत्यपि" भाग० ८।११।१५।

चतुर्दशभुवन न० वना० द्विषुः पात्नादि न लीच् लीत्वे । भूकोकादिषु चतुर्दशसु लोकेषु । "भूलोकास्त्रो दक्षिणो व्यस्येयात् तस्मात् सौख्योऽयं भुवः स्वस्य मेरुः । लभ्यः पुण्यैः खे नहः स्याज्जनोऽतोऽनत्यानल्पैः स्या- सपः सत्यमन्यः" "सि० शि० भुवनकोषे भूकोकादि सप्तकसक्तम् "अपनेरप्यधस्तात् सप्त भूविहरा एकैकयो योजनाशुतान्तेषां यामविकारेषोपलक्षणाः । अतस्त्वं वितलं सुतलं तन्नातलं महातलं रसानलं पाताल मिति" भाग० ५।२४।११ श्लोके अतस्तादिसप्तकसक्तम् तद्विवरणं तत्राध्याये दृश्यम् । भूकोकादिविवरणं काशीख० २३८० । "पादगम्यं हि यत् किञ्चि- द्दक्षस्ति धरणीतले । तद्भूलोक इति ख्यातं वाञ्छि द्वीपात्रिकानमम् । भूलोकस्य भुवर्लोक आत्रज्ञान् ससदाहृतः । आदित्यादाभुवं विप्र ! खर्लोक इति गीयते । महर्लोकः क्षितेरुर्लोककोटिप्रमाणतः । कोटिद्वयोत्तरः ख्यातो जनो भूलोकयोजनैः । चतुः- कोटिप्रमाणस्तु तपोकोकोटि भूतन्नात् । उपरिष्टाव् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यनीरितम्" । योगिनां तनुमध्ये ध्येयानि स्यान्भेदे चतुर्दश भुव- नादीनि योगस्वरोदये उक्तानि यथा । "त्रङ्गाण्डे सन्ति ये अष्टधाः पिण्डमध्येऽपि संस्थिताः । तसं पादाङ्गुलतले तस्त्रोपरि तन्नातलम् । महातलं गुल्- फमध्ये गुल्फोपरि रसानलम् । सुतलं जङ्गुबोर्ण- ध्ये वितलं जान्मध्यगम् । जर्लोकं ध्ये तलं प्रोक्तं सप्त- पातालधारितम् । तन्नातलञ्चातलञ्च महातलरसा- तलम् । सप्तपातालमेतत्सु सुतलं वितलं तलम् । इदानीं पिण्डमध्ये तु सप्तलोकं दृश्युं प्रिये ! । मूढाधारे तु भूलोको किङ्काये तु भुवस्ततः । संलोकौ किङ्कमूले तु मेरुमध्ये महस्रथा । मेरुक्षिप्ते जनोकोको मेरुनाद्यां तप- काये । समले सप्तलोकेस्तु इति शोकाः पुण्यं पुण्यं ।

भुवः स्वर्ग इत्येति जनश्चैव तदस्तथा । सप्रमः सत्यलोकस्तु
 रुप्र लोका इति स्मृताः । सप्रभोकेस्तु पातालीभुं वनानि
 चतुर्दश । अथ ब्रह्माण्डमध्यस्थस्याश्वत्वारो लोकपालकाः ।
 पिण्डमध्ये तु तान् ज्ञात्वा सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । इन्द्रो-
 ब्रह्मा विश्वुरीशश्चत्वारश्चात्मदेवताः । सूनाधारे चतुःपत्ने
 राजाहरो महानिति । स्फटिकर्चा च तत्रैव स्वाधिष्ठाने
 महान् हरिः । सविपुरे चूलपाणिरष्टसिद्धीश्वरो-
 गहान् । तालुहारे तालुमध्ये ललाटे वज्रः कषटके ।
 शङ्खाटिकाकपाले च लम्बितावह्वारभ्युक्ते । नखचक्र-
 मूर्ध्नि चक्रं त्रिकूटेष्वेकत्रिंशतः । ब्रह्मण्डानि वसन्ती
 ति ज्ञातव्यानि प्रयत्नतः । सप्र द्वीपानि कथ्यन्ते ऽधुना-
 तानि षट्शु द्वये । जम्बुद्वीपन्तु मज्जायां भाकद्वीपन्तु
 मध्यमे । शाल्मलीयः शिरोमध्ये सांसमध्ये कुशस्तथा ।
 त्वच क्रौञ्चो लोममध्ये गोमदद्वीप ईरितः । नखमध्ये
 यदा श्वेतः सप्रद्वीपा यक्षधरा । जम्बुः शाकस्तथा शा-
 ल्मः कुशः क्रौञ्च गोमयः । श्वेतः सभेति खण्डानि
 नखखण्डैर्विभक्तम् । सप्तान्येतानि रूपानि देहमध्ये
 स्थितानि च । सप्तदशसु कथ्यन्ते पिण्डमध्ये
 वृषस्थिताः । नखण्डसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलानकाः ।
 कवणः खेदमध्ये तु इन्द्ररुक्ते मधुत्वचि । सर्पिर्मर्देवसा-
 मध्ये दक्षिणीं ललाटेके । धीर्यमध्ये ऽस्मृताज्ञेयः पादे
 कूर्मः स्थितामहान् । इदानीन्तु नवहारे नवखण्डा-
 नि संश्रुणु । पादादीं भारतं खण्डं काश्लीं त्रिकम-
 गडलु । द्विजखण्डमेकपादं खण्डं यक्ष्ये समगडलम् ।
 त्रैलोक्यगोमन्धारं नवखण्डमिति स्थितम् । इदानीं
 पर्वतादीं च कथ्यन्ते षट्शु यत्नतः । मेरुदण्डे सुमेरुस्तु
 पोटमध्ये हिमालयः । वामस्कन्दे तथा दक्षे मलयामन्द-
 राचलः । विन्ध्यस्तु दक्षिणे कर्णे वामे भैनाक ईश्वरि ।।
 ललाटे मध्यदेशे तु श्रीशैलः परमेश्वरि ।। तथा ब्रह्मकपा-
 लस्थः कैलाशः पर्वतामहान् । सुमेरुर्ह्रियमान् विन्ध्यो मलयो-
 सन्दरस्तथा । श्रीशैलः भैनाकश्चेति कैलाशोऽष्टौ च पर्वताः ।
 अधरे पर्वताः सर्वा अङ्गुलीमध्यवासिनः । शरीरे नव-
 भाङ्गीस्या भर्माटा च महेश्वरि ।। इडायां यमुना देवि !
 पिङ्गलायां सरस्वती । सुपुण्यायां वह्नेरुङ्गा चान्याऽ
 न्यासु च नाडिषु । गङ्गा सरस्वती गोदानस्यं टायसुना-
 तथा । कावेरी चन्द्रभागा च धितस्ता च इरावती ।
 हिसप्रतिषष्ठसु नदीनदपरिखवः । इतस्ततो देहमध्ये
 अक्षरानि सप्तत्रिंशतः । योगाश्च राशयश्चैव गृह्यान् तिथ-

यस्तथा । लहरीषु भीममणी वाहनं स्थापनं तथा ।
 सर्वाङ्गेषु च देवेश ! सम्यक्त्वमगडलम् । त्वयिभ्रं गत्-
 कोटयस्तु निवसन्ति च देवताः । तथा पीठानि सर्वाणि
 देहमध्ये स्थितानि च । हृदये व्योममध्ये तु अनन्तादा-
 स्तु वाह्यिकाः । हृदये व्योममध्ये तु परे नागा व सन्ति हि ।
 गन्धर्वकिन्नराः शूरा विद्याधराः पुरादयः । अनेकतीर्थ-
 वर्णाश्च गुणकाश्च वसन्ति हि । अनन्तसिद्धये तुङ्गा प्रका-
 शोवर्तते हृदि । मेघस्य भगडलं भूयमश्रुपादे तथैव च ।
 चन्द्रार्कौ नेत्रयोर्मध्ये जङ्घनो मधु साजिणः । तण्डु-
 ल्माटिकश्चापि विश्वरूपं करं ततः । सम्यदर्शनान्मुक्तः
 स्वर्गभोगश्च सत्सुखम् । तदेतच्चिन्त्या याति रोगशोक-
 विवर्जिताम् ।

चतुर्दशविद्या स्त्री व० व० संज्ञात्वात् कर्म० । वेदादिषु
 चतुर्दशसु विद्यासु । ताश्च “विद्याश्चतुर्दश प्रोक्ताः क्रमण
 तु यथास्थिति । षडङ्गमिथितवेदा धर्मशास्त्रं
 पुराणकम् । भीमांसातर्कमपि च यथा विद्याश्चतुर्दश”
 नन्दि पु० । “पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिथिताः ।
 वेदाः स्थानानि विद्यायां धर्मस्य च चतुर्दश”
 या० स्मृतौ विद्यास्थानत्वोक्तेः सासं तथात्वम् ।

चतुर्दश शाङ्ग न० चतुर्दश अग्रान्यस्य । “चिरञ्ज्वरे वात-
 कफोत्वणे वा त्रिदोषजे वा दृग्मूलमिथः । किरात-
 तिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्धार्थिना वा त्रिष्टता विभिन्ना
 चक्रदन्तोक्ते पाचनभेदे ।

चतुर्दश न० चतुर्दशानां टिगानां समाहारः कर्मज्ञात्वान्
 द्विषुः । चतसृषु द्विषु । टिक्रुद्धेन सभासं चतुर्दश
 इत्येव । संज्ञान्ते तु कर्मधा० । प्राच्यादिषु चतसृषु
 द्विषु व० व० । “विद्याभिर्नोपराभाभियतुर्दशैः समन्वि-
 ताम्” कालीभट्टानम् ।

चतुर्दश पुं न० (चण्डालः) इति (चन्दोल) इति ख्यात
 “राजोयद् द्विपदं यानं विष्णोपाख्यमनं विदुः । चतुर्भि-
 रुद्धं यन्तु चतुर्दशं तदुच्यते” उक्ते चतुर्भिर्दशैः
 यानविशेषे । प्रसङ्गश्चतुर्दशानलक्षणमेटाटिकं भोज-
 योक्तं प्रदर्शयत । “चतुर्भिर्दशैः देवैः षडङ्ग-
 कर्मैः सुसंस्थितैः । श्वस्ये रथाभिरुदितं चतुर्दशमनु-
 तमम् । तद्भेदा जयकन्याणवीरभिर्जा यथाक्रमम् ।
 चतुर्विधानां भूपानां चतुर्दशाः प्रकाशिताः । त्रिकल्प-
 कर्कतायामो द्विहस्तपरिणाहवान् । हस्तद्वयोद्धतः
 प्रोक्तश्चतुर्दशो जयाख्यया । चतुर्दशायगोयसू माङ्गिक-

स्तु विस्तृती । चतुर्दोः समाख्यातः कल्याणसायदुद्धतः ।
 पञ्चहस्तायतोयस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् । तावदेयो-
 दतोथोरचतुर्दोः उदाहृतः । आयामपरिणाहाभ्यां
 चतुर्हस्तमितोहि यः । चतुर्दोःस्य चिंहस्तदर्थे-
 नोद्धतः शुभः । सर्वोऽथ द्विविधः प्रोक्तः सञ्चदिसापि-
 निम्बदिः । आद्यः समरवर्षासु परः केलिषनात्यये ।
 सर्वेषामिव काष्ठानां दण्डः स्याद्द्वजशरणः । चन्दने-
 नेव घटना सर्वेषासुयुद्धते । लोमजं सर्वयस्त्रेषु
 कनकं सर्वधातुषु । कुम्भश्च पद्मकोपश्च गिरिश्चेति
 यथाक्रमम् । त्रैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्दोःलेपु
 विन्वसेत् । दर्पणं चार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुक्रो-
 गजः । अश्वः सिंहश्च तस्याप्ये आदित्यादिदशो-
 चरान् । मणिनियमस्तु दण्डवत् । “रक्तः शुक्रश्च
 पीतश्च कृष्णश्चित्तस्तथाऽरुणः । नीलः कपिल इत्युक्तः
 पताकानान्तु सङ्गृहः । चतुर्दोः सपताकः शुभयान
 मिति स्मृतः । सुक्तास्तथकैदेशमिथुक्तः स्याद्राजके-
 शानाम् । चामरदण्डकैदेशमिदं गजयानं चतुर्दोः ।
 चःप्रपञ्चस्य पुच्छश्चेत् सर्वोपरि परिन्यसेत् । यात्रा-
 सिद्धिरयं नाम्ना चतुर्दोः महीभुजाम् । सञ्चदिस-
 दिरहितो निम्बदिःरक्तश्चतुर्दोः । मानं पवेथत् ।
 “स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथ निर्ध्वजः । ध्वजान्
 वद्धत् न्यस्यन्ति पङ्कगणिययेप्रिणः । तेषां मानन्तु
 चत्वारः स्वामिहस्तैकसम्पत्तः । कोशेषु पञ्चादेषु
 हस्तद्वयमितौ ध्वजौ । सुवर्णं रजतं युष्मं त्रिविधानां
 महीभुजाम् । मण्यचामरकम्भानां खड्गादीनां
 त्रिविधयः । चतुर्दोःलध्वजोराज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
 निर्ध्वजे तु चतुर्दोःले मानमन्यविधं शृणु । आया-
 मपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितोहि यः । विजयानाम
 विशातश्चतुर्दोःलोमहीभुजाम् । विजयो सङ्गलो-
 मध्योवितरुष्येकैकद्विजितः । त्रिविधानां महीन्द्राणां
 यानत्यसुदाहृतम् । अष्टाभिरुद्धते यस्तु अष्टदोल
 स्रगन्ति तम् । सोपानद्वितयत्राल विज्ञेयं गित्य
 निर्मितम् । भोजस्तु । “अष्टाभिरुद्धकैरेण्डैः षड्-
 भिस्तु दशभिर्घटैः । सञ्चोस्तु दशभिर्ज्यमष्टदोलं मही-
 भुजाम् । तद्दोदाजयकल्याणभीरुमिहा यथाक्रमम् ।
 चतुर्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकीर्त्तिताः । षड्भि-
 र्हस्तैर्मितायामः परिणाहे चतुर्भुजः । चतुर्हस्तोद्धतो
 राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः । आयामपरिणाहाभ्यां

पञ्चहस्तमितोहि यः । कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतु-
 र्हस्तमितोद्धतः । सप्रहस्तायतः कार्योविस्तरे पञ्च-
 हस्तकः । पञ्चहस्तोद्धतो वीरश्चाष्टदोलो महीभु-
 जाम् । आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितोहि यः ।
 सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोद्धतः । सर्वोऽथ
 द्विविधः प्रोक्तः सञ्चदिसापि निम्बदिः । काष्ठवस्त्र
 षटादीनां मणीनां चामरस्य च । चतुर्दोःलवदुद्धे
 योनियमोऽन्योऽपि स्वरिभिः । पूर्ववत्सञ्चदिसानं ध्वज-
 मानमिहोच्यते । दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्त
 द्वयोद्धतः । पञ्चादेषु ध्वजौ राक्षचतुर्हस्तमितौ मतौ ।
 मण्यचामरपञ्चाणां निर्णयो निष्प्रताकवत् । निर्ध्वज
 चाष्टदोलोयः शिविकेति च गद्यते । मण्यकुम्भसुखादीनां
 नियमो नवदण्डवत् । “एवं द्वादश पौत्र्य विंशति दोला-
 दिकाः कार्य्याः । मानं सार्द्धद्विगुणितं सार्द्धत्रिगुणितं
 युक्तमेतेषाम् । विंशतिदोलात् परतो भोजमते सञ्चवेदा-
 नम् । यानं यद्धनुयोव्यं बद्धुगुणमेतज्जगाद् वै
 व्यासः” । भविष्योत्तरेऽपि “यदुक्तं द्वैपदं यानं तेन
 मानेन योद्धतः । स्रयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमः
 श्रुते । स्रयोगयुक्तयानस्यो भोजमाप्नोति मानवः ।
 परयौगिकवानस्यः क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् । योदन्मादण-
 वाऽज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽनप्रथा । तस्यैतानि विनश्यन्ति
 आयुर्विदायशोधनम् । प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं
 समाश्रितः । नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तस्मिन्नुक्तमभोक्षता” ।
 चतुर्दोः न० चत्वारि हाराण्यस्य । १चतुर्दोःखे षड्भेदे ।
 समाहारद्विगुः । २चतुर्दोः हारेषु न० । “मण्डपं कार-
 येत्तत्र चतुर्दोःसमन्वितम्” हेमाद्रौ तृणादानप्रकरणे ।
 चतुर्दोः ख्य० चतुःप्रकारम् धाच् । चतुःप्रकारे । “तत्र श्रेष्ठं
 प्रविभल्य शीघ्रमर्द्धं चतुर्दोः मम चात्मनश्च” भा० आ०
 १६२ ख० । “द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्दोः प्रथमं पुनः ।
 स्वस्ते तरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते” पञ्चदशी
 चतुर्दोःहु १० चत्वारोवाहवोऽस्य । १त्रिण्यौ “पीतवासास्तु-
 र्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः” भाग० ८।१७।२ २चतुर्भु-
 जयुक्तमाले लि० । २चतुर्दोःकोषे सेले च न० ।
 चतुर्भेद न० चतुर्दोः धर्मार्थकाममोक्षाख्यानां भद्राणां
 श्रेयसां समाहारः । १धर्मार्थकाममोक्षाज्ञेषु चमरः ।
 चत्वारि भद्राण्यस्य । २तद्युक्ते लि० । “स चेन्ममार
 शङ्खय ! चतुर्भेदतरस्वया” भा० भा० द्रो० आभिम-
 न्य ४० प० षोडशराजिके बद्धकालः प्रयुक्तम् ।

चतुर्भावं पु० चतुर्णां भावः उत्पत्त्यपादानम् । विष्णो परमेश्वरे “चतुरात्मा चतुर्भावंचतुर्वेदविदेकपात्” विष्णुसु० । “धर्माधिकामनोकास्त्वं पुरुषार्थचतुष्टयं भवत्युत्पद्यतेऽस्मादिति चतुर्भावं” भा० ।

चतुर्भुजं पु० चत्वारो भुजा यस्य । विष्णो “चतुरात्मा चतुर्व्यूहचतुर्दंष्ट्रोचतुर्भुजः” विष्णुसु० । २तदवतारो वासुदेवो नन्दनन्दने च “तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहजवाहो ! भव विष्णुभूते !” गीता । “तमद्भुतं बालकमभ्युजेष्वर्णं चतुर्भुजं गङ्गागदाद्युदायुधम्” भाग० १०। ६। ६। १० चतुर्भुजयुक्ते त्रि० । “सुक्तकेयीं चतुर्भुजाम्” श्यामाध्यानम् । “सवाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजः” (विष्णुपालः) भाषः । ४चतुष्कोणे क्षेत्रे न० । भुजक्ति भुज-क चतुर्णां धर्माधिकामानां भुजः । ५धर्माधिकामनोकाभाजने त्रि० ।

चतुर्मुखं पु० चत्वारि मुखान्यस्य । चतुरानने वेधसि चतुराननशब्दं दृश्यम् । “चतुर्वर्गफल ज्ञानं काशावस्थाचतुर्युगम् । चतुर्वर्षमयोऽन्योऽन्यतः सर्वं चतुर्ष्वस्वात्” मनुः । २चतुर्द्वारे षट्छे न० । चतुर्णां मुखानां समाहारः स्त्रीम् । ३चतुर्षु क्षेत्रेषु स्त्री । चतुर्ष्वसमीरिताः” कुमा० । “चतुर्भिर्मुखैः समीरिता वाक्ये उत्तरपदद्वयः । समाहारे चतुर्षु तो स्वात् । ४श्रीधर्मभेदे पु० तल्लक्षणं वैदिके यथा

“रसगन्धकलौहाभ्रं समं सताङ्गुलं हेम च । सर्वस्वज्ञतले क्षिपत्वा कन्यारसविभर्द्दितम् । एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् । संस्थाप्य तत उद्भूय सर्वरोगेषु योजयेत् । एतद्रसायनवरं त्रिफलासधु-संयुतम् । तद्यथाग्निवत् स्यादेत् वनीप्रभितः स-नम् । ज्यमेकादशविधं कासं पञ्चविधं तथा । कुष्ठमटादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् । शूलं श्वसञ्च हिक्काञ्च सन्दाग्निं चाक्षिपत्तकम् । धृष्णान् सर्वा-नाम्नवातविसर्पं विद्रुविं तथा । अपस्मारपद्मोन्मादान् सर्वाङ्गानि त्वगामयान् । क्रमेण सेवितं हृदि दृष्य-मिन्द्राशनिर्घषा । पौष्टिकं बलप्रमायुषं पुत्रप्राप्तकार-कम् । चतुर्भुजेषु देवेन कथ्यात्तत्रेण सूचितम्” । चतुर्ष्वस्यैकविधं तत्त्वाद्यं चतुर्ष्वस्यम् ।

चतुर्भुक्तिं पु० चतुर्भुक्तयोऽस्य । परमेश्वरे तस्य विराट्-सूत्रात्माव्याकृततुरीयभूक्तिं कत्वात् तथात्यम् । “चतुर्भुक्ति-चतुर्वाङ्मन्त्रव्यूहचतुर्गतिः” विष्णुसु० । चतुर्भो मूर्तयः

विराट्सूत्रात्माव्याकृततुरीयात्मानोऽस्य” शाङ्करभाष्यम् ।

चतुर्युगं न० चतुर्णां युगानां समाहारः पात्रादि० न जीष्-स्त्रीत्वे । सत्यत्वे ताहापरकलिरूपेण चतुर्षु युगेषु “तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगसुदाहृतम् । सूर्यादि-सहस्रया द्वित्रिंशत्परैरयुताहृतैः ४३२०००० । सत्यप्रा-सम्प्रांसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्” सू० सिः ।

चतुर्वक्त्रं पु० चत्वारि वक्त्राण्यस्य । चतुरानने चतुर्वेदना-दयोऽप्यत्र ।

चतुर्वयं पु० चत्वारोवयाः शाखा व्यवयवा यस्य । चमसभेदे । “एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयम्” सू० ४। ३। ४। ४। वयाः शाखाः चतुःशाखं चतुरवयवम्” भा० ।

चतुर्वर्गं पु० ६त० । धर्माधिकामनोकाससुदाये “चतुर्वर्गं फलं ज्ञानं कालावस्थाचतुर्युगम्” मनुः ।

चतुर्वर्गचिन्तामणिं पु० हेमाद्रिकृते कृतिनिबन्धभेदे “यः पूर्वं चार्चिन्तामणिसहितप्रणं मन्दराद्रिः समुद्रम् निर्धेय्य प्रायशोऽयं वितरति बह्वगः प्रार्थनादर्थमेव । सत्यव्याकोच्य सर्वकृतिनिगमपुराणे तहासांभुराशौन् हेमाद्रिः सार्द्धयेव प्रकटयति चतुर्वर्गचिन्तामणिं सः । “सख्यद्वानि चास्मिन् व्रतदानतीर्थमोक्षाभिधानि क्रमशो भवन्ति । यत्पञ्चमं तत्परिणेषपञ्चगडभस्मस्त्रिणितो यत् विभाति धर्मः” हेमाद्रि ब्र०स० । “चतुरेण चतुर्वर्ग-चिन्तामणिवर्णज्यया । हेमाद्रिवीरदेवेन सुक्ताफलम-चीकरत्” सुक्ताफलम् ।

चतुर्वर्षः पु० चत्वारोवर्षाः संज्ञात्वात् न समा० द्वि० कर्म० । ब्राह्मणश्रुतियैश्चन्द्रेषु चतुर्षु वर्षेषु । “चतुर्वर्षमयोऽन्योऽन्यतः सर्वं चतुर्ष्वस्वात्” मनुः । स्वार्थे भावे वा व्यञ् चतुर्वर्ष्यं चतुर्षु वर्षेषु तद्भावे च न० । “चातुर्वर्ष्यं भया प्रोक्तं गुणकर्मविभागसः” गीता०

चतुर्वर्गादि पु० स्वार्थं व्यञ्ज्यत्ययनिमित्तं का० वार्त्तिके-का० शब्दगणे । “चतुर्वर्गादीनां स्वार्थं उपसंख्या-नम्” का० वार्त्तिके । स च गणः “चतुर्वर्षं चतुराश्वस्य सर्वविदा त्रिलोक त्रिभुवः पट्टयुष्य सेना कनकर सच्चिधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिहृ मणिक” चतुर्वर्गादिः ।

चतुर्विंशति स्त्री चतुर्भिरधिका विंशतिः । (चत्विश) १चतुरधिकविंशतिसंख्यायां २तत्संख्येयं च । पूरणे षट् । चतुर्विंश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चतुर्विंशतिकं त्रि० चतुरधिका विंशति यत्न कप् । १चतु-र्विंशतिसंख्यायुक्ते । २शांस्त्रीकते प्राकृतिके गणे पु०

“पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्मचतुर्भिर्देवभिरथा । एतच्चतु-
र्विंशतिकं गणं प्रधानिकं विदुः । जज्ञामतानि पञ्चैव-
भूरापोऽन्निरुद्धमः । तन्नालाणि च तामनि ५ गन्धा-
टोनि मतानि वै । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्द-
पचननासिकाः । वाक्शरीरं चरणौ नेट्रं पायु देगम
लक्ष्यते । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्द्वी लक्ष्यते मनोहत्या लक्षणरूपया” भाग० २।२६।१४।
तादृशगणस्य “प्रकृतेर्भङ्गान् महतोऽहङ्कारस्तस्मात् गणस्य
षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चम्यः पञ्च भूतानि”
शा० का० उक्तः ।

चतुर्विंशतिमूर्त्ति स्त्री कर्म० । विष्णोर्हस्तभेदेनचक्रादि
विन्यासभेदेन चतुर्विंशतिसंख्यके मूर्त्तिभेदे तन्मूर्त्ति
लक्षणं तद्भेदेन विष्णोर्नामभेदाच्च अग्निपु० उक्ताः यथा
“श्रीहृषः १केशवः पद्मशङ्खचक्रगदाधरः । २नारायणः
शङ्खपद्मगदाचक्रो प्रदक्षिणम् । ततो गदी ३माधवोऽ-
त्रिशङ्खपद्मी नमामि तम् । चक्रकोभोदकीपद्मशङ्खी
४गोविन्द उर्जितः । भोक्तृदः श्रीगदी पद्मी शङ्खी
विष्णु ५ च चक्रकृत् । चक्रशङ्खाजगदिनं ६मधुसूदनमा-
नसं । भक्त्या त्रिविक्रमः ७पद्मी गदी शङ्खी च चक्र-
पि । शङ्खचक्रगदापद्मी वामनः ८ पाठ मां सदा ।
सुक्तादः श्रीधरः ९ पद्मी चक्री गदी च शङ्खपि ।
हृषीकेशो १० गदाचक्री पद्मी शङ्खी च पाठ नः । वरदः
पद्मनाभ ११स्तु शङ्खाजःरिमदाधरः । दामोदरः १२
पद्मशङ्खगदाचक्री नमामि तम् । रत्नेदृगदी शङ्ख-
चक्री वासुदेवो १३शङ्खज्जगत् । सङ्कर्षणो १४ गदी
शङ्खी पद्मी चक्री च पाठ नः । चक्री शङ्खगदी
पाठ प्रद्युम्नः १५पद्मभृत् प्रभुः । अनिरुद्ध १६चक्रगदी
शङ्खी पद्मी च पाठ नः । सुरेशोऽर्थजशङ्खादरः
श्रीगदी पुरुषोत्तमः १७ । अधोक्षजः १८ पद्मगदी चक्री
शङ्खी च पाठ नः । देवो नृसिंह १९ चक्राजगदा-
शङ्खी नमामि तम् । अच्युतः २० श्रीगदी पद्मी चक्री
शङ्खी च पाठ नः । बालरूपी शङ्खगदी उपेन्द्र २१
चक्रपद्मपि । जगद्गर्भ २२ पद्मचक्री शङ्खधारी
गदाधरः । शङ्खी चक्री च पद्मी च हरिः २३ कौमा-
दकीधरः । कृष्णः २४ शङ्खी गदी पद्मी चक्री ने भुक्ति-
सुक्तिदः । आदिमूर्त्तिर्वासुदेवस्तस्मात् सङ्कर्षणोऽभवत् ।
सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नादिनिरुद्धकः । केशवादि
प्रभेदेन एकैकस्य त्रिधा क्रमात् । हादशाक्षरकं स्तोत्रं

चतुर्विंशतिमूर्त्तिमत् । यः पठेत्कृणुयादापि निर्मलः
सर्वमाप्नुयात्” ।

चतुर्विंशतिमूर्त्तिनां दशहस्तोर्द्वीदिवसकान्यासभेदेन
नामभेदविहितः ।

मूर्त्तिनाम	दशोर्	दशाधः	वामोर्	वामाधः १
१ केशवस्य	१पद्मम्	१शङ्खः	१चक्रम्	१गदा
२ नारायणस्य	१शङ्खः	१पद्मम्	१गदा	१चक्रम्
३ माधवस्य	१गदा	१चक्रम्	१शङ्खः	१पद्मम्
४ गोविन्दस्य	१चक्रम्	१गदा	१पद्मम्	१शङ्खः
५ विष्णोः	२गदा	२पद्मम्	२शङ्खः	२चक्रम्
६ मधुसूदनस्य	२चक्रम्	२शङ्खः	२पद्मम्	२गदा
७ त्रिविक्रमस्य	२पद्मम्	२गदा	२शङ्खः	२चक्रम्
८ वामनस्य	२शङ्खः	२चक्रम्	२गदा	पद्मम्
९ श्रीधरस्य	२पद्मम्	२चक्रम्	२गदा	२शङ्खः
१० हृषीकेशस्य	२गदा	४चक्रम्	२पद्मम्	२शङ्खः
११ पद्मनाभस्य	२शङ्खः	२पद्मम्	२चक्रम्	२गदा
१२ दामोदरस्य	४पद्मम्	२शङ्खः	४गदा	४चक्रम्
१३ वासुदेवस्य	४गदा	४शङ्खः	२चक्रम्	२पद्मम्
१४ सङ्कर्षणस्य	५गदा	५शङ्खः	४पद्मम्	५चक्रम्
१५ प्रद्युम्नस्य	२चक्रम्	६शङ्खः	५गदा	४पद्मम्
१६ अनिरुद्धस्य	४चक्रम्	२गदा	४शङ्खः	५पद्मम्
१७ पुरुषोत्तमस्य	५चक्रम्	४पद्मम्	५शङ्खः	४गदा
१८ अधोक्षजस्य	५पद्मम्	४गदा	४चक्रम्	४शङ्खः
१९ नृसिंहस्य	६चक्रम्	५पद्मम्	६गदा	५शङ्खः
२० अच्युतस्य	६गदा	६पद्मम्	५चक्रम्	६शङ्खः
२१ उपेन्द्रस्य	४शङ्खः	५गदा	६चक्रम्	६पद्मम्
२२ जगद्गर्भस्य	६पद्मम्	५चक्रम्	६शङ्खः	५गदा
२३ हरेः	५शङ्खः	६चक्रम्	५पद्मम्	६गदा
२४ कृष्णस्य	६शङ्खः	६गदा	६पद्मम्	६चक्रम्

हेमाद्रि० ख० सुदृष्टप्रस्तके ११४४० चतुर्विंशतिमूर्त्ती-
नां ध्यानवाक्यात्पेन कल्पद्रुतं तत्र केशवमूर्त्तिं विज्ञाय
त्वयोर्विंशतिमूर्त्तिनां ध्यानानि सन्ति तत्र चरमे “विष्णु-
विभक्तिं यः” इत्यत्र “कृष्णोविभक्तिं य” इत्येव भवितु-
मुचितम् विष्णोः पूर्वसूक्तत्वात् कृष्णस्यानुक्तत्वात् ।
तथा वासुदेवादीनां त्वयोर्विंशतिमूर्त्तिनामेव मूर्त्ति-
ज्ञापकाः साङ्गैकादशस्त्रीकाः सन्ति केशवमूर्त्तिज्ञापक-
मर्द्धपद्यं पतितम् । तत्र संस्कृतैः प्रमादवशात्
एतं मूर्त्तिभेदलक्षणैक्यमपि इति सुधीर्भविष्यन्म ॥

